

Kabdebó Lóránt születésnapjára

Kabdebó Lóránt professzor úr – a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának alapító dékánja, jelenleg professor emeritusa, az Irodalomtudományi Doktori Iskola törzstagja, a doktori iskola Modern szövegtudomány nevű doktori programjának alapítója és ma is vezetője, témavezetőnk és oktatónk – lankadatlanul őrzi eredendően kíváncsi természetét. Arról van szó, egészen egyszerűen szólva, hogy: érdeklik őt az emberek, kíváncsi a cselekedeteikre, a motivációikra, a gondolataikra, az érzelmeikre. Hihetetlen bőségben és változatosságban vonultak el előtte élete során már eddig is a legkülönbözőbb természetű emberek: a kutatásainak tárgyaként tanulmányozott írófélék és a kutatásaiban részes kollégák egyaránt, mégpedig nemcsak az utóbbi évszázadból, hanem ha pályakezdésének első elmélyedését, a Dayka Gábor életművét célzó kutatásait is beleszámítjuk, akkor jó két és fél évszázad időtávlatából. Kabdebó professzor – akkor még nem volt professzor, hanem egyszerű középiskolai tanár, később pedig irodalmi muzeológus – kíváncsi tekintettel vette szemügyre sokféleségüket, s megpróbálta sorra megérteni őket. Élethelyzetüket, szándékaikat, törekvéseiket. Képességeiket, sikereiket és kudarcaikat. Azt, amit előtérbe állítottak magukról, éppúgy, mint azt, amit elleplezni, takargatni próbáltak. Az emberi természet iránti kiapadhatatlan kíváncsisága és e téren egyre gazdagodó tapasztalatai hozták magukkal, hogy mélyen megértő szemtanúja volt ezerféle irodalmi történésnek, beleérező revelálója holtak és élők hajdani és mai céljainak és szándékainak, figyelmes beszélgetőtársa és szellemi partnere ilyen vagy olyan irányban elkötelezett, változó mértékű módszertani tudatossággal bíró, eltérő teljesítményeket felmutató, ám legjobbjaikban mindig egy személyes kutatási program végrehajtásának benső vágyától vezérelt munkatársainak, kollégáinak, később már beosztottainak és tanítványainak.

Először mindig a megértésre törekvés mozgatja: tájékozódik, kérdez, felmér, kipuhatól, pontosít, majd elemébe lendül, és azt a sokfélét, amit a konkrét életpélda az eszébe juttatott, asszociációkon és analógiákon végighaladva, az ösztönösség és a tudatosság, a személyesség és az egzakt leírás arányait szabadon változtatva, a lehető legérzékletesebben tárja elő, s kínálja ezzel hasznosításra, kiaknázásra, megfontolásra azt a hosszan, szemléletesen és élvezetesen kibontott szólamot, amely egyszerre felszabadító és látószöveget szélesítő hatású a hallgatóban, ugyanakkor minden másnál hatékonyabban tanít a megragadás, a leírás, a viszonyba állítás érvényességi normáinak megingathatatlanul magas minőségi szintjét sűrítő eszme-futtatások művészetére. Kevés és gyengécske inger is a legmagasabb szinten váltja ki ezt a reflektáló, értékeknek, minőségeknek, szempontoknak, törekvéseknek és vágyaknak helyet kereső vagy helyet csináló gondolatmenetet. Oktató kollégáim a szerencsés szemtanúk rá: micsoda élmény Kabdebó professzorral évente együtt

felvételiztetni a doktorandusz hallgatókat, félévente pedig beszámoltatni őket munkájukról és eredményeikről. Ha – feltéve, de meg persze nem engedve – előfordulna is egy-egy esetben, hogy a felkészültség átütő erejéből, a szívós munka gyümölcseiből vagy a magabiztos jártasság fölényes biztonságából csupán írmagocskák kevéssé meggyőző törmelékei mutatkoznak a delikvens előadásában, már rég nem az ifjú kollégára figyelünk. Hanem Kabdebó professzor intellektusának és empátiájának újabb bemutató repülésére, adatoknak, összefüggéseknek, emlékeknek és hívószavaknak arra a szélesen szárnyaló röpívére, amelynek végeztével igazán már nincs miegyéb reflexiót mondani a kisesszé alkalmát épp kiváló tanítványunknak. Csak annyit szoktunk ilyenkor hozzáfűzni: no, látja, kérem, hát ezt és így! És a korábban akadozva kibontott témácska hirtelen magasabb értelmet nyer, összefüggésekbe helyeződik, tétre tesz szert, anyagban és módszerben feldúsul, s gyakran egy megírásra érdemes disszertáció gondolati centrumává avanzsál. Számomra, számunkra különösen örvendetes, ünnepi pillanatok ezek, amikor csakugyan azt érezzük, hogy a jó szakember problémaérzékenysége és a jó tanár éthosza ismét – talán – magával ragadhat valakit.

Ezért örülök, hogy Lóránt (önnön éber figyelmével kísért) jó egészségben van, s soha el nem mulasztaná, hogy a doktori iskola legfontosabb, mert a tudás valódi természetének és kiterjedésének megmutatkozására teret engedő alkalmain, elhivatottan és elkötelezetten, részt ne vegyen. Ahogyan ott van minden tavasszal a végzősök szalamander-ünnepségén meg a tanévzáró ünnepi szenátusülésen is, ahol – ki tudja: talán némi extravaganciának teret engedve (ez sem állna Lóránttól távol!), de éppígy lehet, hogy éppígy méltóságot és tartást mutatva – professzori talárunkban szoktunk együtt feszíteni. De ott van a hétköznapokban is: az országos nyilvántartás nem kevesebb, mint tizenhat doktori fokozatszerzést tart nyilván a neve alatt; ezeknek a hallgatóknak a számára ő volt a szemléletet meghatározó, kutatási célokat kijelölő, majd azok teljesülését megítélő témavezető, konzulens és mester. Arra is rá tudjuk venni, hogy a kutatószemináriumokon túl reguláris doktori órák tárgyjegyzőjeként is rendszeresen adjon át, adjon tovább hallgatóinknak a még ma is exponenciálisan bővülő kutatói tapasztalataiból. S van példa arra is, hogy a műhelymunka csakugyan termőre fordul. Kabdebó Lóránt, a Szabó Lőrinc-életmű legautentikusabb, szövegkiadási vállalkozásokat irányító, legutóbb az internetes kritikai kiadás alapjait is megeremtő szakértője, miskolci hallgatóival közösen, velük munkamegosztásra lépve jelentette meg igényes szövegkiadásban a miskolci születésű költő lírai életművét, számos további írását, irodalmi tanulmányát, előadását, kritikáját, fordítását, feljegyzését, naplójegyzetét, levelezését, a környezetében keletkezett dokumentumokat, valamint a mindezek tanulmányozásához szükséges segédkönyveket (bibliográfiát, könyvtárjegyzéket). E munkálatok autentikus közege és az utánpótlás elsődleges bázisa ma is a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye.

Kabdebó Lóránt állítólag nyolcvan esztendő. Semmi jele annak, hogy erejében megfogyatkozott volna. De amit teljes bizonyossággal állíthatunk: szellemi kíváncsisága, megítélő ereje, paradigmatiszta látást teremtő szintetizálni tudása és akarása, a vonatkozási pontokat összekapcsolni képes alkotói szabadsága teljességgel

töretlen. Továbbra sincs kedvesebb öröme és elfoglaltsága annál, mint hogy kíváncsian, töprengve megálljon egy a szövegei által kirajzolt irodalmár arcél vagy egy a sors által elébe vetett irodalomtörténész kolléga előtt, hogy a holtakat megérteni próbálja, az élőket pedig, ezen túl, még kiteljesíteni és alkotói lendülethez juttatni is. Kedves Lóri, Isten adjon Neked számatlanul, jó egészségben, további teremtő éveket, kedves műhelyed és a hazai irodalomtudós szakma megbecsülésétől övezve!

Kecskeméti Gábor

„MARADJ VELEM, MERT BEESTELEDETT!”
FILOLÓGIAI TŰNŐDÉS SZABÓ LŐRINC *AZ ÁRNY KEZE* CÍMŰ VERSÉRŐL

A. MOLNÁR FERENC

Az Árny keze a *Tücsökzene* 329. darabja, Szabó Lőrinc egyik legismertebb verse. Egy ózdi élménye után, az arra való visszaemlékezés ihlette. Levelezéséből is tudjuk, hogy 1946 szeptemberében a költő az ózdi református lelkész, Dóczy Antal és felesége vendégszeretettel élvezte, akik egy irodalmi estet is szerveztek a számára. Náluk ebédelt és vacsorázott, a reggelit is elküldték neki a szállására. Esténként pedig sokszor beszélgettek, filozófiai-vallási kérdésekről is vitakoztak.¹

Szabó Lőrinc visszaemlékező, posztumusz publikált *Vers és valóság* című munkája versei egy jó részéhez fűzött megjegyzéseit tartalmazza. Alább *Az Árny keze* szövegét és a *Vers és valóság* rá vonatkozó kommentárjának egy részét közlöm.²

Az Árny keze

„Maradj velem, mert beesteledett!”
Bibliát hallgat a gyülekezet.
Alkony izzik a templom ablakán.
Hitetlen vagyok, vergődő magány.
„Maradj velem, mert beesteledett!”
– Ha így idegen, vedd emberinek,
súgja egy hang, s ahogy látó szemem
elmereng a régi jeleneten,
az emmausin és felejtem magam,
a sugár-hídon némán besuhan
egy örök Árny: lehetne Buddha is,
de itt másképen hívják és tövis
koronázza: én teremtem csupán,
mégis mint testvére néz reám,
mint gyermekére: látja, tudja, hogy
szívem szakad, oly egyedül vagyok,
s kell a hit, a közösség, szeretet.
S kezét nyújtja. Mert beesteledett.

¹ Lásd pl. KABDEBÓ 1980, 70–71.

² SZABÓ 1990/2, 504.

„...Az est után még vagy tíz napig, két hétig Ózdon laktam egy idős református parasztasszonynál. Az akkor aktuális tücsökverseket írtam, mintegy húszra becsülöm ma az ott születetteknek a számát. Ennek a versnek a közvetlen kipattanója az volt, hogy Dóczy Antalné, Piroska, aki azt hiszem, hogy fölszentelt lelkész, egy vasárnap délután az ózdi templomban istentiszteletet tartott a férje helyett. A kezdő sor volt a bibliából vett textusa. Még berzenkedett bennem valami Jézus ellen, innen a »vedd emberinek« tanácsa, amit persze én teszek saját magamnak. Ezen az emberi (és nem isteni) mivelton összebékült bennem Buddha és a Másik; és az összebékülésben nagy szerepet játszott az üldözöttségem és a kezdődő öregségem, világi egyedülvalóságom.”

Az *Árny keze*, a lelkiileg magányos, hitetlen-hívó költő gondolatairól, tusakodásáról, fogódzó, megnyugvás iránti vágyáról ad képet. Magam nem a vers, a költői megformálás itt elsősorban fontos tartalmi-esztétikai elemzésével foglalkozom (erre lásd főleg Kabdebó Lóránt munkáit³), hanem néhány filológiai megjegyzést teszek.

Ismeretes, hogy a verset – a bibliai idézet, Emmaus említése konkrétan is mutatja ezt – az emmausi tanítványok története (Lukács 24,13–35) ihlette, különösen a 29. vers egy része. Az Emmausba menő, beszélgető két tanítvány, az útközben hozzájuk csatlakozó, harmadnapra feltámadott Jézust – akit nem ismernek fel – a faluhoz érve kérleli, arra kényszeríti, hogy menjen be velük oda: „Maradj velünk, mert immár beestvéledik, és a nap lehanyatlott!” A bibliai történetet, illetve az idézett textust az ózdi papné nyilván a Károlyi-féle fordítás akkor (is) általánosan használt 1908-as revíziójának a szövegéből olvasta fel, én is onnan idéztem.⁴ Az idézőjelet tehát a költő – érthetően – szabadabb felfogásban használta: az idézetben – az igehelyet (a 29. vers középső része) magára vonatkoztatva – a személyes névmás ragos alakját egyes szám első személyűvé változtatta (*velünk* → *velem*), a jelen idejű régies igealakot pedig nem archaikus, és – lelki állapotára utalva – befejezett múlt idejű igealakká: *beestvéledik* → *beesteledett*.

Érdemes megemlíteni, azt is, hogy Szabó Lőrincnek ezt a versét, a kezdő sorát többször idézik. Joó Sándor, pasaréti református lelkész, a költő jó barátja a Kerepesi úti temetőben 1957. október 8-án Szabó Lőrinc felett elmondott gyászbeszédébe is beleszólt e versből.⁵ Tolnai Gábor pedig *Maradj velem, mert beesteledett. Itáliai számvetés* címmel írt egy esszét.⁶ Ebben mintegy Amerigo Tothoz, Tóth Imréhez szólva azt is írja, hogy egy olaszországi éjszakán ennek a versnek a dallamára riadt fel, kívülről is tudja, idézi is. *Maradj velem, mert beesteledett* a címe egy esszégyűjteményének is.⁷ S az interneten látom, hogy Kabdebó Lóránt, amikor

³ Pl. KABDEBÓ 1980, 158–161.

⁴ *Szent Biblia* 1990. Az 1908-as szöveg egy későbbi, 1990-es kiadása, a kiadások sorszámát nem jelölik.

⁵ JOÓ SÁNDOR 1957.

⁶ TOLNAI 1976/1,2, az idézetek: 1976/2, 307, 309–310, 315.

⁷ TOLNAI 1977.

megkapta a 2014-es Miskolci Múzsza Díjat, 2015. január 22-én a Miskolci Nemzeti Színházban Szabó Lőrincről *Maradj velem, mert beesteledett* címmel tartott előadást.⁸

S felhívnam még a figyelmet arra az ugyancsak érdekes és megjegyzésre méltó tényre is, hogy éppen száz évvel a *Tücsökzene* megjelenése (1947) előtt, igaz, más helyzetben és egy teljesen más jellegű angol verset, egyházi éneket is írtak, amelyek szintén az emmausi történet s főleg az annak már idézett sora volt az ihletője. Szerzője Henry Francis Lyte (1743–1847) skót anglikán lelkész, aki 1818-tól az ottani evangéliumi mozgalom felé fordult. Betegségei ellenére is Lyte aktív, karizmatikus, művelt, nyílt kedélyű pap és értékelt költő, egyházi énekíró volt. Legismertebb, világhírűvé lett éneke az *Abide with me!* (*Maradj velem!*), amit minden bizonnyal nem sokkal a halála előtt írt, majd dallamot is szerzett hozzá. Az interneten a szerzőre vagy az ének címére keresve is bő és könnyen hozzáférhető anyag található, különösen az angol nyelvű Wikipedián. Az *Abide with me* nemcsak az angol királyi családban lett kedvelt (eljátszották például VI. György és II. Erzsébet esküvőjén), hanem egész Nagy Britanniában is, majd pedig világszerte. Az egyházi használaton kívül világi ünnepi alkalmakon is énekelték, éneklük; szövege és dallama több irodalmi, zenei műbe, filmbe is beépült. Számos idegen nyelvre is lefordították, amelyeken szintén éneklük. A szerzőn kívül mások is megzenésítették, legismertebb dallama William Henry Monk-tól való (1861).⁹ A *British Weekly* egy 1847-es késő nyári (late summer) száma (Baily, *The Gospelin Hymns*, 171-ből idézve) azt írja, hogy utolsó szolgálata után Lyte az otthonukból kisétált a szabadba, és egy sziklán ülve alkotta meg az éneket, amikor pedig naplemente után hazament, a szobájában végezte el a szövegen az utolsó simításokat.¹⁰ Az énekből az első versszakot idézem:

„Abide with me: fast falls the eventide;
The darkness deepens; Lord, with me abide.
When other helpers fail and comforts flee,
Help of the helpless, o abide with me.”¹¹

Minderről azért is írtam, mert az *Abide with me*nek magyar átültetései is vannak, Áprily Lajos fordításában benne van a jelenlegi, először 1948-ban (1949-ben) és azóta sokszor kiadott magyarországi református gyülekezeti énekeskönyvben, annak egyik legismertebb dicsérete.¹² S megtalálható (más fordításban) több más (protestáns) énekeskönyvekben is. A YouTube-on is mind az angol éneket, mind a magyar változatát meghallgathatjuk (református és baptista hívők előadásában). A református

⁸ KABDEBÓ előadásáról (2015) lásd pl. www.boon.hu/miskolci-muzsa-dijas-iden-ketten-is/2707595.

⁹ *Abide with me* – Wikipedia (2016. 04. 20.), *Henry Francis Lyte* – Wikipedia (2016. 04. 20).

¹⁰ *Abide with me*. www.hymnari.org. (2016. 04. 20.).

¹¹ *Abide with me* – Wikipedia (2016. 04. 20.), *Abide with me*. www.hymnari.org. (2016. 04. 20.).

¹² Lásd pl. *Énekeskönyv* 1993, 581. (511. dicséret). Az első kiadás 1948 (1949)-ben. Az énekeskönyvek kiadásának a sorszámát nem jelölik.

énekeskönyv fő összeállítója, Csomasz Tóth Kálmán a magyar református éneklésről írt alapvető kézikönyvének egyik függelékében¹³ a mai énekeskönyv dicséreteinek a forrásait, fontosabb történeti adatait is megadja röviden – igaz, olykor hiányos és pontatlan bibliográfiai leírással. Innen, illetve ennek nyomán is tudjuk, hogy a *Maradj velem!* már megtalálható az 1901-ben kiadott *Hozsanna!* című énekgyűjteményben és annak a további (bővített) kiadásában.¹⁴ A *Hozsannából* vette át átdolgozott szöveggel az 1939-ben megjelent jugoszláviai magyar református énekeskönyv.¹⁵ Említi még a „Bethania »Új énekek«-füzetben (Bp., 1940)” adatot, de ennek nem akadtam nyomára. Az (új) magyarországi énekeskönyvben lévő szövegről pedig azt mondja: „Itt új alakban.” Csomasz Tóth később egy másik munkájában bővebben kommentál számos dicséretet, az 511.-ről többek között ezt írja (a bekezdéseket elhagyom): „**511. Maradj velem, mert mindjárt este van.** Lyte Henrik Ferencnek ez a világszerte elterjedt esti éneke eredeti teljes alakjában nyolc versszakra terjedt, újabban csak a nálunk meglévő öt verse használatos. Keletkezéséről egyik kortársa azt állítja, hogy Lyte fiatal lelkész korában, 1820-ban írta egy haldokló idős barátjánál tett látogatása után, aki egyre csak ezt ismételte: »maradj velem...«. Ezzel szemben Lyte leánya, atyja hátrahagyott művei kiadásának előszavában (1850) arról emlékezik, hogy a nagybeteg utolsó igazszolgálatát követően, 1847. szept. 4-én este adta az ének friss kéziratát egy kedves közeli rokona kezébe [más vélemény szerint az már júliusban vagy augusztusban kész lehetett – A. M. F.]. Kevéssel ezután Nizzába utazott, és még annak az évnek novemberében tüdővészben elhunyt. [...] tartalmára és nekünk szóló mondanivalójára nézve, mindenképpen az ötödik vers utolsó sora az irányadó: »Halálban is Te légy, Uram, velem.« Az ének magyarul először 1901-ben jelent meg, Benkő István fordításában. Több magyar szövegverziója közül messze kimagasló költőiség tekintetében az énekeskönyvünkben található új fordítás, melyet Áprily Lajos készített. A szöveghez méltó dallam szerzője Monk Vilmos Henrik (1823–1889). [...] Legnagyobb hatású kiadványa, a *Régi és új énekek (Hymns Ancient and Modern)*, 1861) olyan népszerűvé vált, hogy gyakran csak mint »Monk könyvé«-t emlegették. [...] Ez az ének talán legnépszerűbb mindazok között, amelyek az újabb angolszász énekstílusból hazánkban meghonosodtak. Nemcsak esti alkalmakra, hanem különösen temetési szertartásokra is nagyon megfelelő és gyakran használatos is.”¹⁶

Mivel a lelkész az istentiszteleten a textushoz, az igemagyarázathoz többnyire olyan éneket szokott választani, amely ahhoz illik, annak a mondanóját erősíti, felöltött bennem a gondolat, vajon az ózdi papné esetleg nem ezt az éneket énekelte-e a vasárnap délutáni, tehát nyilván kisebb létszámú gyülekezettel. S így ez az ének esetleg nem befolyásolhatta-e a költő visszaemlékezését és verse első sorának a szövegét? Az Áprily-fordítást nemigen énekelhették, mert az azt tartalmazó énekeskönyv csak a *Tücsökzene* első kiadása után egy évvel jelent meg, s nem tudok arról, hogy korábban valahol publikálták, ismerték volna. A *Hozsanna!*-könyvek

¹³ CSOMASZ TÓTH 1950, 393.

¹⁴ *Hozsanna!* 1901, 164–165 (173. ének).

¹⁵ *Énekeskönyv* 1939, 570–571. (276. dicséret).

¹⁶ CSOMASZ TÓTH 1971, 1995, 238.

viszont eljuthattak Ózdra, kérdéses azonban, hogy olykor (délutáni) istentiszteleten használták-e őket. A jugoszláviai énekeskönyv pedig legfeljebb, leginkább a lelkészházaspárnak lehetett meg, a gyülekezetnek aligha, ők annak egyes új énekeihez csak sokszorosítva juthattak volna hozzá. Igaz, az akkor használt, 1921-es magyarországi református gyülekezeti énekeskönyvet nem tartották sikeresnek, és a szakemberek már korábban készültek a reformjára, kicserélésére. Az ő körükben feltűnést is keltett a színvonalas 1939-es jugoszláviai énekeskönyv.¹⁷ Még debreceni teológusként megszerezte ezt magának például Zergi Gábor (1921–2001) későbbi mádi lelkész, zempléni esperes, a Sárospataki Református Teológiai Akadémiai tiszteletbeli tanára, aki Debrecenből 1948-as fél éves, kalandos finnországi utazására is magával vitte (s a könyv véletlenül ott maradt).¹⁸

A fentebbi kérdésre summázva azt felelhetjük, nem valószínű, hogy a *Maradj velemet* az ózdi istentiszteleten énekelték volna, bár teljesen kizárni azért nem lehet. Még azt a kérdést is feltehetjük, vajon Szabó Lőrinc korábban nem hallhatott-e az angol énekről és/vagy magyar fordításairól, hiszen elég sokat mozgott református papi körökben, a rokonai között is voltak lelkészek. Az általam ismert szakirodalomban erről nem láttam említést, tehát ez esetben is minden bizonnyal a válasz: nem. Igaz, a legautentikusabb szakértőt erről ezúttal nem kérdezhettem meg. Az is figyelembe veendő, hogy Magyarországon ez az ének csak a 20. század második felében válhatott szélesebb körben ismertté. S természetesen, a legfontosabb tény esetünkben az, hogy a bibliai idézet módosítása teljesen világosan következik a költői helyzetből is: a költő magára vonatkoztatja a textust. – Ettől függetlenül is azonban szerintem *Az Árny kezével* kapcsolatban is számon tartható, figyelemre méltó adalék a hasonló ihletből származó *Abide with me* és annak magyar fordításai, esztétikai szempontból elsősorban az Áprily Lajosé.

Végül a *Hozsanna*ból, a jugoszláviai és a magyarországi gyülekezeti református énekeskönyvből közlöm a *Maradj velem!* első versszakát, ez egyben az egyházi énekszövegek változataira is jó példa:

„Maradj velem! Már-már alkony főd el,
nő a homály, Uram, te légy közel!
Ha nincs segély, és nyugtom nem lelem,
oh védtelennek gyámja, légy velem!¹⁹

Maradj velem, az alkony már leszáll,
Ne hagyj Uram, körülfog a homály.

¹⁷ Lásd pl. CSOMASZ TÓTH 1950, 193–200.

¹⁸ Az énekeskönyvre a helsinki finnugor tanszék könyvtárában bukkantam rá. A könyv címlapjait – az egyetemi pecsétek között a possessor bejegyzéssel: „Zergi Gábor theologus 1943. III. 26.” – le is xeroxoltam, s hazajöve elküldtem neki. Az így született kapcsolat, levélváltás lett a következő cikk alapja, indítója: †ZERGI–A. MOLNÁR 2014. Egy ilyen, kor- és egyháztörténeti képet is adó cikk megírására Zergi Gábor még életében ösztönzött és felhatalmazott (én pedig neki javasoltam a cikkírást).

¹⁹ *Hozsanna!* 1901, 164–165 (173. ének, BENKŐ István fordítása).

Nincsen segély s gyötör a félelem,
Védtelenek öre, maradj velem!²⁰

Maradj velem, mert mindjárt este van,
Nő a sötét, ó el ne hagyj, Uram;
Nincs senkim és a vigaszt nem lelem,
Gyámoltalannal, ó maradj velem.”²¹

BIBLIOGRÁFIA

CSOMASZ TÓTH 1950

CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest, Magyar Református Egyház, 1950, 448.

CSOMASZ TÓTH 1995

CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Dicsérvételek az Urat. Tudnivalók énekeinkről a református egyház iskolái és a hittanoktatás számára* (Az 1971-es kiadás utánnomása). Budapest, Kálvin Kiadó, 1995, 264.

Énekeskönyv 1939

Énekeskönyv református keresztyének számára. Szubotica [!], A Jugoszláv Királyság Református Keresztyén Egyház kiadása, 1939, [736].

Énekeskönyv 1993

Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Budapest, Kálvin Kiadó, 1993, 623. (Az 1948-as kiadás változatlan szöveggel, az újabb kiadások sorszámát nem jelölik.)

Hozsanna! 1901

Hozsanna! Énekeskönyv vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és a család használatára. Összeállította VICTOR János. Budapest, Vallásos Iratokat Terjesztő Társaság, 1901, 191 + XII (és további és bővített kiadások).

KABDEBŐ 1980

KABDEBŐ Lóránt: *Az összegzés ideje. Szabó Lőrinc 1945–1957*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, 582.

SZABÓ 1990

SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok*. 1–2. kötet. Szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót és a lábjegyzeteket írta KABDEBŐ Lóránt. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990, 870, 749.

Szent Biblia 1990

Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította KÁROLI Gáspár. Budapest, Magyar Biblia-Tanács, 1990, 889, 305. (Az 1908-as Károlyi-féle fordítás revideált szövegének változatlan utánnomása. Az egyes kiadások sorszámát nem jelölik.)

²⁰ *Énekeskönyv* 1939, 570. (273. dicséret, a *Hozsannából* DÖMÖTÖR Ilona átdolgozása).

²¹ *Énekeskönyv* 1948 (1949), 581 (511. dicséret, Áprily Lajos fordítása). A *gyámoltalan* jelentése itt nem 'félénk, ügyefogyott', hanem 'gyámol, segítség nélküli'.

TOLNAI 1976

TOLNAI Gábor: Maradj velem, mert beesteledett. Itáliai számvetés. *Kortárs*, 20. évf. 1976. 1–2. szám, 117–129, 301–315.

TOLNAI 1977

TOLNAI Gábor: *Maradj velem, mert beesteledett*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 95.

† ZERGI–A. MOLNÁR 2014

† ZERGI GÁBOR–A. MOLNÁR Ferenc: Zergi Gábor Finnországban maradt énekeskönyvének nyomában. *Sárospataki Füzetek*, 18. évf. 2014. 2. szám, 30–39.

INTERNETES FORRÁSOK

Abide with me – Wikipedia, the free encyclopedia:

https://en.wikipedia.org/wiki/Abide_with_Me (2016. 04. 20.).

Abide with me. fast falls the eventide:

www.hymnari.org/text/abide_with_me_fast_falls_the_eventide (2016. 04. 20.).

Henry Francis Lyte – Wikipedia, the free encyclopedia:

http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Francis_Lyte (2016. 04. 20.).

Dr. Joó Sándor: *Gyászbeszéd Szabó Lőrinc felett*: joosandor.hu/predikacio/1957-10/gyaszbeszed-szabo-lorinc-felett (2016. 04. 20.).

Kabdebó Lóránt 2015. január 22-én a Miskolci Nemzeti Színházban Szabó Lőrincről tartott *Maradj velem, mert mindjárt este van!* című előadása. Híradás erről pl.: www.bon.hu/miskolc-muzsa-dijas-iden-ketten-is/2707595 (2016. 04. 20.).

HEINRICH HEINE *LORELEY* CÍMŰ KÖLTEMÉNYE SZABÓ LŐRINC FORDÍTÁSÁBAN

BARNA LÁSZLÓ

Heinrich Heine művészetének irodalmi értékét mi sem mutatja jobban, mint az irodalomtudomány – már közhelyessé vált – német klasszikus triász fogalma, mely a költő-író-újságírót Goethe és Schiller vonalához sorolja.¹ Rába György úgy véli, hogy amikor Szabó Lőrinc a latin után megkezdte német nyelvi tanulmányait, Heine könnyen érthető sorai szeretteték meg vele a verset (RÁBA 1972, 9). Persze a Heine-sorok nem mindig könnyen érthetőek, gondoljunk csak a forradalmi-politikai költészetére vagy még inkább az öreg Heinéra, akit ma a csengő-bongó dalaiért elhanyagolnak, s akinek „rémromantikus”, tematikájában a burke-i fenséges (BURKE 2008) vagy a kanti dinamikai fenséges (KANT 2003, 113–193), lélegzetelállító és hátborzongató költészete már-már a sátáni Baudelaire-hez, illetve – más tekintetben – az abszurd és groteszk művilágú Kafkához kapcsolja (FEJTŐ 1998, 5).² A nyugatosok benne elsősorban nem a forradalmi poétát látják, hanem szentimentális-romantikus jellemvonásait emelik ki, rajongának ábrándos, néha már horrorisztikus természeti képeiért, szerelmi költészetéért és kivált könnyed stílusáért, folyó dalaiért becsülik (BODI 1951, 6).³

Heine egyik leghíresebb verse a korai költészetét megjelenítő *Buch der Lieder*⁴ (*Dalok könyve*⁵ vagy későbbi fordításban *Heine-dalokönyv*⁶) kötetének *Die Heimkehr* (*Hazatérés*) című fejezetében először cím nélkül 1827 októberében (HEINE 1992, 17) jelent meg, noha a költő már valószínűleg 1823-ban lejegyezte azt.

¹ E megállapítás természetesen sarkított, hiszen Heine művészetében folyton kívülállónak igyekezett feltűnni, l. ehhez a költő *Die romantische Schule* című rövid kritikai esszéjét: HEINE 1994.

² Heine ilyen típusú versei például az 1851-ben, halála előtt öt évvel megjelent *Romanzero* című kötetének költeményei.

³ Ez utóbbiak engem Petőfi költészetére emlékeztetnek, mely gondolatot erősíteni látszik az a tény, hogy Petőfi nagyon szerette, bátyjának tekintette Heinét, és kissé talán túl is becsülte, amikor Goethe fölébe helyezte. Bizonyos, hogy Heine példáján bátorodott föl arra, hogy a népdalok egyszerű hangján mondjon ki igen bonyolult dolgokat, sőt az *Úti jegyzetek* műfaji sajátosságait is tőle vehette át, gondoljunk – a többi közt – a *Reisebilder*, a *Harzreise* vagy a *Reise von München nach Genova* című prózai műveire. Az előbbi gondolatot fogalmazza meg Arany is: „[á]m követnétek a Heine, a Petőfi pongyolaságát, csak adnátok Petőfi és Heine tartalmát hozzá” – így intette az ifjú poétákat (vö. FEJTŐ 1998, 5).

⁴ Első kiadásában: HEINE 1827.

⁵ HEINE 1898.

⁶ HEINE 1997.

E költemény kezdősora „Ich weiß nicht, was soll es bedeuten“. Csak egy későbbi, 1838-as kéziratban szerepel a *Loreley* autográf címzése (HÖHN 1987, 57), ezért hivatkozhat így a versre ma a nemzetközi irodalmi hagyomány. Nem annyira meglepő, hogy műveinek egy része az irodalmi tradíció folyamatához képest fordított utat járt be: mintha a műköltészet vált volna népköltészetté, ugyanis költészetének több darabjára népdalként tekintettek, így a *Loreleyra* is, mely a nemzetiszocialista időkben szerző nélkül szerepelt a német tankönyvekben. Tehát az akkori rezsim – még Heine zsidó származása ellenére – sem akarta, hogy teljes feledésbe merüljön a költemény, ezért szerzőjének megnevezése nélkül applikálta azt a kanonizált nemzeti irodalomba (HÖHN 1987, 57).

Szabó Lőrinc egyik önképzőkori emlékeit sorra vevő írásában a következőket írja: „[e]gy Universal-Bibliothek-füzetben megvettem Heine *Buch der Liederjät*, a címe miatt. Első eset, hogy idegen könyvet vásárolok” (BUDA 2004–2005, 3). Mindez kamaszkorában, 1914-ben történt (BUDA 2004–2005, 3). A költemény Szabó Lőrinc fordította szövegvariánsainak feltárása főképpen Kabdebó Lóránt és Kemény Aranka kutatómunkájának köszönhető. Heine verse Szabó Lőrinc fordításában először 1951-ben a Vas István szerkesztette *Heine válogatott versei* című antológiában jelent meg (HEINE 1951, 133).⁷ Ennek Szabó Lőrinc által javított korrektúrája a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában megtalálható.⁸ A Róna Ilona válogatta és szerkesztette 1956-os kiadásban újra kiadták Szabó Lőrinc fordítását (HEINE 1956, 39–40), mely az ugyancsak 1956-os *Világirodalmi antológia IV.* kötetében is fellelhető (HEINE 1956, 444), majd pedig 1958-ban az *Örök Barátainkban* kerül elő ismét a költemény (HEINE 1958, 66–67).⁹ Összességében elmondható, hogy 1958-ig lényegi változtatások nem történtek: a magánhangzók hossza különbözik a variánsokban. Például az „úgye?” közbevetett partikula első magánhangzójának a hossza. A címváltozatok a következők: *A Loreley*, *Loreley* és *A Lorelei*, valamint a sorkezdőbetűk kicsivel, illetve naggyal szedése még az, ami differenciát mutat.¹⁰

Nem egészen két évvel később, 1960-ban újfent a Heine-versekkel teli *A világirodalom klasszikusai* sorozatban jelenik meg a költemény a fordító Szabó Lőrinc nevével (HEINE 1960, 51). Illetve csak első látszatra. Szabó Lőrinc ekkor már nem tudta ellenőrizni a megjelenést. A forrásnyelvi szöveg szerzőjének megnevezése helytálló, azon kívül más semmi, ugyanis a fordított szöveg nem a

⁷ A *Loreley* az eredeti felkérésben nem szerepel, a kötetben pedig két fordítóval is szembesítődik a vers (Rába Györggyel és Szabó Lőrincsel). Nem tudhatjuk, hogy Szabó Lőrinc utólagos érdeklődése vagy a vers népszerűsége eredményezte a szerkesztő által elkövetett – ritka előfordulású – szerkezeti kettősséget.

⁸ A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának az „analekta” dokumentumtípusai között érhető el. A dokumentum leltári száma és raktári jelzete: V. 5487/7.

⁹ A verseket még életében összeállítva adta át a Szépirodalmi Kiadónak szerződés szerint (vö. KABDEBÓ 1980, 502).

¹⁰ Jelen dolgozatban terjedelmi korlátok miatt a szövegvariánsok közlésétől és azok textológiai elemzésétől eltekintek.

műfordító-költő sajátja. Ez a '60-as szövegváltozat alapján más, az előzőekhez képest eltérő értelmezői horizontjai válnak láthatóvá, jobban mondva: tűnnek el. A forrásnyelvi szöveg utolsó versszak a következő:

Ich glaube, die Wellen verschlingen
Am Ende Schiffer und Kahn;
Und das hat mit ihrem Singen
Die Lore-Ley gethan. (HEINE 1975, 208) (1827)

A költemény e versszakát Szabó Lőrinc fordításaiban megjelenítő kötetek szövegekölzései 1960-ig:

Végül ladikot s ladikost a
mélységbe nyel – ugye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
dalával, a Loreley. (HEINE 1951, 133) (1951)

Végül ladikot s ladikost a
Mélységbe nyel – úgye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
Dalával, a Loreley. (HEINE 1956, *A Loreley...*, 40) (1956)

Végül ladikot s ladikost a
Mélységbe nyel – ugye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
Dalával, a Lorelei. (HEINE 1956, *A Lorelei...*, 444) (1956)

Végül ladikot s ladikost a
mélységbe nyel – úgye? – az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
dalával, a Loreley. (HEINE 2002, 66–67) (1958)

Végül ladikot s ladikost a
mélységbe sodorja az ár...
S hogy ez így lett, ő okozta
dalával, a Loreley. (HEINE 1960, 51) (1960)

Látható, hogy az 1960-as kiadás utolsó versszakának második sora változott meg. Több mint három évvel a költő halála után jelenik meg ez az első átírt változat. De ki írta át, ha nem Szabó Lőrinc? Kabdebó Lóránt céltudatos rákérdezése alapján a sajtó alá rendező Madl Antal válasza szerint ebben a kötetben több fordítást, a már elhunyt szerzőkét is, mindenféle engedélykérés nélkül Turóczi-Trostler József átírt.¹¹ Turóczi-Trostler elvileg a válogató-szerkesztő, Madl pedig éppen a szöveggondozó szerepét töltötte (volna) be az impresszum alapján. Az ezt követő

¹¹ Ennek okát pontosan nem tudjuk meghatározni.

megjelenések – a 2003-as Osiris-kiadású *Örök Barátainkon* (HEINE 2002, 64–65) kívül – ebben az 1960-as kiadásban szereplő változatot közlik (HEINE 2000, 187).¹²

Nézzük, mi az, ami a betűk átírásán kívül megváltozott. Ez egy keretes szerkezetű vers. Az első és az utolsó versszak foglalja narratív rájárába a versbe szedett mondat. A lírai én, jelen esetben nevezzük a vers elbeszélőjének, bújában eszébe jut egy régi rege („Ein Märchen aus alten Zeiten“), s ezt meséli el jelen időben a következő öt versszakban az olvasóknak. Ez a rege a német romantika irodalmában nagy népszerűségnek örvendő, a Grimm-fivérek gyűjtéseiben is sűrűn, sok variánsban lejegyzett Loreley-legenda egy változatát tárja az olvasó elé. Az utolsó, hatodik versszak egyszerre zárja le a rege elbeszélését és a vers narratív keretét is („Ich glaube“). Első ránézésre Szabó Lőrinc az „ugye?” partikulával a verstörténet elbeszélőjének a határozatlanságát igyekszik artikulálni, azt, amit a németben az „Ich glaube“ („azt hiszem”/ „úgy gondolom”/ „lehet” etc.) fejez ki. Grammatikailag nem *coniunctivus*, ahogyan a német nyelvű szövegben sem, de szemantikai szempontból ez a viszonyzó megváltoztatja a mondat modális alapértékét: egyfajta bizonytalanságot fejez ki, hogy: „lehet, hogy úgy történt”. Erre utal a forrásnyelvi „Ich weiß nicht, was soll es bedeuten“ felütés is. Ez az a régi rege („Ein Märchen aus alten Zeiten“), amiért a vers elbeszélője „oly bús” („so traurig“). Ezzel a modális-pragmatikai partikulával Szabó Lőrinc megalkotja azt, illetve majdnem azt a keretet, a vers azon metafikciós, önreflexív entitását, mellyel az olvasót arra emlékezteti Heine elbeszélője, hogy ez egy rege (Märchen), amelyre ekképp emlékszik az elbeszélő. Ez a forrásnyelvű szövegben is pontosan benne van az „Ich glaube“ tagmonddal. Turóczi-Trostlernél viszont nincs így. Lehet, esztétikailag-prozódiaailag dallamosabbnak hatnak a „sodorja” kifejezés amphibrachys-lábai, amelyek egyébként a hosszú „ú”-val írott Szabó Lőrinci „nyel – úgye? –” szintagmát is tartják, mégis vesztett valamit a vers.

Mit vesztett? Ez az „ugye?” nemcsak más, mint az „Ich glaube“, vagy a Hárs Ernő-féle „így tartja a monda” (HEINE 1983, 39), valamint a Rába György-féle „én azt hiszem” (RÁBA 1972, 132), hanem sokkal több is, ugyanis önreflexívvé teszi az olvasói percepciót. Kizökkenti olvasásából a befogadót, ezzel mintegy markánsabban fejezi ki a feltételeességet, olvasáselméleti perspektívából egyfajta kívül helyezkedést tesz lehetővé. Minden túlzás nélkül – a határozott műnemi eltéréseket persze szem előtt tartva – azt is mondhatnánk, hogy Szabó Lőrinc a brechti elidegenítő hatással dolgozik (Verfremdungseffekt), mely által jelen esetben nem a néző (Zuschauer), hanem az olvasó (Leser) beleélését, illúzióját töri meg.¹³ És valóban: az „ugye?” az elbeszélő történet reflexióját szolgálja. A kérdő partikula megszólít, elfordít a narrációtól, és az olvasót veszi célba, ezzel pedig egy olyan költői és írói beszédmód-hagyományba illeszti a verset, mely egyszersmind

¹² Magát a témát Ruttkay Helga vetette fel a vers egy újabb szövegkiadásának kézirat-előkészítésekor, ezért fordult kérdésével Kabdebó Lóránt Madl Antalhoz, és kerestette ki Kemény Arankával a variánsokat.

¹³ Brecht színházelméleti munkásságában először a legtisztábban 1936-ban fejtette ki nézeteit az epikus színházról (BRECHT 1963).

romantikus és modern. És ebben találhatóak meg azok a sajátságok, melyekre úgy hivatkozik az irodalomtudomány, hogy „romantika a modernség hullámában” vagy vice versa „a romantika mint a modernség előfutára”. 1951-et írunk, amikor egy modern költő egy romantikust fordít. Nemcsak az epikus színház elmélete határozza meg mindennek jelentőségét, de – a másik oldalról – több mint egy évszázaddal korábban a német romantika programjában kifejtett Universalpoesie-vel szembeni elvárások is.¹⁴

Heine *Buch der Lieder* kötetében ráadásul nem egy vers van, amelyben a lírai én kizökkenti az olvasót „illúzióban levéséből”. Ilyen például a *Junge Leiden (Ifjúkori szenvedések)* szonettjeinek első darabja. Ennek struktúrája – a metafikció tekintetében – hasonló a szóban forgó verséhez. Ez egy pimasz leányról szól, akit a beszélő ugyancsak emlékezetből fest meg, a harmadik versszakban pedig kiszól az olvasóhoz:

Hörst du wie mir im Kopf das Märchen klinget?
Und wie das Liedchen sammet ernst und schaurig?
Und wie das Mägdlein kichert, leise, leise?
(HEINE 1975, 123–124.)¹⁵

Az *E szirten épül* kezdetű, a *Verschiedene (Különfélék)* című ciklusban szereplő alkotás ismételten harmadik strófája – éppen Szabó Lőrinc fordításában – így hangzik:

Ezer nyelvével zendíti
Isten – hallod? – a tengert!
Ezer istenfénnyel az éj
– látod? – mennyire megtelt! (HEINE 2002, 578–579.)¹⁶

Fontos kiemelni, hogy a „hallod?” és a „látod?” közbevetett, a befogadót célzó kiszólások a forrásnyelvi szövegben szintaktikailag gondolatjellel nem közbevetettek, partikulárisak, hanem egyszerűen kérdő modalitású beékelés nélküli szintaxissal rendelkező mondatok: „Hörst du den Gott im finstern Meer?” (HEINE 1983, 34). Ahogyan *A Loreley* forrásnyelvi szövege esetében is.

Szabó Lőrinc *A Loreley* utolsó versszakában „átírta” a költeményt. Úgy írta át, hogy az még Heine maradjon, vagy még inkább Heine legyen. Nem a forrásszövegből indult ki, hanem a forrásnyelvi kulturális beágyazottságot bontotta

¹⁴ A német romantika programjában az Universalpoesie jelentése nem merül ki a költészetben, l. például Schlegel 116. fragmentumát (SCHLEGEL 1967, 182.).

¹⁵ E versnek nem találtam magyar változatát, ezért saját fordításomban közlöm: Hallod, hogy szól a mese fejemben?/ És hogy a dal egyben komoly és félelmes?/ S a leánya hogy kuncog csendesesen, csendesesen?

¹⁶ Németül: „Hörst du den Gott im finstern Meer?/ Mit tausend Stimmen spricht er./ Und siehst du über unserm Haupt/ Die tausend Gotteslichter?” (HEINE 1983, *Auf diesem Felsen...*, 34.).

meg, hogy a benne lévő tradíció meghatározta gondolati-kulturális magot a magyar versbe újraágyazhassa. Ez a gondolati mag Gideon Toury „valamiféle magja” (TOURY 1985, 16–41.), Gadamernél pedig az, amikor „a szó háttérbe vonul” (GADAMER 1991, 17–43.),¹⁷ hogy a szó önprezenciája (Selbstpräsenz) megmutatkozhasson.¹⁸

Hogy ez az „ugye?” nem pusztán az „öntudatlan” költői-műfordítói rutinból, *horribile dictu* slendriánságból származó eseti fordítás, azt már az előzőekben felfejteni igyekeztem, arról nem is szólva, hogy Szabó Lőrinc műfordításait célzatosan többször átdolgozta, azokat minden alkalommal ízlésének, költői korszakának, beszédmódjának megfelelően tudatosan transzformálva.¹⁹ Egy bizonyító erejű „filológiai leltre” is rábukkantam: Szabó Lőrinc saját *Neue Gedichte* című gót betűs Heine-kiadásában szerepel egy vers, melynek kezdősora „Es erklingen alle Bäume“. E négy versszakos költeménynek utolsó strófája:

Nein, in meinem eignen Herzen
Sitzt des Walds Kapellenmeister,
Und ich fühl, wie er den Takt schlägt,
Und ich glaube, Amor heißt er.²⁰

A vers szövegében egy helyütt található bejegyzés, amely egy ceruzás aláhúzás, mégpedig éppen az „ich glaube“ szintagma padlójaként. Szabó Lőrinc ismerte a német romantikus program sajátosságait, s így applikálta fordításába ezt a modális partikulát, ezzel pedig a heinei romantika archetípusát is szintetizálta benne. A jelenség maga nem is annyira meglepő, ha Kabdebó Lóránt az *Örök Barátaink* első

¹⁷ Bár Gadamer tanulmányában a szó önprezenciájának megmutatkozása során nem az eminens szövegekről beszél, mondanivalónk szándékát mégis híven tükrözi a terminus. (Hévízi Ottó fordításában: önprezentáció. Ez azonban nem annyira szerencsés jelentésbeli ekvivalense a Selbstpräsenz [„ön-jelenlét”] értelmének.)

¹⁸ Nem ez az első példa, hogy Heinéval ilyet tesznek: Babits a *Lyrisches Intermezzo*-beli *Es liegt der heiße Sommer* kezdetű Heine-költemény fordítása során nem a babitsos, a saját fordítási stratégiáit alkalmazza, mely köztudottan Kosztolányi szabadelvű stratégiáinak az ellentéte, hanem – éppen „Kosztolányi-stílusban” – új verset ír. A forrásnyelvi szöveg első versszaka: „Es liegt der heiße Sommer/ Auf deinen Wängelein;/ Es liegt der Winter, der kalte./ In deinem Herzchen klein“. Második versszaka: „Das wird sich bei dir ändern,/ Du Vielgeliebte mein!/ Der Winter wird auf den Wangen,/ Der Sommer im Herzen seyn“ (HEINE 1983, *Es liegt...*, 181). Babits fordításában az első versszak: „A hajad olyan fekete,/ a ruhád oly fehér;/ az ifjuság ígérete/ az étellel felér“. A második versszak: „Ó, csal az ember élete!/ Ki tudja, mi nem ér?/ Ruhád is lesz még fekete/ hajad is lesz fehér...“ (BELIA 1982², 519.). Látjuk, e vers nem fordítás, inkább Heine ihlette Babits-költemény.

¹⁹ Például Omar Khajjám alkotásainak fordítása során is így járt el.

²⁰ Kiemelés tőlem: B. L. Szabó Lőrinc saját kötetében (HEINE o. J., 16–17.). A kötet a Szabó Lőrinc Füzetek 6. kötetében a 2605-ös tétel (fellelhetősége Szabó Lőrinc könyvtárban: 005030004), I. BUDA 2004–2005, 146. (kritikai kiadásban: HEINE 1983, *Es erklingen...*, 15.).

gyűjteménye kapcsán megjegyzett gondolatára utalunk. Jelesül, hogy Szabó Lőrinc ebben az időben „az *Egy téli bodzabokorhoz* címzett vers esetében felfedezett alkotói módszer segítségével rostálja végig korábbi műfordításait, és az ekkor kialakított stílusformálás ad példát számára a fordítások átdolgozásában”. A költő itt kezdi el a gyakorlatban működtetni és megújítani a versben megalkotott poétikai szintézist, ezzel mintegy azt beleszöve a világlírába is (KABDEBÓ 1992, 129–130). Minderre tíz évvel, 1951-ben jelenik meg a *Heine válogatott versei* című antológia, mely – ahogyan már azt *ugye* jeleztük – Szabó Lőrinc első *Loreley*-fordítását is tartalmazza.

BIBLIOGRÁFIA

BELIA 1982²

BELIA György (vál., jegyz. és utószó): *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Szépirodalmi, Budapest, 1982² (Babits Mihály Művei).

BODI 1951

BODI László: *Heinrich Heine*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1951.

BRECHT 1963

BRECHT, Bertold: *Schriften zum Theater*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1963.

BUDA 2004–2005

BUDA Attila: „Olvasva fogok meghalni”. In: BUDA Attila (szerk.): *Szabó Lőrinc Könyvtára. II. Külföldi szerzők művei*. Kabdebó Lóránt, Miskolc, 2004–2005. (Szabó Lőrinc Füzetek, 6.)

BURKE 2008

BURKE, Edmund: *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (Ford. Fogarasi György). Magvető, Budapest, 2008.

FEJTŐ 1998

FEJTŐ Ferenc: *Heine*. Múlt és Jövő, Budapest, 1998.

GADAMER 1991

GADAMER, Hans Georg: Szöveg és interpretáció (Ford. Hévízi Ottó). In: BACSÓ Béla (szerk., utószó): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest, 1991, 17–43.

HEINE o. J.

HEINE, Heinrich: Es erklingen alle Bäume. In: Uő.: LACHMANN, Otto F. (Hrsg.): *Neue Gedichte*. Philipp Reclam, o. J., Leipzig, 16–17. (Universal-Bibliothek, 2241)

HEINE 1827

HEINE, Heinrich: *Buch der Lieder*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1827.

HEINE 1898

HEINE, Heinrich: *Dalok könyve* (Ford. Endrődi Sándor). Athenaeum, Budapest, 1898.

HEINE 1951

HEINE, Heinrich: A Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten... (Ford. Szabó Lőrinc). In: *Heine válogatott versei* (szerk. VAS István). Szépirodalmi, Budapest, 133.

HEINE 1956

HEINE, Heinrich: *A Lorelei* (Ford. Szabó Lőrinc). In: KARDOS László–TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre (szerk.): *A világirodalom a XIX. században*. Budapest, Tankönyvkiadó, Budapest, 1956. (Világirodalmi antológia, 4.)

HEINE 1958

HEINE, Heinrich: A Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten... (Ford. Szabó Lőrinc). In: Uő.: *Versek* (szerk. RÓNA Ilona). Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956, 39–40.

HEINE 1958

HEINE: Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten (Ford. Szabó Lőrinc). In: SZABÓ Lőrinc: *Örök barátaink II. A költő kisebb lírai versfordításai*. Szépirodalmi, Budapest, 1958, 66–67.

HEINE 1960

HEINE: A Loreley. Ich weiß nicht, was soll es bedeuten... (Ford. Szabó Lőrinc). In: Uő.: *Versek és prózai művek I. Versek* (Vál., szerk. és bev. Turóczi-Trostler József, jegyz. Madl Antal). Európa, Budapest, 1960. (A világirodalom klasszikusai)

HEINE, 1975

HEINE, Heinrich: Im Hirn spukt mir ein Märchen wunderfein. In: Uő.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Buch der Lieder* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred, Bearb. GRAPPIN, Pierre). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 1, 1975, 123–124.

HEINE, 1975

HEINE: Loreley. In: Uő.: *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke. Buch der Lieder* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred, Bearb. GRAPPIN, Pierre). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 1, 1975.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: A Loreley (Ford. Hárs Ernő). In: HÁRS Ernő: *Árnyak a barlang falán. Válogatott műfordítások*. Európa, Budapest, 1983, 39.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: Auf diesem Felsen bauen wir. In: Uő.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Neue Gedichte* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred–GENTON, Elisabeth). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 2, 1983, 34.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: Es erklingen alle Bäume... In: Uő.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Neue Gedichte* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred–GENTON, Elisabeth). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 2, 1983, 15.

HEINE 1983

HEINE, Heinrich: Es liegt der heiße Sommer. In: U.: *Historisch-Kritische Gesamtausgabe der Werke. Buch der Lieder* (Hrsg. WINDFUHR, Manfred–GENTON, Elisabeth). Hoffmann und Campe, Hamburg, Bd. 2, 1983, 181.

HEINE 1992

HEINE, Heinrich: *Leben und Werk* (Hrsg. STEINBACH, Dietrich). Ernst Klett, Stuttgart, 1992.

HEINE 1994

HEINE, Heinrich: *Die romantische Schule*. Kritische Ausgabe (Hrsg. Helga WEIDMANN). Stuttgart, 1994.

HEINE 1997

Heine-dalosknyv (Ford. Németh Istvn Péter). Jzsef Attila Vrosi Knyvtr, Tapolca, 1997.

HEINE 2000

HEINE, Heinrich: A Loreley (Ich weiss nicht, was soll es bedeuten) (Ford. Szab Lrinc). In: HALASI Zoltn (vl., szerk. s jegyz.): *Német kltk antolgija*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2000, 187.

HEINE 2002

HEINE, Heinrich: E szirten pl... (Ford. SZAB Lrinc). In: SZAB Lrinc: *rk Bartaink. A klt kisebb lrai versfordtsai, II* (gond. Kabdeb Lrnt–Hornyi Kroly, tan. Kabdeb Lrnt, utsz Szab Lrincn). Osiris, Budapest, 2002, 578–579.

HEINE 2002

HEINE: Loreley. Ich weiss nicht, was soll es bedeuten (Ford. SZAB Lrinc). In: SZAB Lrinc: *rk Bartaink. a klt kisebb lrai versfordtsai, II* (gond. Kabdeb Lrnt–Hornyi Kroly, tan. Kabdeb Lrnt, utsz Szab Lrincn). Osiris, Budapest, 2002, 66–67.

HÖHN 1987

HÖHN, Gerhard: *Heine-Handbuch. Zeit, Person, Werk*. J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1987.

KABDEB–HORÁNYI 2008

KABDEB Lóránt–HORÁNYI Károly (gond.): *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*. Osiris, Budapest, 2008, 64–65.

KABDEB 1980

KABDEB Lóránt: *Az összegezés ideje. Szabó Lőrinc 1945–1957*. Szépirodalmi, Budapest, 1980, 502.

KABDEB 1992

KABDEB Lóránt: „*A magyar kltzet az n nyelvemen beszél*”. *A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc kltzetben*. Argumentum, Budapest, 1992. (Irodalomtörténeti Füzetek, 128.)

KANT 2003

KANT, Immanuel: *Az tler kritikája* (Ford. Papp Zoltán). Osiris, Budapest, 2003. (Sapientia Humana)

RÁBA 1972

RÁBA György: *Szabó Lőrinc*. Akadémiai, Budapest, 1972.

SCHLEGEL 1967

SCHLEGEL, Friedrich: *Charakteristiken und Kritiken (1796–1801)* (Hrsg. BEHLER, Ernst). o. Vg., München–Paderborn–Wien–Zürich, Bd. 2, 1967.

TOURY 1985

TOURY, Gideon: A Rationale for Descriptive Translation Studies. In: *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*. Croom Helm, London–Sydney, 1985, 16–41.

PÉLDÁZAT ÉS IRÓNIA
KOSZTOLÁNYI HARMINCAS ÉVEKBELI ELBESZÉLÉSPOÉTIKÁJÁHOZ

BENGI LÁSZLÓ

Ennek az írásnak a története szigorúan véve Kabdebó Lóránt tanár úr egy elektronikus levelével vette kezdetét. A levélhez csatolmány is tartozott: egy 1933-as dedikáció fényképe, amelyben Kosztolányi Rónai Pálnak barátsággal ajánlotta az *Esti Kornélt*. Az érdekes, filológiaiilag is fontos küldeményt egy kérés vagy még inkább ötlet is kísérte: Kabdebó tanár úr javasolta, hogy vegyem fel az e-mail kapcsolatot a fotómásolat eredeti feladójával, Spiry Zsuzsannával, aki így szintén szereplője lett az alábbi sorok kerettörténetének.

Az elsősorban fordítástudománnyal foglalkozó Spiry Zsuzsa hívta föl a figyelmemet Rosemary Arrojo egy magyarul is megjelent tanulmányára, amely Kafka és Borges mellett – valljuk meg, nem éppen rossz társaságban – Kosztolányi egy sokat fordított novellájával is behatóan foglalkozott.¹ Így lapoztam fel újra az *Esti Kornél* tizennegyedik fejezetét, amely – jóllehet többször is írtam az Esti Kornél-történetekről – eladdig soha nem került érdeklődésem homlokterébe. Ha utólag racionalizáló magyarázatot keresnék erre, esetleg olyasmit kockáztatnék meg, hogy korábban talán érdekes és mulatságos, de kicsit áttetsző, sőt már-már súlytalan novellának tarthattam a Gallusról szóló elbeszélést. Esetleg a fordítás témája állt érdeklődésemtől távolabb, igaz, a nyelvek közti átjárás és közvetítés kérdése mindig is élénken foglalkoztatott a kötet kapcsán. Ha emlékeimre próbálok hagyatkozni, akkor nem jutok többre, mint hogy gondolataim nem találtak, nem tértek vissza ehhez a fejezethez az Estiről való töprengéseim során. Kabdebó tanár úr küldeménye és javaslata viszont egy olyan levélváltást indított el, amely kizökkentett a Gallus iránti ignorancia állapotából, és az alább tanulmányba öntött meglátásokhoz vezetett.

Míg levelezésünkben Spiry Zsuzsanna – Arrojo említett tanulmányával vitázva – a fordítás kérdése felől közelített a fejezethez, és Kosztolányi műfordítói beállítottságával és gyakorlatával összemérve vetett föl igen érdekes és megfontolandó szempontokat, addig számomra a novella elsősorban nem a fordításról szól. Alighanem korábbi írásaim befolyásolnak, amikor a tizennegyedik fejezetet egy olyan horizontba illesztve olvasom, amelynek középpontjában a nyelvi megnyilatkozások hatalmának és a nyelvben létező világok státuszának kérdése áll. Nem éppen váratlan szempont, hiszen a novellák majd mindegyikének értelmezésében hangsúlyos szerephez jut – az első mellett a harmadik és negyedik, a hetedik és kilencedik, a tizenötödik és tizenhetedik fejezet mindenképpen említhető.

¹ ARROJO 2007, a tanulmány Kosztolányival foglalkozó részét lásd 66–71.

A fejezet kötetbeli összefoglalója ugyan fordítóként utal a főhősre, Gallusra, de arról nem szól, hogy a fordítás egyszersmind a bonyodalomnak is fő forrásává válik majd: „melyben Gallusnak, a művelt, de rossz útra tévelyedett fordítónak titokzatos üzelmeiről rántjuk le a leplet”.² A novella fordításai ugyanakkor gyakran előtérbe helyezik Gallus foglalkozását, nagyjából *A kleptomániás fordítóként* visszamagyarítható címet adva a nem egy esetben önállóan, legalábbis nem a teljes kötet részeként közölt novellának.³ Ezzel, ha nem is lövik le a poént, jó előre azt sejtetik, hogy az olvasó a fordítással összefüggésben álló konfliktusra számíthat. Az 1933-as kötetkiadást megelőző magyar nyelvű közlések ehhez képest igen eltérő irányba vezetik az értelmezést. A mű Kosztolányi által adott önálló címe *Viciszláv gróf titokzatos kastélya* volt: a novella a szövegbeli detektívregény címét viselte magán.⁴

A mai olvasó számára *A kleptomániás fordító* talán erősebben figyelemfelhívó, mintegy provokatívabb cím. A korabeli újságolvasó – hiszen a *Viciszláv gróf titokzatos kastélya* címváltozat a lapok hasábjain volt föltalálható – azonban kevésbé elcsépeltnek, inkább zavarba ejtőnek tapasztalhatta a korábbi címet, legalábbis ha volt fogalma a mellé írt szerzői név jelölte szépírói munkásságról: a *Viciszláv gróf titokzatos kastélya* némi ódon íze ellenére is belesimult ama korabeli, mindenesetre nem sokkal korábbi tárcaelbeszélések és folytatásos regények sorába, amelyek nemcsak borzongatók és rejtélyesek voltak, de hatásvadász voltukban bizony népszerűek is. A tájékozottabb olvasó így gyanakvással vegyes zavarral fogadhatta a címet, s eltöprenghetett azon, vajon immár Kosztolányi is olesó ponyva írására adta-e fejét. A turpisság persze gyorsan kiderül, ha valaki belekezd a novellába – s a könnyű szórakozásra vágyók talán éppily gyorsan csalódnak is, hacsak nem „téveszti” meg őket Esti csevegő hangütése, a társalgást idéző beszédhelyzet, az anekdotázó-poentírozó történetmesélés atmoszférája. Ha pedig az olvasó engedett a kísértésnek, a novella végén akár még az is fölsejlik, hogy a lapbéli címadás talán nem is annyira üres poén.

Maga a csavar világos, kicsit talán közhelyes is, miszerint hiábavaló a *Viciszláv gróf titokzatos kastélyának* történetére és a beharangozott titok leleplezésére várni. Az olvasói tapasztalat – bizonyos mértékig szemben Kafka vagy valamelyest Borges elbeszéléseivel – mégsem a hiány kitüntetetté, poétikai szervezőelvvé válására mutat. Ellenkezőleg, az elmaradt regénycselekmény helyébe megtöbbszörözött nyomozástörténet lép. Esti és barátai nyomoznak a múlt, a régi barátok után. Közülük Gallus után a rendőrség is nyomozott, míg le nem fülelték és el nem ítélték. Később a felé segítő kezet nyújtó Esti kényszerül nyomozni Gallus fordítói üzelmei után – paradox módon nem a bűnöst, hanem büntettét kutatva. És amennyire ezáltal maga az elbeszélés is egyfajta detektívtörténet alakját ölti, úgy érezhet egyre több késztetést az olvasó, hogy ne csak bekapcsolódjon Esti nyomozásába, mint az őt hallgató és elbeszélését találgatásaikkal kísérő társaság, hanem maga is keresésbe

² A novellát végig a kritikai kiadásból idézem: KOSZTOLÁNYI 2011, 281–287.

³ Vö. KOSZTOLÁNYI 2011, 442–452.

⁴ KOSZTOLÁNYI 2011, 489–490.

fogjon – annak kutatásába, hogy mi titokzatos van *Viciszláv gróf titokzatos kastélyában*, azaz ebben a rövidke novellában. Ebben az összefüggésben érdemelhetnek ugyanis figyelmet a szöveg eltérő fikcionális síkjai, és a köztük bekövetkező váratlan-felemás átlépések.

A krimi megidézett műfajának ironikusan kifordítását jelzi, hogy a „bűneset”, az Esti csalódását és elutasítását kiváltó tolvajlás nem az elbeszélő – tulajdonképp másodlagos, hisz keretbe illesztett – történetben, hanem az abban szereplő detektívregény szövegében történt meg. A fordítás során, mondhatni szövegek között bukott el Gallus. Ehhez képest olvasható igazán ironikusan a magántulajdon szentségének megsértéséről szóló fölháborodott passzus: „Amerre csak járt a fordító tolla, mindenütt megkárosította a szereplőket, akiket csak akkor ismert meg s ingót, ingatlant egyformán nem kímélve belegázolt a magántulajdon alig vitatható szentségébe.” Ezt követően végképp nem arról olvasunk, hogy mi történik a lefordított regényben, hanem annak leltárszerű elősorolásáról, ami nem szerepel Gallus magyarításában.

A fordítás során ugyanakkor – mint ahogy a krimi esetében is – nemcsak hiány keletkezik, hanem többlet is előáll: jóllehet Gallus tárgyi értelemben, a jelentés szempontjából lopott, ám nyelvileg, stílusosan és formailag hozzáadott a népszerű regényhez. Az eredeti félreértése, félrefordítása nélkül is gördülékenyebb és szebb szöveget tudott kialakítani: „Barátunk csinosan legépelte, meglapszámozta, sőt az oldalakat nemzetiszín zsinnyel is összefűzte. Mindez őrá vallott, mert – azt hiszem, már említettem – irodalmi tekintetben megbízható, aggályosan pontos volt. Olvasni kezdtem a szöveget. Fölkiáltottam az elragadtatástól. Világos mondatok, elmés fordulatok, szellemes nyelvi lelemények sorakoztak egymás mellé, melyek talán méltók se voltak ehhez a fércműhöz.” Majd valamivel később: „Hogy miért? Ne próbáljátok kitalálni. [...] Megint tévedtek. Egyetlen félreértés se fordult benne elő. Végre ő igazán tudott magyarul is és angolul is. Hagyjátok abba. Ilyet még nem hallottatok. Más volt itt a bibi.” Így összességében az írás hiánynak és többletnek sajátosan bonyolult alakzatait hozza létre.

Hasonlóan felemásnak mondható a novella kerete is: a felütés egy múltidéző baráti beszélgetés élőszóbeli kontextusába illeszti Esti elbeszélését – ez a beszédhelyzet azonban a mű szerkezetét tekintve nem válik kerettörténetté, nem tér vissza a novella végén. A fejezetet Esti – persze a novella jó részében domináns – szólama zárja, vagyis a szöveg más síkon, egy elbeszélői szinttel lejjebb ér véget, mint ahogy elkezdődött. Ez önmagában nem ritka elbeszélői fogás, több Esti-írásban is előfordul, sőt magát a kötetet is jellemzi, amennyiben az első fejezet kerettörténete nyomokban sem köszön vissza a tizennyolcadik fejezetben. Ám a Gallus történetét berekesztő – lényegében némaságba fojtó – súlyos kijelentésekkel a felemás keretezés metalepszis jellegű megoldása a szokottnál nagyobb tétre tesz szert: „De mindez meggyőzött arról, hogy még mindig rabja bűnös szenvedélyének, vagy betegségének, gyógyulásához semmi remény és nem érdemes arra, hogy a tisztességes társadalom támogassa. Én erkölcsi fölháborodásomban levettem róla a kezem. Átadtam sorsának. Azóta nem hallottam felőle.” A mondatok levonván az erkölcsi tanulságot, már-már tökéletes példázattá kerekítik ki az elbeszélést.

Természetesen igen nehéz komolyan olvasni ennek a szinte minden ízében ironikus, így hangütésével az *Esti Kornél* egészéhez is kapcsolódó szövegnek a zárlatát. Csakhogy ebben a történetben az iróniának – sőt végső soron az iróniának mint olyannak – van egyfajta zavarba ejtő és felkavaró jellege. Az első fejezetet emlékezetben tartó (azaz nem kis részben komolyan vevő!) olvasó alighanem készségesen elfogad egy lázadó, gunyoros, a szabályoknak és a polgári jóérzésnek fittyet hányó Estit – de jóval kevésbé egy olyat, aki a magántulajdon sérthetlenségéről szónokol, és menthetetlenül fölháborodik akár csak egy szórakoztató regény szereplőinek anyagi megkárosításán. Persze más a helyzet, ha az olvasó eleve tudatában van, hogy Esti Kornél alakjában csak erős megszorításokkal kereshet önérvényű és egységes személyiséget.⁵ Ha a kötet főhősének tizennegyedik fejezetben előadott története egészében véve mulatságos, ez azt is jelenti, hogy Esti itt inadekvát elbeszélőnek, maga is nevetségessé váló, már-már esendően kispolgári figurának bizonyul. Az elsődleges elbeszélő pedig éppúgy hallgat, mint ahogy Esti Gallusnak sem hagy szót, s így nincs, aki az olvasó segítségére siethetne. Miközben szinte igényként jelenik meg a távolságtartás Esti véleményétől, nem helyeződik szembe semmilyen megnyilatkozás a fő szólammal.

A történet menetére fordítva a figyelmet, a kezdetben segíteni próbáló Esti a novellát záró gesztusaival jószerével halálos ítéletet mond egy már eleve nyomorult ember fölött. Az utolsó szavaknak nincs feloldása a történetben: Gallus sorsa mintegy beteljesedik a záró ítélettel. Az elbeszélés erősen visszatekintő távlatából, évekkel később hallgatván a történetet, a kleptomániás barát már csak mint egy elveszett, eltűnt, afféle kísértetként megidézhető alak jelenik meg. Abban, hogy Gallus nem több, mint régi, elkallódott emlék, melynek végleg nyoma veszett, a cselekményfűzés szerint Estinek tevőleges szerep jutott. A novella ezért egyszerre követi és állítja feje tetejére azoknak a fejezeteknek a logikáját, amelyek az emberi gesztusoktól szintén kemény ítéletet hordozó végkifejletig ívelnek, ám amelyek zárlata rendre ellene mond a korabeli társadalmi normáknak. Elsősorban azok a novellák említhetők, amikor Esti örökséghez jut, de szabadulni akar a könnyen jött pénztől; amikor a legelőkelőbb szállodából fizetés nélkül távozik; amikor felkarolja a sorsüldözött özvegyet, majd dulakodik vele (ez a közvetlen megelőző fejezet); amikor részben Patakit és Ürögi Danit, különösen pedig Elingert színlelt vagy valós türelemmel fogadja, míg végül a közeledés hol kimondatlan, hol tettlegessé váló elutasításba fullad (a Gallus történetét közvetlen követő három fejezetben).

A kötetben belüli hasonlóságok és különbségek mintegy megismétlik a műfaji hagyományok kifordítását. A krimi narratíva dekomponálását említettem, de ebben az összefüggésben a magyar anekdotikus elbeszélői hagyomány megidézését sem érdemes szem elől téveszteni. Erre utal mindenekelőtt a kerettörténet hangsúlyos, már említett szóbeli jellege, a társalgási beszédhelyzet. A lapokban közölt változatokban Esti – szinte leleplezve a történet fiktív voltát – kisarkítottan, az élőszóbeli közlésre kihegyezve állította: „Megírni nem lehet, mert merőben valószínűtlen. Csak elmesélni.” A szóbeli előadás jegyei azonban a kötetben is

⁵ Vö. SZEGEDY-MASZÁK 2010, 334, 347.

megmaradtak, például amikor Esti a közönségéhez fordul, kiszól, csigázza érdeklődésüket, ellenvetések fogalmaz meg. Nem utolsósorban pedig a társalgásba ékelt történetmondás humoros, kedélyes jellegét érdemes kiemelni. A világos csattanó elmaradása – amennyiben a fordítás során elkövetett tolvajlásról már mintegy a novella kétharmadánál értesülünk – és Gallus közel sem megmosolyogtató történetbeli sorsa viszont ki is lép az anekdotikus elbeszéléstől sztereotipikusan várt keretek közül: a feloldás elmaradása pedig némiképp kizökkentő hatású.

Nem lehetetlen úgy érvelni, hogy az anekdotikus hagyomány megidézése, a detektívtörténet sajátos újraindítása egyfajta ironikus, nem teljesen komolyan veendő szerepjátszást jelez, amely rögvest távolságot teremt Esti megnyilatkozásaihoz képest. Vagyis Esti nem tesz mást, mint színészkedik, kitalál egy mesét hallgatóságának megtévesztésére vagy szórakoztatására. A történet pedig valóban bővelkedik a fikatív voltát kinyilvánító jelzésekben, szinte tüntet kitaláltságával. Esti nyomozása tulajdonképp akkor kezdődik, amikor leltárt készít a fordítás során eltulajdonított tárgyakról: „Lógó orral vettem búcsút a kiadótól. Kíváncsiságból elkértem a kéziratot s az angol-eredetit. Minthogy izgatott ennek a detektívregénynek igazi rejtélye, otthon tovább folytattam nyomozásom s pontos leltárat készítettem az elloptott tárgyakról. Déli egytől hajnali félhétig dolgoztam szakadatlanul. Végül kiderítettem, hogy megtévelyedett íróársunk a fordítás során az angol-eredetiből jogtalanul és illetéktelenül 1.579.251 font sterlinget tulajdonított el, 177 aranygyűrűt, 947 gyöngygyakékot, 181 zsebórát, 309 fülbevalót, 435 bőröndöt, nem említve a birtokokat, erdőket és legelőket, hercegi és bárói kastélyokat s más apróbb-cseprőbb tárgyakat, zsebkendőket, fogpiszkálókat és csengetyűket, melyeknek felsorolása hosszadalmas és talán céltalan is volna.” A felsorolás fokozás: egyre abszurdabb benyomást kelt. Vajon mely regényben fordulhat elő szám szerint 435 darab eltulajdonítható bőrönd, nem számítva a Gallus által eredeti birtokosuknál jótékonyan vagy jelzésértékkel meghagyottakat? A kleptomániás fordító figurája, bár Esti hallomásokra utal, már az elbeszélés elején nem kevésbé túlzó jegyekkel bír: „Angolul úgy tudott, hogy állítólag a walesi herceg is tőle vett angol nyelvleckéket.”

Jóllehet a történet fikcionalitását, annak bejelentését fontos gesztusnak tartom, két okból sem osztom az ezt kiemelő értelmezést, melyet ellentétes hangsúlyokkal, de éppoly példázatosnak látok, mint azt az olvasatot, amely kétely nélkül elfogadja a novellát záró szereplői ítéletet. Egyfelől nehezen, körülményesen indokolható, hogy miért és miként kell Esti szólama mögött feltételezni – úgymond – Estinek a szerep álarcából kibontakozó valós személyiségét. Másrészt az efféle közelítés fő mozgatójának a megütköztető, valamiért nem egykönnyen helyükre zökkenő mozzanatok elhomályosítását, az olvasói tapasztalat zavarba ejtő jellegének semlegesítését látom. Annak szem elől tévesztését, hogy az ironia foka a novellában mintegy távlattól függően változik: miközben jogosan szórakozunk a történeten, Esti sarkos ítéletén mégsem oly könnyű felhőtlenül és súlytalan könnyedséggel mosolyogni.

A két szélső álláspont között – sem véresen komoly példázattá, sem kedélyes meseszövéssé nem egyszerűsítve Gallus történetét – végül is a szavak ereje és

hatalma, az irodalom nyelvi teljesítményének valóságossága kerül középpontba, s válik az elbeszélés meghatározó kérdésévé. Innen nézve a tizennegyedik fejezet túlmutat a fordítás problémáján, azt szinte csak ürügyül használja annak megtapasztaltatásához, hogy az irodalom több merő kitalációnál: „Ti, akik írtok, tudjátok, hogy minden a szavakon fordul meg, egy költemény jósága épúgy, mint egy ember sorsa. Bizonyítottuk, hogy kleptomániás és nem tolvaj. Az, akit ismerünk, rendszerint: kleptomániás. Az, akit nem ismerünk, rendszerint: tolvaj. A bíróság nem ismerte őt, ennél fogva tolvajnak minősítette és kétévi börtönre ítélte.”

Ebből a perspektívából a zárlat is más értelmet kap: ha nem is válik semmissé Esti ítéletének vaskalaposága, de motiváltnak vehető – vagyis nem szintiszta színészkedésnek nyilvánítható – keménysége. Az, aki nem ír, talán csak nevetésre görbíti a száját – a gyógyulás vagy a megjavulás jelét ismerve föl –, mikor ráébred, hogy Gallus bár lopott, de már csak a fikció világán belül, a fordítások adok-kapok játékában hódolt szenvedélyének – ráadásul tényleg adott is. Ezzel szemben állnak azonban Esti szerint azok, akik írnak. Számukra a fikció világa, a szavak szférája éppoly valóságos, mint az ingó és ingatlan vagy a gazdaság világában, és ezért benne az írói magántulajdon megsértése éppúgy elítélendő, mint a törvény hatálya alá eső esetekben.

A történet valószínűtlenségét a nyelv valóságossága, szinte szó szerint a nyelv súlya egyenlíti ki Esti elbeszélésében: ha az előbbi kevésbé kell netán komolyan venni, az utóbbi annál inkább. Ebből a feszültségből az ironia olyan formája bomlik ki, amely nyelv és valóság teljes megkülönböztetlenségét (Esti ítéletét) éppoly kisarkított álláspontnak mutatja, mint a kettő éles elválasztását, a tartalom maradéktalan nyelven kívüliségének állítását (Gallus esetleges fölmentését). Esti szólama ezen a ponton kerülhet maga is igazán ironikus fénytörésbe. Nyelv és valóság, azonosítás és megkülönböztetés mindig főnnálló kettős szorítása még mindig jobbnak (hogy ne mondjam: emberségesebbnek) bizonyul, mint a bármely irányú ítélet logikáját megalapozó egyoldalúság. A tizennegyedik fejezet így mintha azt tanúsítaná, hogy a Gallus és Esti közötti választás tévút, csalóka látszat. Minden ellentétük ellenére az *Esti Kornél*ban rendre és sok változatban visszatérő alakmásviszony létesül köztük, mint amiképp Esti és Mogyoróssy Pali is egymást tükröző figurákká lesznek a nyolcadik fejezetben.

Ahogy az elbeszélés más szinten ér véget, mint ahol elkezdődött, ahogy eltűnés és előtűnés, hiány és többlet, azonosság és különbség sajátos dinamikája hatja át a novellát, ahogy majd minden másutt és másképp tér vissza, eltérő fordulatot vesz az olvasó várakozásaihoz képest, így a fordított regény – egyúttal az önállóan közölt írás – címe is új fénytörésbe kerülhet. A titokzatos kastély egyszersmind elvarázsolt kastély is lehet, amelyben a fordítás nyelvi áttételei, a szövegközi viszonyok és narratív szintek játéka nem hagynak rögzített és biztos viszonyítási pontot az arra vetődő olvasók számára. A harmincas évekbeli Kosztolányi-próza összefüggései közé illeszkedvén mindez egyúttal felhívást jelent az újraolvasásra: egy elvarázsolt kastélyban, mint amilyen az irodalom, az tud rendre visszatérni ugyanazokhoz a kérdésekhez, témákhoz és szöveghez, aki nem fél ironiával tekinteni korábbi önmagára, és nem rest mindegyre, soha meg nem unva újragondolni meglátásait.

BIBLIOGRÁFIA

ARROJO 2007

ARROJO, Rosemary: Írás, értelmezés és a jelenlét feletti halatomért folytatott harc: jelenetek három novellából (Ford. Wertheimer Gábor). *Literatura*, 2007/1. 57–71.

KOSZTOLÁNYI 2011

KOSZTOLÁNYI Dezső: *Esti Kornél* (Sajtó alá rend. TÓTH-CZIFRA Júlia–VERES András). Kalligram, Pozsony, 2011.

SZEGEDY-MASZÁK 2010

SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony, 2010.

UTAZÁS – TÁRSASÁGBAN
EMILY DICKINSON “BECAUSE I COULD NOT STOP FOR DEATH –”
KEZDŐSORÚ VERSÉRŐL

BUDA ATTILA

A SZERZŐRŐL

Emily Dickinson az amerikai és a világirodalomnak is különleges alkotója. Az 1830 és 1886 között élt költő élete legnagyobb részét a külvilág kizárásával, szűk társaságban töltötte, hozzátartozói körében – mégis, vagy talán ezért is: magányosan.¹ Szülővárosát, a Massachusetts állambeli Amherst-öt csak ritkán hagyta el, korának irodalmi intézményeivel, beleértve a képviselőit is, nem ápolt kitartó és rendszeres kapcsolatokat. Amit írt, megmutatta ugyan egy-két általa arra alkalmasnak tartott kortársának, de nem szorgalmazta megjelenésüket. Életében néhány név nélküli verse jelent csak meg,² halála után azonban több gyűjteményben is kiadták azokat.³ Ezek feltűnést arattak ugyan, de ekkor még folyamatos recepciójuk elmaradt. Második felfedezésére az első világháború után került sor, először szülőhazájában, majd Európában is. Napjainkban egyre-másra jelennek meg idegen nyelvű fordításai, a kétezres évek elejére az egyik legismertebb amerikai költővé lépett elő az olvasók érdeklődése, az irodalomtörténészek megállapításai nyomán.

Cím nélküli versei inkább rövidiek, néhány sorosak, egy-két strófából állók, mint terjedelmesek; a nyolc-tíz versszakosak már különleges hosszúsággal bírnak. Kivétel nélkül a személyes líra megnyilvánulásai, egy különlegesen érzékeny lélek belső tájait, (ön)reflexióit, felvett álarcait, távolságtartását mutatják. Életművének szenzibilitása egyben legfőbb ellentmondásának hordozója is: a világtól distanciát kívánó tartózkodása néha különlegesen mély vallomása, nem egyszer játékos sorokban oldódik fel. Nem félt ezen kívül egyszerű szavakkal köznapi dolgokhoz nyúlni, mert világlátása szűrőjén még az esztétikailag kevésbé jelentős versek is különleges, egyedivé és egyszerűvé transzponáló szemléletmódját mutatják. Tartalmi és formai újítások egyaránt jellemzik verseit, ahogy a megértés felé vezető út hosszúsága is. Utóbbi kiváltója egyfelől az elhallgatások és tömörítések bonyolult hálózata, másfelől különleges szó- és kifejezéshasználata, vagyis az a képessége, amellyel mindkettő jelentésmezőjét kitágítja, valamint a gondolkodás töredékes-ségét, dadogását, vissza-visszatérő motívumait versbe emelő szerkesztése. Utóbbi vízszintes vonalakkal – gondolatjelekkel – grafikailag is jelezte. Cím híján verseinek

¹ Az ED életével foglalkozó írások, önálló könyvek, könyvfejezetek jelentős mennyiségű irodalmat tesznek ki, az egyik legutolsó, átfogó munka e tárgyban: HABEGGER 2002.

² LEITER 2007, 417.

³ Részletes leírásuk: MYERSON 1984.

azonosítása kezdősorokkal és/vagy az első, illetve a második kritikai kiadás sorszámának párhuzamos feltüntetésével lehetséges.⁴

A Johnson 712/Franklin 479 sorszámú versről

- Because I could not stop for Death –
He kindly stopped for me –
The Carriage held but just Ourselves –
And Immortality.
- 5 We slowly drove – He knew no haste
 And I had put away
 My labor and my leisure too,
 For His Civility –
- 10 We passed the School, where Children strove
 At Recess – in the Ring –
 We passed the Fields of Gazing Grain –
 We passed the Setting Sun –
- 15 Or rather – He passed Us –
 The Dews drew quivering and Chill –
 For only Gossamer, my Gown –
 My Tippet – only Tulle –
- 20 We paused before a House that seemed
 A Swelling of the Ground –
 The Roof was scarcely visible –
 The Cornice – in the Ground –
- Since then – ’tis Centuries – and yet
 Feels shorter than the Day
 I first surmised the Horses’ Heads
 Were toward Eternity –

E vers először 1890-ben jelent meg, ED halála után négy évvel, első önálló kötetében.⁵ Közreadói Mabel Loomis Todd és Thomas Wentworth Higginson voltak, mindketten személyesen ismerték a szerzőt. Az első közlés több helyen módosította a kéziratot.⁶ Higginson először is címmel látta el – The Chariot / A hintó

⁴ JOHNSON 1955; FRANKLIN 1998.

⁵ TODD–HIGGINSON 1890.

⁶ Hasonmását lásd a Mellékletben.

–, az éj szekerén közlekedő Apollóra, a művészetek patrónusára utalva.⁷ Ezzel az utazásról az eszközre terelte az olvasók figyelmét. Ennél is súlyosabb beavatkozás volt, hogy a negyedik versszak elhagyásával erősen megcsönkítetták, ráadásul Todd az ötödik versszak egyik rímelő szavát is kijavította: a huszadik sor – e kiadásban a kihagyott versszak miatt: tizenhatodik – Groundját átírta Moundra.⁸ Ez a változat hat és fél évtizeden át öröklődött tovább kiadásról kiadásra, amíg 1955-ös kiadásában Thomas H. Johnson a kéziratnak megfelelő szöveget nem közölte.

A Johnson kiadásában 712-es, R. W. Franklin kiadásában pedig 479-es sorszámú költemény a legismertebb, legtöbbet értelmezett ED-versek közé tartozik. Olyannyira, hogy még magyarul is van szakirodalma.⁹ A gazdag recepció következtében minden interpretáció a korábbi megállapításokból kiindulva, azok ismeretében teheti hozzá a maga értelmezését/értelmezéstörredékét.

Ami a keletkezésének évét illeti, Franklin 1863-ra, Johnson 1862-re datálja. Megírásának hátteréhez a szakirodalom általában a polgárháborús eseményeket, illetve egy ED barátnői körébe tartozó halálesetet kapcsol.¹⁰ Talán érdemes még megemlíteni, hogy a versben központi szerepet betöltő „Immortality” hangsúlyos helyre került a Higginsonnak 1862. április 25-én írt levelében is, mutatva, hogy a halál/elmúlás gondolata sűrűn foglalkoztatta ezekben az években.¹¹

Milyen fontosabb nyelvi jellemzői vannak a főszövegnek?

A nyelvtani személyek közül végig jelen van a vers beszélője, aki egyes szám első személyben szólal meg. Mellette ugyanígy a Halál és a Halhatatlanság is. Az előbbi, mint *ő* – *he*, azaz férfi –, mindhárman pedig *we*, azaz *mi*. A Halhatatlanság azonban személyes névmás nélküli rámutatás/megnevezés, ami arra utal, hogy szerepe majd csak a vers lezárása után lesz – egyszer, valamikor.

Az igéket tekintve – ahogy Kállay G. Katalin is megállapította – központi helye van a stop(ped) – passed – paused hármának.¹² Ez érthető is, hiszen a vers egy utazás köré szerveződik, amelyben a találkozás, indulás, megállás, szünettartás kapnak szerepet. Az igeidők azonban bizonytalanságok hordozói, mivel a nyelvtani idő és az értelmezés elvál(hat)nak egymástól. Az első öt versszak múlt ideje az utolsóban jelenre vált, ami az utazás befejezetlenségére utal, arra, hogy a folytatás/befejezés a jelentől messze lévő, tudott, de még el nem érkező jövőben

⁷ LEITER 2007, 57–59.

⁸ *The Chariot* – Because I could not stop for Death, / He kindly stopped for me; / The carriage held but just ourselves / And Immortality. // We slowly drove, he knew no haste, / And I had put away / My labor, and my leisure too, / For his civility. // We passed the school where children played, / Their lessons scarcely done; / We passed the fields of gazing grain, / We passed the setting sun. // We paused before a house that seemed / A swelling of the ground; / The roof was scarcely visible, / The cornice but a mound. // Since then 't is centuries; but each / Feels shorter than the day / I first surmised the horses' heads / Were toward eternity.

⁹ KÁLLAY 2011; BRENZOVICS 2013; BOLLOBÁS 2015, 75–77.

¹⁰ LEITER 2007, 57.

¹¹ „When a little Girl, I had a friend, who taught me Immortality.”

¹² KÁLLAY 2011.

következik be. Mindemellett egy olyan értelmezés is lehetséges, amelyben a látvány (az emlékezet) és a történet (a róla szóló beszéd) elválik egymástól: eszerint a vers emlékezője kívül áll az utazáson, a jövőből (az örökkévalóságból) a múltra és a jelenre is csak visszaréved, s mindkettőt mint egy már idegen, maga mögött hagyott világ összetevőjét szemléli. Az utazásban csak egy personája vesz részt mint a vers beszélője, mint egy lehetséges életesemény egyik alakja, a többi párhuzamosan lehetséges életesemény mellett, s az emlékező látja, hogy a persona még nem ért el oda, ahol ő már a felidézés előtti időben, a vers kezdete előtt sok-sok idővel elhelyezkedett. Kívülről, az örökkévalóság felől elveszti értelmét az idő, múlt-jelen-jövő eggyé válik. A kívül álló emlékezőnek nincs személyes köze ahhoz, aki egykor volt, mint egy film kockáit veszi számba a persona állomásait. Nem vesz részt azokban, csak rámutat, csak megnevez. Az utazás nem akkor kezdődik, amikor az első sor, és nem fejeződik be az utolsó sor írásjele után. Azaz a vers *in medias res* kezdődik és ugyanígy fejeződik is be, ami az első sor előtt és a huszonnegyedik után történt/történik, titok marad,¹³ az értelmezések terepe.

Minden versszak első, illetve harmadik sora nyolc szótagból (négy verslábból), második és negyedik sora hat szótagból (három verslábból) áll. A fordítások egy része figyelembe veszi azonban a szüneteket is, illetve vannak fordított sorok, amelyek a látványnak, döntően azonban a hallásnak felelnek meg. A verslábak jambikus tetrameterből, illetve trimeterből állnak. Az első, második, negyedik, ötödik és hatodik versszak második és negyedik sorának a végén rím áll. Ezek részben a hangzás, részben a látvány rímei. A harmadik versszak sorvégei rímtelenek, de a második végén álló szó (Ring), rímel a következő két sor utolsó előtti szavával (Gazing, Setting). Belső, távolról összeesengő rímek találhatók a harmadik, ötödik, tizenegyedik és tizenegyedik sorokban. Némi szabálytalanságot mutat a negyedik, sokáig kihagyott versszak, amely a 8-6-8-6 váltakozással szemben 6-8-8-6 szótagszámú.

A gondolatjelek, amelyek részben valamilyen elhallgatást jelentenek, azt mutatják, hogy a folyamatos belső történetből egy-egy mondat, gondolatforgács a külvilágba jut – másfelől a sorok ritmusukkal a lassan, hullámzó mozgással haladó kocsi tempóját, ringatózását imitálják.

Ami a költői képeket illeti: a verset gazdag megszemélyesítések és alliterációk hálózata jellemzi, a negyedik versszakban anaphorával, az utolsóban paradoxonnal.

A vers szokatlanságait és bizonytalanságait ezek a nyelvi jellemzők teszik erőteljessé. Az értelmezések pedig igyekeznek kitölteni az elhallgatások és tömörítések helyeit. A versszövegből kibontva, azt meghosszabbítva, a vers beszélőjeként egy sírjában önmagával dialógust folytató hölgyet azonosítanak – sorsával, életével való szembenézése az, amit az olvasó monológiájából érzékel. Egyetértés van abban a vonatkozásban is, hogy a költemény témája a halál (az udvarlás), az elmúlás (a haldoklás) mint utazás, az elkerülhetetlen elfogadása. Ezt azonban könnyűvé teszi, hogy a megállíthatatlan mint egy úriember, sőt kedves

¹³ Mint például az az elsőre egyszerűnek látszó kérdés: a vers beszélője miért nem várhatta meg a Halált?

vőlegény jelenik meg. Utóbbi nincs persze expressis verbis kimondva, de beleértése mégsem hamisítás, hanem ED személyes életének ismeretéből következő megnevezés. Az utazás a hármassal találkozással kezdődik, a második versszak lassú ütemeit van, aki a betegség, testi hanyatlás párhuzamaként, mások a kocsis ringatózásaként értelmezik. Útközben eljött az életszakaszok felülvizsgálatának az ideje: a gyerekkoré, az öregedése, a halálé. A hideg és az esküvői ruhaként értelmezett túll a halálra, ugyanakkor a halhatatlanságra is utal: a halállal összekötött élet a halhatatlanságban folytatódik tovább. Vagyis a vers lezárásából – ami nem azonos a beszélő önmagával folytatott dialógusának, ami kívülről monológként látszik, végével – az derül ki, hogy a halál elkerülhetetlen, de nála is hatalmasabb az Öröklét.

S noha a vers beszélőjét mindkettő kíséri, és a Halállal közös utazásnak nem lehet kétséges a vége, mégis mindhárman az Öröklét felé haladnak, ami a Halál vereségét, a megsemmisülés közben elnyert titkos és misztikus továbbélést eredményezi. Hiszen ha nem így lenne, akkor arról sem tudna beszámolni, mi történt velük attól a pillanattól kezdve, ahogy a közös utazásra elindultak. Vagyis nem csupán az élő változik át a Halál kíséretében, hanem a Halál is elveszti erejét, s a test elrontása mellett nem tudja a világ emlékezetét is elvenni. De az is lehet, hogy nem is akar élni erejével, hiszen a mosolygó, udvarias férfi már azzal elérte célját, hogy a beszélőt kocsijába vette, s neki tetsző útra viszi – élete végét azonban mégsem a semmibe, hanem a méretlen időbe, a Halhatatlanságba veti.

A nagy versekben persze mindig marad valami megfelfejthetetlen, megmagyarázhatatlan, ami az értést nem zavarja, ám homályban hagyja bizonyos összetevőit. A bizonytalanság pedig az érdeklődés fenntartásának előidézője, a megértésre törő vágy kiváltója. Ahányszor olvassa el valaki az ilyen műveket, egy-egy új részletének, addig észre nem vett összefüggésének a felfejtése során minden egyes alkalommal más és más összetevőt ad hozzá a saját életéből, s minden megérintett olvasóban sajátos, egyedi olvasat keletkezik, amely az idő múlásával életben tartja magát a verset is. Erre utal ED másodszeri felfedezése, aki így a Halál után valóban eljutott a Halhatatlanságba is.

A MAGYAR RECEPCIÓRÓL

ED versének egyik legerősebb és legmeghökkenőbb hatóeleme a halálnak mint udvarias, mosolygó fiatalembernek az ábrázolása. Ez a szemlélet a világirodalom és a képzőművészet számtalan ágában is igazi ritkaság. Különlegessége abból ered, hogy egy nemzeteken és kultúrákon átindázva találkozó, közös profán hagyománynak mond ellent, úgyszintén a nagy monoteisztikus és távol-keleti vallások felfogásának is. Azonban éppen a magyar irodalom egyik ED-hez hasonlóan természetközeli lírát művelő, halk szavú költője, Áprily Lajos örökítette meg ilyen bensőséges intimitással a végső állomást – négy sorosában a gondos anyaként, együttérző társként halálba dúdoló halál méltó párja a mosolygó udvarlónak:

Az utolsó körben

Elhull, elillan minden kedvesünk,
 akit hozzánk köt sorsa drága szállal,
 amíg sötét körben ketten leszünk
 az altatódalt dúdoló halállal.¹⁴

A MAGYAR FORDÍTÁSOKRÓL

A versnek öt költői és egy nyersfordítása van. Hárman közülük – Vajda Endréé, illetve Károlyi Amy és Tótfalusi István első változatai – az első, 1890-es kiadás hiányos változatát tolmácsolták, később Károly Amy és Tótfalusi István a kimaradt versszakot is átültették. S egyedisége ellenére sem jogosulatlan, hogy az időben legkésőbbi, tehát az ezredforduló utáni hazai versértésnek megfelelő változat alapján elkészült és önálló műként meg is jelent összevetésre alkalmas nyersfordítása is.

Mit mutat a Függelékben olvasható változatok alapján az összehasonlító fordításvizsgálat?

A sorok szótagszámát a fordítások egy-két kivétellel az eredetinek megfelelően adják vissza. Vajda Endre (I.) a 20. sorban eggyel megrövidítette a számukat, a sor azonban ponttal zárul, ezt a nyomatékot tehát be lehet tudni a hiányzónak. Az első fordító követi a rímelést, megoldásai azonban ma már avítnak hatnak, pontosabban egy más verseszménynek felelnek meg, hangzásra idegenek az eredeti szövegtől – ez persze a két nyelv eltérő rímeszményéből/rímlehetőségéből is ered –, a magánhangzók egybecsengése mindenestre könnyűvé, dalszerűvé változtatja a vers komorságát és belenyugvását. Emellett azok a kifejezéspanelek, amelyeket felhasznált, a múlt század negyvenes éveiben már a magyar költészetből is kikopóban voltak, néhol még Ady Endre hatását mutatva – *Kidobtam földi dolgaim / Fáradt lázaima?* –, illetve körülményesek, idegenszerűek, például a befejezésben: *Sejtjük, lovunk lassan halad / Az öröklét iránt.*

Károlyi Amy első változatának (II.) rímei sokkal jobban illenek ED verseihez. Viszont a 7. sor végén álló szó – *kedviért* –, bár feltehetően az egymás mellé kerülő azonos magánhangzók elkerülése miatt került a fordításba, mint a tájnyelvi szókinccs népies szava nem szerencsés, noha talán éppen a szerző egyedi szóhasználatára akart ezzel célozni a fordító, de magyarul más konnotációkat kiváltva, mint a forrásnyelv nyelvi kánontól eltérő szerkezeti, szóbeli jelenségei. E szó idegen test Károlyi Amy fordításában. Ezen kívül a 9. és 11. sorokban ragrímek olvashatók, amelyek bár a hanyag rímeket felidézik, azonban ezeken a helyeken az eredetiben nincsenek rímek. Károlyi Amy második változata (II/a.) a kihagyott versszak fordításával bővült.

Tótfalusi István első változata (IV.) 21. és 23. sorában kilenc-kilenc szótagot helyezett el, ezt későbbi változatában (IV/a.) korrigálta. Első változatában az első, második és a hatodik versszakban képes érzékeltetni a rímek élesebb és tompább összecsengését is. Második változata több részletében különbözik az elsőtől, de az első versszak ríme változatlan. A második versszak két sorának összecsengése

¹⁴ ÁPRILY 1990.

távolibb/tompább, mint az első változaté, feltehetően azért, mert az elsőben olvasható konvencionális kifejezést a fordító a szöveghűség felé változtatta meg. Végül az utolsó versszak mély hangrendű rímét a módosított második változatban magas hangrendűre változtatta – ezzel is a forrásszöveg szavainak kiejtését követve.

Timár György (III.) a 3. sorban eggyel megtoldotta a szótagokat. Rímei megfelelőek a különbséggel, amivel az angol és a magyar nyelv különbözik egymástól, az előbbiben például elképzelhetetlen a *kedvesem – senki sem* típusú rímekkel a sorok végén. Ő egyébként a nyolcadik sor végén Károlyi Amyhoz hasonló stílusfogással él: *kedvéért*, ez az alak/toldalékolás valóban a 19. századi magyar nyelv egyik jellegzetessége, kérdés azonban, hogy nem inkább Arany Jánost hozza-e az olvasó elé... Elvi jellegűvé is lehet formálni ezt a jelenséget, vajon a világirodalom elmúlt korokból származó műveit lehet-e a magyar nyelv egy régebbi nyelvéllapota szerint fordítani, s ha igen, vajon az a forrásnyelvi alkotót hozza-e az olvasó elé vagy saját irodalmának jobban ismert, korábbi szerzőit?

G. István László (V.) formailag is a leghűbb és tartalmában a forrásszöveget erősen megközelítő változatot készített. Minden versszak második és negyedik sorába rímet helyezett, tehát a harmadikéba is, amely az eredetiben nem található. A 6. és a 8. sorok végén olvasható szavak távoli ragrímként tűnnek fel, ám disszonanciájuk beleillik a forrásszöveg hangulatába,

Az ötödik versszak azonos sorvégi szavait egyik fordító sem tudja/akarja a forrásnyelvi megoldásnak megfelelően fordítani, kivéve G. István László változatát. A két azonos szót egyébként az első közlők megváltoztatták, ahogy már volt szó erről, noha nyilvánvaló, hogy ED más és más értelemben említette. A megkülönböztetés azonban próbára teszi az átültetést, a formahű fordításra törekvést. Vajda Endre a *föld* és a *domb*, Károlyi Amy a *talaj* és a *halom*, Tótfalusi István a *dudor* és a *halom / föld*, míg Timár György a *Föld* és *por* szavakkal jelölte saját értelmezését. G. István László velük szemben mindkét sorban a *Föld* szót használja, igaz, ő viszont nem sorvégi helyzetben.

Az ötödik versszak értelmezése. Vajda Endre nem tudott mit kezdeni a *Swelling* főnévvel, nála a ház *A földből kelt elő*. Félreértette, vagy nem talált megoldást a *The Cornice* főnévre sem, mert így tolmácsolta: *A lába domb volt*. Károlyi Amy költőként értelmezte ezt a versszakot, nála a *talaj duzzanata, túrás a talajon, a földbe vezető párkány, Az oromzat halom*. Tótfalusi István első változatában a ház *talaj- /dudor*, viszont az utolsó sort kissé félreértette, nála ugyanis a *párkány csöpp halom*. Második változatában korrigált, s az eredetihez közeledve módosította az utolsó sort – helyét eggyel előbbre csúsztatva – [...] *a párkány a föld alatt*. G. István László közelíti meg legjobban az eredetit, mindkét *Ground* szót a *Föld* szóval helyettesítette, s az olvasóra bízva ezzel az értelmezést, megtartva az egyes sorok szavait és sorrendjét is. Igaz, hogy ő az első két és utolsó két sor közé ellentétes értelmű kötőszót illeszt be, ami természetesen a saját értelmezésének része.

A kézirat negyedik versszaka – ahogy már volt szó erről is – egészen 1955-ig ismeretlen maradt. Vajda Endre egyetlen, illetve Károlyi Amy és Tótfalusi István első változatai azt nem is tartalmazzák, a két utóbbi tolmácsoló azonban későbbi közléseibe már beillesztette ezt a strófát is. Az első közlők talán nehezebb

felfejthetősége, esetleg túlzott hírnévféltés – amelynek ED levelezése egy része is áldozatul esett – miatt hagyták e strófát el. Négy sorának forrásszövegi különlegességei és a fordítások kísérletei önmagukban egy hosszabb írás alapjai lehetnének.

Ez a rövid vers és az egymás mellé tett célnyelvi változatok meggyőzően modellálnak néhány fordításvizsgálati problémát: az egymás mellé került nyelvek nyelvtani különbségét és verstani felfogásának, gyakorlatának ebből eredő eltéréseit; a forrásnyelv időbeli jellemzőinek a célnyelvben hasonló stílushatású elemekkel megközelítő visszadását; valamint a forrásnyelvi elhallgatás és tömörítés értelmező célnyelvi körülírását. Végző soron tehát a fordítás nem más, mint a gondolatnak egy nyelv alóli felszabadítása, hogy azonnal egy másik vethesse rá a saját, nem kevésbé egyedi szabályrendszerét.

FÜGGELÉK

Vajda Endre (I.)

Mert én nem mentem, ő jött el
Szelíden: a Halál.
S mellénk a Halhatatlanság
Szintén hintóba száll.

Lassan hajtunk, ő nem siet;
S lány mosolya miatt
Kidobtam földi dolgaim,
Fáradt lázaimat.

Elhagytuk a kis iskolát,
Mely vig zsvajt csapott,
Elhagytuk a termő mezőt,
El a bukó napot.

Megálltunk egy háznál, amely
A földből kelt elő,
A lába domb volt, ám alig
Látszott fenn tető.

Megyünk s a századok futó
Percként hatnak miránk,
Sejtjük, lovunk lassan halad
Az öröklét iránt.¹⁵

¹⁵ TÖRÖK–KOTZIÁN 1943, 178. Címe: *A hintó*.

Károlyi Amy (II.)

Mert meg nem álltam, a halál
Megállt illemtudón.
Mi és a halhatatlanság
Ültünk a fogaton.

Lassan hajtott, sosem siet,
S mert szépen szólt velem,
Hát félretettem kedviért
Munkám és pihenőm.

Elhagytuk már az iskolát,
Játszó gyerekhadat,
Ámuló szemű gabonát,
A lenyugvó napot.

Hintónk megállt a ház előtt,
Túrás a talajon,
A tető alig látható,
Az oromzat halom.

Azóta századok, de mind
A napnál rövidebb,
Hogy észrevettem: öröklét
Felé a lófejek.¹⁶

Tímár György (III.)

Nem vehetvén föl a Halált –
Ő vett föl kedvesen –
Én s Ő s az Öröklét – nem ült a
Kocsin más senki sem

Lassan mentünk – Nem sietett
S oly nyájas volt hogy én
Munkámat és a mulatást
Elhagytam kedveért –

És elhagytuk az Iskolát
Hol Gyermekek kering –
Furcsa Gabonák Földjeit
S a Napot mely letűnt –

¹⁶ KÁROLYI 1975, 157.

Vagy – el tán Ő hagyott –
Hús Harmat remegve hullt –
Mint Ökörnyált hordtam Ruhám –
S Kendőmet – lenge Tüllt –

S ott volt a Ház mely mintha csak
Maga is volna Föld –
Teteje alig látható
Párkánya – porba dőlt –

Századok teltek el – de mind
Kurtább mint az a Nap
Hol hittem – a Lovak Feje
Az Öröklétbe tart¹⁷

Károlyi Amy (II/a.)

Mert meg nem álltam, a halál
Megállt illemtudón.
Mi és a halhatatlanság
Ültünk a fogaton.

Lassan hajtott, sosem siet,
S mert szépen szólt velem,
Hát félretettem kedviért
Munkám és pihenőm.

Elhagytuk már az iskolát,
Játszó gyerekhadat,
Ámuló szemű gabonát,
A lenyugvó napot.

Vagy inkább ő hagyott el,
Remeg a harmat, hidegül,
Csak ökörnyál a köpenyem,
A pelerinem tüll.

Hintónk megállt a ház előtt,
Túrás a talajon,
A tető alig látható,
Az oromzat halom.

¹⁷ TIMÁR 1977, 65. Címe: *Nem vehetvén föl a halált.*

Azóta századok, de mind
A napnál rövidebb,
Hogy észrevettem: öröklét
Felé a lófejek.¹⁸

Tótfalusi István (IV.)

Nem várhattam be a halált,
bevárt hát szépen ő,
mi voltunk csak a kocsiján
s a méretlen Idő.

Lassan mentünk, nem sietett,
s mert kedves volt velem,
félretettem gondjaimat
s vágyam is elpihent.

Láttuk, iskola udvarán
bírkóznak a fiúk,
láttuk, mezőn halász köszönt,
s láttunk nyugvó napot.

Álltunk egy háznál, mely talaj-
dudornak tűnt csupán,
teteje alig látható,
a párkány csöpp halom.

Sok százada már, de egy se volt
oly hosszú, mint a nap,
melyen láttam: az Öröklétnek
robognak a lovak.¹⁹

Tótfalusi István (IV/a.)

Nem várhattam be a Halált,
Bevárt hát szépen ő,
Ketten voltunk csak kocsiján
S a méretlen Idő.

¹⁸ KÁROLYI 1978, 73.

¹⁹ TORNAI 1979, 114.

Kocogtunk csak – ráért, s mivel
Oly nyájas volt velem,
Feladtam mind, mi rég kötött:
Kényelemem s gondjaim.

Iskolát hagytunk el – szünetben
Kölykök birkóztak ott –,
Ránk bámuló búzamezőt,
Majd a nyugvó napot.

Vagy – Ő haladt tovább?
A harmat hullt, borzongva hült,
Ökörnyál volt a köntösöm,
A sálam könnyű túll.

Megálltunk egy háznál: talaj-
Dudornak vélhető
Volt, a párkány a föld alatt
S csak sejlett a tető.

Hány százada már! ám a nap
Hosszabbnak tűnt, melyen
Láttam: az Öröklét felé
Fut a fogat velem.²⁰

G. István László (V.)

Mert nem vártam meg a Halált –
Hát megvárt engem Ő –
Ketten ültünk Lovaskocsin –
Meg az Örökidő.

Szép lassan hajtottunk előre –
Nem ismert kapkodást –
Hagytam Munkát és Örömet,
Hogy lessem Mosolyát.

Iskolához értünk – szünetben
Birkóztak alakok –
Elhagytuk a dermedt Mezőt –
A lebukó Napot –

²⁰ FERENCZ 1989, 93–94.

Vagy minket – hagytak ott –
Reszket a Dér – testünkre hűl –
Rajtam csak egy Fátyolruha
Meg Körgallér – csak Tüll –

Elértünk a Házhöz, ami
A Földből Kidagadt –
De alig láttuk a Tetőt
A Párkány – Föld alatt –

És telnek az Évszázadok –
Gyorsabban mint a nap –
Látom, hogy a Lovak feje
Végtelenbe mutat –²¹

Brenzovics Marianna nyersfordítása (VI.)

Mert nem vártam meg a Halált –
Hát megvárt engem Ő –
Ketten ültünk a Lovaskocsin –
Meg az Örökidő.

Lassan hajtottunk előre – Ő nem siet –
És mert szépen szólt velem
Vonzó társaságáért
Hagytam Munkám és Pihenőm –

Iskolát hagytunk el – ahol a szünetben Kölykök
Verekedtek, birkóztak – a Ringben –
Elhagytuk a Ránkbámuló Mezőt –
Elhagytuk a Lebukó Napot –

Vagy – Ő hagyott ott Minket –
A Harmat remeg és hidegül –
Ökörnyál a Köpenyem –
A Sálam – csak Tüll –

Megálltunk a Háznál
Duzzanatnak tűnt a Talajon –
Alig láttuk a Tetőt –
A Párkány – halom –

²¹ G[ÉHER] 2009, 89.

És telnek az Évszázadok –
 Gyorsabban, mint a nap –
 Látom, hogy a Lovak Feje
 A Végtelenbe mutat –²²

AZ IDÉZETT VERSEK LELŐHELYE

ÁPRILY 1990

Áprily Lajos összes versei és drámái (Összegyűjtötte, szöveggond., utószó GYŐRI János). Szépirodalmi, Budapest, 1990, 725 [1].

Vajda Endre fordítása (I.)

TÖRÖK–KOTZIÁN 1943

Költőnők antológiája. Sapphótól napjainkig (Összeáll. Török Sophie, Kotzián Katalin). Cserépfálvi, Budapest, 1943, 287.

Károlyi Amy fordításai (II., II/a.)

KÁROLYI 1975

KÁROLYI Amy: *Vonzások és viszonzások. Versfordítások*. Magvető, Budapest, 1975, 580 [1].

KÁROLYI 1978

Emily Dickinson válogatott írásai (Ford., tan. Károlyi Amy). Magvető, Budapest, 1978, 134 [1].

Tímár György fordítása (III.)

TÍMÁR 1977

TÍMÁR György: *Százhusz költő. Válogatott versfordítások*. Európa, Budapest, 1977, 416.

Tótfalusi István fordításai (IV., IV/a.)

TORNAI 1979

TORNAI József (vál., szerk., előszó): *Az idő lovai*. Móra, Budapest, 1979, 603 [1].

FERENCZ 1989

Emily Dickinson versei (vál., szerk. FERENCZ Győző, ford. Beney Zsuzsa et al.). Európa, Budapest, 1989, 165 [1].

Géher István László fordítása (V.)

G[ÉHER] 2009

G[ÉHER] István László: *Pentagram*. Tipp Cult Kft., Budapest, 2009, 141.

²² BRENOVICCS 2013.

Brenzovics Marianna nyersfordítása (VI.)

BRENZOVIĆS 2013

BRENZOVIĆS Marianna: Emily Dickinson 712. verse. Because I could not stop for Death (712). In: *Acta Academiae Beregsasiensis*, 12. évf. 2013. 2. köt. 158–161.

BIBLIOGRÁFIA

BOLLOBÁS 2015

BOLLOBÁS Enikő: *Vendégünk a végtelenből. Emily Dickinson költészete*. Balassi, Budapest, 2015, 247 [1].

DICKINSON 2015

DICKINSON, Emily: *Sämtliche Gedichte* (Zweisprachig. Übers., komm., nachwort KÜBLER, Gunhild). Carl Hanser, München, 2015, 1403 [1].

FRANKLIN 1998

FRANKLIN, R. W. (ed.): *The poems of Emily Dickinson*. Variorum Edition. 3 vols. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1998, 1265.

HABEGGER 2002

HABEGGER, Alfred: *My wars are laid away in books. The life of Emily Dickinson*. Modern Library, New York, 2002, 764.

JOHNSON 1955

JOHNSON, Thomas H. (ed.): *The poems of Emily Dickinson. Including variant readings critically compared with all known manuscripts*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1955, 1268.

KÁLLAY 2011

KÁLLAY G. Katalin: Emily Dickinson: 712. *Liget*, 21. 2011. 8/26.

LEITER 2007

LEITER, Sharon: *Emily Dickinson. A literary reference to her life and work*. Facts on File, New York, 2007, 448.

MYERSON 1984

MYERSON, Joel: *Emily Dickinson. A descriptive bibliography*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1984, 209.

TODD–HIGGINSON 1890

TODD, Mabel Loomis–HIGGINSON, Thomas Wentworth (eds.): *Poems by Emily Dickinson*. Robert Brothers, Boston, 1890, 152.

31

XX+

12

Because I could not
 stop for Death -
 He kindly stopped for me -
 The Carriage held but
 just - Ourselves -
 And Immortality .

We slowly doors - He
 knew no halt
 And I had put away
 My Car and my Trisars
 1000
 For His Chivalry -

We passed the School,
 where Children stare
 At - As we - in the Ring
 We passed the Fields
 of Baring Grain -
 We passed the setting Sun -

Or rather - We passed
Us -
The Corns I've been quivering
and Chill -
For only Bossamer, my
Gown -
My Tippet - only Tulle -

We paused before a
House that seemed
A Smelling of the Ground -
The Roof was scarcely
visible -
The Cornice - in the Ground -

Since then - 'tis Centuries
and yet -
Feels shorter than the Day
I first surmised the
Horses' Heads
Were toward Eternity -

AZ I. VILÁGHÁBORÚ HÉTKÖZNAPJAI. EGY BORSODI POLGÁR, LÉVAY JÓZSEF NAPLÓJA¹

CSÍKI TAMÁS

A 20. század öskatasztrófájának, valamint meghatározó törésvonalának tekintett I. világháború az európai történetírás egyik központi témája, melynek kutatása az utóbbi évtizedekben újfajta szemléletmódokat honosított meg. A háború kultúrájának vagy a mentalitásokat, az életmódot és a mindennapi életet átalakító hatásainak kutatása mellett, ma már megkerülhetetlen az 1914 és 1918 közötti évek egyéni és kollektív tapasztalatainak a vizsgálata. Az utóbbit megszólaltató források közül elsősorban a harctéri naplók, valamint a tábori levelek publikálása és feldolgozása került előtérbe, a néprajzi gyűjtések is az egykori frontélményekre koncentráltak, ezzel szemben a hátszín élete, a civil népesség tapasztalatai kevesebb figyelemben részesült. Márpedig a politikai hatalom nemcsak a háború eszméinek elfogadását és a lelkesedést, hanem mindenkitől nagyon is konkrét erőfeszítést és áldozatvállalást, illetve magatartásokat várt el. Tanulmányomban éppen ezt vizsgálom: egyrészt tehát azt, hogy a háború miféle tapasztalati és értelmezési mezőkben jelenik meg, másrészt hogy a meghatározott és a propaganda által közvetített azonosulásformák miként konkretizálódtak a mindennapok gyakorlatában. A választott történelmi szereplő pedig az egykori Borsod megyei alispán, a naplóját 1892-től vezető Lévy József, akinek az életútját szükséges röviden összefoglalni.

Lévy 1825-ben született Sajószentpéteren, szülei negyed telekkel és armálissal rendelkező földművesek. A tehetséges fiú a népiskolát követően a miskolci református líceumban, majd a késmárki jogakadémián tanult, 1848–49-ben a Szemere Bertalan vezette Belügyminisztérium fogalmazója. 1852-ben egykori iskolája, a református gimnázium magyar és latin tanári állását pályázza meg, ahol 1865-ig maradt. (1899-ben írt memoárjában ezt azzal indokolja, hogy az abszolutizmus éveiben az iskolák, mindenekelőtt a protestáns líceumok biztosíthatják a személyes és az intézményi autonómia, valamint az ifjúság nevelésében érvényesítendő nemzeti szabadság és szabadelvűség megőrzését.) 1865-ben Borsod vármegye főjegyzője lesz, majd hosszú közéleti pályája végén, 1894-ben alispánnak is megválasztják. Emlékiratában a megyei hivatal ugyancsak a „közméltánylat” (a lokális közösségért fáradozás) terepeként jelenik meg, politikai és társadalmi értékrendje pedig a 19. század végi nemesi (vagy állagörző) liberalizmushoz, illetve a Deák-pártiság erkölcsi ideállá emelt, évtizedekig változatlan felszínes közjogiasságához kötődik.

A nyugdíjazás sem jelenti azonban Lévy közéleti aktivitásának csökkenését. Tagja marad a vármegye választmányának, 1906-ban csatlakozik a fürdőéletet és a turisztikát támogató Kárpát Egyesülethez, részt vesz a Borsod megyei Nőegylet

¹ A tanulmány az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

munkájában, ezenkívül elnöke a Miskolci Takarékpénztár igazgatóságának. S nem utolsósorban országos hírű költőként (akit az irodalomtörténet a népies és nemzeti irányzat képviselőjeként tart számon) a Kisfaludy Társaság és az Akadémia aktív tagja, ami társadalmi szerepeinek és identitásának talán a legmeghatározóbb tényezője.²

Mindezt azért hangsúlyoztam, mert bár a naplóíró a háború kitörésekor egészen magas korba ért (elmúlt 88 éves), megőrizte fizikai aktivitását és szellemi frissességét, valamint igényét arra, hogy az 1917 tavaszáig részint Miskolcon, részint kedvelt tartózkodási helyén, Sajószentpéteren vezetett naplójában folytonosan reflektálja a körülötte zajló eseményeket. A szarajevói merénylet hírére a következő sorokat jegyezte fel: „Egész városunk, sőt egész országunk annak a rettenetes valószínűségnek lesújtó nyomása alatt áll, mely tegnap délután érkezett ide, s mindjárt külön kiadásban terjesztették a hírlapok: hogy Ferenc Ferdinánd trónörökösünket és nejét Szarajevóban revolverlövésekkel meggyilkolták... Egy betűszedő nyomdászlegény és egy tizenhét éves diák a gyilkosok, szerbek mind a ketten. Megáll az ember esze a végzet ily iszonyú nyilvánulása előtt! Nem lehet ugyan felelőssé tenni a szerb nemzetet a vak szenvedély ily megdöbbentő kitöréséért. De mégis gyanú ébred arra, hogy ördögi vonások lappanghatnak oly nemzetnél, mely az ő fiatal Sándor királyát és Draga királynéját is oly könnyűszerrel tudta kiirtani.³ Nem félhetni-e, hogy ezeknél a Balkán-népeknél az alkotmányos szabadság csak a vak szenvedélyek felszabadítása lesz?... Gazdasszonyom sajnálkozva mondja: miért is jártak azon az idegen, rossz vidéken, miért nem jönnek a magyarokhoz? De bennünket nem szeretnek.”⁴

Néhány nappal később Lévay a merényletért Szerbia évek óta tartó „hűtlenségét”, valamint az „összeesküvéseket tűrő és tápláló” viselkedését teszi felelőssé, azaz a háborús propaganda motívumaival azonosul. Sőt – miként az idézet jelezte – némi kétely után magát a szerb nemzetet diabolizálja, ösztönöktől és vak szenvedélyektől hajtott tömegként azonosítja (elvégre a saját törvényes királyukat is kiirtották), mely a naplóíró számára legfontosabb politikai és társadalmi értékrendre, az alkotmányos szabadságra sem érett meg. Ezáltal az ellenük indított háború nyilvánvalóan a civilizáció védelmében kap morális legitimitációt.⁵

Az ellenség dehumanizálásának és barbarizálásának a világháború alatt általánossá vált gyakorlata a naplóban az orosz fenyegetettséggel kapcsolódik össze. 1914 júliusában Lévay még bizonytalan abban, hogy a háború csupán a Monarchia és Szerbia között fog-e lezajlani, augusztus elejétől viszont – a mozgósításokat követően – az immár „kikerülhetetlen” európai konfliktusért egyedül Oroszországot teszi felelőssé. Októbertől pedig több ízben a lakosság körében tapasztalható „rendkívüli félelemről és nyugtalanságról” számol be: „A háborús izgalom folyvást

² BALÁZS (szerk.) 1935; SÖTÉR (szerk.) 1965, 168–171; MIKLÓS 1978; PORKOLÁB (szerk.) 2001.

³ A gyilkosságot szerb katonatisztek egy csoportja követte el 1903-ban.

⁴ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 289.

⁵ AUDOIN-ROUZEAU-BECKER 2006, 46–51.

tart, és gyakran fokozott mértékben tart itt Miskolcon. Az a hír, hogy az oroszok a kárpáti szorosokon újra betörték a szélső vármegyékbe, nagy rettegést idézett elő különösen a nőknél, amit még inkább fokoz a piaci mendemonda és egyes menekülők beszéde... Az én két női környezetem is, gazdasszonyom és ápolónóm, nekibőszült, és már csomagolni kezd, hogy minden pillanatban útra kelhessen... Én a magam részéről leghelyesebbnek tartanám ki nem mozdulni, egy teljesen elhagyott, gazdátlanul maradt ház úgyszólván maga kínálkozik pusztításra a betörő vad muszka előtt. De kivált a nőknél fő ok a menekülésre az a gondolat, hogy nőiségök van kockára téve a muszkák baromi szenvedélye előtt.”⁶ Az oroszok kegyetlenkedésétől való félelem tehát 1914 őszén a háborús pszichózis részévé vált, ami a menekültektől származó hírekből, az etnikai előítéletekből kialakított és a propaganda által erősített reprezentációkból, illetve az ebből eredő rémhírekből (a „piaci mendemondákból”) táplálkozik, s ami a lakosság mindennapi életét is felforgatta. (A Hegyalján pl. – a naplóról ezt is a felgyorsuló információáramlásból tudja – szokatlan sietséggel szüreteltek, „nehogy az oroszok pusztítsák el a szőlő termését”).⁷

Nem csak a hátrország nyugalmát fenyegető katonai erőszak tölti el Lévayt mély aggodalommal. Az első galíciai hadjárat vereségei után, 1914. szeptember 15-én a következőket írja: „E napokban egy versecskét írtam *Észak ura* címmel. Abban azt mondom, hogy a cár le akarja verni szomszédait, és megrabolni őket. Elfoglalni Galíciát s talán egész Bohémiát, ruténjainkat, tótjainkat és délen országunk szerbek lakta vidékét Szerbia számára. S talán még ez sem lesz neki elég. Talán meg fog dőlni az az eddig fennállott európai elv, hogy szükség van itt keleten egy erős Ausztria-Magyarországra... Mi lesz velünk, ha csakugyan lever bennünket a vad ellenség? Nem változik-e meg Kelet-Európa helyzetképe, hol a magyar nemzetiségnek csak egy összezsugorított részecske lesz kijelölve, maga az osztrák birodalom feldarabolva? A mi ezeréves szabad, alkotmányos életünk keretei összeomolnak hosszú időre, talán örökre. Hacsak most is nem tesz értünk csudát a magyarok Istene, mint már annyiszor tett Mohács után is.”⁸

Lévay – ahogyan 1848-ban – az I. világháború kitörése után is toborzó és buzdító verseket írt (ennek egyik darabja a *Vasárnapi Újság*-ban megjelenő *Észak ura*, mely az oroszokkal való összezsugorítást Dávid és Góliát küzdelméhez hasonlítja),⁹ s a hazafias lelkesedés és a pátosz – mint előíró normák és kötelező mentális azonosulásformák – a naplóban is megjelennek.¹⁰ 1915 tavaszán és nyarán Galícia visszafoglalásáról, a Kongresszusi Lengyelország területén elért hadi sikerekről, valamint az azt követő „örömmünepekről” számol be. Gyakoribb azonban az orosz túlerővel

⁶ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 290–293, 299, 306, 308.

⁷ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 300; AUDOIN-ROUZEAU–BECKER 2006, 48–49.

⁸ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 298–299.

⁹ *Vasárnapi Újság*, 1914. 39. szám, 739.

¹⁰ Pl. „A végsőkig kell megfeszíteni minden erőnket és áldozni mindent a hazáért, még életünket is. Valóban lélekemelő az a törekvés, az az áldozatkészség, melyet e részben a nemzet minden rétege tanúsít. Csak az Isten is velünk maradna!” PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 305. A háborús morál mobilizációjáról CHICKERING 2004, 46–49.

szembeni „rettenetes önfenntartási küzdelem” bizonytalansága, a magunkra hagyatottság szorongató érzése, az „egész világ ellenünk, velünk csak az Isten” toposza, valamint már 1914 szeptemberétől–októberétől Magyarország jövőbeli sorsáért való aggodás. A cárizmus korlátlan terjeszkedése és ehhez a szláv nemzetiségek felhasználása, a Monarchia felbomlása és Magyarország ezeréves állami és politikai létének megsemmisülése pedig a reformkori liberális ellenzék és mindenekelőtt Deák Ferenc pánszlávizmustól való félelmének, illetve 1849 emlékezetének továbbélését és 1914-es aktualizálását jelzi, ami az Ausztriához fűződő kapcsolatunk megítélését is befolyásolta.¹¹ Lévay paternalista tisztelettel emlékezik meg Ferenc József, a „mi jó öreg királyunk” haláláról, 1916. december 30-án, IV. Károly koronázásának napján viszont arról elmélkedik, hogy ha az új uralkodó egyénisége „oly erős és önálló tudna lenni, mint az igazi fejedelemé, akkor megérhetnénk, hogy Ausztria és Magyarország egymástól különböző, két független állammá” válik.¹²

A háború jelentései nem csupán az ország sorsával fonódnak össze. Gyakori motívum a naplóban a harcok spiritualitása, a hazafiságnak a vallásos hittel való erősítése. Az egyenlőtlen küzdelemben, amit Magyarország (és nem a Monarchia) a „rablóvilág roppant tömegével” szemben folytat, csakis a Megváltó támogatásával lehet reményünk, ami az „éppen általunk akar csudát tenni az Isten” gondolatával egészül ki. S ez a frontokon és a hátszágban elszenvedett „tengernyi” áldozatot teszi elfogadhatóvá, és adhat értelmet számára.¹³

Ez azonban nem jelenti – miként a naplóíró 1916 októberében fogalmaz – a szűnni nem akaró, „szörnyű és gyilkos” háború apológiáját, a fenyegetettség érzése ezt eleve lehetetlenné tette, viszont más hadviselő országok propagandájában és közvéleményében is népszerű jelentéssel gazdagítja. Említettem, Lévay elítéli a „szenvedélyektől zaklatott” tömeg bevonását a politika világába, csakúgy, mint a sztrájkokat és a társadalmi erőszak minden formáját. Megvetéssel jegyzi le pl. 1914 márciusában a debreceni Miklósy István görög katolikus püspök elleni bombamerényletet (szerinte ezt a románok tervezték, és a szálak Oroszországba vezetnek), amit a „társadalom rothadásának rettenetes szimptomájaként” említ. Vagy 1916 októberében ugyancsak az „erkölcsi és társadalmi rend” felbomlásának tartja Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök meggyilkolását, amit „egy megdühödött fiatal szocialista” követett el.¹⁴ S ebben a kontextusban a háború a morális megtisztulás eszközeként, a történelmet irányító természeti törvények beteljesítőjeként jelenik meg: „Úgy nézem ezt a mostani rettenetes háborút és az azzal egybefüggő gyötrelmeket, mint valami általános szellemi földrengést, melyet egy kimagyarázhatatlan erő hozott kitörésre az emberiség mélységeiből. Mi a célja vele? Titok előttünk. Így kellett történni, mert elkövetkezett most a végtelen időnek kimért sorozatában. Az

¹¹ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 296, 300–301, 330, 337; VARGA 1982, 100, 105–106, 114.

¹² PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 377, 380.

¹³ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 298, 337, 352.

¹⁴ Friedrich ADLER

általános fejlődésnek ez is az egyik stádiuma. Véres akadályokon keresztül a béke áldott mezejére.”¹⁵

Ne gondoljuk azonban, hogy a háború kizárólag a hétköznapi tapasztalatát elfedő magasztos eszmékhez, politikai értékrendekhez vagy a propaganda által szított lelkesedéshez kapcsolódik a naplóban. Bár az információk legfontosabb forrásai Miskolcon és Sajószentpéteren is a hírlapok, melyek forgalma számottevően növekedett, Lévy a háború kezdetétől világosan érzékeli, hogy azok „mindig csak győzelmes csatáinkról és előnyomulásainkról kürtölnek”, csatavesztéseink viszont „el vannak hallgatva”, és a részletes tudósításokat az eseményekről „szándékosan tartja vissza a hadvezetőség.”¹⁶ S ez minden bizonnyal teret engedett a hatalom által ellenőrizhetetlen információáramlásnak és a propagandától független, nem csupán az események értelmezéseit, de a történéseket is szabadon és önállóan alakító „népi” közvélemény kialakulásának. Miként a naplóíró 1914 augusztusában fogalmaz: „A mendemondás népvélemény hullámszerűen a jó és a rossz hírek folyamán. A legképtelenebb dolgokat gyártja. Alig hallani az Istenbe helyezett bizodalomról és reményről.” (Lévy egyébként a hírlapok tudósításain kívül, maga is igyekezett a frontokról közvetlen információkat szerezni. Alsózsoltán br. Vay Elemér, Borsod vármegye nyugalmazott főispánjának gyakori vendégeként ott időző katonatisztekkel találkozott.¹⁷ 1915 júliusában pedig két sebesült katona látogatta meg, akiket a „csatázás részleteiről” kérdezett ki, sőt egyikük szavait is lejegyezte: „Kérem, nem győz le minket senki, ha a tiszt urak a csatára elől vezetnek és buzdítanak bennünket, de mikor hátulról kiabálják, hogy előre, az már nem jó.”)¹⁸

Nem lehetünk biztosak az „augusztusi láz”, azaz akárcsak az első hónapokban mindenkit magával ragadó háborús lelkesedés érvényesülésében sem.¹⁹ Nem kétséges, a kormány és a miskolci városvezetés is mindent megtett ennek megteremtéséért: 1914. augusztus 1-jén a polgármester és a főispán mondott beszédet a város-, illetve a megyeháza erkélyéről a „zajongó és éljenző” tömeg előtt, amit Lévy – feltehetően hosszú életének tapasztalata alapján – azzal egészített ki, „bátorítók és lelkesítők az ilyenkor kelendő hazafias, túlbizakodó handabandák. Este lampionos katonai zene. Egész éjjel folytonos néphullámszerű kiáltás, dalolás és szónoklás. Ha a valódi tetterő mértéke volna ez a külső zajos lobogás, szerencsés lehetne a küzdő haza”.²⁰

Az efféle lelkesedésbe ráadásul – ahogy a naplóíró észlelte – egészen másfajta egyéni érzelmek és kollektív hangulatok keveredtek: a nyugtalanság, az ijedség, a feszült kíváncsiság, a szenvedésektől való félelem,²¹ a bevonulókat „sírdogálva

¹⁵ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 276, 374, 382.

¹⁶ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 295–297, 301.

¹⁷ VAY Elemér írt zenét LÉVAY: *Zászlóartó* című háborús szerzeményéhez.

¹⁸ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 293, 334–335.

¹⁹ Vö. SZABÓ 2009, 727.

²⁰ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 292.

²¹ „Oly riadás ez a népnél, minőt a felpiszkált hangyazsombékban látunk” – fogalmaz Lévy.

kísérők nagy szomorúsága”, vagy a takarékpénztári „szegényebb sorsú betétesek” között kitört pánik, akik szerény megtakarításaikhoz „rögtön és tömegesen” kívántak hozzájutni.²² S természetesen a családtagok behívása miatti aggodalom, amit feltehetően sokan megpróbáltak elkerülni. A naplóíró pl. „derült égből a villámcsapásként” éri unokaöccse, Vadász Pál honvédszázados csapatszolgálatra rendelése (ő Kassán a népfelkelést szervezte), aki végül „túlságos kövérsége miatt” mentesült a bevonulás alól – amihez Lévay annyit fűz hozzá, „nem tudom, hogy Pali Kassán, a felesége pedig Budapesten, a minisztériumban lendített-e valamit e részben”.²³

A háború nemzeti egységet és társadalmi integrációt teremtő mítosza, illetve a propaganda által sugallt eszménye sem vált a hétköznapokban megélt valósággá. Lévay azt tapasztalja, amit az egyik bankigazgató ismerőse is megerősített, hogy a sorozatos hadikölcsön-jegyzések alkalmával éppen a legvagyonosabbak „nem eléggé áldozatosak”, ám nem lehetnek büszkék a vármegye központi és vidéki tisztviselői sem, akik az 1914 novemberében Miskolcon lezáruló jegyzés során az összegyűlt nyolc és félmillió koronához mindössze 23 ezer koronával járultak hozzá, amit a naplóíró úgy kommentál, „ha ezt vehetnők mértékül az ő vagyoni helyzetöknek és honszeretetüknek, szomorú volna”.²⁴ Azt sem hagyja szó nélkül, hogy egy-egy vállalkozó hasznot húz a sebesültek étellemezéséből, miként azt a „megbotránkozást okozó” esetet sem, hogy 1915 áprilisában a borsodi megyeszékhelyen hat kereskedőt vádoltak meg a hadiszállítások során elkövetett csalással, ami Lévay számára ezúttal is az „erkölcs romlás” jele, és aminek az interpretációja a zsidókkal szembeni előítéletekről tanúskodik: „először csak zsidókról beszéltek, pár nap óta már a három legtekintélyesebb keresztyén kereskedőnk is le van tartóztatva. Ezek Weidlich Pál, Nagy Miklós és Berzy Sándor. Szinte elképedve írom ide neveiket.” A lakosság körében tapasztalt nélkülözésért és az élelmiszerhiányért pedig már 1915 februárjában a hadsereget okolja, és elkeseredését a katonákra projektálja: „Kórházainkban, barakktelepeinken, mint hallom, négy-ötezer sebesült és beteg van elhelyezve. Csak maga ezek étellemezése és ápolása mibe kerül! Hát még az egész hadseregé, melynek gyomra kényszerűleg elviszi az itthon maradottaktól nemcsak a föld termését, de a hasznos háziállatokat is. Már most is előfordul olyan nap, melyen se kenyéret, se tejet nem lehet itt kapni Miskolcon.”²⁵

Milyen további részleteket örökít meg a napló a lakosság mindennapjait és a hangulatát talán a leginkább befolyásoló közellátásról, milyen terheket vállalt a nyugdíjas köztisztviselő, és hogyan változott az életszínvonala? Lévay miközben bírálta a megyei és a városi elitet, valamint a középosztályt a „haza áldozataival” szembeni részvétlensége miatt, ő maga egészen példamutatóan viselkedett. 1914 novemberében 7000 koronát, 1915 májusában 3000 koronát, majd novemberben

²² PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 291–293. 1914 szellemiségéről Németországban, a lelkesedés „mítoszáról” és ezzel szemben az érzelmek sokféleségéről VERHEY 2004, 72–135.

²³ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 295.

²⁴ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 305–306, 341.

²⁵ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 298, 313–314, 321.

újabb 2000 koronát jegyez hadikölcsönre, ami a hosszú évtizedek alatt megtakarított tőkéjének kb. a hatoda, ezenkívül kisebb-nagyobb jótékonyági akciókban vesz részt. Az Augusztus hercegasszony által kezdeményezett „aranyért vasat” mozgalom számára 7 ezüstgombot ajánl fel (mely egykoron az apja, majd a saját magyaros dolmányát „ékesítette”), a Vöröskeresztnek 120 koronát és 12 pár nyári harisnyát küld, 1914 karácsonyán pedig a Miskolcon ápolat sebesült katonák ajándékozásához járul hozzá törülközőkkel, zsebkendőkkel, valamint egy üveg konyakkal és két liter szilvapálinkával. (A sebesültekről gondoskodás egyébként a hölgyek hazafias kötelessége volt, ám az ápolásukban megnyilvánuló túlbuzgóságról és vetélkedésről némi kritikával szól Lévay.) A naplói író több ízben úgy érvel, hogy az állami beavatkozás nem elegendő a háború finanszírozására, ahogy a helyhatóság könyöradományai sem az egyre nagyobb nélkülözés enyhítésére, ezért a honpolgár morális kötelessége – annak, aki teheti – egyrészt a haza anyagi támogatása, másrészt a magánfilantrópia gyakorlása. S ebben a reformkori patriotizmus hagyománya, valamint a már említett „közméltánylat”, azaz a közösségi felelősségvállalás a szolidaritást is magába foglaló értékrendje egyaránt szerepet kaphatott.²⁶

Ez azonban nem azt jelenti, hogy Lévayt nem foglalkoztatja a saját anyagi helyzete, valamint a háború jól megszokott életformáját megzavaró kisebb-nagyobb kellemetlenségei. A nyugdíja havi 220 korona, ezt tőkepénzének és értékpapírjainak kamatai kb. 500 koronára egészítették ki, ami az egész életében módfelett takarékos naplói író megélhetését – ahogy fogalmaz – „gond nélkül” fedezte. Mégis a világháború előtt elképzelhetetlen mértékű áremelkedés lesz a leggyakrabban sérelmezett tapasztalata. 1915. március 6-án arról ír, hogy egyes cikkek ára rövid idő alatt több mint a kétszeresére emelkedett, s egy liter tej már 40 fillér, egy tojás 14 fillér. Szintén az „örületig fokozódó drágaság” jele, hogy egy férficipő talpalása 12 koronába kerül, a szőlőmunkások egyetlen napszámért hat koronát és pálinkát is kérnek, egy köbméter tüzfáért 1916 tavaszán, a felaprításával együtt, 18 koronát és 40 fillért kellett fizetnie. A fogyasztás hatósági szabályozásának sorozatából pedig a kenyérfejadagok havi 6 kilogrammra csökkentését, valamint az 50 percentes kukoricás kenyér elrendelését sérelmezi, amit szinte „ehetetlennek” tart, ráadásul gyomorégést és hasmenést okoz.²⁷

Nem kis bosszúságot jelent végül a naplói író számára a vasúti közlekedés. A katonai szállítások miatt ugyanis a vonatok rendszeresen késtek, sőt a személyszállítást gyakran korlátozták vagy felfüggesztették, ezért Lévay kénytelen volt – főként mikor Sajószentpéterre, a szülői házba utazott – a „drága bérkocsit” igénybe venni (1915 májusában pl. a 14 kilométeres útért 14 koronát fizetett). S ez nem csupán a szokásaihoz való merev ragaszkodásra, hanem mentalitásának és életszemléletének már említett vonásaira is rávilágít: fontosabb az összegyűjtött vagyonának őrzése és – ahogy végrendeletében rögzítette – jótékony alapítványokra fordítása, mint akár csak néhány korona felesleges elpazarolása.²⁸

²⁶ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 306, 308–310, 312, 315, 357.

²⁷ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 314–315, 321, 323, 354, 382.

²⁸ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 297, 329–330, 361.

Lévay József naplójának csupán néhány részletét mutattam be, ezek a háború egyéni képzetének sokféleségét illusztrálták. Magyarország sorsára vonatkozó félelmei a reformkori liberális hagyományokban gyökerező politikai értékrendjéből, 1848–49 kollektív emlékezetéből, valamint személyes emlékképeiből eredhetnek. A magyarság küzdelmének és roppant erőfeszítéseinek mitizálása, a háború racionalizálását lehetetlenné tevő erkölcsi fölény és az igazságos harc vallásos hite a historizáló műltszemlélet, illetve a kereszt(y)én szocializációs minták erejére utalhat. Az ellenfél, mindenekelőtt az oroszok dehumanizálásához és civilizálatlanságuk sztereotip megelevenítéséhez pedig a háborús propaganda, valamint a rémhírek generálta tömegpszichózis vezethette.

A naplóból rekonstruálható világháborús azonosulásformák sem egységesek és következetesek. Lévay a normatív közeposztályi lelkesedés, a győzelembe vetett hit megannyi frázisával él, a 90 éves korában is ünnepelt költő életszerepéhez tartozik a buzdító versek írása, az efféle érzelmi reakciók egyúttal az önmagát nyugtató és szorongásait elfojtó lelki mechanizmusok részei lehetnek. Ugyanakkor meglepő nyíltsággal szól a háborús lelkesedés hamis és felületes pátoszáról, az információk manipulálásáról, valamint az egyre növekvő áldozatokról és az egyéni-személyes drámákról. S éppen ez a mikroperspektíva, illetve a meghitt kisvilágok eszményítése teremti meg már 1914-ben a világháború egy másfajta: „az emberiség átkos csapásának és szégyenének” nevezett reprezentációját.²⁹

BIBLIOGRÁFIA

AUDOIN-ROUZEAU–BECKER 2006

AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane–BECKER, Annette: *1914–1918, Az újraírt háború*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006, 216.

BALÁZS 1935

BALÁZS Győző (szerk.): LÉVAY József *Visszatekintés*. Miskolci Református Gimnázium, Miskolc, 1935, 43.

CHICKERING 2004

CHICKERING, Roger: *Imperial Germany and the Great War, 1914–1918*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 228.

MIKLÓS 1978

MIKLÓS Róbert: *Lévay József életútja*. Miskolc Városi Könyvtár, Miskolc, 1978, 73.

PORKOLÁB 2001

PORKOLÁB Tibor (szerk.): *Szentpéteri üres fészek. Lévay József naplója. I–II*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2001, 415, 447.

SÖTÉR 1965

SÖTÉR István (szerk.): *A magyar irodalom története IV*. Akadémiai, Budapest, 1965, 1071.

²⁹ PORKOLÁB (szerk.) 2001, II. 291.

SZABÓ 2009

SZABÓ Dániel: Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében. In: SZABÓ Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Osiris, Budapest, 2009, 727–739.

VARGA 1982

VARGA János: *Helyét kereső Magyarország*. Akadémiai, Budapest, 1982, 210.

VERHEY 2004

VERHEY, Jeffrey: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 268.

MARSYAS ÉS SOLIMAN
PÉTERFY GERGELY: *KITÖMÖTT BARBÁR*

DARAB ÁGNES

A phryg szatír, a virtuóz *aulos*-játékos, az Apollót versenyre hívó Marsyas tragikus mítosza Ovidius műveiben¹ kapta meg örökérvényű irodalmi megfogalmazásait.² Ovidius a phrygiai folyónak és az *aulos*nak az eredetmítoszából gyökeresen új művészi lehetőségeket felkínáló narratívát formált, amely – éppen a szűzsében rejlő potenciáloknak köszönhetően – recepciótörténetében az archetípus rangjára emelkedett. A szatír történetét Ovidius tette elsőként a hatalomnak kiszolgáltatott emberi-művészi léthelyzet foglalatává. Ettől kezdve ez az interpretáció folyamatosan jelen van az újabb adaptációkban – ezért is beszédes már a pusztán tény, hogy Marsyas alakja milyen kulturális-politikai közegben idéződik meg. Továbbá, a *Metamorphoses* egészével is, azon belül kiemelten a Marsyas-elbeszéléssel a kulturális diskurzus részévé tette a testet mint antropológiai és mint ideológiai konstrukciót. Ovidius költői világa a testet átjárhatónak, kiszolgáltatottnak, sebezhetőnek és bármikor elpusztíthatónak mutatja.³ A test ellen irányuló erőszak mindig a hierarchia magasabb szférájából, a teljhatalmú istenektől érkezik, amelyben aligha láthatunk mást, mint az individuum autonómiájának veszélyeztetettségét,⁴ ennek a tapasztalatnak a test-metaforára épülő költészetté alakítását. A recepció mindemellett felismerte azt a lehetőséget is, amelyet Ovidius nem aknázott ki, azonban a művészi figyelmet akarva-akaratlanul ráirányította. A félig állati lénynek, a szatírnak és a művészetek istenének, a férfiideálnak is tekintett Apollónak a konfliktusa alkalmat kínál barbárság és kultúra, valamint általában a másság, az idegenség örök kérdéskörének a megfogalmazására. Az ovidiusi narratíva ezeknek a művészi lehetőségeknek részben a kibontásával, részben a felvillantásával megnyitotta az utat a Marsyas-téma befogadás történetének.

A *Metamorphoses* Marsyas-elbeszélése a magyar irodalom figyelmét is mind a mai napig magára vonja, és újramondásra készíti. A 20–21. századi magyar irodalom egész sorát kínálja az adaptációknak. 1947-ben Gellért Oszkár költeményt írt *Marsyas* címmel. Ugyanebben az évben Weöres Sándor is előveszi a témát, a *Marsyas és Apollon* a negyven szonettet tartalmazó *Átváltozások* versciklus részeként jelent meg 1964-ben a *Tűzkút* kötetben. Sarkadi Imre

¹ OVIDIUS: *Fasti* 6, 695–710; *Metamorphoses* 6, 382–400.

² A Marsyas-mítosz alakulástörténetéről és az ovidiusi narratívák komplex értelmezéséről lásd DARAB 2015 és DARAB 2015/a. Itt csak ezek legfontosabb konklúzióit összegzem, illetve azokra építek.

³ SEGAL 1998, 10.

⁴ SEGAL 1998, 32.

ugyancsak 1947-ben írta meg *A szatír bőre* című novelláját. A Marsyas-téma hazai adaptációinak ebben az egyetlen évben mutatkozó páratlan intenzitása beleilleszkedik abba a szűkebb és tágabb kontextusba, amelyet az irodalomtörténészek erről az időszakról általánosságban már felvázoltak. Sarkadi és kortársai a háborúban átélt tapasztalataikkal vetnek számot.⁵ Gellért, Weöres és Sarkadi szövegeiben Apollo egyaránt a hóhér szerepét tölti be, Marsyas pedig a ráció, illetve az érték hordozója, aki azonban tehetetlen az agresszióval szemben. Sarkadi novellájában Marsyas fizikai megsemmisítésének leírásában egészen konkrét utalásokat érzékelhetünk a fasizmus és a holokauszt (pl. Apollo azt tervezi, hogy a lenyúzott bőrt kicserezeti, és álruhaként vagy díszként hasznosítja újra) perverzítésára.⁶ Ugyanakkor mindegyikben ott van a tágabb kontextusban értelmezés lehetősége is.⁷ A konkrét történelmi szituáción túllépő és bármikor valósággá válható abszurd helyzet, amikor a személyiséget elnyelő, a testet megsemmisítő vagy azzal fenyegető agresszióval szemben az ember tehetetlen.⁸ Marsyas mítoszát ezzel a bármikor aktualizálható, ezért örökérvényű értelmezéssel először Ovidius írta át. Az 1947-es magyar adaptációk markánsan át is örökítik ezt az érvényességét soha el nem veszítő interpretációt. Azonban másképpen közvetítik, mint antik elődjük, és ennek köszönhetően újabb jelentésrétegekkel gazdagítják a példázatot. A poétikai megoldás mássága pedig abban foglalható össze, hogy az újkori narratívákban mindennél nagyobb hangsúlyt kap a *corpus*. A test, a bőr, a megnyúzás folyamata, avagy maga a megnyúzott test – ennek már-már végletes példája Krusovszky Dénes 2011-ben megjelent *A felesleges part* című verseskötete, kiemelten annak *Marsyas polifón* ciklusa. Ovidius leírása a megnyúzott szatír rezgő inairól és lüktető ereiről oly mértékben szembemegy korának esztétikai elvárásával, a klasszicizmussal, hogy esztétikai síkon felér azzal az önpusztító bátorsággal, amellyel a *Metamorphoses* művészei (Arachne, Orpheus, Marsyas, Daedalus, Pygmalion) versenyre mertek kelni avagy szembe mertek menni a

⁵ POMOGÁTS 1977, 123.

⁶ JUHÁSZ 1971, 45–47; SZIGETI 1994, 66. Sarkadi ezt maga is egyértelművé teszi 1948 februárjában anyjához írt levelében: „...hogy a szatír bőre novellámban mi volt a lényeg, hát igyekszem két mondatban összefoglalni. Az, hogy a felsőbbrendű ember – Apolló – erkölcsileg feljogosítva érzi magát a legkegyetlenebb, legaljasabb cselekedetekre is az alsóbbrendűvel – Marsiással szemben. Az alsóbbrendűt kiirtani, megnyúzni számára csak feladat, művészi feladat, nem erkölcsi kérdés.” In: MÁRKUS 2001, 35.

⁷ Weöres szonettjében, mint azt Kenyeres Zoltán hangsúlyozza, csakis a tágabb kontextusban történő értelmezés lehet helyes, mert Weöres verse nem politikai allegória. Az „*ezernyi törpe*”, a költő-Marsyas vértől csöpögő holtteste fölött ujjongó állhatatlan csöcselék képét akkor értelmezzük helyesen, ha felismerjük benne a Weöres költészetében következetesen ismételt és védelmezett értékek fonákját. Azt, hogy a szabad szellemű költészet esztétizáló eszményét annak tragikus ellentétével sugalmazza: KENYERES 2013, 238–242. „Az ostobán tülekedő tömeg-ember világával szemben a magasabb szellemiség igénylése” Weöres egész költészetének meghatározó alapvetése: TAMÁS 1978, 102–103.

⁸ JUHÁSZ 1971, 45; POMOGÁTS 1977, 123; SZIGETI 1994, 70.

mindenható istenekkel, illetve a halandók számára kiszabott isteni korlátokkal. Az újkori narratívák az ovidiusi szövegnek ezt az aspektusát, a *corpus*ból *vulnusszá* alakulás folyamatát, tehát a megnyúzást, illetve a végeredményét, a pusztá sebbé vált megnyúzott test leírását nagyítják fel látványosan. Az adaptációk e közös és feltűnő sajátosságának értelmezéséhez a narratológia legújabb, Daniel Punday nevéhez kötődő⁹ iránya, a korporális narratológia kínálja a legtöbb eredménnyel kecsegtető utat.

A korporális narratológia¹⁰ alapvetése, hogy a test mindig valamilyen diskurzusba vagy narratívába íródik bele, vagyis nyelvi konstrukció, ezért objektív testkép nem létezik. A test mindig jelrendszerbe épül be, de túl is mutat a szövegen: kulturális és tematikus, valamint szociológiai és antropológiai hatások nyomát őrzi. A korporális narratológia egyik alapvető kérdése, hogy miként vehet részt a test a történetben, hogyan konstruálja a testreprezentáció a narratívát. Mi szükséges ahhoz, hogy a test ne csak textuális tárgy legyen, hanem jelentéssel bíró tárgyként kiemelkedjék? Kérdésfeltevésének másik iránya az, hogyan járul hozzá a narratív test a beszédmódjainkhoz. Mivel a testképek történelmileg meghatározottak és ennél fogva változók, fontos tanulságokkal szolgálhat az értelmezési horizontok ütköztetése.¹¹

Ezek a szövegek tehát Ovidiustól Weöresen át Sarkadiig korántsem csupán az azonos téma miatt léptethetők párbeszédbe egymással. A test jelentésadó volta, a test mint a textuális reprezentációs stratégiák egyike az az évezredekén átívelő közös pont, amely ezeket a szövegeket bekapcsolja a testről szóló diskurzus áramába. Éppen ez, a korporális narratológia felől közelítés teszi bevonhatóvá a vizsgálatba a 2015-ös év magyar sikerregényét is, Péterfy Gergely *Kitömött barbárját*, amely ebben a megközelítésben Marsyas történetének a legkülönlegesebb újraírásaként is olvasható és értelmezhető.¹²

„hiszen a bőr az ő története volt”¹³ — mondja Péterfy Kazinczyja, ezzel egyszersmind kijelölve az értelmezői horizontját regényének, amely a fekete Angelo Soliman történetét dolgozza fel. A *Kitömött barbár* eddig napvilágot látott elemzései bármilyen szempont felől közelítenek a szöveghez, konklúziójuk megkerülhetetlenül ugyanaz. A regény az idegenség, a barbárság, a megaláztatás,

⁹ Daniel PUNDAY tanulmányban (*A Corporeal Narratology? Style* 34/2 [2000] 227–242.), majd monográfiában (*Narrative Bodies. Toward a corporeal Narratology*. Palgrave Mcmillan, New York, 2003) fejtette ki téziseit. Az irodalomelmélet ezeket a munkákat lényegében a korporális narratológia programatikus műveiként tartja számon. Magyarul kiváló ismertetését nyújtja: FÖLDES 2015, 5–29.

¹⁰ A *Helikon* folyóirat két tematikus számot is szentelt bemutatásának: *Testírás* (2011/ 1–2.) és *Corpus alienum* (2013/3.) címmel.

¹¹ FÖLDES 2011, 3; JABLONCZAY 2011, 101; FÖLDES 2013, 163.

¹² Az már a hipotézis, bár korántsem indokolatlan hipotézis kategóriájába tartozik, hogy az ógörög–latin szakot végzett Péterfy ne látta volna meg az analógiát Marsyas és Angelo Soliman történetében, és ne aknázza volna ki az ebben kínálgató lehetőségeket.

¹³ PÉTERFY 2014, 433.

az otthontalanság története, valamint a felülkerekedése a nyelvek és a tudás segítségével.¹⁴

Ugyanakkor Angelo története a fekete bőr által mindig látható idegenség és csak a fehérek sajátjaként tételezett civilizált élet, műveltség és tudás oppozíciós sémájával önmagában is a Marsyas–adaptációk sorába illeszthető. Miként a regény stratégiája, a narratív test jelentésrétegeket építő működése okán is. Angelo szabadkőműves beavatása után „úgy érezte, most jutott el arra a pozícióra, amelyben a teste maradéktalanul jól érezheti magát: a palermói kényelmetlen és szűk zsákruhától a lobkowitzi majd lichtensteini színekben pompázó inasruhán át a családapa hétköznapi öltözéke közül egyedül ez, a kötény, a kesztyű, az ing volt az, amiben boldog volt a teste.”¹⁵ Ez a mondat egyben összegzése a szerencsen életútjának, amelynek vége, a (holt)test megnyúzása, és annak jelentéses volta ugyancsak egybecseng az ovidiusi elbeszéléssel: „Az udvar részéről a dolog nyilvánvaló arrogancia, tobzódás a hatalmi mámorban: nincs más céljuk vele, mint Angelo személyén keresztül megalázni mindenkit, aki valaha a felvilágosult eszmékkel kötötte össze az életét, és diadalittasan demonstrálni az ő hatalmukat a mi testünk felett”.¹⁶

Angelo testének preparálásában korántsem a megnyúzás pusztá ténye miatt érzékelhetjük a legerősebb allúziót Marsyas sorsára. A megnyúzás valóban tényszerű megfelelésénél erősebben hat ebbe az irányba a feltűnően részletező előadás, a kitüntetett narrátori figyelem.¹⁷ Miként az a nagyon tudatosan felépített fikció is, amely az esemény keretét szolgál. Angelo különös végrendelete, Kazinczy kivitele a börtönből és jelenléte az elképzelhetetlen esetenél minden részletében fikció.¹⁸ Ez a narrátori fikció azonban az egész történetnek a tetőpontja: „Azért hagyta rám a bőrét, mert azt remélte, hogy megértem az eset tanulságát, és megteszem az egyetlen megtehető: hogy elmondom, mi történt vele. Ez már olyan súlyú botrány, amit nem lehet elmondatlanul hagyni.”¹⁹ A megnyúzás regénybeli jelentősége nem pusztán tényszerűségében, hanem éppen a botrány elbeszélésének ezekben a narrátori megoldásaiban mutatkozik meg leginkább.

A tematikus és motivikus analógiák mellett van a szövegnek egy további sajátossága. A narráció különféle módokon újból és újból alludál az antikvitásra. Az antikizálás legszembetűnőbb módja a hasonlatok és metaforák alapját képező képvilág. Úgy tűnt, mintha Angelo szekrénybe zárt teste *Orfeuszként* lépne ki az alvilágból.²⁰ A járvány pusztította Sátoraljaújhely olyan volt, „mintha a lángoló

¹⁴ ÚJVÁROSI 2014; NEMES Z. 2014; KERESZTESI 2014; KOLOZSI 2015.

¹⁵ PÉTERFY 2014, 342.

¹⁶ PÉTERFY 2014, 431.

¹⁷ PÉTERFY 2014, 437–440.

¹⁸ A preparálás körülményeiről a források alapján maga Péterfy is ír disszertációjában: PÉTERFY 2007, 30–35. A regény számos ponton bátran felülírja a valóságot, erről részletesen I. SZILÁGYI 2014.

¹⁹ PÉTERFY 2014, 436.

²⁰ PÉTERFY 2014, 14.

Pompei, vagy az elpusztított Trója elevenedett volna meg”.²¹ Török Sophie úgy hagyja el a várost, mint Euripidész *Trójai nők* című tragédiájában Hektor özvegye: „Ebben az iliászi szcénában dőcögött át velem, gyászoló Andromakhéval a szekér az unalomig ismert házsorok között.”²² Angelo és Lobkowitz herceg az ólomkatonákkal „hol a cannaei, hol a philippi, hol a karthagói csata pontos mását” rakta ki a terepasztalon.²³ Lichtenstein herceg kutyájának neve *Strabón*,²⁴ a széphalmi ház tervezője, Carlo Radi „egy csalódott démiurgosz”.²⁵ Kazinczy rajongása a klasszikus antikvitás és a német kultúra nagyjaiért, Sallustius, Plutarchos, Goethe és Schiller műveiért és esztétikájáért, valamint utánzásuk élete szcénájában és életmódjában fontos eszköze narrátori jellemzésének. A fenti példák azonban nem teremtenek kontextust, nem adnak hozzá semmit a karakterekhez, sőt inkább diszharmonikusnak tűnnek – miért neveznék el egy kutyát éppen Strabónról? Úgy tűnik, semmi más funkcióval nem bírnak, mint felépíteni és álladósítani az antikvitás jelenlétét, és ezzel felé irányítani a befogadói asszociációkat.

Az antikizálásnak finomabb és jelentéseesebb módja nem a szöveg allúziós hálózatának a képiségében rejlik, hanem a beszédmódban. A *Kitömött barbár* narratívája mindenekelőtt epikus, a homéroszi módon, mert az oralitás határozza meg. Török Sophie elbeszéli, amit a férje elmesélt arról, amit Angelo elmesélt neki a maga életéről, illetve azt, ahogy Kazinczy megélte kettejük barátságát. „Azt mondta”,²⁶ „mesélte Ferenc”,²⁷ „amikor Angelo ezeket a részleteket elmesélte”,²⁸ „amiatt kellett elmesélnem ezt az egészet”,²⁹ „akkor mondta el a történet végét”³⁰ — ezek a formulák tartják fenn az emlékezet antik formáját, a szóbeli hagyományozódást, ami megfogalmazást is kap a regényben: „Ferenc azt mondta, hogy ki kell bírnom, ameddig ő ezt elmeséli nekem, ...Beszélne kell. ...Abban reménykedik, hogy talán az élőbeszéd alkalmas arra, hogy körüljárja, letapogassa azt, ami az emlékezetében lüktet, és amit annyiszor próbált meg mondatokba foglalni, de a mondatok mindannyiszor ledobták magukról ezt az idegen anyagot. Most próbáljuk meg azt, hogy az én emlékezetem a papír, az ő szava a toll, hátha így sikerül.”³¹

Az antik epikus nyelv legjellegzetesebb sajátossága az ismétlődő formulák alkalmazása. Valahányszor felbukkannak az igen szerteágazó cselekmény elbeszélése során, az ismerőség és ezzel egyfajta otthonosság érzetét keltve terelik

²¹ PÉTERFY 2014, 18.

²² PÉTERFY 2014, 19.

²³ PÉTERFY 2014, 164.

²⁴ PÉTERFY 2014, 179.

²⁵ PÉTERFY 2014, 201.

²⁶ PÉTERFY 2014, 11.

²⁷ PÉTERFY 2014, 13.

²⁸ PÉTERFY 2014, 352.

²⁹ PÉTERFY 2014, 361.

³⁰ PÉTERFY 2014, 421.

³¹ PÉTERFY 2014, 95–96.

vissza az emlékezést egy biztos ponthoz. A *Kitömött barbár* egyetlen ismétlődő formulát alkalmaz, csak ritkán lazítva apró változtatással a szó szerinti repetíción. „Ahogy álltam a Természettudományi Múzeum tetőtéri raktárában, és velem szemben a vörös szekrényben ott állt a fekete test, eszembe jutott”³² — ez a regény első mondata. Az ötödik és a hatodik kivételével minden fejezet ugyanezzel a formulával kezdődik.³³ Végül az utolsó mondat is, amelyben az emlékezés helyébe azonban a tudás lép, a felismerés, az önmagára ismerés: „mert ahogy végül ott álltam a Természettudományi Múzeum tetőtéri raktárában, szemben a fekete testtel, amely a vörös szekrény izzó mélyéből lépett felém, már tudtam,”³⁴ Az emlékezés, a kibeszélés során megtörténő megértés elvezet a tudáshoz. Lezárult a folyamat, amelynek az ismétlődő formula epikusan fenséges keretet ad, amelyben azonban a felismerés, az önmagunkra ismerés, a görög tragédiák *anagnórisise* teljesedik ki. A görög dráma és epika narratív ötvözete épül így fel, egy narratív antikvitás.

Ez a narratív antikvitás és a narratív test szövegstrukturáló működése együttesen hívja életre a történet antik előképét: Marsyas megnyúzását. A regényszöveg többféleképpen és folyamatosan antikizál, amelynek kiemelkedő jelentősége, hogy a történeti esetet összeköti az archetipikussal. Az antikvitás folyamatos textuális megidézése felépíti és fenntartja annak jelenlétét, és ezzel a történeti hitelességű eset, Angelo megnyúzása mellé kimondatlanul is odakerül mitikus előképének, Marsyas megnyúzásának a példázata. Amikor Angelo bőre rákerül a cédrustestre, és Stützt a hátul megfeszített bőrt kapcsokkal összefogatja, „ezzel a megfeszítéssel ért véget ez a fekete evangélium”.³⁵ A barbár Marsyast a pogány isten, Apollo nyúzta meg. A barbárnak született, majd megkeresztelt, de mindig is barbárnak tekintett Angelót keresztény, ráadásul felvilágosult szellemű egykori szabadkőműves társai nyúzzák meg, kiszolgálva a keresztény alapokon nyugvó hatalom erőfitogtatását. Az antikvitás folyamatos megidézésével egymás mellé kerül ugyanannak a botránynak a pogány és a keresztény variánsa. A mítosz valósággá lesz, nem kevesebbet mondva ezzel, mint hogy Európa a Másik, de legalábbis az Idegen elfogadását illetően mit sem változott: elutasító maradt.

Egyenrangú viszony nem lehetséges anélkül, hogy a Másik ne tárgyiasítva, hanem valódi szubjektumként álljon előttünk. Ennek egyik előfeltétele a megszólalás lehetősége: a Másikról, illetve helyette ne a politikailag domináns fél beszéljen. Másrészt feltétele a tekintetek kölcsönössége: a Másik aktív szubjektumként interakcióba kerüljön, a rávetett tekintet ne váljék tárgyiasítóvá, dehumanizálóvá.³⁶ A tárgyiasító tekintet legszélsőségesebb esete az 1880-as években ért népszerűségének a tetőfokára, amikor kitömött egzotikus állatokat, fogyatékos és

³² PÉTERFY 2014, 9.

³³ A szövegben összesen tizenötször fordul elő a következő oldalakon: 9, 18, 24, 26, 59, 69, 89, 139, 201, 240, 271, 286, 362, 416, 448.

³⁴ PÉTERFY 2014, 448.

³⁵ PÉTERFY 2014, 442.

³⁶ FÖLDES 2013, 176.

színes bőrének testeket állítottak ki látványossággént a bécsi Természettudományi Múzeumban.³⁷ Angelo Soliman testének megnyúzása és cédrustestbe feszített bőrének a kiállítása ennek az egyik legkülönlegesebb esete. Angelo testének tárgyasítása a hatalmi reváns betetőzése. Triumphusnak mégsem nevezhető. Ahogy Marsyas neve és *aulos*játékának a futamai a róla elnevezett folyó sebes hangjában egyfajta öröklétet nyert, Angelo teste sem enyészett el végérvényesen a bécsi Természettudományi Múzeum tetőtéri raktárában. Kazinczy, Török Sophie és Péterfy Gergely meséje őrzi elevenességét és tartja fenn az emlékezetét, mert „a szavak nem pusztán arra valók, hogy rajzolatot adjanak a világról, hanem valóban megvan a képességük arra, hogy testté legyenek”.³⁸

BIBLIOGRÁFIA

DARAB 2015

DARAB Ágnes: Marsyas metamorfózisa. In: *Tempora mutantur: tanulmányok az időről és a bűnről*. Szerk. TÓTH Orsolya. DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, Debrecen, 2015. 297–319. (Hereditas Graeco-Latinitatis II.)

DARAB 2015/a.

DARAB Ágnes: Marsyas és Apollo: két paradigma. *Ókor*, 14 évf. 2015/2. 33–40.

FÖLDES 2011

FÖLDES Györgyi: Szövegek, testek, szövegtestek. A testírás-elmélet irányjai. *Helikon* 57. évf. 2011/1–2. 3–49.

FÖLDES 2013

FÖLDES Györgyi: Corpus alienum. *Helikon* 59/3. 2013. 163–210.

FÖLDES 2015

FÖLDES Györgyi: Jeltől a testig: a klasszikus narratológia találkozása a korporálissal. *Irodalomismeret* 27/1. 2015. 5–29.

JABLONCZAY 2011

JABLONCZAY Tímea: A test narratológiája. *Helikon*, 57. évf. 2011/1–2. 97–116.

JABLONCZAY 2011

JABLONCZAY Tímea: „Emberről nem való”, avagy a testek (fel)színeinek elsajátító műveletei és azok visszautasítása. *Helikon*, 59. évf. 2013/3. 225–241.

JUHÁSZ 1971

JUHÁSZ Béla: Dátum és alkalom. Sarkadi Imre novellái. *Alföld*, 22. évf. 1971/10. 42–55.

³⁷ FÖLDES 2013, 178.

³⁸ PÉTERFY 2014, 413.

KENYERES 2013

KENYERES Zoltán: *Weöres Sándor*. Szépirodalmi, Budapest, 2013.

KERESZTESI 2014

KERESZTESI József: *Kilépés a múzeumból*. Péterfy Gergely: *Kitömött barbár*. <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2016. 04. 15).

KOLOZSI 2015

KOLOZSI Orsolya: *Az idegenség botránya*. Péterfy Gergely: *Kitömött barbár*. <http://www.barkaonline.hu/kritika/4552-az-idegenseg-botranya---a-kitomott-barbarrol> (2016. 04. 15).

MÁRKUS 2001

MÁRKUS Béla (Vál., szerk., összeáll): *Pokolraszállás: Sarkadi Imre emlékezete*. Nap, Budapest, 2001.

NEMES Z. 2014

NEMES Z. Máriaó: „Márpedig, ami nincs, az csak az ördög műve lehet.” *Műút*, 2014/12. 61–65.

PÉTERFY 2007

PÉTERFY Gergely: *Orpheus és Massinissa. Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman*. PhD-értekezés, Miskolc. <http://www.uni-miskolc.hu/~bolphd/letolt/peterfydissz.pdf> (2016. 04. 15).

PÉTERFY 2014

PÉTERFY Gergely: *Kitömött barbár*. Kalligram, Budapest

POMOGÁTS 1977

POMOGÁTS Béla: Sarkadi Imre novellái és tanulmányai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 81. évf. 1977/1. 121–125.

SARKADI 1975

SARKADI Imre: *Novellák*. Szépirodalmi, Budapest, 1975.

SEGAL 1998

Charles SEGAL: Ovid's Metamorphic Bodies. Art, Gender and Violence in the *Metamorphoses*. *Arion*, Vol. 5. No. 3 (1998), 9–41.

SOMLAY 1966.

SOMLAY Szabó József: A kaland és a groteszk összefüggései Sarkadi írásművészetében. *Kortárs*, 10. évf. 1966/4. 596–602.

SZIGETI 1994

SZIGETI Lajos Sándor: És mégis Marsyas? Korformáló mitológia. *Tiszatáj*, 48. évf. 1994/5. 64–72.

SZILÁGYI 2014

SZILÁGYI Márton: Egy preparátum titkos élete. *Kalligram*, 23. évf. 2014/10. 97–100.

TAMÁS 1978

TAMÁS Attila: *Weöres Sándor*. Szépirodalmi, Budapest, 1978.

ÚJVÁROSI 2014

ÚJVÁROSI Emese: Idegen testek. (Péterfy Gergely: *Kitömött barbár*). *Holmi*, 26. évf. 2014/8. 972–976.

ADALÉKOK PROHÁSZKA OTTOKÁR ADY-KRITIKÁJÁHOZ

FAZEKAS CSABA

Irodalomtörténet-írásunkban sokan foglalkoztak már Ady Endre (1877–1919) értékelése kapcsán a költőnek Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári püspökhöz, korának kiemelkedő katolikus egyházi személyéhez fűződő viszonyával. Több publikációban párhuzamosan méltatják munkásságukat, még Szerb Antal irodalomtörténete is kiemeli, hogy amilyen felszabadítója volt Prohászka a katolikus egyházi életnek, olyan megújító szerepet játszott Ady a szépirodalomban.¹ A századfordulót követő szellemi áramlatok, gondolkodás-történet elemzői joggal foglalkoznak mindkét személyiséggel. Egymáshoz való viszonyuk Ady Endre életében nyilvánvalóan szembenállásként írható le. Ady újságcikkekben kritizálta Prohászka közéleti tevékenységét, s már akkor éles bírálatokkal illette a püspököt, amikor utóbbi még „modernizmusa”, a hagyományos egyházi életet megújítani kívánó aktivitása miatt népszerűnek számított liberális körökben is.² Prohászka gyakran indított heves támadásokat a *Nyugat*, illetve a modern szépirodalom képviselői és megnyilvánulásai ellen, már az első világháború időszakában is az általában az erkölcsstelenség terjedésével, az elvallástalanodással hozta összefüggésbe tevékenységüket.³

Alábbiakban a nagy hatású püspöknek azokat a megnyilatkozásait szeretnénk csak áttekinteni, melyek Ady Endrével kapcsolatosan a költő halála utáni időszakban születtek. Prohászka 1919 augusztusától a „keresztény kurzus”, illetve tágabb

¹ SZERB 1940, 494. (A kérdés külön pikantériája, hogy Prohászka Ottokár Szerb Antalnak a keresztapja volt. L. erről pl. WÁGNER 2002, 221.)

² 1903 januárjában Ady két, *Nagyvárad*i *Napló*ban publikált cikkében is elítélte Prohászka fellépését, kritizálta rajongóit. („Nem fogunk a Vészi Józsefék hibájába esni, s nem fogjuk kivételes nagy embernek deklarálni Prohászka Ottokárt csak azért, mert merészebbnek s intellektusban gazdagabbnak látszik, mint többi fegyverese az ecclesia militansnak” – írta.) Korábban, az 1902. évi katolikus nagygyűlést követően vitriolos stílusban támadt a népszerű egyházi személyre. („Prohászka úr, akinek helyel-közzel korcsmai stílusú beszédje kéjes gyönyörűséggel töltötte el a megjelent mágnás dámákat és urakat – neki rúgtatott a humanizmusnak is” stb.) L.: ADY 1964. A témáról legutóbb: KOZÁK 2015, 207–210. Arról, hogy Ady lényegében egyetlen egykorú kritikusa volt Prohászkanak, pl.: HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története, 1896–1914. Gondolat, Budapest, 1961, 265., idézi: TAUBER 2001, 189. Prohászka nemcsak néhány nyilvános megnyilatkozásában, de magánkörben is hangot adott Adyval szembeni ellenszenvének. Vö. pl. HORVÁTH 2009, 231.

³ L. pl.: Prohászka Ottokár: Sajtószabadság. *Alkotmány*, 1914. január 30. (= POÖM XXII. 96–99.); Prohászka a nyugatosokról és a kultúra válságáról. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 30. 9. L, erről: SZÉNÁSI 2006, 29.

értelemben a Horthy-rendszer meghatározó ideológusának, a „keresztény-nemzeti” eszmerendszer szellemi atyjának, megkérdőjelezhetetlen tekintélyének számított.⁴ Vagyis ezt az időszakot nemcsak az különböztette meg a korábitól, hogy Ady már személyesen nem reflektálhatott a vele kapcsolatos észrevételekre, hanem egészen új pozícióba került Prohászka Ottokár személye, illetve tevékenysége is. Ady és Prohászka viszonya részben beleilleszkedett az ún. Ady-kérdéssel kapcsolatos irodalmi-kritikai diskurzusba, mely a költő életművének értékelése kapcsán bontakozott ki.

I. Kettőjük viszonyára, a 20. század első évtizedei szellemi-kulturális világában való értelmezésére vonatkozóan a maig meghatározó narratívát Sík Sándor fogalmazta meg a legkidolgozottabb formában a püspök halála után megjelent monográfiájában.⁵ Ez röviden úgy foglalható össze, hogy ugyanazt a belső tüzet, a magyarság jövőjéért való égető aggodalmat tulajdonítja mindkettőjüknek, hozzátéve, hogy ezt a késztetést más-más formában élték meg, másként juttatták kifejezésre. Sík például jellemzően fogalmazott: „A világháború konvulzióiban vonagló magyar lélek képét két könyv örökítette meg az utókor számára. Az egyik a *Halottak élén*, Ady utolsó nagy könyve, a magyar tragikum véres sikoltása, a másik a *Háború lelke*, Prohászka háborús írásainak egységes koncepcióba formálódó gyűjteménye. Igazságban, mélységben egyformán nagy mind a kettő. Két oldalról, két jóformán minden tekintetben ellenséges lélek világításában, mégis egyet rajzol elénk mind a kettő: az »embert az embertelenségben«.”⁶ A Prohászka életműve iránt pozitívan elfogult – jórészt katolikus egyházi értelmiséghez kötődő – elemzőknek is értelmezni kellett valamiképpen a századforduló meghatározó költőjének, Ady Endrének a szerepét, és a két nyilvánvalóan ellentétes felfogású közéleti személyt valamiféle közös méltatásban részesíteni, összeegyeztetni. Ezt a törekvést nemcsak ellentétes felfogásuk, szembenállásuk nehezítette, hanem a kettőjük közötti műfaji különbségek is. Ady elsősorban költő, illetve publicista volt, Prohászka irodalmi alkotásai viszont szónoklataiban, vallásos elmélkedéseiben ragadhatók meg, melyek – szuggesztív stílusuk, alkalmazott eszközeik révén – óriási hatással voltak arra a közegre, amelyben megfogalmazódtak.⁷

⁴ Életrajzára l. pl. GERGELY 1994, SZABÓ 2007.

⁵ Sík 1929, 135, 341–342, 402–403. stb. Pl. így írt Ady nemzedékéről: „van – igaz, hogy nem nagy számú, de egyre növekvő – még egy generáció, amely Adyénál nem kevesebb világossággal látta, nem kevesebb gyötrellemmel szenvedte és szenved a magyar bűn és a magyar sors tragédiáját, de amely töretlen gerinccel és töretlen hittel tudott és tud megállni a romokon”. Uo. 402. Sík Sándor munkájáról már kortársa is találóan állapította meg, hogy „sok gondolatot fölvert, még többet, mint amit kielégít; mindenesetre nagy hatásra képes munka”. NÉGYESSY 1932, 285.

⁶ Sík 1929, 342.

⁷ Ennek elemzéséről l. pl. BENCZE 1998, küln. 156–157., P. DOMBI 2002.

A Sík Sándor által felállított (természetesen előzményeket sem nélkülöző) modellt sokan követték, illetve átvették, már az 1930-as években is.⁸ Értékelését – miszerint Ady és Prohászka életműve a lelki hozzáállásnak ugyanabból az erejéből fakad, csupán más formában ölt testet, sőt Sík valósággal „a katolicizmus számára igyekezett bebalzsamozni Ady Endre tetemét”⁹ – későbbi irodalomtörténeti elemzések is magukénak vallották.¹⁰ Ugyanakkor már egykorúan is megfogalmazódtak olyan kritikák, amelyek erőltetettnek tartották a költő és a püspök életművének összekapcsolását vagy párhuzamba állítását, olyan értelmezést nyújtottak, miszerint Sík és a hozzá hasonló narratívák csupán nem tudtak, illetve nem akartak negatívumokat felróni Ady Endrének, elismerték költészetének irodalomtörténeti jelentőségét, viszont Prohászkaét is ugyanúgy vallani, a püspök példakép-jellegét is erősíteni akarták.¹¹

⁸ L. pl.: „Ady nagysága egy nemzedékhez kötött nagyság s maradéktalanul mutatta meg kora elesettségét. Prohászka nagysága azonban nem is annyira ténylegességében, történeti formájában, mint inkább magjában, lehetőségében, időközön túli mivoltában feszül. Úgy is mondhatnók, hogy Ady szocializmusában is magyar. Tehát szolgálatában inspiráló, eligazító jelentőségében pedig fájhoz és korhoz kötött valaki. Prohászka pedig hungarizmusában, tehát nemzetéhez kötött mivoltában is »szociálista«: örök eszmények letéteményese.” WAITSCH 1933. „Az új évszázad küszöbén a mind elevenebb társadalmi érdeklődés már a magyar szellemi életnek olyan vezéregyéniségeit is égbekiáltó társadalmi bajaink szószólójává avatja, mint volt két ellentétes fronton Prohászka és Ady.” SÁNDOR 1939, 534.

⁹ Hatvany Lajos találó szavait idézi: SZABÓ 1969, 79.

¹⁰ L. pl.: „Gyónó verseiben Ady Endre is azt átkozta, amit Prohászka elítélt és azt dicsérte, ami a püspökben valóság volt, de a szegény költőnek hiányzott.” VARGHA 1958, 99.; „Az, ami e két példaképet – minden ellentét ellenére – összeköti: a vitalitás és a magyar sorsforduló átérzésének képessége. A XX. század életkultusza – más előjellel ugyan – egyformán áthatotta Ady és Prohászka munkásságát. A költő egzisztencializmusa gyökerében rokon a püspök »keresztény vitalizmusával«. Ady az élet totalitására vágyott, Prohászka a mozdulatlan keresztény totalitás életre keltéséért küzdött. Forradalmian újat akartak, s valamiképpen mindketten indexre kerültek. A másik közös pont: magyarságtudatuk. Mindketten a nemzet megújulásáért léptek fel. Égő lelkiismeretű váteszek voltak, kik más-más oldalról indulva akarták ugyanazt.” OCSKAY 1994, 570. Legutóbb: „Bármennyire is ellentétes póluson helyezkednek el, van valami hasonlóság Ady és Prohászka magyarságféltő, a magyarokat ostromzó-védő magatartásában.” SZABÓ 2015, 216.

¹¹ L. pl.: „Kiváltképpen helytelennek éreztük, hogy az irodalomtörténet váratlanul nagy magasságba emelte Prohászka püspököt. »A forradalmi szellem elsikkadása mellett még két főbenjáró hibája van e résznek. Az egyik a Prohászka-fejezet, a másik a Babits áttolása a következő korszakba. Az a tizenegy oldal, amely a nagynevű püspökkel foglalkozik, iskolai példája annak, hogyan lehet elfogult belelátással megduzzasztani egy-egy jelenség értékét. Prohászka nem foglalhat el centrális vagy akár csak számottevő helyet is a háború előtti magyar irodalomban. Irodalmunkra gyakorolt hatása sem nem mély, sem nem kiterjedt. Lehetett mestere a szónoklatnak, lehetett eszményi pap, nagyvonalú ember, de irodalmunkban csekély szerepet vitt. A szimmetria szeretete, amely a szerzőket arra készíti, hogy a modern magyarság két tartó pólusát az Ady–Prohászka párban

A problémakör egyik legutóbbi elemzését Ferencz Győző végezte el Radnóti-monográfiájában.¹² Úgy véli, Sík értelmezésében Ady és Prohászka ellentétes fel-fogásai „nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő ellentétek”. Sík nézőpontját minden bizonnyal meghatározta, hogy Prohászka irodalmi és közéleti tevékenységét – legtöbbször kortársához hasonlóan – egyaránt rajongással követte, sőt a magyar szellemi panteonban a püspök helyét nagyság tekintetében Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Kazinczy Ferenc és Széchenyi István mellett jelölte ki.¹³ Az Ady–Prohászka-probléma másik részletes elemzője, Szénási Zoltán arra hívta fel a figyelmet – más idézett méltatókkal ellentétben –, hogy a „20. század eleji keresztény-konzervatív szemléletmód képviselői számára Ady és a Nyugat nem jelentett mást, mint botrányt, az évezredek keresztény magyar kultúra elleni támadást”. Vagyis nagyon fontos a kiindulópont, az egykori szereplők saját valóságértelmezése, amelyben Prohászka és Ady összevetését sem lehet kizárólag irodalmi-esztétikai mezőben szemlélni, sokkal inkább domináns az éles világnézeti-erkölcsi szembenállás.¹⁴ A katolikus egyház képviselői (különösen a „harcos”, közéleti katolicizmust képviselő Prohászka) számára utóbbi nyilván egykorúan is sokkal fontosabbnak számított. A püspök felfogását az Ady névvel fémjelvezhető irodalmi és szellemi áramlatokkal kapcsolatosan abból eredeztette, hogy számára mindezek dekadensnek, pesszimistának, rombolónak voltak tekinthetők, így a „nyugatosok” legfontosabb jellemzői az erkölcs- és vallástalanság, a hazafiatlanság lettek, amelyekkel szemben a teljes és merev elutasítás lehetett az egyetlen reakció, az új szépirodalmi áramlatok bármilyen fokú recepciója egyszerűen nem férhetett bele a mégoly modern irányzatú katolicizmusba sem.¹⁵

Az Adyval kapcsolatos Prohászka-megnyilatkozások felidézése előtt érdemes megemlíteni, hogy a két személyiség közötti kapcsolatokat kimutatni akaró, párhuzamokat kereső, mindkettőjüket együttesen pozitívan értékelő attitűd mellett már egykorúan is felbukkant az Ady költészetét határozottan elítélő (ezzel együtt értelemszerűen Prohászka magasztaló) megközelítés is. A Horthy-rendszer Magyarországa „keresztény-nemzeti” ideológiájának képviselői (különösen a radikálisok)

lássák, torzképre vezet.«” KARDOS László–KARDOS Pál: *Az új magyar irodalom története francia nyelven: Hankiss János és Juhász Géza „Littérature Hongroise” c. könyvének bírálata*. Szerzők, Debrecen, 1930. (Kritikai Füzetek, I.) Idézi: KARDOS 1976, 662. Egy másik Ady–Prohászka-vitára l. pl.: DEMÉNY 1964, 41.

¹² FERENCZ 2009, 177–181.

¹³ FERENCZ 2009, 177. Bár Ferencz Győző is ír Prohászka antiszemitizmusáról (FERENCZ 2009, 178–179), munkájának egy kritikusa erőteljesebben hangsúlyozza, hogy „Sík sem tudott teljesen mentes maradni Prohászka vagy általában a korszak antiszemitizmusától”, ami az Ady–Prohászka problémakörnek (is) egyik leginkább neuralgikus pontja. SZÉNÁSI 2010, 105.

¹⁴ SZÉNÁSI 2006, 27.

¹⁵ SZÉNÁSI 2006, 22, 32, 39–40. (Rövidebben: SZÉNÁSI 2011, 71.) A témáról összefoglalóan: SZÉNÁSI 2001. Hasonló konklúziókat tartalmazó, Sík Sándor álláspontját kritikusan elemző, részletesebb összefoglalás, mely szintén kiemeli, hogy Prohászka mindig elítélően viszonyult Ady Endréhez: N. PÁL 2008, küln. 22.

egyértelműen elítélték Ady költészetét, és – előrebozsátom: Prohászkaéhoz hasonlóan – benne jelölték meg a magyarság szellemi állapotainak leromlásáért, így nemzeti tragédiáért felelős egyik legfőbb tényezőt. A Horthy-korszak felfogását jelentős mértékben megalapozó, nagy hatású történetpolitikai esszéjében Szekfű Gyula is így vélekedett Adyról, a „hitét vesztett magyarról”: „Ady költészetének, míg élt, kétségtelenül romboló, anarchiaterjesztő hatása volt. Azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat szétzüllesztetni törekedtek, de asszimilálatlan voltak miatt nem lévén egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt, a »fajmagyart« használták szócso gyanánt felforgató ideáik terjesztésére.”¹⁶ Kisebb lélegzetvételű, tudományos és publicisztikai hangvételű írások¹⁷ mellett ezt a narratívát képviselte a kor reprezentatív irodalomtörténeti monográfiája is.¹⁸ Jellemző példaként felidézük, hogy az – egyébként Prohászka Ottokárt is szerzői és szellemi útmutatói sorában tudó – szélsőjobboldali, „fajvédelmi” folyóirat úgy vélekedett, Ady költészete „a zsidó-radikalizmus és a hazátlan szocializmus verses kifejezése, telítve osztálygyűlölettel, nemzeti hagyományaink lebecsülésével, intézményeinket felforgató szándékkal és a magyar fajtánk megvető lekicsinylésével”.¹⁹ Zulawski Andor említett műve valósággal számúzni akarta Ady úgymond „erkölcsi bolsevizmust” terjesztő kötetait az iskolai és családi könyvtárakból. Tanulságosan fogalmazó recenzióinak következtetése pedig – elismerve Zulawski vehemenciáját és helyenként naiv indulatait – abban foglalható össze, hogy mindenki, akinek minimális érzelme van az esztétikumhoz, a magyarsághoz, illetve bármi pozitív érzelmi tartalomhoz, annak „gyűlölnie és megvetnie kell Ady úgynevezett költészetét”.²⁰ Mint kifejtette, „az egész Ady-ügy csak csekély részben irodalmi kérdés; felfújtságát, napirenden tartását, körülharsonázását jelenünk politikai és morális dekadenciájának köszöni mindenkifelett: a politikai radikalizmusnak és egyéni hedonizmusnak, mely amikor ravaszul Adyban a költőt magasztalja, annak világfelfogását akarja mindenkéltt terjeszteni, s általa a maga erkölcsi rothadtsága létjogosultságát igazolni”. Tagadta, hogy Ady költészetének bármilyen komoly esztétikai értéke vagy egyáltalán pozitív vonatkozása volna, ily módon elhatárolódva a két személy közötti pár-

¹⁶ SZEKFŰ 1920, 314–315.

¹⁷ L. pl. ZULAWSKI 1924, BARTHA–KUSZKÓ–KOVÁCH–KÖSZEGI 1941. stb.

¹⁸ PINTÉR 1941. 489–688. (Prohászkanak a magyar irodalom „elzsidósodásával” kapcsolatos – alább ismertetendő – tézisért is magáévá tette, l. pl. Uo. 621, 625.)

¹⁹ HARTHA 1927. Vö. Folyóiratok szemléje. *Irodalomtörténet*, 15. 1927. 5–6. sz. 245. A cikk elítélte Makkai Sándornak Ady istenes verseit pozitívan méltató álláspontját, s úgy vélte, a költő tevékenysége közvetlen előidézője volt az 1918–1919. évi eseményeknek, továbbá igazat adott Tormay Cecile-nek, aki híres *Bujdosó Könyvében* így fogalmazott: „A bűn, amelyet e daloló sírásó [ti. Ady Endre] elkövetett saját nemzedékén, ki tudja hány nemzedéket temet majd sírba, míg jóváteszik a nemzet szerencsétlenségét.”

²⁰ VÁRDAI 1924. A szerző egyébként azért recenziálta Zulawski kötetét, mert a *Katholikus Szemlében* nem sokkal korábban jelent meg Prohászka tanulmánya az erkölcsi válságról (l. alább 41. sz. jegyz.), s ebben a püspök Zulawskit „az idézés tisztességében részesítette”, vagyis nagyon is egyetértett az Adyt vehemensen elítélő elemzés tartalmával.

huzamokat, ugyanakkor ellentmondásokat is hangsúlyozó, relativizáló (a fentebb Sík Sándor kapcsán említett) Ady–Prohászka-felfogástól.

Ennek az értelmezésnek is voltak későbbi követői, akik elítélték Ady Endrét és közéleti-ideológiai felfogását, abban jelölve meg az első világháborút követő összeomlás fő kiváltó okát.²¹

II. Rátérve Prohászka Ottokár saját, Ady személyét és költészetét méltató megnyilatkozásaira, feltűnő, hogy azok többségét a püspök nem irodalom-tudományi, esztétikai fejtegetéseibe, hanem kifejezetten közéleti-politikai beszédekbe ágyazta. Ez önmagában arra utal, hogy Ady tevékenységének nem első-sorban művészi vonatkozásai foglalkoztatták, hanem költészetének a magyar társadalomban kifejtett súlyosan negatív hatásokat, az irodalmi értékelésnél összetettebb következményeket tulajdonított.

Elsőként idézhető szövege Prohászka egyik legnagyobb szónoki és egyben politikai sikeréhez, az 1920. évi XXV. tc., a numerus clausus törvény elfogadásához kapcsolódik. A püspök 1920–1922 között nemzetgyűlési képviselőként, néhány hónapig az egységes kormányzópárt elnökeként különösen nagy tekintélynek, szellemi útmutatónak számított. A zsidóság állampolgári jogainak korlátozását törvénybe iktató jogszabály megalkotásában Prohászkanak kezdeményező, meghatározó szerepe volt.²² 1920. szeptember 16-án tartott, rendkívül nagy hatású nemzetgyűlési beszédében²³ Magyarország hanyatlását a zsidóságnak, a „zsidó génusz” térnyerésének tulajdonította, így a zsidók felsőoktatási tanulmányainak korlátozását nemzeti szempontból elsőrendű feladatnak tekintette, és a vonatkozó törvény megalkotása mellett érvelt. A nemkívánatos, nemzetellenes „zsidó” szellem megnyilvánulásainak elemzése közben az alábbiakat fejtegette:

„Ha az ember Heinét összehasonlítja Ady Endrével, bámulatos hasonlóságot találunk. [...] Amint Heine lekicsinyel mindent, ami német, úgy Ady lekicsinyel mindent, ami magyar. Ahogy Heine a kereszténységet csakis karikatúrákban tudja meglátni, úgy Ady Endre a mi nagy magyar tradícióinkat és a mi nagy érdekeinket valamiképpen karikatúrákban, valamiképpen hamis látószög alatt látja. Azt fogják kegyetek mondani, mi közünk ehhez, vagy pedig azt, hogy mi ennek az oka. Én ezt felhozom példaképpül, hogy a zsidóság szelleme miképpen járja át és

²¹ Szíj 2000, 170–171. (Érdekességként megjegyezzük, hogy a szerzőnek ezzel a kifejezetten zsidóellenes álláspontjával polemizáló álláspont sem vitatta például Prohászka Ottokárnak a magyar irodalom „elzsidósodásával” kapcsolatos téziséjét, és abban Ady Endre felelősségét – ugyanakkor tagadta, hogy mindez „antiszemitizmusnak” volt-e tekinthető. L. pl. BARLAY 2003.) Az Adyt és nemzedékét negatívan elítélő nézeteknek az utóbbi időben különösen egyes szélsőjobboldali internetes portálok adtak teret.

²² L. erről részletesen pl.: FAZEKAS 2011. III.: KOVÁCS M. 2012, 95–100.

²³ A beszédnek számos kiadása és elemzése ismert, eredetileg l.: Nemzetgyűlés naplója V. 344–351. (Rövidebb kiadására: POÓM XXII. 245–259.)

miképpen hamisítja meg a magyar érzést, a magyar szellemet, a magyar kultúrát, és nem azért, hogy kegyeteknek a kultúrája vagy szelleme rossz.”

Vagyis a püspök úgy vélekedett, azáltal, hogy Ady mindent megvetett, ami magyar, egyfajta totális nemzetellenességet képviselt, de Prohászka tovább is ment: mindezt a „zsidóság szellemének” tulajdonította. Vagyis közvetlen ok-okozati feltételezést valósított meg a „zsidó” szellemiség, az azt kisugárzó Ady Endre költészete, illetve az ország bekövetkezett tragédiája között. Prohászka egyáltalán nem irodalmi vonatkozásban méltatta a költőt, hanem munkásságát tágan értelmezett politikai-ideológiai mezőbe helyezte és ítélte el.²⁴

Nemcsak a parlamenti többség, de a jobboldali, „keresztény-nemzeti” sajtó is tombolva ünnepelte Prohászkat, illetve útmutatásait (általában további antiszemita jogalkotást szorgalmazva), az Adyval kapcsolatos megfogalmazásai is beépültek ebbe az ünneplésbe. Csak kevés önálló kritikai észrevétel fogalmazódott meg ezzel kapcsolatosan. A parlamentben csupán a numerus clausust ellenző Ugron Gábor képviselő kifogásolta Prohászka Adyval kapcsolatos szavait,²⁵ az akkori közelmúlt szépirodalmát védő gondolatait is inkább Haller István kultuszminiszter ellentétes véleményével kapcsolatban fogalmazta meg.

Önálló cikkben ítélte el a püspök gondolatmenetét a Horthy-rendszerrel általában kritikus, emigráns, „októbrista” demokraták lapja.²⁶ A szerző úgy fogalmazott, hogy Prohászka a „förtellem tengeréből” akarta besározni Ady emlékét, vagyis a püspök numerus clausust szorgalmazó beszédét a rendszerből fakadó természetes és szörnyű következménynek tekintette, ahol „Héjjas és Horthy dögkeselyűi keríngenek a magyar síkságon”. A cikk megemlítette, hogy a „keresztény-nemzeti” *Új Nemzedék* szeptember 11-i vezércikke – nem tudván tagadni Ady nagyságát – Tisza Istvánnal hozta közös platformra a költőt. (Hasonlóan az Ady-Prohászka párhuzam híveihez.) Prohászka viszont azáltal, hogy frivol rövideggel megbélyegezte Adyt, még a „kurzust” támogató, jobboldali lap vezércikkén is túltett. A püspökről ennek kapcsán lesújtó véleményt fogalmaztak meg, mondván, nem koherens személyiség, „a viszonyok lendülésének ingájába kapaszkodó lélek, aki, ha azt hiszi is, hogy bejárt Eget és Földet, voltaképp mindig önmaga körül utazott”. Okos, de rossz papnak nevezték, aki jó politikusnak és irodalomtudósnak hiszi magát, pedig egyiknek sem tekinthető. Nem mulasztotta el felemlgetni, hogy Prohászka 1918 őszén lelkesen támogatta az őszirózsás forradalmat, vagyis – ellentétben a személyét körülvevő kultikus tisztelettel – valójában egyszerű karrierista, akinek nincs joga megbélyegzően beszélni a magyarországi zsidóságról. Prohászka durván kirekesztő nemzetfelfogásával szemben a humánus, befogadó álláspontot védelmezték. A polgári radikálisokhoz köztudottan közel álló költőről pedig megállapították: „Ady nekünk a magyarságunk, keleti múltjával, nyugati jövőjével, végzetes, lob-

²⁴ Vö. SZÉNÁSI 2006, 31. (SZÉNÁSI 2011, 65); SZABÓ 2015, 216. stb.

²⁵ Nemzetgyűlés naplója V. 363.

²⁶ [s. a.]: Ady és Prohászka. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. szeptember 21. 3.

banó sorsával.” Ironikus hangvétellű cikkben foglalkozott az Adyt a „zsidó szellem” szállás-csinálójaként beállító Prohászka-beszéddel az izraeliták hetilapja is.²⁷ Megjegyezték például, hogy a parlamenti ülésterem, ahol a beszéd elhangzott, nem tudományos vagy művészeti fórum, ezért a szerző eleve értelmetlennek nevezte az Ady költészetét zsidóellenes törvényalkotáshoz alapul vevő Prohászka-gondolatmenetet. A költőnek joga van dicsérni a szépet, ostromozni a rosszat, „a költő többet tud és mélyebbről érez”. Adyban – írták – „a magyar géniusz ritka fényvel és perzselő tűzzel izzott, a nemzetét és népét javító, a bajokra orvosságot tudó szellem pallosával hadakozott. Ady még túlzásaiban, elragadtatásaiban is magyar volt. Magyar a szíve gyökeréig, magyar még dekadens mivoltában is, ami a magyarságon a múlt század végén, a Nyugattól való elmaradottságán érzett fatalista fájdalomában vett erőt.” A költő és életműve melletti kiállást gunyorosan azzal egészítette ki, hogy a „szépszavú és tudós Prohászka Ottokár a zsidóknak ajándékozta Adyt. Odatesszük a többi ajándék mellé. Nem utolsó sorban leszünk rá büszkék.”

Nem sokkal később, 1920. október 25-én, a XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen Prohászka nagy hatású, szenvedélyes szónoklatot tartott a „keresztény nemzeti kultúráról”.²⁸ Rá jellemző módon antagonisztikus ellentétet vizionált a magyarságot végromlásba dönteni akaró „zsidó” és az építő, nemzetmegtartó „keresztény” kultúra között. Többek között így definiálta – egyértelműen közéleti-politikai és nem vallási tartalmú – szónoklatának tárgyát: „A magyarság lelke a keresztény nemzeti kultúra! [...] A nemzeti kultúra az a meglátás, az a világnézet, az az értékelés, az az erkölcsi világ, az az érzés, az a hagyomány, az a szeretet, amely magyar és keresztény, amely magyar és nem nemzetközi, amely keresztény és nem hitetlen!” Éles szavakkal bélyegezte meg a „zsidóságot”, mint a magyarellenés, nemzetidegen kultúra jellemzőjét, és az antiszemitizmust jogos nemzeti reakciónak nevezte, ugyanakkor szorgalmazta, hogy a magyar keresztények haladják meg annak akkori szintjét. Hallgatóságának lelkes tetszését kiváltva az irodalmi életet is két kibékíthetetlen táborra osztotta, s ebbe szötte bele néhány szavas Ady-kritikáját:

„Keresztény magyarok! Embereljétek meg magatokat, lássátok, ott a galileistáknak, a szabadkőműveseknek más az irányzatuk, más az irodalmuk. A mienk Petőfi, Vörösmarty, Arany, Gárdonyi, Herczeg. Az ő irodalmuk Molnár Ferenc. Az ő irodalmuk, a Fidibusz alapítója, a malacságok mentora, Heltai, Szomori [sic!] Dezső és társai. Nekik még a történelmük is más. Azt hirdetik, hogy a mi történelmünkben a nagyok és dicsők voltaképpen kacabetyárok, vagy várban lakó zsványok csupán. Felfedezték, hogy a Shylockok díszmagyarban jártak, hogy a magyar történelem csak népnúzás. De most jön a mentor, a szociológiai tudomány a XX. század [sic!], a Galilei Kör zászlaja alatt.

²⁷ MOLNÁR Jenő: Heine és Ady. *Egyenlőség*, 1920. szeptember 25. 6.

²⁸ A beszéd közlését, forrásait és elemzését további hivatkozások nélkül l.: FAZEKAS 2012a.

Az a szociológiai tudomány, amely kisajátította magának Ady Endrét, akiről tudom, hogy fajmagyar költő volt, de a lelke galilei-zsidó szérummal volt beoltva.”²⁹

Feltűnő, hogy a negatív példákat a zsidó származású irodalmárok köréből merítette, a pozitíveknek pedig kizárólag nemzeti elkötelezettségét hangsúlyozta. Előbbieknek durva és lényegében alaptalan általánosítással mindenféle negatív, magyarellenes sztereotípiát tulajdonított. Érdeemes megjegyezni, hogy ezúttal valami halvány jót Adyról is mondott, amikor elismerte a költő „fajmagyar” származását (konkrétan zsidónak nyilván nem minősíthette), illetve amikor – a mélyen elítélt, dekadensnek és nyugatosnak tekintett szociológia – által kisajátítottak nevezte. Ugyanakkor mindezt bőven ellensúlyozta is azáltal, hogy Ady lelkét „galilei-zsidó szérummal” beoltottak (ezáltal nyilván ezt a „fertőzést” terjesztőnek) is nevezte. (Prohászka számára úgy tűnik, egyértelmű volt a polgári radikalizmus, illetve a zsidóság azonossága és velejéig romlott mivolta.)

Prohászka véleményétől aligha függetlenül a radikális jobboldali lapok éles Ady-kritikákat fogalmaztak meg, példaként a *Virradat* glosszája hozható fel.³⁰ Valósággal „nekiment” azoknak a „keresztény-nemzeti” orgánumoknak, amelyek ilyen-olyan mértékben elfogadták Ady költői nagyságát, vagy valamilyen megértéssel fordultak irodalmi teljesítménye felé. Durva stílusban hozta összefüggésbe Adyt a szabadkőművességgel, és tevékenységét illetően csak a merev, határozott elutasítást, elvetést tartotta elfogadhatónak. Ezzel szemben például egy szegedi lap publicistája – minden bizonnyal a költő, Juhász Gyula – védelmébe vette Adyt.³¹ Prohászkaról korábban igen jó véleménnyel volt,³² az 1920. októberi katolikus nagygyűlés után ugyanakkor maró gúnnyal jegyezte meg, hogy a püspök „kedvenc témája az irodalom”, egykori költőtársát ért rágalmak kapcsán pedig keserűen, hogy „be kevesek vagyunk mink Ady megvédésére”. A formálódó Horthy-Magyarországon szomorúan konstataálta, hogy tomboló tömegek ünneplik Prohászka sekélyes és agresszív kirohanásait Ady ellen, miközben a költőt külföldön egyre nagyobb elismerés övezi. (Legalább ennyire élesen utasította vissza Petőfi Pro-

²⁹ Galilei Kör: a szabad gondolkodó, polgári radikális értelmiség, illetve diákság jelentős intézménye volt 1908–1919 között. *Fidibusz*: 1905 és 1922 között megjelenő „erotikus élclap” Heltai Jenő szerkesztésében. Shylock: Shakespeare *Velencei kalmár* c. drámájában szereplő zsidó uzsorás, a pénzsóvár, gonosz zsidó szinonimája. *Huszedik Század*: 1900–1919 között a Társadalomtudományi Társaság, illetve általában a polgári radikálisok folyóirata, 1906-tól Jászi Oszkár szerkesztette.

³⁰ KACZIÁNY Géza: Ady Andre magasztalása. *Virradat*, 1920. október 27. 2. (Hangvétele-re jellemző lehet, hogy még a lap szerkesztője egy lábjegyzetben meg is jegyezte, hogy Ady költői nagyságát illetően nem osztja a szerző álláspontját.)

³¹ Résen. *A Munka*, 1920. október 27. 3. Juhász Gyula szerzőségének kérdésére: JGYÖM VI. 654.

³² L. pl. Prohászka Ottokárhoz. *Délmagyarország*, 1919. szeptember 14. 1. (= JGYÖM VI. 232–234.); *A józanság* nevében. *Uo.*, 1919. szeptember 25. 1.; *Nemzeti gyász*. *Uo.*, 1920. január 18. 1.; *Munkára föl!* *Uo.*, 1920. március 3. 1.

hászka általi kisajátítási kísérletét és torz beállítását, mondván, a francia forradalomért rajongó, liberális költőből csak durva hamisítással lehet a konzervatív, tekintélyelvű kurzus példaképét kifaragni, ehhez a nemzeti jelleg és elkötelezettség kevés.)

Valamikor 1920 végén születethetett a püspöknek egy másik, a mai szakirodalomban lényegében ismeretlen politikai írása is, amelyben említette Ady Endrét.³³ Prohászka kiindulópontja ebben a szuggesztív, radikális jobboldali szervezkedést szorgalmazó cikkében is annak elemzése volt, hogyan következhetett be a „magyar nemzet lehanyatlása”. Úgy vélte, aki meg akarja érteni, hogy a magyar nemzet hogyan merült „a szegény feneketlenségébe” (vagyis az 1918–19. évi forradalmakba), „annak a megelőző éveknek szellemi világát s munkáját kell szemügyre vennie”. A püspök ennek kapcsán a századfordulót követő időszakra totális keresztény- és nemzetellenes szellemi offenzívát, a magyar hagyományokat teljesen kiirtani akaró szervezett támadássorozatot vizionált. A szépirodalomról tragikusan lesújtó képet rajzolt: „Az utolsó két-három évtized alatt a mi szellemi életünk a progresszívnek nevezett, pökhendi irodalom, s a lelkiismeretlen, a pennát átlag csak üzletből forgató zsidó sajtó hatalmába került, mely következetesen lekicsinyelte azt, ami keresztény és magyar, s mely ugyanakkor túlságosan megcsodáltatta jámbor olvasóival azt, ami idegen, s főleg, ami zsidó.” Az antiszemitizmus erőteljes paneljeiből, a „magyar” és a (minden idegennel, liberálissal stb. azonosított) „zsidó” antagonisztikus szembenállásából, utóbbi titokzatos összeesküvésekre épülő rendszeréből táplálkozó érveléséből azt a következtetést vonta le, hogy „a magyar génusz így háttérbe szorult, s az irodalom és a művészet elzsidósodott”. Az ilyen alapvetéssel kialakított szellemi körképbe illesztett példái között említette Ady Endrét is:

„Így voltunk a szegény, kiforgatott s megbecstelenített magyar génusszal, így a ker.[esztény] nemzeti kultúrával, szó még csak folyt róla, lagymatag, nyálás szó, de a szárnyait letépték. Amit Ady Endre szintén ily megtévesztett s fizetett költő mondott a nyugatos eszmékről, hogy Magyarország az a hely, hol »a szárnyakat lenyesték, s hol halottasak az esték«, azt mi szemrehányásképpen nem az idegen kultúráról, de a nemzeti eredményekről mondhatjuk, mert ha valaki panaszkodhatik köztünk szárnylenyírásról, azt elsősorban a magyar génusz teheti.”³⁴

Vagyis Prohászka nemcsak arról volt meggyőződve, hogy Adyt megtévesztették, illetve „valakik” (nyilván a „zsidók”) megfizették magyarelles tevékenységéért, hanem el is határolódott a költő nézőpontjától, hangsúlyozta, hogy véleményének ő

³³ PROHÁSZKA Ottokár: Segítsük az ébredező magyar öntudatot! In: *Fejérmegyei Keresztény Nemzeti Naptár*, 1921. Székesfehérvár, 1920. 21–23.

³⁴ Megjegyzés: Ady 1907-ben írt, *A Duna vallomása* c. versében eredetileg a „hol” szó helyett „ahol” szerepelt. L. még alább.

a leghatározottabban pont az ellenkezőjét képviseli. Nemcsak, hogy megértést, a korszellemben található valamiféle magyarázatot nem keresett Ady tevékenységére (ezáltal valamiféle összekötő kapcsot feltételezve kettőjük között), hanem teljes egészében elítélte a költőnek a magyarság sorsával és szellemi állapotával összefüggő diagnózisát.

Prohászka a későbbiekben sokáig nem említette Ady Endre nevét, de az irodalommal kapcsolatos, a Nyugat nemzedékére vonatkozatható álláspontját gyakran hangoztatta. Egy alkalommal a „magyar irodalom eljudaizálódásával” kapcsolatos kérdésre továbbra is a merev, antagonisztikus elhatárolódást, az éberséget hangsúlyozta:

„Mindig azt kell szem előtt tartani, hogy amikor szellemi alkotásokról van szó, akkor csupán az igazi értékek előtt hajoljunk meg. A tendenciával odakevert idegenséget, mint a pelyvát szórjunk ki a valódi értékek búzájából. Arra volna elsősorban szükség, hogy ennek az elvnek a vezetése alatt a magyar írók, a magyar kultúrtényezők tisztító munkát végezzenek, és az idegen szellemtől mételyezett művekre sohase szégyelljenek, habozzanak, restelljenek rámutatni. Kell, hogy erős ellenakció induljon az irodalmi bomlasztás ellen. Meg kell éreztetni és ki kell seprűzni a beszüröngödött idegenséget a tisztuló magyar érzés javára.”³⁵

Ady Endrével kapcsolatos álláspontjának 1924-ben adott újra hangot, az év folyamán több alkalommal. Egy lapinterjúban – rá jellemző módon – a magyarság aktuális állapotát súlyos krízishelyzetként jellemezte, melyből a keresztény magyarságot éberségre és aktivitásra sarkallta az „idegenséggel” szemben.³⁶ A szélsőséges nacionalista összeesküvés-elméletek mozgósító elemeiből táplálkozó, a társadalom egészének egy totális, nemzeti akaratba való összeforrasztását célzó megnyilatkozások közepette hozta szóba a költő példáját:

„Ady Endre fél emberek számára készült szégyen kalodának mondotta nemzetünket. Ebben a gúnyos, lealázó kijelentésben benne izzik kultúránk elfajulásának tragédiája. Ezt a szégyen kalodát idegenek kultúránkra erőszakolt nyomása idézte elő. Fajunk öserejét hangos utánczók elnémították, letiporták és a pénz rabláncára fűzték. Ezek szabnak irányt most kultúránknak, de ezek nyugózik le kül- és belpolitikánkat.”³⁷

³⁵ A keresztény koncentráció: keresztény népfelkelés Magyarországon. *A Nép*, 1922. október 15. 1–2.

³⁶ Megyéspüspökünk a keresztény mozgalmakról. *Fejérmegyei Napló*, 1924. április 20. 2.

³⁷ Az utalás ismét Adynak *A Duna vallomása* c. költeményének egy versszakára vonatkozott, mint fentebb idézett cikkében: „A Duna-táj bús villámhárító, / Fél-emberek, fél-

A „szégyenkalodát” Prohászka nyilvánvaló módon pont Adyval ellentétes értelemben, azt eredeti értelméből teljesen kiforgatva használta mondanivalója alátámasztására, hiszen a püspök „idegenek kultúránkra erőszakolt nyomásáról” beszélt. Ezúttal a zsidóság konkrét nevesítése nélkül, de jól beazonosíthatóan sorolta az ismert antiszemita érveket, számos korábbi és későbbi megnyilatkozásában tette ugyanis egyértelművé, hogy a „fajunk őseréjét” elnémitő, idegeneket utánzó, a magyarokat a „pénz rabláncára fűző” jelenség mögött kiket gyanított. Prohászka nyilván elégedetlen volt a keresztény magyarság 1920 óta elért eredményeivel, hiszen még mindig az „idegenség” nyomasztó jelenségét érzékeltette, mely az egész politikai életet meghatározza. (Burkoltan, de érezhetően osztotta a szélső-jobboldal Bethlen-kormányral kapcsolatos kritikáját is.)

Nem sokkal később az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga kultúrestjén tartott előadást a *Közerkölcsök hanyatlása és megújítása* címmel.³⁸ Prohászka úgy vélte, a nagy lezúllás, a szörnyű erkölcsi válsághelyzet nemcsak Magyarországot, hanem általában az európai kultúrát jellemezte akkoriban. A keresztény kultúrától való eltávolodás mértékét ijesztő méretűnek, a dekadencia terjedését katasztrofálisnak minősítette. Ideálisnak a középkori kereszténységet tekintette, a reneszánsz korát már úgy jellemezte, hogy „az igazság helyébe tette a szépséget, a tartalom helyébe a formát, és a jóság helyébe a hatalmat. A mai kornak dekadenciája racionalizmus, a hóbortnak, a képtelenségnek logikáját ültette el. Szadisztikus járvánnyá lett mindent bemocskolni.” Ezen a ponton – nyilván nem véletlenül – kanyarodott gondolatmenete saját kora szörnyű viszonyaira, amit a minden korábnál durvább jelzőkkel illetett Adyval illusztrált:

„A mai korszakot végtelen szubjektívizmus jellemzi. Minden le van mocskolva. Ezt köszönhetjük részben a szerencsétlen Ady Endrének, aki mindent bemocskolt. Hogy a magyar parlagnak ereje van meg benne, dehogyan is akarnám tagadni. Azonban, hogy az ő virágai – penészflóra, amellyel a nyugatosok ugyan jóllakhatnak, de nekünk, ép gondolkodásúaknak nem kell, az bizonyos.”

Az egyetlen árnyalatnyi pozitívum Ady magyar mivoltának, valamint erőteljes, szuggesztív egyéniségének elismerése a püspök részéről, de ez ismét valósággal eltörpül a beteg gondolkozású „nyugatosokat” penészvirágokkal etető költő durva képzettársítása mellett. Prohászka egyébként beszéde konklúziójaként feltétel nélküli engedelmes életre, tekintélytiszteletre figyelmeztette a fiatalokat, óvott a szabadság túlzó értelmezésétől, és lendületes képekben nem szűkölködő beszéde végén az elkötelezett keresztény életvitelből fakadó sikerről beszélt: „Felséges, új

nemzetecskék / Számára készült szégyen-kaloda. / Ahol a szárnyakat lenyesték / S ahol halottasak az esték.” Vö. 34. sz. jegyz.

³⁸ Közölte pl.: A keresztény eszmeiség magaslatairól lezuhantunk. *A Nép*, 1924. május 8. 7.; A dekadencia. *Nemzeti Újság*, 1924. május 8. 9.

nyitány zúg bele a lelketekbe: a nemzeti erő és a keresztény lelki megújulás akkordjait hozza.”

A baloldali, illetve liberális publicisták nem is hagyták szó nélkül az Adynak címzett durvaságot.³⁹ Az egyik kommentár elismerte Prohászka aktivitását, de gúnyorosan szólt arról, hogy mennyire megkérdőjelezhetetlen tekintély lett kortársai előtt.⁴⁰ Visszautasította Prohászka faragatlan jelzőkkel operáló, durva stílusát, amely épp a szónok fejére hullott vissza, hiszen a „nemzetietlen”, „idegen” baloldalt és a liberálisokat vádolta tiszteletlenséggel: „Ady Endre költői érdemei és emléke nem szorul a védelmünkre. Csak azért tesszük szóvá ezt a kifakadást, hogy rámutassunk arra, ki terjeszti a mocskolódást és a tiszteletlenséget a közéletben. Ilyen hangon és ilyen modorban nyilatkozni nagy költőről, akinek munkássága nemcsak a hazai, hanem a világirodalomban is örökkön megmaradó értékeket termelt ki, még a mucsai kis kocsmában sem volt eddig divatos, ha csak ezután Prohászka Ottokár úr kijelentései példáján fölbuzdulva, nem válik divattá.”

Ebben az időszakban Prohászka különösen a közerkölcsök foglalkoztatták. Ez jutott kifejezésre nagyszabású esszéjében,⁴¹ amelyben – a fentieknek pontosan megfelelő ideológiai konstrukció keretei között – többször is kitért Ady Endre szerepére. A szöveg lényegében az előbbi előadásának tanulmány-méretűre bővített változatának tekinthető, amelyben az elkötelezett keresztény életvitelt és erkölcsös-séget tekintette mintának, melyhez képest a saját koráig vezető történelmi utat hanyatlástörténetként, romlott dekadenciaként jellemezte. Konklúziója jól tükrözi felfogását: „Az erkölcsi dekadencia, mely Istent tagad s magát törvényei alól emancipálta, megtalálta urát: a terror s a zűrzavar s a kényuraság ördögét.”⁴² Vagyis a keresztény erkölcsöktől való elszakadás, illetve a vallástalanság Prohászka szerint közvetlenül vezetett a társadalmi viszonyok felbomlásához, illetve az erőszakos, embertelen diktatúrák létrejöttéhez. Adyt és költészetét meghatározó jelentőséggel illesztette az erkölcstelenség és a dekadencia általános térnyerésének általa vizionált folyamatába:

„A dekadenciának harmadik jellege az a blázirtság és cinizmus, melylyel minden nagy eszmét és eszményt és szellemi valóságot bepiszkítanak s profanizálnak. [...] úgy látszik, hogy mióta Nietzsche s a német Wotan-imádók s Ady Endre s a budapesti Fidibus-faragók s a hamburgi s párizsi pornográfok megjelentek az irodalom mezején, azóta a reneszánsz cinizmusának is akadt párja. A reneszánsz ugyanis többé-kevésbé a felső tízezernek volt a kultúrája s nyilvánosságát nem lehet összehasonlítani a mai káromkodás s piszkítás óriási nyilvánosságával.”

³⁹ L. pl.: Mit köszönhetünk Ady Endrének? *Világ*, 1924. május 7. 10.

⁴⁰ A püspök úr jó példája. *Népszava*, 1924. május 8. 6.

⁴¹ PROHÁSZKA Ottokár: Az erkölcsi válság. *Katholikus Szemle*, 37. 1924. 6. sz. 321–333. (= POÖM XXII. 318–330.) Vö. 20. sz. jegyz.

⁴² POÖM XXII. 328.

Vagyis a korábbi évszázadokban a kereszténység erkölceitől való eltávolodásban saját korában új, magasabb szintet, a széles körű nyilvánosságot állapított meg. Ady Prohászkanak ebben az értelmezési keretében ugyanazt a romboló, mocskoló munkát végezte, mint Nietzsche individualizmusa, a keresztényellenes (véltetően a német nemzeti szocialisták által képviselt) germán öskultusz és a pornográfiával azonosított erotika. Később, konkrétan és durvább formában is visszatért Ady személyére:

„De van nálunk is egy bestiális káromkodó s a Fölséggel szemben teljesen blazírt költő, Ady Endre, aki minden eszményt lehúzott s bemocskított: Istent, a Szentháromságot, a Szentlelket, Krisztus Urunkat, Szűz Máriát, a hazát, a nemzetet, a nőt; [...] S nemcsak nőstényszag után iramodik, hanem valóságos szadizmus űzi mindennek, ami szent és nagy, bemocskolására.”⁴³

Vagyis Ady költészetét egyszerűen blaszfémianak, káromkodásnak minősítve tette felelőssé a püspök a kialakult tragikus állapotokért, súlyos szavakkal bélyegezve meg szerelmi-erotikus líráját, valamint szadista ösztönlénynek minősítve magát a személyét is.⁴⁴ Mindezt később az önzőség, öncélúság vádjával is kiegészítette, hozzátéve, hogy Adyt, illetve követőit nem szabad félvállról venni, éppen ellenkezőleg: az általuk okozott károk általános romláshoz vezetnek:

„Az önimádás cinikus örületté fokozódott, s a régi szofisták fecsegése piaci kofálgodássá lesz költőink s fiatal óriásaink ajkán, kik mérhetlen oktalanságban kalatyolják Ady Endre vezetése mellett azt, hogy

»Mit helyeslek, csak az igaz,
S mit kedvelek, az a jó.
Megtelvén buzgó áhítattal,
Szent Magamhoz imádkozok.«⁴⁵

Amilyen fura szent az a »Szent Magam« olyan buzgó az az áhítat is, s oly szuverén az a világdiktálás is, hogy mi az igaz s mi a jó. Csupa nyegleség s bárgyúság; de egyszersmind nagy logikai, pszichológiai, ethikai, lelki, szóval emberi leromlás is, mely az emberiséget minden

⁴³ POÖM XXII. 326.

⁴⁴ Vö. pl. SZÉNÁSI 2006, 31.

⁴⁵ A részlet Ady *A megunt csatazaj* c., 1912-ben, a *Nyugat*-ban megjelent költeményéből származik. Prohászka eléggé szelektíven idézte a költemény utolsó két versszakát, négy sort is kihagyott. A költemény eredeti szövege: „Mit helyeslek, csak az igaz / S amit kedvelek, az a jó, / Dajkamese-vagyon a másé / S csak az én birtokom való. // Mit sem vett el tőlem a Sors / S minden érdemest meghozott, / Megtelvén buzgó áhítattal, / Szent Magamhoz imádkozok.”

értelmi s erkölcsi kapcsolatból kiakasztja s feneketlen fertőbe sülylyesztí. S az a tulajdonképeni dekadencia.”⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy Prohászka oly mértékig megvetette Ady verseit, hogy munkásságát lényegében nem is költészetként értelmezte. A költőt mocskosnak, undorítóknak tekintette, aki csak romlást, bomlasztást terjesztett maga körül. Ady Prohászka számára nem költő, hanem a társadalmi állapotok leromlásáért felelős közéleti tényező.

Prohászka utolsóként felidézhető, Ady Endrével foglalkozó szövege 1924 októberében, szintén a katolikus nagygyűlés közönsége előtt elhangzott beszéde.⁴⁷ A püspök ezúttal is a közerkölcsök tragikus romlásával foglalkozott, a korábbiaknál is részletesebben, már-már naturalisztikus aprólékossággal elemezte a keresztény erkölcsöktől eltávolodó, szexuális vágyaktól megrészegült emberiség helyzetét, istentelenségét. Minden olyan tevékenységet súlyosan megbélyegzett, ami ellentétes volt a katolicizmus szexuáletikai tanításaival, vagyis nemcsak a prostitúciót, a nemi betegségek terjesztését és a leánykereskedelmet, hanem a fogamzásgátlást, a házasságon kívüli (gyereknemzésen kívüli célt szolgáló) nemi életet, illetve a házasságok válás útján történő felbontását is. Mindezek a püspök szemében ugyanannak az erkölcstelenségnek, „örült szertelenségnek” a különböző megnyilvánulási formái, így egyformán valósággal kiirtandó tevékenységek voltak. Nemcsak a keresztény erkölcsöknek megfelelő életet sürgetett, hanem erőteljesen szólított fel az önmegtartóztató életmódra, kemény szavakkal követelte a prostitúció teljes betiltását és hatósági üldözését is. A korának erkölcsi állapotát idéző diagnózisában többször is súlyos szavakkal bélyegezte meg Ady Endrét (valamint Friedrich Nietzschét is), a romlott állapotok terjesztésével és népszerűsítésével vádolva:

„E szimptómák is különfélék aszerint, hogy amint az erkölcsi élet más-más teréről valók. Ilyenek az élet ijesztő materializmusa, önzés, a pénzvág, [...] az üzleti szellem, a bírvág szenvedélye és tüze, mely minden ideált háttérbe szorít, és Istenem, törvényen, érzésen keresztül vágtat. Ilyen a blazírtság és hitelenség, valamint az az eszményeket éjszakába s feledésbe meríteni vágyó gyűlölet. Ilyen az a világvégi nyegleség, a génusz vérbajossága, hányavetisége Ady Endre s más csörtető óriásban. Mindenekelőtt pedig a nagyvárosi kultúra hevenyfertőzöttsége a szexuális életben. Ilyen jelenség a plutokráciának és a pauperizmusnak szikrázó uszítása. Ilyen jelszó: munka rogyásig, élvezet rothadásig. Ilyen az élet kevélysége, amely Nietzschében, Ady Endrében s más hasonló szertelen elmékben töri, zúzza az egész felséges tradicionális világot.”

⁴⁶ POÖM XXII. 328–329.

⁴⁷ A beszéd közlésére, forrásaira és a következményeire l. alaposan: FAZEKAS 2012b.

Eddig sem volt túl jó véleménnyel Ady személyéről, a költő betegségére való személyeskedő utalástól azonban korábban még tartózkodott, ezúttal már nem. Nemcsak verseit tekinti undorítóknak és bomlasztóknak, hanem személyiségének egészét a kialakult tragikus erkölcsi állapotok mozgatórugói közé sorolja.

A Prohászka szokás szerint szirupos lelkesedéssel ünneplő jobboldali lapok mellett a beszéd következménye volt, hogy az Ady Endre elleni durva kirohanást a polgári és a baloldali sajtó ezúttal a korábbiaknál is határozottabban utasította vissza. Az egyik kommentár egyértelműen a költő emlékének maradandóságát hangsúlyozta a püspökkel szemben: „Istenem, szálljunk perbe a tudós és költői hajlamú egyháznaggyal, aki pár év előtt, minden kárhoztatás mellett is, gyönyörködni tudott Nietzsche individualizmusának művészi ragyogásában?! Ízlés dolgában nem lehet disputálni. Prohászka püspök nyilván nem érti, nem érzi, nem szereti, s ezért nem is olvassa Adyt, különben nem sorozhatná a legnagyobb magyar lírikust a képzelt óriások közé. Az Idő azonban majd igazságot szolgáltat a költőnek. S akkor majd a püspök úr állításával szemben az is kiderül, hogy a »képzelt« óriás igazi, valóságos óriás, a legnagyobb magyar zsenik közül való, akinek költészetében sokkal inkább a magyar génusz fejezi ki magát, mint Prohászka Ottokár irodalomtörténeti megállapításaiban.”⁴⁸ A katolikus nagygyűlést általában politikai demonstrációként értelmező és ekként elítélő *Népszava* kritikáiból a nagygyűlés minden felszólalójának jutott, Prohászka-t illető rövid kritikájukban csak azt tették szóvá, hogy „a székesfehérváriak közismert »aranyszájú« püspöke [...] még Ady Endre nevét is a szájába merte venni”.⁴⁹

Az Adyval foglalkozó legrészletesebb kommentár⁵⁰ – a püspöknek való szarkasztikus visszavágás nyilvánvaló szándékával – „tót Génusz”-nak nevezte Prohászka-t, akinek „kebléből kitör a fájdalom” az általa dekadensnek vélt események kapcsán. A szerző szerint Prohászka személyeskedő, durva kirohanásának mozgatórugója egyértelműen az Ady Endrével szemben érzett nyomasztó kisebbségi komplexus volt: „A tót Génusz okosan beszél. De mindazt, ami szépet, jót, megszívlelni valót mond, az utolsó betűig a vérbajos magyar Génusztól hallotta és tanulta el.” (Még Ady tiszta magyaros nyelvhasználatát is szembeállította Prohászka „tótos akcentusával”.) Leginkább az Ady betegségére utaló személyeskedést kifogásolta, ennek kiváltó okát pedig a püspök gyűlölködő, radikális személyiségében jelölte meg: „Csak a gyűlölet tud ennyire a hibákban, gyarlóságokban és bűnökben kéjelegni, csak a gyűlöletnek esik jól, hogy mód adatott neki a bűnös lelket a maga szennyében meghempergetni.” Ahelyett, hogy egy keresztény főpaptól elvárható megértéssel fordulna a beteghez, szenvedőhöz, a „tót génusz [...]a gyűlölködők brutális erejével markol bele a sebbe, feltépi, mintha nemcsak lelki, de testi fájdalmat is akarna szerezni a betegnek”. Konklúziója szerint a Prohászka által a szexualitással kapcsolatosan kifejtett, harcos katolikus magatartás értelmetlen büntudathoz, öngyűlölethez, sőt a bűnös ember megvetéséhez vezethet, márpedig

⁴⁸ Képzelt óriások. *Pesti Napló*, 1924. október 14. 10.

⁴⁹ A katolikus nagygyűlés. *Népszava*, 1924. október 14. 9.

⁵⁰ LYNKEUSZ [WALLESZ Jenő]: Vérbajos Génusz. *Esti Kurír*, 1924. október 14. 3.

ez az egyház által szított gyűlölködés sokkal veszélyesebb az egykori „magyar génusz” vérbajánál – fejtegette.

A szélsőjobboldali radikálisok Prohászkanak az *Esti Kurír* (szóhasználatukban általában a „zsidó lapok”) általi „megtámadását” önmaguk és törekvéseik demonstrálására, a székesfehérvári püspök vezérüként való hangsúlyozására használták fel, és nagyszabású, Prohászka melletti szimpátiatüntetést tartottak Budapesten. A rendezvény szónokai durva antiszemita szónoklatokat tartottak, Prohászkat és eszméit éltették.⁵¹

III. Összegzésként csak azt állapíthatjuk meg, hogy mind Ady, mind Prohászka életműve sokrétű volt, az utókor számára pedig kézenfekvő a kihívás, hogy ezeket összemérje, megpróbálkozzon együttes értelmezésükkel. Az utókor értékeléseiben azonban csak ritkábban vette figyelembe, hogy hogyan is vélekedett maga Prohászka Adyról, kettőjük összehasonlítását rendszerint inkább valami absztrakció keretében végezték el. Tény, hogy 1919 után a püspök nemhogy párhuzamot keresett volna valaha önmaga és a költő között, megpróbálta volna megértően értelmezni Ady költészetét – hanem épp ellenkezőleg, durva elutasítással reagált Ady tevékenységére és emlékezetére. Ady verseit nem is költészetként, hanem a magyarság és a kereszténység általános romlásában meghatározó szerepet játszó bomlasztás részeként értelmezte, lényegében egy jó szót nem tudott róla mondani, még az idézetek önkényes, kiforgatott értelmezését is megengedhetőnek tartotta. Az Ady-verseket általában mocskosnak, visszataszítónak, pornográfnek tekintette, amelyek fontos szerepet játszottak az első világháborút követő forradalmakba, Trianonba torkolló magyar hanyatlástörténetben. (Mindennek ellenpontját, vagyis a bajok orvoslását, a felemelkedést a harcos közéleti kereszténységben jelölte meg.) Fontos mindezzel kapcsolatosan leszögezni, hogy 1919 után Prohászkanál gyakran a szépirodalom, az esztétika közéleti funkcióval bírt, a magyarság közéleti-politikai sorskérdésének tekintette a művészet által ábrázolt és közvetített értékeket. Maga Prohászka közéleti kérdésekben a „keresztény-nemzeti” eszmerendszer radikális változatát képviselte, Ady Endrével kapcsolatos véleménye is sokkal inkább az 1920-as évek szélsőjobboldali narratívájával állítható párhuzamba.

⁵¹ Az *Esti Kurír*, illetve – a közben megszűnt – szélsőjobboldali lap, *A Nép* szerkesztőségei közötti, párbaj-provokáción és kölcsönös sértegetéseken át futó sajtóper egészen 1926-ig húzódott. L. pl.: Egy püspöki beszéd epilógusa. *Pesti Hírlap*, 1926. január 1. 18. (L. még ugyanerről: *Népszava*, 1926. január 1. 13.)

BIBLIOGRÁFIA

ADY 1964

ADY Endre: *Újságcikkek, tanulmányok*. 1902. március–december (Sajtó alá rend. Koczkás Sándor, Vezér Erzsébet). Akadémiai, Budapest, 1964. (Ady Endre összes művei, 3.) (Elektronikus kiadás: Ady Endre összes prózai művei. CD-ROM. Arcanum–FolioNET, Budapest, 1999.)

ADY Endre: *Újságcikkek, tanulmányok*. 1903. január–december (Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. Akadémiai, Budapest, 1964). (Ady Endre összes művei, 4.) (Elektronikus kiadás: Ady Endre összes prózai művei. CD-ROM. Arcanum–FolioNET, Budapest, 1999.)

BARLAY 2003

BARLAY Ö. Szabolcs: *Hitvédelem és hazaszeretet avagy antiszemita volt-e Prohászka?* Prohászka Kör, Székesfehérvár, 2003. (Írások Prohászka körül, 2.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (www.ppek.hu) 488. – 2016. március.

BARTHA–KUSZKÓ–KOVÁCH–KÖSZEGI 1941

BARTHA József–KUSZKÓ István–KOVÁCH Géza–KÖSZEGI László: *Ady-kultusz: magyar öngyilkosság!* Stephaneum, Budapest, 1941.

BENCZE 1998

BENCZE Lóránt: Prohászka-elmélkedés kultúrtörténeti háttérű, szövegstilisztikai szempontokon alapuló megközelítése és értelmezése. In: Szathmári István (Szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 153–165.

DEMÉNY 1964

DEMÉNY János: Válasz Petőcz Pál bírálóira. *Kritika*, 2. 1964. 11. sz. 40–43.

FAZEKAS 2011

FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár és a numerus clausus. In: MOLNÁR Judit (Szerk.): *Jogfosztás – 90 éve: Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011, 78–105.

FAZEKAS 2012a

FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár a XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1920. október. In: Baráth Magdolna–Molnár Antal (Szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár, Budapest–Győr, 2012, 417–430.

FAZEKAS 2012b

FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1924. október. In: Mózessy Gergely (Szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012: A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012. 153–174.

FERENCZ 2009

FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Osiris, Budapest, 2009. (Osiris monográfiák)

GERGELY 1994

GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”*. Gondolat, Budapest, 1994.

HARTHA 1927

HARTHA József: Az Ady-kérdés. Válasz Makkai Sándor Ady-tanulmányára. *A Cél*, 1927. június.

HORVÁTH 2009

HORVÁTH Kálmán: *Prohászka a szívekben – Magyar Fioretti*. I–II. Prohászka Baráti Kör, Székesfehérvár, 2009. (Prohászka Ottokár jubileumi sorozat, 2–3.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (www.ppek.hu) 550. – 2016. március.

JGYÖM VI.

Juhász Gyula összes művei. Prózaírói írások, 1918–1922. Szerk. Péter László. Akadémiai, Budapest, 1969. (Juhász Gyula Összes Művei, 6.)

KARDOS 1976

KARDOS László: A Panoráma-háború emlékeiből. *Irodalomtörténet*, 58. 1976. 3. sz. 654–664.

KOVÁCS M. 2012

KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva: A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág, Budapest, 2012.

KOZÁK 2015

KOZÁK Péter: Kinek a pártján áll Krisztus? Prohászka Ottokár Nagyváradon. In: Mózessy Gergely (Szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2012–2015*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015. 199–210.

N. PÁL 2008

N. PÁL József: *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*. University of Jyväskylä, Jyväskylä–Pécs, 2008. (Spectrum Hungarologicum, 2008. Vol. 1.) Online: www.jyu.fi/hungarologia – 2016. március

Nemzetgyűlés naplója V.

Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. V. köt. Athenaeum, Budapest, 1920.

NÉGYESSY 1932

NÉGYESSY László: Hat esztendő magyar kritikai irodalma. *Budapesti Szemle*, 224. 1932. 650–652. sz. 282–287.

OCSKAY 1994

OCSKAY Gyula: Szeretnék lenni: költő, próféta. Gondolatok Mécs László magyarságverseiről. *Irodalomtörténet*, 25. 1994. 4. sz. 570–584.

P. DOMBI 2002

P. DOMBI Erzsébet: Szecessziós stílus és barokk eszmény Prohászka írásművészetében. In: Szabó Zoltán (Szerk.): *„Arany-alapra arannyal”*. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta, Budapest, 2002. 44–64.

PINTÉR 1941

Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. A magyar irodalom a huszadik század első harmadában. VIII/1. köt. Stephaneum, Budapest, 1941.

POÖM XXII.

Prohászka Ottokár: *Iránytű.* Sajtó alá rend.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái, XXII.)

SÁNDOR 1939

SÁNDOR István: Regény és szociográfia. *Katholikus Szemle*, 52. 1939. 9. sz. 533–540.

SÍK 1929

SÍK Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló magyar irodalmában.* Pallas, Budapest, é. n. [1929]

SZABÓ 1969

SZABÓ Ferenc: Az istenkereső Ady. *Katholikus Szemle*, 21. 1969. 1. sz. 77–80.

SZABÓ 2007

SZABÓ Ferenc SJ.: *Prohászka Ottokár élete és műve, 1858–1927.* Szent István Társulat, Budapest, 2007.

SZABÓ 2015

SZABÓ Ferenc SJ.: Prohászka – Ady – Kosztolányi. In: Mózessy Gergely (Szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2012–2015.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015, 211–223.

SZEKFŰ 1920

SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Élet, Budapest, 1920.

SZERB 1940

SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet.* Révai, H. n. [Budapest], é. n. [1940] (2. kiad.)

SZÉNÁSI 2001

SZÉNÁSI Zoltán: Prohászka Ottokár kultúramodellje. *Vigilia*, 46. 2001. 8. sz. 572–579.

SZÉNÁSI 2006

SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. (Közelítés a 20. századi magyar katolikus irodalom problémájához.)* ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2006. (Doktori disszertáció)

Online: <http://doktori.btk.elte.hu/lit/szenasi/disszertacio.pdf> – 2016. március.

SZÉNÁSI 2010

SZÉNÁSI Zoltán: „Én nem vagyok magyar?” A zsidó és a katolikus identitás problémái Radnóti Miklós és Sík Sándor életművében. *Irodalomtörténet*, 41. 2010. 1. sz. 103–108.

SZÉNÁSI 2011

SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*. Argumentum, Budapest, 2011. (Irodalomtörténeti füzetek, 170.)

SZÍJ 2000

SZÍJ Rezső: Prohászka Ottokár. In: *Prohászka Ottokár: Kultúra és terror*. Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2000, 153–194. (Új kincsestár, 7.) (2. bőv. kiad.)

TAUBER 2001

TAUBER Gabriella: Prohászka Ottokár közirói működése az Esztergom című hetilapban 1896–1905 között. *Limes*, 14. 2001. 45–46. sz. II. köt. 189–200.

VARGHA 1958

VARGHA László: Prohászka küldetése. *Katolikus Szemle*, 1958. 10. 1958. 3. sz. 97–101.

VÁRDAI 1924

V. [VÁRDAI Béla]: Ifj. Zulawski Andor: Írás Adyról. [...] *Katolikus Szemle*, 37. 1924. 8. sz. 511–512.

WAITSCH 1933

WAITSCH István: Örök harc. (Ady és Prohászka világnézete) *Magyar Kultúra*, 1933. 20. 1933. 13–14. sz. 1–9.

WÁGNER 2002

WÁGNER Tibor (Szerk.): *Akitől ellopták az időt. Szerb Antal emlékezete*. Kairo, Budapest, 2002. (2. kiad.)

ZULAWSKI 1924

ZULAWSKI Andor: *Írás Adyról*. Renaissance, Budapest, é. n. [1924] (2. kiad.)

SÁNTA FERENC *ÉJSZAKA* CÍMŰ DRÁMÁJA ELŐADÁSÁNAK SZÖVEG-KÖZPONTÚ PROBLÉMÁI¹

FEKETE SÁNDOR

Sánta Ferenc *Éjszaka (Az áruló)*² című drámáját 1968. március 8-án mutatták be a Nemzeti Színház kamaraszínházában, a Katona József Színházban. A felületesebb összevetés a rövidítésektől eltekintve azonosnak láthatja *Az árulót* és az *Éjszaka* című regényt. Pedig rendkívül feltűnő eltérés, hogy a befejezés nem egészen azonos. A lényeg nem változik, de drámaibb és pergőbb lesz az egész jelenet. S itt nem a kihagyások, hanem a betoldások révén.³

„A címváltozás önmagában nem jelent semmi lényegi módosulást. A kisregényen különösebb szerkezeti változtatást nem kellett végezni. Mindössze annyi történt, hogy a regény első két fejezete lett az első felvonás, s a négy fejezet így három felvonásnyi lett. [...] *Az áruló* dialógus-formája miatt volt alkalmas a közvetlen színpadra állításra. S azért lehetett a regényből dráma, mert a benne lévő gondolati anyag, a magatartásformák szembesülései a színpadon is feszültséget tudtak teremteni.”⁴

Az Egri István rendezésével, remek szereplőgárdával⁵ színpadra vitt mű mindössze 16 előadást ért meg, amely egyértelmű bukásra utal.⁶ Az eredeti célom az

¹ A tanulmány megírását jelentős mértékben segítették Kecskeméti Gábor professzor úr tanácsai, az ő segítségével jutottam el egy fontos kísérlethez, Debreczeni Attila cikkéhez is. Vö. DEBRECZENI 1994.

² Az eredeti regénycím megváltoztatásának motívuma nagy valószínűséggel az volt, hogy Németh László *Az áruló* című drámája ekkoriban már kiadásra került, s friss színházi élményként az előző évad derekán mutatták be. Ezzel együtt a zárójeles címkiegészítés egyértelműen jelzi a kapcsolódást a regény és a dráma között. Vö. VASY 1975, 181.

³ „Nagyobb lesz a Václáv által felkapott kés szerepe. Itt egy »hosszú fém papírvágó kés«-ről van szó, tehát félelmetesebb fegyverről. A regényben az Író nagyon szűkszavúan reagál Václáv cselekedetére és követelésére. A drámai változatban részletesebben kibontott ez a jelenet. Vaclav azt mondja, hogy »Egyet közölünk itt kell tartania, uram, hogy éljen tovább hite és legjobbra vélt törvényei szerint! Mert valakinek itt igaza van, uram – és valakik hazudnak!« Az Író pedig azt is kimondja, hogy »Utálom a kést!« S ezt a motívumot erősíti fel még jobban a módosult lezárás.” VASY 1975, 130.

⁴ VASY 1975, 129.

⁵ Író – Őze Lajos, Vaclav – Avar István, Eusebius – Básti Lajos, Zsitomir – Sztankai István, Paraszt – Maklári János.

⁶ Érdeemes megvizsgálnunk, hogy a Sánta-regények későbbi színpadi adaptációi milyen kritikai fogadtatásban részesültek:

(1975, Hűz óra – Győri Kisfaludy Színház, rendező: Várady György) „Annak idején a filmforgatókönyvet Köllő Miklós jegyezte, most a dráma – Jósfa György dramaturgiai

volt, hogy ennek a bukásnak a lehetséges okait gyűjtsem össze, azonban a korabeli kritikákat végigolvasva sem rajzolódott ki számomra egyértelmű kép, egyértelmű magyarázat.

A dráma keletkezéséről Sánta a következőképpen nyilatkozott: „Nem volt szándékomban színdarabot írni, nem is vonzódtam soha a színpadhoz. Nincs kizárva, hogy ez az első próbálkozásom egyúttal az utolsó lesz. Kisregényemet, *Az árulót*

közreműködésével – magának az írónak a műhelyéből került ki. És mégsem érezzük maradéktalanul a korábbi élmények perzselő forróságát, a történelem sodró erejét és lüktetését a színpadon. [...] Az is elmondható, hogy az eredeti mű – és a film is – felfogásában modernebb a mainál. Az előbbieket ugyanis, ha falun, parasztkörökben játszódnak is, nem parasztdrámát hordoznak, hanem általános érvényű emberi történetet. A színmű azonban, hőseinek földhözragadtabb ábrázolása és a beszűkült világ konkrétabb felmutatása révén, sokat veszített egyetemességéből.” FÖLDES 1975, 12.

(1976, *Az ötödik pecsét* – Debreceni Csokonai Színház, rendező: Orosz György) „Sánta Ferenc A [sic!] ötödik pecsét című regényének az író által jegyzett színpadi változata a debreceni Csokonai Színház előadásában – rokonszenves szándékú, de alapvetően elhibázott vállalkozás. [...] A színpadon az első két rész egyszerűen unalmas, mert a központi konfliktus nem hatja át őket, véget nem érő expozíció benyomását keltik.” SZÁNTÓ 1976, 3–4.

(2006, *Az ötödik pecsét* – Nemzeti Színház, rendező: Jordán Tamás) „Különösen a realiztikus, hiteles, olvasmányként élvezetes, ám dramaturgiai szempontból statikus expozíció – a négy főszereplő kocsmái beszélgetése – hosszabb [sic!] a szokottnál és a kívánatosnál is.” FÖLDES 2006; „Marad a hagyományos megoldás: a – Hamvai Kornél által egyébként ügyesen, lényegükre kicsontozott – párbeszédömlényeket a szereplőknek kell élővé tenniük, magukból ugyanakkor egymástól jól megkülönböztethető típusokat formálva. Jordán Tamás rendezése természetesen erre törekszik – ám az első részben, melyet ezek a kocsmái dialógusok töltenek ki, még így is eluralkodik az unalom.” SZÁNTÓ 2007, 16.

(2008, *Az ötödik pecsét* – Pécsi Nemzeti Színház, rendező: Balikó Tamás) „Noha a díszlet háttérben magasodó, hatalmas óraműve is mintha a történet időtlenségét (ha tetszik: apokaliptikus idejét) hirdetné, Balikó Tamás rendezése egyáltalán nem igyekszik bármiféle új fénytörésbe állítani Sánta művét. Nem teremt kontextust, pusztán pedáns realizmussal ábrázolja az eseményeket. [...] A nagyobb baj az, hogy a pécsi előadás a saját indítékait sem képes világosan megfogalmazni. [...] Főleg a kocsmái asztal körül zajló, hosszú nyitójelenet volt kifejezetten ritmus nélküli, és sikerült szinte súlytalanná tennie az egész művet meghatározó nagy etikai dilemma elővezetését. [...] Az előadás egészét a decens unalom lengte be.” KERESZTESI 2008; „Az etikai üzenet megkérdőjelezhetetlen, összességében mégis a tanulságos kudarc címkével lehet csak ellátni *Az ötödik pecsét* pécsi színpadi változatát. [...] Hamvai Kornél átdolgozása és Balikó Tamás rendezése túlságosan tisztelettel övezte a filmet. [...] Kifogásolható, hogy a hosszadalmas társalgásra épülő nyitójelenet a sablonos, panelekre épülő színészi játék miatt unalmas. [...] Az előadással az a baj, hogy hiányoznak a poétikus felhangok, rosszul dramatizált, didaktikusan felépített, szájbarágós végeredmény született. [...] Korszerűtlen. Fölösleges. Talmi.” BALOGH 2008, 26.

még kéziratban elolvasta a Nemzeti Színház fődramaturgja⁷ és felkért, hogy írjak drámát belőle. Ezután könnyen és hamar elkészítettem a regény dráma-változatát.”⁸

A moralitás kedvelt műfaj volt Európa-szerte a középkorban, még akkoriban is, amikor a husziták nagy harcai zajlottak. Ez a régies, látszólag csak szárazon oktató drámaforma évszázadok óta újra- és újrászületik a drámairodalomban. Nemcsak Hugo von Hofmannsthal⁹ *Jedermannja* vállalja nyíltan ezt az örökséget, de felismerhetjük a francia klasszikus dráma nagy érv-párbajaiban ugyanúgy, mint azokban a Sánta-kortárs színdarabokban, amelyek egy bírósági tárgyalás köntösét magukra öltve, vádat és védelmet szembesítve nyomozzák az igazságot.¹⁰ Hajdan az Erények és a Bűnök, ezek a megszemélyesített, elvont fogalmak az ember feje fölött csaptak össze, az idők folyamán ezt követően éppen ez a középre beszorított ember került az előtérbe, ő, aki immár nem passzív szemlélője és áldozata a Jó és a Gonosz küzdelmének, hanem cselekvő részese; a döntést nem az ő feje fölött, hanem az ő fejével hozzák.

Sánta Ferenc *Az áruló* című regényében bátran és nyíltan alkalmazza modern mondanivalójának kifejtésére a moralitás-eszközöket. Az ellenfelek teljesen szimmetrikusan állnak fel. A két aktív: Vaclav Jásek, a huszita, és vele szemben Jan Zsitomir, a császáriak seregéből, akik élni és halni tudtak a választott, a vállalt ügyért; a két passzív, akik minden tett elől, az egész történelemből dezertáltak: Eusebius püspök, minden világi örömök értője és élvezője, és a szegény paraszt, aki egyaránt fél jót tenni és fél rosszat tenni. Mint a barokk zenében, úgy tér vissza Sánta regényében minden motívum újra és újra, más és más helyen, más és más

⁷ Egy későbbi, szóbeli közlés alapján tudjuk, hogy Osváth Béláról (1926–1965) van szó. PIM 1973. A fentiekből az is kikövetkeztethető, hogy *Az áruló* című regény már 1965 előtt megszületett. Vö. „Sok szó esett már róla, hogy a személyi kultusz okozta torzulások, 1956 élménye milyen szörnyű pokoljárást jelentettek Sánta Ferenc számára. *Az áruló* ennek a pokoljárásnak a kései terméke. Kései? A megjelenési adatok itt félrevezetőek. A három regény közül eredetileg s első megfogalmazásában *Az áruló* áll az élen.” VASY1975, 107.

⁸ KÜRTI 1968, 7.

⁹ Gazdag munkásságának alighanem legismertebb műve a középkori angol moralitásjátéknak, az *“Everyman”*-nek olyan német átdolgozása, amely alig-alig emlékeztet az eredetire. Ez a *„Jedermann”* vagyis az *„Akárki”*. Ezt a jelképes tartalmú, nagyon hatásos verses drámát úgyszólván minden európai nyelvre lefordították. *„Akárki”* maga a mindennapi ember, aki úgy él, mint a többiek, és minden megtörténhet vele, ami bárkivel megtörténhet. És előbb-utóbb okvetlenül meghal, mint minden ember. Az emberi szereplők: Akárki, Akárki anyja, Akárki szeretője, Akárki barátja. A többi megszemélyesített jelkép: Ördög, Mennyei alakok, mint a Hit, a Remény és a Szeretet és maga a Halál. Amikor pedig elkövetkezik a halál, a földi vég, a halálba menő egyedül marad, anyja is csak a sír széléig kísérheti. Csak jótettei léphetik át vele együtt a temetést, hogy a túlvilági ítéletkor tanúskodjanak mellette. Igazi középkorra stilizált, mozgalmas-izgalmas játék, amelynek jelképrendszere, problémavilága az újkori, a jelenbeli gondolatvilágra vall.

¹⁰ Ilyen például Reginald Rose *Tizenkét dühös ember* című darabja.

hangszerelésben, más és más értelemmel. Az összetartozó karakterpárok jóformán egymás mondatait ismétlik, cselekvéseik formája is azonos – csak tartalma más.

A két katona egyformán hősiiesen harcolt, s a másik kettő is egy a gesztusban, amellyel becsukják a kaput a külvilág előtt. Jan is azt vallja, amit Vaclav, hogy a népért harcolt, s kölcsönös a vád is, hogy a szent cél érdekében mindketten falvakat gyújtottak fel, számlálatlanul mészároltak, öreget, fiatalot, nőt és gyermeket. Csakhogy az egyik azért harcolt, azért ölt, pusztított, gyilkolt, hogy megváltozzon a világ, hogy igazság legyen végre a földön, a másik pedig azért, hogy visszaállítsa a rendet és a békét, hogy az időre és a belátó értelemre bízva a bajok orvoslását. (Ha tetszik, akár a Széchenyi–Kossuth-vita egyes felhangjai is belecsendülnek ebbe.) A sántai értelmezés alapján Zsitomir nem elvetemült gonosz, csak egy történelmileg elbukott koncepciót képvisel. Vaclav igazsága, ha keserű és véres is, az igazság.

Az erőszak értékéről szól Sánta Ferenc, morális és történelmi értékéről egyszerűen. Az a kérdés, hogy van-e „jó” erőszak, hogy lehet-e valakit, valakiket, egy népet, az egész emberiséget akarata ellenére a jóra kényszeríteni? Van-e különbség erőszak és erőszak között? A különbség maga a történelem – felel Vaclav szavaival Sánta.

A két ellenfél pár között ott áll az író. Ő idézte, hívta meg a négy különös éjszakai látogatót, és perükben, vitájukban – mivel nem a 15., hanem a 20. században élünk, az író kortársaiként – neki kell döntenie. És döntenie kell! Mert lehet gyűlölni a gyávát, aki kushad, lehet az örömben tobzódó önzőt, a cselekvést halogató örök fontolgatót, de semmik ezek a gyűlöletek ahhoz képest, amit az az utálatra legméltóbb érdemel, aki hallgat. Az író dönt, Václávot tartja itt. Hogy a döntés erőszak, Václáv felemelt kése alatt született? Hiszen erről szól Sánta egész műve.

Az előző bekezdésekben eddig szándékosan a regényt, *Az árulót* idéztem, arra hivatkoztam, s nem a színpadi változatára, az *Éjszakára*. A Katona József Színház színpadán ugyanis véleményem szerint nem egy új dráma született, hanem sokkal inkább egy előadott regény. A gondolat izzása a regényben olyan hőfokú, kibontakozása olyan izgalmas, ami érthetővé teszi, hogy a színház drámai lehetőséget keresett benne. Ám kérdéses, hogy ehhez az olvasva nagyon is kerek, hézagmentes, befejezett műhöz mit tud, egyáltalán tud-e bármit is hozzátenni a színpad. Lehet, hogy le kellett volna bontani a regényt, és elemeiből, szálaiból újra szerkeszteni, ezúttal kifejezetten színházi igények szerint, vagy meg kellett volna keresni a tisztán gondolati anyagot nyíltabban és adekvátabban vállaló formát.

Ám Egri István és Sánta Ferenc az eredeti művet egy az egyben rakták fel a színpadra, amitől az – különös, de érthető módon – véleményem szerint kevesebb lett. A legfőbb probléma számomra az író figurája: sem a szövegkönyvírói, sem a rendezői koncepció nem tudta őt a középpontba helyezni. Pedig a mű minden vajúdása, gyötrelme érte, értünk történik. Az író nem csak passzív és korrekt vitavezető ezen az éjszakán, nem csak mindenkire egyformán udvarias házigazda, egyszóval nem narrátora a drámának, hanem főszereplője. Nem tájékozódni, nem ismereteket szerezni, hanem döntenie akar, és nem az ötszáz éves vitában, hanem a mában. Ezért idézte meg őket, ezért nincs voltaképpen ellenére az erőszak, amivel döntését kikényszerítik. Az író túlságosan kívül marad az eseményeken, nem tudja

megjárni az utat az objektív pártatlanságtól az elkötelezettség felé. A középpontba így nem ő, hanem a huszita Vaclav kerül.

Az író feladata tehát korlátozott, mivel azt a benyomást erősíti, mintha a színpadi cselekmény a valóság törvényeit követné. Holott – és ez az *Éjszaka* értelmezésének egyik leglényegesebb eleme – nem a valóság beszél itt, hanem a valóságot egyszerűsítő, elfogadása közben át is rajzoló író. Ez a darab dramaturgiájának gyenge pontjához vagy még inkább: elszalasztott lehetőségeihez is közel visz. Véleményem szerint „nagy” dráma ugyanis akkor születhetett volna, ha a regény vágta csapásról ennyiben letérve, a színpadi hatás követelményeinek engedve, Sánta kiemeli az író ebből a látszólag passzív szerepéből. Vagyis, ha nem narrátorként bízza rá az éjszakai nyomozás irányítását, hanem be is kapcsolja a küzdelembe. Ha nemcsak kérdezni tanítja, de felelni is. Ha legalább sejtetni engedi: miért éppen ilyenek a dráma szereplői és konfliktusai? Miért éppen a huszita háborúk kora kínálkozott egy megvallott-rejtett problémahalmaz megfogalmazására?

Az előadásnak, a dráma színpadi adaptációjának természetesen az adott írói anyag lehetőségeit és igényeit kellett követnie. Ez nem mindig és nem egészen sikerült. Miután két és fél órán keresztül¹¹ egy tépelődő, vitázó, igent és nemet csaknem együtt, egy ütemre mondó szellemiség kételyeivel ismerkedtünk, az előadás zárójelenete olyan feloldást hoz, amit semmi nem készít elő, és ami nem is felel meg a dráma sugallatának, Sánta írói természetének.¹²

„Az *áruló* és az *Éjszaka* vitaregény, illetve vitadráma. Azt kell eldöntenie az író teremtette vallató éjszakának, hogy a huszita háború korából feltámasztott paraszt és pap, császári és huszita vitéz közül melyik képviseli a tisztább erkölcsiséget, a több igazságot, s hogy melyik közülük az, akit a mában élő író – a jelkép magaslatán – életben tarthat.”¹³

Az író dolgozószobájában kialakuló beszélgetésben valamennyi szereplő kifejti a maga vélt igazságát, életelvét, előadja tetteit, és igazolni igyekszik azokat a vitadráma menetében. A dráma pontos változata a regénynek, csak hogy itt még sűrűbben kapjuk a vita gondolati anyagát, itt még kevesebb a lehetőség az oldásra. Akik nem ismerik a regényt, azok számára nem lehet könnyű szellemi feladat a darab lényegének a megértése, a bekapcsolódás a dráma menetébe. Anélkül tehát, hogy ennek a dramaturgiának a létjogosultságát kétségbe vonnám, nem szeretném elhallgatni azt a véleményemet, hogy ez a gondolati koncentrátság, ez a dialogizált eszmeharc sok tekintetben ellenáll a drámai követelményeknek. Sánta jó érzékkel helyez el a színműben egy-egy oldó hangot és gesztust a hitvitázó darabok hagyományából, ez azonban még nem elegendő az egyenletes színszerűség biztosításához.

¹¹ A dráma produkciós tervében szereplő adat.

¹² A következőkben világossá válik, hogy milyen hatalmas az eltérés az író eredeti szöveggönyve és a végleges színpadi előadás között a mű lezárását illetően. Talán ennek is köszönhető, hogy későbbi, szóbeli megnyilvánulásában Sánta erős kritikával illette a rendezőt és a színészi játékot. Vö. PIM 1973.

¹³ PÁNDI 1972, 659.

A jó írónak meg kell hajolnia a tények előtt, hogy változtathasson a tényeken. Ez történik Sánta regényében és drámájában is: végül is az író életben tartja a huszita vitézt, őt egyedül a feltámasztott négy halott közül. Hogy Sánta még a befejezésben is érzékeltesse belső aggályait, morális fenntartásait, a huszita vitézt tulajdonképpen az erőszak nyomása alatt hagyja életben: Vaclav kést fog az íróra, így kényszerítve ki a döntést, mielőtt az író még önszántából nyilatkozna.¹⁴

A rendező, Egri István véleményem szerint helyes megoldást választott: engedte érvényesülni a darab valóságos tendenciáit, a nézőre bízva a választás, a döntés, a minősítés feladatát.¹⁵

Vizsgálódásaim során eljutottam a Nemzeti Színház Archívumába,¹⁶ ahol az *Éjszaka* című dráma kapcsán felfedeztem egy új szövegkiadási lehetőséget. A dráma Sánta Ferenc által írt eredeti szövegkönyvének kívül megtaláltam Egri István rendezői változatát, valamint a színházi sűgő példányát is, s ezeket szerettem volna összevetni az 1968-ban nyomtatásban megjelent,¹⁷ kiadott művel.

A négy fenti szöveg feldolgozása sok fejtörést okozott: a variánsok egybevetésében alkalmazott hagyományos textológiai megoldások sorra önisméltésekhez, illetve áttekinthetetlen (és ezáltal holt) adattömeghez vezettek. Így fordultam aztán a genetikus (vagy szinoptikus) feldolgozás egyébként kézenfekvő lehetőségéhez, amely a szöveg egészen új megközelítésére adott módot.

„Mint köztudomású, a kritikai kiadások hagyományos elvi módszerével szemben, amely egy tiszta és végleges főszövegben, valamint az ennek alárendelt változatokban szemléli a művet, a genetikus kritika (*critique génétique*) a variánsok egyenrangúságát vallja, azt, hogy a mű változataiban és változásaiban létezik. Az ezen az elven alapuló kiadás lényegében »az apparátus olyan formája, amelyet szöveggként lehet olvasni és használni« (Hans Walter Gabler), vagyis »az olvasónak mintegy filmvászonon kell látnia maga előtt leperegni a megírás folyamatát«¹⁸. Az egyik nehézséget a genetikus kritikában azonban éppen ez, a mű formálódásának folyamatára fényt vető, a szöveggként olvasható apparátusnak a technikai létrehozása jelenti. Hiszen ha ez nem olvasható, vagyis ha a textológiai jelrendszer bonyolultsága miatt áthatolhatatlanná válik, akkor a módszer előnyei és elvi lehetőségei is semmivé válnak, s az eredmény éppen olyan holt anyag, mint amihez esetleg a hagyományos eljárás során jutunk.

Az említett négy szövegben rejlő eredendő lehetőség a genetikus feldolgozásra ezért vált különösen izgalmassá és vonzóvá: egy kísérlet lehetőségét is magában

¹⁴ Az eredeti szövegkönyvben e jelenet után az író bekapcsolja a rádióját, amely különféle nyelveken vészjóslóan harsogja a „háború” szót. Ez a szerkezetileg nyomatékos megoldás azt a benyomást kelti, mintha az író végül is mindenféle háborút amorálisnak érezne, beleértve a husziták harcát is. Eredetileg a színpadon is így lett volna: de ott ez a rádiózás mintha egy utolsó kísérlet lenne e helyzet megakadályozására.

¹⁵ Az Író ugyanis nem dönt, sem a regényben, sem a drámában.

¹⁶ Ezúton is szeretném megköszönni Kávási Klárának, az Archívum vezetőjének, hogy lehetővé tette az *Éjszaka*val kapcsolatos szövegekhez való hozzáférésemet.

¹⁷ SÁNTA 1968.

¹⁸ DEBRECZENI 1994, 77.

rejtette arra nézve, hogy milyen gyakorlati megoldások alkalmazhatók a legoptimálisabban és milyen hozadéka van egy ilyen kiadásnak. Mindazonáltal egyetértek Debreczeni Attilával abban,¹⁹ hogy egy genetikus feldolgozás nem lehet főszöveg egy hagyományos kritikai kiadásban.

Tanulmányomban a négy variáns utolsó szakaszait (az eredeti, Sánta Ferenc által írt szövegek 88–101. oldalait) hasonlítom össze, amelynek az a magyarázata, hogy ebben a részben találtam a legtöbb és legrelevánsabb eltérést a szövegek között.

Szövegek közlésében a négy variánst egyenértékűnek tekintem, s egyetlen folyamatos szövegbe foglalom. Ahol a szövegek eltérnek egymástól, a változatokat [] zárójel között, rövidítéssel és tipográfiai elkülönítéssel adom meg. A következő jelöléseket alkalmaztam:

Sánta Ferenc eredeti szövegek könyve: *S: normál szedés

Egri István rendezői változata: *R: *kurzív szedés*

A színházi sűgő változata, az előadásokon elhangzó szöveg: *E: *félkövér kurzív szedés*

Nyomtatásban megjelent, kiadott változat: *K: **félkövér szedés**

Ahol két vagy három változat egybeesett, ott mindkét vagy mindhárom rövidítést megadtam (pl. *S&R: vagy *S&R&E:), a szedésben pedig a sorrendileg előbbi változat szedésmódjához igazodtam (példáinkban a normál szedéshez).

VACLAV

Érdemelsz talán egyebet [*S&R&E: ?! *K: ?] Amikor lerázhattad volna a nyomorúságot magadról, [*S&R&K: amikor emberi életet teremthetél volna magadnak, akkor mit csináltál? *E: *akkor mit tettél?*] Hova bújtál akkor? Kiket hagytál cserben? Azokat, akik [*S&K: a bőrüket vásárra vitték a te boldogulásodért! *R&E: *akár az életüket is adták*][*E: *volna*] [*R: *a te boldogságodért!* *E: *a te boldogulásodért!*] [*S&K: Mentél a nyomorúságos viskódba, cserbenhagytad azt, aki a javadat akarta, és aki [*S: mindenre *K: **akár meghalni is**] kész volt a kölykeidért!]

PARASZT

Így, így! Így mondta nékem pontosan ez a másik is, aki itt áll [*S&K: *énelőttem!* *R&E: *ni!*] [*K: **Így mondta**] A császári is [*K: **, hogy énérettem teszen mindent, hogy csak nekik segítek, mert akkor leszen jobb az én számomra minden**]²⁰...

ZSITOMIR

Nem úgy volt talán? Nem romboltak és gyűjtogattak esztelenül [*S&K: *az ostobák?* *E: **a gazemberek?**]²¹ [*S&K: *És én*] Nem azt mondtam [*S&R&E: *-e*] neked, hogy

¹⁹ DEBRECZENI 1994, 77.

²⁰ A kiadott szövegben (K) pontosító kiegészítés olvasható.

²¹ Az „ostobák” a tudatlanságra utal, míg a „gazemberek” a tudatos gonoszságra – egyértelműen az előadásban elhangzó az erőteljesebb kifejezés.

tőlük akarunk megszabadítani, akik a nyomorúságra még a halált is a fejre hoznák [*S&R&E: ! *K: !?]

PARASZT

Így, így! Így mondta énnékem a földesúr is mindenkoron, hogy én érettem teszen mindent...

VACLAV

De az a császár kutyája volt! Te pedig tőlünk szöktél meg! A viskódba bújtál, mert gyáva voltál [*S&R&K: , hogy férfiként álld meg a helyed]!²² Mentél, hogy baj ne érjen [*S&R&E: , *K: .] [*S&R&E: hová *K: **Hová**] szöktél a férfidolog elől?

PARASZT

[*S&K: (magasra emeli a hangját)] Háborúba mentem, uram! Háborúba [*S&R&E: ! *K: .] Mert szöktem, úgy igaz! Szöktem! A kisebb háborúból a nagyobba! A könnyebből a keservebbe! Hogy felneveljek kilenc gyermeket! Csak kilencet, mert hatot a földnek adtam már [*S&R&E: ! *K: .] Ebbe a háborúba szöktem én! Olyan háborúba, mely különb sebeket osztogatott, mint a maguk verekedése. Mert aki kardtól kap sebet, egy hónap kell hozzá, hogy behegedjen [*K: ,] aztán, mert akinek kard járja át a szívét, az ott hal meg nyomban, és talán a fájdalmát sem érzi. De amit én kaptam sebet, nemhogy egyszer, hogy behegedjen aztán, nemhogy kardtól, hogy ott helyben végezzen velem: hanem [*K: **kaptam esztendőknék a során,**]²³ kaptam a tudómba, mely megszáradt [*S&R&E: ,] és megvérzett a szegénységtől, kaptam a gyomromba, mely akkorára zsugorodott az éhezéstől, mint egy gyermeknek az ökle [*K: , **mert napjában egyszer, ha látott ételt, és akkor is füvet, laput, levelet, hogy a gyermeknek jusson, ha akadt jobb falat**]²⁴. Feküdni a vackon úgy, hogy az éhség rágja az embernek a belét [*K: ,] és aludni sem hagyja, holott másnap, még meg sem virradt, kaszát kell fogni vagy kapát [*K: ,] vagy hajolni kell az igába vakulásig [*K: ,] és görnyedni szakadásig [*K: , **hogy szédül bele az ember!**]²⁵. Ez micsoda háború?! Itt nem fegyver hasít, hogy hegedjen aztán, de a nyomorúság öl részenként és apránként, hogy tovább tartson a szenvedése és kínlódása az embernek. Mi hát a férfidolog? Hát [*S&R&K: micsoda *E: **milyen**] háborúból szöktem [*K: ,] és micsoda lapulásra bújtam? [*S&R&K: Micsoda *E: **Milyen**] bújásra, hogy mentsem magam [*S&R&E: ...?! *K: ?!...]

VACLAV

[*S&R&K: (magasra emelt kézzel a Paraszthoz ugrik)]²⁶ Minden szavad a gyáva ebnek a hazugsága! Te bitang!

²² Három szövegváltozatban (S&R&K) Vaclav további, sértő kifejezéseket használ a Paraszt jellemzésére, mint a sűgő változatában (E).

²³ Az időbeliség kitágításával történő írói fokozás.

²⁴ A részletek kibontása szemléletesebbé teszi a nyomort.

²⁵ Újabb fokozás.

²⁶ A sűgő példánynál (E) a zárójeles szerzői/rendezői instrukciók döntő része – természetszerűleg – kihúzásra került; ezen eltérésekre a továbbiakban nem hívom fel külön a figyelmet.

ZSITOMIR

[*S&R&K: (megragadja a Paraszt mellén az inget, Vaclavval egy időben kiált)]
Búzlik belőled a butaság! Te bitang!

ÍRÓ

[*R: (*előre jön*)] [*S&R&K: (közéjük lépve mindkettőt eltaszítja)] Egy szót sem tovább!

[*K: **EUSEBIUS**

Nagyon helyes, fiam!

ÍRÓ

Félre előlem!

ÍRÓ

Befejeztük az éjszakát, barátaim! [*R: *Végére értünk mindennek.*]

[*K: **ZSITOMIR**

Micsoda tréfa ez, uram?

ÍRÓ

(a Parasztot hátrább vezet) Elbúcsúznak, barátaim!

VACLAV

Mit mond, uram?!]²⁷

[*S&R&K: (A Paraszt óvatosan az ajtó felé közelít.)]

ÍRÓ

[*K: **(az asztalhoz lép, és minden poharat megtölt)**] [*S&R: *Végére értünk mindennek* *E: *Láttam mindannyiukat és ...* *K: *Láttam mindannyiukat*] – [*S&R&E: emeljük búcsúra a poharat *K: **bevégeztetett!**]²⁸

VACLAV

[*R: (*b. o.*²⁹ *felé lép*)] [*S&R&K: (Paraszthoz)] [*S&R: Ha még egy lépést teszel, öreg, leütlek, *E: **Egy lépést sem tovább, öreg,** *K: **Ha még egy lépést teszel, öreg, leütlek!**]³⁰ [*S&R&E: állj *K: **Állj** meg [*S&R&K: ott, *E: *itt,*] ahol vagy! [*S&R: (Íróhoz)] [*S&R: A pohár egyelőre marad! *K: **A pohár marad!**] [*S&R: (az íróasztalhoz lép *K: **(Az íróasztalhoz ugrik,** [*S&R&K: hosszú] [*S&R: ,]

²⁷ A kiadott szövegváltozatban (K) Sánta további pontosítással él: a korábban elhangzó „Befejeztük az éjszakát, barátaim!” írói felszólítás kiegészül az „Elbúcsúznak, barátaim!” nyomatékositással (K). Zsitomir és Vaclav egyaránt értetlenül fogadja az Író szavait (K).

²⁸ A kiadott szövegváltozatban (K) fogalmaz Sánta a legnyomatékosabban („bevégeztetett”), az Író egyértelműen szeretné befejezni az éjjeli diskurzust.

²⁹ bal oldal

³⁰ Az előadáson (E) nem hangzott el Vaclav szájából a „leütlek” kifejezés, a másik három szövegváltozat (S&R&K) azonban tartalmazza.

[*S&R&K: fém papírvágó kést vesz a kezébe, magasra tartja [*K: .])] [*S&R: Marad a pohár! *E: **A pohár marad!**]

ÍRÓ

Mit akar, Vaclav? [*S&R&E: !] Láttá újra a csillagokat [*S&R&E: , *K: -] térjen meg békével!

VACLAV

[*S&R&K: (Paraszthoz, aki ismét [*S&R: mozdul] *K: **megmozdul**)] *E: (**Paraszt indul**)] [*R: (*P.³¹ ajtó felé ajtónál megáll*)] [*S&K: Leszúrlak, ha megmozdulsz! *R: *Ott maradsz!* *E: **Ne mozdulj, öreg!**]³² [*S&R: (szín közepére jön) *K: (**Szín közepére jön.**)] [*R: (*V.³³ I.³⁴hoz megy*)] Véget vetne az éjszakának, uram? Véget akkor vetünk bárminek is, amikor minden bevégeztetett...

ÍRÓ

Nos hát [*S: Vaclav], én mondom: minden bevégeztetett!

VACLAV

Nem vagyok bizonyos benne! Lám: képes föltámasztani a halottakat – és nem ismeri az embert!

ÍRÓ

Hogy én mit ismerek és mit nem, az az én dolgom, barátom!

VACLAV

[*S&R&K: (egyre közelít Íróhoz)] Én azt mondtam magának, uram, amikor ezt a nyomorult parasztot hozta elém, hogy senkit sem gyűlölök jobban, mint őt, mert [*S&R&K: a] gyávaságában hajlandó megmaradni a szegénység poklában. Amikor aztán [*S&R&E: elémhozta *K: **elém hozta**] ezt a papot, akkor azt mondtam magának, hogy semmi a gyűlölet, amit a paraszt iránt érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a bitangot gyűlölöm, mert mint a kígyó, úgy mérgezi az embert. Aztán azt mondtam magának, amikor idehozta elém ezt a diákot, hogy semmi a gyűlölet, amit a Paraszt és a pap iránt érzek, ahhoz képest, ahogyan ezt a gazembert gyűlölöm. [*K: **Mert felbérelt nyelv a gonoszság szolgálatában, mely az értelemmel takarja a gyalázatot. Azt mondtam, nincs, akit jobban gyűlöljek nála! (Egyre közelebb lép, a kést maga elé tartva.)**]³⁵ [*E: (*Íróhoz*)] De most azt mondom: semmi a gyűlölet és utálat, amit irántuk érzek, ahhoz képest, ami akkor uralja el a szívemet

³¹ Paraszt

³² Sánta eredeti szövegkönyvében és a nyomtatásban megjelent, kiadott változatban (S&K – ezekre lehetett Sánta a legnagyobb hatással, ezekben érvényesíthette maradéktalanul eredeti elképzeléseit) szerepel a legerőszakosabb kifejezés („Leszúrlak, ha megmozdulsz!”), a rendezői változat a „középút” (R – „Ott maradsz!”), míg a színházban csak a legenyhébb kifejezés (E – „Ne mozdulj, öreg!”) hangozhatott el.

³³ Vaclav

³⁴ Író

³⁵ A kiadásban megjelent szöveg (K) e szakasza a további írói pontosításon túl (Vaclav még részletesebben jellemzi Zsitomirt) felfokozza a kés, az erőszak szerepét.

és értelmemet egyaránt, amikor a valóban leggyűlöletesebbet és az utálatra legméltóbbat látom magam előtt: az embert, aki hallgat!

ÍRÓ

[*S&R&K: (leteszi a kezéből a poharat)] [*R: (I.³⁶ felemelt fejjel szembe néz V³⁷-al poharát leteszi az asztra.) *E: (**Lala feláll!**)] Ebben a házban az történik, amit magam jónak találok [*S&R&E: ! *K: .] Igya meg a borát, és menjen békességgel...

VACLAV

Van, ami erősebben parancsol [*S&K: , uram]!

ÍRÓ

Éspedig [*S&R&E: ...? *K: ?...]

VACLAV

A tisztesség [*S&R&K: , uram]!

[*S&K: ÍRÓ

Akkor tegye le a kést a kezéből!]

[*K: EUSEBIUS

Nem lehetsz meg a késed nélkül, te tébolyodott?

VACLAV

Fogd be a szád! (Íróhoz.) Nem volt elég ideje ahhoz, hogy megismerjen? Pedig úgy igaz, mint ahogyan Vaclav Jasek a nevem, hogy immár ismernie kellene!

ÍRÓ

És úgy igaz, mint ahogyan kés van a kezében!]³⁸

VACLAV

[*S&R&E: Soha *K: **És mint ahogyan soha**]³⁹ nem tettem le a kést a kezemből!

[*S&R&E: Mindig *K: **És mint ahogyan mindig**]⁴⁰ pusztítottam a gyalázatost!

[*S&R&E: És gondolkodás nélkül megölöm magát, ha kell!]⁴¹

EUSEBIUS

(felkiált) Mondtam: van még az éjszakában és ebben a városban, akit nem öltetek meg!

VACLAV

Mondom: van még az éjszakában és ebben a városban, akit meg kell ölni, ha kell!

³⁶ Író

³⁷ Vaclav

³⁸ A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) tovább erősíti a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

³⁹ Fokozás a nyomtatott változatban (K).

⁴⁰ Fokozás a nyomtatott változatban (K).

⁴¹ Vaclav erőszakosságának további hangsúlyozása (S&R&E).

[*K: **ÍRÓ**

Mit kíván a kése?

VACLAV

Maga ne tudná, uram, hogy van, ami mindannyiunknál hatalmasabb?...

ÍRÓ

Azt kérdeztem, hogy mit kíván a kése?⁴²

VACLAV

[*R: *I.*⁴³ *mellé megy.*] Magának hatalmában állt, hogy idehozzon a szobájába négy embert, és kényére-kedvére játszadoxhasson velük! Nos hát: aki megtehetette, hogy föltámasztja a halottakat, az, bizony mondom, megteheti azt is, hogy életben tartja őket!

EUSEBIUS

[*R: (*Fölugrik*)] Tébolyodott [*S&K: vagy]!

VACLAV

[*R: (*Egy lépést I*⁴⁴ *felé.*)] [*S&R&K: (nem zavartatja magát)] Egyet közülük! Ez a kéz, amit itt lát maga előtt, nem holmi Eusebius keze. Ez a kéz szereti befejezni a dolgokat becsülettel és tisztességgel...

EUSEBIUS

[*S&R&K: (közelebb lép)] [*S: Elvette az Isten az eszedet?] Tedd le azt a kést [*S&R&K: , és menj vissza oda, ahonnan jöttél]. Nem hoztál már elég szerencsétlenséget a földre? [*S: Meddig akarnál élni még?] [*S&R&K: (még hangosabban)] Meddig akarsz még kést [*S&R&K: tartani *E: *szorongatni*] a kezében?!

VACLAV

[*R: (*E*⁴⁵ *hoz fordul*)] Takarodj és törődj a ringyóiddal!

EUSEBIUS

Ez [*S&K: méltó hozzád! *R: *az, elő a kést!* *E: *az! Elő a kést!*] [*S: Kést a torokhoz! *K: **Kést a torokhoz:**] [*S&R&E: Vagy *K: **vagy**] engedelmessz, vagy meghalsz!

VACLAV

Vagy tisztességes leszel, vagy meghalsz!

EUSEBIUS

[*S: Tisztesség...!? *K: **Tisztesség?!...**] Hol van itt a tisztességről szó?! [*S&K: A nyomorult] [*S: ostobaságodról *K: **ostobaságaidról**] [*S&K: inkább, hogy élni

⁴² A Sánta által kiadott szövegváltozat (K) felfokozza a kés, az erőszak szerepét, s az Író ellenszenvét a késsel szemben.

⁴³ Író

⁴⁴ Író

⁴⁵ Eusebius

akarsz! Hogy ölhes újra! Mert magad akarsz itt maradni!] [*K: **Magad bizony!**]
 [*S&K: Hát nincs még elég vér a kezeden?] [*S: Íme a tisztességed: a kés, amit a
 markodba fogsz. *E: *A kés a Te tisztességed, amit a markodban fogsz.* *K: **Íme a
 tisztességed: a kés, amit a markodba fogsz!...**]

VACLAV

[*S&K: Ahogyan mondtam: tisztességgel és becsülettel szereti ez a kéz befejezni a
 dolgait!] [*S: (lassan az Író torkához emeli a kést) *R: (*V.⁴⁶ közel lép az Íróhoz, kés
 a kezében*)] Egyet közülünk itt kell tartania, [*K: **uram,**] hogy éljen tovább hite és
 legjobbnak vélt törvényei szerint! Mert valakinek itt igaza van, uram – és valakik
 hazudnak!

EUSEBIUS

[*S&K: Mondtam:] magad akarsz életben maradni! Élni és ölni!

ZSITOMIR

[*S&R&K: (mindedig feszült figyelemmel követte a történést)] Ne szóljon bele,
 Eusebius! [*S&R: Menjen arrább és *K: **Menjen és**] Mondja tovább a himnuszait!

EUSEBIUS

[*R: (*lelép fotel mögé, állva válaszol Zs-nak⁴⁷*)] [*S&R&E: Úgy...? *K: **Úgy?...**]
 [*S&K: Magad *R&E: *Te*] is élni [*S&K: szeretnél? *R: *akarsz?*] Bizony mondom,
 ha sajnálsz valamit, nem egyéb, [*S&R&E: minthogy *K: **mint hogy**] nem a te
 kezeden van a kés! Hogy nem neked jutott [*S&K: az *R&E: *ez*] eszedbe [*S&K:
 a markodba venni!]. [*S: Bizony mondom: szégyenlem, hogy embernek születtem
 és bár ne láttam volna meg újra az éjszakát...!]

VACLAV

[*S&R&K: (Íróhoz)] Ez a féreg itt azt mondja, uram, hogy magam akarok élni!
 Figyeljen rám: amelyik pillanatban kimondja a száján, [*S&R&E: hogy kit *K:
kiket] [*S: s kiket küld vissza a föld alá közülünk, *R&E: *tart itt közülünk,* *K: **küld
 vissza a föld alá közülünk,**] [*S&K: s amely percben kimondja a száján, hogy ki
 az, akit életben tart, hogy éljen hite és legjobbnak vélt] [*S: szándéka szerint, *K:
törvénye szerint,] abban a pillanatban [*S&R&E: oda adom *K: **odaadom**] a maga
 kezébe a kést!

ÍRÓ

Valóban nem ismertem magát!

VACLAV

De önmagát csak ismeri, uram? Vagy azt sem?

ÍRÓ

Utálom a kést!

⁴⁶ Vaclav

⁴⁷ Zsitomirnak

VACLAV

Valóban? Az ember, akinek ily hatalma van: halottakat támaszt fel – és nem számol a lehetőséggel! [*S&K: Mit hagyott ki a számításból, uram?] [*S: Engem? Hisz az nem lehet? Ismeri minden dolgomat – miként bármelyikünkét itt! Talán többet tud rólunk, mint magunk! Hol van hát a hiba?]⁴⁸ Mi az, amivel nem számolt, amikor [*S&R&E: efelől *K: e felől] az éjszaka felől gondolkodott [*S&R&E: ...? *K: ?...]

EUSEBIUS

A butasággal nem számolt! Hogy mit sem tudsz arról, hogy meghalunk mindannyian, [*S&R&K: hogy mit sem tudsz arról,] hogy olyan az életünk, mint a féregé, [*S&R&E: aki óriásnak hiszi magát!] [*S&R: Egy *E: **Egyetlen** *K: **egy**] tavaszt él, néhány hónapot, [*S&R&K: s *E: **és mégis**] azt hiszi [*S&R&K: magáról], [*S: hogy miatta és csakis miatta áll a nap és a hold az égen! Butaságában úgy hiszi,] hogy ő a kezdet és a vég [*S: és dolga van!]! [*R: E.⁴⁹fölmegy rádióhoz.])

[*S&K: VACLAV

(Íróhoz) Nos, uram, hallhatta! Féregnek tisztelnek itt mindannyiunkat...

ÍRÓ

Élni szeretne, Vaclav?

VACLAV

Megmondtam: odaadom a maga kezébe a kést, lett legyen bárki, akit itt tart közülünk!

ÍRÓ

A késével nem számoltam, barátom!

VACLAV

(a mennyezetre int) Nézze csak! Bizony felbújt oda az igazság, és szemmel tart mindannyiunkat... Nem lehet, hogy vele nem számolt?

EUSEBIUS

Hagyj békét már neki, te eszeveszett!]

VACLAV

Ejnye, derék atyám – hát mi hívtuk talán őt a hajlékunkba? Ő akarta ezt az éjszakát, vagy [*E: **mi**] magunk jöttünk fel a sírból [*S&K: kísérteni, mit sem törődve, hogy kedvére teszünk-e vagy sem]? [*S&K: Bizony:] ő maga akarta így! [*S&R&K: (Íróhoz)] [*S: Még mindig várok *R&E&K: **Várok**], uram!

ÍRÓ

[*S: Vigye el *R&E: **Tegye el** *K: **Tegye le**] [*S&R: innen] a kést!

⁴⁸ Az eredeti szövegkönyv (S) erősítette volna a „mindentudó szerző” író-szerepet, ez a felfogás azonban a többi szövegváltozatból (R&K&E) eltűnt.

⁴⁹ Eusebius

VACLAV

Megtörténik! Abban a pillanatban [*S&K: megtörténik], amint válaszol!

[*S&K: ÍRÓ

(meghajtja fejét, aztán sorba nézi mindannyiukat. Hosszú csend. Író lassan eltolja Vaclav kezét. Egymás szemébe néznek. Vaclav félreáll,] [*S: leengedi a kést,] [*S&K: figyel. Megtölti a poharát, és lassú kortyokkal fenéig issza. A könyvespolchoz sétál, háttal a többinek] [*K: ,] [*S&K: mozdulatlanul nézi a könyveket. Megfordul] [*K: ,] [*S&K: és visszatér az asztalhoz] [*S: . Megtölti *K: , **megettölti**] [*S&K: újra a poharát, de nem emeli fel. Végignéz a négy szereplőn, tekintete a Paraszton marad.) Evett eleget kint, öreg?

PARASZT

(döbönt, riadt tekintettel nézi Írót) Adjon minden jót magának az Isten – és engedje, hogy egyszer megnyugodhasson a lelke ezen a földön!

ÍRÓ

(szomorúan elmosolyodik) Köszönöm... (Eusebiuson állapodik meg a tekintete)] [*R: (*E⁵⁰ felé*)] Iszik egy pohár bort, atyám?

EUSEBIUS

[*S&R: Nem kell, gyermekem,] keserű már a pohár...

ÍRÓ

Talán [*S&K: Dinkára *R: *Flóricára* *E: **Floricára**] vagy Beátára? [*S&R&K: Talán *E: **Vagy**] a dalokra mind; és a himnuszokra! [*K: **Vagy a csillagokra, kint az égen, a szellőre, mely bejárja az erdőket, s mit sem tud az emberről!**]

[*S&R&K: EUSEBIUS

Keserű a pohár...]

[*S&R&E: ÍRÓ

Az ember szívére, mely tisztának és jónak teremtett, s mely szép volt és jó! Erre sem, atyám...?

EUSEBIUS

Semmire sem, fiam...]

ÍRÓ

[*S&R&K: (még egy poharat tölt, és felemeli)] [*S&K: Jöjjön ide,] [*S&R&K: atyám! (Eusebius az asztalhoz lép, Író elé)] [*S&K: Igya fenéig a lantra, tubára, fuvolára... *R&E: *Fogja meg a poharát és igya ki fenéig.*]

EUSEBIUS

[*S&R&K: (csendesen)] [*R: (*Lejön, a 2 fotel elé. Csak megemeli a poharat. NEM iszik.*)] Elküldesz magadtól [*S&R&E: ...? *K: ?...][*S&R&K: (Vaclavhoz)] Boldog vagy, fiam?

⁵⁰ Eusebius

VACLAV

Tedd, amit parancsoltak: hordd el magad!

EUSEBIUS

[*R: (*E.*⁵¹ *elindul az ajtó felé íróasztalnál megáll.*)] [*S&R&K: (Vaclavhoz)] Azt mondom néked: bizony nem tudsz te semmit az emberről és az ember dolgáról [*S&R&K: itt *E: *ezen*] a földön! Vigyázz! Mert sírva sírsz majd egykoron [*S&R&E: , *K: –] de [*E: *már*] késő lesz [*S&R&K: majd]! Késő, mert elhagyott már [*S&R&K: mind és] mindannyiatokat: a szív és [*K: *a*] lélek egyszerű örömei! [*S&R&K: (Író vállára teszi a kezét) Nem haragszom rád! De szóljon mindannyiatoknak:] a szemeitek olyanok lesznek, mint a [*S&R&K: megfagyott *E: *befagyott*] tavak, a szívetek, [*S&R: mintha nem is szív lenne *E: *mint a csontok, a kövek* *K: *mint a csontok és a kövek*], kezeitek elfelejtenek simogatni [*K: ,] és a szátokról elfogy a mese, nem fogtok kiülni a kapuitok elé, ha megöregedtetek, és a fiaitok [*S&R&K: megszűnnek *E: *nem fognak*] énekelni [*E: *többé*]... [*S&R: (hátra, ajtóhoz indul) *K: (*Ajtóhoz indul.*)] Mert rendet fogtok teremteni ezen a földön – és sírni fogtok! Sírni, sírni, sírni... [*S&R: (elcsuklik a hangja) *K: (*Elcsuklik a hangja.*)] [*R: (*kifelé mondja*)] Az ég legyen irtalmas mindannyiatokhoz... [*S&R&E: !] [*S&R: (el) *K: (*EL.*)]

VACLAV

Tovább, uram!

ÍRÓ

[*R: (*poharat tölt meg borral*)] [*S&R&K: (leteszi a kezéből az imént megtöltött poharat. Figyelmesen nézi Zsitomirt.)] Maga sem iszik, Zsitomir? [*R: (*Előre lép.*)]

ZSITOMIR

[*S&R&K: (mélységes gúnnyal)] Megtette a kés a magáét?

ÍRÓ

Nem akar inni? [*R: (*Elveszi a poharat.*)]

[*S&K: ZSITOMIR

Hol és melyik sarkában akarja felgyújtani a világot?! Akad még viskó és kunyhó – kezdje hát a legnyomorultabbaknál! Mintsem gyermeket]⁵² [*S: *nemzedjenek* *K: *nemzzenek*] [*S&K: , hajtsa a vágóhídra őket! Gyűjtsa fel a világot, míg vér borít mindent, hogy lépni sem tudunk a mezőn!]⁵³

VACLAV

Hordd el magad!

⁵¹ Eusebius

⁵² Zsitomir búcsúja és jövődölése a Sánta-féle változatokban (S&K) provokatívabb és fokozottan negatív előjelű, ráadásul az erőszakos Vaclav-képet mélyíti el.

⁵³ Lásd az előző lábjegyzetet.

ZSITOMIR

[*R: (*Boros pohárral a kezében.*)] [*K: **Mit hallok?! Beszélni tudnak a kések?**]⁵⁴
 Nem győztél! Bizony – csak győzelmet ülsz! A késed győzelmét üled, és az erőszakét! [*S&R: (asztalhoz int) *K: (**Az asztalhoz int.**)] Nem bor, de vér van a poharakban! [*R: (*Zs⁵⁵ kiüríti a bort és lefordított poharat visszateszi az asztalra és a b. o.⁵⁶ íróasztalnál visszafordul I⁵⁷ felé.*)] [*S&R&K: (Íróhoz)] Vigyázzon, uram [*S&R&E: ! *K: .] Ezután már kést, kötelet, korbácsot hordjon magánál! És vigyázzon, nehogy maga legyen az első, aki megöletik! Mert a kés leszúrja a gazdáját! És hogy senki ne érezze majd a nyomorúságot ezen a földön, küldjön megváltásként halált a nyomorultak fejére mindaddig, amíg egyetlen ember marad [*S&K: , mert háborúk során pusztult a többi, míg egyetlen marad]⁵⁸, egyetlen és utolsó [*S&R&E: , *K: :] aki [*S&R: elsírja *E&K: *feljegyz*] majd az ész tragédiáját! [*S&K: (ajtóhoz indul. A megnyitott ajtóban megáll. Vaclavhoz)] [*S: Bizony nem győztél – kezdesz előlről mindent!]⁵⁹ [*S&K: Kezded újból és ugyanúgy az évezredek!]⁶⁰ [*S: (el) *K: (**EL.**)]

VACLAV

Tovább, uram!

PARASZT

[*S&R&K: (pár lépést előretesz, a sapkát gyűrögeti a kezében)] [*S&R&K: Elmennék én *E: **Én elmennék**] innen... nagyuram, eressen vissza engem... békességgel a föld alá!

VACLAV

Hallgass, és várj a sorodra!

PARASZT

Hiszen azt teszem én mindenkoron: várok a soromra! Egész életemben nem teszek egyebet, katona uram... [*S&R&E: De eressenek el innen engem...] [*E: (**ellóg**)]

[*S&R&K: VACLAV

Tartsd a szád!]

[*S&K: (az Író hosszan nézi a két embert, aztán bort tölt magának, felemeli a poharat, de ivás nélkül visszahelyezi az asztalra. Szirénaszó hallatszik, távoli)] [*S: villamos-csengetés *K: **villamoscsengetés**]. [*S: Az ablakhoz *K: **Az erkélyajtóhoz**] [*S&K: megy, széthúzza a nehéz szövetfüggönyt. Kint világosodik]

⁵⁴ A nyomtatásban megjelent változat (K) a végletekig fokozza a kés szerepét.

⁵⁵ Zsitomir

⁵⁶ bal oldali

⁵⁷ Író

⁵⁸ A Sánta-féle változatokban (S&K) Zsitomir búcsújában megjelenik a drámát lezáró háborús hisztéria előképe.

⁵⁹ Zsitomir által megtörténik a Vaclav-féle erőszakosság totalizálása (S), amely megelőlegezi a dráma lezárását.

⁶⁰ Lásd az előző lábjegyzetet (S&K).

[*K: **a hajnali város látványa**]. [*S&K: Mozdulatlanul néz ki] [*S: az ablakon] [*S&K: , háttal a többinek. Paraszt óvakodva eltávozik. Vaclav mozdulatlan.)] [*R: (Író nézi a parasztot. Átmegy az ablakhoz. V.⁶¹ 2 asztalnál áll. P⁶² kilopózik b. o.⁶³ VÁROSZAJ. I.⁶⁴ átmegy a 2 ablakhoz, háttal a közönségnek, gondolataiba mélyedten.)]

ÍRÓ

[*S&R&K: (hosszabb szünet után halkán)] [*E: (**kintről város zaj**)] Öreg... [*S&R&K: (szünet)] Magához szólok, öreg [*S&R&E: ...! *K: !...] [*S&R: (megfordul) *K: (**Megfordul.**)]

VACLAV

[*S&R&K: (egyszerűen)] Nincs, uram... [*S&R&K: (Író az ajtó felé lép, aztán megáll)] [*S&R&E: Elment! Ha úgy tetszik, innen is megszökött...!] [*R: (*Leteszi a kést az asztalra*)]

[*S: (Író újra az ajtó felé lépne. Aztán meghajtja a fejét.)]

VACLAV

(az asztalhoz lép, bort tölt magának, felemeli a poharat) Kitűnő bor! Bár azt hiszem, hogy említettem már: a magam részéről jobban szerettem a Szerémségit... (később) Iszik?

ÍRÓ

(mozdulatlanul áll a helyén) Nem...

VACLAV

(lendülettel felhajtja a bort) Talán nem is rosszabb, mint a Szerémségi...]⁶⁵ [*S&K: (a heverőre hajítja a kést)] [*E: (**kést leteszi**)] Ketten maradtunk! [*S&R&K: (figyelmes fölénnyel nézi az Írót. Aztán a heverőhöz lép. Felemeli a botot, amellyel érkezett. Belesuhint a levegőbe.) Bizony: ketten maradtunk! (a szín közepére jön)] Nem szól rá semmit?

[*S&R: (az Író megfordul, az ablakhoz lép, kinyitja, *K: (**Író kinyitja a széles erkélyajtót,**) [*S&R&K: mozdulatlanul néz a háztetők megvilágosodó sorára)

VACLAV

(Író mögé lép)] Nem szól rá semmit [*S&R&E: ...? *K: ?...] [*R: (*I⁶⁶hoz megy ablak előtt*)]

⁶¹ Vaclav

⁶² Paraszt

⁶³ bal oldal

⁶⁴ Író

⁶⁵ Az eredeti szövegkönyvön kívül (S) kimaradt a szövegváltozatokból (R&K&E) ez az „időhúzó” szakasz.

⁶⁶ Író

ÍRÓ

[*S&R&K: (később)] Legyen béke magával...

VACLAV

[*S&R&K: (felkapja a fejét. Értetlenül néz az Íróra, aztán kacagni kezd. Egyre hangosabban kacag. Végül maga is kitekint) [*S&R: az ablakon]. Izgatott lesz a kibontakozó város látványától.)] Ilyen hatalmas... ez a város [*S&R&E: ...? *K: ?...]

ÍRÓ

Igen...

VACLAV

[*R: (*hátrál a fényben a kanapéig, botját kézbe veszi*)] [*S&R&K: (egyre növekvő nyugtalansággal nézi a várost. Mint, aki máris el akar igazodni benne. Aztán) [*S&R: szemeit egyre az ablakon tartva,] [*S&R&K: szinte öntudatlanul] [*S&R: lép az ajtó felé *K: **néz a város felé**] [*S&R&K: , mint akit ellenállhatatlan erő vonz. Óriási feszültség remeg végig rajta] [*S&R: , amikor megnyitja az ajtót]. [*S&R&K: Már kilépne, amikor különös állapotából felretten. Megfordul és végignézi a helyiségen. Az Írón marad a tekintete. Elgondolkodva, töprengve nézi az Írót.)] Különös fickó maga! [*S&E&K: Istenemre: *R: *Szavamra mondom:*] különös fickó! [*S&R&K: (még nézi egy darabig a mozdulatlan Írót, aztán hirtelen a bottal a levegőbe csap és gyorsan kilép] [*S&K: az ajtón *R: *a FÉNYBEN (középen)*] [*K: , **elindul az erkélyen a város felé.**] [*E: (*elmegy!*)]

[*E: (*Író rádióhoz megy. Rádióból szöveg és zene.*⁶⁷ *Írógéphez ül és FÜGGÖNY! VÉGE!*)]⁶⁸

⁶⁷ A dráma kortárs kritikáiból (Vö. „A Händel-zenével aláhúzott lezárás azért nem elfogadható, mert az előadásban csak lappangó, csak egyes helyeken kiugró egyszerűsítést a hatásosság érdekében szinte melodramatikussá teszi. Végleg elfedi a néző elől, hogy amit látott-hallott, nem a történelem, hanem szubjektív vízió.” DERSI 1968, 6.) és a rendezői változatból („Händel, Saul, Dávid győzelmi dal”) az is kiderül, hogy Händel zenéje zárja az előadott színpadi változatot.

⁶⁸ *Az áruló* című regény zárómondatában az Író néhány könyvvel a heverőhöz megy, Vaclav pedig csendesen eltávozik: „Felemeltem a könyveimet, és a karjaimba fogva odavittem a heverőhöz. Meggyújtottam az éjjeli lámpát:– Legyen béke magával! – mondtam. Elkacagta magát:– Hm?!... Különös fickó maga! Elindult az ajtóhoz. Körülnézett a szobán, aztán megfordulva egészen csendesen kinyitotta az ajtót, és ugyanolyan csendesen, szinte óvatosan betette maga után.” SÁNTA 1973, 169.

A dráma előadott változatában (E) szintén ez történik, amikor ketten maradnak. Fontos eltérés azonban, hogy „Vaclav itt úgy távozik a színről, mint aki valóban tudatában van győzelme minden jelentőségének, mint aki máris indul a városba: cselekedni, folytatni harcait”. VASY 1975, 131. (Erre utal a következő szövegrész: „aztán hirtelen a bottal a levegőbe csap és gyorsan kilép.”) A másik három szövegváltozatnál (S&R&K) az Író nem olvasni kezd, hanem a rádióból hallja a világ minden részéről a háború híreit. „A halottaiból feltámasztott Vaclav valóban életben marad. Nem azért, mert csak neki van

[*S&R&K: ÍRÓ

(változatlanul háttal áll a színnek és mozdulatlanul néz ki az) [*S&R: ablakon *K: **ajtón**]. [*S&R&K: Később megfordul. Arca fáradt, gondterhelt. Körültekint a szobán, mintegy visszaidézve mindenkinek az alakját. A heverőhöz megy és meggyújtja az olvasólámpát. Visszaindul az íróasztalhoz, a szín közepén megáll egy pillanatra és végigsimít a homlokán. Az íróasztaltól két-három könyvet a heverőhöz visz.] [*S&R: Meglátja a kést. Felemeli két ujjal, messzire tartva magától. Figyelmesen nézi, a tenyerére veszi, úgy nézi, mint valami ismeretlen jószágot. Aztán a sarokban lévő kis virágállványra teszi. Az ablakhoz lép.] [*S&K: Bekapcsolja a rádiót. *R: *I.⁶⁹ Rádióasztalhoz megy keresgél. Szöveg, utána Beethoven. I⁷⁰ át az íróasztalhoz. Írni kezd – rágyújt egy cigire – gépelni kezd*] [*S&R&K: Kis idő múlva a következő szöveg hallatszik: „Harcok következtében halálát lelte 75 gyermek, 60 asszony és jelentős számú magatehetetlen öreg is.”] [*S&R: Ugyancsak az ágyúzás áldozatául esett egy kórház és két templom. Más jelentések szerint a polgári áldozatok száma e hónapban meghaladja a 3600 főt.] [*S&R&K: A bombázások...”] [*S&R: A hang elúszik,] [*S&R&K: Író tovább csavarja a készüléket, egy-egy állomáson a következő szavak hallhatók a legkülönbözőbb nyelveken: „A háború Ázsiában, a háború Dél-Amerikában, a háború Afrikában, atombomba, hidrogénbomba, nukleáris fegyverek... háború, háború, háború, Afrika, Dél-Amerika, Ázsia, Európa.” Író az ablakhoz fordul és mozdulatlanul néz ki a városra. Közben a rádióhangok közül csak a „háború” szó marad érthető és egyre erősödve, fokozatosan bömböléssé alakulva, mindent

igaza, mint hiszi, hanem azért, mert neki van a legtöbb igazsága a többiekkel szemben. Nehogy félreérthető legyen a jelenet, nyilván azért volt szüksége Sántának arra, hogy a háborús híreket harsogó rádióval zárjon. Így viszont túl disszonáns a nézőben maradó kép. A rádió szavát ugyanis óhatatlanul össze kell kapcsolnunk a fémkést ragadó, majd botjával távozó Vaclav jelenlétével a világban. S így – alighanem az írói szándék ellenére – megint abszolutizálódik az erőszak elleni állásfoglalás.” *Uo.*[Így Sánta] „ismét általában ítéli el az erőszakot, nem úgy, mint a regényben, ahol ez differenciáltabban történik. Ott Vaclav fő hibája az, hogy a néppel szemben is alkalmaz erőszakot, hogy nem elég türelmes. A drámai változatokon [(S&R&K)] is ez a szál vonul végig, de a lezárás a »háború« szó hangsúlyozásával, s korábban a kés szerepének megnövelésével elnyomja ezt a szálát, s így a végső kép Vaclavot általában erőszakosnak mutatja.” VASY 1975, 131. Vaclav és az Író eltérő állásfoglalását tovább növelik a búcsú alkalmával előkerülő tárgyak (Vö. VASY 1975, 132.): Vaclav a botját suhogtatva távozik [(mindegyik szövegváltozatban)], az Író pedig az írógéphez ül (E) vagy könyveket visz a heverőhöz (S&R&K). A mű csúcspontján, a lezáró jelenetben nagyobb lesz a tárgyak szerepe. Az eszmék harcának eldöntésében, az értelmezésben fontos helyet kap a kés (mindegyik szövegváltozatban), a bot (mindegyik szövegváltozatban), a rádió (S&R&K). A bot az első felvonásban még csak Vaclavot segített jellemezni, itt pedig közvetlen előkészítése a rádióból felhangzó háború jajszavának (S&R&K).

⁶⁹ Író

⁷⁰ Író

betöltve hallatszik: németül, angolul, franciául, oroszul, spanyolul és magyarul. Közben megy le a függöny.)]⁷¹

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH 2008

BALOGH Róbert: Mímelők. Sánta Ferenc–Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét. *Echo*, 2. 2008. 26.

DEBRECZENI 1994

DEBRECZENI Attila: Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására. *ItK*, 98 (199). 1994. 77–87.

DERSI 1968

DERSI Tamás: Az Éjszaka kérdései. *Esti Hírlap*, 1968. április 9. 6.

FÖLDES 1975

FÖLDES Anna: Húsz óra – és tizenegy esztendő. Sánta Ferenc drámája Györött. *Színház*, 7. 1975. 10–13.

FÖLDES 2006

FÖLDES Anna: *Pokolbéli kísértés a jóra. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét.* http://www.criticailapok.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=23191(2016. 03. 29).

KERESZTESI 2008

KERESZTESI József: *Egy feltöretlen pecsét. Sánta Ferenc–Hamvai Kornél: Az ötödik pecsét.* http://www.revizoronline.hu/hu/cikk/309/santa-ferenc-hamvai-kornel-az-otodik-pecset-pecsi-nemzeti-szinhaz/?label_id=605&first=0 (2016. 01. 12).

KÜRTI 1968

KÜRTI László: Éjszaka. *Film, Színház, Muzsika*, 5. 1968. 7.

PÁNDI 1972

PÁNDI Pál: Sánta Ferenc: Éjszaka. In: PÁNDI Pál: *Kritikus ponton.* Szépirodalmi, Budapest, 1972, 659–663.

PIM 1973

Petőfi Irodalmi Múzeum, 634/2. (1973. május 8.)

SÁNTA 1968

SÁNTA Ferenc: *Éjszaka (Az áruló)*. Magvető, Budapest, 1968.

⁷¹ Az előadás (E) befejezése jelentős mértékben eltér a másik három (S&R&K) szövegváltozatától. A legszembetűnőbb különbségként a rádió és a háborús hírek kerülnek domináns pozícióba (S&R&K), s joggal merül fel a kérdés, hogy mindez miért nem jelenhetett meg a színpadon (E). Feltételezésem szerint a politikai légkör (és a színházban jelenlévő cenzúra) nem engedélyezte a befejezés pesszimistábbá, a háború szerepét felfokozóbbá tételét. Korábban már utaltam rá, hogy az előadás mindössze 16-szor volt műsorra tűzve, s az egyértelmű bukáshoz hozzájárulhatott a befejezés megváltoztatása, „elvarratlansága” is.

SÁNTA 1973

SÁNTA Ferenc: *Az áruló*. Magvető, Budapest, 1973.

SZÁNTÓ 1976

SZÁNTÓ Judit: Moralitás vagy „életszelet”? Az ötödik pecsét Debrecenben. *Színház*, 8. 1976. 3–5.

SZÁNTÓ 2007

SZÁNTÓ Judit: A 2006-os pecsét. Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét. *Színház*, 1. 2007. 16.

VASY 1975

VASY Géza: *Sánta Ferenc*. Akadémiai, Budapest, 1975.

ÜZENET A MÁNAK NÉMETH LÁSZLÓ, AZ ORVOS

FELSZEGHI SÁRA

Németh Lászlót főleg íróként tartjuk számon, pedig orvosként is jelentős értékeket hagyott ránk. Orvostörténeti szempontból különleges az a szemlélet, ahogy saját betegségét követi, miközben élénk tárja a magyar orvostörténet nagy alakjait, akikkel szakmai kapcsolatot tart fent részben saját betegsége miatt, részben azért, hogy tájékoztassa őket azokról a megfigyelésekről és újszerű következtetésekről, melyeket a betegségével kapcsolatban tesz. Eközben nem feledkezhetünk meg arról az üzenetről sem, melyet az orvos-beteg kapcsolatáról hagyott ránk.

1945 júliusában hívják meg Hódmezővásárhelyre egészségtan-tanárnak és iskolaorvosnak, ahol több mint három évet tanít és végzi az iskolaorvosi tevékenységét. Oktatóként is újszerű dolgot vezet be, jóval megelőzve a korát, azzal, hogy egy tantárgyként oktatja az egészségtant, irodalmat, történelmet és vegytant, azaz tantárgyösszevonással ezek egymással való összefüggéseit, egyetemességét is szemléltette a diákoknak. Ezeket az éveket élete egyik legszebb időszakaként emlegeti, és az *Égető Eszter* című regényében eleveníti meg.

Egészségtan-tanárként a Hippokratésznak tulajdonított szellemet közvetíti a tanítványainak, amely szerint „Gyógyszered legyen az ételed, s ételed legyen a gyógyszered”, azaz a betegségek megelőzésére kell mindenekelőtt törekedni, különös tekintettel az életmódból adódó egészségkárosító kockázatok csökkentésére. Az iskolaorvosi tevékenységét is ebben a szellemben igyekszik végezni. Az iskolaorvosi évekről így ír: „A társadalomtól kaptam egy kenyérkeresetet, amely nem volt szenvedélyem, s a természettől egy szenvedélyt, mely, ha nem is volt tiszta bélyeg- vagy gombgyűjtés, hivatalosan annak tekintetett. Ha következetes akartam lenni a minőség forradalmában, vagy a szenvedélyt kellett kenyérkeresetté alakítanom, vagy a kenyérkeresetet szenvedéllyé. Én az utóbbit választottam.”, és mint ahogy azt az írótól tudjuk „[...] Ennek kisajtolásában aztán a vérezni kezdő hipertónia szerepelt műzsa gyanánt.”

Az író tisztában van betegségével s annak következményeivel: „Most még lejjebb kerültem, úgy látszik, meg kell halnom. Egy rosszat ígérő betegség csapdájába estem, s amennyire első tájékozódásra megállapíthatom, azt is elég súlyos alakban kaptam meg.”¹

Németh László *Hipertónia naplójában* végigkövethetjük az író betegségét, az ezzel kapcsolatos megfigyeléseit, az ok okozati összefüggéseket, amely a betegség ki-

¹ NÉMETH László (NL): Első hipertónia levél. In: *A kísérletező ember*. Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1973, 629.

alakulásához vezettek. De mást is jelent ez a napló, két vonulatot: egy *orvostörténetit*, valamint az *ember küzdelmét* azért, hogy ember maradhasson („Minél tovább, ha lehet a halálig, emberhez méltón élni.”).

A *Hipertónia napló*ban fellelhetők a magyar orvoslás nagyjai. Korányi Sándortól hall a hipertónia essentialis kórképről, melynek egyetlen alkotó és elsődleges tünete maga a magas vérnyomás. Iparosodott országokban már akkor népbetegség, a „XIX. század tüdővése”, közegészségügyi probléma – mondja Korányi. Németh László zseniálisan fogalmazza meg, hogy ez tulajdonképpen a „súlyos szorítóba” került emberek betegsége, azaz a kórkép a kor képe, talán nem is sejtve, hogy a szív- és érrendszeri betegségek terén Magyarország nemsokára vezető helyre kerül Európában. Haynal Imre a vizsgálatok után kizárja a Németh László által rettegett arteriosclerosis [érelmeszesedés], de magas vérnyomás értékekről beszél, ami szerinte is a hipertónia essentialis. Szentágothai professzor, olvasván Németh László *Levelek a hipertóniáról* című írását, ismeretlenül is, meleg hangon gratulál, és helyesli az abban foglaltakat, különösen a hipertónia agyi eredetével ért egyet, és ajánlja Németh Lászlónak a sómentes diétát, amelytől ugyan javul a vérnyomása, de a túlzott diéta nagyfokú gyengeséget okoz, állapota, közérzete romlik, ezért fel is hagy ezzel a szigorú diétával. A továbbiakban mérsékli a sóbevitelt, de nem törekszik teljes sómegvonásra. Erről Szentágothai professzornak is beszámol: „Három héttel a sótlan étrend feladása után, a kúra fénypontján fellépett kellemetlenségek szinte egytől egyig felszivódtak és megszűntek. [...] több mint egy hete ismét írom a regényt [...]”

A magyar orvostudomány nagy alakjai mellett nyomon követhetjük a kor kezelési szokásait, ezek fejlődését. „Az élet kényszerúségeit kísérleti alkalommá, laboratóriummal kell alakítani” – mondja Németh László. „Hónapról hónapra egy levélso-rozatban számolok be farkasszemről a betegséggel.” Ebből születnek meg a *Hipertónia levelek*.

„Amíg agyam bírja, figyelni fogom a benne növvő pusztulást”² – írja az *Első hipertónia levél*ben, hogy aztán a körelőzményekről (*Második hipertónia levél*) adjon nagyon találó megfogalmazást „...pályája úgy alakult, hogy érzékenységét s később kényszerű önfegyelmét rendkívüli próbára tette”³

A *Gondolatfoszlányokban*, *A hipertónia és agylágyulásban* az ok-okozati összefüggést igyekszik feltárni: „A vérnyomás gyors leesése okozza az agylágyulást? Nem fordítva van: az agykéregsejtek anyagcsere-betegsége több pressor anyagot termel, a beállt elfajulás kevesebbet?” Az ok feltárása fontos, mert „amitől félek nem a halál, az elhülyülés, nyomorékság”⁴ – írja. Szeretné akaratóval irányítani a szervezetét: „Milyen hiba volt elfeledni az utakat, amelyeket a hindu tudata s a szervezet mélyei között akaratóval olyan biztosan járt”⁵ – sajnálkozik Németh László, ezzel is hangsúlyozva a megelőzés jelentőségét!

² NL: *A kísérletező ember*, 628.

³ NL: *A kísérletező ember*, 629.

⁴ NL: Napló-aforizmak. *Forrás*, 1989. július, 5–16.

⁵ Gondolatfoszlányok – NL: Napló-aforizmak. *Forrás*, 1989. július, 5–16.

Tanulmányozza az angolszász, francia, orosz szakirodalom idevonatkozó részeit, és figyelme egyre inkább az agykéreg felé fordul, úgy érzi, ez betegségének másik összetevője. A két Tardieu *Le système nerveux végétatif* című könyvét megismerve az a véleménye alakul ki, hogy „a vegetatív idegrendszer [...] már élettani szerepénél fogva is nagyon alkalmas lehet rá, hogy nemcsak hypothalamusi »központjában«, hanem egész kiterjedt hárfáján hipertóniával válaszoljon az agyból jövő állandó »iszonyingerekre«.⁶ Tapasztalatai alapján ilyen „iszonyingernek” találja a nyugtalan alvást, a rossz álmokat, de leginkább a vérnyomás kiugrasztója – megfigyelése alapján – a szellemi munka. Modern látásmódját, megfigyelő-képességét bizonyítja, hogy a hipertóniáját foglalkozási betegségnek véli „a hipertóniának az a neme amelyben én szenvedek, az »agykéreg betegség« – foglalkozási betegség” [itt is jóval megelőzve a korát, hiszen a foglalkozás-egészségügyben szabályozott fokozottan stresszes munkahelyekre vonatkozó jogszabályi rendelkezések 2008-ban kerülnek elfogadásra] .

Nagy jelentőséget tulajdonít a diétának (sószegény diéta, agydiéta), életmódnak (séták, pihenés és a munka helyes aránya).

A társadalmi környezet egészségkárosító kockázatait ismeri fel, amikor megállapítja, hogy betegségének egyik okozója azok a támadások, amelyek egzisztenciális katasztrófával fenyegetik. Németh László veje, dr. Lakatos István erről így ír: „[...] ezek ürügyén megindult egy kritikai támadássorozat, amelynek irányítottágát többé nem lehetett kétségbe vonni. Az 1958-ban a népi írókkal kapcsolatos elmarasztaló határozat távoli hatásaként konkrét megfogalmazást nyert: a fiatal kommunista írók is merjék végre Németh Lászlót bírálni – ne csak Rónay György. A bírálat tematikája is adott volt még 1949-ből: Németh László jelentékenyebb ellenség, mint amilyen jelentékeny író (Horváth Márton). [...] 1964 februárjában egymást érték az elmarasztaló kritikák, Rónay György mellett többek között Pándi Pál, E. Fehér Pál, áprilisban Héra Zoltán részéről.”⁷ Nem csoda, ha az író sokszor érzi úgy, hogy tovább nem bírja, ezért öngyilkossági gondolatok foglalkoztatják: „hosszú tréning [...] vidáman mentem neki mintha csak egy új szerep lenne” [...] – írja, hogy aztán nem kis keserűséggel állapítsa meg: „Az emberek gratulálhatnak maguknak, magam is csodálkozom, hogy tökéletesen kigyógyítottak az életből [...]. Most már bízhatok benne, hogy az öngyilkosságra nem lesz szükség; elvégzi a meggyilkolt szervezet [...]».⁸

Érzi, hogy gyökeres változtatásra lenne szükség, de nem tud változtatni, mert betegségét „súlyosabb a sors teszi, amely a kiváltója is volt”⁹ – írja, és nagyon jól látja, hogy „...ha azon nem lehet gyökeresen változtatni, akkor a visszaesések szakadatlan sora vagy a szervezet, vagy a lélek harc készségét végre is aláássa, megsemmisíti”.¹⁰ Selye János stresszelmélete jól bizonyítja az író által korábban megfogalmazottakat,

⁶ NL: *A kísérletező ember*, 648.

⁷ Dr. Lakatos István: Németh László betegsége és halála. *Új forrás füzetek*, 5. Tatabánya, TIT, 1989, 22–23.

⁸ *Szigligeti napló*, 1954. febr. 25.

⁹ NL: *A kísérletező ember*, 742.

¹⁰ Uo.

mely szerint, a distress számos betegség kialakulásában jelentős egészségkárosító kockázati tényező, pl. a szív- és érrendszeri megbetegedésekben is. Megszólal a „menekülési ösztön”, megpróbál kiszakadni a környezetéből, Adyliget, Vásárhely, ahol megpróbálja megteremteni az „idillt”, ami nála a „szépen beosztott napot” jelentette. Mint fent említettem, kidolgozza az „agydiétát” a cukorbetegség szénhidrát-bevitel megszorításának analógiájára, aminek lényege: „szellemi munka közé olyan működések beiktatása, amely a vérnyomást tapasztalat szerint leviszik.”

A megelőzés fontosságát hangsúlyozza a gyógyszereszedéssel szemben, amikor Igyekszik megteremteni az „üvegbura” alatti életet, azaz ahogy írja, a szorongást ki kell zárni, s ez fontosabb, mint a gyógyszer a hipertónia kezelésében: „Gyógyszerek szedésére ennél a fajta hipertóniánál nincsen szükség – legfőleg egy rövid brómbarbiturát kezelésre, a kiugrások lecsendesítésére, az alapvérnyomás elérésére.”¹¹ Úgy látja, hogy „[...] a vérnyomás-emelkedés általában csak olyankor jelentkezik, amikor az agyat nyilván bővebben kell vérellátással átáramoltatnom, arra vall, hogy itt egy élettani reguláció kóros átalakulásáról van szó”.¹² Szorgalmazza a rendszeres vérnyomás-ellenőrzést, mert mint mondja: „[...] éppen olyan szolgálatot tesz, mint a cukorbetegségnél a vizeletvizsgálat: megszabja az agydiéta összeállítását.”

A megelőző orvostan szempontjából jelentős megállapításokban benne van a 15 éves orvosi praxisának a tapasztalata, a „kísérletező ember” gondolkodása, de az is, amit Illyés Gyula az író ravatalánál tömören így fogalmazott: „tehetség, tudás, tisztesség.”

Németh László – az orvos – szakmai erényeit jól követhettük azokban a megfigyelésekben és újszerű következtetésekben, melyeket a betegségével kapcsolatban tett, de azt, hogy mitől is lesz valaki követendő példa egy szakma számára, azt összegezve fellelhetjük az *Irgalom* című regényének olvasásakor is. Ezt a regényét az író pályája lezárásának szánta, de ezt a művét tekinthetjük egyben élte összegezésének is, mert a szereplőiben benne van mindaz, ami maga az író volt: az orvos, a beteg és az ember, aki küzd a halál korai árnya ellen, de ebben a küzdelemben „ha lehet, halálig emberhez méltón” szeretne élni.

A regény hőse egy harmadéves orvostanhallgató, „aki a hazatért apa iránti felelősségérzetben kap lényét kibontó feladatot”.

„Egy társadalom igazi ereje nem a belőle rakétaként felszálló tüneményekben, hanem a mélyén dolgozó emberek értékében van” – írja, s később így folytatja: „az igazi siker a szépen fejlett, arányos, másokat melegítő élet.” S valóban, a rászorulóknak gyámolítása határozza meg a főhős, Kertész Ágnes cselekedeteit, és az íróét is, nem csoda, hogy példaképének Albert Sweitzert tekintette, aki negyvenéves korában tanulta ki az orvoslást, hogy segíthessen a rászorulóknak, és koncertjeiből származó pénzét pedig az afrikai kórházaknak adományozta. „Ha a századnak Gandhi volt a legnagyobb filozófusa, ő tán a legigazibb szentje”¹³ – írja róla Németh László.

¹¹ NL: *A kísérletező ember*, 711.

¹² Uo.

¹³ NL: Levél egy negyedéveshez. In: *Megmentett gondolatok*. Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1975, 512–513.

Arra a kérdésre, hogy hogyan válik az ember orvossá, az író a választ a *Levél egy negyedéveshez* című írásában találjuk meg: „Foglalkozást foglalkozástól alig választ el jobban valami, mint, hogy mivel kell bánnia, élettelen anyaggal vagy növényvel, állattal vagy emberrel”¹⁴, és így folytatja: „A legzseniálisabb tudós is csak félig orvos, ha csak a betegség érdeklí, s nem maga a beteg.”¹⁵ Ha a napjaikat nézzük, ahol az *egészségügy* egyre inkább *egészségiparrá* alakul, igencsak megfontolandó megállapítás! Nem elég azonban mindezeknek megfelelni, hanem még kell egy plusz – az „érzés” – ahhoz, hogy valaki jó orvos lehessen: „Az *Irgalomban* leírtam azt az érzést, amely a hősnőt akkor fogta el, amikor az elfekvő »kis műtő«-jében egyedül marad... Az emberiségnek kétségkívül legnagyobb szerűbb alkotása a nemzetek feletti disciplinával összekapcsolt természettudomány...”¹⁶

Véleménye szerint a Hippokratészi eskü is az elesettek gyámolítására szolgál („s ha rászorul, tartozásomat lerovom; utódait testvéreimnek tekintem, oktatom őket ebben a tudományban, ha erre szentelik magukat, mégpedig díjtalanul;”), mert mint írja: „Az orvos jobban idegeiben hordja az igazságot; mint Ágnesem hajlandó egy nagy elfekvőnek látni a világot, amelyben hol évtizedeket kell kicsikarnia – a megmenthetetlenért küzdve – a rábizakodó, részvétre érdemes embereknek! [...] jobban ráutaltak, több részvétet, irgalmat érdemlők, több lelki kiváltságot kívánók.”¹⁷

Sokan úgy vélik, hogy az orvoslás egy rang. Hogy ez valóban így van-e, arra Németh László így válaszol: „A foglalkozásoknak persze nincs ranglistájuk, a foglalkozás rangját a foglalkozó adja, s aki azért mert ő orvos, föntébb hordja az orrát, már el is vesztette foglalkozása méltóságát. [...] az orvosi pálya nagy lehetőséget ad emelkedésre, nemcsak erkölcsiükben, műveltség dolgában.”¹⁸, „Nincs pálya, amely az erkölcs ormaira észrevétlenebb szerpentint kínál, mint az orvosi.”¹⁹

Erre a csúcra feljutni és ott megmaradni azonban nem könnyű feladat! Németh László tisztán látja azokat a veszélyeket, amellyel az orvosi szakma naponta találkozik: „Nem kellett pénzremenő praktizőrnek lenni, hogy a nagyobb kereset öröme vállalkozófélét csináljon az orvosokból, aki a megnyert bizalomból tölti fel kasszáját.”²⁰ Nos, gondoljunk csak napjainkra, ahol a tendencia az, hogy az egészségügy s így az orvoslás is, *szolgálatból szolgáltatássá* váljon! Talán nem hiába int az író, hogy: „[...] ne rendezzék be külön pénzekre az élteteket.”²¹ Lényegesnek tartja Németh László, hogy az orvos-beteg kapcsolatát ne a pénz határozza meg, mert az közérjük állhat: „[...] egy beteg kórházba jutása, a bánásmód, néha még a műtét végrehajtása is annak a függvénye, hogy milyen összeg ihleti az orvost, ápolót.”²²

¹⁴ Uo. 510.

¹⁵ Uo. 512.

¹⁶ Uo. 511.

¹⁷ Uo. 511.

¹⁸ Uo. 513.

¹⁹ Uo. 512.

²⁰ Uo. 516.

²¹ Uo.

²² Uo.

Senki nem vitatja, sőt Németh László is elismeri, hogy fontos, hogy az orvost jól megfizessék, mert: „A jövedelemnek az a rendeltetése, hogy az orvos erkölcsi szabadságát biztosítsa, a nélkülözéstől megóvja; a pénz azért kell a gyógyítónak, hogy ne kelljen pénzért gyógyítania.”²³ Nagyon megszívlelendő megállapítás! De erre utal Kertész Ágnes édesapja is, amikor feleségének a háború előtti tanári pályáról beszél, Ő „nagyon szerencsésnek érezte, hogy elsején elintézték a kapást, aztán egy hónapon át már csak az adásra kellett gondolniuk, hogy az minél ötletesebb, eredményesebb legyen. Ez az egyszerű mérleg találkozik Ágnes szívében az egészségről, igénytelenségről, a munka megízlelt öröméből táplálkozó szabadságtudattal: hogy őt nem lehet elpusztítani. S kap rajta az orvosi pályán s azontúl egész életében is úgy rendezkedni be, ahogy apja mondja; csak az adással, a célszerű, bőséges adással törődve, fölmentve a sanda gond alól, hogy mit csikar ki vele a világból”²⁴ – írja Németh László. Természetesen nem csak anyagi függetlenségről van szó! Az orvos-beteg kapcsolat egy igen sajátos viszony, mely az orvos szakmai tudása mellett, egyik záloga a beteg gyógyulásban vetett hitének. Sajnos, az elmúlt 15–20 évben, úgy érzem, hogy ennek a kapcsolatnak már nem tulajdonítunk elég jelentőséget, hagyjuk erodálódni, így aztán már nem egészségügyi *szolgálat*, hanem egészségügyi *szolgáltatás* van, ahol a beteg a „megrendelő” az orvos a „szolgáltató”, és ezzel a laikus beteg vállára – a legjobb szándék mellett is – olyan terhet ruházunk át, ami sok esetben, a laikusktól csaknem/vagy szakmai döntést követel, néha az orvost is megpróbáló kérdésekben, melyben szakmai ismeretei – a tájékoztatás ellenére is! – hiányosak lehetnek. Nem csoda, ha a beteg deperszonalizációja a megromlott orvos-beteg kapcsolatban folyamatos, és már nem egészségügy van, hanem egészségipar. Attól tartok, hogy ezzel alig visszafordítható károkat okozunk a betegeknek és gyógyítóknak egyaránt, s ennek javítása a ma dolgozók mellett, a jövő generációnak is ad feladatot!

Németh László úgy látja, hogy az emberek boldogtalanságát már nem annyira a nyomor, hanem „inkább a kitenyészített vágyak és igények, a mindenáron kapniakarás következménye. A csak-adó életeknek pedig szép csodájuk, hogy végül mégis csak kapnak, váratlan helyen, de annál meglepőbben...”²⁵

Németh László orvosként is a Hippokratészi eskü szellemében élt („Tisztán és szentül megőrzöm életemet és tudományomat”). Illyés Gyula a barátja ravatalánál mondta: „ha csak egy-két szóban akarjuk summázni ezeket a tulajdonságokat, a káprázatos kifejező írói erő mellett az épp oly káprázatos műveltséget és az ezek által megtündöklő erkölcsi igényességet kell az utókornak vizsgálódási iránypontul ajánlanunk.” Ezek a tulajdonságok Németh Lászlót íróként, emberként, orvosként „az erkölcs ormai”-nak csúcsára juttatta, „Mert Németh László befejezett élete magasrendűen, példaadóan, követést kívánóan áll azoknak az életnek sorában, amelyek

²³ Uo. 516–517.

²⁴ Uo. 517.

²⁵ Uo. 517.

a túlsó partról, az elmúlás világából is az életet szolgálják” (Illyés Gyula)²⁶, betegnek, orvosnak egyaránt példát állítva, üzenve a másnak, hogy „Utasok vagyunk, ...de az élet nemcsak utazás, hanem szobrászmunka is valami szépet kihozni önmagunkból – s ezt a környezetünkre is kiterjeszteni...”²⁷

²⁶ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1975–1976*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1991.

²⁷ NL: *Sajkódi esték*. Magvető Kiadó, Budapest, 1974.

KÖLTÉSZET ÉS FILOZÓFIA KÖLTŐI SZÓ ÉS »VILÁG«ALAPÍTÁS

GÁSPÁR CSABA LÁSZLÓ

Az itt olvasható dolgozat nem szabályos verselemzés. Kizárólag magára a verstestre, a nyomtatott szövegre koncentrálok. Nem vázolja fel a költő életművét és korát, hogy abban helyezze el a verset, illetve azt világítsa meg a verssel. Nem az életmű, hanem a *filozófiai* gondolkodás felől közelíti meg. Ez azonban már a második megközelítés, melyet az első olvasás váltott ki. Nem önkényes, hanem a vers biztatását követi. Felépítése szerint többnyire az egyes szavakra, kifejezésekre koncentrálok, és ezekből fejti ki a vers értelmét. Ez eltér a költői alkotás megértésének szokásos folyamatától. A verset olvasva a szójelentések felvillannak ugyan, de a kifejezések a vers egészében nyerik el jelentésüket a szavak és a versegész között végbemenő körkörös hermeneutikai mozgásban, az értelmező megértésben. Elemzésünk látszólag megtöri és elapórozza ezt a folyamatos értelmi mozgást, remélhetőleg azonban nem fedi el a teljes jelentést. Eljárásunkat azzal indokolhatjuk, hogy a szavak a vers egészébe lépve más jelentésre tesznek szert, mint köznyelvi állapotukban, és ezt a többletjelentést érdemes alaposabb odafigyeléssel megragadni, és részletesebb elemzéssel kibontani. Elvégre a vers nemcsak építkezik a szavakkal, hanem fel is mutatja őket, és ezzel a mozdulattal rávilágít mélyebb, esetünkben filozófiai jelentésükre. Rávilágít, de nem fejti ki. „Sose szabad lebecsülni azt, amit egy szó mondani képes nekünk. Hiszen a szó a gondolkodás olyan teljesítménye, melyet az már előttünk elvégzett” – figyelmeztet Hans-Georg Gadamer.¹ Próbáljuk meg a vers fényénél feltárni ezeket a jelentéseket, melyeket az emberi gondolkodás- és tapasztalástörténelem foglalt bele a fogalmakba. Ezzel nem a vers helyére kívánunk lépni, hanem arra az imaginárius helyre, ahová a vers a gondolkodást *meghívja*.

* * *

¹ GADAMER 1994, 23. – „... [A] filozófiai gondolat közlésének egyetlen lelkiismeretes módja az, hogy alávetjük magunkat annak, amit a valamennyiünket összekapcsoló nyelv már eleve tud.” (64.) – A gondolkodás közegében a szavak „levetkőzik sekélyes igénytelenségüket, és fölfedik (...) »rejtett«” tartalmukat, azt a jelentést, amit az emberi gondolkodás- és tapasztalástörténelem foglal bele a fogalmakba mint „terminusok”-ba. (MARCUSE 1990, 204.)

Nemes Nagy Ágnes: A formátlan²

A formátlan, a végzetetlen.
 Belepusztulok, míg mondatomat
 a végtelenből elrekesztem.
 Homokkal egy vödörnyi óceánt
 kerekíték el a semmi ellen.
 Ez a viszonylagos öröklét
 ép ésszel elviselhetetlen.

1.

Az első sor rémült felkiáltás, a formátlanak és a végzetetlennek a megidézése. Nincs felkiáltó jel; nincs rá szükség: a kiáltás a szavak jelentésében van, nem a kimondásában. Vannak összavaink, melyek nem egy-egy tárgyat vagy felmutatható konkrétumot jelölnek, hanem létünk valamely ősadottságát, illetve nem-tárgyi keretének valamely elemét idézik meg (akár mítikus értelemben): anya, föld, isten stb. Eredetileg talán inkább fölkiáltások lehettek az illető valóság észlelésekor, felismerésekor, s a vele való elemi-megrendítő találkozásban szakadtak ki az emberből. Versben találkozva velük, nem annyira kimondjuk, mint inkább belélekezzük őket, lelkünk töltekezik velük, jelentésükbe kapaszkodunk. Ha manapság ezeket a szavakat már inkább csak egyszerű nyelvi jeleknek látjuk, ennek oka abban rejlik, hogy jelentős mértékben elveszítették azt az érzelmi felindulást, amit a megnevezett dolog-esemény megpillantásakor, végzésekor – észlelésekor – egykor érezhetett az ember, és részben még ma is érezhet.³ 'A formátlan' és 'a végzetetlen' – ezek a szavak, helyesen értve, önmagukban kiáltások, hiszen valami rémületes dolgot jelölnek, ezért rémületet fejeznek ki és rémületet keltenek. A két szó nem leírásként szolgál, hanem annak a színtérnek a megnyitása, amelyben a versesemény történik. Formátlanul és végzetlenül a mindennapi életünkben is találkozunk, de ott csak úgy mellékesen, a megformált és végekkel keretezett dolgok társaságában, mintegy megszelídítve, tompítva, inkább érdekességként, izgalmas, de ártalmatlan hiányként. Ám itt a versben pőrén állnak előttünk, ezért fenyegetőn: *a formátlan, a végzetetlen*. A költő nem leírja – nincs állítmány a mondatban –, hanem megidézve előidézi a formátlan és végzetetlen keltette felkavaró érzést. Nem valamit állít róluk, hanem elének állítja őket, pontosabban minket lök-taszít eléjük, szembesít velük. Így immár a versesemény szereplőjeként ugyanabban a rémült helyzetben vagyunk, mint a költő: szemközt a formátlanul és a végzetlenül. Nincs hűvös távolságtartás, nem rejtőzhetünk el az olvasó pozíciójának óvó távolságába. És nem is menekülhetünk. Késő abbahagyni az olvasást. A versesemény már elkezdődött... Sőt, inkább folytatni kell, mert aki itt abbahagyja, magára marad a formátlanul és a végzetlenül; ha viszont továbbolvas, akkor legalább összekapaszkodhat a költővel. Együtt talán könnyebb elviselni az elviselhetetlent. Lám, milyen veszélyes dolog verset olvasni!

² NEMES NAGY 1981, 145.

³ Vö. BUBER 1991, 23.

2.

„Belepusztulok, míg mondatomat
a végtelenből elrekesztem.
Homokkal egy vödörnyi óceánt
kerekíték el a semmi ellen.”

A költői mondás, a nyelvtani mondat metszet a végtelenből. Ám a művészi metszet, jóllehet nem maga az egész, valójában az egészt akarja felmutatni. Nem ezt vagy azt akarja mondani, nem valami konkrétumot akar megnevezni, nem elégszik meg a részlegessel, mint a tudomány, hanem – kivált olyan metafizikus költő, mint Nemes Nagy Ágnes – valami átfogót és egészelegest, sőt, magát a teljességet szeretné kifejezni. Csakhogy a véghetetlen nem képez egészt, ezért nem lehet egészként és egészen kimondani, legfőljebb mondatokat lehet „elrekeszteni” benne – jóllehet a „benne” kifejezés is afféle kényszerű tévedés, nem tudunk jobban fogalmazni, noha tudjuk, hogy a véghetetlenben nincsen valódi „benne”, mert a véghetetlen minden esetleges „belső” határt azonnal felemészti. Az ilyen kimondás tehát egyszersmind lemondás a ki nem mondott egészről, ez pedig fájdalmat okoz a költőnek, aki megszenvedti a részlegességet és veszteséget.

Valóban ez lenne a szenvedés oka? A költő nem azt mondja, hogy szenved, hanem azt, hogy „belepusztul”. Ez erősebb kifejezés, ezért többről van szó, mint arról a fájdalomról, hogy nem képes kimondani az egészt. Végül is a művészet mindig fájdalmas kompromisszum, hiszen a műalkotás a konkrét fizikai, szükségképpen téridői lehatároltsága folytán soha nem képes visszaadni az ábrázolandó teljességet. Ezért összefoglal és sűrít: egy-egy lényeges részletben idézi meg az egészt, epizódokban ábrázol valami teljeset, egyetlen eseményben utal egy átfogó történeti alakulásra. A mű befogadója pedig a befogadás aktusában kiegészíti – s ezzel befejezi – a művet: a mű érzéki közvetítésével megjelenik előtte a nem-érzéki egész.

Itt azonban még ennél is bonyolultabb a helyzet. Éppenséggel nincsen megjeleníthető egész – ami mégiscsak valami megformált valóság –, hanem a formátlan és a véghetetlen az, amiből ki kell metszeni és a metszettel elő kell állítani valami konkrétat, ami megformált és artikulált. Az ilyen műalkotás nem lehet ábrázolás – hiszen ábrázolni csak azt lehet, aminek van ábrázata, a véghetetlennek pedig nincs. A véghetetlen szemben a művészi feladat a forma megalkotása és a dolgok artikulálása, mégpedig eredendő értelemben: *formateremtés* és *alapító* artikulálás. A művészet a véghetelennel és formátlannal szemben elrekeszt-kimond valamit, ami ettől a mondstól nyer formát, artikulációt: realitásra jut.

A realitást alapító versben nem pusztá kimondásról vagy elhagyásról van szó, hanem sokkal többről és lényegesebből: az ember létéről. Ami kimarad a költői kimondásból, az nem egyszerűen néma marad, hanem kimarad az ember realitásából. „Nyelvem határai világom határait jelentik” – mondja Wittgenstein,⁴ vagyis az lehet alkotórésze, eleme, valósága világomnak, amit ki tudok fejezni, meg tudok nevezni,

⁴ *Tractatus* 5.6

aminek tehát nyelvi léte van. Ezek szerint a végtelenből elrekesztett mondat nem merőben nyelvi jelenség, hanem valami realitásnak a költői megalapítása.⁵

Miféle realitást alapít meg a költői szó? Az embernek és világának a realitását. Vigyázat, az *emberi* világról van szó, nem a létről! Az lesz része emberi világomnak, ami nyelvileg kifejezhető, mert a nyelv által válik valami az ember létévé a *genitivus subjectivus* (emberi világ) és *obiectivus* (ember által birtokolt világ) értelmében egyaránt. A lét viszont több mint az ember világa. Az ember felől a lét az a nagyság, ahonnan jelek érkeznek, az, ami megnyilvánul, ami megmutatkozik, ami elérkezik az emberhez, aki észleli, elutasítja vagy befogadja, örül neki vagy fájdalmasan öszszerándul – és ezekben a gesztusokban, reakciókban kifejezi. Nem feltétlenül grammatikai értelemben vett nyelvi jelekben, hanem képben, zenében, csendben, pillantásban, hangulatban, rezzenésben, a szenzibilitás aktusának számtalan különböző formájában, melyek közül a nyelv a leginkább kommunikábilis, de semmiképpen nem az egyetlen.

Az ember egyrészt abban a biofizikai közegben él, amely mint természet eredendő adottságként körülveszi és testi valóságát alkotja, másrészt abban a szimbolikus jelentés-univerzumban – kultúrában –, amelyet egészen bizonyosan nem a természet hozott létre, hanem a premodern felfogások szerint az istenek alapítottak meg és közreműködésükkel az ember épített föl (lásd Prométheusz-mítosz), a modern felfogás szerint egészében az ember alkotott meg. Bármiben lássa is az ember a kultúra eredetét – az istenek alapító tetteiben vagy saját munkálkodásában –, mindenesetre a kulturális univerzum fokozatos kiterjedésének következtében ma már sokkal inkább ez utóbbiban él, és létének természeti dimenzióját – és magát a természetet is – egyre inkább a kultúra felől, a kulturális jelentések fénytörésében észleli.

„Az ember... nem csupán egy merőben természeti világban, hanem egy szimbolikus univerzumban él, melynek részei a nyelv, a mítosz, a művészet és a vallás. Ezekből a szálakból szövődik a szimbólumok szövődéke, az emberi tapasztalat bonyolult szövete. A gondolkodásban és tapasztalásban végbemenő minden fejlődés ezt a szövődéket finomítja és erősíti. Az ember már nem találkozhat közvetlenül a valósággal, nem láthatja mintegy szemtől szembe. A fizikai realitás oly mértékben lát-

⁵ A bekezdésben foglalt állítás – ami kimarad a költői kimondásból, az kimarad az ember realitásából – erős leegyszerűsítés, amit a dolgozat terjedelmi és tartalmi korlátai kényszerítenek ki. Valójában nagyon is kérdéses, hogy a szó nélküli, az ismeretlen, a nem konkrét, a név nélküli miként van jelen az ember világában, ha másképp nem, akkor úgy, hogy az ember szüntelenül ostromolja, mert őt magát léte legmélyén érinti, és valamiféle megszólítottág érzését kelti benne. A szó nélküli nem feltétlenül szótlán; amire nincs emberi szó, az még lehet nagyon beszédes, csak éppen beszéde nem az ember artikulált nyelvében telepedik meg, hanem egzisztenciája mélyrétegeibe szíváro, és onnan hat az érzésekben, hangulatokban, a néma fájdalomban, a szótlán örömben. Ennek az érintettségnek a paradigmája a vallás és a vallási nyelv küzdelme az »isten« névvel jelölt megnevezhetetlennel.

szik visszahúzódni, amilyen mértékben az ember szimbólumképző aktivitása előretör. Ahelyett, hogy magukkal a dolgokkal törődnék, bizonyos értelemben folyamatosan önmagunkkal vagyunk elfoglalva. Olyannyira nyelvi formákban, műalkotásokban, mitikus szimbólumokban vagy vallási rítusokban élünk, hogy semmit nem vagyunk képesek megtapasztalni illetve megismerni e mesterséges közegek közbeiktatása nélkül” – mondja Ernst Cassirer.⁶

Ha tehát az a kérdés, hogy ténylegesen miféle realitásban él az ember, akkor manapság azt kell felelnünk, hogy elsősorban a kultúra szokásokból, hagyományokból, szimbólumokból, intézményekből álló *jelentés*es valóságában, és ennek a közegén, médiumán keresztül észleli az ún. természeti világot, beleértve önmaga testi-természeti létét is. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az ember tényleges realitása, ahogyan teljes – azaz testi-lelki-szellemi – mivoltában előttünk áll, nem pusztán biofizikai evolúció, hanem kulturális építkezés eredménye, a kultúrát pedig egyebek között a művészet építi föl. Így értendő, hogy a költői szó, a költészet közreműködik az ember valóságának megalkotásában, amennyiben megalapítja azt a jelentéses helyet – a kultúrát –, ahol az ember teljes mivoltában lakozik.

A költő nem szavakat mormol, mondatokat fűz, és nem irreális nyelvi szerkezeteket – verseket – költőget magában, hanem költői kimondást, megnevezést *cselekedve* megalapítja az ember jelentésekből felépülő valóságát, vagyis világot emel, még ha csupán olyan törekenyet is, mint amit a „homok” és a „vödörnyi óceán” jelez. Mihelyt ez az alapítás megtörtént, és kezd kibontakozni az ember saját világa, különös fordulat következik be. Jóllehet a kultúra törekeny épületét a véghetetlen létből kimetszett térben formálja meg az ember, ám a maga emelte kultúra artikulált, emberléptékű képződményeihez illeszkedő, megszokott mintáihoz igazodó, rutinszerű létezés felől egyenesen semminek mutatkozik a véghetetlen, az, amiből elrekesztve jön létre az embernek a költők által alapított és a közösségek munkájával felépített reális élettere. S minél inkább berendezkedik ebben, s ezt tekinti létezése egyetlen dimenziójának, annál kevésbé észleli a véghetlent, mintegy megfedkezik róla, hiszen az az ember napi világát alkotó képződményekhez, kivált a technikai civilizáció konstrukcióihoz képest formátlan. Alaktalansága a semmi felé tart.

Hasonlíthatjuk ezt a házépítéshez: házat emelve az ember egy olyan kézzel fogható realitást (res = dolog) hoz létre, amelyben az életét rendezett és átlátható módon éli. Mármost tekintsük a kultúrát metaforikusan az ember lakóházának. A házhoz – tágabb értelemben: az ember által megszerkesztett, felépített, birtokba vett, belakott, átlátott, kezelt, igazgatott realitáshoz – képest, ennek artikulált dologi-tárgyi valóságához viszonyítva artikulálatlan és megfoghatatlan, idegen és ismeretlen, félelmetes és ijesztő, sőt a tárgyilag létező emberi konstrukciók, civilizációs teljesítmények felől „semmi”-nek mutatkozik az a véghetetlen tágasság, amely az ember átlátható vi-

⁶ CASSIRER 1954, 43.

lágát körülveszi. Az ember bármennyire is otthonossá teszi a saját világát, nem feledkezhet meg a véghetetlenről, amelyből életterét kimetszette, és amelynek végtelenségében világa mintegy a semmiben lebeg. Hétköznapi életének síkján a maga alkotta realitásban tartózkodik, de ha éber tudattal él, akkor szüntelenül tud a nem tárgyi, és emberi erővel nem is tárgyasítható véghetetlenről, és tudván tudja, hogy annak a partján éli tevékeny mindennapjait, és maga építette élettere úgy viszonyul a véghetetlenhez, mint homokkal elkerített vödörnyi víz a végtelen óceánhoz, és épp annyira tartós, szilárd és biztonságos, mint a homok védelme az óceán hullámverésével szemben.⁷

A kultúra mindig tartalmazza alapításának tudatát, vagyis kontingenciájáról és esendőségéről való tudást, ezért a kulturált ember számára – bár műveltségének mértéke és mélysége szerint többé-kevésbé eligazodik a kultúra történeti és jelenlegi világában – soha nem természetes és magától értődő a kultúra teljesítménye, hanem lényegileg és mindig kérdéses, átmeneti és bizonytalan. A kultúra csak akkor valószínűs ember kultúra, ha benne az ember alapvető léthelyzete artikulálódik, az ember alapvető léthelyzete pedig a végesség és a kontingencia tudata, együttállva a végtelenről való *a priori* tudással. Véges és kontingens lényként mindig kérdésesnek és ezért kérdezőnek tapasztalja önmagát, ennél fogva minden tevékenységét és eredményét. A kultúra mint emberi mű szükségképpen magában foglalja önmaga kérdésességét, s ezzel mindig és lényegileg túllendül mindenkori állapotán. Ha ez a kérdésesség elnémul, a kultúrából kivész az alapítottság tudata, és magától értődővé, azaz természetszerűvé válik, akkor átalakul civilizációvá. A *civilizáció* az a statikus kulturális állapot, amely elfeledkezett önmaga kérdésességéről, és mintegy a biológiaiilag megfogyatkozott emberi ösztönöket helyettesítő magatartás-vezérlésként működik – és működtet. A civilizáció egy adott kulturális állapot biztosítása: átfordítása logisztikává, rögzítése külső intézményekben, szerveződésekben, technikában, életformákban. Ezzel szemben a kultúra folytonos kérdésés, újabb és újabb életformák keresése és felöltése a gondolkodás és az uralhatatlan tapasztalás révén. Nem foglalkozásbeli életpályamodelleket kínál, hanem személyes zárandokutakra hív, mert mint a zárandok – aki a *Földön* jár, de az *Ég* alatt – mindig érintkezik a véghetelennel. Az érintkezési mezsgyék a filozófia, a művészet és a vallás. – A civilizáció nem tudja határosnak magát a végtelennel, hanem egyedül önmaga immanens struktúráját alkotó részterületekkel érintkezik. Csak belső határai vannak: természetesen minden határos mindennel, de az egész nem utal semmi önmagán túlra és kívülre. Egydimenziós, miként egyszemélyes a lakója is.⁸

⁷ „Az ember a hétköznapiakban, a tengerpart homokszemeivel foglalatoskodva is mindig a titok végtelen tengerének peremén lakozik” – mondja Karl RAHNER a mai istentapasztalattal kapcsolatban. RAHNER 1970, 170.

⁸ Vö. MARCUSE 1990.

3.

„Ez a viszonylagos öröklét...”

„Viszonylagos öröklét...” – feszültséggel teli kifejezés, két ellentét együttese. A „viszonylagos” az eddigiek alapján érthető: minden metszet (szó, mondat) a véghetetlenből pusztán viszonylagosan rekeszt el egy-egy jelenséget és jelentést, s teremt ezzel jelenlétet az ember realitásának. Többre nem képes sem az ember, sem az emberi szó. Nyelvünk realitásalapító, létünk pedig reális, egyszersmind azonban mindkettő radikálisan véges, esendő, bizonytalan, így amit a nyelv megalapít és ami emberi egzisztenciaként létrejön, az fájdalmasan viszonylagos, kivált a véghetetlenhez képest, amellyel szemben csupán „homokkal elkerekített vödörnyi óceán”. – De mire utal az „öröklét” kifejezés? Hogyan lehet örök az, ami véges és esendő, és csupán a nyelv, a véghetetlenből elrekesztett költői szó alapítja meg? Talán a véghetetlenből nyeri viszonylagos öröklétét úgy, hogy elrekesztett formaként és jelentésként részeseedik a véghetetlen öröklétéből? Csakhogy a véghetetlen nem örök! Az öröklétet a nyugati gondolkodás abszolút pozitívumnak tekinti, a véghetetlen viszont negatívum. Csak a lét lehet örökkévaló. Mi különbözteti meg a véghetlent a léttől? Semmi, mondhatnánk, pontosabban *a* semmi. A véghetetlen ugyanis a léthez képest a semmi. Nem üres semmi, hanem a formátlanság semmije. A lét nem a pusztaság, hanem *valaminek* – még ha a legáltalánosabbnak is – a van-ja, azaz *forma*. A lét forma, a semmi a totális formátlanság. A létnek ezt a formáját, ami a létet mint létet jellemzi és létté teszi, a nyugati gondolkodás *logosznak* nevezi, ami nagyjából érthetőséget, megismerhetőséget jelent.⁹ A lét megismerhető, érthető – ezért tudjuk, hogy valóságos.¹⁰ És azért ismerhető meg, mert forma. A forma filozófiai értelemben nem külalak, hanem belső alakzat, struktúra, rendezettség, értelmesség, érthetőség. Nem érzéki, hanem értelmi tulajdonság, szellemi minőség, még egyszerűbben: *szellem*. – A költemény azonban nem a létről beszél, hanem a véghetlent és formátlant említi. Lehetséges, hogy a költő valójában a létre gondol, de helyette a ’véghetetlen’ szót használja?

Mi tagadás, fogalmaink, szavaink nem egyértelműek. A nyelv nem képes egyértelműen kifejezni azt, amivel a költemény küzd. A nyelv sokszor nem közvetlenül nevez meg valamit, hanem szavakat ütköztet azért, hogy a jelentések kollíziójából kipattanó szikra legalább egy gondolatpillanatra megvilágítson valamit, amire nincs egyetlen találó kifejezés; és bár az ember valamiként észleli-gondolja, de nem tudja

⁹ Megismerésen nem a szűk (természet)tudományos ismeretszerzés értendő, hanem mindazok a módok, amelyekben a lét eljut, elérkezik az emberhez és (meg)érinti: természetként és történelemként, értelemként és érzelemként, fájdalomként és örömként, hétköznapiaként és ünnepként, profanitásként és szentségesként, és így tovább egészen – hogy játsszunk egy kicsit a szavakkal – a végtelenségig...

¹⁰ Az érzékelés még nem döntő érv a létezés valóságosságára mellett, mert az érzékek csalókák, megtéveszt(het)ők. Ezért hajlik bizonyos korszakaiban és gondolkodóinál a nyugati gondolkodás arra, hogy az elgondolhatóságot tekintse a valóságosság garanciájának.

világos nyelvi formában megjeleníteni, mert az csak a nyelv és a gondolkodás határán villan fel, és nem vonható be a világos nyelvi jelenlétebe. Érinti, megérinti az embert, aki érti és megérti, de fogalmakkal nem ragadhatja meg, mert nem tartós tapasztalat, hanem villámszerű élmény. Ilyen a „véghetetlenből elrekesztett viszonylagos öröklét”.

A véghetetlen az örök hullámozás. Benne semmi nem állandó, minden csak átmenetileg „van”, magában az átmenetben, vagy még inkább mint átmenet – ami ráadásul nem is megy sehová, hiszen a véghetetlenben nincsenek végek avagy célok. Benne semmi nem nyer valódi formát, tartós állapotot, filozófiai kifejezéssel szubsztanciális létet. A költői mondat mégis keretbe, nyelvi keretbe fog valamit ebből a véghetetlen hullámozásból, mintegy állandóságba önti, s így öröklétet ad neki, még ha csak viszonylagost is.

A megnevezés által az ember a lét logoszának pecsétjével illeti a megnevezett dolgokat. A megnevezés nem merő megjelölés az egyébként már létező dolgokon, nem valamiféle fölösleges leltári jelzet, hanem a dolgok szellemi artikulálása. A létezők a nyelv révén vannak jelen az ember tudatában, a tudat pedig megvilágított lét. Az „egyszerűen” létező dolgok a nyelv közegén keresztül a tudatba kerülve a lét világosságába emelkednek. A nyelv a lét logoszának „megszólalása”. Hegellel úgy fogalmazhatnánk, hogy a dolgok önmagukhoz térése, a Bibliával azt mondhatjuk, hogy a dolgoknak nevet adó ember az Isten által elkezdett teremtést folytatja, és ezáltal viszonylagos öröklétben részesíti a létezőket. A nyelv nem ártatlan megjelölés, hanem intenzív létezés, létaktus, a lét logoszának a felragyogása. A költői tett nem csupán világra-, hanem *létreszóó* esemény!

És a lét öröklét, akkor is, ha csupán viszonylagos, ha csak véges és mulandó létezőkben mutatkozik meg. De ezek a létezők nem azonosak a léttel. A lét mint lét örök, hiszen nem múlhat el. A létezők elmúlhatnak. Az ember által elrekesztett szavak, mondatok, formák ideiglenesek, de az örök létből részesednek. Amíg vannak és fennállnak, addig a lét üzenetét közvetítik a jeleket értő embernek. Mint létezők viszonylagosak, mint a létből részesülők örökkévalóak. Minden véges létező a végtelen létből, így az örökkévalóságból részesedik. E részesedés mértéke adja a méltóságát a költői szóra és a filozófiai gondolatra – és ez ad méltóságot a költői szónak és a filozófiai gondolatnak. Hiszen a lét érték, ezért minden létezőt megillet a méltóság: a költői megnevezés, a szó, és a filozófiai reflexió, a gondolat. A költő szóba, a filozófus gondolatba fogja a létezők „viszonylagos öröklétét”.

Hogy mit számít ez a végtelen világegyetemben? Hogy csak az ember nevez meg dolgokat, a világegyetem pedig közben oly nagy és oly nagyon néma? Hogy a földi történesek eltörpülnek a világegyetem kozmikus történéseihez képest? Miért értékeljük oly nagyra az ember nyelvi-gondolati ténykedését? Hiszen ez csupán a ropant kozmosz egy félreeső szegletében, a Föld nevű parányi bolygón élő esendő és törékeny biológiai lény, az ember egyik megnyilvánulása! – Nos, itt a létről van szó, a lét pedig nem térbeli kiterjedés, hanem... LÉT. Ha a létező világmindenség egyetlen pontján is megtörténik valami, az magában a LÉTben történik meg mint létesemény. Senki ne értse félre a térbeliséget sugalló ragozást! Metaforákat használva térbelileg gondolkodunk, de nem a metaforákat és nem a térbeliséget gondoljuk. A LÉTben

nincsenek helyek, kitüntetett helyek még kevésbé. Vannak viszont történések, fejlemények, történelem – ez valódi *misztérium*. De hát ez a LÉT. Ezt érdemes gondolni, bármennyire nehéz, szinte lehetetlen. Mert, mi tagadás, sokkal könnyebb lenne elgondolni állandó és mozdulatlan létet, olyant, ami legföljebb a világi megnyilvánulásában mutatkozik változónak, de ott is csak körforgásban, ugyanannak örök visszatérésében, ami lényegében dinamikus állandóság, vagyis valójában látszat. A tudat megjelenése azonban olyan létesemény, ami minőségileg más, mint akármelyik csillag megszületése, mert nem fizikai folyamat, hanem szellemi történés, és így valódi lét-aktus.¹¹

4.

„...ép ésszel elviselhetetlen.”

Miért nem viselhető el ép ésszel a viszonylagos öröklét? Legyünk őszinték, az öröklét sem viselhető el ép ésszel. Hogy a viszonylagos örökléthez kevés az ép ész, ez még érthető, hiszen az öröklét és a viszonylagosság nehezen foglalható értelmes egységbe. Mégis állandóan ezt tesszük vagy legalábbis tettük az európai kultúra jelentékeny és máig ható múltjában! Úgy él(t)ünk a világban, hogy a viszonylagosság, a relativitás és a határoeltság körülményei közepette tud(t)unk az örökkévalóságról és az abszolútumról, legalább mint eszméről, aminek bármennyire is vitatott az ontológiai státusza, mégiscsak jelez valamit, és túl hosszú ideje él az emberiség ezen eszmék érvényessége alatt, és túlságosan is ezek az eszmék tapasztják egybe a nyugat kultúrájának elemeit, ezért bármennyire nem hiszünk is már bennük, nem tarthatjuk őket egyszerűen illúzióknak.¹² Ámde azzal az ésszel, amely oly öntudatlanul ép, ezek az eszmék fölöslegesek, csak nyugtalansággal töltik el az embert, és mindegyre kiszólítják világából, vagy elégedetlenül szembefordítják vele. Ezért a kizárólagosan ép eszű ember kerüli ezeket az eszméket, és óvakodik azoktól a tapasztalatoktól, amelyek táplálják őket, miközben erőt és biztatást merítenek belőlük. A költő azonban nem egyszerűen használja az ép észet, hanem rendre beleütközik a határaiba – amiről az ép észbe belefeledkező mit sem tud –, ezért azt is észleli, ami az ép észen túl van, és ami ráadásul az ő különös verstermő terepe, elvégre onnan veszi és rekeszti el szavait, mondatait, verseit: a véghetetlen, a formátlan.

A vers utolsó szava a kezdethez hasonlóan fojtott és fojtogató felkiáltás. A nyitó és záró kifejezések („a formátlan”, „a véghetetlen”, „elviselhetetlen”) súlyos abroncsba zárják a verset – és gyanútlan olvasóját. Itt a vers véget ér. A gondolkodás azonban, amit felszított, nem állhat le, és a záró kifejezés csak még inkább arra ösztökéli, hogy kiutat keressen. Persze a gondolkodás „kiútjai” többnyire nem a béke és

¹¹ Fogalmilag talán úgy lehet érzékeltetni a különbséget, hogy a fizikai folyamat lét-működés, a szellemi megjelenése lét-aktus, lét-gyarapodás – vagyis LÉT.

¹² Amúgy pedig az illúzióknak is van igazságuk, talán mélyebb, éltetőbb és biztatóbb is, mint a tenyeres-talpas realitásnak – arról nem is szólva, hogy hátha ez is illúzió, csak éppen nem szárnyakat ad az embernek, mint az eszme, hanem csapdába ejti és megbéklyózza.

nyugalom elíziumi mezőire visznek, hanem előbb-utóbb újabb kiúttalanságba, apóriába torkollnak. Platónnal ellentétben mi már nem hiszünk a dialektika felhajtóerejében, amely az ideák világához emelvén az örök ideák szemlélésében részesítené a lelket. Mi a költővel legföljebb a végzetlent és a formátlant tudjuk magunk fölött, ahova nem érdemes felemelkedni. Ép ésszel nem is lehet. Csakhogy ami az ép ésszel látható és elviselhető, az innen van azon a léttartományon, amivel szemben állva rekeszti el mondatait a költő. És ez a tartomány jelentkezik, és a költő tud róla, de ép ésszel nem tudja elviselni.

Az ép ész határokat von, megkülönböztet, ellentéteket tételez és világos egységben felold stb. Az ép ész az építő ész: lakható, áttekinthető világot szerkeszt perspektívával és helyekkel, körvonalazott létezőkkel és az eligazodás lehetőségével. Mindez a végzetlentben nem lehetséges. Ott nincsenek valóságos határok, ezért valóságosan eligazodni sem lehetséges. Nekünk azonban jobbára csak az ép eszünk van, manapság egyre fokozottabb mértékben hagyatkozunk is rá. Ezzel építjük a technikai civilizáció világát, ami azonban nem válik belső épülésünkre, mert a kifelé építő ész nem épületes. Vak saját határaival és önnön alapjával szemben, ezért voltaképpen még önmagát sem látja, hanem csak a műveit: a technikát és az ahhoz illeszkedő emberi társadalmat egydimenziós emberével. Az instrumentális ész fénye által elvakított világ egyre tágasabb kiterjedésű, ezért egyre kevésbé észleljük azt, ami a határain túl van, vagy az alapját alkotja.

A költő a határon áll, ott, ahol az ép eszű világba betörnek bizonyos erők és jelentések, amelyeket csak a határon kitartva lehet észlelni, és a költő dolga megpróbálni az emberi nyelv és képzelet formáiba fogni. Ezzel azonban csak az ép ész világát rendíti meg, de a végzetlent nem tudja megformálni. Erre nem képes az ép ész, de még a költői szenvedőleges, befogadó ész sem. Hogy a végzetlen és a formátlan *végtelen formának* láttassék, ahhoz más ész kell.

De ez már az a dimenzió, amire Nemes Nagy Ágnes önmagának is szóló figyelemzetése érvényes: „Ne mondd soha a mondhatatlant, / mondd a nehezen mondhatót...”¹³, amihez a pályatárs, Ottlik Géza teszi hozzá, hogy a mondhatatlan majd ki mondja magát.

Ezzel elhagyjuk a költészet illetékességét; más(ik) világba lépünk. A vallás világába.

EXKURZUS: IMA ÉS HALLGATÁS

I-nél szemben az ember nem áll meg. I jelenlétében az ember hallgat. Ez a hallgatás nem üres csend, hanem az emberi értelem végső megnyilvánulása I előtt. Annak jele, hogy valóban a végtelen I-t észleli, ezért elnémul. Értő *vallási* hallgatás ez; annak megértése váltja ki, hogy I-nek nincs szüksége az ember beszédére, hiszen eleve tudja mindazt, amit az mondani, sőt egyáltalán akarni akar: „Előre ismered minden utamat. Még nyelvemen sincs a szó, és te már érted egészen, Uram.” (Ps 139)

¹³ Elégia egy fogolyról (Három történet)

Akkor hát miért beszél az ember a vallásokban? Erre saját magának van szüksége: a beszéd révén önmagát mondja ki, önértelmezésre jut. Egyszersmind azonban védekezik is: A beszéddel leköti a gondolkodást, amely a csönd esetén szellemi éberség lenne az esetleg bekövetkező történések, jelen(t)ések-jelentkezések észlelésére. Ezek azonban kiszámíthatatlanok, ezért védekezésképpen az ember inkább beszél, és beszédének tartalmába kapaszkodik. Valami ösbizalom munkál az emberben a szó iránt: ha nem érti is, mégis bízik benne, hogy az érthető, és valaki már értette, érti, érteni fogja, ha más nem, hát maga az I. Ugyan ki érti a mise folyamán recitált krédót? Érti valaki a „teremteni” ige jelentését? Tudjuk, mit mondunk, amikor kimondjuk az „isten” szót? Mondjuk, szavaljuk, énekeljük, suttogjuk, de nem értjük, ám minden szorongató kételyünkön túl is feltételezzük, mélyen hisszük, hogy kimondva valami értelmes dolgot nevezünk, idézünk meg, értelmesen cselekszünk és értelmességet cselekszünk, mert beleállunk a szó rejtett értelmébe, hogy az tartana meg és hordozna minket mindenestől. Ahol van szó, ott bizonyára van értelem is, még ha rejtező is. Az elnémulás a teljes önfeladás; a beszéd megkapaszkodás a szóban. A vallási beszéd, a liturgia az a védekezés, melynek sáncai mögé húzódik az, aki a liturgiában I színe elé járul. I-nel kapcsolatban mindig magunkra öltünk valami védőruhát, talán mert a csönd félelmetes mezítelenségében nem vagyunk képesek kitartani.

BIBLIOGRÁFIA

BUBER 1991

BUBER, Martin: *Én és Te* (Ford. Bíró Dániel). Európa,¹ Budapest, 1991.

CASSIRER 1954

CASSIRER, Ernst: *An Essay on Man*. Doubleday & Comp., New York, 1954.

GADAMER 1994

GADAMER, Hans-Georg: *A szép aktualitása* (Ford. Bonyhai Gábor). T-Twins, Budapest, 1994.

MARCUSE 1990

MARCUSE, Herbert: *Az egydimenziós ember* (Ford. Józsa Péter). Kossuth, Budapest, 1990.

NEMES NAGY 1981

NEMES NAGY Ágnes: *Összegyűjtött versek*. Magvető, Budapest, 1981.

RAHNER 1970

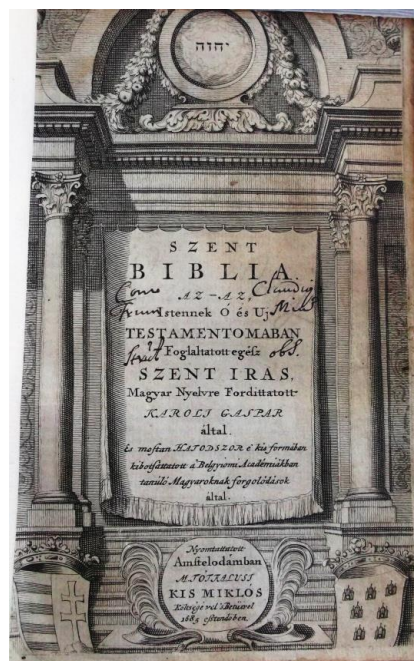
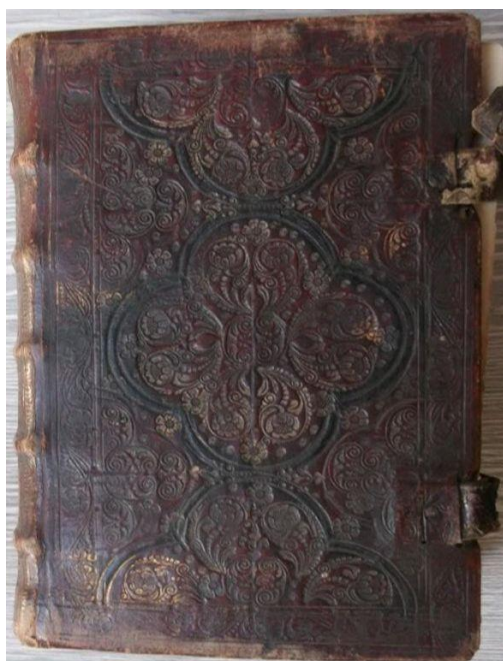
RAHNER, Karl: *Gotteserfahrung heute. Schriften zur Theologie*, Band IX. Benziger, Einsiedeln, 1970.

SOLATIUM NEOSTADIENSE – NÉMETÚJHELYI VIGASZTALÁS
ISMERETLEN KÖLTŐ LATIN ÉS MAGYAR BÖRTÖNVERSE
(BÉCSÚJHELY, 1690 KÖRÜL), BEJEGYZVE
A KOLOZSVÁRI FERENCESEK KÖNYVTÁRÁNAK
„ARANYAS BIBLIÁJÁBA”

GYULAI ÉVA

Tótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliája a kolozsvári ferences könyvtárból

Habent fata biblia. Igen, *biblia* és nem *libelli*, hiszen a *biblion* (βιβλίον) jelentése görögül – akárcsak a *libellus* latin szóé –: „könyvecske”, az előbbi a *βιβλος*, az utóbbi a *liber* deminutív formája. Több mint kétszáz bibliapéldánynak valóban különleges sors jutott a 21. század elején, hiszen bekerült Barna György (1946–2015) miskolci műgyűjtő, a miskolci Lézerpont Látványtár létrehozója bibliagyűjteményébe. A nagy értékű kollekció egyik darabja több szempontból is kiemelkedő fontosságú, egyrészt a magyar könyvtörténet és az egyetemes bibliakiadások aspektusából, másrészt a possessori bejegyzések miatt.

1–2. A kolozsvári ferencesek Aranyas Bibliájának (1685) kötéstáblája és címlapja.
Barna György bibliagyűjteménye, Miskolc (a Szerző felv.)

Barna György bibliagyűjteményének példánya a Károli v. Károlyi Bibliák kiadásának történetében is fontos helyet foglal el, hiszen Misztótfalusi/Tótfalusi Kis Miklós amszterdami kiadású „Aranyas” Bibliájáról van szó, amelyet az erdélyi nyomdász és tudós 1685-ben nyomtatott ki, nevét egyébként gazdagon aranyozott németalföldi kötéséről kapta, a kisméretű bibliák ugyanis kalandos úton, eredeti kötésükben kerültek Erdélybe. A miskolci példány értékét is növeli az eredeti vaknyomásos, aranyozott vörös bőrkötés. Az igazi meglepetést azonban a rézmetszetes díszcímlapon fekete tintával beírt possessori bejegyzés okozza, hiszen a teljes magyar református biblia 6. kiadása egykor a kolozsvári (latinul: *Claudiopolis*, németül: *Clausenburg*, ma: Cluj-Napoca, Románia) ferencesek tulajdonában volt: *Conv(entus) Claudiopo(litanus) F(rat)rum Min(orum) Strict(ioris) Obs(ervantiae)*.

A bejegyzés évszámot nem tartalmaz, ezért csak annyit tudhatunk, hogy az 1685-ben Amszterdamban megjelent Tótfalusi-féle Biblia, a végén Szenczi Molnár Albert zsoldárfordításaival (ezek az 1608. évi Hanau-i Bibliában jelentek meg először a Károli Biblia kiegészítéseként, azután, hogy Szenczi Molnár Albert 1607-ben Hernborban kiadta *Psalterium Hungaricum*-át) 1725 után került az obszerváns ferencesek kolozsvári rendházának birtokába, hiszen a ferencesek 1725 júniusában telepedtek le ismét a városban, miután a jezsuitáktól megkapták a középkori domonkos kolostort és templomot. A korábbi tulajdonosokra vonatkozóan nincsen bejegyzés a könyvben, a református biblia talán valamilyen hagyatékkal került a rendház könyvei közé, itteni felbukkanása jelzi, hogy a kolostori könyvtárak a 18. században sem csupán liturgikus célokat szolgáltak. A címlap előtti szennylapra, 17. század végi írással, latin disztichont írtak be:

Ad miseros Providentiae Seu Decreti divini

Calvinum haec tantum credens docuisse magistrum

Fallitur hic nimium rexelus aequae docet.

A kétsoros epigramma címe szerint a gondviselés vagy isteni elrendelés „szerencsétlenjeihez”, azaz a predestináció (*decretum divinum immutabile*) tanát magukénak valló reformátusokhoz szól. A hexameter jelentése: Aki azt hiszi, hogy csak Kálvin magiszter tanította ezeket [a tanokat], nagyon is téved, mert Drechsler (Drexler) is szintúgy tanítja. Az enigmatikus kétsoros vers több kérdést is felvet, az egyik, hogy mikor írták a bibliába, a másik, hogy ki volt az a Drechsler (v. Drexler), akit az ismeretlen bejegyző említ. Sajnos, egyikre sincs válasz, igaz, a magyarországi reformáció történetéből ismert Matthias Drechsler, a bányavidéki Bélabánya (ismert Fejérbánya néven is, németül: Dülln/Dülln, ma: Banská Belá, Szlovákia) evangélikus jegyzője (*syndicus*), akinek lányát 1687-ben¹ vette el Kassai (Cassai) Mihály (1640–1724), a hallei magyar könyvtár alapítója.² A bibliába beírt epigrammában bujkáló

¹ *Thalassius Auspicatissimus Nuptiis Viri... M. Georgii Michaelis Cassai*. Literis Schultzi-anis, Wittenberg, 1687. RMK III. 3482.

² RAFFAY Sándor: A hallei magyar könyvtár. *Theologiai Szaklap*, XI. (1907)/3–4. 244–261. Itt: 245.

gúnny alapján a verset a reformáció, főként a kálvinizmus tanainak elutasítója jegyezhetette be, talán azután, hogy az Aranyas Biblia eredeti, protestáns tulajdonosától katolikusokhoz került.

Ad lectorem – A kedves olvasóhoz

Az 1685. évi amszterdami biblia minden bizonnyal a szennylapjaira bejegyzett latin és magyar verssel együtt került a kolozsvári ferencesekhez. A *Solatium Neostadiense – PATIENTIA* (= Bécsújhelyi vigasztalás – TÜRELEM) c. latin és a *Német Ujhelyi Vigasztalás* c. magyar vers, az előbbi fordítása, címük alapján egy bécsújhelyi – latin nevén: *Neostadium*, korabeli magyar nevén: *Németújhely* (ma: Wiener Neustadt, Ausztria) – börtönben raboskodó (protestáns) személyhez szóló vigasztalás(ok). A kéziratos költemények közül a latin verset a 17. század utolsó évtizedében írtak be a bibliába, erre utal a 17. század végi írásmód is, az „e” jellegzetes, középkorra visszamenő kétvonalas írásával. A magyar vers más kéztől van, talán később, de hasonlóan a 17. és 18. század fordulóján íródhatott.

Kérdés, hogy a versek mikor keletkeztek: I. Lipót magyar király említése mindenképpen 1657 utánra datálja a költemények születését. A keletkezés idejének meghatározásához további segítséget adhat, hogy a latin vers, majd magyar fordítása egy I. Lipót és bírósága által, feltehetően felségárulás, összeesküvés bűnével elítélt és Bécsújhelyen bebörtönzött magyar nemeshez és magyar nemesről szól, azaz a lipóti abszolutizmus időszakáról, de nem tudjuk, vajon az 1681. évi országgyűlés előtt vagy azt követően történt a vers hőségnek perbe fogása és elítélése.

A versek szerzősége további források előkerülése nélkül nem tárható fel, sőt még az sem, hogy a rövidebb latin és a hosszabb magyar vers egyazon költőtől való-e, amit valószínűnek tartunk. A szennylapokra beírt latin vers költőjéről legtöbbit a versekhez készült ajánlások árulnak el, a rövidebb, hexameterekben írt ötsoros latin ajánlás (*Ad lectorem*), amellet, hogy az esetlegesen előforduló hibákért, szokás szerint, előre elnézést kér az olvasótól, a költőről csak annyit árul el, hogy nem iskolákban tanulta a versírást (*Poesis*), hanem „autodidakta” módon: fáradtság, a költészet iránti tehetség és hajlam, rendszeres olvasás (*labor et genius propensio, lectio frequens*) révén vált belőle otthonában „műveletlen költő” (*incultus poeta*). A poézishez szükséges meghitt szabadidőt (*otia nota*) a boldogból szerencsétlenné változó kor (*foelix jam nubilis aetas*) biztosította neki.

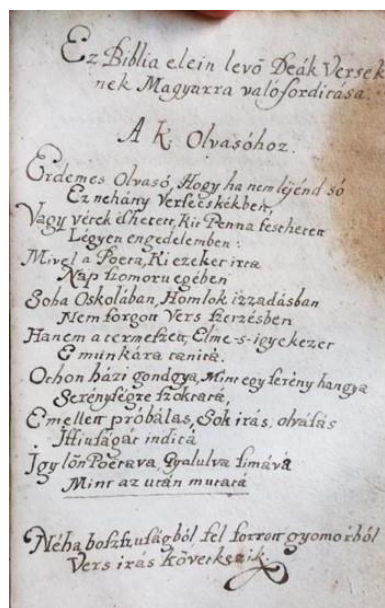
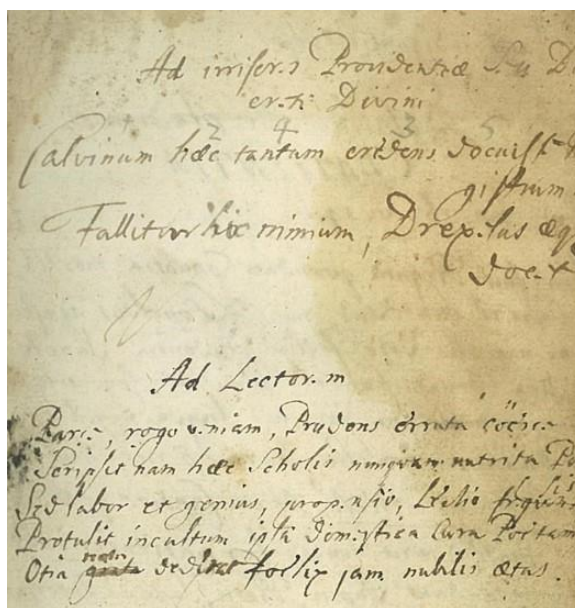
A kedves olvasóhoz szóló magyar nyelvű, ütemhangsúlyos, 8 sorpárból álló ajánlás megőrzi a latin vers lényegét, de bővebben és invenciózusabban mondja el, hogy a szerzőt nem az iskola, hanem saját ereje és tehetsége (*természet, elme és igyekezet, serénység, sok írás-olvasás, próbálás*) „gyalulta” poétává házi gondjai közepette. A korszakra, a 17. század második felére vonatkozó *nubilis aetas* (felhős korszak) a magyar versben „a nap szomorú egében” kifejezéssel tűnik fel.

Ad lectorem

A K. Olvasóhoz.

Parce, rogo veniam, Prudens errata coerce
 Scripsit nam haec Scholis numquam nutrita Poesis
 Sed labor et genius propensio, Lectio frequens
 Protulit incultum ipsa domestica cura Poetam
 Otia ~~grata~~ nota dederat foelix jam nubilis aetas.

Erdemes Olvasó, Hogy ha nem léjend só
 Ez néhány versecskében,
 Vagy vétek élhetett, kit Penna feshetett
 Légyen engedelemben:
 Mivel a Poeta, Ki ezeket írta
 Nap szomorú egében
 Soha iskolában, Homlok izzadásban
 nem forgott Vers szerzésben
 Hanem a természet, Elme-s-igyekezet
 E munkára tanítá.
 Othon házi gondgya, Mint egy serény hangya
 Serénységre szoktatá,
 E mellett próbálás, Sok irás, olvasás
 Iffiuságát inditá.
 Így lőn Poetava Gyalulva simává
 mint az után mutatá.

3–4. A latin és magyar nyelvű ajánlás. Barna György bibliagyűjteménye, Miskolc (a Szerző felv.)

A mottók

A latin vers címét két idézet is kíséri, az egyik – igaz, némileg helytelenül – Iuvenalis (v. Juvenalis) szatírját idézi: *Facit indignatio versus* (helyesen: *Facit indignatio versum*, Iuvenalis Sat. I, 79.). A szállóigeként is ismert Iuvenalis-sor szerint a költőt az őt ért méltatlanság készíti versírásra, így a *Solatium Neostadiense* mottója – amelyben az eredeti egyes számot pluralisra (*versum – versus*) változtatta a költő – nem hagy kétséget afelől, hogy súlyos igazságtalanság, sérelem „ihlette” a latin verset.

Ezt igazolja a másik mottó is, amelyre csak az igehely utal: *Prov. Cap. 16. v. 14.*; azaz Péld. 16:14. A bibliai lókus a Vulgata szerint: *Indignatio regis nuntii mortis et vir sapiens placabit eam*; a Károli Biblia szerint pedig: *A királynak felgerjedt haragja olyan, mint a halál követe; de a bölcs férfiú leszállítja azt.* A mottót a versek kezdete is tartalmazza, a latin költemény első sora a Vulgatára utal: *Ira fuit Regum quondam praenuntia mortis*; míg a magyar vers első sora is a Példabeszédek megfelelő sorára vonatkozik: *A Bölcs fel jedczette, Hogy halál követe / A királyok haragja.* A latin vers címe és az igehely közé a költő ezt írta, részben a címhez, részben a bibliai helyhez mint mottóhoz kapcsolva és azt kiegészítve: *PATIENTIA*, vagyis türelem, így ez a szó a Példabeszédekből vett mondással együtt projiciálja a vigasztaló vers(ek) üzenetét: aki most a király haragja miatt börtönben ül, ha bölcsen és türelemmel tűri sorsát, a harag is mérséklődik, és megszabadul.

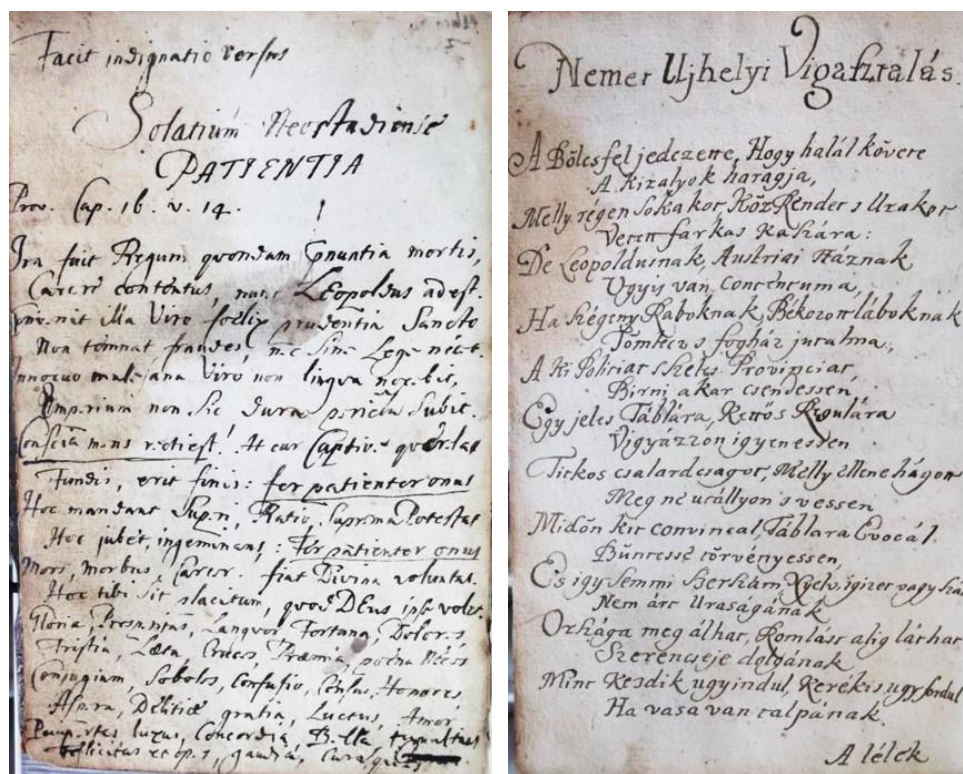
A magyar vershez szerzője nem társított mottót, az ajánlás után azonban a Iuvenalis-sor szabad fordítását olvashatjuk, versbe szedve, ami igazolja, hogy a költő „gyomorforogató” méltánytalanság miatt vette rá magát a versírásra: *Néha bosszúságból fel forrott gyomorból / Vers írás következik.*

Műfaj és metrum

Az Aranyas Bibliába beírt latin és a magyar vers összetartozik, a magyar változat az ajánlás szerint a latin költemény fordítása: *Ez biblia elein levő Deák Verseknek Magyarra való fordítása.* Már a költemények igen eltérő terjedelme, jelesül, hogy a latin vers 60 sorával szemben a magyar 176 sorból áll, figyelmeztethet, hogy valójában nem fordításról, hanem interpretációról van szó, sőt a magyar változat mintha személyesebb lenne, azon túl, hogy a szerzőnek csak ez lehet az anyanyelve, az információkat tekintve is sokkal gazdagabb. Éppen a magyar költemény ezen sajátosságai miatt feltételezzünk, hogy a latin és magyar verset ugyanazon szerző írta, sőt nemcsak írta, hanem talán szenvedte is, feltesszük, hogy a vigasztalásra talán maga a tömlöcben sínylődő poéta szorul. A költemények műfaja ugyanis – ahogyan már a címek is meghatározzák: *Solatium Neostadiense – Nemet Ujhelyi Vigasztálás* – az antik eredetű és eredetileg prózai *consolatio*, vagyis vigasztalás.

A latin vers metruma a klasszikus disztichon, míg a másik versnek nemcsak a nyelve, hanem a verselése is magyaros, ugyanis ütemhangsúlyos. A versben, amely nincs versszakokra osztva, két-két sor tartozik össze, ezt a lejegyző is érzékelteti, hiszen a második sort rendre beljebb kezdi, ezek a sorpárok, a sorfajt tekintve, ún.

nagysorokat alkotnak, két sormetszettel: az első sorok közepén, illetve végén; az első sor két 6 szótagos, a második egy 7 szótagos ütemből áll (6|6|7: tizenkettes alapú nagysor), azaz éppen a Balassi-sort adja ki.

5–6. A latin és magyar nyelvű versek első oldala.
Barna György bibliogyűjteménye, Miskolc (a Szerző fély.)

A versek

A két vers I. Lipót császár és magyar király (1657–1705) bécsújhelyi börtönében raboskodó fogolyhoz szól, akit mind a latin (*Captive*), mind a magyar vers (*te Szegény fogoly*) megszólít. A vers kezdő sorai, a Bibliára hivatkozva, jelesen, hogy a királyok haragja akár halált is hozhatott alattvalójukra, az uralkodó, I. Lipót haragjáról szólnak, éles kritikával illetve a király „bepolitikáját”. A latin vers gúnyosan jegyzi meg, hogy Lipót (a halál helyett) most „megelégszik” a börtönnel is (*carcere contentus nunc Leopoldus adest*). Ugyanezzel a gondolattal kezdődik a magyar költemény is (*De Leopoldusnak, Austriai Háznak / Ugyis van contentuma, Ha Szegény raboknak, Békozott láboknak / Tomlec s fogház jutalma*). Ez a „Szent Férfit” (*Viro... Sancto*), azaz a király ráadásul úgy okozkodik, hogy birodalmát veszedelmek nélkül őrizheti meg, ha nem riad vissza a cselvetésektől, az ítélet nélküli végrehajtott halálbüntetéstől, ártatlanok gyalázásától. Ugyanez, azaz az Ausztriai Ház magyar

politikájának bírálata, a magyar változatban kevésbé élesen, de hasonló üzenettel jelenik meg, ugyanakkor kiemeli a „tábla”, azaz királyi ítélőtábla, illetve a látszólagos törvényesség szerepét a magyar rendek elleni eljárásokban:

<i>Convenit illa Viro foelix prudentia Sancto</i>	<i>Aki Politiát s széles Provinciát</i>
<i>Non temnat fraudes, nec sine Lege neces.</i>	<i>Birni akar csendessen</i>
<i>Innocuo male sana Viro non lingua nocebit,</i>	<i>Egy jeles Táblára, kettős Regulára</i>
<i>Imperium non sic dura pericla subit.</i>	<i>Vigyázzon igényesen.</i>
	<i>Titkos csalárdcsagot, Melly ellene hágott</i>
	<i>Meg ne utálljon s vessen</i>
	<i>Midőn kit convincal, Táblara Evocál</i>
	<i>Büntesse törvényesen</i>
	<i>Es így semmi szerszám, Nyelv, igiret vagy Szám</i>
	<i>Nem árt Uraságának</i>
	<i>Országá meg álhat, Romlást alig láthat</i>
	<i>Szerencséje dolgának</i>

A rabság oka a király haragja, de a magyar vers szerint a fogoly egy nemes ember, akit egy általa nem ismert rosszakarója kevert bajba, mégpedig a király elleni összeesküvésbe. A versből kiderül, hogy aki beárulta, olyannyira nem ismerte őt, hogy „nagyságos” titulust és őt meg nem illető címet „ragasztott rá”, pedig ez nem illette meg, mivel nem volt főrend (*Hinc est quod mordax Titulum tibi finxit Inanem – Ki Soha nem ismért... Innen van hogy gradust, Nagyságló Titulust, / Rád ragasztott illetlen*).

A magyar sorokból felsejlik a szoros őrizet alatt tartott bécsújhelyi rab nyomorúságos sorsa is, akit ablaktalan zárkába helyeztek, sőt kését is elvették, nehogy segítségével kiszabadítsa magát, illetve, nehogy maga ellen fordítsa. A bécsújhelyi rabokat olyan erősen megkötözik, mintha eszelősök lennének. A versek felidéznek a fogoly egykori szabad életét is, a birtokán gazdálkodó, családja körében tevékenykedő, magas méltóságra nem vágyó magyar nemes bukolikus leírásában:

<i>[D]elitia fuerant arbusta locare</i>	<i>[P]lánta és ág, Kerti Szep mulacság</i>
<i>Hortis? et Agrestis ferre laboris onus.</i>	<i>Tölté régen kedvedet.</i>
	<i>Mezőn kaszáltatás, Hegyen kapáltatás</i>
	<i>Ujitotta elmédet,</i>
	<i>Néha szántás vetés, vetemény ültetés</i>
<i>Nunc vites plantare jubes? nunc vertere terras</i>	<i>Meg hozta örömedet.</i>
<i>Cornigeros iterum nunc numerare Boves</i>	<i>Tuccz vala gulyákat, Szép Szarvu marhákot</i>
	<i>Réteket Számban venni</i>
<i>Nunc placet indomitos stabulis cicurare Caballos</i>	<i>Szilaj vad lovakot, Hires paripákat</i>
	<i>Szelidcségre szoktatni,</i>
<i>Pingvibus agnellis pascua plena dare</i>	<i>Bárányos juhokot, Jóféle fajokot</i>
	<i>Erdőn metőn tartani:</i>
<i>Amplecti sociam vitae, Sobolesque tenellas</i>	<i>Illy jeles dolgokkal, Szép majorságokkal</i>
	<i>Te magadat mulatni. [...]</i>
<i>moribus ingenuis, condecorare tuas.</i>	<i>Eltednek párjában, Ki vala Házadban</i>
	<i>Kincsdedben és minden kedved</i>
	<i>Kedves Magzatiddal, Zöldellő fiakkal</i>
	<i>Vala gyönyörűséged:</i>

Kérdéses a vers szerzőjének illetősége is, vajon alsó- vagy felső-magyarországi, dunántúli, esetleg erdélyi személyről van-e szó, a versben szereplő tájnyelvi alakok: *poroncsol, aggalalom, kósthossak, művhely, bárányság, gyömölcsököt, farkaska-sza, tömlec, jovoddal, susárló, kövérettél* stb. talán segíthetnek majd a szerzőhöz kapcsolható régiót is meghatározni. A versekből nem derül ki a fogoly (és a szerző) felekezete, de minden bizonnyal a 17. század utolsó harmadának rendi küzdelmeiben is részt vett protestáns nemes szerzőről és szenvedőről van szó, ezt húzza alá, hogy a református Aranyas Biblia lapjaira másolták be a verseket. A magyar versben a Károlyi Bibliának éppen a Példabeszédek könyvében (*A gonosz ember versengést szerez, és a susárló elválasztja a jó barátokat*. Péld. 16:28) olvasható egyik tájzava, a varázsló jelentésű *susárló* is megjelenik: *Ez álnok susárló, hitetlen forraló / Sokat ártott nyelvével*. A protestáns kegyesség toposzai sorakoznak a magyar versnek az isteni akaratban való megnyugvásra és a békességes tűrésre buzdító szakaszában, illetve a főhóst mint istenfélő és hazaszerető férfit felidéző soraiban:

*Békességes tűrést, Kereszt alatt ülést
Az Isten poroncsolta
Szives bátorságot, Alhatatosságot
Okosságis jovallya.
Halál nyavalyaé, Tömlecz kalodae?
Mind Isten akarattya:
Nékedis ugy tessék, Rajtadis ugy essék
A mint Isten akarja.
Dicsőség, boldogság, Szerencse, lankatcság
Szomoruság fájdalom;
Büntetés jutalom, Kereszt aggalalom,
Uraság és hatalom,
Házasság, magzatok, Tisztesség, bánatok,
életbeli unalom,
Szeretet, Kegyelem, Edes engedelem,
Bestelenség, szidalom,
Szegenység, gazdagság, Kincs és Háborúság
Öröm és nyugodalom,
Hidegek, melegék, Szépteremény földek
Egesség, Csendes álm,
Haj Szálnak tudasa, Testünk formálása
Mind Isteni hatalom
Szenvedést nem tudó, Miért hát hogy ad(?)
Rajtad a nyomoruság?
Istennek erejét, Sujtoló veszszejét,
Csókold meg mint fiúság:
Mert ki alázatos, Hitben álhatatos
Merő azon bárányság.*

*Fejet hajt kinlódik, De nem zugolódik
 Távul van tölle mordcság, [...] Effelett Szent művet, Idvezítő Könyvet
 olvasásra rendeltél,
 Isten Szólgáinak Sz: Prophetáinak
 Irásin elmékkettél,
 Imátkozásokkal, Hitáldozatokkal
 Rendelt időt töltöttél,
 Kegyesség munkáját, Idvességnek uttyát
 Mint lehetett követtél.
 Hozzád hasonlatos, Jóban foglalatos
 Bátor szívü ferfinak
 Oh mi lehetne szebb, Eltre rendeseb
 Mint szolgálni az Urnak.
 E mellett jó szivel, Erös békesseggel
 Szolgálni Hazájának:
 Akárkié lenne, Ha nyerhetnek benne
 Dólga Hadakozásnak.*

A versek üzenetét, a türelemre (vö.: *PATIENTIA*), azaz a „békeséges tűrésre” való felhívást a latin vers többször ismételt, egyébként latin szállóigeeként is ismert, imperatívuszos mondata foglalja össze: *Fer patienter onus* (Viseld türelmesen terhedet!), magyar fordítása: *Viseld nagy terhedet Tölled az mint lehet / S légy békeséges tűrő*. A költő vigasztalásának lényege, hogy fogoly sorsában változás lesz, a király haragja elmúlik, a tömlöcben senyvedőnek, akinek a bibliai Jób példáját kell követnie, igazságot szolgáltatnak majd:

*Tartóztasd hát magad, A bu miért ragad
 Hozzád igen annyéra?
 Tovább nem hagyatik, Ügyöd fel vétetik
 Le forr Király haragja,
 Leszsz ezennel vége, Lelked békesége
 Terem jó gyömölcsököt,
 Tekincs Jóbnak jajját, Bekesség peldajat
 S meg látod örömodet.*

Forrásközlés
A verseket a kéziratos forrásnak megfelelő betűhű alakban közöljük

Ismeretlen szerző:

Solatum Neostadiense és *Németújhelyi vigasztalás*
c. kéziratos verse,
Bécsújhely, 1690 körül

Bejegyezve a kolozsvári ferences rendház Aranyas Bibliájába (Amszterdam, 1685)
Barna György (1946–2015) bibliagyűjteménye, Miskolc

Facit indignatio versus

Solatum Neostadiense

PATIENTIA

Prov. Cap. 16. v. 14.

Ad lectorem

*Ez biblia elein levő Deák Versek-
nek Magyarra való fordítása*

A K. Olvasóhoz.

Parce, rogo veniam, Prudens errata coerce

Scripsit nam haec Scholis numquam nutrita Poesis

Sed labor et genius propensio, Lectio frequens

Protulit incultum ipsa domestica cura Poetam

Otia ~~grata~~ nota? dederat foelix jam nubilis aetas

Erdemes Olvasó, Hogy ha nem léjend só

Ez néhány versecskében,

Vagy vétek élhetett, kit Penna feshetett

Légyen engedelemben:

Mivela a Poeta, Ki ezeket írta

Nap szomorú egében

Soha iskolában, Homlok izzadásban

nem forgott Vers szerzésben

Hanem a természett, Elme-s-igyekezet

E munkára tanítá.

Othon házi gondgya, Mint egy serény hangya

Serénységre szoktatá,

E mellett próbálás, Sok írás, olvasás

Iffiuságát indítá.

Igy lőn Poetava Gyalulva simává

mint az után mutatá.

*

Néha bosszuságból fel forrott gyomorból

Vers írás következik.

Solatium Neostadiense
PATIENTIA

Nemet Ujhelyi Vigasztálás

*Ira fuit Regum quondam praenuntia mortis,
Carcere contentus, nunc Leopoldus adest.
Convenit illa Viro foelix prudentia Sancto
Non temnat fraudes, nec sine Lege neces.
Innocuo male sana Viro non lingua nocebit,
Imperium non sic dura pericla subit.
Conscia mens recti est!³ At cur Captive querelas
Fundis, erit finis: fer patienter onus.
Hoc mandant Superi, ratio, Suprema Potestas
Hoc jubet ingeminans: Fer patienter onus.
Mors, morbus, carcer. fiat Divina voluntas.
Hoc tibi sit placitum quod Deus ipse volet.
Gloria, Prosperitas, Langvor, Fortuna, Dolores,
Tristia, Laeta, Cruces, Praemia, poena, Neces?
Conjugium, Soboles, Confusio, Census, Honores
Aspera Delitiae gratia, Luctus, Amor.
Paupertas luxus, Concordia, Bella, tumultus
Felicitas et opes gaudia, Cura, quies.
Fulmen, Flamma, Furor Facies formosa, Favores,
Fertilitas, Fames, Foedera, Fama, Fides.
Omnia lege meant.⁴ Numerans quia Fata capillos
Arbiter ille reget, nec sinit esse secus.
Quid facit Impatiens? Geminat sibi saeve dolor[em]
Et Virgam Superum non satis esse sinit.
At Patiens pede fixe manet, vel mobilis umquam
Terga trahit, manibus firmiter ora prem[it]*

*A Bölcs fél jedcette, Hogy halál követe
A királyok haragja,
Melly régen sokakat köz Rendet s Urakat
Vetett farkas kaszára:⁵
De Leopoldusnak, Austriai Háznak
Ugyis van contentuma,
Ha Szégyen raboknak, Békozott láboknak
Tomlecz s fogház jutalma.
Aki Politiat s szeles Provinciat
Birmi akar csendessen
Egy jeles Táblára, kettős Regulára
Vigyázzon igyenessen.
Titkos csalardcsagot, Melly ellene hágott
Meg ne utálljon s vessen
Midőn kit convincal, Táblara Evocál
Büntesse törvényessen
Es igy semmi szerszám, Nyelv, igiret vagy Szám
Nem árt Uraságának
Országá meg álhat, Romlást alig láthat
Szerencséje dolgának
Mint Kezdik ugy indul, Kerék is ugy fordul
Ha vasa van talpának
A lélek mit vetett, vétette vagy jót tett
Biró maga magának;
Hát te Szegény fogoly, Ha van erőd hogy szóly
Miért jó panasz nyelvedtől;
Bu bánat miért gyötör, Ijesztő hegyes tör
Miért nincs távul Szívedtől?
Lészen budnak vége, Szomorúság Ege
Megtisztul fellegektől,
Rajtad levő terhet, Csendességhez férhet
Vidd mint lehet erődül.
Békességes túrést, Kereszt alati ülést
Az Isten poroncsolta
Szives bátorságot, Alhatatosságot
Okosságis jóvallyá.*

³ *Conscia mens recti famae mendacia risit.* [Ártatlanságának tudatában kinevette a szóbeszéd hazugságait.] OVIDIUS: *Fasti*. IV. 311.

⁴ *Omnia lege meant, quam rerum Conditor ille / Sanxit ab aeterno.* Gualterus de CASTIGLIONE: *Alexandreis* VI. 514–515. Gautier de Châtillon (1135 k.–†1190) francia neolatin költő és teológus Sándor-regényének 17. századi szentgalleni kiadásai: *Alexandris, sive gesta Alexandri Magni auctore Gualtero de Castillione*. In Monasterio St. Galli, 1659¹; 1698²

⁵ A farkaskasza fő funkciója az ellenséges lovasok földre terítése volt. Paraszti eszközökből, a kaszából és a nyeles ágnyesöböl alakult ki, ezeket hosszú nyárrsal egészítették ki.

<i>Contentus modicis, didicisti Spernere Honore[m.]</i>	<i>Halál nyavalyaé, Tömlecz kalodae?</i>
<i>Ambitio non te flexit ad ima furens</i>	<i>Mind Isten akarattya:</i>
<i>Non vindicta tibi poterat Svadere Labores</i>	<i>Nékedis ugy tessék, Rajtadis ugy essék</i>
<i>Ambiguos non te Fastus ad alta tulit</i>	<i>A mint Isten akarja.</i>
<i>Num quid? Delitia fuerant arbusta locare</i>	<i>Dicsőség, boldogság, Szerencse, lankatcság</i>
<i>Hortis? et Agrestis ferre laboris onus.</i>	<i>Szomorúság fájdalom;</i>
<i>Nunc vites plantare jubes? nunc vertere terras</i>	<i>Büntetés jutalom, Kereszt aggodalom,</i>
<i>Cornigeros iterum nunc numerare Boves</i>	<i>Uraság és hatalom,</i>
<i>Nunc placet indomitos stabulis cicurare Caballos</i>	<i>Házasság, magzatok, Tisztesség, bánatok,</i>
<i>Pingvibus agnellis pascua plena dare</i>	<i>életbeli unalom,</i>
<i>Amplecti sociam vitae, Sobolesque tenellas</i>	<i>Szeretet, Kegyelem, Edes engedelem,</i>
<i>moribus ingenuis, condecorare tuas.</i>	<i>Bestelenség, szidalom,</i>
<i>Et post haec tandem Sacros tractare libellos</i>	<i>Szegénység, gazdagság, Kincs és Háborúság</i>
<i>Fundere saepe preces, ac pietatis opus.</i>	<i>Öröm és nyugalom,</i>
<i>Quid velis esse Viro Simili jucundius unquam</i>	<i>Hidegek, melegék, Szépteremény földek</i>
<i>Pace? frui stabili, pellere Martis opus.</i>	<i>Egesség, Csendes álom,</i>
<i>Ambitio et Vindicta simul licet aestuet altum</i>	<i>Haj Szálnak tudasa, Testünk formálása</i>
<i>Nonne tamen tacitus respicit ad media?</i>	<i>Mind Isteni hatalom</i>
<i>Ast ubi deficiunt, Quis vasto <in>gurgite mergi</i>	<i>Szenvedést nem tudó, Miért hát hogy ad(?)</i>
<i>Stultus amat? totus rationis inops</i>	<i>Rajtad a nyomorúság?</i>
<i>Sic Miserandus eris potius quam carcere dignus</i>	<i>Istennek erejét, Sújtoló veszzejét,</i>
<i>Sed rogo! quid causae cultor ademptus habet(ur)</i>	<i>Csókkold meg mint fiaság:</i>
<i>Ne tu, te jugules! nonne est res plena pudoris</i>	<i>Mert ki alázatos, Hitben álhatatos</i>
<i>Tales cur furias Hungara terra fovet!</i>	<i>Merő azon bárányság.</i>
<i>Non secus inde (credas) veniunt ut fune ligemur(?)</i>	<i>Fejet hajt kinlódik, De nem zugalódik</i>
<i>Amens ne rabies, possit ad Ima dare.</i>	<i>Távul van tőlle mordcság,</i>
<i>Quid magis absurdi dabitur? cui Jurgia nectis</i>	<i>Az előtt te éltél, Jókkal bővölköttél,</i>
<i>Is tecum infoelix Intima cordis agat?</i>	<i>Másén nem kövérettél,</i>
<i>Impia lingua tamen socium dedit illa malorum</i>	<i>Titulusra rovást, Nem vöttél söt óvást</i>
<i>Et quem vix viderat, lingua proterva premit</i>	<i>Kevélységet kerültél,</i>
<i>Hinc est quod mordax Titulum tibi finxit Inanem</i>	<i>Nem ütött földhöz, Elhidd nem az üldöz</i>
<i>Sic multis nocuit quos neque novit atrox</i>	<i>Sorsoddal elégettél,</i>
<i>Pone modum curis Regis deferviat Ira.</i>	<i>Boszszuság tételben, Kecséges művhelyben</i>
<i>Consideranda dabit, nec foret ista diu</i>	<i>Elmén nem epesztettél,</i>
<i>Sorte tua contentus eras Captive! quid ultra</i>	<i>Illyen módon nagyra, Uri Méltóságra</i>
<i>Tergenimant Superi Fer Patienter onus.</i>	<i>Nem emelled Székedet:</i>
<i>Finis erit largosque dabit patientia fructus</i>	<i>Nem: mert Plánta és ág, Kerti Szep mulacság</i>
<i>Jobus adest speculum tu quoque grata canes.</i>	<i>Tölté régen kedvedet.</i>
	<i>Mezön kaszáltatás, Hegyen kapáltatás</i>
	<i>Ujitotta elmédet,</i>
	<i>Néha szántás vetés, vetemény ültetés</i>
	<i>Meg hozta örömodet.</i>
	<i>Tuccz vala gulyákat, Szép Szarvu marhákot</i>
	<i>Réteket Számban venni</i>
	<i>Szilaj vad lovakot, Hires paripákat</i>
	<i>Szelidcségre szoktatni,</i>
	<i>Bárányos juhokot, Jóféle fajokot</i>
	<i>Erdőn mezőn tartani:</i>
	<i>Illy jeles dolgokkal, Szép majorságokkal</i>
	<i>Te magadat mulatni.</i>
	<i>Kérd mégis elmédet, Emlékezetedet,</i>
	<i>Töbreis vezet tegedet,</i>
	<i>Eltednek párjában, Ki vala Házadban</i>
	<i>Kincsdedben és minden kedved</i>
	<i>Kedves Magzatiiddal, Zöldellő fiakkal</i>
	<i>Vala gyönyörűséged:</i>

Ezekkel ékerült; Bánattal üressült
 Eletbeli Szép eged;
 Effelett Szent művet, Idvezítő Könyvet
 Olvasásra rendeltél,
 Isten Szólgáinak Sz: Prophetáinak
 Irásin elméltéltél,
 Imátkozásokkal, Hitáldozatokkal
 Rendelt időt töltöttél,
 Kegyesség munkáját, Idvességnek uttyát
 Mint lehetett követtél.
 Hozzád hasonlatos, Jóban foglaltos
 Bátor szivü ferfinak
 Oh mi lehetne szebb, Eletre rendesseb
 Mint szólgálni az Urnak.
 E mellett jó szível, Erős békesseggel
 Szólgálni Hazájának:
 Akárkié lenne, Ha nyerhetnek benne
 Dólgá Hadakozásnak.
 Szalonnában a nyü, Ambár igen könyü,
 Keres mégis Óságot.
 Nyughatatlan elme, Lélek töredelme
 vadász nagy Méltóságot;
 Mégis jó eszközök, Isteni Segédek
 Adnak jobb bölldogságot:
 Mert azokkal senki, Ha van esze néki,
 Nem sért a fején lágyat.
 Ezek ha nincsenek, Vagy penig Kincsének
 nem veheti hasznait;
 Valaki mit csinál, Nem lesz jobb bolondnál
 Ha tengerben bé ugrik.
 Ez illyet inkább Szánd, Hogy sem tömleczre hánd
 Míg észére érkezik,
 Kegyességet így tész, Mint az okos Kertész
 Ki Plantával bajlodik.
 Mond meg mi az oka, Hogy mint egy madárka
 Szoros fogságot lássak?
 S miért töllem a kés, Mellyel nem esik rés
 Hogy Ki Szabadulhassak
 Mostan el vétetett s Meg Sem engettetett
 Hogy tiszta eget lássak
 Talám hogy Kezemmél Magam eszközömmel
 Halált ne kóstolhossak.
 Nem nagy gyalázate? Rosz magyarázaté;
 Hogy illy Nemes Országban
 Valaki boszszuból, Dölyfös indulatból
 Essék rut gyilkosságban
 Lélkét mint egy hóhér, kit ördög Szele ér
 El veszesse mordcságában?
 El hidd nem külömben, Hogy vernek kötelben
 esik rajtunk a dolog,

Mintha reis Judás Practicáló Theudás,
 Vólnál Királyod ellen.
 Innen van hogy gradust, Nagyságló Titulust,
 Rád ragasztott illetlen,
 Ez álnok sufárló, Híreletlen forraló.
 Sokat ártott nyelvvel;
 Ugy más embereknek, Uri személyeknek,
 Kierfizet bőrivel.
 Tartóztasd hát magad, A bu miért ragad
 Hozzád igen annyéra.
 Tovább nem hagyatik, Ügyöd fel véterik
 Le forr Király haragja;
 Lám magad sorsoddal, Keresett jovoddal
 Valál meg elegendő.
 Azért kiáltattya, Haromszor mondattya
 A Tanács, ki mennyben Fő
 Viseld nagy terhedet Tölled az mint lehet
 S légy békességes tüdő
 Lesz ezennel vége, Lelked békessége
 Terem jó gyömölcsököt,
 Tekincs Jóbnak jajját, Bekesség példáját
 S meg látod örömodot.
 Vege.

7. A magyar vers utolsó oldala. Barna György bibliagyűjteménye, Miskolc (a Szerző felv.)

Mint eszelősököt, Fő Szédelgösököt
 Kiknél elme tébolyog;
 Meg kötik vezetik, Fogházban rekesztik
 Földhöz ne verjék magok,
 Nem visszas dologe? Képtelen foroge?
 Az emberi elmében,
 Hogy a kívül pered, Melly haragból ered
 Vólt az előtt terhesen:
 Mégis találkozott, Egy olyan átkozott
 Csalárd áruló ember;
 Ki Soha nem ismért, Mégis hitedben Sért
 S nyelvvel bünben kever;
 Mintha teis Judás, Practicáló Theudás,
 Vólnál Királyod ellen.
 Innen van hogy gradust, Nagyságló Titulust,
 Rád ragasztott illetlen,
 Ez álnok sufárló, hitetlen forraló
 Sokat ártott nyelvvel;
 Ugy más embereknek, Uri személyeknek
 kiért fizet bőrivel.
 Tartóztasd hát magad, A bu miért ragad
 Hozzád igen annyéra?
 Tovább nem hagyatik, Ügyöd fel vétetik
 Le forr Király haragja,
 Lám magad sorsoddal, keresett jovoddal
 Valál meg elegendő.
 Azért kiáltattya, Haromszor mondatta
 A Tanács, ki mennyben Fő
 Viseld nay terhedet Tölled az mint lehet
 S légy békességes tüdő
 Lesz ezennel vége, Lelked békessége
 Terem jó gyömölcsököt,
 Tekincs Jóbnak jajját, Bekesség példáját
 S meg látod örömodet.

A KUBAI KATOLIKUS PAPSÁG HELYZETE A FORRADALMAT KÖVETŐEN (1960–1961)

HORVÁTH EMŐKE

1961 szeptemberében egy spanyol hajó, a *Covadonga* fedélzetéről csüggedten szemlélhette százharmincegy – aggastyán és fiatal – katolikus pap, hogyan távolodik hajójuk a kubai partoktól, hogy végül az óceán túloldalán kössön ki. Tanulmányomban igyekszem kimutatni, hogy mi készítette vagy kényszerítette arra ezt a százharmincegy papot, hogy egyszerre hagyja el Kubát. A forrásokban megjelenő két fő szempontot emelem ki a probléma tárgyalásakor: egyrészt a hatalom oldaláról megnyilvánuló és egyre gyakrabban hangoztatott kifogást: a kubai papság származásának kérdését; másrészt a felsőpapságnak és mindenekelőtt a primásnak a kommunizmussal kapcsolatos nézeteit.

ELŐZMÉNYEK

1959. január 1-jén győzött a Fidel Castro vezette forradalom, melynek következményeként Fulgencio Batista 1958 szilveszterének éjszakáján legszűkebb támogatóinak kíséretében elhagyta az országot. Személy szerint Fidel Castro mint a forradalom vezetője, rendkívüli népszerűségnek és általános tiszteletnek örvendett az országban nemcsak az alacsonyabb néprétegek, hanem a katolikus középosztály körében is. Ennek magyarázatát részben a Moncada-laktanya ellen indított fegyveres akció idejétől a kubai politikai életben betöltött szerepében, részben pedig származásában, társadalmi hovatartozásában találhatjuk meg, hiszen úgy érezhették a középosztály tagjai, hogy Castro egy közülük: vidéki földbirtokos család gyermeke, a legjobb jezsuita magániskolában folytatta középiskolai tanulmányait, a Havannai Egyetemen jogot hallgatott, ügyvéd lett, befolyásos családból nőtt. A katolikus egyház sem volt elutasító vele szemben, Kuba primása, Enrique Pérez Serantes, a forradalom győzelmét követő első körlevelében, amely *Vida Nueva (Új Élet)* címmel¹ jelent meg, lelkesen köszöntötte a változásokat, és megkérdőjelezhetetlenül Fidel Castróban látta a jövőt, akiről a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott.²

Az 1959. év politikai intézkedései azonban kezdték eltávolítani egymástól az egyházat és az új politikai hatalmat, és 1960 januárjától kezdve egyre több alkalommal fogalmazódtak meg a papság egyes képviselőivel szemben konkrét vádak. Ezekben az esetekben gyakran hivatkoztak az adott egyházi személy „idegenségére”, külföldi, spanyol születésére és ebből fakadóan az odaadó hazafias érzés hiányára.

¹ PÉREZ SERANTES 1959.

² A *Vida Nueva* elemzésére vonatkozóan lásd HORVÁTH 2014.

A KUBAI PAPSÁG ÉS A SPANYOLOK

1. Spanyolok Kubában

Gyakorlatilag már a spanyol felfedezésekkel egy időben megindult a beköltözés az Ibériai-félszigetről az újonnan megismert vidékekre. Kuba azonban nem tartozott a gazdag alkirályságok területéhez, ezért csekély vonzerőt gyakorolt a korai betelepülők körében. A 19. század végén és a 20. század elején a latin-amerikai térségbe történő spanyol bevándorlásban a korábbi évtizedekhez képest jelentős földrajzi módosulás következett be –korábban Mexikó és Peru területe bizonyult a legvonzóbbnak –, most azonban a migránsok kétharmada Kubában és Argentínában kívánt letelepedni.³ Kuba a korabeli migrációs célországok között a La Plata vidék⁴ után a második helyet szerezte meg magának, és ezzel számos gazdagabb és nagyobb országot maga mögé utasított. Egyet kell értenünk José Moyával, hogy Kuba 19. századi népszerűsége részben gyarmati státusával magyarázható.⁵ A sziget Spanyolország iránti hűsége azonban az úgynevezett tízéves háború (1868–1878) folyamán csorbát szenvedett, a függetlenség kivívásának megakadályozására nagyobb létszámú spanyol katonai kontingens, 209 000 fős hadsereg állomásozott Kubában; és a katonák közül sokan a háború lezárását követően sem tértek vissza hazájukba.⁶ Az 1886-ban bekövetkezett rabszolga-felszabadítás következménye egy újabb migrációs hullám megindulása lett, mivel az ültetvények tulajdonosai most már fehér munkaerőt igyekeztek alkalmazni. A bevándorlók legnagyobb számban Spanyolország északi részéből, elsősorban Galíciából és a Kanári-szigetéről érkeztek.⁷ A gallegók kubai jelenlétére két közismert példát is említhetünk: Fidel Castro apját, Ángel Castróét,⁸ valamint a spanyol Pontevedra tartomány Tuy nevű településén született Enrique Pérez Serantesét, aki a kisszeminariumot befejezve a katonai szolgálat elől Havannába hajózott, és a kubai forradalom győzelmének évében az ország primásaként állt az egyház élén.⁹

2. A külföldiek aránya az egyháziakon belül

A spanyolok kiemelkedő létszámú jelenléte a kubai katolikus papság esetében is megfigyelhető volt, 80 százalék körüli aránnyal tűntek ki a más nemzetiségek sorából, állapítja meg Margaret Crahan amerikai politológus.¹⁰ Ez a létszámbeli fölény a Castro-féle forradalom győzelmét követően súlyos hivatkozási alapot

³ A kérdésre lásd: MOYA 2003, 9–28.

⁴ Argentína, Uruguay és Brazília északi részének összefoglaló megnevezése.

⁵ MOYA 2003, 16.

⁶ A Kubában állomásozó spanyol hadsereg létszáma 1898-ban, a függetlenségi háború idején is 200 000 fő körül mozgott: BALFOUR 1997, 19.

⁷ MOYA 2003, 20.; Lásd VIDAL RODRÍGUEZ 2005, különösen 37–39.

⁸ LATELL 2005, 31.

⁹ CUADRIELLO 2002, 35.

¹⁰ CRAHAN 1985, 319–340, 320.

jelentett a klérus „idegen szívűségének” a bizonyítására. Igyekeztem utánajárni az állítás pontosságának, ezért megnéztem, hogy a kubai egyházi szervezet élén 1959–1961 között, vagyis az általam vizsgált időszakban, bizonyíthatóan kimutatható-e a spanyolok létszámának magas aránya, vagyis milyen származású egyházi személyek vezették az egyházat. A következő eredményre jutottam. Santiago de Cuba érseke, az ország prímása, Enrique Pérez Serantes – ahogy azt már korábban említettem – Spanyolországból érkezett pap volt. A havannai érsek – Manuel Arteaga y Betancourt – kubai származású volt, 1963-ban bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a tisztséget. A Pinar del Río-i egyházmegye élén 1959-ben Evelio Díaz, majd 1960-tól Manuel Rodríguez Rosas állt, mindketten kubai származásúak. A cienfuegos-i egyházmegye vezetése Eduardo Martínez Dalmau kubai püspök kezében összpontosult 1961-ig, és még ebben az évben az ugyancsak kubai Alfredo Müller San Martín váltotta őt. A matanzasi egyházmegye működése szintén két kubai püspökre, 1960-ig Juan Alberto Martín Villaverdere, majd 1961-től José Maximino Domínguezre volt bízva. A camagüey-i egyházmegye élén spanyol származású püspök, Carlos Ríu Anglés állt 1964-ig.¹¹ A megnevezett kilenc főpap közül tehát mindössze ketten voltak spanyol származásúak, ami 22,2 százalékos arányt jelent, vagyis semmiképpen sem mondható el a hivatalban lévő főpapok esetében, hogy a spanyolok aránya felülreprezentált lett volna. Az 1960-as évek végétől, a két spanyol főpap halálát követően pedig egyetlen külföldi származású egyházi vezető sem volt Kubában. A fentiek alapján megállapítható, hogy a megyéspüspökök sorában a spanyol befolyás nem volt jelentős, de Pérez Serantes személyén keresztül mégis nagyobb hangsúlyt és reprezentációt kapott a kérdés, mivel maga a prímás, a kubai papság irányítója nem kubai, hanem spanyol származású volt.

Az alsópapság és a szerzetesség tekintetében már más arányt mutatnak az adatok. 1955-ben összesen 661 egyházmegyés és szerzetes pap kubai működéséről van tudomásunk, és közülük csak 125-en voltak kubaiak, azaz 536 külföldi pap teljesített szolgálatot az országban, vagyis a külföldi papok aránya 81,089 százalékot tett ki, tehát valóban jelentős többséget alkottak. A szerzetesek esetében 329 férfi szerzetes és 1872 apáca élt a szigeten, utóbbiak esetében csak 556 kubairól tudunk,¹² vagyis az apácák körében is 80,30 százalék volt a külföldiek száma. Sajnos a férfi szerzetesek vonatkozásában nem találtam adatot a kubaiak és a külföldiek létszámát illetően, így ebben a kérdésben nem tudok pontos arányt említeni, mint ahogy adatok hiányában az a bennünket érdeklő alapkérdés sem megválaszolható, hogy a külföldiek számán belül hányan lehettek a spanyolok. Az bizonyos, hogy más nemzetiségű – ír, brit, belga, francia, amerikai – egyháziak is teljesítettek szolgálatot Kubában. Nagy valószínűséggel azonban a spanyolok aránya – történelmi okokból kifolyólag – magasan felülmúlhatta a más országokból

¹¹ Az adatok a kubai katolikus egyház honlapjairól szedhetők össze:
<http://www.iglesiacubana.net/> (letöltve: 2014. dec.16.)

¹² SUPER 2003, 513.

érkezett egyházi személyekét, de a Crahan által említett számot a fentiek alapján én általában a külföldi papok arányára vonatkoztatom.

3. Konfliktusok spanyol papok miatt, 1960–1961

Fidel Castro 1959. augusztus 15-én tartott sajtókonferenciáját élőben közvetítette a *Radio Progreso*.¹³ A program egyetlen témát, a kubai forradalommal szemben fellépő ellenforradalmi cselekmények kérdését járta körbe. A hatalom megítélése szerint mindenhol jelenvaló volt a forradalommal szembeni ellenérzés, és az 1960-as esztendőktől kezdve a kormányzat figyelme egyre intenzívebben az egyháziak felé fordult, az év elejéhez kapcsolható események ezt a folyamatot csak felgyorsították. Iñaki de Azpiazu Argentínában élő spanyol jezsuita szerzetes a kubai TV-ben adott interjúja alkalmával kiállt a forradalom mellett, és hevesen támadta a Franco rezsimit. Két spanyol ágostonos szerzetes – Mendoza és Morales atya –, olyannyira az interjú hatása alá került, hogy személyesen megjelent a televízió stúdiójában, hogy az elhangzottakkal kapcsolatos ellenérzésének adjon hangot, de erre a TV-től nem kaptak lehetőséget, hanem megszakították az adást.¹⁴ A spanyol nagykövetség tanácsosa, Jaime Caldevilla azonnal jelentést írt hazai feljebbvalóinak az atrocitásról.¹⁵ Az ügy önmagában érdektelen lenne témánk szempontjából, azonban a Kubában működő, spanyol alapítású férfi szerzetesközösségek spanyol származású vezetői az interjú kapcsán közös nyilatkozatot adtak ki, melyben deklarálták Spanyolország és a Franco rezsim melletti elkötelezettségüket. Nyilatkozatukat az új esztendő alkalmából, 1960. január 7-én, a spanyol nagykövetségen tartott fogadáson Aristónico Ursa, a klarétinusok¹⁶ helyettes tartományfőnöke olvasta fel, illetve beszédet is tartott, melyben egyértelműen elkötelezte magát – és az általa reprezentált közösséget – Franco személye és rendszere mellett. Az írást szó szerint leköszölte a *Diario de la Marina* másnapi száma, majd rövid késéssel a spanyol *ABC* napilap andalúz kiadása is lehozta az anyagot.¹⁷ A közös deklaráció egyértelműen a spanyol köztársaságiak kegyetlen egyházellenességét emelte ki, az írat megfogalmazói szerint a marxista irányultságú republikánus kormányzás idején, 1931 és 1939 között, tizenkét püspök, tizenhatezer pap és az *Actio Catholica* több mint hétezer tagja vesztette életét Spanyolországban, kilenc egyházmegyében a papság 80 százaléka eltűnt,

¹³ A közvetítésről angol nyelvű összefoglaló található a University of Texas honlapján: <http://lanic.utexas.edu/project/castro/db/1959/19590817.html> (letöltve: 2015. július 31.)

¹⁴ Jaime Caldevilla jelentése: Informe n° 1 de Caldevilla, La Habana, 2-01-1960 (AGA Exteriores, C-5360), idézi PÁZ-SANCHEZ 2001, 20.

¹⁵ Jaime Caldevilla jelentése: Informe n° 2 de Caldevilla, La Habana, 9-01-1960 (AGA. *Asuntos Exteriores, C-5360*), idézi PÁZ-SANCHEZ 2001, 20.

¹⁶ A rendet 1849-ben Antonius Claret (1807–1870) katalán érsek, II. Izabella gyóntatója alapította Vic-ben (Spanyolország). Ugyanebben az évben Santiago de Cuba érsekévé kreálták, de 1857-ben II. Izabella kérésére visszatért Spanyolországba.

¹⁷ *Diario de la Marina*, 1960. január 8., 1 A – 2 A; *ABC*, 1960. január 23., edición de Andalucía, 9 – 10.

Málagában ez az arány elérte a 90 százalékot.¹⁸ Nem létezett vallásszabadság, sok száz templomot és kolostort felgyújtottak, elpusztítottak. Felszámolták a jezsuiták iskoláit, elrabolták az egyházi vagyont. A nyilatkozat aláírói a spanyol polgárháborút a köztársaságiak heves vallásüldözése elleni fellépésként értelmezték, melyet XI. Pius pápa keresztes hadjáratnak nevezett, és ezt a keresztes hadjáratot (*cruzada*) tekintik a jelenlegi spanyol állam megalapozójának. A deklaráció aláírói csak az egyház szempontjából vizsgálták a kérdést, más politikai aspektusra nem tértek ki. A nyilatkozat semmilyen megközelítésből sem tett szó szerinti utalást a kubai forradalomra, mégis úgy gondolom, a köztársaságiak marxista elkötelezettségének többszöri hangsúlyozott kiemelésével a kubai politikai helyzet radikalizálódásának, a kommunisták megerősödésének a veszélyére is szerettek volna utalni, túl a konkrét, deklarált célon. A hatalom reakciója nem késett sokáig, Castro a *Telemundo* január 20-i adásában reflektált a történetekre, ahol mind a nyilatkozatot aláíró egyháziakra, mind a nagykövetre negatív megjegyzéseket tett, bár azt elismerte, hogy nem az egész egyház szervezkedik ellene.¹⁹ A nyilatkozat ugyanakkor hosszú távra támadási felületet adott az egész kubai katolikus egyházzal szemben, egybe mosva annak minden képviselőjét, mintha mindnyájan a Franco-rezsim támogatói lettek volna.

A KOMMUNIZMUS ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

Az 1960. esztendő a kommunizmussal szembeni fellépések és megnyilatkozások szempontjából is meghatározó évnek bizonyult. 1960. február 5-én érkezett Kubába Anasztáz Mikoján, a Szovjetunió Minisztertanácsának első elnökhelyettese, látogatásának apropóját a Havannában rendezendő szovjet gazdasági kiállítás megnyitása jelentette. A szokásos diplomáciai protokoll, a José Martí emlékmű megkoszorúzása, szintén az egyházzal szemben felhasználható momentum kiindulópontjává lett, mivel a Villanova Egyetem és a Havannai Egyetem diákszervezetének néhány tagja a kommunizmus elutasításaként, tiltakozásuk jeleként kubai zászlót kívánt Mikoján szovjet címerrel díszített koszorújára teríteni. A rendőrség azonnal lecsapott, aránytalanul heves erőszakot alkalmazott az akció tagjaival szemben, lövések is dördültek, súlyosabb sebesülés azonban nem történt,²⁰ de többek között letartóztatták Alberto Müllert, Juan Manuel Salvatot és Ernesto Fernández Traviesót; mindhárman az *Acción Católica Universitaria* vezetői. Alberto Müller esetében bonyolította a helyzetet, hogy az egyik kubai püspök rokona volt.²¹ A Villanova Egyetem rektora, Boza Masvidal, a letartóztatott fiatalok mellett próbált érvelni, felhasználva Fidel Castro korábbi beszédeinek rendre visszatérő motívumát, megszólalásaiban minden alkalommal

¹⁸ Stanley G. Payne a kivégzett egyháziak számát – spanyol kutatásokra hivatkozva – 6788 főben nevezi meg, ez a szám szerinte a papság 10 százalékát jelentette. A kérdésre lásd ANDERLE 2010.

¹⁹ URÍA 2011, 361.

²⁰ *Diario de la Marina*, 1960. január 6, 1A

²¹ URÍA 2011, 371.

tagadta a kubai forradalom kommunista jellegét. Éppen ezért Boza Masvidal szerint, „akik bármilyen kommunizmus ellenes tüntetést megpróbálnak ellenforradalminak minősíteni, azok rossz szolgálatot tesznek a kubai forradalomnak, mivel a legfőbb vezető, Fidel Castro többszöri nyilatkozata ellenére a kommunizmussal azonosítják azt”.²²

1960 májusában adta ki Pérez Serantes az évi első körlevelét, *Por Dios y por Cuba (Istenért és Kubáért)* címmel, melynek fő témáját a kommunizmushoz fűződő katolikus viszony értelmezése jelentette. A kubai közvéleményt és a katolikus egyházat a hatalom baloldali radikalizálódása miatt erőteljesen foglalkoztatta ebben az időszakban Kuba és a kommunizmus viszonyának a kérdése. A problémát a Szovjetunió miniszterelnök-helyettesének, Mikojánnak februári látogatása még hangsúlyosabban előtérbe állította, ennek kapcsán Havannában egyszerre több esemény is zajlott, melyek a szovjet kultúra és tudomány, valamint technika eredményeinek bemutatására vállalkoztak. A hidegháború e korai szakaszában Kuba, geopolitikai helyzetéből fakadóan, felértékelődött a Szovjetunió számára, ezért a Castro és Mikoján közötti találkozók eredményeképpen a Szovjetunió öt éves gazdasági szerződés keretében öt millió tonna kubai cukor vásárlására kötelezte el magát, és kőolajat is szállított az országba. Carlos Franqui – Fidel Castro közeli munkatársa – visszaemlékezése szerint, maguk is csak az év vége táján kezdték el felmérni, hogy mekkora jelentősége volt Mikoján látogatásának.²³

A katolikus egyházat aggodalommal töltötte el a szovjetek kubai térnyerése, aggodalmukat csak fokozta, hogy május 8-án Kuba felvette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Ennél még nagyobb elköteleződést jelentett mindkét oldalon, hogy júliusban Hruscsov bejelentette, a Szovjetunió minden eszközt felhasznál annak érdekében, hogy megakadályozza az USA fegyveres beavatkozását Kuba ellen, és megkötötték az első katonai egyezményt.²⁴

Pérez Serantes körlevelében a katolikus hívők kommunizmushoz fűződő viszonyát XI. Pius pápa *Divini Redemptoris* kezdetű enciklikája alapján határozta meg, és ennek értelmében a kommunizmust eredendően gonosznak ítélte, rímelve Pius évtizedekkel korábbi (1937) megfogalmazására, mely szerint: „*A fenyegető rém [...] a bolsevista és istentelen kommunizmus, amelynek célja a társadalmi rend fölforgatása és a keresztény művelődés alapilléreinek ledöntése.*”²⁵

²² Idézi: CASTRO FIGUEROA 2012, oldalszám nélkül. “[...] Los que tratan de calificar cualquier manifestación contra el comunismo como contrarrevolucionaria hacen un mal servicio a la revolución cubana, a la que identifican con el comunismo, en contra de las reiteradas manifestaciones del máximo líder Fidel Castro.”

https://books.google.hu/books?id=a0dHpTzPY5YC&printsec=frontcover&dq=Quo+va+dis,+Cuba&hl=hu&sa=X&ved=0CC0Q6AEwAGoVChMIrJr74ceHxwIVzLIUCh3J_ABR#v=onepage&q=Quo%20vadis%2C%20Cuba&f=false (letöltve: 2015. július 31.)

²³ FRANQUI 1984, 66.

²⁴ *Revolución*, 1960. július 21, 1.

²⁵ Az enciklika teljes szövege elérhető:

Az enciklikához hasonlóan megállapítja, hogy a kommunizmus Marx dialektikus materializmusán alapszik, csak a materiális valóság iránt fogékony, és ateistának vallja magát. Mivel mindig az anyagból indul ki, így minden emberi értéket tagad. A kommunizmusban az ember a szabadság és az erkölcsi fékek hiányától szenved, tagadja a házassági köteléket, a tulajdonjogot. A katolikusok magatartása csak egyféle lehet a kommunizmussal szemben: követni a pápa tanításait. A körlevél hangsúlyozottan különbséget tesz az eszme (kommunizmus) és annak képviselője (kommunista) között, úgy látja, az utóbbival szemben gyakorolhatja az isteni szeretet parancsát a hívő.²⁶ A körlevél a primás korábbi írásainak hangvételéhez képest szokatlanul kemény és határozott, kérlelhetetlenül elutasító a kommunista eszmével szemben. A katolicizmus terjesztésével, a hitoktatás megerősítésével, a vallási tudatlanság legyőzésével, evangelizációval kívánja felvenni vele szemben a harcot.

Pérez Serantes körlevelét felolvasták a templomokban, de Ignacio Uría szerint egészen széles körben ismertté vált, még nemzetközi hatást is elért vele a primás, James O. Eastland demokrata szenátor a CIA főnöktől kérte a körlevél angolra fordítását. A hatalom válasza a kormánypárti *Sierra Maestra* című napilapban jelent meg, támadást intéztek Pérez Serantes ellen, kifogásolták, hogy miért nem a valódi ellenséget, az észak-amerikai imperializmust leplezte le. A rádióban és a Castro-párti *Hoy* hasábjain szintén hevesen bírálták a primást.²⁷

A következő, óriási politikai visszhangot kiváltó esemény a kubai püspökök közös körlevele (*Circular colectiva del episcopado cubano*) volt, melynek kiadására 1960. augusztus 7-én került sor.²⁸ Az írás gyakorlatilag a primás aggodalmainak a megismétlése volt a teljes katolikus felsőpapság nevében. Elismerték a forradalom következményeként végbement pozitív szociális jellegű változásokat, de úgy gondolták, ugyanilyen nyíltsággal kell kifejtenuk azt is, ami aggasztja őket. Megállapították, hogy az utóbbi időben intenzív kereskedelmi, kulturális és diplomáciai kapcsolatokat alakított ki Kuba a Szovjetunióval, illetve a szocialista országok egy részével.²⁹ Gazdasági és kulturális kérdésekkel nem kívánnak foglalkozni, de mélyen nyugtalanító számukra, hogy újságírók, szakszervezeti vezetők és magas rangú állami hivatalt betöltő személyek egyaránt

http://w2.vatican.va/content/pius-xi/la/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html (letöltve: 2015. febr. 15.)

²⁶ PÉREZ SERANTES: *Por Dios y por Cuba*.

²⁷ URÍA 2011, 378–379.

²⁸ *Circular colectiva del episcopado cubano*.

²⁹ Magyarország a Kubával történő diplomáciai kapcsolatok kiépítésében késésben volt nemcsak a Szovjetunióhoz, de Csehszlovákiához, Bulgáriához, Lengyelországhoz, Kínához, Vietnámmal, Észak-Koreához és Mongóliához képest is (NOL KÜM XIX-J-1-j, TÜK, Kuba 1. doboz, 1/a). 1960. dec. 18-án írta alá Budapesten Sík Endre külügyminiszter és Che Guevara, a kubai Nemzeti Bank elnöke, a magyar–kubai diplomáciai kapcsolatokat megeremítő okmányokat (NOL KÜM XIX-J-1-j, TÜK, Kuba, 2. doboz, 11/1, 00763/8/1961), de az első magyar nagykövet, Beck János csak később, 1961. szeptember 11-én adta át megbízólevelét Havannában.

elismerőleg nyilatkoztak ezeknek az országoknak a rendszereiről, és kiemelték a közös vagy hasonló vonásokat a kubai forradalomra vonatkozóan – írják a levél szerzői. Ez a kérdés nagyon aggasztja a püspöki kart – állítja a körlevél –, mivel a katolicizmus és a kommunizmus teljesen ellentétes fogalmak. Ezután a kommunizmus elítélésének magyarázata következik: elutasítják, mert ateista, fellép a papság ellen, és mert tagadja az alapvető emberi jogokat.

A körlevél gyakorlatilag új elemet nem tartalmazott a primási irathoz képest, fontossága inkább abban rejlett, hogy mindkét érsek és az összes megyéspüspök aláírta, vagyis a katolikus vezetés közös kiállásaként, egységes véleményeként értékelhető, egyben Pérez Serantes nyilatkozata megerősítésének tekinthető.

Az írás heves indulatokat váltott ki a hatalom részéről, pedig a *Diario de la Marina* – ahol eddig publikálásra kerültek a nagy horderejű egyházi körlevelek –, már nem tudta lehozni, mert május 12-én megszüntették a lapot. Ez azt is jelentette, hogy a radikálisan visszanyesett TV-adások és sajtó hiányában csak a templomban felolvasott körlevél hatásával lehetett számolni, ami a rendszeresen misére járó hívőszámot tekintve rendkívül csekély mértékű lehetett. A hatalom azonban gondoskodott róla, hogy széles tömegek értesüljenek az egyházi vezetés ellenérzéséről. A Cukornád Szövetkezetek Koordinátorainak Találkozója augusztus 10-én zárult, az esemény egyben lehetőséget kínált Castro számára az egyházzal szembeni nyilvános kirohanásra.³⁰ Gyakorlatilag a beszéd teljes ideje alatt a forradalom ellenségeivel foglalkozott a szónok, egyrészt az észak-amerikai imperializmussal, másrészt a fasiszta, Francót támogató papsággal. Azt megengedően elismerte, hogy nem minden pap fasiszta, de megjegyezte, hogy Franco számolhat olyan fasiszta papokkal Kubában, akik a forradalom ellen izgatják híveiket. A körlevél tartalmát a forradalom elítéléseként interpretálta a jelenlévők számára. Ebben az esetben is kíméletlenül felhasználta Fidel Castro a korábban jellemzett esetet, amikor a spanyol származású szerzetesek kiálltak Franco mellett, és megjegyzése ellenére, a velük szembeni ellenérzést gyakorlatilag kivetítette az egész papságra, francoista spanyolokként bemutatva őket. Pedig a felsőpapságból csak ketten voltak spanyol származásúak, és egyikük sem protestált Franco mellett.

A hatalom igyekezett megakadályozni a körlevél felolvasását a templomokban, és általában intenzívebb lett az állam egyházellenes magatartása. Papokat tartóztattak le,³¹ templomokat támadtak meg, minden szempontból el akarták lehetetlenníteni a katolikus egyházat. Innentől kezdve országos szintű vallásellenes

³⁰ Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, primer ministro del gobierno revolucionario, en la clausura de la Reunión de Coordinadores de Cooperativas Cañeras, en el Teatro de la CTC Revolucionaria, el 10 de agosto de 1960. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/f100860e.html> (letöltve: 2015. augusztus 2.)

³¹ A körlevél felolvasása miatt Agnelio Blanco és Fernando Arango papokat letartóztatták, és az Acción Católica négy tagját szintén előállították. Lásd: CASTRO FIGUEROA i. m. oldalszám nélkül.

kampány kezdődött, állítja egy másik egyházi dokumentum.³² Az állam igyekezett zavart előidézni a katolikus egyház soraiban, és támogatta az „új katolikus” csoportok megjelenését és tevékenységét. Ezek közül a leghatározottabban a *Con la Cruz y con la Patria*³³ (A Keresztrel és a Hazával) nevet viselő csoportosulás lépett fel a hivatalos egyházzal szemben. Pérez Serantes *Vivamos en paz*³⁴ (*Éljünk békében*) c. körlevele alapján tudjuk, hogy Kuba különböző városaiban, így Havannában, Camagüeyben, Manzanillóban, Bayamóban és Santiago de Cubában, az „új katolikusok” erőszakkal megakadályozták, hogy a templomokban felolvassák az egyházi dokumentumokat, a mise alatt provokatív módon zavart keltettek. 1960. november 13-án történt a legsúlyosabb incidens, amikor Santiago de Cuba katedrálisában, az esti misét követően, csaknem csatává fajult a misét celebráló pap és az „új katolikusok” konfliktusa, ugyanez a jelenet egy héttel később Manzanillóban ismétlődött meg. A körlevél nyomán úgy tűnik, hogy Oriente tartományban – a Batistával szembeni harcok centrumában – lehetett különösen aktív a *Con la Cruz y con la Patria*, ami szerintem a térség szimbolikus politikai jelentőségén túl azzal magyarázható, hogy itt délen volt a primási székhely és ez a tény eleve hevesebb reakciót, nagyobb ellenállást váltott ki az új csoportosulás részéről.

Az egyház-állam konfliktus következő jelentősebb állomását a kubai püspöki karnak közvetlenül Fidel Castrohoz írott nyílt levele képviselte, amely a miniszterelnöknek a Havannai Egyetemen elhangzott szóbeli kritikájára adott válasz volt.³⁵ Castro beszédére két vonatkozásban reagált a szöveg. A miniszterelnök a Villanueva Egyetemet gúnyosan *Yanquilandia* névvel illette, amivel nyilvánvalóan azt sugallta, hogy az egyetem a haza érdekeivel ellentétben az amerikaiak szolgálatában állt. Ez az elnevezés arra vezethető vissza, hogy 1946-ban amerikai ágostonos szerzetesek alapították, és egészen 1959-ig amerikai rektora volt az intézménynek, de ugyanebben az évben – már a forradalom győzelmét követően – kikényszerítették lemondását, utóda Boza Masdival lett a rektori székben. A püspöki kar ezzel szemben kubai katolikus egyetemként határozta meg a Villanuevát, ahol csak kevés külföldi származású tanár oktatott, és ők azért érkeztek Kubába – írták –, hogy az országot szolgálják. A katolikus papsággal szemben elkövetett atrocitásokat, a katolikus közoktatási intézményekkel szembeni támadásokat ugyancsak visszautasította a levél, és szerzői kifejezték abbéli reményüket, hogy a kormány felhagy az egyház további támadásával.

A levél tartalmának nyilvánosságra hozatala hasonló nehézségekbe ütközött, mint korábban, újabb egyháziakat tartóztattak le, illetve félemlítették meg, annak érdekében, hogy elejét vegyék a templomokban a további felolvasásoknak. Teljesen elmérgesedett a hatalommal a viszony. Fidel Castro a december 16-án

³² *Carta abierta del episcopado al Dr. Fidel Castro Ruz.*

³³ A csoport vezetői Antonio Pruna, Lula Horstman és Germán Lence (pap) voltak.

³⁴ PÉREZ SERANTES: *Vivamos en paz.*

³⁵ *Carta abierta del episcopado al Dr. Fidel Castro Ruz.*

tartott beszédében³⁶ – saját megfogalmazása szerint – a kubai néppel folytatott „diskurzus” során utalt az egyházra is. Állítása szerint a kormány sohasem akadályozta a vallásos érzelmek kifejeződését, a kultuszok gyakorlását, és a legkisebb okot sem szolgáltatva a Forradalom arra, hogy támadják azt. Az állam nem avatkozik be a vallási ügyekbe – mondja Castro –, akkor a püspökök miért „babrálnak” politikával, tette fel a kérdést. Castro szerint a nyílt levelet valójában nem hozzá, hanem a Pentagonhoz, Washingtonhoz intézték az egyházi vezetők. Beszédében a püspöki kar feladatkörének csak az egyházi kérdéseket tekintette, tőlük távol kellene, hogy álljon a politikába történő beleszólás, egyben az amerikai érdekek szószólójának és ellenforradalmi erőknél láttatta őket.

Az 1961. februárjában a *Juventud de Acción Católica* fennállásának harmincharmadik évfordulóját ünnepelte Havannában, a La Salle iskolában. Az ünnepségen mindhárom havannai püspök, valamint az *Actio Catholica* vezetői jelen voltak. Az épületet bottal felszerelkezett, jelmondatokat skandáló tömeg vette körül, szidalmazták, és nem engedték távozni a bent lévőket. Végül a pápai nunciusnak kellett Fidel Castro személyes védelmét kérnie, hogy az épületben rekedt ünneplők szabadon távozhassanak. A következő hónapban hasonló incidens játszódott le egy másik katolikus rendezvény alkalmával (*Día del Estudiante Católico* – Katolikus Diákok Napja). Az ünnepség során az említett forgatókönyvvel megegyező jelenetek zajlottak: szidalmazások, köpködések és fenyegetés.³⁷

A Castro-kormányval szembeni politikai ellenállás 1960-tól kezdve egyre szervezettebb keretek között igyekezett mozogni. A *The New York Times* 1960. március 13-án megjelenő száma szerint öt Castro-ellenes csoport létezett Miami-ban.³⁸ Az öt csoport közé tartozott a *Movimiento Rescate Revolucionario* (Forradalmi Megmentő Mozgalom), a *Movimiento Democrático Cristiano* (Keresztény Demokrata Mozgalom), a *Movimiento de Recuperación Revolucionario* (Mozgalom a Forradalom Visszaállításáért), az *Asociación Montecristi* (Montecristi Egyesület) és a *Frente Nacional Democrático* (Demokratikus Nemzeti Front), majd ezek a szervezetek a *Frente Revolucionario Democrático* (Demokratikus Forradalmi Front) védőernyője alá tömörültek. Az említett csoportosulásokban katolikusok is részt vettek, ebből a szempontból különösen kiemelendő a *Movimiento Democrático Cristiano*, mely José Ignacio Rasco vezetésével működött. A kubai ellenállás politikai szempontból meglehetősen összetett képet tükrözött. Voltak soraikban olyanok, akik a Batista-rendszer támogatói közé tartoztak, és a Forradalom győzelmét követően el kellett

³⁶ Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno revolucionario, en la Clausura de la Plenaria Nacional de los Círculos Sociales, efectuada el 16 de diciembre de 1960.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/f161260e.html>

(letöltve. 2015. augusztus 9.)

³⁷ Lásd CASTRO FIGUEROA oldalszám nélkül.

³⁸ *The New York Times* 1960. március 13, 1.

menekülniük az országból, de a többség olyan résztvevőkből állt, akik a Batista-ellenes harcok idején, illetve közvetlenül a Forradalom győzelmét követően támogatták Fidel Castro céljait, de a kommunista eszmék előtérbe kerülése miatt eltávolodtak a forradalomtól. Utóbbi csoportba sorolhatjuk többek között José Miró Cardonát, az új kubai hatalom első miniszterelnökét vagy Antonio Varona személyét, aki 1948–1950 között szintén miniszterelnöki hivatalt töltött be az országban, és Manuel Rayt, az első új kormány közmunka miniszterét. A politikai vezetéssel megbízott Manuel Artime pedig Castróék felkelő seregében hadnagyként szolgált.³⁹

Miután 1961. január 3-án az Egyesült Államok megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Kubával, márciusban fordulat következett be az USA magatartásában, Eisenhower titkos akciótérvet hagyott jóvá Castro rendszerével szemben, melynek egyik alapvető célja az volt, hogy elfedje az Amerikai Egyesült Államok beavatkozásának szándékát.⁴⁰ A CIA májusban elindította a *Hattyú Rádió* adását, hogy ellenpropagandát kezdeményezzen a havannai politikai hatalommal szemben.⁴¹ Az USA igyekezett a kubai emigráció és a szigeten maradt Forradalomellenes erők érzelmeit kanalizálni és egységes mederben tartani, szervezni a politikai és a katonai ellenállást.⁴² A CIA becslése szerint 1960 tavaszán hozzávetőlegesen 2500–3000 fős létszámú csapat volt mozdítható Kubában Castro erőivel szemben. Emellett véleményük szerint a lakosságnak mintegy 25 százaléka részéről lehetett aktív támogatásra számítani egy támadás esetén, 20 százalék ellenállást fejtett volna ki, a fennmaradó létszám pedig semlegességet tanúsított volna.⁴³ 1960 novemberében a CIA ötszáz kubai számára nyújtott kiképzést egy titkos guatemalai katonai bázison, de a kezdeményezésről hírek szivárogtak ki.⁴⁴ Ezért is hivatkozhatott Fidel Castro az év utolsó napján tartott beszédében arra, hogy kubaiak tízezrei vannak fegyverben a fővárosban és annak környékén, hogy elhárítsák az ország ellen irányuló váratlan külső támadást, az „*imperializmus alattomos csapását*”.⁴⁵ Végül 1961. április 17-én a kubai

³⁹ BETHELL 1993, 101.

⁴⁰ CIA 00027 számú dokumentuma, 1960. 03. 16. <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB341/19600316.pdf> (letöltve: 2015. augusztus 10.)

⁴¹ BLASIER 1971, 43–81, 63. A rádió onnan kapta a nevét, hogy központja a Honduras partjaitól nem messze, a Karib-tengerben elterülő Hattyú-szigeteken helyezkedett el.

⁴² Erről a szervező tevékenységről tanúskodik a CIA 00027 számú dokumentuma, 1960. 03. 16. <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB341/19600316.pdf> (letöltve: 2015. augusztus 10.)

⁴³ CIA CS Historical Paper No. 105, 1961. május 5. <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB341/19610505.pdf> (letöltve: 2015. augusztus 10.)

⁴⁴ RABE 1988, 166–176.

⁴⁵ „...un zarpazo traicionero del imperialismo...” Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno Revolucionario, en Ciudad Libertad, el 31 de diciembre de 1960.

önkéntesekből álló 2506-as számú katonai egység 1500 fős csoportja szállt partra a Zapata-félszigetnél elterülő Disznó-öbölben, kíséretük tagja volt három pap is, akik a sereg kápláni feladatait látták el.⁴⁶ Az USA óriási fiaskót könyvelhetett el a vállalkozással, Castro számára azonban rendkívül sikeresnek bizonyult az akció, a védekezést személyesen ő vezette, és politikailag ismét megerősödve került ki a harcokból. Két nap alatt sikerült visszaverni a támadást, 1180 foglyot ejtettek, akiknek kihallgatása és pere a TV nyilvánossága előtt zajlott Fidel Castro aktív részvételével.⁴⁷

Az 1961. évi május elsejei ünnepség alkalmával tartott Castro-beszéd értelemszerűen hosszan foglalkozott az elmúlt napok eseményeivel. Állítása szerint az invázióban részt vevő három pap közül mindegyik spanyol, még hozzá falangista pap volt, és nem csak egyházi szolgálatra érkeztek Kubába. A partra szálló egyháziak előjárója, az elfogott Ismael de Lugo jegyzetfüzetében a kubai néphez intézett felhívás volt olvasható, melynek szövegét Castro megosztotta a jelenlévő tömeggel. A kapucinus szerzetes által fogalmazott felhívás elsősorban a kubai katolikusokat kívánta megszólítani és tudatni velük, hogy megérkezett a felszabadító sereg, amely helyre kívánja állítani a demokratikus rendet az országban.⁴⁸ Castro beszédében teljes mértékben a papok idegen származására és falangista érzelmeire helyezte a hangsúlyt, mintegy származásuk révén eltávolítva őket a kubaiak közösségétől és úgy állította be őket, mintha az amerikai imperializmus és a gazdagok szolgálatában álló személyek lettek volna. A papok részvétele az invázióban cselekvésre készítette a hatalmat, a miniszterelnök beszédében be is jelentette, hogy a Forradalmi Kormány kiad egy olyan törvényt, amely a külföldi papokat kitiltja az országból. Csak azok maradhatnak külön állami engedéllyel Kubában, akik nem harcoltak a Forradalommal szemben, nem fejtettek ki ellenforradalmi tevékenységet. Castro szerint a másik problémát az egyházi iskolák jelentették, ahol a fiatalok lelkében elvetették az ellenforradalom magvát, azért az elkövetkező napokban a Forradalmi Kormány államosítja a magániskolákat, azokat a tulajdonosokat, akik hazafias és tisztességes magatartást tanúsítottak a Forradalommal szemben, kártalanítani fogják, a többiek azonban nem számíthatnak erre. A világi jellegű magániskolák tanárai kapnak majd munkát

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/f311260e.html>
(letöltve: 2015. augusztus 12.)

⁴⁶ Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno Revolucionario, resumiendo los actos del día internacional del trabajo. Plaza Cívica, 1º de mayo de 1961.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f010561e.html>
(letöltve: 2015. augusztus 12.)

⁴⁷ BETHELL1993, 102.

⁴⁸ Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno Revolucionario, resumiendo los actos del día internacional del trabajo. Plaza Cívica, 1º de mayo de 1961.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f010561e.html>
(letöltve: 2015. augusztus 12.)

az államilag fenntartott intézményekben is. A hittanoktatás csak a templomok falain belül lesz lehetséges, de templomokat nem fognak bezárni.⁴⁹ Az inváziót követően a papsággal szemben kemény fellépés volt tapasztalható, Evelio Díazt és Eduardo Boza Masvidalt, valamint számos más papot letartóztattak, az Actio Catholica központjait, illetve ideiglenesen néhány templomot bezártak. A havannai érsek, Manuel Arteaga Betancourt és Pinar del Río püspöke, Rodriguez Rosas egyaránt az argentin nagykövetségen keresett menedéket a zaklatások elől.⁵⁰

Castro beszéde alapján úgy tűnik, a hatalom még erőteljesebben szembefordult a katolikus egyházzal a Disznó-öbölnél lezajlott partraszállás következtében, és kollektív büntetésben részesítette a három káplán aktív részvétele miatt. Castro dühe csillapíthatatlannak látszott. Egyben kapóra jött számára az egyházzal szembeni hivatkozási alap, segítségével eltávolíthatta az „idegenszívú” papokat az országból, és erővel elnémíthatta a felsőpapságot. 1966-ban a mexikói *Sucesos* folyóiratnak adott interjújában nyilatkozott az állam és az egyház viszonyáról is, akkor úgy látta, hogy „Kezdetben az oligarchia felhasználta a katolikus egyházat a forradalmi változásokkal szemben” de most már az egyház a vallási feladataira szorítkozik.⁵¹ Ahhoz, hogy néhány év elteltével így legyen, be kellett következnie az elsősorban külföldi származású papság és apácák kiűzésének. Ennek következményeként a Kubában maradt papok száma 1965-re 220 főre csökkent, és az apácák szinte eltűntek a sziget életéből, csupán 190-en teljesítettek továbbra is szolgálatot az országban.⁵² Az egyháziak, különösen az apácák, nagy számban történő távozása szoros összefüggésben állt a magániskolák államosítására vonatkozó, 1961. június 6-án kiadott törvénnyel,⁵³ mivel a tanárok nagy része közülük került ki.

A *Virgen de la Caridad del Cobre* szeptember 8-i ünnepe alkalmával újabb incidens történt Havannában, ami szintén a katolikus közösséggel volt összefüggésbe hozható. A fővárosban, a kért napra megadott állami engedélyt az ünnepség kezdete előtt egy nappal visszavonták, majd később újra engedélyezték a körmenet megtartását, de már egy másik, kora reggeli időpontban. Boza Masvidal

⁴⁹ Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno Revolucionario, resumiendo los actos del día internacional del trabajo. Plaza Cívica, 1º de mayo de 1961.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f010561e.html>

(letöltve: 2015. augusztus 12.)

⁵⁰ CASTRO FIGUEROA oldalszám nélkül

⁵¹ “La Iglesia Católica fue al principio utilizada por la oligarquía para combatir los cambios revolucionarios”. Idézi: Las Relaciones Entre Cristianismo y Revolución: en Cuba, Tanzania, Nicaragua, Mozambique, El Salvador, Sudáfrica, Guatemala: Materiales Íntegros (ponencias, Diálogos e Informes del Trabajo en Grupos) del Encuentro sobre las Relaciones Entre Cristianismo y Revolución, Organizado por IEPALA en Madrid, del 5 al 12 de diciembre de 1981. Madrid, 1982, 33–34.

⁵² MARIMÓN 1974, 402.

⁵³ Ley de Nacionalización general y gratuita de la enseñanza. 6 de junio de 1961. http://www.oei.es/quipu/cuba/Ley_educ.pdf (letöltve: 2015. augusztus 13.)

havannai segédpüspök parókiájához kötődött a körmenet megszervezése, mivel ő volt a *Nuestra Señora de la Caridad* egyházközség papja. Sok hívő nem értesült a változásról, ezért legalább négyezren gyűltek össze, hogy egy körmenet keretében felidézzék a Szűzanya ünnepét, egyben tiltakozásukat fejezzék ki a történetek és a fennálló politikai helyzet miatt. Az általuk skandált jelszavak között hallható volt a mexikói *cristero*-felkelés ismert mondata: ¡Viva Cristo Rey! (*Éljen Krisztus Király*) is. A felvonulást végül a rendőrök verték szét, fegyver is dördült, egy halottja és több sebesültje lett a történeteknek. Két nappal az események után Boza Masvidal és sok más, rendszerellenesnek vélt papot letartóztattak, majd 1961. szeptember 17-én száműzték őket Kubából, a spanyol *Covadonga* fedélzetén.⁵⁴

ÖSSZEGRÖZÉS

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a kubai Forradalom fokozatos radikalizálódása, balratolódása, és a kommunista eszmék előtérbe helyezése miatt a katolikus hívek, intézmények és a papság egyre inkább távolodott az új politikai rendszertől. Az egyházi vezetés és különösen a primás, Enrique Pérez Serantes rendszeresen a hatalom döntéseivel szembeni ellenvéleményének adott hangot, amíg lehetett, addig a katolikus tömegtájékoztatási eszközök – például a *Diario de la Marina* – segítségével, ezek működésének betiltása után pedig a körlevelek templomokban történő felolvasása révén. A felsőpapság egységesen lépett fel a kommunizmussal szemben, ebben a kérdésben semmilyen lényeges különbség nem mutatható ki az egyes püspökök véleménye között. Mivel a felsőpapság egyre rendszeresebben hallatta hangját politikai jellegű kérdések tekintetében, melyeknek ugyanakkor mindig volt egyházi vonatkozása is, ezért 1961 elejére jelentős mértékben elmergesedett az egyház és az állam viszonya.

Fidel Castro és az új politikai hatalom nehezen viselte a kritikát és az ellenvéleményt, ezért a Forradalom támogatói közül egyre többeket igyekezett az egyházzal szembefordítani és a papsággal szembeni fellépésre buzdítani. Az egyház és a hatalom viszonyában a mélypontot a Disznó-öbölben történő partraszállás, annak egyházi támogatása jelentette. A büntetést azonnal megkapta a katolikus egyház, az iskoláit államosították, intézményeit bezárták, és a kapóra jött szeptemberi incidenst követően a papság egy részét száműzték. A katolikus egyház ezt követően tetszhalott állapotba került, begubózott, már nem politizált, csak szakrális feladatainak ellátására szorítkozott, amit egyre nehezebben tudott teljesíteni, mivel a papság nagy része külföldre távozott.

A száműzött papokat szállító *Covadonga* Spanyolországban, La Coruña kikötőjében ért partot, ahol utasai ünnepélyes fogadtatásban részesültek. Boza Masvidal havannai segédpüspök a hajóból kiszállva azt nyilatkozta a fogadására összegyűlt újságíróknak: „*Akaratom ellenére hagytam el Kubát.*”⁵⁵

⁵⁴ PEDRAZA 2007, 107.; KIRK 1986, 36.

⁵⁵ “I left Cuba against my will”. Idézi MATOVINA –POYO 2000, 171.

BIBLIOGRÁFIA

ABC, spanyol konzervatív napilap

ANDERLE 2011

Stanley G. PAYNE: ¿Por qué la República perdió la guerra? Ed. Espasa, Madrid, 2010. című könyvéről ANDERLE Ádám. In: *Egyenlítő*, 2011. szeptember, 10–14.

<http://egyenlito.eu/anderle-adam-miert-szenvedett-vereseget-a-spanyol-koztarsasag/>

(letöltve: 2015. július 28.)

BALFOUR 1997

BALFOUR, Sebastian: *The End of the Spanish Empire 1898–1923*. Oxford–New York, 1997.

BETHELL 1993

BETHELL, Leslie (ed.): *Cuba: a Short History*. New York, 1993.

BLASIER 1971

BLASIER, Cole: The Elimination of United States Influence. In: Carmelo MESA-LAGO (ed.): *Revolutionary Change in Cuba*. Pittsburgh, 1971, 43–81.

CASTRO 1960a

Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, primer ministro del gobierno revolucionario, en la clausura de la Reunión de Coordinadores de Cooperativas Cañeras, en el Teatro de la CTC Revolucionaria, el 10 de agosto de 1960.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/f100860e.html> (letöltve: 2015. augusztus 2.)

CASTRO 1960b

Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno revolucionario, en la Clausura de la Plenaria Nacional de los Circulos Sociales, efectuada el 16 de diciembre de 1960.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/f161260e.html>

(letöltve: 2015. augusztus 9.)

CASTRO 1960c

Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno Revolucionario, en Ciudad Libertad, el 31 de diciembre de 1960.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1960/esp/f311260e.html>

(letöltve: 2015. augusztus 12.)

CASTRO 1961

Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, Primer Ministro del Gobierno Revolucionario, resumiendo los actos del día internacional del trabajo. Plaza Cívica, 1° de mayo de 1961.

<http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1961/esp/f010561e.html>

(letöltve: 2015. augusztus 12.)

CASTRO FIGUEROA 2012

CASTRO FIGUEROA, Abel R.: *Quo vadis, Cuba? Religión y revolución*.
Bloomington, 2012. oldalszám nélkül.

https://books.google.hu/books?id=a0dHpTzPY5YC&printsec=frontcover&dq=Quo+vadis,+Cuba&hl=hu&sa=X&ved=0CC0Q6AEwAGoVChMIrJr74ceHxwIVzLIUCh3J_ABR#v=onepage&q=Quo%20vadis%2C%20Cuba&f=false (letöltve: 2015. július 31.)

CIA 1960

CIA 00027 számú dokumentuma, 1960. 03. 16.

<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB341/19600316.pdf>
(letöltve: 2015. augusztus 10.)

CIA 1961

CIA CS Historical Paper, No. 105, 1961. május 5.

<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB341/19610505.pdf>
(letöltve: 2015. augusztus 10.)

CONDE 1999

CONDE, Yvonne M.: *Operation Pedro Pan. The Untold Exodus of 14048 Cuban Children*. Routledge, New York, 1999.

CRAHAN 1985

CRAHAN, Margaret E.: Cuba: Religion and Revolutionary Institutionalization. *Journal of Latin American Studies*, Vol. 17, No. 2 (Nov. 1985), 319–340.

CUADRIELLO 2002

CUADRIELLO, Juan Domingo : *Los españoles en las letras cubanas durante el siglo XX. Diccionario bio-bibliográfico*. Sevilla, 2002.

DIARIO DE LA MARINA, kubai katolikus napilap

EL DÍA, spanyol napilap

EPISCOPADO CUBANO

Circular colectiva del episcopado cubano. In: *Documentos de los obispos*. a. 60–62.

(file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/Dokumentumok/Downloads/Documentos+de+los+obispos.pdf)
(letöltve: 2015. február 5.)

EPISCOPADO CUBANO

Carta abierta del episcopado al Dr. Fidel Castro Ruz: In: *Documentos de los obispos*. a. 83–86.

(file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/Dokumentumok/Downloads/Documentos+de+los+obispos.pdf)
(letöltve: 2015. február 5.)

FRANQUI 1984

FRANQUI, Carlos: *Family Portrait with Fidel: A Memoir*. New York, 1984.

HORVÁTH 2014

HORVÁTH Emőke: La iglesia católica cubana y el estado en 1959 según la circular *Vida Nueva*. *Acta Hispanica*, 19 (2014), 27–37.

HUMBOLDT 2011

HUMBOLDT, Alexander von : *Political Essay on the Island of Cuba*. Chicago, 2011.

IEPALA 1982

Materiales Íntegros (ponencias, Diálogos e Informes del Trabajo en Grupos) del Encuentro sobre las Relaciones Entre Cristianismo y Revolución, Organizado por IEPALA en Madrid, del 5 al 12 de diciembre de 1981. Madrid, 1982, 33–34.

KIRK

KIRK, John M.: La iglesia católica en Cuba, 1959–1969: ¿Emergiendo desde las catacumbas? In: *Nueva Antropología*, Vol. IX, No. 31, México, 1986.

LATELL 2005

LATELL, Brian: *Cuba Fidel Castro után*. Budapest, 2008, 45.; Fidel CASTRO: *Ifjú éveim: Önarcképek Fidel Castróról*. Budapest, 2005.

LEY DE NACIONALIZACIÓN 1961

Ley de Nacionalización general y gratuita de la enseñanza. 6 de junio de 1961

http://www.oei.es/quipu/cuba/Ley_educ.pdf
(letöltve: 2015. augusztus 13.)

MANTOVINA – POYO

MANTOVINA, Timothy–POYO, Gerald E.: *¡Presente! U.S Latino Catholics from Colonial Origins to the Present*. Eugene, 2000.

MARIMÓN 1974

Mateo Jover MARIMÓN: The Church. In: Carmelo MESA-LAGO (ed.): *Revolutionary Change in Cuba*. Pittsburgh, 1974.

MOYA 2003

MOYA, José C.: Spanish Emigration to Cuba and Argentina. In: Samuel L. BAILY–Eduardo José MÍGUEZ (eds.): *Mass Migration to Modern Latin America*. Wilmington, 2003.

THE NEW YORK TIMES, észak-amerikai napilap

PAZ-SÁNCHEZ 1999

PAZ-SÁNCHEZ, Manuel de: Revolución y contrarrevolución en el Caribe: España, Trujillo y Fidel Castro en 1959. *Revista de Indias*, (1999), Vol. LIX, Núm. 216. 467–495.

PAZ-SÁNCHEZ 2001

PÁZ-SÁNCHEZ, Manuel de: *Zona de guerra. España y la revolución cubana (1960–1962)*. Tenerife, 2001.

PEDRAZA

PEDRAZA, Silvia: *Political Disaffection in Cuba's Revolution and Exodus*. New York, 2007.

PÉREZ JR.

PÉREZ JR, Luis A.: *On Becoming Cuban: Identity, Nationality and Culture*. Chapel Hill, 2008, oldalszám nélkül.

PÉREZ SERANTES

PÉREZ SERANTES, Enrique: Por Dios y por Cuba. In: *Documentos de los obispos*. a. 55–59.

<http://profesorcastro.jimdo.com/la-jerarqu%C3%ADacat%C3%B3lica-y-la-dictadura-de-batista>

(letöltve: 2015. március 2.)

PÉREZ SERANTES

PÉREZ SERANTES, Enrique: Vivamos en paz. In: *Documentos de los obispos*. a. 79–82. <http://profesorcastro.jimdo.com/la-jerarqu%C3%ADacat%C3%B3lica-y-la-dictadura-de-batista>

(letöltve: 2015. március 2.)

RABE 1988

RABE, Stephen G.: *Eisenhower and Latin America. The Foreign Policy of Anticommunism*. Chapel Hill, 1988.

REVOLUCIÓN, Castro-párti kubai napilap

RIVERO 2014

RIVERO, Yeidy M.: Watching TV in Havana: Revisiting Local / Global Television Past through the Lens of the Television Present. In: WILKINS, Karin–STRAUBHER, Joseph D.–KUMAR, Shanti (eds.): *Global Communication. New Agendas in Communication*. New York, 2014.

SUPER 2003

SUPER, John: Interpretations of Church and State in Cuba, 1959–1961. *The Catholic Historical Review*, Vol. 89, Núm. 3, (July 2003), 511–529.

URÍA 2011

URÍA, Ignacio: *Iglesia y revolución en Cuba. Enrique Pérez Serantes (1883–1968), el obispo que salvó a Fidel Castro*. Madrid, 2011.

VIDAL RODRÍGUEZ 2005

VIDAL RODRÍGUEZ: *La emigración gallega a Cuba: trayectos migratorios, inserción y movilidad laboral, 1898–1968*. Madrid, 2005.

EGY VERSSZÖVEG AZ INTERTEXTUALITÁS KAPCSOLATI HÁLÓJÁBAN

KABÁN ANNAMÁRIA

Az intertextualitás Dsida Jenő számos költeményében tetten érhető. Itt most egyetlen versét fogom vállatóra Juhász Gyula és Vajda János egy-egy emblemikus alkotásának összefüggésében.

Dsida Jenő szerelmes verseinek egy csokrárt *Szerelmes ajándék* címen rendezte ciklusba *Nagycsütörtök* kötetében. A kötet más ciklusaiban is találunk néhány szerelmes verset, így a *Pásztori tájak remetéje* és a *Légy már legenda* címűben is. Ezek a művek nem a boldog szerelemről szólnak, hanem a szerelem utáni vágyról, egy korán elveszített kedves emlékééről (vö. KABÁN 2011).

A *Laterna magica* című költemény előbb a *Pasztortűzben* (DSIDA 1930), majd a *Nagycsütörtök* kötet (DSIDA 1933) *Szerelmes ajándék* című ciklusában jelent meg. Kétszeres ellentétre épül, a mindent beborító sötétség és a fény, valamint a végtelen magány és a szerelmes megtalált emlékképének az ellentétére. Az ellentétek egyben párhuzamot is sejtetnek.

Párhuzamot érzékelhetünk mindjárt az első hat sorban: az alkonyodó, majd egyre inkább sötétbe merülő természet és a lírai én egyre mélyülő magányának a párhuzamát. Az alkony megidézését tapintási és látási érzetet vegyítő szinesztézia és megszemélyesítés teszi képszerűvé. A színek lassan eltompulnak, az alkonyatban egyneművé válnak. Előbb még borzongató *hűvös-kék* szín borít el mindent, a magányos ödöngő is *kék úton* jár, bőrét is mintegy a transzcendensből átszüremkedő *hamvas túlvilági kékség* borítja:

*Az alkony lassan hűvös-kékbe sápadt
s kék úton jártam ödöngőn, magamban.
Kezemre néztem: hamvas, túlvilági
kékség imbolygott bőröm bársonyán is.*

Majd elsötétül a táj, és a sötétség olyannyira betölt mindent, hogy már hang sem hallatszik, csupán a *végtelen magány* zenél:

*Sötétbe mentem, mind nagyobb sötétbe.
Aranycselló mély húrjain zenélt
a végtelen magány.*

A magálynak tehát hangja van, és nem akármilyen, mert *zenél*, de ez a zene szomorkás, hiszen a cselló mély húrjain szólal meg. Van valami szokatlan és bizarr az *aranycselló* szín- és hangélményt társító megnevezésében. A mérhetetlen

sötétségben, amikor minden elszíntelenedik, csak a hangszernek van, mégpedig csillogó színe. De itt nem is a szín, hanem inkább a fém hanghatás számít, ami a végtelen csendben akár fájó is lehet. Fájna is, ha a hanghatásokat a vers drámai jambusai ki nem egyenlíténék (PÉCZELI 1965).

A kihalt tájon a *jártam* és a *mentem* ige visz mozgalmasságot a színek játékába. Arról viszont nem kapunk hírt, hogy honnan hova történik elmozdulás, ugyanis itt az úton levés a lényeges, és az, hogy ez az út a magány útja.

A sötétségben és magányban eszmélkedik a lírai én, és próbálja emlékezetébe idézni hajdani szerelmét:

*Akkor megálltam
kinyújtott karral, mint világtalan
kéregető s utánad tapogattam.*

Kérdések sorával igyekeznek a kedvesről őrzött emlékképeket felidézni. A kérdő névmások halmozása egyre türelmetlenebbé teszi a keresést:

*Milyen voltál és milyen volt a hangod?
hogyan néztél rám és hogyan szerettél?
– jaj, elfeledtem.*

Ez a rész intertextuálisan Juhász Gyula *Milyen volt...* című versét idézi, amelyben háromszor ismétlődik a *Milyen volt* kérdés a kedves más-más tulajdonságára utalva (az intertextualitásról l. PETŐFI–OLIVI eds. 1994). Dsida Jenő kétszer a *milyen*, kétszer pedig a *hogyan* kérdő névmás alkalmazásához folyamodik. Míg Juhász Gyula háromféleképp ismétlődő kérdésében egyfajta személytelen távolságtartás van (*Milyen volt szókesége, Milyen volt szeme kékje, Milyen volt hangja selyme*), addig a Dsida Jenő-vers kérdései személyesek, a kedvest szólítják meg négyszer is, egyes szám második személyben: *Milyen voltál, milyen volt a hangod*, sőt a figyelmet a kedves és a lírai én viszonyára is ráirányítják: *hogyan néztél rám, és hogyan szerettél* (engem). A lírai én tehát nemcsak a lány vonásait, hangját keresgéli emlékezetében, hanem kettejük szerelmét is megpróbálja emlékezetébe idézni. Juhász Gyula a háromszor feltett kérdésre mindháromszor azonnal választ ad: *nem tudom már*. Rövid, lakonikus a felelet. Valójában a három szakaszból álló verset a három, szinte szó szerint ismétlődő kérdés és a három gyors válasz tagolja (vö. SZALATNAI 1966). Dsida Jenő ezzel szemben válasz nélkül hagyja az egymást egyre sürgetőbb követő kérdéseket. Választ csak a negyedik kérdés után fogalmaz meg: *jaj, elfeledtem*. Juhász Gyula lakonikus válasza helyett a *jaj* indulatszó érzelmi többletet, fájó szomorúságot visz a felelet tényszerűségébe. Az *el* igekötő pedig a cselekvés befejezettségét, lezártágát nyomatékosítja.

Juhász Gyula a rövid kérdések utáni rövid lemondó válaszhoz háromszor három verssornyi cáfolatot fűz: a természet élénk színeiben, tavaszi hangjaiban mégis egyre inkább jelenlevőnek érzi szerelmét. A Dsida Jenő-vers fájó, lemondó választ viszont téren és időn átívelő, fenyegető, kozmikus sötétséget sejtető, majd

banalításba hajló természeti képek követik, amelyek a lírai én magányát érzékeltetik:

*Csak az éjszaka
meredt felém a térben és időben,
csak tücskök szóltak fekete mezőn
és hajladozó nyárfák sugdosódtak.*

A kozmikus sötétségben és végtelen magányban hirtelen gyúl ki a fény, de nem a *Húsz év múlva* című Vajda János-vers zárlatában megidézett módon (KABÁN 2005). Az ottani tündöklő látomás helyett a lélek az egykor talán valóban bűvös lámpának számító *laterna magica* végső soron egyszerű eszköziségével vetíti ki a kedves megidézhető emlékképét:

*Egyszerre fény gyúlt és a messzi égre,
mint nagy vászonra berregő motor,
zúgó, öles nyalábbal vetítette
tünődő lelkem – lassú reszketéssel –
lehúnyt pillájú alvó arcodat...*

Az egykori szerelem nagyságát csak a mindent betöltő sötétségben hirtelen felvillanó, már-már kozmikus sugarú fény érzékelteti. Így válik a felidézett egykori szerelem – amely a sötét jelen és a fénylő emlék ellentétét is magában hordozza – egyidejűleg a kozmikus magány ellentétévé is.

BIBLIOGRÁFIA

DSIDA 1930

DSIDA Jenő: *Laterna magica. Pásztorűz*, XVI/19. 1930. 438.

DSIDA 1933

DSIDA Jenő: *Nagycsütörtök. Versek*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1933, 73.

KABÁN 2005

KABÁN Annamária: Hasonlat és ellentét a szövegépítésben. (VAJDA János: *Húsz év múlva*.) In: Uő: *Szövegek színeváltozása. Szórend és értékszerkezet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005, 63–67.

KABÁN 2011

KABÁN Annamária: Lelkem sugarában. Fogódzók Dsida Jenő szerelmi költészetének újabb megközelítéséhez. *Tiszatáj*, 65/3. 2011. 77–84.

PÉCZELI 1965

PÉCZELI László: *Tartalom és versforma*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 114–119. (Irodalomtörténeti füzetek 49.)

PETŐFI–OLIVI (eds.) 1994

PETŐFI, János S.–OLIVI, Terry (eds.): *Approaches to Poetry. Some Aspects of Textuality, Intertextuality and Intermediality*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1994.

SZALATNAI 1966

SZALATNAI Rezső: /JUHÁSZ Gyula: Milyen volt.../ In: ALBERT Zsuzsa–VARGHA Kálmán (szerk.): *Miért szép? Szabadunk magyar lírája verselemzésekben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1966, 105–108.

„Ő TEHÁT: SZÉPÉSZ, RÉGÉSZ, ÉPÍTÉSZ”*
EGY ELLENTMONDÁSOS PÁLYAKÉP: HENSZLMANN IMRE

KAPUSI ANGÉLA

„A művészettörténet vége immár aligha okoz meglepetést annak, aki hozzászólt a művészet végéhez, ugyanakkor azt látja, hogy a művészettörténet nemcsak kulturális tárgyként, hanem tudományágként is milyen népszerű dolog lett”¹ – írja Hans Belting a művészet napjainkban betöltött szerepéről szóló könyvében. Azonban a művészettörténet vége számára nem a művészet vagy a művészettudomány végét jelenti, hanem a művészetről számunkra jól ismert formákban kanonizálódott, hagyományos diskurzus lezárulását. Belting szerint meg kell változtatnunk a művészetről folyó beszédmódot, mivel magának a művészettörténetnek és a művészetnek is módosult a tárgya, amely már nem illik bele régi keretébe.² „A művészettörténet vége tehát egy elbeszélés vége: vagy azért, mert az elbeszélés megváltozott, vagy mert az eddigi értelemben nem maradt mit elbeszélni.”³ A magyar művészettörténet-írás másfél évszázados története során végbement paradigmaváltást a művészettörténészek tevékenységének változása is okozta. A tudomány első művelői még nem rendelkeztek bölcsész végzettséggel, gyakori volt közöttük a jogász, orvos, teológus, akik publikációs ambícióikat irodalmárként valósították meg. Tevékenységüknek alapvető része volt a művészeti kultúrával való kritikai foglalkozás, amivel tekintélyük és társadalmi rangjuk megszilárdulása után felhagytak. Majd később, a művészettörténet tudományos diszciplínaként való önállósulásának következtében elhatárolódtak a gyakorló művészekről. Magyarországon a művészettörténet tudománnyá szerveződése a 19. század folyamán ment végbe, és nemcsak olyan diszciplínaként jelent meg, amely elősegítette a más nemzetekhez való kulturális felzárkózást, hanem nemzeti tudományként is. Feladata válaszok keresése, bizonyítékok felhalmozása volt a hazai öntudat legitimálására és alátámasztására.⁴ A diszciplína mai felfogásának és hivatása meghatározásának alapvetése az, hogy „a műalkotások nemcsak tárgyak, hanem értelmezésükkel együtt ránk maradt szellemi jelenségek. A művészettörténet-írás hagyatéka egzisztenciális alkotórészük – sokszor nem is a leglényegtelenebb”.⁵ Ez egészen más szerepvállalást

* Az idézet a *Borsszem Jankó* című vicclap egy Henszlmann bemutató cikkéből származik, amelyhez tartozik még egy, a művészettörténetet ábrázoló karikatúra is, ami az aktuális szám címlapján szerepel. B. J. 1869, 64.

¹ BELTING 2006, 7.

² BELTING 2006, 23.

³ BELTING 2006, 32.

⁴ MAROSI 2006, 14.

⁵ MAROSI 2006, 28.

jelent a tudomány intézményesült korában működő művészettörténészek tevékenységéhez képest.

Dolgozatomat a művészettörténet végével kezdtem, hogy aztán a művészet-történet kezdetével folytathassam, és megkíséreljem elhelyezni, valamint értelmezni Henszlmann Imre tevékenységét a művészettörténet-tudomány történeti diskurzusában. A 2006-ban megjelent *Emberek és nem frakkok* című Enigma-kötet célja életrajzi esszéket közölni „csupa művészettörténésről, akik »a magyar művészet-történet-írás nagy alakjainak« látszanak – persze, alapvetően a mai perspektívából.”⁶ Marosi Ernő a bevezető tanulmányban – a magyar művészettörténet-írás nagy alakjainak kiválasztásánál szem előtt tartott szempontjainak tárgyalása közben – a hazai művészettudomány történetéről is értekezik. A szakma öndefiníciója mellett arra a kérdésre is választ ad: kit is tekinthetünk művészettörténészeknek?⁷ Ezenkívül a folyóirat a művészettörténet történetének kiemelkedő szereplőiről tudósít, és a magyarországi művészettörténet-tudomány intézményesülésének igényét és kezdetét 1841-re, Henszlmann Imre és Pulszky Ferenc akadémiai befogadásának évére datálja.⁸

A Henszlmann korát megelőző időszakban valójában még nem volt hazai művészettörténeti kutatás. A 19. században kezdték vizsgálni a művészet történetét és magát a művészetet, valamint az azzal párhuzamos tendenciákat: a művészet és a társadalom kölcsönhatását.⁹ A század végére kialakult a művészettörténeti gondolkodás alapja: módosult a műkincsek megítélése, s az alkotásra már elsősorban nem a tulajdonos dekoratív vagyontárgyaként, hanem az egyetemes kultúra részeként tekintettek.¹⁰ Átalakult a művészettel foglalkozók társadalmi megítélése is, ezzel megnőtt a szakadék a művész és a művészettörténész között. A művészet történeti szemlélete tudományos szakterületté alakult, és önálló tudományággá szerveződött. Művészettörténeti folyóiratok alakultak, s megindult a katalógizálás, rendszerezés, az eddig nem látott tárgyak regisztrálása.¹¹ Magyarországon a 19. század második felében művelődéspolitikai célkitűzéssé vált a gyűjtemények és magángyűjtemények intézményi, múzeumi közegbe való helyezése. Ekkor dolgozták ki a magyar nemzeti bibliográfia és a történeti forráskutatás programját és szempontjait. A folyamat része, illetve eredménye volt a Nemzeti Múzeum és más kulturális intézmények, mint a Nemzeti Színház, a Magyar Tudományos Akadémia és a Henszlmann által is propagált, de hosszú ideig megvalósítatlan képzőművészeti akadémia létrehozása. A nemzeti öntudat kialakításához hozzájárult a nemzeti művészet létrehozásának programja, melyhez elengedhetetlen volt a művészképzés megszervezése. Ezzel párhuzamosan bevezették a Műegyetemen az építészet-történeti tanulmányokat, amelyek fontos szerepet játszottak a középkorkutatásban, a

⁶ MAROSI 2006, 11.

⁷ MAROSI 2006, 12.

⁸ MAROSI 2006, 16.

⁹ ZÁDOR 1978, 7.

¹⁰ MAROSI 1976, 63.

¹¹ MAROSI 1976, 65.

képzőművészeti akadémia „változó önállóságú és súlyú” művészettörténeti oktatásával együtt.¹² Egy másik kezdeményezés volt nemzetközi minták nyomán, amikor 1839-ben az ifjú jogász Trefort Ágoston javasolta a Műegylet létrehozását, melyhez csatlakozott Eötvös József és még sokan az Akadémia professzorai közül. A Műegylet célja az volt, hogy rendszeresen rendezett tárlatok által egyrészt bemutatkozási lehetőséget nyújtsanak a fiatal tehetségeknek, művészeknek, másrészt megteremtsék a művészeket eltartó piacot. A kiállításokon nemcsak magyar, hanem külföldi művészek is megmutathatták magukat. Azonban a vásárlóközönséget is művelni kellett, s ez egy új irodalmi-művészeti műfaj, a műkritika megjelenését tette szükségessé, melyben kiemelkedő szerepe volt Henszlmann Imrének is.¹³ A magyarországi művészeti élet szerveződésének döntő jelentőségű fordulata volt az Esterházy-képtár megvásárlásának kezdeményezése. Henszlmann és társai kérvényt nyújtottak be a képviselőházhoz támogatásért az addig Bécsben őrzött Esterházy hercegi gyűjtemény megvételére, amelynek közművelődési szempontból nagy tétje volt: a gyűjtemény megszerzésével európai rangú képzőművészeti kollekciónak – Raffaello, Leonardo, Correggio művei – kerülhetett Magyarországra. A magyar szellemi elit, köztük Pulszky Ferenc és Henszlmann, minden követ megmozgatott, hogy az Esterházyak ne külföldi műgyűjtőknek, hanem a szerény anyagi helyzettel rendelkező magyar államnak adják el a kollekciónak. Mindeközben meg kellett győzniük a kultúrát csupán fényezésnek tartó hazai politikusokat, hogy a honi anyagi viszonyok ellenére áldozzanak pénzt a gyűjteményre. A tárgyalások eredményeként végül sikerült megvenni az Esterházy-gyűjteményt, amit az Akadémia palotájában helyeztek el, és itt őrizték 1906-ig, a Szépművészeti Múzeum megnyitásáig.¹⁴ Ekkortól kezdve a múzeum vált a művészettörténet mint önálló szaktudomány bázisává.

Henszlmann élete és tevékenysége: Bécs, London, Párizs, Budapest

Henszlmann Imre (Kassa, 1813. október 13.–Budapest, 1888. december 5.) a magyar művészettörténet-írás és irodalomkritika úttörője, a magyarországi műemlékvédelem megteremtője, a Magyar Tudós Társaság és a Kisfaludy Társaság tagja volt. Életről és életművéről számos írás¹⁵ beszámol: születésétől kezdve, iskoláin, utazásain és tudományos tevékenységén át, egészen haláláig. Henszlmann Imre tanulmányait szülővárosában, Kassán kezdte, majd Eperjesen és Pozsonyban folytatta. Ekkoriban ismerkedett meg és kötött barátságot Pulszky Ferencsel és az ő nagybátyjával, Fejérváry Gáborral. Henszlmann 1831 ősztől orvostanhallgató volt. A képzésből az első három évet a pesti egyetemen, a maradék kettőt az 1834/35-ös tanévtől kezdve pedig Bécsben végezte kiváló eredménnyel, majd orvostudományi

¹² MAROSI 2006, 26.

¹³ BUBRYÁK 2013, 17.

¹⁴ BUBRYÁK 2013, 18.

¹⁵ *Henszlmann Imre 1813–1888*, kiad. Henszlmann Imre Helytörténeti Társaság, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1993; SZINNYEI 1896, 707–721; SCHAUSCHEK 1918, 151–213; BUBRYÁK 2013; ZÁDOR 1964, 63–68; MAROSI 2006, 29–50.

oklevelét a padovai egyetem állította ki. Tanulmányai befejeztével hosszabb utazást tett Olaszországban, ezt követően hazatérése után, egy évet Eperjesen töltött barátjánál, Pulszky Ferencnél. 1838 ősztől 1841 tavaszáig ismét Bécsben tartózkodott, Vachot Imrétől tanult magyarul, és dolgozott első nagy művén, a *Párhuzamon*.¹⁶ Visszatérve Magyarországra bekapcsolódott a hazai kulturális életbe: publikálta drámakritikai cikkeit az Athenaeumban és a Regélő Pesti Divatlapban, felhívást indított és több előadást tartott a magyar műemlékek védelmének ügyében. Ekkor választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává. Később, Pulszky jóvoltából 1848-ban rövid ideig megint Bécsben volt, a magyar minisztérium képviselőjeként fogalmazóként dolgozott.¹⁷

Első nagyszabású, művészettel kapcsolatos tervei a bécsi orvosi tanulmányok ideje alatt alakultak ki. Művészettörténeti pályáján Fejérváry Gábor eperjesi gyűjteménye és könyvtára, és a Bécsben megismert Joseph Daniel Böhm indították el.¹⁸ Henszlmann Fejérváry és Pulszky Ferenc által került kapcsolatba Böhm érmész és vésnökkel, aki akkoriban a császári pénzverde művészeti igazgatója és a vésnökakadémia vezetője volt, emellett pedig a korabeli Bécs egyik legismertebb műértője, műgyűjtője és műkereskedője. Barátságuk a szobrász haláláig tartott, az akadémiai emlékbeszédet is Henszlmann mondta el felette.¹⁹ Böhm Henszlmann bevonásával nyilvános egyetemes művészettörténeti előadás-sorozat tartását tervezte az osztrák fővárosban, és könyvet is készültek írni a művészet egyetemes történetéről, amely végül nem valósult meg. Henszlmann két korai fő műve, a már említett 1841-es *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* és az 1846-os *A' hellen tragoedia tekintettel a' keresztyén drámára* egyaránt Böhm hatásáról tanúskodik.²⁰ A képzőművészetén kívül Henszlmann érdeklődött a színdarabok és a színház világa iránt is, melynek forrásai a bécsi Burgtheaterben látott előadások, az Opera és a császárváros zenei élete. Mindezek hatására figyelme a képzőművészetek mellett a drámairodalom felé irányult, amelynek produktumai a hazatérése után Shakespeare drámáiról írt színikritikai és *A' hellen tragoedia*, valamint a Bajzával a hazai színházi élet fejlesztéséért az Athenaeum és a Regélő Pesti Divatlap hasábjain folytatott polémiaja volt.

Henszlmann Bécsben töltött idejének meghatározó részét képezi Joseph Daniel Böhmmel kötött barátsága és a vele folytatott közös munka. Bécs műkincseinek és Böhm gyűjteményének mestere szakértő kíséretében tett megismerése többet jelentett számára, mintha műtörténeti vagy esztétikai előadásokat hallgatott volna. Böhm irányította figyelmét a rajztudás és festés gyakorlására, amely által a szakma elméleti ismeretei mellett kialakult benne a gyakorlatias, pragmatikus szempontok kialakítása és érvényesítése művészet- és irodalomelméleti tevékenységében

¹⁶ ZÁDOR 1964, 65.

¹⁷ SCHAUSCHEK 1918, 171–173.

¹⁸ SZENTESI 2013, 9.

¹⁹ HENSZLMANN 1865, 453–461.

²⁰ SZENTESI 2013, 10.

egyaránt.²¹ *A' hellen tragoediában* a hellén portréművészetről értekezve²² hivatkozik a Böhmtől tanult művészetelméleti tételekre, miszerint: „a' hellenek rajzoló művészei N. Sándor' koráig arczképet nem készítettek” – majd hozzáteszi: „e' fölfedezés nem az enyém, hanem Boehm jeles hazánkfiáé, kit ámbár ő maga a' soha nem írt, mégis az élő műbirák' egyik legjelesbikének kell kinyilatkoztatnom”,²³ majd ezt követi az elmélet hosszas kifejtése Böhm téziseire utalva. Továbbá az Oesterreichische Revueben Böhmről írt megemlékezésében²⁴ is idézi a szobrászművész téziseit. A *Párhuzam* előszavában pedig barátságukat és a közös munkát a következőképpen köszöni meg: „forró hálámat nyilatkozatom ki Boehm Dániel úr jeles hazánkfiának, kinek az írásban kifejtett nézeteimnek nagy részével tartozom, ki egyike korunk legnagyobb műismerőinek, s' kinek sok éven át velem barátságosan közölt terjedelmes tapasztalása tett leginkább képessé e' szemlélődések írására”.²⁵ Az orvos Henszlmann a bécsi szellemi élet és tapasztalatok hatására döntött a pályaelhagyás mellett azzal a céllal, hogy a művészeteknek, ezzel együtt pedig hazája kulturális és szellemi fejlesztésének szenteli életét.

Henszlmann újító tevékenységei közé tartozik továbbá, az általa írt és rajzolt, a *Kassa városának ó német stýliu templomai*²⁶ című, a gótikus kassai templomokról szóló könyve, amelynek 1846-os megjelenésével szokás datálni a hazai művészettörténet-írás kezdetét. A Kassa-könyv jelentősége egyrészt az, hogy illeszkedik abba a nemzetépítési programba, amelyet a *Párhuzam* is hirdet: a nemzeti emlékek tanulmányozásának fontossága mellett, olyan művészeti nevelési rendszert kell kialakítani, amely lehetővé teszi a műegyletek működését és a hazai nemzeti művészet fejlődését. Másrészt pedig a korban elsőként, Henszlmann magyarítási kísérleteivel történt meg a Kassa-könyvben megalkotott, a középkori épület magyar nyelven való leírásának szakszókincse.²⁷ Mindennek következménye pedig, a Schedel Ferenc által aláírt és 1847-ben közzétett akadémiai felhívás a műemlékek védelmére, amely Henszlmann-nak a Tudós Társasághoz intézett felszólításának eredményeként jött létre. Ez pedig egyszerre jelenti a műemléki mozgalom kezdetét Magyarországon, valamint a műemlékvédelem intézményesítési szándékának kinyilvánítását.²⁸

Sokáig élt a köztudatban az a vélekedés, hogy 1849-ben a forradalom leverése után emigrációba kényszerült. E meggyőződés feloldására Komárik Dénes vállalkozott, aki a hagyaték vizsgálatával megállapította, hogy Henszlmann csak 1852 nyarán távozott külföldre.²⁹ Utazásának oka nem politikai kényszerűség és nem

²¹ SCHAUSCHEK 1918, 162.

²² HENSZLMANN 1846, 148–150.

²³ HENSZLMANN 1846, 148–149.

²⁴ HENSZLMANN 1866, 111, 116.

²⁵ HENSZLMANN 1990, VIII.

²⁶ HENSZLMANN 1846, 1–25.

²⁷ MAROSI 1996, 12.

²⁸ MAROSI 1996, 13.

²⁹ KOMÁRIK 1990, 57.

emigráns aktivitás, hanem „tudós problématudat”.³⁰ A tudós, szervező és önmagát fejleszteni kívánó egyéniség hajtotta őt nyolc évre külföldre: Angliába és Franciaországba, ahol Pulszky Ferencsel együtt „kenyérkereső foglalkozásukká vált a művészettörténet, amellyel Magyarországon még dilettáns módjára, kedvtelésből foglalkoztak”.³¹ Külföldi tartózkodása idején folyamatosan publikált és előadásokat tartott a gótikus építészetéről, arányelméletéről és a műemlékek védelméről.

Az ötvenes évek külföldi tanulmányai, utazásai és tudományos sikerei után, 1860-ban hazatért, hogy megkezdje hazai működését. Kezdeményezte a székesfehérvári és kalocsai ásatásokat, melyek az ő felügyelete mellett zajlottak le. Kutatói expedícióra utazott Kubinyi Ferenc műgyűjtővel és Ipolyi Arnold történésszel Konstantinápolyba, ahol a török uralom idején elhurcolt Corvina-kódexek közül 14 eredeti példányt fedeztek fel és írtak le, amelyek később visszakérültek Magyarországra, a Nemzeti Múzeumba. Folyamatosan felügyelte és jelentéseket írt az aktuális régészeti és építészeti ásatásokról. 1860 júniusában felkérték az Akadémia épületének programírására. Gerster Károly és Frey Lajos építészekkel társulva egy neogótikus épületet terveztek, ám végül Friedrich August Stüler neoreneszánsz terve valósult meg.³² 1873-tól az Akadémia rendes tagjává választották, és a Budapesti Egyetem akkor induló Művészettörténeti és klasszikus archeológia tanszék első egyetemi tanárának nevezték ki. Műértő és műgyűjtőként rengeteg műtárgyat, metszetkollekciót felhalmozott, valamint ehhez a szerepvállalásához tartozik a fentebb már említett kezdeményezése, aminek következtében a magyar állam megvásárolta az Esterházy-képtárat, amely gyűjtemény megszerzésével európai rangú képzőművészeti kollekció került Magyarországra.

„Ha nem lettek volna kétségei, kimondták azokat háta mögött mások, s hamarosan le is írták.” Henszlmann életművének recepciója

Henszlmann tevékenységére már kortársai is reflektáltak, tudósításokban méltatták írásait, és elgondolkodtak esztétikai nézetein.

1842-ben megjelent *Párhuzamáról* barátja, Pulszky Ferenc írt kritikát,³³ aki szerint az értekezés előnye, hogy nem teoretikus, hanem praktikus nézeteken alapul, „tanácsot ad, hogyan kelljen a’ művészetnek jobb irányt adni”.³⁴ Azonban megjegyzi, hogy éppen a téma miatt kevés olvasója lesz Henszlmann-nak, ugyanis írása a nemzetnek szól, „a’ nemzet pedig nem olvas mást, mint politicát, legfeljebb azon felül még románt. Komoly szót a’ tudomány ’s művészet’ érdemében nem méltat figyelmére” így Pulszky szerint „Henszlmann ur’ szava is vox clamantis in

³⁰ KOMÁRIK 1990, 62.

³¹ MAROSI 1963, 15.

³² Henszlmann szerepéről az Akadémia építési munkálataiban részletesebben lásd: KEMÉNY 1990, 107–111.

³³ PULSZKY 1842, 113–118.

³⁴ PULSZKY 1842, 113.

deserto”.³⁵ A kritika legfőbb részét a *Párhuzam* tartalmi ismertetése képezi, a gondolatok újdonságának méltatásával³⁶ együtt. Az utolsó bekezdésben a nyelvi és stilisztikai hibákat emeli ki Pulszky, amelynek következtében összességében az írás „studiuma t. i. szintollyfárasztó mint tanulságos”.³⁷ Henszlmann Imrét a kassai iskolai bizonyítványában magyar anyanyelvűnek mondják, de már kisiskolásként beszélt németül, szlovákul és latinul.³⁸ Ennek ellenére, Henszlmann a szülői házban magyar nyelvet nem hallott, nem beszélte. Amikor az eperjesi iskolai évek alatt, Pulszky Ferencsel együtt belépett a Nyelvmívelő Társaságba, csak akkor kezdett el magyarul tanulni.³⁹ A *Párhuzam* kritikusa megjegyzi, hogy a művészetről szóló magasatos tartalom nincs ugyanolyan művészi formában szerkesztve, a nyelv sokszor hibás és stílusa sokszor németes.⁴⁰ Ebből következően pedig valószínű, hogy a művet kevesen olvasták, és csak Pulszky bírálatából és kisebb népszerűsítő kiadványokból ismerték meg a tartalmát. Műemlékvédelmi és építészeti munkálatairól az aktuális napilapok folyamatosan cikkeztek,⁴¹ az Akadémia ülésein tudósításokat olvastak fel építészeti felfedezéseiről, kutatásairól.⁴²

A polihisztor-tudós halála után az életművéről való megemlékezések sora születésének 150 éves évfordulójával vette kezdetét Zádor Anna méltató cikkével. Gondolatmenetét azon adósság beismerésével indítja, miszerint a magyar tudományos élet mindaddig elmarasztalta Henszlmann Imre tevékenységének elhelyezését történelmünkben.⁴³ Mintegy negyed századdal később, 1990-ben jelent meg az *Ars Hungarica* azon különszáma,⁴⁴ amely Henszlmann halálának 100. évfordulója alkalmából tartott tudományos tanácskozás anyagát tartalmazza. A megemlékezést a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja tartotta, amelyet Zádor Anna elnöki megnyitójával indítottak. Henszlmann tevékenységének elhelyezését a hazai tudományos életben már önmagában az is mutatja, hogy az újabb évfordulót a művészettörténet-tudomány képviselői tartották szükségesnek. A konferencia előadói kivétel nélkül a művészettörténész és műemlékvédelmi tevékenységéért elismert Henszlmant mutatták be. Ezen a konferencián Tímár Árpád összegezte a Henszlmann-kutatás addigi történetét, és eredményeit a következőképpen fogalmazta meg: „ha röviden és sarkítva akarunk válaszolni e kérdésekre, akkor azt kell mondanunk, hogy Henszlmann Imre munkásságát a tágabb közvélemény egyáltalán nem ismeri, neve nem fordul elő a kötelező tananyagokban, életéről,

³⁵ PULSZKY 1842, 114.

³⁶ „Henszlmannur’ nézetei nemcsak a magyar literatúrában, hanem általánosan is újak.”
PULSZKY 1842, 114.

³⁷ PULSZKY 1842, 118.

³⁸ BUBRYÁK 2013, 6.

³⁹ SCHAUSCHEK 1918, 155.

⁴⁰ PULSZKY 1842, 118.

⁴¹ Részletesen lásd erről: TÍMÁR 1990, 39–40.

⁴² CSENGERY 1858, 60–67.

⁴³ ZÁDOR 1964, 63.

⁴⁴ *Ars Hungarica*, 1990/1.

tevékenységéről nem írtak regényt vagy regényes életrajzot, nem készítettek sem filmet, sem TV játékot. [...] A végső mérleg tehát – ismét sarkítottan fogalmazva – negatív. Azt a kevés eredményt sem szabad azonban lebecsülnünk, amit az eddigi kutatások minden hiányosságuk, alkalmi és szórványos jellegük ellenére létrehoztak.”⁴⁵

Tímár a Henszlmann-kutatás történeti áttekintését a kortársak méltatásával, a korabeli recepció összegzésével kezdi, amelyet a művészettörténész 1888-ban bekövetkező halála után az életmű összegyűjtésének és feldolgozásának rövid idejű hiánya követ. Az áttörést, a kutatás kezdetét Korach Regina 1902-ben megjelent *Henszlmann Imre művészetelmélete* című dolgozatának megszületésében jelöli ki.⁴⁶ Ettől kezdve egészen koráig, 1990-ig kronologikusan haladva rögzíti, és néhány mondatban ismerteti a Henszlmann-életművet bemutató és értékelő szövegeket. A 2006-ban megjelent Enigma-kötet már úgy tűnhet számunkra, hogy helyére illeszti Henszlmant történelmünkben, ugyanis a hazai művészettudomány, az egész diszciplína megteremtőjeként és első képviselőjeként jegyzi nevét a nemzeti tudomány történetében.⁴⁷ Azonban eredményeinek elismerésében ott lappang a cinizmus. Marosi Ernő a tudós korabeli működését a következőképpen foglalja össze: „Henszlmann maga jelenik meg mint intézmény, sőt, mint annyi intézmény ahány területre szerteágazó tevékenysége kiterjedt. Ezért a lehető legunalmasabb monotómiával vele szokás kezdeni a művészettörténet, a szakirodalmi publikációk, az egyetemi oktatás, a műemlékvédelem, a műemléki topográfia stb. stb. történetét, nem is szólva a műkritikáról, irodalomról.”⁴⁸

Mindezek azonban felvethetik a kérdést: hogyan és miért lehetséges az, hogy Henszlmann életművének jelentőségét már kortársai is elismerték és az utókor is máig elismeri, azonban a kritika élcélődése mindvégig megjelenik a tevékenységéről szóló tudósításokban? Hogyan lehetséges az, hogy a hazai művészettudomány a magyar művészettörténet-írás nagy alakjainak tárgyalását Henszlmann nevével indítja, amellyel mintegy a diszciplína létrehozójaként definiálja,⁴⁹ s teszi mindezt a következő mondattal: „Henszlmann – olyan szakmai közvélekedés szerint, amelynek eredete valójában nehezen mutatható ki – a művészettörténetet megalapító „nagy triász” egyik tagja.”⁵⁰ Folytatva a tudományos megítélés aggasztó képének bemutatását, Marosi szerint „[a] kritika Henszlmann esetében gyakorlatilag életművének szinte valamennyi lényeges elemére, publikációinak vezérmotívumaira vonatkozott, s ilyenformán történeti téziseinek és következtetéseinek eltakarítására a művészettörténet-írás útjából.”⁵¹ Így tehát a szakma mindmáig egy „Henszlmantalanított őskultuszt” őriz, amelyben úgy tűnik, a vitathatatlan

⁴⁵ TÍMÁR 1990, 39.

⁴⁶ TÍMÁR 1990, 40.

⁴⁷ MAROSI 2006, 16.

⁴⁸ MAROSI 2006, 31.

⁴⁹ MAROSI 2013, 1–20.

⁵⁰ MAROSI 2006, 29.

⁵¹ MAROSI 2006, 29.

eredményeket rögzítjük tudománytörténetünk folyamatában, de az azokról alkotott értékelés már ambivalens. Egy-egy jubileum persze még alkalmat ad a megemlékezésre, ahogyan történt ez 2013-ban, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteménye kiállítást rendezett Henszlmann születésének 200. évfordulója alkalmából. Az ünnepséget az Akadémia egy kiadvánnyal⁵² tette maradandóvá az utókornak. A tanulmánykötet különböző fejezeteiben Henszmannat mint művészettörténészt, műgyűjtőt, a kassai templom restaurátorát, építészt és műemlékvédőt mutatja be.

Henszlmann Imre egész életét a tudománynak szentelte. 1888-ban bekövetkező haláláig a hazai kultúra, a régészet és a művészet ügyéért dolgozott. Recepciója és megítélése mégis ellentmondásos. A művészettörténet-tudomány képviselői egy-egy jubileum alkalmával mérlegre tették életművének eredményeit, és elismerték, hogy „[t]ávolabbra látott, messzebbre tekintett, mint e korszak legtöbb, a művészeti élet jelenségeivel foglalkozó szereplője.”⁵³ Az irodalomtörténet-írás jóval később kezdett reflektálni Henszlmann tevékenységére, a korabeli irodalmi életben betöltött szerepére. Az 1840-es években, a *Regélő Pesti Divatlap* és az *Athenaeum* hasábjain Bajza Józseffel folytatott dramaturgiai vitája két különböző gondolkodású és szerepvállalású kritikus összecsapásaként összegezhető. A kritikátörténeti diskurzusban többnyire a színházigazgató Bajza oldalára billent a mérleg, és a polémia kimenetele Henszmannat érintette hátrányosan. Ennek újragondolásáról, annak szükségességéről először Korompay H. János írt, és a polemizáló ellenfelek közötti egyensúly helyreállítását kérte számon az utókoron.⁵⁴

Hasonlóan alakult szerepvállalása a művészettörténet történetének folyamatában: életművét oppozícióba állították kortársának, Ipolyi Arnoldnak a téziseivel, amely az utókor táborát két csoportra bontotta – Hekler Antal Henszlmann mellett, Gerevich Tibor és csapata Ipolyi Arnoldra esküdtek⁵⁵ –, végül pedig Ipolyi tanai örvendtek népszerűségnek.⁵⁶ Henszlmann és Ipolyi két különböző típusú művészettörténetet képviselt struktúrájában és szociális célzatában egyaránt: Henszlmann *Párhuzamában* olyan intézményeket követel, amelyek mentesek az akadémiák hagyományától, ezzel szemben Ipolyi a tudományos akadémiától elváló képzőművészeti akadémiában képzelel el a művészettörténet-írás szellemi bázisát. Marosi Ernő a két tudós művészettörténeti programját a következőképpen összegzi: „Henszlmann attitűdje, az egyetemességre támaszkodó szigorú bírő és független

⁵² BUBRYÁK 2013.

⁵³ ZÁDOR 1964, 64.

⁵⁴ KOROMPAY 1998, 479.

⁵⁵ ZÁDOR 1990, 3.

⁵⁶ „A henszlmanni koncepció belső konfliktusaival és ezek következtében olvasóközönségét is irritáló tudálékosságával szemben vonzó és használható magyar művészettörténeti összképet az az Ipolyi alkotja meg, aki az emlékek alapján nem a művészet teoretikus világtörténetét, hanem a történelmet akarta megközelíteni.” MAROSI 1990, 30.

műkritikusé, vált azóta ritkább állásponttá. Ipolyié, a programadóé többször volt aktuális a magyar kultúra történetében.”⁵⁷

A két tudományterület henszlmanni megítélésének hasonlóságát erősíti meg Zádor Anna is, amikor Henszlmann korának kiemelkedően nívós kritikáit hangsúlyozva összegzi, mi lehet a kritikus tevékenysége körüli vitáknak a magyarázata: „most tetten lehet érní a nagy összeütközést, két korszak határán. Éppen itt van az a nagy változás, amikor a nagyon gyenge minőség helyett felmerül a valódi érték igénye, és előtérbe kerül az igazi szenvedély. Nem más ez, mint a felzárkózás vágya a nagy európai művészethez. Henszlmann végig ezt kívánta elérni.”⁵⁸

Henszlmann kulturális és tudományos szerepe megítélésének a kettőssége véleményem szerint abban rejlik, hogy a művészettörténet- és az irodalomtörténet-tudomány is elismeri korában betöltött újító kezdeményezéseit, sokoldalú látásmódjából fakadó, a hazai kulturális élet fejlesztéséért írt tudományos szövegeit, mégis minden egyes diszciplína „kivülállóként” határozza meg tevékenységét. A hazai művészettörténeti diskurzus a tudomány intézményesülésének elindítójaként és a magyarországi műemlékvédelem megeremítőjeként tekint Henszlmann Imrere, képzettségét tekintve mégis „kivülről” érkezett, orvosi diplomával rendelkező tudósnek nevezi.⁵⁹ Ugyanígy értékeli az irodalomtörténet is drámaelméleti és kritikus nézeteit. A „távolról, mintegy »kivülállóként«, fensőbbeségen ítélező teoretikus”-t látja benne, akit „éppen elméleti következetességével, magasra szabott normái szem előtt tartásával gyakorlatilag megvalósíthatatlan, utópikus nézetek hirdetőjének”⁶⁰ tekint.

Henszlmann az a 19. századi gondolkodó, aki bejárta a külföldet, és magáévá tette azokat az eszméket, módszereket, látásmódokat, amelyek nyugaton már erőteljesen éltek, Magyarországon azonban csak derengeni látszottak. „[F]elrázni akarta kortársait abból a kellemesen langyos tespedésből, amely kulturális életünk egyes területeit jellemezte és igénytelenségéből és bátortalanságból táplálkozva, egykönnyen torkollott önelégültségbe”⁶¹ – írja róla Zádor Anna. A művészettörténet-irodalomkritikust a külföldi minták és tapasztalatok hatása alatt kiformalódó szemléletmód tette következetessé műemlékvédelmi programjaiban és irodalomkritikáiban egyaránt, amely túlmutatott korának kulturális életén, gondolkodásán és felkészültségén.

⁵⁷ MAROSI 1990, 31.

⁵⁸ ZÁDOR 1990, 3.

⁵⁹ MAROSI 2006, 18.

⁶⁰ SZÉLES 1976, 60.

⁶¹ ZÁDOR 1964, 63.

BIBLIOGRÁFIA

BELTING 2006.

Hans BELTING: *A művészettörténet vége*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2006.

B. J. 1869

Híresek arcképcsarnoka. XLIX. HENSZMAN IMRE. *Borsszem Jankó*, 59. 1869, 64.

BUBRYÁK 2013.

BUBRYÁK Orsolya: Henszlmann és a képzőművészet. In: BUBRYÁK Orsolya (Szerk.): *Henszlmann Imre (1813–1888): Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából*. MTA, Művészeti Gyűjtemény, Budapest, 2013, 16–18.

CSENGERY 1858

CSENGERY Antal: Tudósítás Henszlmann Imre építészeti fölfedezéséről. *Magyar Akadémiai Értesítő*, 18. évf. 1858. 60–67.

HENSZLMANN 1846

HENSZLMANN Imre: *Kassa városának ó német stílusú templomai. Rajzoló és magyarázó Dr. Henszlmann Imre*. Landerer és Heckenast Könyvnyomó Intézet, Pest, 1846.

HENSZLMANN 1865

HENSZLMANN Imre: Böhm Dániel József. *Budapesti Szemle* 3. 1865, 454–461.

HENSZLMANN 1866

HENSZLMANN: Daniel Joseph Böhm. *Oesterreichische Revue* 4. 1866, 110–127.

Henszlmann Imre 1813–1888, kiad. Henszlmann Imre Helytörténeti Társaság, Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 1993.

HENSZLMANN 1990.

HENSZLMANN Imre: Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon. In: HENSZLMANN Imre: *Válogatott képzőművészeti írások*. (Szerk.) TÍMÁR Árpád, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet. Budapest, 1990, 7–146.

KEMÉNY 1990

KEMÉNY Mária: Henszlmann Imre szerepe az akadémia palotájának építésében. *Ars Hungarica*, 1990. 1. szám, 107–111.

KOMÁRIK 1990

KOMÁRIK Dénes: Henszlmann Imre „emigrációja”. *Ars Hungarica*, 1990. 1. szám, 57–64.

KOROMPAY 1998

KOROMPAY H. János: Kritikatörténet és irodalmi hagyomány. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998. 476–479.

MAROSI 1963

MAROSI Ernő: *A gótikus stíluskorszak szemlélete a magyar művészettörténeti szakirodalomban*. Budapest, 1963.

MAROSI 1976

MAROSI Ernő: A XIX. század: a művészettörténet tudománnyá szerveződése. In: MAROSI Ernő: *Emlék márványból vagy homokkőből: öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*. Corvina Kiadó, Budapest, 1976, 63–90.

MAROSI 1996

MAROSI Ernő: *Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stíli templomai*. Argumentum Kiadó–MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, Budapest, 1996.

MAROSI 2006

MAROSI Ernő: Művészettörténet-írás, művészettörténészek. In: *Enigma: „Emberek és nem frakkok” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai* (Tudománytörténeti esszégyűjtemény I. köt.). 2006, 11–28.

MAROSI 2013

MAROSI Ernő: The Origins of Art History in Hungary. *The Journal of Art Historiography*, 8, 2013, 1–20.

PULSZKY 1842

PULSZKY Ferenc: Párhuzam az ó és újkor (i) művészeti nézetek és nevelések (nevelés) közt, különös tekintettel a' művészeti fejlődésre Magyarországon, írta Dr Henszlmann Imre. Pesten, nyomtatta Landerer és Heckenast 1842. n8. 134. *Athenaeum*, 15. 1842, 113–118.

SCHAUSCHEK 1918

SCHAUSCHEK Árpád: Henszlmann Imre (1813–1888). *Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 21. 1918. 151–213.

SZENTESI 2013

SZENTESI Edit: A művészettörténész formálódása. In: Bubryák Orsolya (Szerk.): *Henszlmann Imre (1813–1888) Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából*. MTA Művészeti Gyűjtemény 2013. október 15–2013. december 13. Argumentum, Budapest, 2013, 9–10.

SZINNYEI 1896

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. köt. Horánszky Viktor Kiadóhivatal, Budapest, 1896.

SZÉLES 1976

SZÉLES Klára: Henszlmann Imre – Bajza József vitája. *Irodalomtörténet*, 1976. 1. szám, 37–62.

TÍMÁR 1990

TÍMÁR Árpád: A Henszlmann-kutatás története. *Ars Hungarica*, 1990. 1. szám, 39–46.

ZÁDOR 1978

ZÁDOR Anna: *A felvilágosodás kori művészet kutatásának kérdése*. In: ZÁDOR Anna–SZABOLCSI Hedvig (Szerk.): *Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 7–26.

ZÁDOR 1964

ZÁDOR Anna: Henszlmann Imre emlékezete. *Magyar Tudomány*, 1964. 2. szám, 63–68.

ZÁDOR 1990

ZÁDOR Anna: Megemlékezés Henszlmann Imréről. Elnöki megnyitó. *Ars Hungarica*, 1990. 1. szám, 3–6.

A KONFUCIÁNUS FILOZÓFIA MINT NAGYHATALMI BÁZIS

KASZNÁR ATTILA

BEVEZETŐ

A 21. században használatos biztonságpolitikai fogalmak alapján a Kínai Népköztársaság mindinkább a nagyhatalmi kritériumoknak megfelelő államalakulattá válik, mely nemcsak a közvetlen földrajzi térségében, hanem globálisan is képes érdekei változatos eszközökkel történő érvényesítésére, és nagy valószínűség szerint kijelenthető, hogy jelen évszázadban ez a képessége meg is fog maradni.

Ugyanakkor Kína számos vonatkozásban a mai napig is fejlődő államnak tekinthető, amely kiemelten tetten érhető az egészségügy és az oktatás helyzetén. Az egészségügyben mind több helyen megtalálható a nyugati színvonalat képviselő csúcstechnológia, ugyanakkor számos helyen a legalapvetőbb szolgáltatásokat sem kaphatják meg az állampolgárok. Annak ellenére, hogy az ország mind több elitegyetemmel rendelkezik, mégis számos kritika éri az oktatás színvonalát is. A két kiragadott példán túlmenően természetesen számos egyéb területet is lehet találni, amelyben Kína a mai napig nem éri el a fejlett országoktól elvárt minimum teljesítményt. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni azt is, hogy pekingi vezetők a nemzetközi szintéren gyakran hivatkozási alapként tekintenek arra, hogy országuk fejlődő állam, ennek eredményeként pedig sikeresen odáznak el költséges, és a lakosság jelentős része számára kevésbé vonzó beruházásokat.

A történeti kontextusok figyelembevételével, Kína többnyire a birodalom jelzővel írható le. Ezen a ponton szükséges definiálni a birodalmat, amely *„olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt, gyakran igen távoli perifériákból áll”*.¹ Illetve a bonyolult fogalmi rendszert lebontva úgy is értelmezhetjük, hogy a birodalmat: *„olyan nagy kiterjedésű politikai egységnek tekinthetjük, amely eredeti határain kívül eső területeket és népeket is uralma alatt tart. A hatalmi központját általában az egész birodalom domináns etnikai, kulturális csoportjai alkotják, melyhez több peremterület kapcsolódik.”*² Kína mint földrésznyi területen elterülő államalakulat eleve magában hordozza a birodalmiság meghatározásának azon kritériumát, hogy nagy területen helyezkedjen el, illetve egy domináns központhoz peremterületek csatolódjának. A birodalmi definíció több népre vonatkozó kitétele is igaznak bizonyul Kína vonatkozásában, hiszen a jelenlegi állam ötvenhat különböző nemzet olvasztótégelyeként működik.

¹ HOWE 2004, 40.

² BÖRÖCZ–KASZNÁR–VÁGI 2012, 252.

A fentiekén túlmenően, akár peremterületnek tekinthetünk olyan dél- és délkelet ázsiai országokat is, mint Szingapúr vagy Malajzia, amelyekben meghatározó államalakító tényezőként jelentkezett és jelentkezik az anyaországgal szoros kapcsolatot ápoló kínai nemzetiség.

Történelmi aspektusokból akár egy birodalom perifériájának lehetne tekinteni a világ számos pontján élő, jelentős kínai migráns közösségeket is. Ezek a közösségek szorosan kötődnek az anyaországhoz, azzal folyamatos kapcsolatot tartanak, és mint a birodalom perifériáját alkotó közösségek tevékenykednek.

Ezek a nemzetiségi csoportosulások olyanok, mint egy polip kinyújtott karjai, amelyek behálózzák a kontinensek országait, és egy-egy előretolt bástyáját jelentik a Kínai Népköztársaságnak. Olyan hídfőállások ezek, amelyeknek tagjai sokszor nincsenek is tudatában azzal, hogy tevékenységük, mindennapi életük egy az egyben az anyaország érdekeit szolgálják.

A kínai migráns közösségek ugyanis többnyire a konfucianizmus szabályai szerint élik mindennapjaikat. Ez az ősök tiszteletére alapuló szabályrendszer eredményezi, hogy évről-évre jelentős összegeket utalnak haza a rokonoknak, valamint hogy többségükben lojálisak a mindenkori kínai vezetéshez. Tevékenységük, amely elsősorban a gazdasági szférát érinti – a hazai, kínai áruk piacának megteremtésével –, olyan rejtett fegyver a pekingi vezetés kezében, amely nemcsak megalapozza, de elháríthatatlan módon biztosítja is az ország útját a nagyhatalommá válás felé.

A gazdasági hódítás az a nemzetközi politikai és diplomáciai módszer, amely a Kínai Népköztársaság első számú eszköze arra, hogy a korábbi nagyhatalmi státusszal rendelkező államokat hatástalanítsa, illetve, hogy a jelenleg elsőszámú hatalommal, az Amerikai Egyesült Államokkal a versenyt felvegye. Ennek a gazdasági hódításnak az egyik legjelentősebb háttérelme a konfucianus filozófia.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa azt a politikai-társadalmi viszonyrendszert, amelyet a konfucianizmus alakított ki, és amely könnyen lehetővé teszi a nagyhatalmi építkezést a mindenkori kínai vezetés számára.

A KONFUCIANIZMUS TÁRSADALMI RENDSZERE

Konfuciusz, amint arra többször maga is hivatkozott, nem alkotott újat, gyakorlatilag csak a megelőző évezredek tanításait foglalta közös keretbe. Ebből adódóan – amint azt Raymond Dawson megállapította – „*a konfucianizmus egyik legfontosabb tantétele tehát az, hogy a világ harmóniájának és boldogságának biztosítása érdekében az embernek önmagát és tetteit összhangba kell hoznia az univerzummal: a társadalmi rendet a kozmikus rendhez kell igazítania*”.³ Amint az Dawson idézett gondolata alapján nyilvánvaló, Konfuciusz nem kívánt új ideológiai alapokat teremteni, hanem a korábban kialakult – véleménye szerint kizárólag üdvözülésre vezető – tanokat kívánta szintetizálni és egységesen alkalmazható keretbe foglalni. Ennek eredményeként kiemeltként kezelte az ősök

³ DAWSON 2002, 73.

tiszteletének megszilárdítását, amelynek sikeréhez kétség nem férhet, hiszen a konfucianizmus intézményesülésével „az ősök szellemének hatalmába vetett hit és az ősök kultusza volt az egyedüli államilag előírt” hittétel.⁴

Konfuciusz tevékenykedésének idejére már az összes olyan alapvető, az univerzum egyensúlyát mint a legfőbb vallási célt rögzítő dogma rögzítésre került, amelyek a kínai vallások főbb jellegzetességeit biztosítják. Miután ezek között az alaptételek között az ősök tisztelete is megtalálható volt, ebből adódóan viszonylag egyszerű az a következtetés, hogy a korszak hatalmi válságát szemlélő Konfuciusz úgy vélte, hogy csak abban az esetben lehetséges a vészhelyzetből való kilábalás, ha a modernizáló elvek alkalmazásának véget vetnek, és a kínai társadalom visszatér a klasszikus előírásokhoz. Vagyis, Konfuciusz korának egyik legkonzervatívabb gondolkodójának tekinthető. Ugyanakkor a vallásalapító-filozófus egyben a világtörténelem egyik leginnovatívabb személyeként is elkönnyelhető, amennyiben úgy tekintünk rá, mint aki a már korábban meglévő hitvilágból alkotott egy új, és évezredekken keresztül működő vallási irányzatot.

A fenti gondolatsort erősíti a kiemelkedő vallástörténésznek, Hardingnak a nagy filozófussal összefüggésben tett megállapítása is: „Konfuciusz szenvedélyesen konzervatív volt, és távol állt tőle a szándék, hogy megváltoztassa korának elfogadott vallásos elképzeléseit és gyakorlatait.”⁵ Harding az idézett megállapításában csak és kizárólagosan vallási alapú megközelítést alkalmaz, ugyanakkor érdemes ezen a helyen kiemelni Őri Sándor gondolatát is, aki elsősorban Konfuciusz államszervezői nagyságát igyekszik hangsúlyozni, amikor úgy vélekedik, hogy „Konfuciusz nem szakadt el Korának társadalmi rendjétől, s valószínűleg nem is állt szándékában, hogy így tegyen, ezért más tanításaival egyetemben erkölcsi arany szabályát is ezen társadalmi renddel összhangban alkotta meg”.⁶ Amint azt Max Weber a konfucianizmus konzervatív többlettöltetével összefüggésben megfogalmazta: „a legcsekélyebb kísérletet sem tette arra, hogy a meglévő hitet etikailag racionalizálja. A császár és a hivatalnokok által folytatott hivatalos kultuszt és a családők őskultuszát a fönnálló világi rend részeként előfeltételezte.”⁷

Kiemelendő ugyanakkor, hogy Konfuciusz maga sohasem vetette papírra a gondolatait, illetve a tanítását. Több mint valószínű, hogy a nagy filozófus nem is igazán érezhette ennek szükségességét, ő maga is tisztában volt azzal, hogy nem alkotott újat, hanem a régről meglévő tudást összegezte és értelmezte. Konfuciusz elveit, valamint filozófiáját tanítványai és még inkább szellemi örökösei nyomán ismerhette meg az utókor. Ennek folytán nem állapítható meg tökéletes biztonsággal az sem, hogy a neki tulajdonított gondolatok közül melyeknek szerzője ténylegesen a mester, illetve melyek azok, amelyeket a követői fogalmaztak meg. A közvetlenül Konfuciusznak tulajdonított kinyilatkoztatások

⁴ WEBER 2007, 154.

⁵ HARDING 2008, 93.

⁶ ŐRI 2000, 44.

⁷ WEBER 2007, 173.

eredetiségével kapcsolatos bizonytalansági tényezőt erősítik a többek között Max Weber által is a Qin Shi Huang-féle, konfucianizmus üldöztetéséről megfogalmazott gondolatok: „borzalmas erőszakkal próbálta megsemmisíteni a teljes klasszikus irodalmat s magukat az írástudókat. A szent könyveket elégették, s állítólag 460 írástudót elevenen elástak.”⁸ Annak ellenére, hogy a korai stádiumban lévő konfucianizmust tüzzel-vassal próbálták pusztítani, az mégis sikeresen intézményesült, és a legmesszebbhatóbb kínai filozófiai irányzattá vált.

A konfuciánus szemlélet alapvetően megszilárdította a korábban az ősök tisztelete keretében kialakult dogmákat. Az ősök iránti tisztelet vezetett el oda, hogy a család a legfontosabb kínai társadalmi építőkövévé váljon.

A klasszikus kínai szemlélet szerint az univerzum folyamatos mozgásban, változásban áll, azonban szignifikáns a törekvése az egyensúlyi állapot elérésére. Az állandó változás azonban csak és kizárólag abban az esetben szolgálja a közösség – ezáltal a világegyetem – javát, ha kontrollált keretek között zajlik. A kontroll lehetőségét a normák teszik lehetővé, azok a normák, amelyek időtlenül érvényesülnek az univerzumban. „A többség állandóan változik, a normának pedig éppen tartóssága adja meg az értékét (normatív jellegét), vagyis az, hogy nincs kitéve a népszerűség szeszélyének, sem a többség nyomásának. A norma tehát egyfajta módja annak, ahogyan hiszünk, beszélünk és cselekszünk; az ész és a szokás is szentesíti, kölcsönösen erősítvén egyik a másikat. Az autoritás pedig, ezt a megfogalmazást véve alapul, olyan beszédként vagy cselekvésként jelenik meg előttünk, amelynek valamilyen norma szolgál biztos alapjaként.”⁹

A kínai társadalom legalapvetőbb normájaként jelentkezik a család szentsége, azé a családé, amely a legelső, legerősebb szocializációs színtérként az autoritással összefüggő attitűdök is elsajátítására kerülnek. „A családon belül végbemenő minden cselekedetben az autoritás (illetve a neki való engedelmesség vagy annak elutasítása), vagy az autoritás hiánya nyilvánul meg.”¹⁰ A családi viszonyokban minden szereplőnek megvan a maga jól meghatározott szerepe, és jobbra tartós függő helyzetet tölt be. A családi szocializációs színtér fixálódása magával vonja az autoriter személyi kapcsolatok állandóvá válását is, amelynek eredményeként az egyén mindennapi életének alapvető relációjává válnak az autoriter viszonyok. A Konfuciusz által hivatkozott család egy rendkívül autoriter bázisú társadalom hosszú távú fennmaradásának forrásává vált. Mivel a családi alap rögzítette a megkérdőjelezhetetlen autoritást, amely így a társadalom működésének fő mozgatórugójaként jelentkezett, ezáltal a kínai társadalommal összefüggésben igaznak tekinthető a kiváló filozófus, Molnár Tamás megállapítása, amely szerint az autoritás „annyiban szolgálja a közösség javát, amennyire a közösség megérti a létjogosultságát”.¹¹ A tapasztalatok azt mutatják, hogy a kínai társadalom a családi

⁸ WEBER 2007, 100.

⁹ MOLNÁR 2002, 21.

¹⁰ MOLNÁR 2002, 23.

¹¹ MOLNÁR 2002, 41.

alapú gondolkodásnak köszönhetően tökéletesen megérti és elfogadja az autoritás szerepét a közösség életében.

Azon túlmenően, hogy az autoritás alapú konfucianus tanítás szerint a nép vallásossága kiemelt jelentőségű, mivel ez segíthet fenntartani az állam rendjét, lényeges elemként jelentkezik az a nézet is, hogy „*a maga részéről a császári hatalom volt a legfőbb vallásilag megszentelt képződmény. Bizonyos értelemben a népi istenségek forrataga fölött állt*”.¹² Különös érdekességet ad a konfucianizmusnak ezen a szinten, hogy mivel elsősorban a hivatalnok réteg által alakított filozófiai-vallási irányzatként fejlődött, ezért kiemelten is a hivatalnokok társadalmi helyzetének biztosítása, hosszú távú bebetonozása volt a cél. Vagyis vagy a nép, vagy az uralkodó válik felelőssé, amennyiben valami rosszul megy az országban, a ténylegesen az állami ügyeket vivő hivatalnokréteg azonban mentes marad az elszámoltatástól.

Konfuciusz tökéletes életfilozófiát alkotott, amely egyben rendkívül biztos lábon álló uralmi pozíciót teremt annak, aki megtartja a politika-filozófiai iránymutatásait, úgy, hogy közben az egész eszmei rendszert kivetítheti az alattvalók legbelsőbb magánszférájára, amely azt eredményezi, hogy az államberendezkedés nem hat átpolitizáltnak. Egy autoriter vagy akár totalitárius berendezkedés kiépítésére vágyó egyén vagy csoport nem is kereshet biztosabb filozófiai támaszt. A konfucianus életszemléletben ugyanis rögzült az a nyugati társadalomból mára kivesszini látszó norma, amely szerint „*az ember szabadnak születik ugyan Isten gyermekeként, nem születik azonban szabadnak sem a természet, sem a társadalom részeként, mármint ha a szabadság azt jelenti, hogy az ember önmaga alkotója és fenntartója, valamint hogy korlátlanul és szabad mindent megtenniünk, ami csak tetszik*”.¹³ Vagyis, a kínai kultúrában kiépültek és fixálódtak a társadalmi kapcsolatok viszonyrendszerei, amelyek alapvetően alá-fölérendeltségi kontextusban értelmezendők. A konfucianizmus szigorú szabályok alapján öt társadalmi alapviszonyt határoz meg:

- uralkodó-miniszter,
- apa-fiú,
- férj-feleség,
- idős-fiatal,
- barát-barát.

A különböző viszonyok, a barát-barát mellérendelő relációt leszámítva, hierarchikus viszonyokat jelölnek ki. Ezek a hierarchikus viszonyok nemcsak a személyi kapcsolatok jellegét szabják meg, de eleve determinálják a társadalom hierarchikus felépítését is, a különböző megjelölt kapcsolatok ugyanis lefedik a társadalom teljes felületét. Az egyén egyszerre vehet részt a különböző relációtípusokban, ennek megfelelően pedig egyszerre játszhat az egyikben alárendelt, míg a másikban fölérendelt szerepet. A kapcsolatok osztályozásából ki

¹² WEBER 2007, 154.

¹³ MOLNÁR 2002, 24–25.

kell emelni az uralkodó szerepét, aki csak és kizárólag fölrendelt szerepet tölthet be. Az uralkodó esetében még a mellérendelő barát-barát viszony sem megengedett. Az uralkodó a Menny gyermekeként, legfeljebb ősei szellemével kapcsolatban foglalhat el alárendelt kapcsolatot, amely azonban nem a földi társadalom viszonyrendszerében értelmezendő.

Külön említést érdemel a barát-barát viszony, amely első látásra megbontja a társadalmi kapcsolatokra kiépített hierarchikus harmóniát. A barátság mibenlétének elemzése jelen dolgozatnak ugyan nem tárgya, azonban a gondolati kohézió mindenképpen szükségessé teszi, hogy néhány szó essen a barátság sajátosságairól. A barátság ugyanis egy olyan különleges viszonyrendszert feltételez, amelyben – mivel alapját minden esetben a szeretet képezi – egyszerre van jelen a hierarchikus, valamint a mellérendelő szerep is. A szeretet ugyanis nemcsak abban nyilvánul meg, hogy mellérendelt viszonyban áll egyik személy a másikkal, hanem abban is, hogy a relációban résztvevő egyének – a szeretet mint szubjektív érzélem által vezéreltetve – folyamatosan alárendelik magukat a másiknak. A barátság különleges viszonyrendszerét jól példázza a katolikus filozófusok – számtalan forrásban feldolgozott – elmélkedése az ember barátságáról Istennel, amelyben természetes az alá-fölrendeltség megléte. Vagyis elmondható, hogy a barát-barát viszony egyik fundamentuma éppen a sajátosan megjelenő, flexibilis alá-fölrendeltség, amely ezáltal erősítőként hat a Kínában kialakult hierarchikus társadalmi viszonyrendszerre.

A kínai társadalomban érvényesülő autoriter viszonyok bizonyos értelemben az egyén fokozott védelmét szolgálják, azonban úgy, hogy megőrzik a közösség primátusát. Az individuum számára a konfucianizmus által szigorúan szabályozott társadalmi kapcsolatrendszer számos előnyt biztosít.

- Az egyén biztos lehet a közösségben elfoglalt pozíciójával kapcsolatban, továbbá tisztában lehet a lehetőségeivel és a mozgásterével.
- Az egyén számára biztosított a közösséghez tartozás, amely fokozott védelmet nyújt a külső és belső fenyegetettségekkel szemben.
- A biztonságérzet hozzájárul az egyén emocionális szintjének fenntartásához.
- Megkönnyíti a kommunikációt, elősegíti az egyén kapcsolat-teremtését, és leegyszerűsíti a társadalmi érintkezést.
- Megkönnyíti az alkalmazkodást az újonnan bevezetett szabályzó-rendszerekhez.

Molnár Tamás megfogalmazását alkalmazva, *„az autoritás tehát alapvetően az a természetes¹⁴ ár, amit az egyén megfizet azért, hogy valamely társadalomhoz tartozhassék, hisz máskülönben nem volna egyén, s főleg nem védelemben*

¹⁴ A természetesség ebben az összefüggésben rendkívül fontos, mivel hangsúlyozni ezáltal biztosított az egyensúly. Fontos hangsúlyozni, hogy Molnár eredetileg a nyugati viszonyokkal kapcsolatosan fogalmazta meg elgondolását, és így is természetes állapotnak nevezi az autoritást.

részesülő, a társadalomba integrált egyén".¹⁵ A társadalomba integráltság a hatalom, és annak legitimitása szempontjából lényegi kérdésként jelentkezik. Azáltal, hogy az autoritás szigorú keretek között intézményesült a kínai társadalomban, tulajdonképpen rendkívül erős legitimitáshoz is jutott a politikai hatalom. A kínai politikai elit legitimitását természetesen tovább erősítik olyan tényezők is, mint amelyet például Max Weber fogalmazott meg: „*A vallás és a politika között természetesen ott a legkisebb a feszültség, ahol – mint a konfucianizmusban – a vallás szellemekbe vetett hitet vagy egyenest mágiát jelent, az etika pedig csupán azt jelenti, hogy a képzett ember okosan alkalmazkodik a világhoz.*”¹⁶ A tényezők természetesen összeadódnak, és felerősítik egymást. Vagyis megállapítható, hogy a konfucianizmus a társadalom minden szegmensét átfogó komplex rendszert épített ki, amelynek elsődleges céljának tekinthető, hogy a társadalmi harmónián keresztül mind stabilabb politikai rendszert biztosítson, hogy ezáltal hozzájáruljon az ember és az univerzum harmóniájához. A konfucianizmus kiterjedt irodalma számos elemzői lehetőséget biztosít a politika és a kormányzás, és a vallási harmónia közötti párhuzamok kutatása terén. A konfucianizmus meghatározó alkotásában, a Lunyuban számos, az autoritással, valamint a család fontosságával összefüggő megállapítás található, amelyek közül kiemelkedik az alábbi:

„You mester mondotta: „Ami az embereket illeti, nagyon kevesen vannak olyanok, akik szülőtisztelők és testvérszeretők ugyan, de a feljebbvalókkal mégis ellenkezni szeretnének. Olyan ember pedig, aki a feljebbvalókkal ellenkezni nem szeret, de zavargásokat támasztani igen, egyáltalában nincsen. A nemes) gondosan ügyel a dolgok alapjára. Ha az alap áll, akkor megéled az erény. Márpedig a szülők tisztelete és a testvériség az emberség alapja.” (Lunyu I. 2.)

Külön érdekességként jelenik meg, hogy a gondolatsort, amely szinte a teljes konfuciuszi filozófiát összegzi, a szerkesztő-írók nem a mester szájába adták, hanem egyik legjelentősebb tanítványa által mondatták ki, ezzel is kifejezve az eszme egyetemességét. A kijelentés magában hordozza azon nézetet, hogy az állam egy nagy autoriter család, amelynek alapja az emberség és az erény. Az erény mint a konfucianus gondolkodás központi eleme jelenik meg.

„A mester mondotta: „Ha száz esztendeig csupa erényes ember kormányozná a fejedelemséget, át tudná formálni még a leggonoszabb embereket is, és lemondhatnának a halálbüntetésről. Milyen igaz ez a mondás!” (Lunyu XIII. 1.)

¹⁵ MOLNÁR 2002, 26.

¹⁶ WEBER 2005, 76.

A konfuciánus gondolkodás központjában álló erény, valamint a szülők iránti szeretet és tisztelet folyamatosan vissza- és visszatérő momentumként jelenik meg a konfuciánus tanításokban, követve azt a keleti szokást, amely a szó vagy a gondolat ismétlését nem kerülendő hibaként, hanem a fontosság hangsúlyozásaként és kiemeléseként kezeli. Az erény pedig a konfuciuszi tanításban nem mást jelent, mint olyan emberséget, amelynek mozgatója az ősök, az idősebb, illetve a szülő tisztelete és megbecsülése.

A szülő és a testvér tisztelete és szeretete megteremti mikroszinten a társadalom alapját, vagyis a családot. A családok pedig egymással való kapcsolatuk folytán makroszinten kialakítják a birodalmat, az országot alkotó „hipercsaládot”, amely a kínai felfogás szerint legjobban megfelel az univerzum általános leképzésének. Ez adja a konfuciánus állam-filozófia alfáját és omegáját, a patriarchális családok hierarchikus állammá szervezett hálózatát.

Mivel a konfuciánus gondolkodás sarokpontját jelenti a szülők iránti tisztelet, valamint az államnak egy nagy családként való felfogása, ebből következik, hogy egyszerű megfeleltetés útján behelyettesíthetők a két különálló rendszer szereplői egymás helyére. A családrendszer „szülő” szereplői egy állam esetében megfelelnek az állami vezetőknek, míg a „gyermek” szereplők egyértelműen azonosíthatók az állampolgárokkal, valamint az alattvalókkal. A fenti gondolat folyamán továbbhaladva az a következtetés vonható le, hogy amennyiben a gyermek feltétlen engedelmességgel tartozik a szülőnek, akkor az állampolgár sem élhet semmiféle ellenvetéssel az állami vezetők döntéseivel szemben. A vezetői réteg és az állampolgárok között fennálló apa-gyermekszerű hierarchikus viszonyoknak egy rendkívül érzékletes megjelenési formája a Lunyu-ban a következő idézet:

„A C’i-beli King fejedelem a kormányzásról kérdezősködött K’ung-ce-nél K’ung-ce válaszképpen azt mondta: „A fejedelem legyen fejedelem, az alattvaló legyen alattvaló, az apa legyen apa, a fiú legyen fiú.” (King) fejedelem pedig így szólt: „Nagyon jó! Valóban, ha a fejedelem nem fejedelem, az alattvaló nem alattvaló, az apa nem apa és a fiú nem fiú, akkor hiába van meg a gabonám [adó-jövedelem], képes lehetek-e meg is enni [élni vele]?” (Lunyu XII. 11.)

Az alkotó valódi közlési szándéka még egyértelműbbé válik abban az esetben, ha a szövegkörnyezet értelmezése az adott történelmi háttér viszonyai között történik. A vizsgálat alá vetett dialógus felidézi Konfuciusz i. e. 516. körül tett utazását Qi fejedelemségbe, ahol abban a korban hatalmas társadalmi felfordulás volt tapasztalható. A mester úgy látta, hogy egy olyan állam nem működhet jól, amelyben nincs meg az autoritáson alapuló patriarchális rend, és amelyben nem ismeri a személyének megfelelő társadalmi helyét minden egyén. Nem tudni, hogy a Qi fejedelmével való eszmecsere tényleges történelmi esemény volt-e, de az biztos, hogy a példázatban Konfuciusz kinyilatkoztatása nyomán a fejedelem

ráébred arra, hogy az erős, biztos állam alapja az, ha a családi alapú viszonyok osztársadalmi szinten is érvényesülnek.

A gabona szó metaforaként jelenik meg a példázatban. Jelentéstartalma azonban többre utal, mint az egyszerű szántóföldi növényre. A mindennapi élelemhez legfontosabb alapanyag ebben az összefüggésben, mint az állam által beszedett adó jelenik meg. A „meg is enni” kifejezés pedig, az állam fenntartásának képességét jeleníti meg.

Az általánosan elfogadott „adó és annak felhasználása” felfogás helyett viszont elképzelhető egy másik metaforaértelmezés is. Ebben az összefüggésben a „gabona” nem másnak a megfelelője, mint az állampolgároknak, hiszen a szemek sokasága az emberek jelképeként tűnhet fel ebben az összefüggésben. Míg a „meg is enni” nem mást takar, mint a birtoklásukat, vagyis a biztos kezű vezetést, amely az állam fennmaradásának egyik leglényegesebb konfuciuszi kitétele.

A társadalmi/állami rendben minden szereplőnek pontosan tudnia kell a maga helyét. Vagyis, mint ahogy egy családban megvan a vezető és az alattvaló, úgy az államban is, ennek alapján pedig ismét megjelenik az az összefüggés, hogy az alattvaló nem emelhet szót a vezetők döntéseivel kapcsolatban. A Lunyuban, a politikai vezetéssel való szembeszállás tilalma is megtalálható a szülői kapcsolatokba ágyazott példaként szemléltetve:

„A mester mondotta: »Szüleidet szolgálván hibáikra szelíden figyelmeztessd őket. Ha látod, hogy semmiképpen nem akarnak rád hallgatni, akkor kettőzd meg tiszteletedet anélkül, hogy visszavonnád (tanácsodat). Még ha ők rosszul bánnak is veled, nem szabad zúgolódnunk ellenük.«” (Lunyu IV. 18.)

Vagyis az állampolgár még akkor sem lázadhat az állami vezetők döntése ellen, ha az a döntés nyilvánvalóan rossz. A konfuciózus tanok alapján elvileg figyelmeztetheti a vezetőt, de ha az nem hallgatja meg, akkor megsokszorozott odaadással kell neki szolgálnia, a hibás döntés következményeit is magán viselve. A konfuciuszi kitételek rendkívül stabilá tették, és teszik a mindenkorin kínai politikai rezsimet, amint azt Balázs Étienne megfogalmazta „*a császári intézmények maradáóságát és az olyan jelenségek örökkévalóságát, mint amilyen – folytonos átalakulásai ellenére is – a konfucianizmus, senki sem tagadhatja*”.¹⁷

A konfucianizmus szigorú keretek között rögzíti annak a feltételeit is, hogy az egyénnek milyen lehetőségei vannak a politikai életben való részvételre. A Lunyuban kiemelten hangsúlyos szerepet kap az egyén politikai életben való szerepének korlátozása, amely megszorításnak a kinyilatkoztatását a szerzők ráadásul közvetlenül Konfuciusz szájába is adják.

¹⁷ BALÁZS 1976, 15.

„A mester mondotta: »Akinek nincs hivatala, az ne foglalkozzék a kormányzás dolgaival.«” (Lunyu XIV. 27.)

Vagyis a politikától az átlagember tartsa távol magát, és engedje azt át azoknak, akik hivatalt is viselnek. A politika világa ugyanis egy olyan szegmense a társadalmi érintkezésnek, amely nem nyitott a teljes népesség előtt, hanem csak bizonyos szereplők számára nyílik meg.

A tanítás szerint maga Konfuciusz is számos esetben távol tartotta magát a politizálástól, vagyis a kormányzás tudományától, azonban – és ez minden ember számára követendő példaként került megjelölésre – úgy vélte, hogy amennyiben valaki a klasszikus szabályokat betartva erényesen éli az életét, az gyakorlatilag közvetett úton, de aktív részesévé válik a kormányzás folyamatának.

„Valaki K’ung-ce-vel beszélgetvén megkérdezte: »Mester, miért nem tevékenykedel a kormányzásban?«” A mester így felelt: »Az Írások Könyve azt mondja-e a fiúi szeretetről: Légy szülőtisztelő, légy szeretetre méltó a fivéridek iránt, s terjesszed el (ezeket az erényeket) mindenütt, ahol kormányzol? Íme, ez is a kormányzásban való tevékenykedés, miért kellene hát (közvetlenül) a kormányzásban tevékenykednem?«” (Lunyu II. 21.)

A fenti, a teljesség igényét mellőző idézetek alapján is kijelenthető, hogy a konfucianizmus mint vallás és mint államfilozófia szigorú keretek között működő társadalmat határoz meg, amely keretek minden egyén számára kijelölik a szükséges viselkedési formákat. Rögzítésre kerülnek a társadalmi viszonyok is, amelyek értelmében az állam egy nagy méretű családként működik. A konfuciánus tanok tanulmányozásából „*a mindenkori kínai vezetés számára az a tanulság, hogy az erős ország záloga az erélyes, központosított hatalom*”.¹⁸

A kormányzat, valamint a politikai hatalom megtartása szempontjából természetesen legjelentősebb társadalmi hatást a konfucianizmus gyakorolta Kínában. Ezen irányzat képezte és képezi a kínai politikai gondolkodás alapjait, ezáltal pedig meghatározza a mindenkori kínai külpolitika irányvonalait ugyanúgy, mint az ezt a filozófiát követő migránsközösségek életét és viselkedését, végső soron pedig alárendelődésüket a kínai központi politikai akaratnak.

A KÍNAI NÉPKÖZTÁRSASÁG A NEMZETKÖZI ERŐTÉR BEN

A konfucianizmus és a Kínai Népköztársaságot érintő nemzetközi folyamatok áttekintéséhez, előljáróban, fontos leszögezni azt a tényt, hogy „*Kína a globalizációt változatlanul elkerülhetetlen realitásnak tekinti, a regionális és globális együttműködés befolyásos szereplője kíván lenni*”.¹⁹

¹⁸ VÁMOS 2005, 221.

¹⁹ JUHÁSZ 2009, 24.

A Kínai Népköztársaság nemzetközi pozíciószerző tevékenységével összefüggésben számos tanulmányt készítettek a téma szakértői, azonban mindegyik jelentős hiátustól szenved. A szakmai anyagok készítői gyakorlatilag egytől egyig mellőzik azt a jelentős aspektust, amelyet a konfucianizmus gyakorol a kínai külpolitika alakulására, valamint az ázsiai ország nemzetközi pozícióteremtő képességére. A konfucianizmus azonban nemcsak befolyásolja a kínai külpolitikát, de a sajátos lehetőségein keresztül alapjaiban képes a befolyásolni annak alakulását. A kínai történelem számos eseménye bizonyítja, hogy a konfuciánus alapon építkező, klasszikus politikai gondolkodás a nyugati elképzelésekkel ellentétes irányba képes terelni az ázsiai állam külpolitikai törekvéseit. A 20. század utolsó évtizedeiben felgyorsuló globalizáció folyamatai azonban új lehetőségeket teremtettek a kínai filozófia által vezérelt külpolitikai törekvések előtt.

A konfucianizmus által áthatott kelet-, délkelet-ázsiai államok²⁰ térnyerése az elmúlt évtizedekben rendkívül látványos volt a nemzetközi politika porondján. Az említett államok azon túlmenően, hogy a 20. század második felében korábban elképzelhetetlennek tűnő gazdasági fejlődést mutattak, a 21. század elejére a nemzetközi kapcsolatok terén is meghatározó szerepet vívtak ki maguknak. A bölcséleti filozófiai-vallási rendszerhez tartozó ázsiai kultúrák gazdasága a sajátos társadalmi környezet hatására az elmúlt évtizedekben rohamosan fejlődött, és a bővülés jelenleg is zajlik. Ezzel párhuzamosan lényeges hangsúlyozni, hogy ezek az államok nemcsak tradicionálisan szoros politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat ápolnak Kínával, de ezen túlmenően jelentős kínai kisebbséggel is rendelkeznek.

A kínai etnikum és a térség államainak többségi társadalma közötti viszony szintén rendkívül sajátos. Huntington szerint a kínai nemzetiség „*például szinte a legtöbb délkelet-ázsiai országban gazdaságilag domináns kisebbségnek számít. Mégis sikeresen asszimilálódtak a buddhista Thaiföld és a katolikus Fülöp-szigetek társadalmába, s csak elvétve akad példa erőszakos kínai ellenes megnyilvánulásokra a többségi csoportok részéről*”.²¹ Amint azt Huntington is jelzi, a kapcsolat rendkívül békés, de ezen túlmenően gazdaságilag is különösen jól prosperál. A kínai etnikum és a többségi társadalom közötti szimbiózis legékezebb példáját prezentálja Malajzia, ahol a maláj többség és a gazdaságot a kezében tartó kínai kisebbség kiegyezésének eredményeként rendkívül gyors gazdasági fellendülés zajlott.

Várható, hogy a jelenlegi tendenciák figyelembevétele mellett a térség országaiban a Kínai Népköztársaság, kihasználva a tradíciók és a filozófiai-vallási környezet adta lehetőségeket, valamint a nemzetiségi sajátosságokat, a jövőben még a korábbiaknál is sokszorta jelentősebb szerepet fog gyakorolni.

²⁰ Kínai Népköztársaság, Tajvan, Hong-Kong, Makaó, Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Koreai Köztársaság, Vietnám, Szingapúr vagy éppen Malajzia.

²¹ HUNTINGTON 2004, 451.

Távolabbra tekintve megállapítható, hogy a világ számos – és mind több – országában található jelentős számú, nem klasszikus eredetű kínai migráns közösség. Ezek az etnikai csoportok gyakran jobban őrzik a konfucianus hagyományokat, mint az anyaországban élők. A migránsok túlnyomó számban elkötelezett hívei a konfucianizmus előírásainak. Mindennapi tevékenységük, életvitelük, valamint hagyománytiszteletük számos példával szolgál erre. Az említett közösségek megteremtik a lehetőséget annak, hogy Kína a világ számos pontján Peking számára előnyös pozíciószerző külpolitikát képviselhesen. A kínai bevándorlók által teremtett helyzet egyfajta trójai faló effektust teremt azáltal, hogy a kínai migránsok szimbiózist teremtve az adott állam társadalmával, tulajdonképpen függő helyzetbe hozzák a fogadó államokat, amelyeknek jelentős gazdasági szegmensei gyakorlatilag működésképtelenné válnának a kínaiak jelenléte nélkül.

A világ minden kontinensén generálisan megjelenő, folyamatos kínai térnyerés nemcsak megállíthatatlannak tűnik, de egyszersmind bizonyos új típusú gyarmatosításnak is felfogható. A Kínai Népköztársaság elsősorban a gazdasági térnyerés eredményeként került a világ elsőszámú nagyhatalmai közé, azonban ennek a fajta gazdasági „hódításnak” a módszerei nem hasonlíthatók a korábban, a világ feltörekvő nagyhatalmai által alkalmazott megoldásokhoz.

A világméretű kínai gazdasági térnyerés jellegzetességeinek elemzése során szembeülni kell azzal, hogy az ázsiai ország a terjeszkedés tekintetében is rendkívül sajátos, teljesen egyedi utat választott, ugyanakkor az expanzió háttérben természetesen ugyanazon alapvető igények kielégítése – nyersanyag-biztosítás, piacszerzés – iránti szándék húzódik meg, amely bármely más állam hasonló tevékenységének is a mozgatórugóját jelenti. A Kínai Népköztársaság további nemzetközi térnyerése minden különösebb kockázat nélkül prognosztizálható. A globális nyersanyagkészletek kitermelési lehetőségének elmúlt évtizedekben zajlott átrendeződése – nagyrészt kínai kézbe kerülése – alapvetően változtatta meg a hatalmi viszonyokat, kérdésessé téve ezáltal a nyugati társadalmak további versenyképességét. A Kínai Népköztársaság a legtöbb állami relációban elsőszámú gazdasági – sok esetben pénzügyi – partnerré vált. A sajátos „hódítás” – amelyet nagymértékben elősegít a belső filozófiai-vallási környezet, valamint ennek megléte a kínai migráns közösségekben, továbbá a kelet-, dél-kelet-ázsiai államokban – jelenleg megállíthatatlannak tűnik.

ÖSSZEGZÉS

A Kínai Népköztársaság nagyhatalommá válása azonban további kérdéseket vet fel:

- Lehet-e Kína, a szó klasszikus értelmében, globális nagyhatalom?
- A birodalmakra érvényes általános szabályok megállják-e a helyüket Kína vonatkozásában is?
- Amennyiben Kína – mint birodalom – sajátos utat jár be, abban az esetben ez az út miben különbözik a klasszikus forgatókönyvektől?

- A sajátos nagyhatalmi koncepció biztosít-e és amennyiben igen, milyen lehetőségeket a nemzetközi közösség államainak a nemzeti érdekek képviselője terén?

Egyértelműnek mutatkozik, hogy a konfucianizmus alapvetően befolyásolja a Kínai Népköztársaság nemzetközi politikában betöltött szerepét, amelynek eredményeként Kína globális tevékenységével összefüggésben nem tekinthető teljesen kompatibilisnek a nyugati államokkal kapcsolatban felállított szabályok. Ebből adódóan, Kína globális nagyhatalommá válása nagy valószínűséggel más keretek között fog végbemenni, mint az a történelem során kialakult, korábbi nagyhatalmak esetében zajlott.

A családi alapú gondolkodás olyan új nagyhatalmi fellépést eredményezhet, amely merőben szokatlanul hathat a nemzetközi színtéren. Az egyes államok nincsenek felkészülve arra, hogy az új típusú „hódítás” keretei között ellen tudjanak állni Peking fokozott globális térnyerésének. A globális kínai pozíciószerezés számos vonatkozásában nemzetbiztonsági kockázatokat hordoz magában, amely túlmutat az olyan közismert tényeken, mint például a hazai ipar ellehetetlenülése. Felmerülnek alapvető, a politikai rendszer működőképességét veszélyeztethető vonatkozások is. Ilyen veszélyforrásnak tekinthető például a kínai kisebbségek nemzetiségként való kezelése, illetve ennek hiánya, amely korábban sosem látott társadalmi feszültségek forrása lehet. A kínai migráns közösségek túlnyomórészt a saját – bölcséleti filozófiai-vallási – szabályaik szerint élnek, amely többek között nagymértékben megnehezíti a velük kapcsolatos idegenrendészeti, társadalombiztosítási, rendvédelmi és adóhatósági fellépés sikerét.

Kína globális gazdasági térnyerése minden esetben együtt jár a sajátos gondolkodású kínai migráns közösségek megjelenésével. Ezek a közösségek új típusú nagyhatalmi bázist teremtenek, amelyek hatékonyan járulhatnak hozzá a kínai „birodalomépítés” folyamatához. A „birodalomépítés” bölcséleti filozófiai-vallási szabályok – elsősorban konfuciózus szabályok – mentén zajló formája felveti annak a lehetőségét, hogy az ilyen módon kialakuló nagyhatalmak kevésbé vannak kitéve azoknak a kihívásoknak, mint amelyek a klasszikus dogmák szerint épültek érik. Ebből adódóan fennáll annak a lehetősége, hogy a Kínai Népköztársaság olyan szuperhatalommá váljék, amely a nyugati társadalom számára – elsősorban a birodalmat mozgató belső társadalmi szabályok csekély ismerete, valamint azok nyugati szemmel nézve gyakran irracionális mivolta miatt – minden korábbi nagyhatalomnál kiszámíthatatlanabb, ugyanakkor stabilabb és megingathatatlanabb szereplője lesz a nemzetközi politikai életnek.

BIBLIOGRÁFIA

BALÁZS 1976

BALÁZS, Étienne: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976.

BÖRÖCZ–KASZNÁR–VÁGI 2012

BÖRÖCZ Miklós–KASZNÁR Attila–VÁGI Attila: Feltörekvő hatalmak megkülönböztető kompetenciái. In: KRISTÓFNÉ GUNGL Rita–KRISTÓF Péter (Szerk.). *Metszetek*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2012.

DAWSON 2002

DAWSON, Raymond: *A kínai civilizáció világa*. Osiris Kiadó, Budapest 2002.

HARDING 2008

HARDING, Douglas Edison: *A világ vallásai*. Filosz Kiadó, Budapest, 2008.

HOWE 2004

HOWE, Stephen: *Birodalmak*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 2004.

HUNTINGTON 2004

HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Kiadó, Budapest, 2004.

JUHÁSZ 2009

JUHÁSZ Ottó: Kína: folyamatosság és változások. In.: INOTAI András–JUHÁSZ Ottó (Szerk.): *A változó Kína I. – Kína politikai, társadalmi fejlődésének jelene és jövője*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 2009.

MOLNÁR 2002

MOLNÁR Tamás: *Az autoritás és ellenségei*. Kairosz Kiadó, Szentendre, 2002.

ŐRI 2000

ŐRI Sándor: A konfuciuszi kötelességtudat és emberbarátság, avagy az erkölcsi vezérelv, zhong-shu fogalompáros. In.: SALÁT Gergely–P. SZABÓ Sándor (Szerk.): *Mítoszok és vallások Kínában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

VÁMOS 2005

VÁMOS Péter: Nemzet és azonosságtudat. In.: N. RÓZSA Erzsébet (Szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005.

WEBER 2005

WEBER, Max: *Vallásszociológia*. Helikon Kiadó, Budapest, 2005.

WEBER 2007

WEBER, Max: *Világvallások gazdasági etikája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

„EGYMÁST KÖZT”. SZABÓ LŐRINCNÉ ÉS VÉKESNÉ KORZÁTI ERZSÉBET LEVELEZÉSE

KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA

LEVÉLKUTATÁS ÉS KOMMUNIKÁCIÓTUDOMÁNYI MEGKÖZELÍTÉS

A levélírás a kommunikáció alapvető eszköze. Fontos leveleinket megőrizjük, néha megmutatjuk másoknak, néha hagyjuk őket a fiók mélyén meglapulni, hogy sose érinthessék idegen kezek, olvashassák idegen szemek. A levelek, melyeket két ember vált egymással és melynek szövegei egy-egy életút narratívái is egyben, bepillantást engednek az ő legszemélyesebb világukba, s kitárják előttünk az érzelmeik kapuit. Ugyanakkor kultúrtörténeti és heurisztikus megközelítésben is értékes írásművek, hiszen egyéni stílusban közvetítik a levelezőpartnerek biográfiai adatait, életkörülményeit és nem utolsósorban beszámolnak problémáikról, élményeikről, érzelmeikről. A leveleket ezért is sorolják sokan az érzelmileg legkifejezőbb műfajok közé (PÉTER 1991). Sok levél nem a nyilvánosság számára íródik, mivel szerzői privát szférában kommunikálnak, és tartalmuk is csak az ő mikrokozmoszukban értelmezhető. Egyes levelekkel azonban megtörténhet, hogy hirtelen a nyilvánosság érdeklődésének középpontjába kerülnek, és egy nagyobb, fontosabb életút részeivé válnak. Minden bizonnyal ez mondható el Vékesné Korzáti Erzsébet és Szabó Lőrincné Mikes Klára levelezéséről is. A levelek, melyekből megismerhetjük Szabó Lőrinc életútjára legnagyobb hatást gyakorló nőalakok legbensőségesebb gondolatait, 1920-1928/1930 közötti keltezésűek, és szenvedélyes hangon tükrözik annak a sorok között feltörő küzdelemnek, féltékenységnek és megértő odafordulásnak az érzelmvilágát, amely Szabó Lőrinc kedvese és hitvese között folyt. Kabdebó Lóránt szavaival élve egy szenvedélytrió állomásairól tanúskodnak e levelek, s az érzelmeik kifejezés megannyi árnyalatán keresztül élheti át az olvasó a két nő barátságának, ellenségeskedésének, szeretetének és szenvedésének pillanatait. A leveleket Kabdebó Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina rendezte sajtó alá és látta el fontos életrajzi adalékokkal, jegyzetekkel. Vékesné Korzáti Erzsébet Szabó Lőrincnéhez írt 19 levelét, Szabó Lőrincné Vékesné Korzáti Erzsébethez írt 47 levelét, melyek közül jó néhány csak pármondatos feljegyzés, ill. a szóbeli kommunikáció jegyeit felmutató röpke üzenet, a Magvető Kiadó adta ki 2000-ben a *Huszonöt év* című kötet részeként. Éppen e levelezésre jellemző érzelmi kitörések és túlfűtöttség miatt érdekes elemezni az emóciók kifejezésének eszközeit és módjait. Felmerül a kérdés, vajon gondoltak-e arra a levelek szerzői, hogy levelezésük irodalomtörténeti vagy retorikai kutatások tárgyai lesznek egykor? Kabdebó Lóránt erről úgy vélekedik, hogy a levelek nemcsak Szabó Lőrincné és Vékesné Korzáti Erzsébet egyéni stílusának lenyomatai, hanem a sorok között ott bujkál a „mintha az utókornak írnának” lehetősége is. Az alábbiakban a kedves és a feleség egymás közti levélváltásaiban elemezzük a két nő közötti kommunikáció érzelmi vetületeit.

ÉRZELMI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS NYELVHASZNÁLAT

A nyelvtudományt mindig is foglalkoztatta a nyelvi objektivitás és a nyelvi szubjektivitás, valamint a nyelvi relativizmus kérdése. Ezen elméletek mindegyike kerülgeti a forró kását: mi ösztönöz bennünket arra, hogy a mindennapi kommunikációt az érzelmeink kifejezése köré szervezzük? És ezzel összefüggésben fontos feltenni a kérdést: ha nem egyformák az érzelmeink, akkor hogyan vagyunk képesek arra, hogy ugyanakkor a nyelvi eszköztárnak a birtokában verbalizáljuk azokat? A 20. század nyelvészetének az érdeklődése e különböző kifejezésmód okán fordult az emóciók vizsgálata felé. BALLY (1913) az elsők között fejtette ki, hogy nem tudunk úgy kommunikálni, hogy ne fejezzük ki az érzelmeinket is. Bally ezt a kommunikatív késztetést expresszív közlésmódnak nevezi, s azt állítja, hogy valójában a nyelv legfőbb funkciója éppen az érzelmeink kifejezése, s valójában a hétköznapi beszélgetések legnagyobb részében emóciókkal társított gondolatokat közlünk a beszédpartnereinkkel, és ha hihetünk Ballynek, akkor a tények mögött is érzelmeink állnak. Ezt a megfontolását azzal a példával támasztja alá, hogy a „saját szememmel láttam” kifejezés valójában egyrészt tény, másrészt az állításunk igazának bizonyítása, s ez már nem érzelmentes kontextus. A nyelvi funkciókat tárgyaló modellek sorában is többek között a középpontban áll a nyelvi emocionalitás. BÜHLER (1930) például úgy vélte, hogy a nyelv legbensőbb ereje mutatkozik meg, ha az érzelmeinket adjuk mások tudtára, például egy felkiáltással vagy egy indulatszóval. Bühler affektív funkciónak nevezi ezt, és határozottan elkülöníti egymástól a verbális és a nonverbális érzelmi megnyilvánulásokat, s azt is hangsúlyozza, hogy a beszédsebesség, a dallammodifikációk vagy éppen a gesztusaink mindig tükrözik lelkiállapotunkat. JAKOBSON (1969) kommunikációelméleti modelljében pedig már az emotív funkció szerepel mint terminus, s kimondja a nyilvánvalót: ha kifejezzük az érzelmeinket, akkor nyilvánvalóan információt továbbítunk a beszédpartner felé. Jakobson ezért is bővíti a nyelvi érzelmkifejezés eszköztárát: a felkiáltásokon, indulatszókön és a proxemikai, nonverbális jeleken túl grammatikai és lexikai értelemben véve is közvetítjük az érzelmeinket. A magyar nyelvtudósok munkái közül kiemelkedik FÓNAGY (1978) megközelítése, aki *Nyelvek a nyelvben* című írásában azt hangsúlyozza, hogy a kommunikáció során mindig két kódot használunk: egy verbálisat, amellyel a kognitív üzenettartalmakat kódoljuk, és egy preverbálisat, amelynek a használatával szubjektív módon fűzzük hozzá az érzelmeinket az üzenethez. A magyar nyelvre vonatkozóan PÉTER Mihály (1991) írta meg a legteljesebb monográfiát a nyelvi érzelmkifejezés eszközeiről és módjairól. Ebben kifejti, hogy az érzelmeink nyelvi kifejezőeszközei finom hálóval fonják körbe a lexikai és grammatikai jelentéseket, de az egyes érzelmi töltetek, érzelmi állapotok megfelelő interpretációjához figyelniük kell a megnyilatkozások fonetikai jelentéseire is. Péter Mihály csoportosítása alapján a mindennapi kommunikáció szituációiban érzelmeinket kifejezzük a szóhasználat szintjén, bizonyos grammatikai elemek használatával (pl. fokozás, ige-módok), de a mondataink szintaktikai megformáltsága is utalhat a megnyilatkozásainkban impliciten közölt érzelmeinkre.

NŐI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS ÉRZELMI KOMMUNIKÁCIÓ

Az érzelmek hangsúlyozását, az érzelmi kötődések megfogalmazásának nyelvi színességét általában a női beszélőkhöz kötjük. Több, a nőkre jellemző kommunikációs stílus jellemző jegyeinek megállapítását célul kitűző kutatás is hangsúlyozza, hogy a női beszélők számára fontos kommunikatív szándék realizálódik az érzelmerkifejezésben, és mind verbálisan, mind nonverbálisan gyakrabban használnak érzelmi többletjelentésre utaló nyelvi elemeket, mint a férfi beszélők (SAMEL 2000). Az egyik első kutató, aki leginkább megfigyeléseire alapozva hangsúlyozta, hogy a női beszédstílus egyik legmeghatározóbb eleme az emocionalitás, LAKOFF (1973 in SAMEL 2000) volt. Lakoff a női érzelmerkifejezés kommunikációs eszközei közé sorolta az eufemizmusok használatát, a kedveskedő megszólításokat, a kicsinyítőképzős alakok használatát és általában a vélekedés, értékelés beszédaktusának a megvalósításában gyakran használt érzelmileg motivált, fokozó értelmű kifejezéseket (pl. istenien szép, rettenetesen szomorú). Ezek mellett az explicit lexikai szintű érzelmi többletet kifejező, a kijelentések értelmezését érzelmi síkra terelő megnyilvánulások mellett Lakoff azt is kiemelte, hogy a nők az általuk előnyben részesített mondat-szerkesztési struktúrákkal is kifejezik érzelmeiket, illetve biztosítják a beszédpartner számára, hogy empátiával fordulnak felé. A mondat-szerkesztés szintjén implicit módon fejezhetjük ki érzelmeinket, például érzelmerkifejező partikulák beszúrásával megtörjük a szabályos mondat-szerkesztést, esetleg az empátiánkat biztosító partikulát helyezzük a mondat fókuszába. Lakoff megfigyelései szerint ez a szintaktikai mintázat erősebben jellemző a nők egymás közötti kommunikációjára, mint a férfiakkal folytatott beszélgetéseikre. Lakoff óta számtalan nyelvészeti munka megerősítette azt, hogy a nők a legkülönbözőbb kommunikációs szituációkban több emocionálisan színezett szót használnak, illetve általában véve intenzívebben tematizálják a kommunikáció során érzelmeiket (LANGENMAYER 1997). Ezek az eredmények nyilvánvalóan megerősítették azt a sztereotípiát, hogy a nők számára az emocionális nyelvi eszközök használata nagyobb kommunikatív jelentőséggel bír, összefüggésbe hozva a női identitás és nőiség attribútumaival. Ezekből az eredményekből és megfontolásokból kiindulva tesszük fel a kérdést, hogy az elemzett levelezésben, a két nő közötti kommunikációban milyen szerepet tölt be az érzelmek kifejezése, és ez hogyan járul hozzá a női identitásuk megkonstruálásához a levelekben.

AZ ÉRZELMI KOMMUNIKÁCIÓ RÉTEGZETTSÉGE ÉS KIFEJEZŐ ESZKÖZEI A FELESÉG ÉS A SZERETŐ LEVELEZÉSÉBEN

Mint ahogyan Szabó Lőrinc maga is utal rá az *Erzsike* című írásában (1955), a szerelmi háromszög résztvevői sűrű levélváltásban voltak egymással, Erzsike külön is Klárával. A két nő között drámai hangvétellű levélváltás zajlott le abban az időben, amikor Vékesné Korzáti Erzsébet Hollandiában tartózkodott. A levelek értelmezéséhez figyelembe kell vennünk, hogy Kabdebó Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina¹ szerint ennek a levélváltásnak valójában a kedves, a szerető helyét betöltő Erzsike a

¹ vö. *Huszonöt év*, 567. oldal

főszereplője, hiszen az általa írt levelekben az ő lelkiállapotának a részleteit ismerhetjük meg, és a leveleire válaszoló feleség, Szabó Lőrincné is sokkal többet foglalkozik Erzsike életének fordulópontjával, mint a magáéval. Erzsike többször is megemlíti a leveleiben, hogy Klára törődése, vigasztalása és segítsége nélkül nem tudná elviselni a kialakult helyzetet, és maga is erősen támaszkodik erre a lelki és bizonyos értelemben véve fizikai segítségre, ami a két nő közötti erős kapcsolatra utal. A *Huszonöt év* című kötetben Vékesné Korzáti Erzsébet levelei egyetlen kivétellel Enschedéből² íródtak. Ez egy hollandiai szanatórium címe, ahonnan 1928. augusztus 2. és október 9. között, néhol a levélírás pontos napszakjának a megadásával érkeznek a levelek Budapestre. A kivételt képező levél 1920. június 2-ai keltezésű, és Szakcsón íródott. Ez a levél ékes bizonyossága a két nő közötti jó kapcsolatnak, ami a közös munkahely adta lehetőségekből hamar kinötte magát és mélyebb kötélkékké fejlődött,³ Erzsike „*Aranyos Klárikámnak*” szólítja a barátnőjét, csapongva tudósít a zsúpfődeles házról, a közelgő esküvőjéről, de leginkább arról ír, mennyire hiányzik neki a barátnője: „...*ha hazamegyek első utam magához lesz, nagyon szeretném már megköszönni azt a jóságos levelét, nem is hiszi, milyen hatással volt reám a maga édes levele, úgy felüldített, mint az eltikkadt természetet a nyári eső.*” (1.)⁴

A hollandiai levelekben is mindvégig megmarad az érzelmi bizonytalanság, a zaklatottság, a sorok váltakozásának ritmusában hullámszerűen az érzelmek, az érzelmek közötti átcsapások. A költővel való viszony felfedése előtti és utáni levelekre is egyformán jellemző a személyes érzelmek középpontba állítása, s az ezek értelmezésére tett kísérletek az önvád és az önsajnálát között bolyongva. Ebben a lelkiállapotban hangozik fel a sorok közül a segélykiáltás a barátnő felé, a kétségbeesett kérés, esdeklés a megbocsátásért. Ezt a különleges szituációt teszi még különlegesebbé, hogy Erzsike a megcsalt, megbántott feleség felé nyújtja kezét segítségért, s kéri az elkövetett bűnért nemcsak a feloldozást, hanem a büntetést is.

² 1928 tavaszán Vékesné Korzáti Erzsébetet gyermekével együtt meghívták Hollandiába. Szabó Lőrinc segít az utazás megtervezésében, amelynek célja a pihenés és a gyógyulás. Erzsike távollétében szorosabbra fűződik a költő és a felesége közötti viszony, és Szabó Lőrinc bevallja feleségének Erzsikéhez fűződő kapcsolatát.

³ „A hivatali barátság a két nő között lassankint nem közönséges szeretetet termelt ki” (Szabó Lőrinc 2000, 10). Klára először a jobb sorsra érdemes lány támogatója, tanítója, idősebb barátnőjének szerepében találta magát, óvta-védte a nagyvilág veszélyeitől a naiv kislányt. Amikor később kibontakozott a szerelmi kötelék a költő és Erzsike között, Klára nem lépett ki a legjobb barátnő szerepéből, talán emiatt is szenvedett Erzsike, akit általában a költő és Klára is Bözsinek, Böskének szólítottak, a „Klára-kötelmek” (Szabó Lőrinc 2000, 12) súlya alatt. Szabó Lőrincné szinte gyermekének tekintette Erzsikét, erről megemlékezik Szabó Lőrinc is az *Erzsike* című írásában. A fiatal lány pedig odaadással néz fel az okos, fegyelmezett és művelt asszonyra.

⁴ Az egyes levelek esetében zárójelben a levél száma szerepel, ahogyan a *Huszonöt évben* számozásra kerültek. Itt jegyzem meg, hogy a levelek tematikájához és interpretációjához elengedhetetlen segítséget nyújtanak Kabdebó Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina a kötetben közreadott jegyzetei.

Szabó Lőrincné válaszleveleiben valóban megpróbál megfelelni ennek a szerepkörnek: bátorítja a szeretőt a nehézségek, a fájdalom elviselésére, és szinte „nem érintettként”, kívülről szemléli a történeteket. Ha a *Huszonöt évben* közölt nagyjából hasonló időszakot átfogó levelek hangvételét figyeljük meg, azonnal észre vesszük, hogy egy erős asszony hangját halljuk, aki megszidja a „lányát”, mert rosszat csinált, és határozottan, a szigorú anya hangján, de jóságosan kéri, ezek után fogadjon neki szót. Miért is kellene Erzsikének szót fogadnia? A józanul gondolkodó feleség, az anyaszerepet játszó barátnő erősnek mutatja magát, aki hajlandó az esendő, fiatalságának okán hibát elkövető barátnőjének segíteni, és így akarja mindhármuk baját orvosolni. A levelek hangvétele arról győzi meg az olvasót, hogy Szabó Lőrincné a saját fájdalma elé helyezi barátnőjének fájdalmát, és fontosabbnak tartja az ő lelki válságának a feloldását, mint a sajátját. Ezért is hivatkozik, néha kételkedve ugyan, mindig arra, hogy a tanítvány szerepében lévő barátnőnek nem szabad elfelednie azt, amit a tanult: „*Csak tudnám, hogy van még magában sok belőlem, hogy olyan is, amilyenek én szerettem volna egészen*” (42.)

Hogy milyen úton jut el a két nő ehhez a hangvételhez, ezekhez a különlegesen lírai és felzaklató írásmódhoz? Erre a kérdésre a választ az 1928. augusztus eleje és október eleje közötti levélváltások részletesebb elemzésével keressük.

LEXIKAI ÉRZELEMKIFEJEZÉS

Mindkét levélíró nagyon gyakran használja az ún. érzelmi tartalmakat kifejező szó-készlet elemeit. Vékesné Korzátí Erzsébet ismétlésekkel bizonyítja Klára felé irányuló szeretetét, nem szab gátat félelmeinek, ami a barátnő elvesztésével jár (*Borzasztó arra gondolni, mit veszhettem volna el magában.* 4). A megszólítások szövegközbeni gyakorisága is felfokozott érzelmi állapotra utal (*Klárrikám, édes jó Klárrikám!* 4.), ezzel szemben a szenvedés hangján megszólaló levelek megszólítása csak egy névből áll: *Klári!* (4.) Az Erzsike által írt levelekben halmozottan ismétlődnek a lelkiállapotra, a lelki folyamatokra utaló igék: *szenvedek, kínlódom, össze vagyok törve, sírva köszönöm jóságát, nyugtalan vagyok, boldogtalan vagyok, iszonyú a szégyen bennem, kételkedem magamban, folyton szomorú vagyok* (4–8.). Retorikai szempontból az ismétlődések nagy szerepet kapnak az érzelmek interpretációjában is: tudja-e, belátja-e, érzi-e a másik fél mindazt, amit a levélíró kifejezni szándékozik? (PÉTER 1991) Az érzelmi folyamatokat kísérő cselekvések is gyakran verbálizálódnak: „*jajgatok és sírok.*” (4.) Különleges erővel törnek fel a levelekből a szenvedés hangjai: „*Most már nem írok többet, most már csak várom a levelét, szívszorongva, reménykedve, gyötrődve (...)*” (4.) Az írás azonban terápia is, nemcsak a kapcsolattartás és a két nő közötti viszony megjavításának eszköze. Erre utal az írás képtelenségének/képességének gyakori hangsúlyozása: „*De minnek is írok én!*” (5.) / „*De most tudok írni – a kínlódás legnagyobb fásultságában – azért írok.*” (5.)

Az érzelmek tekintetében mindkét levélíró expliciten fejezi ki magát, és arra törekszik, hogy pontosan írja le a lelki élményeket. Ezért is érdekes, hogy magát a szerelmi viszonyt, a kapcsolat kialakulását és az első szerelmes együttléteket mindkét nő impliciten fejezi ki, s gyakran csak a dolog kifejezéssel utalnak a történésekre

(...ez után a rettenetes dolog után, 12), illetve névmások használatával fedik át ezt a kommunikációs űrt (...meg tudja-e nekem bocsátani azt? 10.).

A két nő közötti levélváltásoknak egyrészt az volt a szerepük, hogy a közvetlen jelenlét nélküli kommunikációs aktusban teremtsék meg a közvetlenség és a közelség olyan magas fokát, amelyet csak az átélt érzelmek és szenvedélyek, szenvedések mélysége tesz lehetővé. Az önkifejezés lexikai szintjén talán ezért is keresték mind a ketten annak a kommunikációs intonációnak a megvalósítása legkülönbözőbb módjait, hogy egymást biztosítsák a leírt érzelmek és kötelékek valódiságáról. Ennek egyik lehetősége az *érezni* ige különféle módjainak és szinonimáinak a gyakori használata. Ezek közül is kiemelkedően gyakoriak a következő szófordulatok: *éreztem, megéreztem, a fájdalomaimról írni nem könnyű, százsorosak a kínjaim* (4.), *„minden pillanatban úgy érzem”* (4.), *„bár voltak pillanataim, amikor úgy éreztem”* (5.), *mély bánatot érzek, érzem jóindulatát, „és én nagyon is szükségét érzem annak, hogy beszéljek magához* (7), *„akkor is érzem, hogy még vannak szálak, amik magához kötnek”* (7). Az érzelmkifejezés fontosságát és az érzelmek tematizálásának szándékát emelik ki azok a szóképek is, amelyek az egyes érzelmek fajtáját, intenzitását írják le, és a barátnő, a sorstársnő érzelmi kötődésére utalnak: Erzsébet a leveleiben Klára jóságát hangsúlyozza és a maga bűnét ismételteti, mégpedig abból a szempontból, hogy mely érzelmi kötődés is az erősebb? A költőhöz fűződő vagy a barátnőhöz, a mentorhoz való kapocs? Érdekes ebből a szempontból Erzsébet 3. sz. levele, amelyet 1928. augusztus 8-án írt Szabó Lőrinc feleségének: a költő iránti érzelem nem tudott erősebbé lenni a barátnőhöz, a pótanyához való köteléknél, s ez a rajongás odáig emelkedik, hogy Erzsébet Klára levelét, amelyben leírja, hogy valójában mindent tud (kelt Budapesten, 1928. augusztus 6-án), nagynak és gyönyörűnek tartja. Erzsébet rajongását bizonyítja, hogy a viszony kiderülte után is azon küzd, hogy megtartsa Klára szeretetét, akit ekkor is *csodálatosnak, nagyszerűnek, tisztának, szentnek és sérthetetlennek* ír le (vö. 3.). A saját vétkeesség hangsúlyozását bizonyítják a levelek elköszönési formái is: *Engedje meg, hogy így búcsúzzam (ámbar nem vagyok méltó rá) csókolom sokszor* (3.), *(hogy merjem ideírni, hogy csókolom?)* (4.), *Csókolom sokszor, bizok magában, szeretettel.* (11.)

Az írás kényszere és motivációja is fontos téma a két nő levélváltásaiban. Az írás egyszerre jelent nehézséget és megkönnyebbülést is. *„Nekem nagyon nehéz írni”* (7.), írja Erzsébet Enschedéből 1928. augusztus 18-án, amikor kiderül, hogy Klára tudomást szerzett a költőhöz fűződő viszonyáról, de ettől a ponttól kezdve az írás terápia is, amin keresztül az érzések megfogalmazódnak. Ezért is utalnak a levelek szerzői a teljes levélváltás során egyre gyakrabban arra, hogy mit éreznek az írás közben, és hogyan reflektálják saját soraikat: *„Hozzá kell itt még írnom utólag”* (8.), *„Így írni nem tudok úgy”* (9.), *„nem tudom, nem írok-e valamit túlzón”* (9.), *„Írjon még, Bözsikém!”* (33.).

Az érzelmkifejezés explicit módon nyilvánul meg akkor is, amikor Erzsébet ír a Klárához való kötődésének állandóságáról és fontosságáról. A levelek sorai szerint e két nő közötti bensőséges és különlegesen erős viszonyt nem árnyékolhatják be a költőhöz fűződő érzelmek sem. Erzsébet a szerető szerepében is nem a vetélytársat

látja a költő feleségében, hanem a szenvedő barátnőt, akitől ő maga is paradox módon, de vigasztalást és megnyugvást remél. Erzsébet őszinte és majdnemhogy kislánys rajongását mutatja, hogy gyakran mondja ki Klára felé irányuló érzelmeit: „Klára, én jó akarok lenni, és tisztán akarom magát szeretni (...)” (4.). Az érzelmi nyíltság egyik legszebb példája olvasható az Enschedéből 1928. augusztus 13-án feladott levélben: „(...) szeretem magát és szeretem Lőrincet”. Klára is erős érzelmi kötődéssel fordul leveleiben Erzsébethez, főként az 1928 augusztusa előtti keltezésűekben. Ez már a megszólításokban is látszik: „Kedves Kicsi Bözsöm!” (20.), „Édes kicsi Bözsi lányom!” (22.), Kicsikém! (27.), sőt, gyakori Klára részéről nemcsak az anyai érzések papírra vetése (Erzsébetet lányomnak, kislányomnak, édes lányomnak, okos és jó kisgyerekek nevezni), hanem a metaforikus, kedveskedő megszólítások halmozása is. Nem egyszer *kispockomnak*, *drágámnak*, s a sorok között is minduntalan *kis Bözsömnek* szólítja. Érthető módon törés következik be ebben a bizalmas és érzelemdús kommunikációban 1928 augusztusában. Szabó Lőrincné azt a levelet, amelyet már a szeretőhöz intéz 1928. augusztus 6-án, a *Bözsi* megszólítással kezdi, és nem is felkiáltójellel, mint ahogyan korábban. Ebben a levélben összesen tizenkétszer fordul elő a *Bözsi* megszólítás, a szegény *Bözsitől* az igazságtalan *Bözsig*, a hangtalan vádat kifejező *Bözsi, Bözsi!* (42.) ismétlésén át mindent megtudhatunk a feleség lelkiállapotáról. Hogy a két nő közötti viszonyban milyen jelentőséggel bírnak a megszólítások, erre Szabó Lőrincné is utal a 43. levél elején: „*Bözsikém – látja, ma már tudom így mondani (...)*! (43.)

A levelekre erőteljesen jellemző az is, hogy az érzelmkifejezés gyakran történik rokon értelmű szavak halmozásával: „*Gyötrődtem, kínlódtam, de nem bírtam, nem tudtam szólni magának.*” (11.).

GRAMMATIKAI ÉRZELEMKIFEJEZÉS

A felfokozott érzelmi állapot megnyilvánul a levélváltások grammatikájában is. Elsősorban a fokozó értelmű kifejezések gyakori használata tükrözi ezt: „*rettenetes fájdalmas csend*” (3.), „*borzasztóan nyugtalan vagyok*” (7.). A fokozó értelmű alakok halmozottan fordulnak elő abban a szövegrészben, ahol a viszony kitudódását, a hazugság felszínre kerülését Erzsébet egy szörny halálához, illetve operációhoz hasonlatosnak tartja. Ebben a kontextusban üzeni a költőnek: „*Isteni operáció volt, iszonyú fájdalmas, de sikeres.*” (3.)

Az ismétlődések grammatikai funkciója is az, hogy aláhúzzák az átélt érzelmek valódiságát: „*Egyedül vagyok itt, nagyon egyedül.*” (4.) Szabó Lőrincné is nagyon gyakran alkalmazza az ismétlések és az ellentétek legkülönbözőbb eseteit, ezzel is kifejezve, hogy a két nő közötti levélváltások legfőbb témája a hármuk közötti viszony alakulása: „*Erős akarok lenni – pedig most nagyon gyöngének érzem magam, és hinni akarok, bízni akarok.*” (42.) Grammatikai tekintetben megfigyelhető, hogy Klára leveleinek egyéni stiláris eszközévé válik a nyomatékosított pozícióban lévő személyes névmások használata. Ha egymás után olvassuk el a 42. és a 43. levelet a

Huszonöt év című kötetben, feltűnik, hogy az *én* személyes névmással kezdődő mondatok túlsúlyban vannak. Az érzelmkifejezés és egyben a mondatintonáció különleges esete ez, mert a levélíró nézőpontját és az ő érzelmeit helyezi a fókuszba.

SZINTAKTIKAI ÉRZELEMKIFEJEZÉS

Szintaktikai tekintetben valójában úgy is értelmezhetjük a két nő közötti levelezést a szerelmi háromszög kiderülésének pillanataiban, mint a két nő közötti párbeszédet, erre utalnak a levelek élőnyelvi szintaktikai megoldásai is. Feltűnőek retorikai szempontból a fokozó értelmű és a nyomatékosító mondat szerkezetek. Ennek egyik szemléletes példája Vékesné Korzátai Erzsébet 1928. augusztus 8-i levele, amelyben először ír a költőhöz fűződő viszonyáról, és arról, miért nem szólt erről korábban Klárának. Hallgatásának oka az volt, hogy nem akart fájdalmat okozni barátnőjének, akire mindig is felnézett, és akit mindenkinél jobban tisztelt: „(...) ezért hallgattam, ezért hazudtam, ezért vétettem maga ellen annyit.” (3.) Az érzelmek viharát jelzik az olyan szintaktikai megoldások is, amelyek talán már nem is minden esetben tekinthetők elfogadhatónak: „Nem értem, Klári, mi az, amit mindent el kell mondanom?” (6.) Az érzelmi többletre utalnak azok a mondatfűzési formák is, amelyek az élőnyelvi közléseket követik, és indulatszavakat tartalmaznak: „Jaj, csak most nehogy félreértsen!” (11.) A levélíró zaklatott és önkontrollra kevésbé képes állapotát tükrözik az olyan szintaktikai szerkezetek is, amelyek egy része szintén az ismétlődésre épül, másrészt pedig a szóbeli megnyilatkozások mondatfűzési módját idézik: „Nem érdemlem meg magát, nem vagyok méltó arra, hogy rám nézzen, s mégis ha arra gondolok, hogy talán mégis elvesztem magát, elveszthetem magát, nem szerethet már maga engem soha!” (4.)

Ha a levelek mondat típusait vesszük szemügyre, látjuk, hogy a felszólító értelmű mondatok is az érzelmkifejezést nyomatékosítják. Ezek közül is mindkét levélíró leveleiben a legtöbb példát a *higgye el* (*ne higgye, higgyen nekem, csak higgyük*) típusú szerkezetekre találunk, amelyek nemcsak mondatkezdő szerepben állnak, hanem a tagmondatokat összekötő szerepben is. Hasonló szerepet töltenek be a felkiáltó mondatok is: „(...) jóra fordul minden, elmúlik minden rossz. Én is így látom nyugodt perceimben, így is akarom. Így is lesz!” (11.)

Nyilvánvaló, hogy szintaktikai szerkezetében a legzaklatottabb Szabó Lőrincné Erzsébetnek 1928. augusztus 6-án írt levele, amit közvetlenül azután írt, hogy tudomást szerzett Erzsébet és férje viszonyáról. Ebben a levélben gyakoriak a kihagyásos, mondathasadásos mintázatok, illetve a látszólag össze nem kapcsolódó, vesszővel elválasztott tagmondatok: „Nagyon sokat fogok beszélni magával, ha itthon lesz, s én remélem, hogy maga most fogja megtalálni igazmagát és boldog lesz.” (42.) Az ehhez hasonló különleges fűzést mutató szerkezetek mellett ebből a levélből kihalatszik a kemény, megoldást kereső és tudó asszony hangja is, hiszen feltűnően sok a jövő idejű igealak és a határozott cselekvési tervet (gyógyulást) megfogalmazó szövegrész. Ezek hullámzóan váltakoznak az érzelmi vihart csak sejtető, implicit érzelmkifejező eszközökkel. A hasított mondat szerkesztésnek szép és érdekes példái

ebből a levélből: „Bözsi, én nem bírom, csak az igazságot” (42.). / „Fáj, Bözsi, nagyon fáj a szívem (...)” (42.)

ÖSSZEFOGLALÁS

A szenvedő múzsa, Vékesné Korzáti Erzsébet és a kétségek között vergődő feleség személyiségét, és az őket egymással összekötő barátság, szeretet és az egymástól való eltávolodás mozgatórugóit is jobban megérthetjük, ha a kettejük közötti levelezés szövegeit elemezzük. Az elemzést bizonyára sok szempontból végigvihetjük, de a történések és a szereplők életútjának alakulása miatt kézenfekvő, hogy az érzelmi kommunikáció szempontjából elemeztük a leveleket. A levelek szintaktikai, lexikai és grammatikai szempontú elemzése megmutatta, hogy a két nő között mély és viharos érzelmek dúltak, amelyek között a legnagyobb szerep azonban mégsem a gyűlöleté vagy a féltékenysége, hanem az egymásért való aggódásé. A szerető mindent megtesz azért, hogy helyreállítsa a számára kivételesen fontos barátnővel, Szabó Lőrincnével való kapcsolatát, nyíltan beszél a hozzá fűződő érzelmeiről, s írni is megpróbál úgy, ahogyan a barátnője kéri, és nem tagadja, mennyire fontos számára, hogy a barátnőjének elmondhatja, megírhatja érzelmeit a vele és a költővel való kapcsolatáról. Nem titkolja azt sem, hogy szerelmi bánatában a feleségtől várja a segítséget, a megbocsátást, ahogyan fogalmaz, sok és gyönyörű az a segítség és szeretet, amit Klárától kap az adott helyzetben (14.). Vékesné Korzáti Erzsébet sorai sommázzák ezt a viszonyt: „Az egész életem, Klári, magában gyökeredzett, lehet, hogy túlzás is volt benne, de én úgy éreztem.” (7.)

A megcsalt feleség, Szabó Lőrincné szintén nyíltan vall ezekben a levelekben arról, hogy mennyire fontos számára a barátnője sorsa, s keresi annak módját, hogy hogyan segíthet neki a testileg-lelkileg válságos szituációban, s abban, hogy a barátnőjét támogatja, s elsősorban rajta akar segíteni, s nem önmagán, feltárul előttünk emberi, női nagysága. Őszintén ír ezekben a levelekben a költővel való házasságának nehéz-boldog pillanatairól, s arról, hogy a *nagy levél* után (1928. augusztus 16, 47.), amiben a feleség kielemezi a költő és a szerető kapcsolatát a lehető legaprólékosabb módon, arra a következtetésre jut, hogy a gyógyulás útjára léphettek, köszönve annak, hogy a két nő ilyen mélyen megérti egymást. Klára érzelmeit a következő sorok foglalják össze: „Szeressen csak, hogy én is szerethessem magát.” (47.) Vékesné Korzáti Erzsébet és Szabó Lőrincné között 1930 táján, amikor is a múzsa és a költő között újra fellobbant a szerelem lángja, megszűnt a kapcsolat, megtört a barátság. Szabó Lőrincné egy bizonytalan keltezésű levélben sok elfoglaltságra hivatkozva nem látogatja meg a tüdőbetegségben szenvedő Klárát. Jelképes ez a pár sor, búcsú és egy barátság lezárása.

A levélírók egymás iránti és az adott szituációban átélt érzelmeik kifejezésére különböző nyelvi eszközöket és formákat használnak. Ezek feltárására tettem kísérletet a fentiekben. Az elemzés megmutatta, hogy az expresszivitás és az emocionalitás különös módon dominál a levelekben, és ez teszi ezeket az írásműveket a ma olvasója számára is értékessé, hiszen nemcsak retorikai-stilisztikai megformáltsá-

gukban jelentenek élményt, hanem adalékokat is nyújtanak, Kabdebó Lóránt szavaival élve egy „mennybélien pokoli szenvedélytrió” nőtagjai érzelmeinek megértéséhez.

BIBLIOGRÁFIA

BALLY 1913

BALLY, Charles: *Le Langage et la Vie*. Kronenburg, Heidelberg, 1913.

BÜHLER 1930

BÜHLER, Karl: *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Mayer, Jena, 1930.

FÓNAGY 1978

FÓNAGY Iván: *Nyelvek a nyelvben*. ELTE, Budapest, 1978.

JAKOBSON 1969

JAKOBSON, Roman: Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers*. Gondolat, Budapest, 1969, 211–257.

KABDEBÓ–LENGYEL TÓTH 2000

KABDEBÓ Lóránt–LENGYEL TÓTH Krisztina (Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta): *Huszonöt év. Szabó Lőrinc és Vékesné Korzát Erzsébet levelezése*. Magvető, Budapest, 2000.

LAKOFF 1973

LAKOFF, Robin: *Language and Women's Place*. Unipress, New York, 1973.

LANGENMAYER 1997

LANGENMAYER, Arnold: *Sprachpsychologie*. Hofrede, Göttingen, 1997.

PÉTER 1991

PÉTER Mihály: *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

SAMEL 2000

SAMEL, Ingrid: *Einführung in die feministische Sprachwissenschaft*. Schmidt, Berlin, 2000.

**A STÍLUS ÉS SZELLEM FŐIRÁNYAI
AZ ÚJABB MAGYAR KÖLTÉSZETBEN**
SZABÓ LŐRINC ELSŐ BERLINI ELŐADÁSÁNAK
MAGYAR NYELVŰ KÉZIRATA

KEMÉNY ARANKA

A költő könyvtárszobájából 2014 végén került elő az a kéziratcsomag, amelynek vizsgálatával reményeink szerint több kérdésre is választ kapunk: Szabó Lőrinc 1939. június 9-i berlini előadásának két magyar nyelvű gépirata mellett, a német fordítás kézírata és annak tisztázata, valamint a Bognár József szerkesztette *Magyar sors és fehér szarvas* című prózakötet¹ előzetes tartalomjegyzékének fénymásolata talán már 1994 óta a csendes falak közt rejtőzött.

Vegyük szemügyre közelebbről a magyar gépiratokat. Egy 25,8 x 18,5 cm-es halványpiros boríték SzL ceruzás kézírásával felcímezve: „1939 / A berlini előadás: / A stílus és szellem főirányai az újabb magyar költészetben” őrizte meg őket. Mindkét, 20,9 x 33,8 cm-es, 2 x 16 fólióból álló félbehajtott gépirat 1–15-ig számozott, a címlap és a „Beszúrás a 8. oldalba” egy bekezdést tartalmazó lap kivételével. Címlapjuk kék indigóval készült másolat, a címet és főbb pontokba szedve az előadás vázlatát tartalmazza, s azokat feltehetően később illesztették a szövegtestek elé. E tartalmat követően azonban a szövegben nincsenek alcímek, az csupán bekezdésekre tagolódik. A két gépirat közül az egyik eredeti, de idegen kéz javításait tartalmazza, a másik erről a gépiratról készült, Szabó Lőrinc autográf javításait tartalmazó másodpéldány. A két szöveg javításait összevetve az látható, hogy néhány javítás lemaradt az első példányról. Az előttünk egyelőre ismeretlen személytől eredő korrigálások talán a diktált? kézzel írt? szöveget legépelő Nagyklárától vagy Kisklára ismeretlen némettanárnőjétől – aki a szöveget németre fordította – származnak, nem tudjuk bizonyosan. Nagyklára gyakran gépelte a költő szövegeit, neki azonban más az általam ismert kézírása. E gépiratra nincs minden egyes, a szerző példányán jelzett javítás átvezetve. Vajon együtt vezették át a javításokat, és néha lemaradt az első példány olvasója, vagy másképp került el figyelmét a javítandó rész? Esetleg a költő később még belejavított a nála lévő példányba? Hány példány volt nála? Maradt tehát még jócskán megválaszolendő kérdés.

A különbségeket megvizsgálva kitűnik, hogy az író példánya a teljesebb, ennek a szövegnek a végén a szerző géppel írott neve mellett saját kezű dátum is szerepel: „Berlin, 1939. június 9.”

A Collegium Hungaricum dísztermében magyar és német politikusok, valamint a Friedrich-Wilhelms-Egyetem professzorai és magyarul tanuló diákok előtt *Die*

¹ SZABÓ Lőrinc: *Magyar sors és fehér szarvas. Válogatott prózai írások*. Szerk. BOGNÁR József. Magyar Fórum Kiadó, Budapest, 1994.

stilistischen und geistigen Hauptrichtungen der neueren ungarischen Dichtkunst címmel² elhangzott beszéd keletkezéséről Szabó Lőrinc egy interjúban részletesen mesélt: „Kicsit izgatott voltam előzőleg, bevallom, mert ez volt az első német nyelvű előadásom. A kislányom tanárnője fordította le és aztán Horvát Henrikkel gyúrtuk át, hogy minden tekintetben kifogástalan legyen.”³ 1974-ben a család tulajdonában lévő szövegből Kabdebó Lóránt idézett először *Útkeresés és különbeke – Szabó Lőrinc 1929–1944* című monográfiájában,⁴ majd *A stílus és szellem főirányai az újabb magyar költészetben* című magyar kéziratot adta közre Bognár József fent említett kötetében.⁵ A kétezres évek elején azonban homály fedte a magyar fogalmazvány létezését, „sem a PIM hagyatéki letétjében, sem az MTAKK új szerzeményei között nem található” – írta Kabdebó.⁶ 2013-ban az *Irodalmi tanulmányok, előadások, kritikák* című gyűjteményes kötet összeállításakor hiába kerestem meg Bognár Józsefet, csaknem húsz esztendő távlatából már nem emlékezett a kézirat sorsára, ezért az általa megjelentett szöveget és annak eredetijét sem volt módomban összevetni. Végül a még Szabó Lőrinc életében 1941-ben az *Ungarn* oldalain megjelent rövidített, de a nyelv helyességén javított német tanulmányt⁷ vetettük össze az egyetlen hozzáférhető, bár nem hiteles, 1994-ben közölt magyar szöveggel. A kontrollfordítást Török Dalma készítette, a lábjegyzetekben tüntettük föl a magyar szöveg sűrűn előforduló, több okból fakadó eltéréseit.⁸ Apró, de ugyancsak rejtélyes különbség mutatkozott az egyik Kabdebó által idézett részlet és Bognár-féle megfelelője között is.⁹

Kérdésként merült fel, hogy miért szerepel a német cikk alján 1941-ben, majd Bognár közlésében 1994-ben is június 4-e.¹⁰ A *Magyar sors...*-kötet tartalmi vázlatának fénymásolatán, még az előadás címe helyett is „Kézirat 1939 jun. 9.” olvas-

² Azaz 'A legújabb magyar költészet stilisztikai és szellemi fő irányai' – itt a magyar fordítók megpróbálták a magyar cím tükörfordítását adni, amely azonban nem sikerült adekvátra. A címen és a német szöveg egészén is jelentős mértékben javított Pukánszky Béla (1895–1950) germanista, irodalomtörténész, az *Ungarn* szerkesztője. Mint a költőnek írta: „A címen is szeretnék kissé módosítani, ha nincsen ellene kifogásod. Így gondoltam: *Neue ungarische Dichtung (Geist und Stil)*. Az előadás kéziratában szereplő cím kissé nehézkes és hosszú, amellet nem elég világos: »stilistische Hauptrichtung« (?!!)” – Pukánszky 1940. augusztus 13-án kelt levele, MTA KK, Ms 4685/ 213., idézi: SZABÓ 2013, 1017.

³ Beszélgetés Szabó Lőrincsel berlini előadásáról, irodalmi terveiről – és Egyiptomról. *Színházi Magazin*, 1939. június 25. 74–76., kötetben: SZABÓ, 2008, 141.

⁴ KABDEBÓ 1974, 242–243; 247–248; 249.

⁵ L. SZABÓ 1994, 88–102.

⁶ L. KABDEBÓ 2006, 227.

⁷ SZABÓ, Lorenz: *Neue Ungarische Dichtung – Geist und Stil. Ungarn*, 1941. május, 261–273., kötetben: SZABÓ 2013, 988–1000.

⁸ SZABÓ 2013, 1001–1015., jegyzetek: 1015–1018.

⁹ Lásd erről részletesebben a „humanista-szociálsztikus” kifejezéshez fűzött 37. lábjegyzetet.

¹⁰ L. SZABÓ 1994, 102.

ható, amint a *Pesti Napló*ban megjelent tudósítás is hírt ad róla, igaz, ezt Kabdebó Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina idézte 2000-ben.¹¹ Ugyancsak ők említették az előadásra szóló felkérést is, melyet Farkas Gyula egyetemi tanár, a Magyar Intézet vezetője, a berlini Collegium Hungaricum igazgatója közvetített a Baráti Társaság elnöke nevében Szabó Lőrinc felé.¹² Mint 1939. április 27-i levelében írja: „Kedves Barátom! / megbeszélésünk értelmében közlöm Veled, hogy a birodalmi kultuszállamtitkár úr¹³ előadásod idejéül június 9-ét jelölte ki. Nagyon kérek, légy szíves, postafordultával közölni, hogy ez az időpont alkalmas-e Számodra.”¹⁴ Az alkalom megfelelt, kiderül ez a Kabdebó Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina által beazonosított Korzátai Erzsébetnek szóló június 6-i levélből, melyben a már tervezett közeli elutazásáról ad hírt: „Holnap, szerdán, még bemegyek a hivatalomba (ott aztán feje tetején áll minden, nem tudom, meddig bírjuk még egymást) és délután 4-kor indulok Berlinbe.”¹⁵ Hazatérése után pedig ezt írja: „Hétfőn jöttem meg, ma reggel már várt a leveled a hivatalban.”¹⁶ Tehát jól azonosítható a szerdai, 7-i elutazása, a péntek esti, 9-i előadása és a hétfői, 12-i hazaút dátuma.

A június 4. és 9. összekeverésére magyarázatot adhat az, hogy a hagyatékban több helyen is felismerhető a két autográf számjegy hasonlósága. Például Szabó Lőrinc *Erzählungen und Anekdoten* (Weimar, Kiepenheuer)¹⁷ című Kleist-kötete tulajdonosi bejegyzésében a második nyitott szárú kilences kísértetiesen hasonlít a négyes számjegyre, ennek alátámasztásához a könyv 1916-os megjelenése szolgál kizáró tényezőül.

¹¹ L. Szabó Lőrinc előadása Berlinben a magyar líráról. *Pesti Napló*, 1939. június 10. 10., kötetben: KABDEBÓ–LENGYEL TÓTH 2000, 330.

¹² Farkas az előadás témájának kiválasztásában szeretett volna segíteni, amikor így fogalmazott 1939. május 12-én kelt levelében: „A hallgatóságnak némi halvány fogalma van arról, hogy valahol keleten egy puszta van, ahol magyar csikósok száguldoznak. Irodalomról nem tud. Ez a hallgatóság írókból, fiatal és öreg egyetemi tanárokból, magas állami és közéleti funkcionáriusokból, diplomatákból és nejeikből áll. Kb. 150–200 meghívott vendég, nagyközönség kizárásával.” MTA KK, Ms 4705/57.

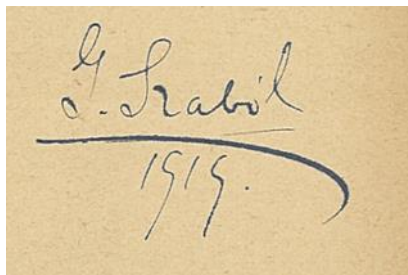
¹³ Werner Zschintzsch (1888–1953) ekkor a német tudomány-, oktatás- és kultúrminisztérium államtitkára, a Porosz Államtanács tagja, a berlini egyetem Magyar Intézete Baráti Társaságának is elnöke volt. 1945–48 között Dachauba és Darmstadtba internálták. Az 1947-es nürnbergi per többszörösen elítélte. SzL a már idézett Magyar Bálint készítette beszélgetésben utal rá: „Hirtelen eszébe jut valami. Leveleket szed elő az aktatáskájából és megmutatja. – Erről ne feledkezzünk meg! Zschintzsch államtitkár úrtól kaptam üdvözlő levelet. Ezt meg Eduard Spranger írta.(...) Nagyon szépen írnak az előadásomról. Azt kell hinnem, sikerem volt.” (SZABÓ 2008, 142)

¹⁴ PIMK, letét, file: 01.0108., idézi: KABDEBÓ 2006, 263.

¹⁵ A levél: MTA KK, Ms 4610/155., kötetben: KABDEBÓ–LENGYEL TÓTH 2000, 329–330., jegyzete: 657.

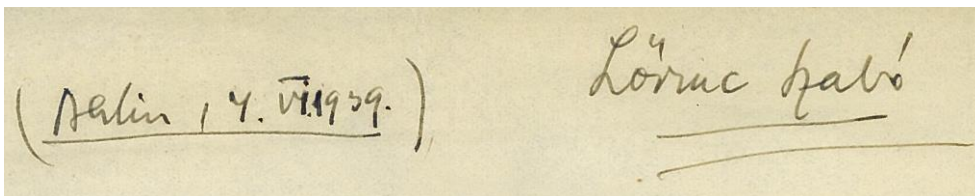
¹⁶ MTA KK, Ms 4610/154., kötetben: KABDEBÓ–LENGYEL TÓTH 2000, 329–330.

¹⁷ Ld. BUDA 2003, 188., 292. tétel.

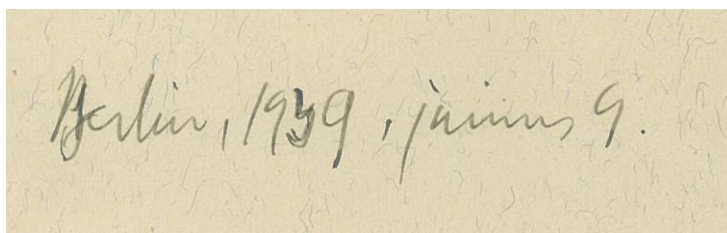

Látható, hogy a dátum könnyen félreolvasható az idegen szem számára, de vajon miért nem tűnt fel az aprólékosan gondos, mindenre figyelő költőnek ez a tévesztés 1941-ben az *Ungarn*-cikk alján? A megjelenés előtti hónapban katonáskodott, lehetséges, hogy módja sem volt olvasni a kéziratot? Vagy a betűmérettel magyarázható, lehetséges, hogy ha látta is a kefélenyomatot, tekintete átsiklott a címhez csatolt apróbetűs lábjegyzeten?: „Vorgetragen in der Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts in Berlin, am 4. Juni 1939.“ (Előadás Berlinben a Magyar Intézet Barátainak Társaságában 1939. június 4-én.) A választ nem tudjuk.

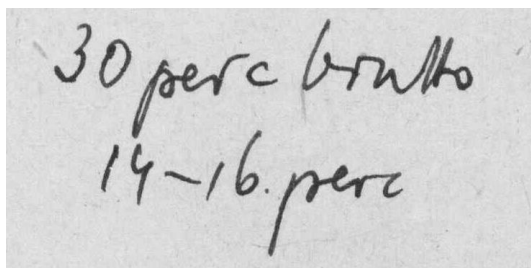
Leginkább magát Pukánszky Bélát téveszthette meg a német nyelvű gépirat Szabó Lőrinc által kiegészített datálása, ráadásul nem is emlékezhetett a berlini est pontos dátumára. Itt a kilencedike az év kilenceseihez képest egyértelműen négyesnek látszik:

S ebben a – szövegközlésnél egyébként segítségül szolgáló – magyar gépirat autográf datálása sem ingathatta meg:

Bár ez a kilencedike már idézi a Kleist-kötet bejegyzésének könnyen félreolvasható négyesét. Összehasonlításuk egy jellemző ellenpélda: 1942-ben összeállított

rádiós műsortervén szinte már kilencesnek is olvasható lenne a négyes számjegy, ha a logika nem tiltakozna ellene: „30 perc bruttó 14–16. perc.”¹⁸

Mivel az előadást SzL előbb magyarul fogalmazta meg, ezért nem valószínű, hogy a később született német fordítást, a felolvasandó szöveget visszadátumozta volna. Azt sem gondoljuk, hogy a keltezésben ne a felolvasás helyét és idejét jelölte volna meg, erre utal a helységnév is: míg a fogalmazás és a fordítás még Budapesten született. SzL itt mint jó filológus előredolgozott – mégis sikerült összezavarnia olvasóit.

Azt nem tudjuk, hogy a magyar nyelvű fogalmazvánnyal milyen tervei voltak a költőnek. 1942-ben összeállított *Próza-kötet vázlatában az Ürügyek* fejezete alatt elsőként szerepelteti, így: „Berlini előadás (Ungarn)”¹⁹ – utalva az 1941-ben megjelent német szövegre. E kiadás terve azonban mindeddig nem valósult meg, életében sem a német esszét, sem annak magyar fogalmazványát kötetben nem közölte.

A két magyar nyelvű gépirat közül a Szabó Lőrinc kézírásával javított másodpéldányt tesszük közzé, kiegészítve azt a másolaton esetleg nem látható, de az eredeti kivehető információival. Az itt közölt autográf gépiratmásolat és a Bognár József szerkesztésében megjelent kézirat közel negyven ponton tér el egymástól. Ezek leggyakrabban olyan betűhibák, amelyek talán a valóban kézzel írott – s még lapangó –, nehezen kibetűzhető eredeti kézirat félreolvasásából származnak.

A szöveget nem a kritikai kiadás, hanem a Szabó Lőrinc prózai munkáiban is érvényesített elv szerint, a mai helyesírás szabályainak megfelelően, de Szabó Lőrinc sajátos szóhasználatát, kifejezéseit, esetleges összevonásait megőrizve közöljük. A gépiraton szereplő autográf kihúzásokat a szöveg keletkezése, fejlődése, a sűrítés, a fogalmazási mód, az esztétikai nézőpont vizsgálata érdekében és szigorúan szakmai szempontok szerint oldottam föl a lábjegyzetekben. Az előadás tartalmi, elméleti vizsgálatát itt mellőzöm, amint a német szöveggel való összevetés és a németül megjelent tanulmány fejlődésének végigkövetése is izgalmas elemzést igénylő dolgozat témája lehet, most csupán néhány esetben utalok a német szöveg egyes kifejezéseire vagy a magyar szöveg német megfelelője hiányára. Ugyanitt jelzem a gépirat melletti piros ceruzás lapszéli kiemeléseket, míg a szövegbeli alá-

¹⁸ Ld. SzL *Az arany ősz* című verses rádióműsora tervének borítólapja, 1942. január, autográf kézirat, MTA KK, Ms 2278/70.

¹⁹ PIMK, letét, file: 19.0072 és 19.0087–91.

húzásokat egy az egyben megőriztem. A fontosabb nevek kiemelésén túl az egész mondatok, sorok vagy bekezdések megkülönböztetésének okára egyelőre nem tudtam rájönni. Uthalhatnak önmaguk lényeges voltára, de ebből a szempontból nem következetes a megjelölések sora, vagy vonatkozhatnak a fordításban nehézséget okozó kifejezésekre, szakaszokra vagy az éppen a német nyelvben átfogalmazandó kitételekre is.

Köszönöm, hogy a költő emlékét és könyvtárszobáját hűen gondozó ifj. Szabó Lőrincné és a Szabó Lőrinc Alapítvány hozzájárultak a kéziratok kutatásához és közléséhez, és itt mondok köszönetet Kabdebó Lórántnak, aki felhívta figyelmemet a sok éven át elveszettnek hitt, de végül megtalált dokumentumokra, amelyek Szabó Lőrinc egyik legvitatottabb korszakának tanulmányozását segíthetik majd elő.

A stílus és szellem főirányai az újabb magyar költészetben

I. Az elődök

A Nyugat költői kultúrvonala: Babits Mihály. – Nemzeti-nemzetközi forradalmi vonal: Ady Endre. – Népi hatások a próza felől.

II. A háború után

Az ellenforradalom és a költők. Irányok zűrzavara. – A fiatalok és a nyugatosok közös fejlődése a természetesség felé.

III. A letisztulás

Az új nemzedék 1930 óta. – Új, nemzeti klasszicizmus és népi csoport. – Három arckép: Erdélyi József, Illyés Gyula, József Attila. – A jelen költői-lelki atmoszférája.

Körülbelül egy hónapja kaphattam meg a berlini „Magyar Intézet Barátainak Társasága”²⁰ megtisztelő felszólítását, hogy tartsak előadást a mai magyar líráról. Azóta sokszor próbáltam elképzelni, hogy tulajdonképpen mit is mondok majd Önöknek erről a helyről. S mialatt a milliós Budapesten, otthon és hivatalban, lopott magányban és robogó autóbuszon, mindenütt az egyéni és közösségi kenyérkereső üzem gondjai és parancsai ostromoltak, mialatt minden oldalról az új nemzeti energiahalmazás munkája gyúrta, tördelte köröttem, keményen és szakadatlanul²¹ a történelmi jelent, s ráadásul egy országgyűlési választás megindulása²² újból szinte testi közelségbe állította mindenki elé a sokat emlegetett magyar sorskérdéseket, amelyek létükben vagy megoldásukban párhuzamosan futnak, sőt részben a legszorosabb kapcsolatban vannak az európai feszültség okaival: az erőknél, szükségleg-

²⁰ Szerzői törlés (Sz. törlés): „Collegium Hungaricum”

²¹ Javítás nélkül a gépiraton (Jav. nélkül): „szakadatlanul,”

²² 1939 pünkösdjén (május 28–29-én) a második zsidótörvény érvénybe lépését követően tartották az országgyűlési választásokat, amely a kormánypárt győzelmét és a szélső-jobboldal megerősödését hozta.

teknek és tényeknek²³ ebben a súlyos özönlésében elbátortalanodva minduntalan fel kellett vetnem magamban a kérdést, hogy vajon van-e értelme a mai siketítő világban a költészet finom szavára figyelni, s még inkább azt, hogy lehet-e akár csak a legkisebb reménye is valami szellemi haszonnak abból, hogy egy magyar költő verséről és irodalmi irányzatokról beszél egy olyan idegen nyelvű körben, amelynek hallgatósága számára semmit sem tud megeleveníteni e költészet kincseiből.

Egy délután aztán mégis nekiláttam az írásnak. Irodalmi életünk egyik centrumában ültem, egy csendes belvárosi kávéházban, az egyetemi könyvtár mellett.²⁴ Kérem, ne fűzzék hozzá most a kávéház szóhoz azokat a képzeteket, amelyekkel az úgynevezett kávéházi irodalmat a kritikánk kísérni szokta. Az a hely, amelyről beszélek, évtizedek óta kényelmes találkozópontra a legjobb magyar íróknak és költőknek és minthogy nincs benne cigány, a maga fénykorában alkalmasnak bizonyult egy írói klub, egy csendes munkahely és egy irodalmi börze hármasszerepének betöltésére. Húsz évvel ezelőtt, jobb remtelak híján, ebben a kávéházban kezdtem fordítani Shakespeare szonettjeit,²⁵ s időnkint tulajdonképpen majdnem mindenki megfordul benne, akinek, a háború óta köze volt vagy van a magyar költészethez.

S ahogy ott töprengtem a téma fölött, egy pillanat keresztmetszetében felvillant mindaz, ami a háborútól máig a magyar lírában történt: s úgy éreztem, hogy ez a kép bizonyos tekintetben mindenütt érdekes és tanulságos lehet. Nem az egyes alakok gazdag nyüzsgése, a névtelen ifjú titánoktól az akadémia néhai csipős nyelvű titkáráig,²⁶ aki öregkorában a már megállapodott modernnek közé, a mai öregek közé járt el, hogy ellenfelei közt dohogja ki mérgét a saját vaskalapos konzervatív barátai ellen: ez csak ismeretlen nevek özönét jelentené Önöknek. És, sajnos, nem az egyes termékek, melyeket ez a líra létrehozott: ennek az érzékeltetéséhez egy zseniális műfordító életművére volna szükség. Hanem a szellemi és akarati tartalom fejlődése és a stílusok hosszú harcának mai végeredménye, amelynek ízeit és problematikáját analógiák útján idegen költők és idegen irodalombarátok is átérezhetik valamennyire.” Úgy döntöttem tehát, hogy annak a folyamatnak a rajzában, amelynek én magam is szemtanúja és szereplője voltam és amelyet most Önök előtt vázolni igyekszem, elsősorban esztétikai és lélektani kivonatát próbálom adni a háború utáni magyar líra fejlődéstörténetének. A hangsúlyt természetesen a saját nemzedékem kapja, de – legalább név szerint – érintenem kell kiindulásképpen az előző generáció nagyjait, sőt hivatkoznom kell olyan személyiségekre is, akiknek művei, noha ők maguk nem lírikusok, kisugárzásaikkal erőteljesen jelen vannak a

²³ Jav. nélkül: „tényekben”

²⁴ A Centrál kávéház (Egyetem utca 1., ma Károlyi u. 9.) *A Hét*, de a *Nyugat* szerzőinek is, köztük az ifjú Szabó Lőrincnek is törzshelyeül szolgált.

²⁵ Kötetként 1921-ben jelent meg a Genius Nagy írók – Nagy írások sorozatában.

²⁶ Heinrich Gusztáv (1845–1922) egyetemi tanár, pozitivistá irodalomtörténész, a Kisfaludy Társaság tagja, az Akadémia főtitkára és az 1918-ig működő országgyűlési felsőháznak is tagja volt.

ma szellemi atmoszférájában. Ezeknek az idősebb íróknak a műveit fordításokból egy kis utánjárással tűrhetően vagy elég jól megismerhetik vagy talán már ismerik is; az újabbak költészete most még megismerhetetlen, hiszen a tervszerűtlenül készült és túl kevés fordítás sokszor egyenesen félrevezető lehet.

Amikor én 1919-ben írni kezdtem, a modern magyar irodalmi élet majdnem teljesen a *Nyugat* folyóirat és írói kör bűvöletében állt. A nyugatosok hatása már évek óta áthatotta vagy megérintette a polgári vidék lelkületét is, főleg azért, mert a politikai harc egy része irodalmi téren zajlott, s mert akkor a győzelmesnek látszó világnézetnek voltak kiválóbbak az irodalmi képviselői. A világháború alatt én, a mozdonyvezető fia, a gimnázium utolsó éveit jártam a debreceni református kollégiumban, s természetesen olyasféle rajongással gondoltam a körülcsatázott budapesti mesterekre, elsősorban Ady Endrére és Babits Mihályra, amilyennel egy akkori ifjú német költőjelölt fordulhatott egyrészt mondjuk egy Dehmel lázas modern világa, másrészt – hogy még egy megközelítő analógiával éljek –, egy Stefan George magasrendű kultúrköltészete és örök eszményei felé. Az én fogékonyságomban békésen összefért ez a két hatás; más modern fiatalok hevesen állást foglaltak az egyik, vagy a másik nagy költő mellett. Általában Ady jelensége volt a megbabonázóbb, Ady volt a szemmel láthatóan zseniális, Petőfi méltó utóda; és vonzóerejét csak növelte,²⁷ hogy benne egy olyan forradalmár poéta küszködött a szerelem, a pénz, az Isten, a halál, a szociális igazság és a legégőbbben aktuális politika²⁸ dolgaival, aki egyúttal a magyar fajnak, a protestáns erdélyi magyar úrnak is tipikus képviselője volt. A katolikus Babits, a tiszta európai szellemség öre, az elsőrangú formaművész, akinek nemes esztéticizmusa azonban később, a háború után, sokkal emberibbé fejlődött, mint amilyen a Stefan Georgéé, nem mutatott olyan nyilvánvalóan magyaros kapcsolatokat, mint Ady, de kétségtelenül vezér volt ő is. Közel állt hozzá a köztudatban Kosztolányi Dezső, akit újabb durva megközelítésben egy Rilke-szerű impresszionista költőnek, és Tóth Árpád, akit néha magyar Keats-nek szoktunk mondani.

A nyugatosoknak ezzel a „kultúrvonalával” szemben, azaz inkább csak kissé szorosabban Ady mellett, állt két szintén nyugatos prózáíró. Az egyik Móricz Zsigmond, zseniális regényíró, igazi hatalmas és ösztönös, népi tehetség, a vidék és a parasztság küldöttje, aki maga keveset vagy éppen semmit sem politizált, de realiztikus-naturalista életábrázolásaival szintén forradalmian hatott; a másik Szabó Dezső, a nagytehetségű, kissé formátlan regényíró, félelmes pamfletista és stílrómantikus, viharos politikus, örök „Stürmer und Dränger”. A kultúrmodernnek és a magyarosok közt sokan mintegy hidat láttak Juhász Gyulának félig esztéta, félig erős magyar vidéki hangulathatásokat mutató, szelíden sóvárgó, majd egyre peszsimistább költészetében. A „magyarosok” és „kultúrköltők” megjelölést nem szabad túlságosan szigorúan venni: hiszen a Párizsért rajongó Ady erősen reagált a

²⁷ Szerzői javítás erről (Sz. jav.): „csak fokozta és, csak”

²⁸ Sz. jav.: „aktuális akkori politika”

francia dekadens és szimbolista költészetre és a tüntetően, kétségbeesetten magyar Szabó Dezső²⁹ francia tárgyú esszéik egész sorát írta.

Ezekkel a nyugatos írókkal a konzervatív magyarság nem tudott méltó ellenfeleket szembeállítani. A közösen vívott politikai és esztétikai szabadságharc meglehetősen együtt tartotta³⁰ a *Nyugat* heterogén társaságát, de még jobban összekovácsolták³¹ őket a közösen elszenvedett támadások. Azt a hibát, hogy a kor legjobb íróit,³² noha tiszta magyarok voltak, világnézetükkel és irodalmi értékükkel együtt kiátkozta, elkésérítette és ezzel részben a megértő zsidóság táborába szorította a reakciós hivatalosság, ezt az óriási hibát csak mostanában kezdi kiheverni a magyar szellemi élet. Az említett költőknek azonban a hivatalos elutasítás ellenére igen nagy szerepük volt a nemzet hangulati nevelésében. Szerepüket a forradalom alatt a liberális-radikális kultúrközéposztály és a munkásság marxista vezetősége kissé még erőszakolta is, túlhangsúlyozva polgári színekük egyes nemzetközi, pacifista és szocialista vonásait, míg nemzeti, sőt kimondottan faji megnyilatkozásaik fölött átértelmezéssel, vagy észrevétlen igyekezett elsiklani. Bizonyos általános humanisztikus jogok és vágyak híveiként a közvélemény ebben az időben még azokat a modern költőket is bevonta a forradalmiság perifériáiba, akiket az előbb tiszta kultúrköltőknek mondtam, és akiket a temperamentumuk, vagy esztétikai ízlésük aránylag majdnem konzervatívvá nevelt.³³

Ez a sokrétű, élénk, önmagában véve igen értékes, viszont visszhangjában kissé zavaros és őszintétlen szellemi élet a forradalom és az ellenforradalom után is tovább hatott, élénken, gazdagon és zavarosan. Babbitól és a formaművészekről egy előkelő, de mindig emberi kultúrköltészet magas szuggesztívója, Adytól – aki mellé e tekintetben mindig oda kell gondolnunk az említett két népi prózáirót – egy paraszti-szocialisztikus új, magyar világ követelése sugárzott át, mint vonzó és parancsoló örökség, a háború és az ellenforradalom időbeli válaszfalán. Ami Adyt illeti, örökségünk igazán szellemi volt már abban az időben is, amikor mi, fiatalok, indulunk, mert ő, az ezer ellentétből összeállt, stílusában és világnézetében új, vad és féktelen, filozemita és ugyanakkor antiszemita költőzseni, közvetlenül a kommün előtt meghalt. Rengeteget idézik és sokféleképpen értelmezik súlyos betegen eladagolt utolsó politikai nyilatkozatát, válaszát, melyet a Károlyi-kormány hivatalos tisztelgő küldöttségének üdvözlésére adott: „Ez nem az én forradalmam...” Ady Endrét én már nem láthattam testi szememmel. Legközelebb akkor voltam hozzá, amikor a ravatala fölé hajoltam a Nemzeti Múzeum előcsarnokában azon a nagy temetésen, amelyet a kormány rendezett neki.³⁴

²⁹ Sz. törlés: „Szabó Dezső, aki az árja rasszizmust turánira festi át a magyarság számára...”

³⁰ Sz. jav.: „összetartotta”

³¹ Sz. jav.: „eggyé kovácsolták őket.”

³² Jav. nélkül: „írói”

³³ A bekezdés mellett balra függőleges piros színű ceruzavonás.

³⁴ 1919. január 27-i halálát követően Adyt a „nemzet halottjának” nyilvánították, temetését a Berinkey-kormány megbízásából a Vörösmarty Akadémia szervezte. Ady holttestét a

Maga az ellenforradalom nem favorizált olyan eszméket, amelyeket a jó irodalom újnak tekinthetett, vagy átérzés révén megújíthatott volna. A nemzeti érzés mögül hiányzott a szociális belátás. A fordulat – mint azt még a fajvédő Szabó Dezső is hamarosan érezhette³⁵ –, inkább csak a hazafias dilettantizmusnak hozott némi komolytalan konjunktúrát. Nemzeti reneszánsznak legfeljebb a kritikai irodalom területén kezdtek feltűnni az előjelei, amikor a kárhoztatott *Nyugattal* szemben megindult egy magasabb szándékú, kulturált és hangsúlyozottan magyar ellenfolyóirat, a *Napkelet*. A *Napkelet* nem hozott igazi kreatív költői erőket, de modernebb befogadó szellemével üdvösen hozzájárult ahhoz, hogy lassankint tompuljanak az ellentétek a *Nyugat* magyar értékei és a nemzeti közvélemény között. A megértésre, arra, hogy a magyarság hozzáfejlődjék az íróihoz, akik kissé előreszaladtak az időben, igen nagy szükség volt. Az ellenforradalmat ugyanis a legjobb költők egyszerűen reakciónak látták; amivel persze nem akarom azt mondani, hogy akik viszont reakciónak látták, azok mind a legjobbak, vagy akárcsak a jók közé tartoztak. S nem is nagyon láthatták egyébként: hiszen például az ellenforradalmi ifjúság eleinte – hosszú éveken át – mindenestül elvetette Adyt, azt az Adyt, akit most, húsz évvel a költő halála után, ugyanazoknak az ifjúsági szervezeteknek éppen olyan nacionalista és radikális utódai – s velük együtt minden egyes magyar politikai párt, a szociáldemokraták éppúgy, mint a nyilasok –, egyik legnagyobb szellemi vezérükként ünnepelnek. Abban az ellenforradalmi időben azonban, amelynek ismertetésénél tartok, a halott Ady még kiátkozott költő, és a többi jó költő legnagyobbbrészt ellenzéki volt.³⁶ Ellenzéki, – a háború előtti értelemben. Azt hiszem, mi, akkori fiatalok, szintén csaknem kivétel nélkül azok voltunk. Nem csoda: még túlságosan erős volt bennünk a marxista nevelés hatása, túl kevés az egyéni realitás és tapasztalat, és mindenekfelett túl sivár a szociális jelen. Agresszív megnyilatkozásai nemigen voltak ennek az irodalmi ellenzékiiségnek, hiszen más oldalról nagy tanulság volt a magyar kommün csődje is, és ezenfelül mindnyájunkra bénítóan hatottak azok az óriási veszteségek, amelyek a magyarságot érték és amelyek – valószínűleg egyes kísérőjelenségek miatt – mindamellett csak évek múltán tudták az igazi költőket újra megtanítani annak a sokszor kompromittált szónak a használatára, hogy: hazám. Míg ez be nem következett, a közösségi akarat és vágy inkább elvontságokba burkolózott, nemzetileg színtelen humanista-szocialisztikus³⁷ ideológiákba, szimbolikus kifejezés módba, esetleg neokato-

Nemzeti Múzeumban ravatalozták fel, innen kísérték utolsó útjára január 29-én a Kerepesi temetőbe, ahol díszsírhelyet kapott. (Forrás: VÖRÖS Boldizsár: Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai.

http://www.mediakutato.hu/cikk/2004_03_osz/08_ket_rendszer_Uo_ui_kozli_a_Vasar_napi_Ujsag_1919_februar_9-i_szamaiban_megjelent_koszoruikkal_diszitett_ravatal_felvetel_2.jpg

³⁵ A megjelent német szövegből hiányzik e betoldás.

³⁶ A bekezdés mellett e pontig tartó piros színű ceruzavonás.

³⁷ Sz. jav.: „emberi-szocialisztikus ideológiákba”. Az idegen kéz javította gépiraton: „humanitár-szocialisztikus ideológiákba.” Vigyázat, személyes: Kedves Lóránt, amikor monográfiádban idézted az előadás magyar fogalmazványát, akkor ezt a gépiratot láthatad

licizmusba; a líra többi – tehát legnagyobb – része pedig megint személyes lett, nagyjában a magánélet érzelmi és szellemi analízise.

Ekkor már a mai negyvenévesek is az irodalom színterén szerepeltek. A *Nyugat* megnyílt előttünk. A nagy múltú folyóirat a hosszú politikai szélesönd idején a belső nivó tartásával igyekezett megőrizni súlyát s végeredményben bizonyos esztétikai eklekticizmus irányában fejlődött tovább; jelenleg Babits, a költő, szerkeszti, aki évek óta egy nagy irodalmi alapítvány kurátora és súlyos beteg.

A polgári *Nyugat* egykori kiegyensúlyozatlan esztétikai forradalmiságát és ezzel együtt a marxisztikus szimpátiákat leginkább még az³⁸ extrém prózaversírók csoportja őrizte meg, amely részben bécsi, berlini, párizsi emigrációból dolgozott haza, ebben az időben is imponáló kitartással gyártva az újabb és legújabb európai „izmusok” termékeit. Ezeknek az aktivistáknak, futuristáknak és dadaistáknak már a háború utolsó éveiben feltűntek az előőrsei: *A Tett*, majd a *Ma*³⁹ című folyóirat körül csoportosultak és vezérük még mindig Kassák Lajos volt, aki most rendes naturalista munkásregényeket ír és érthető, idillikus-kozmikus prózaverseket, némi maradék stílkülönccséggel és talán egy kis baloldali ideológiai fátyolozottsággal. Ezeknek a soknevezetű modernistáknak elméletileg nem egyszer igazuk volt.⁴⁰ Ellensúlyt alkottak egyrészt a túlzott esztéticizmussal, másrészt az agresszív nyárs-polgári tradicionalizmussal szemben. Mumuskodó politikai és irodalmi terrorizmusukat még a kommün alatt sem vették komolyan.⁴¹ A háború utáni első öt-tíz évben a magyar lírában életteljességet hangoztató programjuk ellenére, ők képviselték a legpapírízűbb elvontságot, művésziességet, élettelenséget. Bizonyos érdemeik feltétlenül voltak a stílus-élénkítés és a nyelvtömörítési kísérletek terén, de végzetük lett,⁴² hogy egyébből sem álltak, mint stílusból és⁴³ polgárriogató elvekből. Belevesztek a köröttük ásitó türelembe, és egyre fokozódó érdektelenségbe. Néhány tehetséges fiatal költő a húszas évek közepén szintén mutatott expresszionisztikus hatásokat, de csakhamar önállóan fejlődött tovább s tulajdonképpen sohasem tartozott ehhez az extrém körhöz. Lehetségesnek tartom, hogy ennek a túlzó iskolának az utolsó mohikánjai vagy a mohikánok fiai, esetleg, mint szürrealisták, ma is dolgoznak; senki se veszi komolyan, senki se tartja számon őket.⁴⁴

(KABDEBŐ 1974, 243). Bognár szövegközlésében: „humanista szocialisztikus ideológiákba”; a német kéziratban „in... humane, sozialistische Ideologien” (‘emberi, szocialista/szocialisztikus ideológiákba’), a megjelent változatban: „in... allgemeine menschliche, sozialistische Ideologien” (‘általános emberi, szocialista/szocialisztikus ideológiákba’) szerepel.

³⁸ Sz. törlés: „antiburzsuj beállítottságú”

³⁹ Jav. nélkül: „a „»Tett«, majd a »Ma«”. A két Kassák által szerkesztett lap: *A Tett* 1915–16 közt, betiltásáig, a *Ma* 1916-tól 1925-ig jelent meg.

⁴⁰ Sz. törlés: „Nem egyszer ellensúlyt...”

⁴¹ Sz. törlés: „...sem vették komolyan az írók, költői gyakorlatukat pedig maga Kun Béla, a magyar kommün vezetője is köszönettel elhárította.”

⁴² Sz. törlés: „végzetük éppen az lett...”

⁴³ Sz. törlés: „mint stílusból és stílusból és...”

⁴⁴ A megj. ném. szövegből hiányzik a bekezdés ezen utolsó mondata.

A nyugatosok nagy része jóval túlélte Adyt, a vezért, és tulajdonképpen a háború után alakította ki végleg egyéniségét, tetőzte be munkásságát. Velük párhuzamosan mindjobban előtérbe kerültek már a fiatalok. A költészet mindenütt újul, vedlik, mint az év, mint a természet, és mivel minden korban és emberben több az örökemberi, mint az aktuális, a fiatalokban is elsősorban az örökemberinek kellett valahogy megújulnia. Az apák ez alkalommal nem olyanok voltak, hogy fiaiknak forradalmat kellett, vagy lehetett volna kezdeni ellenük. Együtt újultak, vedlettek a fiatalsággal. Az az akadémikus-konzervatív költészet, amellyel valaha ők már a pusztá létük révén is szemben álltak, lejáratva az egyszerű nyelvet és az egyszerű formákat. Az Ady–Babits-nemzedék ezért sokat újított, artisztikus irányban, színezte, frissítette a költői nyelvet, lazította, és szigorította a formát, évtizedek óta nem ismert mértékben merészebbé tette a képhasználatot és a logikai kapcsolást és kitágította a témakört. Utánuk az expresszionista közjáték, amelyről az imént beszéltem, az ő túllicítálásukban kereste a további fejlődést. Pedig a fejlődés most egészen másfelé mutatott. Olyan irányba, amelyet elmélet és elhatározás nem találhatott meg, s ha megtalált volna, nem hihetett volna helyesnek. Lassabban, évek alatt, ki-ki a maga egyénisége szerint: a fiatalok legjava mind elért a helyes útra, egy parasztfiú azonban egyenesen azon indult el. A többiek hosszabb-rövidebb forrongás után ugyanoda jutottak: a közvetlenséghez, az egyszerű emberi hanghoz, amelynek természetesen még mindig rengeteg az egyéni árnyalata. A sok izmus után a fiatal Magyarországon ma különálló költőegyénségek vannak, akik – a legjobbak – egy kicsit mind rokonai egymásnak, de nem tartoznak közös iskolához. Egyszerű költészetük a maga egészében mégis reakció és eltérés a nyugatosok esztétikájával, artisztikus újításaival, modern vadságaival, vagy éppen a választékosságával szemben. Én úgy látom, hogy egy új nemzeti klasszicizmus alakult ki. A fiatalok formai és nyelvkezelési egyszerűsödése már régen visszahatott az apákra, így az 1928-ban tüdővészben meghalt Tóth Árpádra, a három évvel ezelőtt súlyos rákoperációk után elhunyt Kosztolányi Dezsőre és Babits Mihály költészetére is, akit én magam annakidején első mesteremnek tekintettem, és akiben ezt a változást persze az évek is kiérlelhatték.⁴⁵ Így aztán, nem lévén igazi ellentét köztük, nem is annyira esztétikai, mint inkább világnézeti és személyi okok miatt történhetett, hogy a fiatalok egy részének kapcsolata folyton lazább és lazább lett a liberális-humanista *Nyugattal*. Agresszív szembekerülések a fiatalok és az öregek közt mintegy tíz éve már csak elvétve adódtak és semmi esetre sem voltak véresen komolyak.⁴⁶

A fejlődés útját évről-évre végigkísérni hosszadalmas volna, elég, ha az eredményre utalok. A vezető fiatal költők – valamennyien pár évvel negyven fölött vagy alatt – egyéniségük minden ízének megőrzése mellett mintegy 1930 óta meglehetősen testvérek a költészet legfőbb anyagának, a nyelvnek művészi kezelésében. A modorellenesség, a giccstől való irtózás olyan heves, és annyira belülről fakad, hogy a szélsőséges Adynak, akit az új nemzedék húsz év távlatából most

⁴⁵ Sz. jav.: „...meghozták”

⁴⁶ A következő bekezdés külön lapon: „(Beszúrás a 8. oldalba:)” megjegyzéssel.

már sok kritikával néz, óriási társadalmi, világnézeti és irodalmi nevelő hatása ellenére a jó költők közt tulajdonképpen nincs iskolája Magyarországon.⁴⁷

Megpróbálom most összefoglalni a hosszú fejlődés eredményét, a legújabb magyar költészet általános jellemzését. Egyetemes törekvés: a harmónia, a rend, a világosság. A hangulat túlnyomórészt komoly, sőt pesszimista. Lenézik a nyafogó érzelmeket és az impresszionizmust, viszont megtűrik, sőt kedvelik a mesészerűt, az álmodást. A stílus ennek megfelelően egyszerű, majdnem objektív, pontosságra törekvő, amellet meleg és sokszor intellektuális, sőt kissé józan, meglehetősen ellensége a szónokiasnak. A témakör: a mindennapi élet eseményei, a táj és a környezet, az ember és a magyar ember küszködése önmagában, a természetben és a társadalomban; mindaz, ami a városi és a falusi idill, és a tomboló kitörések közt megfér. Vallási kérdések inkább csak a neokatolikusoknál jelentkeznek, Isten és a metafizika dolgai a kultúrvonalon. Szerkezetileg a zárt formák uralkodnak, a formabravúr általában ritka. Sok a magyaros hangsúlyú vers, a dalszerűség és az epikus-lirikus autobiografizmus. A rímkezelés az elődökéhez képest általában hanyagabb lett, a rím megbúvik. Az úgynevezett költői szabadságokat nem tűrik. Ideológiailag nagyon hódít a magyar tudat. Hatások tekintetében sok a visszakapcsolódás a távolabbi magyar irodalmi múltba. Az európai kultúrszálak közt feltűnően kevés a német, sok a francia és újabban erősödött az angol.⁴⁸ Az elszakított területek magyar kisebbségi költői intenzív fordítói csereviszonyban vannak a környező népek költészetével. A hazai környezetreakció jóval kisebb, mint Adyék idejében volt.”⁴⁹

Különleges szín ebben az új költészetben: a népi eredetű költők. Első köztük az a parasztfiú, aki – mint említettem – egyáltalán elsőnek ért egyszerűvé a fiatalok közül és aki a maga egyéniségének és életkörülményeinek megfelelően a népies dalformákat, a népi nyelvet, a népdal reminiscenciák továbbépítését, és a mesehangot hozta. A népiesség nálunk százéves tradíció, műnépdalköltők és dilettánsok verkliformája. Ez volt az oka annak, hogy az új naiv költő éppen ezzel az egyszerű magyar hangjával sokáig szinte idegenszerűnek hatott a saját hazájában. A többi fiatal tematikailag bonyolultabb egyszerűségét, emberi hangját már értékelték, amikor a modern közönség „ínyencebb” része végre szintén elismerte, hogy ennek a parasztfiúnak a költészete nem a szokott Petőfi-epigonizmus és nem is csak egy új rafináltan primitív stíluskísérlet. Mások viszont kezdettől fogva melléje álltak, s bizonyos túlzott párhuzamot találtak közte és Kodály és Bartók népi gyökerű modern magyar muzsikája között.

Az új költőt Erdélyi Józsefnek hívták.⁵⁰ Körötte úgynevezett népi csoport alakult ki, versekkel bizonyítva annak a magyar vonalnak, annak a szellemnek az erejét és igazságát, amelyet az apák idején a ma is dolgozó Móricz Zsigmond és Szabó Dezső, a két ünnepezt prózaíró, továbbá Ady programjának és költői összeté-

⁴⁷ A bekezdés mellett piros ceruzavonás.

⁴⁸ A megj. ném. szövegből hiányzik: „...és újabban erősödött az angol.”

⁴⁹ A bekezdés mellett piros ceruzavonás.

⁵⁰ Sz. törlés: „...hívták. Egyike a legfontosabb és legjellemzőbb jelenségeknek a mai magyar költészetben.”

telének egy része képviselt. Ennek a magyar és népi lelkületnek a termékenyítő ereje a háború után egyre nőtt, s a regény- és novellaírásban kitűnő⁵¹ újabb képviselői támadtak a fiatal prózában, sőt már a színpadi irodalomban is; az utóbbi években pedig, mióta a történelem a magyar agrártömegek sorsának jobbrafordításán oly erősen dolgozik, a közvélemény valósággal a parasztság politikai előharcosait⁵² látja a népiesek költészetében. Annyi bizonyos, hogy a legjobb új magyar írók általában egy oktávval mélyebb társadalmi rétegből hoznak híreket az emberről, mint az elődeik. Ha a népi költőkhöz vesszük azokat a fiatalabb erőket, akik a népi tárgyú regényben, a szociográfiai irodalomban vagy az agrárrokonszenvű pártok lapjaiban a földosztásért és a magyar parasztság megmentéséért agítálnak, akkor egyenesen ezt a lazán összekapcsolt szellemi kört kell a legtipikusabb csoportnak mondanom a mai Magyarországon. Csizmás, vagy úriás öltözetű prózaírók, parasztpublicisták, minden rendű és rangú költők és agitátorok és „őstehetségek” seregétől tarkállik irodalmi jelenünk, természetesen „mitläuferek” is bőven akadnak köztük.⁵³

Érdekes, hogy a népi szellem hordozói politikailag egyáltalán nem egységesek. Mindnyájan legalábbis radikálisok, de módszerbeli, kulturális, külpolitikai, személyi és egyéb kérdések olyan feszültségeket tudnak létrehozni köztük, mintha legalábbis egy régimódi jobb- és baloldali ellenzék hadakoznék a közös agrárcélért egymással és – kissé fontoskodva – valamivel, ami messze, valahol a felhőkön túl van: a kormányhatalommal. A társadalom rokonszenve megoszlik; a kultúrközéposztály nagyobb része, különösen⁵⁴ a zsidóság, a parasztpropaganda minden támogatása mellett hűvösen, sőt ellenségesen bánik Erdélyivel, főleg⁵⁵ amióta a költő kiadta egy antiszemitanak minősített balladáját és egyik legújabb verseskötetét az egyik nyilaskeresztes pártnál jelentette meg.⁵⁶ A társadalom kisebb része időnkint erőtlen szimpátiatüntetések rendezésével a parasztköltői mellett, a hivatalosság pedig az agrárrokonszenvű általános helyeslése mellett a népi csoport jobb- és baloldali radikálisainak köréből időnkint egyformán elitét és elkoboztat egy-egy költőt, vagy túlerős verset, vagy szociográfiai munkát. Ezek a népiesek így tulajdonképpen igen rossz helyzetben vannak; minálunk az olyan költő, akinek nincs valamilyen polgári foglalkozása, csak akkor élhet meg, ha liberális, vagy legalább közömbös a tényleges társadalmi-gazdasági erők szemében; nekik pedig nincs sem komoly sajtójuk, sem kiadójuk, sem semmiféle komoly társadalmi hátvédjük. Szerintem⁵⁷ nem üz-

⁵¹ Sz. törlés: „fiatal és kitűnő”

⁵² A gépiratos másolat lapszéléről lecsúszott a „-t”: „előharcosai” olvasható, az eredeti gépiraton még teljes.

⁵³ Azaz utánczók, követők. Vö. *Az irodalmi divat* című tárcájában írottakkal: „Az irodalmi harc is könnyen válhatik divattá, hiszen minden mozgalomhoz lármásan tódulnak a mitläuferek, akik a nemes cél aranyát felváltják a könnyű siker aprópénzére.” (*Pesti Napló*, 1921. szeptember 25. 9., kötetben: SZABÓ 2003, 11)

⁵⁴ Sz. jav.: „illetve”

⁵⁵ Sz. jav.: „különösen”

⁵⁶ E mondat mellett piros ceruzavonás.

⁵⁷ Sz. törlés: „Szerintem ezek a népi-fiatalok”

nek pártpolitikát, költői harcuk elsősorban emberi, legfeljebb ideológiai megnyilatkozás, majdnem személyes és sokszor következtlen nemzeti líra.

Maga Erdélyi Erdélyből jött, világháborús rohamcsapat-tiszt,⁵⁸ országutak modern vándora, ma is meglehetősen rossz viszonyok között élő, rendkívül érzékeny, lobbanékony és fegyelmetlen idegzet, keserű realista és romantikus álmodozó, csupa fojtottság, véres hit és tündérszép naiv idill. Epikus szálakkal átszőtt, egyszerű és érzékletes önéletrajzi lírájának legjava lefordíthatatlanul ízes és tömör nyelven írt tökéletes tiszta kis és nagyobb remekművekből áll. Éles, fanatikus, makacs intellektus. Lehet, hogy lenézi az úriembert, és hogy nem mindenre alkalmas; de hiába volt béresgyerek, én tudom róla, hogy érettségizett, sőt egyetemre járt és titokban franciául is ért. Nem vezére költőtársainak, csak éppen a legjobb és legöregebb a népi csoportból.⁵⁹

Részletesebben beszéltem a népiesekről, mert úgy érzem, hogy a külföldi közönséget rendszerint kétfajta író érdekli legjobban egy nemzet költészetéből: az olyan, aki hasonlít az övéire, és az, aki különbözik tőlük. Tagadhatatlan, hogy a népies irány a legmagyarosabb. Én például bizonyos honvágyat érzek a verseik világa felé. Másrészt viszont nem érzem magam idegennek tőlük, mert amennyire elkülönöztet a paraszti élet élményanyagának hiánya, annyira összekapcsol, gondolom, az egyszerű kifejezőmód. Hivatkoztam már az egész mai magyar líra bizonyos stílári közösségére és említettem, hogy a leghelyesebb az volna, ha egy bizonyos általános modern magyar klasszicizmusról beszélénk.⁶⁰ Mert a népies Erdélyi sokszor tökéletes kultúrköltő: telivér, igaz, mély és elegáns művészete akár a Goethe esztétikájának és a legjobb európai nívónak is megfelel. És ha a paraszti témavilágot és a nyelv népi ízét döntően megkülönböltető kritikai tényezőnek tekintenénk, akkor nem tudom, mit kezdjünk egy másik nagy, modern, magyar népi eredetű költőnek, Illyés Gyulának a munkássága felével.

Illyés Gyula is béresfiú volt, jelenleg banktisztviselő, Budapesten él. Komor erejű, súlyos lírai és epikus versekben és versorozatokban dolgozta fel gyermek- és ifjúkora lázító emlékeit, melyeket családi és egyéni tapasztalatok, a föld, a mezőgazdasági cselédség sorsa, a változtatás messianista⁶¹ vágya táplál és egy egészen magasrendű, francia alapozottságú kultúra keretez.⁶² Fegyelmezett és minden irányban képzett intellektualitásával világnézeti síkon sokkal reálisabban és gazdagabban képviseli az önkéntelen irodalmi szociálpolitikát, mint a többi népi költő. Rokonszenve forró és csaknem faji féltéssel veszi körül a magyar munkásság és parasztság ügyét; emiatt őt is sokan támadták; munkássága a régi beidegzettségek

⁵⁸ Sz. jav.: „világháborús katona,”

⁵⁹ Sz. törlés: „A többi népi költő közül most már csak megemlíteni tudom a pasztellszínekkel dolgozó, pásztorsípos, formailag kissé nehézkes Sinka Istvánt és a sokszor rikító színeket keverő, lehiggadásra váró, könnyelmű, de nagyon tehetséges Sértő Kálmánt, aki a propagandaköltészet területére is tett bizonyos nem mindig szerencsés kirándulásokat.”

⁶⁰ A megj. ném. szövegből hiányzó mondat.

⁶¹ Jav. nélkül: „meszianista”

⁶² Sz. jav.: „keresztéz” – az eredeti gépiraton is javították.

javára mégis bizonyos lelkiismereti kötöttségeket mutat a szocializmus új formáival, talán személyekkel, vagy kísérőtünetekkel szemben. Mint költő, kezdetben párizsi modern hatások alatt indult, sokáig a francia fővárosban élt, aztán a magyar történelmi és szellemi múlt ragadta meg; most a forma és tartalom teljes skáláján ír az ember és a társadalom dolgairól, sokszor kemény, száraz, drasztikus gúnnyal és néha egy kevész szurrealista vagy tudatalatti⁶³ vibrálással. Izgalmas önéletrajzszerű prózaművekben, nagyhatású esszéekben tárta fel a puszták népének sebeit és a magyar történelem, intellektus és lelkiismeret vívódásait. Ezek a prózai munkák gyors, átütő hatást értek el az egész országban és a költő verseinek felével együtt megint csak azt bizonyítják, hogy a népi tematika nem zárja ki a legmagasabb kultúrirodalom európai jegyeit.

Illyés a tiszta szellem és a nehéz föld költője, egyszerre népi és kultúríró. A tiszta intellektuális konstrukciók felé fejlődött egy harmadik, szintén nagyon tehetséges új magyar költő, József Attila. Egy mosónőnek volt a fia.⁶⁴ Lénye: ideges, zűrzavar, rikító naturalizmus és szeszélyes, extramodern álomvilág, gyermekes játékbravúrok és hetykeség, hősi sóvárgás és erőfeszítés az egyéni kitisztulás és a logika felé. Az ő szocializmusa már főképp nagyvárosi proletár ideológia. Egyénisége teljesen oppozícióba szorította a külső magyar valósággal és politikai fejlődéssel, és sajnálatos életképtelensége a magyar–zsidó liberális körök és szövetségeseik támogatására utalta. Hogy milyen sóvárgás élt benne egy egészségesebb helyzet iránt, arra fájdalmas bizonyosságot szolgáltatnak pár nappal a halála előtt többek közt nekem is tett kétségbeesett személyes vallomásai. Gyógyíthatatlan betegség, szorongás és örület végzett vele: két évvel ezelőtt egy vidéki állomáson a gyorsvonat elé vetette magát és meghalt. Összegyűjtött versei ekkor egyszerre nagy sikert arattak és a halott fiatal költő fölött – igaz, hogy kisebb arányokban – megisméltődött a polgári-szocialista oldal és az addig közönyös nacionalista rész közt a régi fölösleges kötekedés: kié volt? Hogy kié volt, az nem lehet kétes; legszebb versei feltétlenül kincsei a magyar lírának.

És most, Hölgyeim és Uraim, a továbbiakban teljesen szubjektívnek kell lennem:⁶⁵ olyan ponthoz érkeztünk, ahol egyszerűen abba kell hagynom háború utáni költészetünk közelebbi ismertetését. Illyés és József Attila egyéniségéről szólva részben már az új kultúrköltészet vonalán haladtunk. Nyilván itt volna valahol az én helyem is. A magam ismertetéséről természetes, hogy lemondok; a többieknek még a névszerinti felsorolását is csak kényszerűségből mellőzöm. A további részletezés ugyanis egyre kimeríthetlenebbé válnék egyetlen előadás keretében, azonkívül verses illusztrációk híján még egy tucat költőről szólni: ködös megfoghatatlanságba vezetné az idegen érdeklődőt. Meg kell elégednem annak jelzésével, hogy nem népi, vagy nem hangsúlyozottan népi kortársaimnak értékes serege dolgozik még a magyar költészetben s közülük nem egyet az első vonal közelébe, sőt irányító szerep betöltésének reményébe állít a megbecsülés és a várakozás, melyet a

⁶³ Ceruzás javítás erről: „tudat alatti”, az eredeti gépiraton hiányzik.

⁶⁴ Sz. jav.: „...a fia, törvénytelen gyermek. Ideges, zűrzavar...”

⁶⁵ Sz. jav.: „szubjektívvá kell válnom”

munkásságuk vagy fejlődő tehetségük ígérete odahaza kiváltott. A sereg nagy és változatos; belső tendenciájára – noha van néhány kivétel is – nagyjában érvényesnek gondolom azt az általános jellemzést, amelyet az utolsó tíz év költészetéről a népiesek és a három külön megtárgyalt költő ismertetése előtt összefoglalóan adtam.

Az utóbbi években forráspontra hevültek a magyar élet izgató problémái. A lelkek forrongása az irodalmat és a lírát is meggyötri. Éles akciók és reakciók érthető, kikerülhetetlen, de pillanatnyilag semmiképpen sem üdvös megnyilatkozásokat teremtettek, túlzásokat és rejtőzködéseket, terrort és bojkottot, amely sokszor láthatatlan, de mindig hatékony. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a dolgok nálunk sokkal komplikáltabbak, mint másutt.⁶⁶ Az újabban elért nemzeti eredmények biztatóan hatnak, de még nem olyan nagyok, hogy felszabadítsák a lelkeket és megadják azt a szükséges hitet, amely nélkül az író kritikai értelme nem képes eltekinteni bizonyos aggodalmaktól. Sok sebet csak az idő lesz képes begyógyítani és eltüntetni, sok becsületes tévovázást, programzavart, szimplicizmust és ellenségeskedést csak a további élet alakíthat és javíthat hasznos és erőteljes egyéni és közös munkává. Még azt se látom, hogy tetőpontján vagyunk-e már a feszültségnek. Mindez mint „kínzó tájékozatlanság” veszi körül irodalmi életünket és ez a kritikus atmoszféra élő alkatrészként tapad a valósághoz. Hóbort volna azt állítanom, hogy akárcsak én is mentes vagyok a kételkedéstől, bármennyire igyekszem most kizárólag jeleket és jelenségeket észlelni és tolmácsolni. A szükséges nagy hitet spontán kell kiváltania⁶⁷ a költőkből az életnek, enélkül lelkiismereti parancs a várakozás a végső ítéletmondásban.⁶⁸

Abban azonban feltétlenül bízom, hogy a megerősödött társadalom az igazi magyarságnak és az örök kultúrájának további szerencsés erős és nagyszerű ötvöződéseit fogja megteremteni a jövő fiataljaiban. A magyar nép most óriási erőfeszítéseket tesz a feltámadásért; és engem még az sem csüggeszt, ha átmenetileg túlságosan igénybe veszi a fizikai erők és szükségletek gondja és birkózása. A lélek, a szellem, az öntudat előbb-utóbb mindig kitermeli a maga magasabb vágyait és a kielégítésüket.

És ez így van minden népnél. Az emberiség nagy tömegeit mindenütt a jó költők csöndes lélekkémiai munkája tanítja érezni, árnyalni, finomodni és nemesedni. Igazán nem valami valóságellenes és hazug költészet ideája lebeg előttem, amikor a finom és nemes költői kultúra értékét említem. Régi tétel, hogy a költészet első tárgya az ember. Az ember, minden vonatkozásban. Az ember a természetben és a

⁶⁶ E mondat mellett piros ceruzavonás. Sz. törlése: „mint másutt; pillanatnyilag nem egy esetben azt se tudnám megmondani, hogy egyik-másik kortársam a kétségbevonhatatlan magyar költők közé tartozik-e vagy sem.”

⁶⁷ Jav. nélkül: „kivántania” – elgépelés.

⁶⁸ Vö. lillafüredi előadása teóriájával: „Úgy gondolom tehát, hogy elvileg a legtisztább esztétikai ideálokkal és a legbékésebb szándékkal sem áll ellentétben a háborús költészet létezése. Csak arra termett egyéniség, hit és ihlet kell hozzá; ez a kettő azonban, mint mondtam, sajnos, nem a tudatos embertől, nem az akarattól függ.” (SZABÓ 2003, 679)

társadalomban. Az ember, az egyéniség, mindig érdekes és fontos. A kollektívot is csak az egyéni, az egyéni keresztül érhetjük el. Olyanok vagyunk, mint a fű a réten, mint a kalász a búzaföldön, egyenkint küzdünk, nővünk és érünk, egyenkint érezzük szabadságunkat és kötöttségünket, egyenkint az esőt, a napfényt és esetleg a prérítüzet. De ugyanakkor egyenruhában vagyunk: a füvek, a kalászosok, az emberek egyenruhájában.⁶⁹ Egyenruhában vagyunk egyéniségek és egyéniségek vagyunk az egyenruhában.⁷⁰ Az együtt és a külön éppúgy összefolyik az alkotóban, mint a műélvezőben. Az igazi költészete⁷¹ mindig természeti jelenség és kultúrjelenség, természeti szükséglet és kultúr-szükséglet: egy-egy nyelv költői műremekei éppen olyan reális nemzeti kincsek, mint a hal a vízben, mint a gyümölcs a fáin, mint az arany a földünk mélyén. Ismerem valamennyire az európai népek líráját és úgy vélem, hogy a magyar költészet kincseit a nyugati érdeklődés épp oly gyönyörűséggel és haszonnal tanulmányozhatná, akár például az angolt. A műfordítás sokat ér, de még ez is csak különleges esetekben és késedelmesen tudja jól lebonnyolítani a szellemi árucserét a határokon át. Az igazi közvetítő eszköz a nyelvtudás: A nyelv ismerete élve és rögtön kifogja a halat az idegen vízből, lesza-kítja a gyümölcsöt a fáról és előbányássza a hegy mélyéből az aranyat. Mi magyarok, kis nép módjára, sok idegen nyelvet tanulunk, és ha talán furcsán ejtjük is ki az idegen szavakat, megnyitottuk magunknak⁷² egy Goethe, egy Hölderlin, egy Conrad Ferdinand Meyer, egy George és a többiek költészetét.

Engedjék meg tehát, hogy hálás szeretettel megköszönve mindnyájuk érdeklődését újabb költészetünk tendenciái iránt, búcsúzásul most szívem mélyéből, külön és reménykedve üdvözöljem az Önök soraiban azokat a fiatalokat, akik ennek az intézetnek a falai közt magyarul tanulnak.⁷³

Szabó Lőrinc

Berlin, 1939. június 9.⁷³

BIBLIOGRÁFIA, RÖVIDÍTÉSEK

HTTP://KRK.SZABOLORINC.HU/

SZABÓ Lőrinc: Vers és valóság – A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Szabó Lőrinc-honlapja. Projektvezető KABDEBÓ Lóránt, szerk. HORÁNYI Károly, 2011 óta folyamatosan bővül.

⁶⁹ Ugyanezt írja *Együtt és külön* (valamint a *Tücsökzenében* kibővített *Közös sors*) című versében: „Egyenruhában vagyok, egyszerű / egyenruhában, mint a réti fű. // Egyenruhában, mint a búzaszem, / kezdem, folytatom s végzem életem.”

⁷⁰ A megj. ném. szövegből hiányzó mondat.

⁷¹ Sz. jav.: „Az igazi ember költészete...”

⁷² Sz. jav.: „meglehetősen ismerjük”

⁷³ Autográf datálás, az első gépiratról hiányzik.

MTA KK

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirat-tára

PIMK

Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár

BUDA 2003

Szabó Lőrinc könyvtára, II. Külföldi szerzők művei. Forgács Anita adatbázisát kiegészítette, jegyzetekkel ellátta, a katalógust szerkesztette és a bevezetőt írta BUDA Attila. [Szabó Lőrinc-kutatóhely, Miskolc, ME BTK, 2003] (Szabó Lőrinc Füzetek-sorozat, 6.)

KABDEBÓ 1974

KABDEBÓ Lóránt: *Útkeresés és különbéke. Szabó Lőrinc 1929–1944.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

KABDEBÓ 1989

Harminchat év. Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944), I. kötet. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta KABDEBÓ Lóránt. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.

KABDEBÓ 2006

KABDEBÓ Lóránt: *Szabó Lőrinc „pere”.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2006.

KABDEBÓ–LENGYEL TÓTH 2000

Huszonöt év. Szabó Lőrinc és Vékesné Korzátí Erzsébet levelezése. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta KABDEBÓ Lóránt és LENGYEL TÓTH Krisztina. Magvető Kiadó, Budapest, 2000.

RÓZSA 2009

RÓZSA Mária: Az *Ungarn* kultúraközvetítő szerepe 1940–1944. In: *Tömegek és ünnepek. A nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben.* Szerk. CSÚRI Károly–OROSZ Magdolna–SZENDI Zoltán. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009, 266–274.

SZABÓ 1994

SZABÓ Lőrinc: *Magyar sors és fehér szarvas. Válogatott prózai írások.* Szerk. BOGNÁR József. Magyar Fórum Kiadó, Budapest, 1994.

SZABÓ 2003

SZABÓ LŐRINC: *Emlékezések és publicisztikai írások.* Szöveggondozás, jegyzetek és utószó KEMÉNY Aranka. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (Osiris Klasszikusok)

SZABÓ 2008

SZABÓ Lőrinc: *Vallomások. Naplók, beszélgetések, levelek.* Szöveggondozás, jegyzetek, életrajz és utószó HORÁNYI Károly és KABDEBÓ Lóránt. Osiris Kiadó, Budapest, 2008. (Osiris Klasszikusok)

SZABÓ 2013

SZABÓ Lőrinc: *Irodalmi tanulmányok, előadások, kritikák.* Szöveggondozás, jegyzetek, utószó: KEMÉNY Aranka. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2013. (Osiris Klasszikusok)

A SZIGET URA STEFAN GEORGE VERSE ÉS SZABÓ LŐRINC FORDÍTÁSA

KEMÉNY GÁBOR

1. Amikor Stefan George 1933 decemberében svájci emigrációjában meghalt, a *Nyugat* hasábjain Szabó Lőrinc búcsúztatta, és nekrológiájának befejezésében többek között ezt írta: „[H]alálát én is személyes veszteségemnek érzem, mert egyik mestere, nevelője volt ifjúságomnak.”¹ Ez a tanítványi ragaszkodás abban is megnyilvánult, hogy a nagy német költőnek (az *Örök Barátaink* definitív kiadása szerint) 37 versét fordította le.² Köztük azt a verset is, *A sziget ura* címűt, amelynek vázlatos elemzésére a továbbiakban kísérletet teszek.

2. *A sziget ura* azáltal is kiemelkedik a magyarra fordított George-versek közül, hogy egyike annak a két költeménynek, amelyet Szerb Antal a *Száz vers* című reprezentatív gyűjteményébe felvett (a másik a *Szívünk asszonya* volt).³ Hazai ismertségét egyéb nyilvánvaló értékei mellett ennek a körülménynek is köszönheti.

A vers aránylag korai műve a költőnek: huszonhét éves volt, amikor *Die bücher der hirten- und preisgedichte. Der sagen und sänge und der hängenden garten* (München, 1895) című kötetében megjelentette. (A főneveknek kis kezdőbetűvel való írása George egyik helyesírási sajátossága; később még foglalkozunk vele.) A Lyra Mundi George–Hofmannstahl-válogatásában ezek között a „pásztori” versek között kapott helyet: *A pásztor napja, Mezőisten szomorúsága, Párbeszéd a nádasban* (jegyezzük meg, hogy mindegyiket Szabó Lőrinc fordította).⁴ A fiatal Georgénak ezek a „bukolikus” versei feltehetőleg nemcsak a pályakezdő Szabó Lőrincire hatottak (*Föld, Erdő, Isten*, 1922), hanem Radnóti korai köteteire is (*Pogány köszöntő*, 1930; *Újmódi pásztorok éneke*, 1931).

Ennek ellenére *A sziget ura* az említett válogatásban csak egy fordításban, a Szabó Lőrincében található meg (még lehet, persze, hogy nincs is több magyar fordítása)⁵, s a mérvadó hazai méltatások (Lukács György⁶, Szerb Antal⁷, Rónay György⁸, Szabó Ede⁹) sem tárgyalják külön. Nem tartozik tehát, legalábbis nálunk, az „agyonelemzett” versek közé.

¹ SZABÓ L. 1933, 608.

² SZABÓ L. 2002

³ SZERB 1983, 174–175, 316–317.

⁴ GEORGE–HOFMANNSTAHL 1981, 39–42.

⁵ I. h. 42–43.

⁶ LUKÁCS 1908

⁷ SZERB 1981

⁸ RÓNAY 1975

⁹ SZABÓ E. 1981

3. George költeményének, illetve Szabó Lőrinc fordításának vizsgálatát a tartalom – közeg – stílus rétegeinek egymásutánjában fogom megkísérelni, azzal a módszerrel tehát, amelynek alapjait Petőfi S. János¹⁰ nyomán Szabó Zoltán¹¹ rakta le. A módszernek az a lényege, hogy feltételezi valamely szövegszervező elv, strukturális alapelv meglétét, és annak megnyilvánulásait kíséri nyomon a vers szövegében. A haladás iránya egyaránt lehet induktív (stílus → közeg → tartalom) és deduktív (tartalom → közeg → stílus). Ebben az elemzésben az utóbbi irányt fogom követni. De lehetséges az ellenkező irányú megközelítés is.¹² A tartalomtól a stílus vagy a stílustól a tartalom felé vezető út, akármelyik irányt követjük is, a belső forma, az ún. közeg rétegén keresztül vezet. Idesoroljuk a témát, a motivikát, epikus mű esetében a cselekményt is. Minden nyelvi műalkotás ennek a három szintnek a szerves egysége, ezért a köztük levő határokat nem ajánlatos túl szigorúan megvonni. Különösen a közeg státusa bonyolult, mert egyfelől (az alapeszme felől) megjelenítő valóság, másfelől (a nyelvi felszín felől) megjelenített valóság.

Következzék tehát az elemzésre váró szöveg, Stefan George verse német eredetiben és Szabó Lőrinc fordításában:

Der herr der insel

Die fischer überliefern dass im süden
Auf einer insel reich an zimmt und öl
Und edlen steinen die im sande glitzern
Ein vogel war der wenn am boden fussend
Mit seinem schnabel hoher stämme krone
Zerpflücken konnte· wenn er seine flügel
Gefärbt wie mit dem saft der Tyrer-
schnecke
Zu schwerem niedrem flug erhoben: habe
Er einer dunklen wolke gleichesehn.
Des tages sei er im gehölz verschwunden·
Des abends aber an den strand gekommen·
Im kühlen windeshauch von salz und tang
Die süsse stimme hebend dass delfine
Die freunde des gesanges näher schwam-
men
Im meer voll goldner federn goldner fun-
ken.
So habe er seit urbeginn gelebt·
Gescheiterte nur hätten ihn erblickt.
Denn als zum erstenmal die weissen segel

A sziget ura

Halászkok mesélik, hogy messze délen
egy olajos, fűszeres szigeten,
hol drágakő szikrázik a homokban,
volt egy madár, amely a földön állva
csőrével magas törzsek koronáját
szét tudta verni; s ha bíborcsiga-
színű szárnyait nehéz, alacsony
repülésre nyitotta: hát akár
egy sötét felhő, egészen olyan volt.
Napközben, mondták, az erdőbe bújt,
esténként pedig kísértelt a partra
s az algaszagú és sós szélben oly
édesen dalolt, hogy a delfinek,
a dal barátai, mind odaúsztak
az aranytollas és szikrás vizekben.
Igy élt, ősidők óta, és csak a
hajótöröttek látták, senki más.
Mert amikor az emberek fehér

¹⁰ PETŐFI 1968

¹¹ SZABÓ Z. 1988, 106–107.

¹² PL. KEMÉNY 2002

Der menschen sich mit günstigem geleit
 Dem eiland zudedreht sei er zum hügel
 Die ganze teure stätte zu beschaun gestiegen
 Verbreitet habe er die grossen schwingen
 Verscheidend in gedämpften schmerzeslauten.

vitorlátit először vitte jó szél
 a sziget partjaira, birodalmát
 még egyszer belátni a dombra hágott,

s azt mondják, széttárta nagy szárnyait
 és tompán sírva, jajgatva kimúlt.

(*Die bücher der hirten- und preisgedichte. Der sagen und sänge und der hängenden garten. München, 1895.*)

(*Szabó Lőrinc fordítása; Stefan George és Hugo von Hofmannstahl versei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981, 42–43.*)

3.1. A vers alapeszméje, „tartalma” a művészember és a tömegember, a túlfinomult intellektus és az értetlen tömeg feloldhatatlan konfliktusa, amely minden esetben az előbbinek a vereségével, sőt megsemmisülésével végződik.

Arra, hogy Stefan George „a legszigorúbb kultúrkritikus”, már Szerb Antal rámutatott világirodalom-történetének a német költőről szóló fejezetében: „[George] elítéli az egész modern civilizációt, [...] mindent, ami olcsó és könnyű és közönséges.”¹³ Az eltömegesedéssel a nagy személyiségeket (Dantét, Goethét, Nietzschét, Böcklint) állítja szembe. Tömegellenessége bizonyos tekintetben Spengler és Ortega történetfilozófiai pesszimizmusa felé mutat. A magyar irodalomban Babits három esszéje (*Az írástudók árulása*, 1928; *Ezüstkor*, 1930; *A tömeg és a nemzet*, 1938) és Kosztolányi verse (*Költő a huszadik században*, 1935) kapcsolódik ehhez a gondolatkörhöz.

Georgénak tehát egyik központi témája a tömeg és a kiemelkedő egyéniség ellentéte. Például *Böcklin* című versében, ebben az „ellentétektől feszülő” versben a művészetközponitú életforma, a művészet szentélyébe való gögös bezárkózás mellett tesz hitet.¹⁴ Ez a magatartás azonban nem merül ki az elefántcsonttorony esztétikájában és etikájában. Szabó Lőrinc azt hangsúlyozza már említett nekrológiájában, hogy George „[a]z örököt kivonatolta a mából, a német középkorból, a görögségből: azt az örök, egész embert, aki most – az elmúlt félszázadban – érezte magához legméltatlanabbnak a környezetet, a nagykapitalizmus és a szocializmus anyagiasságának, az elállatiasított, elarcátlanodott és körülményezett tömegeknek a világát, azt a mindent nivelláló, szemfényvesztő, civilizált barbárságot, amelyben nyoma sincs az igazi barbárok naiv teremtő erejének, potenciális értékeinek”.¹⁵ A német költő szépségkultuszának etikai és kultúrkritikai megalapozottsága is van, és emiatt nem veszítette el időszerűségét még napjainkban sem. Elefí László nyelvész, George verseinek egyik újabb fordítója ezt állapítja meg erről az aktualitásról: „A költőnek a durvasággal szembeforduló szépségideálját és humanizmusát, mely az egységes

¹³ SZERB 1962, 829–830.

¹⁴ SZABÓ E. 1970, 31–32.

¹⁵ SZABÓ L. 1933, 603.

Nyugat-Európát vallja otthonának, de német hazáját mégsem tagadja, ma is időszerű szem előtt tartani.”¹⁶

A *sziget ura* alap gondolatának (a költő otthontalanul vergődik a mindennapok anyag- és haszonelvű sivárságában) legfontosabb világirodalmi előzménye, sőt feltehető mintája Baudelaire *Albatrosza* volt. Ezzel azonban már át is lépünk a nyelvi műalkotás következő rétegének, a belső formának, az ún. közegnek a területére.

3.2. A közeg, mint említettük, azoknak a témáknak, motívumoknak, cselekvéseknek stb. a szervezett együttese, szövedéke, amelynek közvetítésével a mű alapeszméje megnyilvánul. Az elemzett vers esetében ez a közeg az egzotikum, a sziget és a nagy madár mozzanataiból tevődik össze.

A Dél iránti nosztalgia a német irodalomban legalább Goetheig vezethető vissza (*Római elégiák*, *Mignon dala*). De George számára a közvetlen ösztönzést minden bizonnyal a francia költészet, különösen Baudelaire adta. Ismeretes, hogy George lefordította, de legalábbis átköltötte *A romlás virágait*, és ezt a fordítását néhány évvel *A sziget ura* keletkezése után közzé is tette.¹⁷

Baudelaire-nek az egzotikum iránti vonzalma húszéves korában tett dél-tengeri hajóújtjára vezethető vissza, melynek során felkereste Madagaszkár, Mauritius és Réunion szigetét, és ott életre szóló kapcsolatba került az egzotikus tájakkal, illatokkal és nőekkel.¹⁸ Ennek az élménynek a közvetlen lecsapódásai a következő versek: *Exotikus illat*, *Egy kreol hölgynek*, *Egy malabár nőhöz*, *Messze innen*, de általánosítva és szublimálva ott van a későbbi nagy versek (*Útrahívás*, *Moesta et errabunda*, *Az utazás*) hátterében is. Ez a dél-tengeri nosztalgia visszhangzik az ifjú Mallarmé *Tengeri fuvallat* című versében is: „Elindulok! Steamer, árbocaid himbálva / Horgonyt emelj s eridj exotikus világba!” (Weöres Sándor fordítása)¹⁹ Mallarmének kétségtelenül ez a legbaudelaire-ibb verse. Rövidesen új utakra lép, de arisztokratizmusával, szómágiájával, „költőfejedelmi” ambícióival a későbbiekben is példaképpül szolgálhatott George számára.²⁰

Az egzotikum világának megtestesítője a hajó, a tenger és különösen a sziget. A sziget mint távoli tengerek által körülvevett, nehezen megközelíthető földdarab igen alkalmas arra, hogy az érintetlenség, a tisztaság, a romlatlan szépség jelképévé emelkedjék. Itt kell megjegyeznünk, hogy Gauguin három évvel George versének keletkezése előtt, 1891-ben indult el Tahitiba, hogy ott művészileg és emberileg új életet kezdjen.

Nincs itt lehetőség arra, hogy számba vegyük a szigetnek mint világirodalmi toposznak a történetét. Mindössze Babits kötetére (*Sziget és tenger*) és annak egyik versére (*A sziget nem elég magas*) utalhatunk. Babitsnál a sziget „a gazda bekeríti házát” motívumkör egyik eleme. „Az inség tengerén”, „távoli tengerek ádá szója”

¹⁶ ELEKFI 2003, 10.

¹⁷ BAUDELAIRE–GEORGE 1901

¹⁸ GERA 1968, 20.

¹⁹ MALLARMÉ 1964, 25.

²⁰ RÓNAY 1975, 498.

közepette a sziget menedékül, de gyöngé, bizonytalan menedékül szolgál a költőnek és hitvesének:

...Az emlék fennmarad, állván
tűnt szigetünk tetején, mint kincses zátony a süllyedt
Atlantiszi vizein, s tán száz ily zátonyon épül
majd az új és szebb Atlantisz.²¹

Atlantisz, az elsüllyedt sziget Platón szerint fejlett civilizációval és ideális politikai berendezkedéssel rendelkező városállam volt, később jelképévé vált a szép és jó dolgok elérhetetlenné válásának, megsemmisülésének. Ne feledjük, hogy Morus Tamás Utópiája és Campanella Napállama is szigeten volt. De Babits úgy érezte, „A sziget nem elég magas” ahhoz, hogy lakóit megvédje a „sanda jövő”, a „népek nyomora”, a „tikkadt gyűlöletek hálója”, az „önös kormányok öldöklő versenye” ellen. A sós tenger egyre inkább vértengerré válik a sziget körül.

Stefan George „olajos, fűszeres” szigetét még „aranytollas és szikrás vizek” veszik körül, s az idillnek csak az emberek fehér vitorláinak megérkezése vet véget. Ennek a mesebeli kisvilágnak a lakója, sőt ura az a nagy madár, amely (vagy inkább: aki) George versének főszereplője, az eredendő szépségre támadó gyakorlatiasság áldozata.

Nem tudhatjuk, mennyire ismerte Stefan George a dél-tengeri szigetek kihalt (pontosabban: kipusztított) óriásmadarait, de a vers a mai olvasónak szükségképpen eszébe juttatja az új-zélandi moát, a madagaszkári elefántmadarat, esetleg a mauritiusi dodót. Ezek a nagy testű madarak az eredeti ökoszisztéma szerves és rangos szereplőiként éltek a maguk csendes életét évezredekken keresztül, de az emberek betelepülését nem tudták elviselni. Az előbbi kettőt még a természeti népek (maorik, malgasok) irtották ki, az utóbbit már a holland gyarmatosítók. A lényeg azonban az, hogy valami szépség, valami természeti érték menthetetlenül kiveszett a világból.

George versének nagy madaráról eleinte csak annyit tudunk meg, hogy igen magas termetű volt, mert „a földön állva / csőrével magas törzsek koronáját szét tudta verni”. Ezután még annyit, hogy bíborszínű szárnyaival alacsonyan és nehezen repült, és „akár egy sötét felhő, egészen olyan volt”. „Napközben [...] az erdőbe bújt, esténként pedig kísért a partra.” Mindez egy olyan lényt állít elé, amely inkább meghökkentő, mint rokonszenves. És ekkor történik a fordulat, az tudniillik, hogy ez a nehézkesen mozgó, ormótlan madár „oly édesen dalolt, hogy a delfinek, a dal barátai, mind odaúsztak”. Így válik, mintegy varázsütésre, a sziget ura a költőnek, a költészetnek a szimbólumává. De míg Baudelaire albatroszát már megalázott, vergődő állapotában, fogolyként látjuk a hajó fedélzetén, addig ez a hatalmas madár még el tudja dalolni búcsúénekét, mielőtt „tompán sírva, jajgatva kimúlt”. A közeg egy ókori irodalmi, illetve mitológiai motívummal is gazdagodik azáltal, hogy az édes dalra összegyűlnek a delfinek, „a dal barátai”. Ez a külső hivatkozás, a külső kontextus mozgósítása a nagy madár alakját egy kissé Arion-szerűvé teszi, ezzel is

²¹ BABITS 2002, 302.

erősítve a madár → költő asszociációt. De ezek a delfinek ezt az Ariont már nem tudják megmenteni. Hiszen már nem a mitologikus ősidőkben, hanem 1894-ben, a vértenger kiáradásának küszöbén vagyunk.

3.3. Az alapeszme és a belső forma (közeg) vizsgálata után befejezésül a **nyelvi forma (külső forma, stílus)** kérdéseiről szeretnék néhány észrevételt tenni.

Stefan Georgét Szerb Antal „a Rend költője”-nek, „mindenkinél keményebb és férfiasabb költő”-nek minősíti, aki a modern költészet legklasszikusabb, legzártabb formáját alakította ki. George verse csupa fegyelem, mert szigorú kompozíción alapul. „[S]zemünk előtt nem gyorsan váltakozó képek futnak el, hanem állóképek, plasztikus látomások, [...] Rövidebb költeményei ezért oly ércáblaszerűek, tökéletesek és megváltoztathatatlanok.”²²

Igen hasonló jellemzést ad George stílusáról német irodalomtörténetében Halász Előd: „[M]agas piedesztálra emelte a nemes, gondozott, művészi forma, a fegyelmezett, tiszta nyelv ideálját. [...] Fiatalkori verseiben [...] a francia szimbolisták nyomán rafinált-ünnepélyes szépségre törekszik. Később [ti. attól a kötetétől kezdve, amely *A sziget urát* is magában foglalja] a mondatfűzés tömörre sűrűsödik, a nyelv kitisztul, és megszületik a sajátos georgei vers, amely a maga egyszerű, szigorúan megkomponált szerkezetével, kemény és hideg méltóságával azt a benyomást kelti, mintha márványból faragták volna. Újszerű magánhangzó-kompozíciókkal, koppanó alliterációkkal hangsúlyozott ritmusa mintha az érc csengését idézné.”²³ Most akkor márvány vagy érc? Nem fontos. Amit ki kell emelnünk, az az, hogy a két stílusjellemezés, Szerb Antalé és Halász Elődé, nemcsak hogy tökéletesen ráillik *A sziget urára*, hanem mintha épp annak alapján készült volna.

George versének külső formai sajátosságai közül négytel szeretnék vázlatosan foglalkozni: a helyesírással, a verseléssel, a mondat szerkesztéssel (szintaxissal) és a nyelvi képekkel. Elemzésemben a magyar verset, Szabó Lőrinc fordítását veszem alapul, de természetesen minden adódó alkalommal egybevetem a német eredetivel.

3.3.1. Stefan George arisztokratizmusa, a különségig menő eredetieskedése már a legkülső formában, a **helyesírásban** is megnyilvánul. Ez a „látható nyelv”²⁴ azt a benyomást igyekszik kelteni, hogy a költő és műve kívül áll a mindennapok konvencióin. Régies és modern egyszerre. Első pillantásra a legfeltűnőbb az, hogy a főneveket kis kezdőbetűvel írja. Ebben az időben volt törekvés a német helyesírásnak ilyen irányban való megváltoztatására,²⁵ végül azonban a hagyományos nagybetűs írásmód állandósult, ennek folytán George helyesírása megőrizhette rendhagyó voltát.

²² SZERB 1962, 830.

²³ HALÁSZ 1987, 617.

²⁴ ZOLNAI 1957

²⁵ Vö. PAUL 1880

Különleges a georgei vers interpunkciója is. Minthogyha ezzel is a „hátra, hitetlenek!”²⁶ mentalitását kívánná erősíteni. Vesszőt egyáltalán nem használ, ezzel szemben bevezet egy a németben addig nem használatos írásjelet, az emelt pontot, amely leginkább a pontosvessző funkcióját tölti be. Szerb Antal „görögös”-nek nevezi az emelt pontokat,²⁷ bár ez az írásjel az ógörögben inkább a kettőspontnak felel meg, különösen idézet előtt. George központosításának sajátosságait, több-kevesebb pontatlansággal, a róla szóló szakirodalom is regisztrálja. Nem állja meg a helyét az az állítás, hogy George „majdnem teljesen mellőzte a központosítást”.²⁸ Ellenkezőleg, különös gondot fordított rá. Másutt ezt olvashatjuk: „az írásjelek közül következetesen csak a pontot használja, azt sem a nyomtatott sor alsó szélével egy vonalban, hanem a betűtest geometriai közepén téve ki”.²⁹ Valójában Georgénál van „rendes” pont is a mondatok végén, sőt szórványosan alkalmazza a kettőspontot is. Mindez jól látható *A sziget ura* eredeti szövegében is.

Szabó Lőrinc műfordítása a német költő helyesírásának ezeket a különösségeit nem követi (talán nem csupán nyomdatechnikai okokból). A vesszőt a szükséges helyeken kiteszi, a kettőspontot és a mondatzáró pontokat megtartja, az öt ízben előforduló emelt pontot pedig többféleképpen helyettesíti más, megszokottabb írásjelekkel: háromszor vesszőt tesz a helyére, egyszer pontosvesszőt, egyszer pedig mellőzi az írásjelet. Vessük össze ebből a szempontból a német eredetit a magyar fordítással:

Mit seinem schnabel hoher stämme krone / Zerpflücken konnte = csőrével magas törzsek koronáját szét tudta verni; (6. sor)
Des tages sei er im gehölz verschwunden = napközben, mondták, az erdőbe bújt, (10. sor)
Des abends aber an den strand gekommen = esténként pedig kísértelt a partra (11. sor)
So habe er seit urbeginn gelebt = Így élt, ősidők óta, (16. sor)
er zum hügel / Die ganze teure stätte zu beschaun gestiegen = birodalmát / még egyszer belátni a dombra hágott, (21. sor).

A 11. sor végén azért nem teszi ki a vesszőt a kapcsolatosan mellérendelt tagmondat végére, mivel a magyar helyesírás korabeli szabályzata és írásgyakorlata ezt kívánta.

Végül még egy különbség George és Szabó Lőrinc helyesírása között. Az eredetiben minden verssor nagybetűvel kezdődik, a műfordításban csak az új mondatok, a megelőző pont után. Ebben a tekintetben tehát Szabó Lőrinc fordítása „modernebb”, mint a német eredeti. Egyébként ezek a mondatkezdetek mindhárom esetben (10., 16., 18. sor) egybeesnek a sorkezdettel az eredetiben is, a fordításban is.

²⁶ Carm. III. 1.: A mértékletesség dicsérete (Illyés Gyula fordításában). In HORATIUS 1961, 181.

²⁷ SZERB 1962, 828.

²⁸ SZABÓ E. 1981, 248.

²⁹ SOMLYÓ 1980, 22.

3.3.2. Lássuk ezek után a két költemény **verselését**, különös tekintettel az áthajlás (enjambement) alkalmazására.

A német vers hangsúlyváltó, fordítása ennek megfelelő időmértékes drámai jambus. Ez tíz és tizenegy szótagos rímtelen sorokból tevődik össze (ötös és hatodfeles jambus).³⁰ Szabó Lőrinc fordításában a 23 sor többsége (13) tíz szótagos, a többi tizenegy szótagos. Az eredetiben fordítva van: 16 sor tizenegy szótagos, 6 sor pedig tíz szótag hosszúságú. Ennek nem tulajdonítok különösebb jelentőséget. Sokkal érdekesebb, hogy George versének 21. sorában („Die ganze teure stätte zu beschaun gestiegen”) tizenhárom szótagot találunk. Ez a „szabálytalanság” feltehetően arra utal, hogy a nagy madár, a sziget (hajdani) ura fájdalmas hosszadalmassággal búcsúzik elveszített birodalmától. Ennek a különbségnek a magyar fordításban nincs megfelelője.

Ami az áthajlást illeti, tudnivaló, hogy ez Szabó Lőrincnek jellegzetes költői eszköze. Megnéztem tehát, hogy a fordításban több van-e belőle, mint az eredetiben. A vizsgálódás eredménye az lett, hogy az enjambement-ok számában alig van különbség a két vers között: a németben 11 (a sorok százalékában kifejezve 47,82%), a magyarban 13 (56,52%) van belőlük. Vagyis a fordító nem „erősített rá” az eredetire, nem hangszerelte át a saját stílusára. Ez fontos erény az ún. szép hűtlenek³¹ műfordítói gyakorlatához képest.

Ráadásul ezeknek az áthajlásoknak a nagy többsége nem erős vagy éles áthajlás. Ebbe az utóbbi típusba sorolnám Szabó Lőrincnél ezeket a sorkapcsolatokat:

szét tudta verni; s ha bíborcsiga- / színű szárnyait nehéz, alacsony (6–7. sor);

repülésre nyitotta: hát akár / egy sötét felhő, egészen olyan volt. (8–9. sor);

Igy élt, ősidők óta, és csak a / hajótöröttek látták, senki más. (16–17. sor).

A német enjambement-ok erősségét kevésbé tudom megítélni, de úgy érzem, hogy ezek között sincs meghökkentő élességű áthajlás. Ez nem is illene a vers nyugodalmasan elbeszélő hangvételéhez, nosztalgikus és fájdalmas fegyelmeztségéhez.

Itt jegyzem meg, hogy a fiatal George nagy példaképénél, Baudelaire-nél alig fordul elő az enjambement.³² Például *A sziget ura* egyik mintájának tekinthető *Albatrosz*-ban egyáltalán nincsenek áthajlások (sem az eredetiben, sem Tóth Árpád fordításában): a vesszorok határa egybeesik a (tag)mondatok határával.

3.3.3. A külső forma következő rétege a **mondatszerkesztés (szintaxis)**. A két vers mondattani elemzését nem mutatom be, csupán az adatokat összegező táblázatot közlöm:

³⁰ Ezúton is köszönöm MÓZES Huba verstani felvilágosításait.

³¹ RÁBA 1969

³² Vö. GERA 1968, 160.

1. táblázat
Az eredeti vers és a fordítás legfontosabb adatai, arányai

	Szó	Me	M	Szó/Me	Me/M
S. George	147	15	4	9,80	3,75
Szabó L.	119	20	4	5,95	5,00

A szavak számában mutatkozó, elég nagy különbség feltehetőleg inkább a két nyelv, mint a két költő közötti különbséget tükrözi (pl. több szóból álló, analitikus, illetve tömör, egyszavas igealakok). A magyar szöveg valamivel tagoltabb (15 helyett 20 mondat egység), ennek megfelelően a fordítás mondat egység/mondat egység hányadosa is nagyobb (5,00, szemben a német eredeti 3,75-ös értékével). A legmarkánsabb különbség a mondat egységek szószámában mért terjedelme (telítettsége) között van, mert itt a nagyobb szószám és a kisebb mondat egység szám hatása összegeződik. Az, hogy az eredeti vers tagmondatai jóval hosszabbak (pontosabban: jóval több szóból állnak), mint a magyar fordításéi, azt a benyomást keltik, hogy a német szöveg bonyolultabb, nehezebben halad előre. Ez azonban feltehetőleg meg is felelt Stefan George szándékának: a nosztalgikus bevezető rész időtlenségét és az utolsó ének fájdalmas hosszadalmasságát jól érzékeltetik a hosszú tagmondatok.

A magyar fordítás gerince a három mondást jelentő igei állítmány (*mesélik, mondták, azt mondják*). Ez a közvetettség is jelzi, hogy meséről, példázatról van szó. A német eredetiben ezt a bizonytalanságot elsősorban a Konjunktiv Perfekt igeidő következetes használata fejezi ki:

*habe / Er einer dunklen wolke gleichgesehn.
Des tages sei er im gehölz verschwunden·
Des abends aber [sei er] an den strand gekommen·
So habe er seit urbeginn gelebt·
... die weissen segel / Der menschen sich mit günstigem geleit / Dem eiland zugedreht sei
Verbreitet habe er die grossen schwingen ...*

Egy ízben még egy aránylag ritka igeidő, a Konjunktiv Plusquamperfekt alkalmazására is sor kerül: „Gescheiterte nur *hätten* ihn *erblickt*.”

Ezek az igealakok a bizonytalanságot, feltételeességet, az 'úgy mondják', 'lehet, hogy úgy volt' modalitását jelzik. Szabó Lőrinc mesterien érzékelteti a magyar nyelvben nem létező kötőmódot ezekkel a tartalmilag odaillő állítmányokkal: *mondták, azt mondják*. Egy ízben pedig két, elsősre pongyolának vélhető kapcsolóelem beiktatásával teremti meg a mesebeli hangulatot: „s ha bíborcsiga- / színű szárnyait nehéz, alacsony / repülésre nyitotta: *hát akár / egy sötét felhő, egészen olyan volt.*”

A német szövegnek lényeges nyelvtani (és egyben stilisztikai) sajátossága az ige-neves szerkezetek ismételt alkalmazása: *am boden fussend, Die süsse stimme he-bend*, és különösen a legfontosabb helyen, az utolsó sorban: *Verscheidend in ge-dämpften schmerzslauten*. A fordító ezek közül csak egyet vesz át (*a földön állva*), a többi igei állítmánnyal helyettesíti. Például az utolsó sor szó szerinti fordítása ez

lenne: *kimúlva elfojtott fájdalomkiáltásokban*, ami magyarul nem szép, úgyszólván képtelenség. Helyette Szabó Lőrinc megtalálja a jó megoldást, a vers végét felejthetlenné tevő befejezést, melyben két határozói igenevet tompán koppanó (vagy bűgö?) múlt idejű igealak követ: *és tompán sírva, jajgatva kimúlt.*³³

3.3.4. A nyelvi képek nem játszanak jelentős szerepet a költemény stílusának kialakításában (mármost a szó szerkezet, legfeljebb mondat terjedelmű elemi képek, hiszen a vers egésze egyetlen nagy kép: allegória vagy szimbólum; vö. 3.2. pont). Nem számítva az olyan konvencionalizálódott képeket, mint ezek: *édesen dalolt* (köznyelvi szinekdoché), *a delfinek, a dal barátai* (megszemélyesítés), *az emberek fehér vitorlái 'hajói'* (pars pro toto), George verse, illetve annak magyar fordítása összesen három képet (eredeti képet) tartalmaz: egy hasonlatot és két metaforát.

A hasonlatot az előző pontban idéztük és elemeztük abból a szempontból, hogy a meseszerűséget a *hát akár* kötőszókapcsolattal érzékelteti Szabó Lőrinc fordítása:

...ha bíborcsiga- / színű szárnyait nehéz, alacsony / repülésre nyitotta: hát akár egy sötét felhő, egészen olyan volt.

A hasonlat képi eleme, a *sötét felhő* valami baljós előérzetet sugall; látszólag csupán külső hasonlóságon alapul, de magában rejt a 'veszedelem', sőt a 'halál' konnotációját is.

A kettős metaforikus jelző (*aranytollas és szikrás vizekben*) a versnek az a pontja, ahol a fordítás – szerintem – felülmúlja az eredetét (*Im meer voll goldner federn goldner funken*). A magyar szöveg tömörebb, izgalmasabb, erősebb, ha tetszik: „modernebb”, mint a George alkalmazta megoldás.

4. Befejezésül néhány szó Szabó Lőrincről mint műfordítóról *A sziget ura* kapcsán, de általában is. Az ő fordításainak két olyan erényük is van, amelyek összeegyeztethetetlennek látszanak egymással: a tökéletes formahűség és az igen nagy (meglepően nagy) tartalmi pontosság. E tekintetben talán Baudelaire *Correspondance*-ának fordítása, a *Kapcsolatok* a csúcsteljesítmény, de a George-vers fordítása sem marad el ettől. Ráadásul mind a két esetben nagyon szép magyar vers lett az eredmény (ezt azért említem meg, mert más nagy műfordítóink értékelésekor a szépség szolgál mentségül a hűtlenségre).

Egy miskolci konferencián tartott előadásában ezt mondta ünnepeltünk a műfordításról: „[A] szavak vándorlása az irodalom létezésének mikéntje. Állandó alakulása jelenti az újabb mű megjelenését, amely egyszerre hordozza a kapcsolatot és a másságot. Az azonosíthatást és a különböztetést. Éppen ezért a műfordítás időbeli és irreverzibilis folyamat. A kimondott szó változtathatatlanul *van*: [K. L. kiemelése, K. G.] önmagában változtathatatlan, mégis továbbalakítható. Az aktív befogadás tárgyasuló lenyomata. Egy folyamat megrögzítettsége.”³⁴

³³ A német nyelvi vonatkozásokról konzultáltam Gerstner Károllyal (MTA Nyelvtudományi Intézet). Segítségét köszönöm.

³⁴ KABDEBŐ 1998, 38.

Stefan George verséről és Szabó Lőrinc műfordításáról írott elemzésemet abban a reményben nyújtom át a születésnapját ünneplő Kabdebó Lórántnak, hogy megfigyeléseim szerény adalékul szolgálhatnak fent idézett megállapításának igazolásához.

BIBLIOGRÁFIA

BABITS 2002

BABITS Mihály: *Összegyűjtött versei*. Osiris, Budapest, 2002.

BAUDELAIRE 1901

BAUDELAIRE, Charles: *Blumen des Bösen*. Umdichtungen von Stefan GEORGE. Georg Bondi, Berlin, 1901.

ELEKFI 2003

ELEKFI László: George németsege és európaisága. In: *Auswahl aus den Gedichten von Stefan George költeményeiből (válogatás)*. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta ELEKFI László. Uránusz, Budapest, 2003, 5–10.

GEORGE–HOFMANNSTAHL 1981

GEORGE, Stefan–HOFMANNSTAHL, Hugo von: *Verser*. Európa, Budapest, 1981.

GERA 1968

GERA György: *Baudelaire*. Gondolat, Budapest, 1968.

HALÁSZ 1987

HALÁSZ Előd: *A német irodalom története*. Gondolat, Budapest, 1987.²

HORATIUS 1961

HORATIUS Flaccus, Quintus: *Összes versei*. Corvina, Budapest, 1961.

KABDEBÓ 1998

KABDEBÓ Lóránt: Műfordítás és/vagy intertextualitás. Átírások a modernségben a Biblia-befogadás során. In: KABDEBÓ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő–KULCSÁR-SZABÓ Zoltán–MENYHÉRT Anna (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus, Budapest, 1998, 37–65.

KEMÉNY 2002

KEMÉNY Gábor: A stilisztikai szövegelemzéstől a komplex műelemzésig (Vas István: Branyiszkó). In: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta, Budapest, 2002, 198–204.

LUKÁCS 1908

LUKÁCS György: Stefan George. *Nyugat*, 1. 1908. II. 202–211.

MALLARMÉ 1964

MALLARMÉ, Stéphane: *Költeményei*. A verseket fordította Weöres Sándor. Magyar Helikon, Budapest, 1964.

PAUL 1880

PAUL, Hermann: *Principien der Sprachgeschichte*. Niemeyer, Tübingen, 1880.

PETŐFI 1968

PETŐFI S. János: Műelemzés – strukturalizmus – nyelvi struktúra. *Kritika*, 6. 1968. 10. 18–28.

RÁBA 1969

RÁBA György: *A szép hűtlenek (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai)*. Budapest, Akadémiai, 1969.

RÓNAY 1975

RÓNAY György: George, Stefan. In: *Világirodalmi lexikon*. III. Akadémiai, Budapest, 1975, 497–499.

SOMLYÓ 1980

SOMLYÓ György: *Philoktétész sebe. Bevezetés a modern költészetbe*. Gondolat, Budapest, 1980.

SZABÓ E. 1970

SZABÓ Ede: Stefan George: Böcklin. In: *Miért szép? A világirodalom modern verseiből*. Gondolat, Budapest, 1970, 28–34.

SZABÓ E. 1981

SZABÓ Ede: Utószó. In: *Stefan George és Hugo von Hofmannstahl versei*. Európa, Budapest, 1981, 243–260.

SZABÓ L. 1933

SZABÓ Lőrinc: Stefan George. *Nyugat*, 26. 1933. II. 603–608.

SZABÓ L. 2002

SZABÓ Lőrinc: *Örök Barátaink. A költő kisebb lírai versfordításai*. I–II. Osiris, Budapest, 2002. (Osiris klasszikusok)

SZABÓ Z. 1988

SZABÓ Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

SZERB 1962

SZERB Antal: *A világirodalom története*. Magvető, Budapest, 1962. (Első kiadása: Budapest, Révai, 1941.)

SZERB 1981

SZERB Antal: Stefan George. In: *Gondolatok a könyvtárban*. Budapest, Magvető, 1981,³ 73–92. (Előszőr: *Symposion* [Pécs] 1926. II. 149–166.)

SZERB 1983

SZERB Antal: *Száz vers. Görög, latin, angol, francia, német, olasz válogatott költemények eredeti szövege és magyar fordítása*. Magvető, Budapest, 1983.³ (Első kiadása: Budapest, Officina, é. n. [1944.]

ZOLNAI 1957

ZOLNAI Béla: A látható nyelv. In: *Nyelv és stílus. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1957, 53–107. (Előszőr: *Minerva*, 5. 1926, 18–71.)

NYELV, EMLÉK, IDEGENSÉG.
A MÚLT MEGIDÉZÉSÉNEK NÉMET–LENGYEL ASPEKTUSAI
DANZIG/GDAŃSK PÉLDÁJÁN

KERTÉSZ NOÉMI

Az emlékezet, akár a gyermek, szeret bújócskázni. Elbújik. Hajlamos a szépítésre, szívesen díszít, nemritkán szükségtelenül. Az emlékek ellentmondanak az emlékezetnek, amely pedánsan adja magát, civakodva ragaszkodik hozzá, hogy neki van igaza.

Az emlékezet – ha kérdésekkel gyötörjük – olyan, mint egy hagyma; szeretné, ha sorra lefejtenénk a rétegeit, hogy feltárhasson mindent, ami benne áll: néha egyértelműen, gyakran tükörírással vagy valahogy másképp rejtjelezve.

Günter Grass¹

Maga a város, talán az egész ország is palimpszeszt volt, alvilág a felvilág alatt...
Salman Rushdie²

GRASS NYOMDOKAIN

Irodalmi szövegek őrzik és alakítják egy-egy város emlékezetét, kapcsolatot teremthetnek a múlt különböző rétegei közt: az egykori Danzig és a mai Gdańsk irodalmi reprezentációja emiatt is figyelemre méltó. Szülővárosát, a két világháború közt szabad városi státuszú Danzigot Günter Grass tette mitikus helyé, majd a háború utáni Gdańskban született lengyel szerzők teremtették újra a város mitológiáját, melynek azonban sarokköve maradt a grassi (szöveg)világ. Tanulmányomban az 1980-as és 1990-es évek lengyel prózairodalmát vizsgálva mutatom be, hogy a gdański szerzők, elsősorban Paweł Huelle és Stefan Chwin miként jelenítik meg a németiség emlékeit, a város egykori német lakóit, illetve milyen szerepet játszik műveikben a német (beszéd, szöveg, nyelv, írás) mint médium.

A mottóul választott első idézet Grassnak a hét évvel a Nobel-díj elnyerése után megjelentetett, deklaráltan önéletrajzi *Hagymahántás közben* című művéből való. Ennek cselekménye a második világháború kitörésével indul, és 1959-ben, az első regény, *A bádogdob* megjelenésének évében fejeződik be. Mindkét dátum döntő fordulatot hozott a szerző életében, a háború nemcsak gyermekkorának vetett idő előtt véget, hanem a Szabad Várost is menthetetlenül leradírozta a térképről. A sokszínű, heterogén közeget, amely egészen a németek bevonulásáig fellelhető volt, a III. Birodalomhoz csatolás szüntette meg, az 1945-ös ostromban pedig a történelmi városmag is szinte teljesen elpusztult. A *bádogdobban* Grass jelképes családi Bermuda-háromszöge, a harcisan és kispolgárian német apa, az álmodo-

¹ Günter Grass: *Hagymahántás közben* (*Beim Häuten der Zwiebel*), GRASS 2007, 8–9.

² Salman Rushdie: *A mór utolsó sóhaja* (*The Moor's Last Sigh*), RUSHDIE 1997, 225.

zó, lengyel identitású nagybácsi és a kettejük közt egyensúlyozó, a két férfival nemcsak kártyapartikat folytató kasub anya jól példázza, miféle vegyes nemzetiségi mátrixot semmisített meg a történelem.

A hagyma első héjait Grass danzigi trilógiaként³ is emlegetett három pályakezdő kötetében hántotta le, és élete végéig folytatta a rétegek lefejtését, a városa, családja és nemzete közelmúltjával való szembenézést. A Nobel-díj átvételekor mondott beszédében rámutatott, hogy ő maga is menekült családból származik, és a szülőföld visszafordíthatatlan elvesztésének bizonyossága közrejátszott íróvá válásában. Az írás által akarta elveszett, elpusztított városát, ha nem is visszanyerni, de megidézni „templomaival és temetőivel, a hajógyárak zajával, a csendesen morajló Balti-tenger szagával, eltűnőben levő nyelvével”, de azokkal az elszenvedett és elkövetett bűnökkel is, „melyek megvallását semmilyen feloldozás nem követheti”.⁴ Salman Rushdiera hivatkozott, az indiai születésű szerző Bombay-képzetével hasonlította össze Danzighoz fűződő viszonyát. Felidézte egy korábbi beszélgetésüket, amelyben arra jutottak, hogy az elveszített szülőváros mindkettejüknek ugyanazt jelenti: „éltető forrás és szemetesgödör, kiindulási pont, a világ közepe”.⁵ Ezért választottam második mottóul *A mór utolsó sóhajából* származó, Bombayra vonatkozó idézetet, amely a város jelentéseinek időbeli rétegezettségére utal: a palimpszeszt metafora Danzig/Gdańk vonatkozásában is nagyon kifejező.

Grass a Szabad Város sokszínűségének megszüntetésére, a nem német lakosság eltűnésére meghatározó gyermekkori tapasztalatként, saját veszteségként tekint vissza. A népszövetségi előírásokból fakadó kétnyelvű hirdetmények és feliratok, a lengyel állam által, lengyel személyzettel működtetett szolgáltatások, mint például a vasút és a posta nem változtattak a város alapvetően német jellegén. Műveiben a kulturális heterogeneitás – hiányként való számbavétele révén – mégis felértékelődik és meghatározóvá válik. A német írónak azonban nemcsak a náci ideológia térnyeréséről, Danzig fasizálódásáról voltak gyerekkori emlékei, részese lett a németiség nagy tömegeit érintő traumatikus tapasztalatnak is, amelyet „menekülés és elűzés”⁶ néven szoktak emlegetni. A háború után először 1958-ban tért vissza szülővárosába, főleg *A bádogdob* megírásához keresett anyagot, emlékeit a gyerekkori helyszíneken akarta ellenőrizni és felfrissíteni, ott azonban olyan lengyeleket ismert meg, akik – menekültek lévén – megértették az érzéseit.⁷ A szülőföld kényszerű elhagyása és az új helyek idegensége mint közös, bár külön-külön, sőt rész-

³ *Die Blechtrommel (A bádogdob)*, 1959; *Katz und Maus (Macska és egér)*, 1961; *Hundejahre (Kutyaévek)*, 1963.

⁴ GRASS 1999. Saját fordításban idézem, és a továbbiakban is minden szöveghely, ahol nem tüntetem fel a fordító nevét, az én fordításom. K. N.

⁵ „Quelle und Müllgrube, Fixpunkt und Weltmitte“, GRASS 1999.

⁶ Flucht und Vertreibung

⁷ „Ich traf dort auf eine Bevölkerung, die aus Wilna und aus Grodno kam. Das waren auch Flüchtlinge, die verstanden meine Gefühle.“ GRASS–HUELLE 2004.

ben egymás rovására átélt tapasztalat⁸ már az első látogatás során közelebb hozta a gdańskiakat Grasshoz, aki személyes érintettsége révén egyszerre tanú és áldozat, még ha műveiben a menekülés, a kitelepítés alapvetően más kérdések – mint a fasizmus és a háborús agresszió, a németiség történelmi felelőssége – kontextusában jelenik is meg. Irodalmi kvalitásai mellett feltehetően ez a megközelítés, a náci múlttal való szembenézés, a lengyelség iránti gesztusok és az elvesztett hibriditást felértékelő hiánynarratíva tette a trilógiát egyfajta német–lengyel dialógus kezdőpontjává. Mielőtt azonban a párbeszéd irodalmi vonatkozásaira rátérek, e kapcsolatpítés politikai előzményeit szeretném röviden bemutatni.

Már az 1943-as teheráni konferencián körvonalazódott az a forgatókönyv, amit 1945-ben a jaltai konferencia szentesített, a potsdami pedig megerősített: Németország keleti határait az Odera–Neisse, Lengyelországot pedig a Bug folyó vonalán állapítják meg, és ezzel összefüggésben nagy volumenű kitelepítéseket rendelnek el. Így a két nemzet területi veszteségei egyszerre mind a saját Kelethez kapcsolódó tradíció megszakadását is jelentették.⁹ Miközben Lengyelországot nyugatra tolták, párhuzamosan folyt a keleti területek lengyel lakosságának és az új határokon belül maradt németeknek a kitelepítése. Lengyelország – Moszkva bábáskodása mellett – a háború utáni években csak a szocialista táborba betagolt NDK-val igyekezett „jószomszédi” viszonyt kialakítani, de ez az igyekezet nem terjedt ki a múltbéli traumák kezelésére, Nyugat-Németországgal pedig csak az 1960-as években, Willy Brandt keleti politikája hatására mozdult el a mélypontról a kapcsolat (a határvonalat véglegesítő békeszerződés aláírására csak a német egyesítés után került sor). A Szovjetunióhoz fűződő szövetségi viszony nem tette lehetővé, hogy az új keleti határvonal, illetve a hivatalosan repatriálásnak nevezett kitelepítések ellen akár az ország vezetése, akár az érintettek kifogást emeljenek, a német lakosság távozásának körülményeit hallgatás övezte, miközben a lengyel hatóságok siettettk az újonnan szerzett területek benépesítését és polonizálását.¹⁰ Mivel az 1939-es és az 1944–45-ös szovjet megszállás egyaránt tabutéma volt, a hivatalos kiadványok nemcsak a német civilek sorsa felett tértek napirendre, hanem a lengyelek szenvedéseier is kizárólag a németeket tették felelőssé, a repatriálók magukra maradtak saját menekülésük, elűzésük traumájával, kijelölt lakóhelyük idegenségével, miközben a békeszerződés hiánya miatt jó ideig a németek visszatérésétől is tartottak (és aligha reménykedhettek a szülőföldjükre való visszatérésben). Andrzej Brenz a lengyelországi német kulturális örökséggel foglalkozó írásában úgy fogalmaz, hogy „... a német áttelepülőkkel ellentétben, akik egy szervezett, teljesen intézményesített környezetbe érkeztek, és ott többnyire kisebbséget alkottak, a lengyel migránsok társadalmi értelemben ‘üres’, kulturálisan idegen helységeekben telepedtek le, rendszerint olyan közösséget alkotva, mely kizárólag máshonnan érkezettekkel állt. (...) Egyikük is, másikuk is elhagyta a szülőföldjét: egyikük számára ez

⁸ Fölfoghatjuk úgy is, hogy az elűzés/betelepülés és a hontalanság/otthonteremtés egymás inverzeként tétéleződik a két nézőpontból.

⁹ A kérdéssel korábbi tanulmányomban foglalkoztam: KERTÉSZ 2010.

¹⁰ Vö.: KERTÉSZ 2010.

a hitleri Németország bukásának következménye volt, másikukat pedig sajátos módon kárpótolta a háború alatt átélt szenvedésért, illetve Keleten maradt javaiért”.¹¹

Katarzyna Jerzak a nevet és nyelvet váltott város irodalmi pályafutásáról írt esszéjének címében Danzig/Gdańsk úgy jelenik meg, mint „a város, amely nincs többé, a város, amely örökké fennmarad”. A szerző szerint Grass művei afféle ellenméregként hatástalanították a náci és a kommunista propaganda állításait.¹² Az 1958-as látogatását és programját szervező (és ellenőrző) irodalmárok, köztük a nem sokkal később disszidáló Marcel Reich-Ranicki tudomást szereztek a készülő mű koncepciójáról.¹³ Feltehetően azt is felmérték, hogy a párt ideológusai egyáltalán nem üdvözölnének egy a náci múlttal szemben kritikus, ráadásul a szabad városi időszakot mitizáló német regényt. Noha későbbi lengyel útjai elé egy alkalomtól eltekintve továbbra sem gördítettek akadályokat, és Grass bekapcsolódhatott Volker Schlöndorff 1979-es Bádogdob-adaptációjának forgatásába is, a regény lengyel kiadására sokáig kellett várni. A kész fordítást a cenzúra visszadobta, a szöveg 1979-ben, szamizdatban jelent meg először, az első nyilvánosságba pedig csak 1983-ban került be, több helyen meghúzva. A *Macska és egér* esetében a cenzor elnézőbb volt, így már 1963-ban, alig két évvel az eredeti után megjelent és úttörő szerepet játszott a lengyelországi Grass-recepcióban.¹⁴

Nemcsak a hivatalos propaganda, hanem a város új lakossága is sokáig afféle alapítóeseményként, origópontként határozta meg a német kapitulációt, semmiféle kontinuitást nem ismerve el a korábbi idősakkal. A németekre kizárólag bűnös-ként, nem pedig áldozatként tekintettek, és a lengyel jelenlét folyamatosságát és magától értetődőségét hirdető (de létezésükkel erre rácáfoló) feliratok¹⁵ mintha végleg el akarták volna törölni a német múltat. Grass művei viszont elképzelhetővé, sőt, olykor vonzóvá is tették egy letűnt világ hétköznapijait, és lehetőséget teremtettek a szabad városi tradíció részleges adaptálására. A nyolcvanas évek elejére a lengyel ellenzéki mozgalommal párhuzamosan a második nyilvánosság is gyorsan kiépült, az évtized végéig fennmaradtak ugyan a cenzurális tilalmak, de időközben a szamizdat egyre szélesebb körben kezdett terjedni, és az olvasóközönséghez a hivatalosan engedélyezett kiadványok mellett jó eséllyel jutottak el az emigrációs és az illegális kiadók publikációi, ami az állam információs monopóliumát is meggyengítette, és megteremtette a hivatalos emlékezetpolitika bírálatának fórumait. A Szolidaritás mozgalom létrejöttét, majd betiltását kísérő (hivatalos és spontán) német gesztusok elősegítették a közeledést, a német–lengyel kapcsolatok új alapokra helyezését, amibe irodalmi szövegek is bekapcsolódtak. A grassi inspi-

¹¹ BRENCZ 2004, 211–212.

¹² JERZAK 2006, 77.

¹³ Norbert Honsza említi, hogy Reich-Ranicki elsősorban afelől érdeklődött, milyen társadalmi küldetést tölt is majd be a készülő regény, majd felhívta a Grass-t figyelmébe ajánló Andrzej Wirthet, és óvatosságra intette. HONSZA 1994, 124.

¹⁴ A *Kutyaévek* lengyel fordítását 1990-ben adták ki.

¹⁵ CHWIN 2014, 225.

rációk mellett a lengyel Gdańsk történelmi szerephez jutása (az 1970-es és 1980-as hajógyári sztrájkok és a Szolidaritás szakszervezet megalakulása nyomán), az ebből fakadó szellemi pezsgés és a háború után született nemzedék színre lépése együttesen készítette elő a terepet az elsősorban Paweł Huelle és Stefan Chwin nevével fémjelzett ún. gdański iskola számára.

A GDAŃSKI ISKOLA

Jerzak azt hangsúlyozza, hogy a hely szelleme önmagában nem generál szöveget, olyan szerző megjelenésére van szükség, aki megteremti az adott város mitopoétikai imázsát.¹⁶ Danzig esetében Grass műveiből bontakozott ki az a városzöveg, amelyet az 1957-es születésű Paweł Huelle és az 1949-ben született Stefan Chwin lengyelül írt tovább – mindkét szerző lengyel betelepültek gyermekeként jött világra Gdańskban, és a város, akárcsak Grassnál, meghatározó szerepet játszik prózájukban. Huelle és Chwin a gdański polonisztikán végzett, mégpedig az iskola-teremtő romantika-kutató, Maria Janion tanítványaiként, aki a lengyelországi Grass-recepciónak és -kutatásoknak is egyik kezdeményezője volt. Chwin az egyetemen maradt, és mind a mai napig párhuzamosan ad ki tudományos és szépprózai munkákat, Huelle pedig a Szolidaritás sajtóirodáján kezdett dolgozni, majd annak 1981-es betiltása óta hol szabadúszó, hol különböző művészeti intézmények munkatársa. 1987-ben adta ki első, *Weiser Dávidka (Weiser Dawidek)* című kötetét¹⁷, amelyet a lengyel kritika az évtized regényének nyilvánított. A következő évtized regényét, a *Hanemannt*¹⁸ 1995-ben jelentette meg Stefan Chwin, aki már négy évvel korábban jelentkezett egy autobiografikus gdański fikcióval.¹⁹

Már a nyolcvanas években nyilvánvalóvá vált a huszadik század történeti narratíváinak megújítása iránti igény, és elmozdulás történt a németek ábrázolásában is.²⁰ Az ismeretlen Huelle pályakezdő regénye mintegy beteljesítette, sőt felül is múlta a várakozásokat. A *Weiser Dávidka* szereplői gdańsziak, a cselekmény kö-

¹⁶ JERZAK 2006, 77.

¹⁷ A regény magyar kiadása: HUELLE 2002.

¹⁸ A regény magyar kiadása: CHWIN 2004.

¹⁹ *Krótki historia pewnego żartu (Egy tréfa rövid története)*. CHWIN 1991. A regénynek eddig nem jelent meg magyar fordítása, egyedül a 2007-es kiadás utószavaként közölt esszét adták ki *Lelkecske, játékaidnak vége* címen Wéber Kata fordításában. CHWIN 2001. A fenti Chwin-regényeket a nosztalgia és az emlékezés kontextusában tárgyalja Balogh Magdolna, BALOGH 2014, én pedig az új helyek birtokbavétele kapcsán említtem azokat már hivatkozott tanulmányomban, KERTÉSZ 2010.

²⁰ Az első radikális újítást e téren már Andrzej Szczypiorski 1986-os sikerregénye, *A szép Seidenmanné* meghozta. SZCZYPORSKI 1991. Ebből a meglehetősen szentimentális és hatásvadász könyvből, amelyben a címszereplőnek egy német katona és lengyel fiatalember segítségével sikerül kiszabadulnia a Gestapo fogságából, jó is származott. Szczypiorski egyszerre bírálta a lengyel nacionalizmust és hiteltelenítette a németekkel kapcsolatos negatív sztereotípiákat. Przemysław Czapliński abban látja a regény fő érdemét, hogy a civilek perspektívájából mutatta be a háborút, és „megfosztotta a németeket náci jegyeiktől”. CZAPLIŃSKI 2010, 7.

zépöntjében az 1957-es év nyara áll, a háború után született kiskamaszok vakációjára a felnőttként is a városban élő narrátor huszonegynéhány év távlatából tekint vissza. Feltehetően többségükben betelepülő családok gyermekeiről van szó, de ezek a kiskamaszok mintha nem tulajdonítanak jelentőséget a származás és identitás kérdéseinek, talán nincsenek is tisztában a részletekkel. Az árva Weiser Dávidkáról és nagypapjáról kiderül ugyan, hogy az ukrainai Brodyból érkezett zsidók, de a fiú elválaszthatatlan társának, a vele egykorú Elkának lengyel a vezetékneve, majd csak felnőttként vallja magát németnek és költözik az NSZK-ba. Elka Wiśniewska német felmenőiről nincs tudomása a gyerekeknek, de talán a lánynak magának sem, mint ahogy a többiek származása is rejtve marad, a német és lengyel lakosság áttelepítése nem idéződik meg a regényben.

A városban kísértenek a háború emlékei, a gyerekek képzeletében és játékaiban felbukkannak a család, az iskola, a propagandafilmek által bemutatott, félelmetes németek figurái (Forster, német városparancsnok, régi bélyegek Hitler-portrékkal), de Weiser jóvoltából a város német kultúrájának egy addig ismeretlen dimenziója is felszökken: az oliwai erdőkben vadászó Nagy Frigyesről, a gesztenyefasorban sétáló Arthur Schopenhauerről mesél társainak, elvezeti őket egy épen maradt villanegyed cirádás épületeihez és megmutatja a német temető pusztuló sírköveit. Bizonyos értelemben beavatási regényről beszélhetünk tehát, hiszen a vakáció alatt a környéken lézengő gyerekcsapat Weiser vezetésével Danzig német múltjának titkos, mitikus világként való felfedezésére indul. A kérdés az, hogy miből táplálkozik Weiser tárgyismerete, hiszen az ő felmenői semmiképpen nem kötődnek a városhoz, és az is kiderül, hogy nem tud németül, tehát sem a családi hagyomány, sem az otthonról hozott némettudás nem jöhet szóba. Az egyik lehetséges magyarázatot éppen a grassi minták jelenthetik: *A bádogdob* Oskar Matzerathja, aki természetfeletti képességekkel és nem empirikusan megszerzett tudással rendelkezik, de még inkább a *Macska és egér* kortársainál ügyetlenebb és fejletlenebb Joachim Mahlkéja, aki idővel behozza, sőt, le is körözi őket, megtanul úszni és merülni. Az elsüllyedt lengyel hajóroncs felfedezésének és birtokbavételének is kezdeményezője és bajnoka lesz: Mahlke merülései az egykori Szabad Város tiltott és eltüntetett lengyelségébe való megmerítkezésként is értelmezhetők. Ennek analógiájaként is felfogható, ahogy Weiser a német Danzig egyre mélyebb rétegeit tárja fel.

Paweł Huelle Gdańsk Wrzeszcz nevű negyedében, az egykori Langfuhrban nevelkedett, nem messze Grass mikrokozmoszától, első regénye tudatosan és deklaráltan kapcsolódik a danzigi trilógiához: „*A Macska és egér* a legkedvesebb számomra, ez nagyon hamar, már a hatvanas években megjelent lengyelül. Nem elég, hogy az egész az én kerületemben játszódik, de ráadásul különös, mégis nagyon szép kifejezése a lengyelség iránti lelkesedésnek. Az én *Weiser Dávidkám* Grassnak e művével folytat párbeszédet”²¹ – utal a mű genezisére egy interjújában, egy rádióbeszélgetésben pedig úgy fogalmaz, hogy műveiben Gdańsk történetének lényegét akarta megragadni, ugyanis ott „nagy kulturális, nyelvi, vallási formációk időről időre hirtelen eltűnnek, a történelem vagy a sors szeszélyéből, nagyhatalmak

²¹ HUELLE 2009.

döntése következtében”.²² A kultikussá vált történet szálait egy tizenegy éves fiú, Weiser Dávid mozgatja, ő is, társai is a háború után születtek, annak eseményeiről csak közvetett tapasztalataik vannak.

Chwin első gdański regénye a szerző szándéka szerint a hely pszichoanalízisére vállalkozik. Ebben a gyermekperspektívából íródó aparegényben azt igyekszik ugyanis rekonstruálni, hogy miként formálta egy az ötvenes évek Gdańskjában felcseperedő fiatalember politikai és erkölcsi tudatalattiját városa.²³ A főhős gyerekkorát, akit Huelle kamaszszerelőihez hasonlóan arra tanítottak, hogy Gdańsk a „Gonosz Városa – a német gonoszé”²⁴, eleinte félelmei uralják. A vilnai születésű apa egész családjával és honfitársaival egyetemben a történelem gonosz tréfájának, a két 20. századi totalitarizmusnak az áldozata. Az egyik totalitarizmus még ereje teljében van a narrátor gyerekkorában, a másikkal ott kísértenek az emlékei, de lassan a múlt rétegei alól felszökken a Szabad Város vonzó öröksége is. A németek ábrázolásában az igazi áttörést azonban Chwin 1995-ös regényének címszerelője, Hanemann hozza majd meg. A német orvos még a háború kitörése előtt egy személyes tragédia miatt összetörik és magába fordul, egyedülként marad a villában, ahonnan szomszédai elmenekültek, és többségükben a tengerbe veszttek 1945 januárjában, mikor a menekülteket szállító hajót²⁵ a szovjetek elsüllyesztették. Egy születendő gyermekének otthont kereső lengyel házaspár ebbe a házba költözik be, az ő kisfiukból lesz a történet narrátora. A lengyelül tudó, az élethez kevésbé, de saját környezetéhez erős szálakkal kötődő régi danziger személyében is összekapcsolja a város múltját és jelenét, a német és a lengyel közeget. A lengyel hatóságok zaklatása miatt azonban az ötvenes évek elején Hanemann mégis elhagyja Gdańskot, csakhogy ekkor már nincs egyedül. Magával viszi a ház egyik új lakóját, az ukránnak mondott, de feltehetően inkább lengyel partizánmúltját titkoló lányt, akit megmentett az öngyilkosságból, és aki soha nem beszél arról, min ment korábban keresztül, mint ahogy nem szólalhat meg védencük, a süketnéma fiú sem, akit szintén magukkal visznek. Przemysław Czapliński szerint „a gyenge német, a mélabús Germanus sedens” a német hagyomány feledésbe merült tartományára utalt. Hanemann sebezhető ember, aki az elemek hatalmával szembesülve felismeri saját törekenységét.²⁶

Ez a három, egy évtizeden belül megjelent regény és Paweł Huelle két Londonban kiadott elbeszéléskötete²⁷ teremtette meg a gdański iskolát, amelynek kibontakozásához hozzájárult a rendszerváltás ténye is. A nyolcvanas évek második felé-

²² HUELLE–MILEWSKA–PAWLAK 2014.

²³ ŁĘCKA 2000, 147.

²⁴ CHWIN 2001, 653.

²⁵ A regényben Friedrich Bernhoff néven szereplő hajót az 1945 januárjában elsüllyesztett Wilhelm Gustloffról mintázza Chwin.

²⁶ CZAPLIŃSKI 2010, 7.

²⁷ A címében is kifejező *Opowiadania na czas przeprowadzki (Elbeszélések a költözés idejére)*, HUELLE 1991; *Pierwsza miłość i inne opowiadania (Az első szerelem és más elbeszélések)*, HUELLE 1996.

nek cenzurális gyakorlata megengedő volt ugyan a sztálinizmusra vagy a tenger-mellék ellenzéki megmozdulásaira utaló szöveghelyekkel szemben, de a menekülés és repatriálás, a gyökértelenség ábrázolása elsősorban az 1990-es években válhatott irodalmi témává. Az irodalom nemcsak bemutatta a helyek „elsajátításaként” is leírható folyamat, hanem elő is segítette azt. Az első nemzedék képviselői nehezen ismerkedtek új lakóhelyükkel, a kontinuitás hiánya ezt nem is tette könnyűvé.²⁸ Birtokba vették a várost, ugyanúgy, ahogy birtokba vették a házakat, azok berendezését, nem is volt más választásuk. Csakhogy idővel nem lehetett kitérni a kérdés elől, hogy kik is azok, akiket kivont ebből e térből a történelem, akiknek a helyébe érkeztek. Dorota Kołodziejczyk az 1990-es évek lengyel prózájával kapcsolatban a helyeknek a mágikus realizmus általi visszaszerzéséről beszél: „A lokalitást a kitörölhetetlen idegenséggel együtt kell kifejezésre juttatni, amely megszabja saját narrációs lehetőségeit, saját történeteinek többszólamúságát, saját kulturális kódját. A mágikus realizmus ezekben a regényekben a többretű és sokszólamú történelmi narráció rekonstruálását szolgálja, a szó szoros értelmében vett többnyelvűség előhívását, ami végső soron egy narratív kereten belül egyesít egymástól időben, eszmei és kulturális vonatkozásban távoli történeteket.”²⁹

Mindhárom felsorolt regényben és számos Huelle-elbeszélésben is a városban felnőtt narrátor rekonstruálja Jalta utáni gyermekkorá³⁰ emlékeit. Ennek azért van jelentősége, mert az otthonosság-idegenség dichotómia megítélése nemzedéki problémaként is tételeződött.³¹ A gyermekek csak a felnőttek narratívájából ismerték meg az elveszett szülőföldet, miközben minden valós tapasztalatuk az új helyekhez és az új rendszerhez kötődött. Ha lakóhelyükhöz kapcsolódó élményeik közt voltak is pozitívak, a politikai berendezkedés nemigen szolgált örömmel. A szocialista hétköznapi fojtogató légköre mellett a hivatalos ideológiai németelenség csak megerősítette a betelepült családokban az idegenség és az ideiglenesség érzetét.

A *Weiser Dávidka* sikerét elindító Jan Błoński Huellét és Chwint elsősorban az emlékezés és az álmodozás íróinak tartotta: náluk a gyermeki nézőpont valóban nosztalgikus hangvétellel párosul, a felnőttek által átélt megpróbáltatások csak valahol a háttérben jelennek meg. Újabban azonban több tanulmány is felvetette a Marianne Hirsch által bevezetett posztmemoriális értelmezés lehetőségét e szövegekkel kapcsolatban. A kényszermigráció lengyel traumáinak tematizálása már az új területeken született generációkra maradt, az általuk írt prózaszövegekre ezért

²⁸ Brencz már idézett tanulmányában közölt megállapításai a Közép-Odera menti kényszermigrációról Gdańsk vonatkozásában is megállják a helyüket: „Ha ott találták még az előző lakosokat, rövid volt velük a kapcsolatuk (a német lakosság gyors kitelepítése miatt) és – ahogy ezt többnyire leírták, egészen a legutóbbi időkig – érthető módon kölcsönös ellenszenv, sőt, utálat hatotta át.” BRENCZ 2004, 212.

²⁹ KOŁODZIEJCZYK 2008, 148.

³⁰ HUELLE–KONIECZNY –ZBIERSKI– CHWIN 1996.

³¹ Vö.: KERTÉSZ 2010, 61–62.

általában az utóemlékezet perspektívája jellemző.³² A narrátorok gyakran idézik fel a szülőkhöz, nagyszülőkhöz fűződő kapcsolatukat, rekonstruálni igyekeznek (elmondott, illetve elhallgatott) történeteiket.

A város megfejtésre váró rejtvényé, felfedezésre váró helyé válik: „Gdańsk palimpszeszt jellegénél fogva az idegen kultúrába való beavatás révén ismerhető meg, olyan város tehát, ahol »a hely megismerése révén formálódik a megismerő énje«.”³³ A felnövő nemzedékeknek meg kell érteniük szülőhelyük több évszázados történelmét, hogy felépíthessék rajta a sajátjukat. „A várossal való találkozás valamennyi egymással elvegyülő, régi és új lakosnak nagy erőfeszítést, új begyökeresződés megtanulását jelenti.”³⁴ Hanna Gosk szerint „a kortárs lengyel migrációs narratívák elbeszélőjének identitásába beépül az áthidaló, összekötő szerep”, de ez a kapcsolat „nagyreszt a képzelet műve, mely túllép a mi–mások, a jövevény–itteni, a beágyazottság–gyökértelenség duális paradigmáin”.³⁵

FENYEGETŐ NYOMOK VAGY TITKOS ÜZENETEK?

A hely elsajátításának folyamatában a német jelenlétnak materiálisan is létező, mégis imaginárius bizonyítékát jelentik a német feliratok és a német beszéd, ezek visszaszorítása, illetve hiánya. A hozzájuk kapcsolódó viszony megváltozásának ábrázolása fontos szerepet tölt be a vizsgált szövegekben, a folyamat a félelemtől és elutasítástól az elfogadás fele halad. Danzig nem Atlantiszként süllyed el, a városi tér megmarad, a romok idővel újjáépülnek, miközben a németiség minden közvetlen ismervét eltávolítják a nyilvánosságból: eltűnnek a német feliratok, nem hallani német beszédet, nincsenek már német emlékművek és utcanevek, nem szabad Wagnert játszani, miközben az otthonok berendezése, használati tárgyai még *posztnémetek* – így fordítható magyarra a *poniemiecki* kifejezés, amivel a németek hátrahagyott javait jelölték. Felsőbb utasításra sietnek elfedni a város idegenségét, miközben az otthonoké és az otthonkeresőké sokáig megmarad.

A háború végén odaérkező lengyelekben a háborús kataklizma nyomai, a Vörös Hadsereg jelenléte és a romok közt megmaradt német feliratok egyaránt félelmet kelthettek. Jól dokumentálja a torokszorító miliót egy tíz évvel a rendszerváltás után megjelent, archív fotókat tartalmazó album, melynek címe is a drámai helycserére utal: *A vég és a kezdet. Gdańsk 1945–1955*.³⁶ Viszonylag kevés ember került lencsevégre, a képek többségén az elpusztított, elnéptelenedett város látható – üszkös romok és értelmüket vesztett feliratok. A pályaudvarról készült 1944-es felvételen jól kivehető a vereség elkerülhetőségét sugalmazó *Schafft Waffen für die Front* felirat, a Schopenhauer családnak egykor otthont adó patinás Szentlélek utcában – melynek az egyik oldala, a filozófus szülőházával, megsemmisült – len-

³² Az ő formálódásukban a családi és közösségi emlékezet mellett a holokausztirodalom is szerepet játszott már.

³³ BAGŁAJEWSKI 1999, 329.

³⁴ WEŻGOWIEC 2013, 18, 100.

³⁵ GOSK 2012/A, 9.

³⁶ FIGLAROWICZ–ŚLIWKA 2000.

gyel katonák néznek az objektívbe, a háttérben még megmaradt falrészleten német nagykereskedés cégére látszik, egy másik fotón hirdetőoszlop árválkodik, amelyre az utolsó német színházi műsor mellé már felkerültek a kikötő lengyel újjáépítésének tervei³⁷. Paweł Huelle a kötethez írt előszavában pedig arra a képre hívja fel a figyelmet, amely Bolesław Bierut hajógyári látogatását örökíti meg 1945-ben³⁸, amikor még füstölgött a belváros. A háttérben a német szolgálati beosztást és első-tétítési előírásokat tartalmazó táblákat láthatunk, a lengyel propagandagépezet még csak ezután lendül működésbe. Az idegen felirat egyszerre idézheti az egykori német jelenlétet és a német vereséget. A cégérek és reklámok sorsát megpecsételi az általuk hirdetett intézmények, szolgáltatások eltűnése.

Komplexebb problémát jelentenek a topográfiai elnevezések és az emlékművek: a térfoglalásnak mindig van szimbolikus dimenziója is. Jól szemléltetik ezt a *Hannemann* következő részletei. Az első a narrátor szüleinek megérkezéséről tudósít: „A Kronprinzenallee nevű utcán haladtak – a fabódés megállónál ez a gót betűs felirat ijesztett rájuk egy zománcabláról. A sínek behavazva, kerülgetniük kellett a keresztbehányt jeges póznákat, majd a kiegészített villamost, botladoztak a jeges talpfákon. (...) A belvárosban, a pályaudvari csarnoknál, ahonnan még nem tűntek el a fekete, »Danzig« feliratot hirdető táblák, zöld teherautók törtek át a behavazott romhalmazon.”³⁹ Jó harminc oldallal később már javában folyik a város polonizálása; a Németországba készülő Steinné lesz figyelmes a változásokra: „Az asszony látta a Steffenswegen, amikor két munkás Horowitzék házának falára felszegezte a zománcablácskát: »Stefan Batory utca«. A Mirchauer Weget most Partizánok útjának, a Hochstriesst pedig – Słowacki utcának hívták. Langfuhrra most azt mondták, hogy »Wrzeszcz«, Neufarwasserra pedig azt, hogy »Új kikötő«, Brösenre pedig azt, hogy »Brzeźno«. Nehéz volt kiejteni és fejben tartani ezeket a neveket.”⁴⁰ A névváltoztatások elsősorban nem a még ott lévő német lakosságnak szóltak, ők amúgy is defenzívában voltak. Ottmaradásuk feltételeként minden esetben a német nyelv nyilvános használatának kerülését írták elő, de nemegyszer a nevüket is meg kellett változtatniuk. A lengyel nevek, a tér nemzetiesítése a betelepülők, a lengyel közönség számára viszont fontos üzenetet hordozott. Chwin az *Egy tréfa rövid története* 2007-es kiadásához csatolt utószavában már az eltakart rétegekről, a lengyelség mázáról ír, a város palimpszeszt jellegére utal, mikor visszaemlékezik, milyen benyomások érték gyermekkorában: „Lent ott lappangott az elfojtott némettség, mennonita nyomok, a keresztes lovagok csodálatos építményei és a porosz bankok maradványai, a felszínen pedig a lengyelség fehér-piros máza a sietősen betűzködött vörös zászlócskákkal és a friss felirattal egyetemben: »Voltunk. Vagyunk. Leszünk«; az egész fölött még a katolikusok keresztje, a szárnyas fehér sas, melyről a koronát sikerült lefűrészelni, a vörös csillagot formázó izzósor, a sarló és kalapács.” Majd hozzáteszi, hogy a lengyel meg a cirill betűs feliratok „összekeve-

³⁷ Figlarowicz–Śliwka 2000, 23, 15, 22.

³⁸ Figlarowicz–Śliwka 2000, 7–8, 28.

³⁹ CHWIN 2004, 77.

⁴⁰ CHWIN 2004, 98.

redtek a házakon vöröslő gót betűk szálkás soraival, melyek konokul villantak elő a friss festés alól”.⁴¹

Hasonló reflexiókat találunk Antoni Pawlak gdański költő visszaemlékezésében is: „Egyfelől soha sem látott helyek emléke vett körül, másfelől olyan falak árnyékában éltünk, amelyek ismeretlen nyelveken szóltak hozzánk. A golyóütötte nyomok és a titokzatos betűk mintha rejtjelezett üzenetet közvetítettek volna – *Sparkasse der stadt Danzig* vagy a végső igazságok még talányosabb ábécéjével *Min nyet*. Az én nemzedékemnek kellett ezeket a helyeket megszelídítenie és sajátjává tennie.”⁴²

Huellénél és Chwinnél a német feliratok, márka- és helynevek tehát a múlt titkolt, elzárt, tabukkal sújtott emlékeit keltik életre, megidéznek a város egykori lakóinak a világát. Ez a világ általában valahol a felszín alatt rejlik, pincékben, temetőekben, új festékrétegek alatt. De az együttérzés, megbocsátás, bűnbánat megéléséhez is időre van szükség. A német feliratok funkciója más a háborút átélő nemzedék városba érkezésekor, és más, amikor gyerekeik felfedező útjaikon szembesülnek azokkal. Az *Egy tréfa rövid történetében* a kisfiú megretten a gyerekszoba tapétája mögül előkerülő újságoktól: „Ahol levált a tapéta, előbukkant a Danziger Vorposten fekete címsora (...) Apám a bácsikámmal nekilátott a maradék tapéta leszaggatásához, és amikor a kínai krizantém mintás königsbergi papírtapéta utolsó foszlánya is zizegve a padlóra hullott, a mi magas, sötét szobánk, ahol minden nap háborítatlan békében aludtam el, nem tudván, mi szunnyad a felszín alatt, egy ismeretlen város hirdetőoszlopává változott. A földtől a mennyezetig régi újságok borították a falat.

A legigazibb sváb újságok sorakoztak előttem, a legigazibb sváb papírból, a legigazibb sváb fotókkal! És ráadásul a dátumok! Szinte beleszédültem. Meg kellett tapogatnom az ujjammal a falat, hogy meggyőződjem, hogy amit látok, az igaz. A gótbetűs fejléceken ott feketéllettek az évszámok 1934, 1937, 1939, 1941... Ha belegondolok, hogy ez annyi év óta ott volt alul, és nekem fogalmam sem volt semmiről! Az asztalon állva apám mellett, néztem a reklámok fekete szövegét, az apróhirdetéseket, a gauleiterek gótbetűs rendelkezéseit, és körülöttem a szögletes gót betűk úgy burjánzottak a falon, mint valami fekete folyondár.”⁴³

Ugyancsak ebben a kötetben találjuk a „rossz betűk” elleni offenzíva részletes leírását. A wrzeszczi vasúti felüljáróról és az indóház téglafaláról az eső mossa le a feketével felfestett gót számjegyeket, melyek rendeltetésével senki sem volt már tisztában, de gyökérkefével, ronggyal, vésővel is harcba indulnak ellenük. A szerző egy későbbi esszéjében úgy fogalmaz, hogy „a gdański falak etnikai tisztogatására is sor került: kivésték, lekaparták, lemosták, átfestették a feliratokat és cégereket”.⁴⁴ Az ördögűzés e formája mégsem jár teljes győzelemmel: a német betűk a tekintetektől eltakarva néhol mégis dacolnak a pusztulással, a régi csatornaszeme-

⁴¹ CHWIN 2001, 653.

⁴² PAWLAK 2014, 58.

⁴³ CHWIN 2007, 17.

⁴⁴ CHWIN 2014, 225.

ken, a külvárosokban, a fürdőszobák vízcsapjain tovább élnek, bizonyos értelemben egy régi polgári kultúra utolsó képviselőiként.

Az *Egy tréfa rövid történetében*, mikor a gyerek lemerészkedik a családnak ott-hont adó posztnémet ház pincéjébe, arról is megbizonyosodik, hogy a felvilág alatt vonzó alvilág is létezik. Az öt lépcsőfok egy titokzatos, az elmúlás pecsétjét viselő birodalomba vezet. A fiú egyszerre figyel fel a könyvek gerincén levő arany betűkre és a penész szagára. Egy megperzselt szélű albumot talál, gótbetűs feliratokkal. Az albumból kihullik néhány levelezőlap, a szülővárosát ábrázoló fényképekkel:

„A város sötétbarna volt, gótikus, templomokkal és tornyokkal, téglából és kőből épült, régi vitorlásokkal, gőzhajókkal, árbocokkal, darukkal, rozsdás szépiaszíne volt, és, mint azt az egyik képeslap felirata hirdette, Danzignak hívták.”⁴⁵ Hasonló izgalommal szemlélik a Huelle-elbeszélések gyermek hősei a házukban előbukkanó régi fényképeket: „A Lange Brücke olyan volt, mint egy igazi kikötő, és noha a szállodák, kocsmák és pénzváltók cégtáblái mind idegenül csengtek, mégis vonzott a látvány. Semmiben sem hasonlított a mai Rakpartra, amit újjáépítettek ugyan a nagy tűzvész és a bombázások után, de mégis kihaltak tűnt senkinek sem kellő hivatalaival, a falakon vöröslő felirataival, és valahogy szomorúnak hatott a Motlawa zöld szalagja is.”⁴⁶

A háború és a kitelepítések következményeként számos temető is elpusztult, illetve elhagyatottá vált, mivel alig maradt valaki, aki a sírokat gondozta volna. A város új lakóinak többsége viszont régi lakhelyén hagyta hátra a családi sírokat, ám ez nem javított a német sírkertek helyzetén. Chwin felsorolásában a német temetők felszámolása egy tudatos stratégia része, amelynek jegyében először a német feliratokat tüntették el, majd „lebontották a tűzvészben összeégett 19. századi házakat, amelyeket helyre lehetett volna állítani, aztán következtek a német temetők az orvosi egyetem és a műegyetem közti területen (...), ezeket mind felásták és megtisztították a politikailag nem megfelelő csontoktól. Még ma is látni a hegyoldalon a meredek lépcsőt, amelyet német feliratokkal ellátott sírkövek töredékeiből építettek. Talán csak a brętowói templom melletti kis temető maradt fenn.”⁴⁷

Éppen ez a temető Weiserék egyik bűvőhelye a Huelle-regényben, sokáig csak úgy tekintenek rá, mint a környező erdőre vagy a repülőtér melletti bozóttra, elhagyott sírok és a német feliratokat hordozó, összetöredezett kőlapok csöndjében játszanak háborúsdit. Ebben az összefüggésben fordul elő, hogy a gyerekek egy kortársuk sírjába botolva, a nyelvi idegenséget leküzdve meg akarják fejteni a sírfeliratot:

„ – Warst unser lieb alle Zeit und bleibst es auch in Ewigkeit – Nem tudok németül – magyarázta – de az első azt jelenti, itt nyugszik Istenben Horst Meller, a másik része meg valami vers, mert rímel, látod? – mondta ujját a gótikus feliraton vezetve: – Zeit, a másik sorban meg Ewigkeit. ‚Eit‘ – ‚eit‘, ez biztos valami vers.

⁴⁵ CHWIN 2007, 13.

⁴⁶ HUELLE 1990, 35.

⁴⁷ CHWIN 2014, 225.

– Tizenegy éves volt, mikor meghalt – mondtam. – Annyi, mint mi most.”⁴⁸

A gót betűk itt nem fenyegetőek, nem elválasztanak, hanem kapcsolatot teremtenek, a szereplők egy velük egykorú kisfiú halálába beleborzongva érzik át először a létezés és mulandóság súlyát. Horst Mellerrel kapcsolatban nem az a fontos a számukra, hogy német, hanem, hogy gyerek volt, amikor meghalt. Mire a narrátor a történet végére ér, a régi temetőnek már csak hült helyét találja a felnőttként visszaérkező narrátor: „Itt vagyok, de a nagy területen nincsenek gótbetűs feliratok. A fákat kivágták. A kis téglatemplom mellett buldózer tolja halomba a törmeléket és a szétvert sírköveket. Az új, sokkal nagyobbra tervezett templom alapjait ássák.”⁴⁹

A német világ eltűnt, alighogy a nyomára bukkantak a szereplők, mint azok a régészeti leletek, amelyek csak egy pillanatra mutatják meg igazi énjüket, mert elhalványodnak és elporladnak, amint fény vagy levegő éri őket. A háború után születettek, e történetek szerzői és olvasói tudják, hogy mindaz, aminek a felfedezésére indultak, a szemük láttára tűnik el. A néhány tucatnyi német feliratot, határkövet, csatornafedelelet ma számon tartják, internetes oldalakon teszik hozzáférhetővé a helytörténések.

Nemcsak a szülőföld elvesztését nem lehet visszafordítani, de az egykori heterogenitását sem: igazán csak az irodalomnak sikerül újra és újra kapcsolatot teremtenie a múlt rétegei között. Hanemann története is ezt példázza. Nem hagyja el a várost a többi menekülővel, de a szerencsésén kívül azért is kerüli el a kitelepítést, mert jól beszél lengyelül. A háború után először saját értékesebb tárgyait adogatja el, később német tanításból tartja el magát. Akikkel összefonódik a sorsa, a narrátor meg a családja, Hanka, akit megment és társául választ, és a süketnéma Adam, akit a lánnyal együtt felkarol, mind a lengyel segítségével értenek szót vele. A süketnéma fiút ő tanítja meg a jelnyelvre, de már a lengyelre. Összerendeződik egy a Grasséhoz hasonló többnemzetiségűnek vélhető család, de nem maradhat a városban, a hatóságok értésére adják Hanemannak, hogy évekkal a háború után sem feledkeztek meg német voltáról. Távozásával eggyel kevesebben lesznek a danzigerek.

BIBLIOGRÁFIA

BAGLAJEWSKI 1999

BAGLAJEWSKI, Arkadiusz: Miasto – palimpsest. In: KITOWSKA-ŁYSIAK, Małgorzata–WOLICKA, Elżbieta (Red.): *Miejsce rzeczywiste. Miejsce wyobrażone. Studia nad kategorią miejsca w przestrzeni kultury*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999, 317–338.

BALOGH 2014

BALOGH Magdolna: Chwin, Huelle, Stasiuk. Nostalgia és emlékezés mai lengyel írónál. *Lettre*, 94. 2014. Ősz. 4–6.

⁴⁸ HUELLE 2002, 233.

⁴⁹ HUELLE 2002, 273.

BRENCZ 2004

BRENCZ, Andrzej: A német kulturális örökség elsajátítása. Közép-Odera menti etnológiai kutatások (Gomos Gyula fordítása). In: ERDŐSI Péter–SONKOLY Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2004, 211–234.

BZYMEK 2010

BZYMEK, Agnieszka: Tożsamość lokalna i literatura. Terapeutyczne funkcje prozy Stefana Chwina i Pawła Huelle. *Kultura i Edukacja*, 2010. 3. 204–213.

CHWIN 1991.

CHWIN, Stefan: *Krótką historia pewnego żartu*. Oficyna Literacka, Kraków, 1991.

CHWIN 2007

CHWIN, Stefan: *Krótką historia pewnego żartu*. Tytuł, Gdańsk, 2007.

CHWIN 2004

CHWIN, Stefan: *Hanemann* (Wéber Kata fordítása). Kalligram, Pozsony, 2004.

CHWIN 2001

CHWIN, Stefan: *Lelkecske, játékaidnak vége* (Wéber Kata fordítása). *Nagyvilág*, 46. évf. 2001. 5. 650–660.

CHWIN 2014

CHWIN, Stefan: *Mity i prawdy nowej gdańskiej pamięci*. In: KERSKI, Basil (Red.): *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście*. Instytut Kultury Miejskiej, Gdańsk, 2014, 223–241.

CZAPLIŃSKI 2010

CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Dojczland. A németek képe a lengyel irodalomban* (Kertész Noémi fordítása). *Lettre*, 79. 2010. Tél, 7–11.

FIGLAROWICZ–ŚLIWKA 2000

FIGLAROWICZ, Stefan–ŚLIWKA, Krzysztof (Red.): *Koniec i początek. Gdańsk 1945–1955*. Słowo/obraz terytoria, Gdańsk, 2000.

GOSK 2012/A

GOSK, Hanna: *Wprowadzenie*. In: GOSK, Hanna (Red.): *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas, Kraków, 7–11.

GOSK 2012/B

GOSK, Hanna: *Nie-mieszkańcy, nie-miejsca. Literackie ślady powojennego osadzania się „gdzieś” ludzi „skądś”*. In: GOSK, Hanna (Red.): *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas, Kraków, 2012, 193–208.

GRASS 2007

GRASS, Günter: *Hagymahántás közben* (Györi László fordítása). Európa, Budapest, 2007.

GRASS 1999

GRASS, Günter: „*Fortsetzung folgt...*“ *Nobelpredigt*.
http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1999/lecture-g.html (2016. 04. 25.)

GRASS–HUELLE 2004

Interview: Günter Grass und Paweł Huelle. *Merian*, 57. 2004.
<http://www.merian.de/danzig/polen/europa/artikel/interview-guenther-grass-und-pawel-huelle> (2016. 04. 25.)

HONSA 1994

HONSA, Norbert: *Literatur als Provokation*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1994.

HONSA 2000

HONSA, Norbert: *Günter Grassa portret własny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2000.

HUELLE 1990

HUELLE, Paweł: Az asztal (Kertész Noémi fordítása). *2000*, 1990. 05. 35–43.

HUELLE 1999

HUELLE, Paweł: *Inne historie*. Słowo/obraz terytoria, Gdańsk, 1999.

HUELLE 2002

HUELLE, Paweł: *Weiser Dávidka* (Kertész Noémi fordítása). Európa, Budapest, 2002.

HUELLE 2009

„Każdy musi znaleźć swoją Księżę” Z Pawłem Huelle, autorem *Opowieści chłodnego morza*, rozmawia Dominik Sołowiej. *Nowy Dziennik*, 2014. 05. 14.

<http://www.dziennik.com/przeglad-polski/artukul/kazdy-musi-znalezc-swoja-ksiege> (2016. 07. 10.)

HUELLE–KONIECZNY–ZBIERSKI–CHWIN 1996

HUELLE, Paweł–KONIECZNY, Wojciech–ZBIERSKI, Paweł–CHWIN, Stefan: Dzieciństwo po Jałcie. In: CHWIN, Krystyna (Red.): *Rozmowy Tytułu*. Tytuł, [Gdańsk], 1996, 86–102.

HUELLE–MILEWSKA–PAWLAK 2014

Monika MILEWSKA, Antoni PAWLAK és Paweł HUELLE: *Wojna wymazała Polaków z Gdańska*. Rozmowa w programie *drugim polskiego radia* (Rádióbeszélgetés 2014. szeptember 1-jén).

<http://www.polskieradio.pl/8/3668/Artykul/1221168,Pawel-Huelle-wojna-wymazala-Polakow-z-Gdanska> (2016. 07. 10.)

IWASIOŃ 2012

IWASIOŃ, Inga: Hipoteza literatury neo-post-osiedleńczej. In: GOSK, Hanna (Red.): *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku*. Universitas, Kraków, 2012, 209–224.

IZDEBSKA 2014

IZDEBSKA, Agnieszka: Opowieści o „miastach odzyskanych” – proza Stefana Chwina, Pawła Huellego, Joanny Bator i Ingi Iwasiów. *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 2014. 5. 29–45.

JERZAK 2006

JERZAK, Katarzyna: The City That Is No More, the City That Will Stand Forever. Danzig/Gdańsk as Homeland in the Writings of Günter Grass, Paweł Huelle, and Stefan Chwin. In: CORNIS-POPE, Marcel–NEUBAUER, John (eds.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Volume II. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2006, 77–92.

KERTÉSZ 2010

KERTÉSZ Noémi: Lengyelországból Lengyelországba: a hontalanság mítoszai. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, Miskolc University Press, Miskolc, Vol. 15. 2010. 59–65.

KOŁODZIEJCZYK 2008

KOŁODZIEJCZYK, Dorota: Odzyskiwanie miejsca: realizm magiczny w powieści postkolonialnej i polskiej powieści lat dziewięćdziesiątych XX w. In: *(Nie)obecność. Pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku, pod red. Hanny Gosk i Bożeny Karwowskiej*. Elipsa, Warszawa, 2008, 134–154.

ŁĘCKA 2000,

ŁĘCKA, Gabriela: Niebezpieczne zajęcia. Rozmowa ze Stefanem Chwinem. In: ŁĘCKA, Gabriela: *Salon literacki. Z polskimi pisarzami rozmawia Gabriela Łęcka*. W.A.B., Warszawa, 2000.

PAWLAK 2014

PAWLAK, Antoni: Naprawdę trzeba było coś zrobić. In: KERSKI, Basil (Red.): *Gdańskie tożsamości. Eseje o mieście*. Instytut Kultury Miejskiej, Gdańsk, 2014, 57–67.

RUSHDIE 1997

RUSHDIE, Salman: *A mór utolsó sóhaja* (Greskovits Endre ford.). Európa, Budapest, 1997.

SZYPIORSKI 1991

SZYPIORSKI, Andrzej: *A szép Seidenmanné* (Pálfalvi Lajos fordítása). Magvető, Budapest, 1991.

WEŻGOWIEC 2013

WEŻGOWIEC, Barbara: *Miasto i pisarz. Gdańsk i jego historia w prozie Stefana Chwina*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Dr. Hab. Piotra Bilińskiego, prof. UJ, Uniwersytet Warszawski Wydział „Artes Liberales”, Warszawa, 2013.

<https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/675/BARBARA%20WEZGOWIEC%20DOKTORAT.pdf?sequence=1> (2016. 07. 11.)

ZAGAJEWSKI 1997

ZAGAJEWSKI, Adam: Két város. *Lettre*, 24. 1997. Tavasz, 28–31.

FIKTÍV, BELSŐ AKTUSOK AUSTINNÁL

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Közismert, hogy amikor híres előadássorozata egy korai pontján – vagyis még jóval a „beszédaktusok” voltaképpeni fogalmának szisztematikus kidolgozását megelőzően – John L. Austin a „performatív” és „konstatív” nyelvi műveletek közötti, csakhamar fenntarthatatlannak bizonyult különbségtételét megragadó terminusok után kutatott, újra és újra a színjátszás, színlelés, (színpadi) előadás fogalomkörébe tévedt. Nemcsak a performatív („performative”, illetve a korábban mérlegelt „performatory”) megnyilatkozások elkeresztelése (ami persze maga is performatív művelet) során merít ebből a nyelvi tartományból, amelyben – a jogi nyelv által kínált, végül azonban elvetett „operatív” jelzővel¹ ellentétben – a végrehajtás, véghezvitel, teljesítés jelentésköre szükségszerűen kontaminálódik az előadás, eljárás, szerep- vagy színjátszás képzeteivel. Már a konstatívumoktól való elhatárolás első lépése is a színpadiasság régióit nyitja meg, amikor Austin azért nevezi előadásainak tárgyát „álarcos megnyilatkozásoknak”, „masqueraders”-nek (31/4), mert azok – ha nem is szükségszerűen, de leggyakrabban – konstatívumoknak, leíró ténykifejezéseknek mutatkoznak. A szómagyarázat során Austin egyértelművé teszi, hogy a *to perform* szót elsősorban mint az *action* főnévhez tartozó igét kezeli (33/6²), amivel megintcsak egy olyan igére (*to act*) visszavezethető nyelvi paradigmát nyit meg, amelyben hasonló módon ütközik össze a (valódi, akár törvényileg meghatározott jelentésében felfogott) cselekvés és a színjátszás értelmében vett előadás szemantikája.³ Ismeretes módon Austin szóhasználata még akkor is nyomatékot helyez erre a kettősségre, amikor éppen azoknak a feltételrendszereknek vagy konvencióknak a szerepét igyekszik tisztázni, amelyek egy performatívum érvényességéről, sikerültségéről, illetve egyáltalán végbemenéséről határoznak – és amelyeket az „operatív” szerződési tényezők jogászai párhuzamában voltaképpen az ügylet végbemenetelének nem-operatív „körülményeit” felsoroló (de egyben: elszavaló, újramondó, elisméltő, *recitáló!*) pontokkal kellene összefüggésbe állítani. Visszatérően rítusokról, rituális aktusokról, (nem is feltétlenül

¹ „Talán még az »operatív« szakkifejezés áll a legközelebb ahhoz, amire szükségünk van abban a szigorú értelemben, ahogyan a jogászok használják egy szerződés érdemi részére, azon pontjaira, amelyek a szerződésbe foglalt ügyletet (az átruházást és hasonlókat) befolyásolják, míg a dokumentum többi része pusztán »felsorolja« (‘recites’!) azokat a körülményeket, amelyek közt az ügyletnek végbe kell mennie.” (AUSTIN 1990, 34.; AUSTIN 1962, 7. – a további hivatkozásokat a magyar fordításra, illetve – szükség esetén – az eredetire l. a főszövegben.)

² Maga a kommunikáció sem más, mint “an act which we all constantly perform”! (AUSTIN 1970²a, 115)

³ Hasonló észrevételként l. JOHNSON 1991. 153.

nyelvi) ceremóniáról, ceremoniális aktusokról beszél (pl. 42, 44, 48),⁴ sőt az „explicit” performatívumoknak a *Tetten ért szavak* argumentációjában kulcsfontosságú problémakörét tárgyalva ezek egyik sajátosságát úgy jellemzi, hogy azok drámai, illetve színpadi instrukciókként is alkalmazhatók (88).

Nem meglepő, ugyanakkor módfelett zavarbaejtő tehát, hogy a harvardi előadások azon, talán legtöbbet idézett pontján, ahol Austin az üres (hollow), illetve érvénytelen (void) performatív megnyilatkozás egy *sajátos* módozataként utal a nyelv „komolytalan”, a „normális” nyelven *élősködő* használataira, amelyeket ezen a helyen egy voltaképpen performatív gesztusban (pontosabban – minthogy a performatív igék nem állhatnak folyamatos jelenben – inkább azt *leírva*) ki is zár a vizsgálódásból („Mindezekről most *eltekintünk*”; “all this we are *excluding* from consideration” – 45/22), példaként a – versszöveg, illetve a hallgatóság, azaz feltehetően nyilvános körülmények nélkül elhangzó magánbeszéd, “soliloquy” („magunkban motyogjuk el”) mellett – a színpadi előadásra is utal. Az így értve komolytalan és/vagy fiktív (vö. még 35–36, 110, 123) nyelvhasználat (a nyelv *kizárásának*, *etiolation*-jének) kizárása a performatívumok birodalmából⁵ Jacques Derrida 1971-es Austin-tanulmánya és az általa kirobbantott hírhedt vita nyomán⁶ némi túlzással szólva egy egész irodalomelméleti vagy filozófiai altudományágnak adott munkát, aminek során számos, az említett kizárás végérvényességét enyhítő körülményt hoztak fel Austin *mentségére*. A talán legérdekesebb összefüggést ebben a tekintetben Austinnak az ún. „fiktív belső aktusokat” megkérdőjelező érvelése nyújtja (35–37/9–11), amelyet még a *Tetten ért szavak* első előadásában, vagyis rögtön a performatívumok első elhatárolását követően vezet elő, a beszédaktus-elméletet valóban talán leginkább „lenyűgöző” performatívum, az ígéret példáján. Ha ő- vagy alpperformatívumnak nevezni ezen a ponton legalábbis még nem volna szerencsés, az ígéret valóban kulcsfontosságú eleme az egész koncepciónak, hiszen, többek között, a komolytalan nyelvhasználat kizárásának is ez a(z egyik) performatív alapformulája. ‘Ígérem, hogy komolyan beszélek’ – ez felelhet meg (bár e megfelelés feltétele önmagában is gyanút kelthet az iránt, hogy az ígéret performatívuma volna az első, az, ami valóban mindent megelőz) Austin imperatívuszának, miszerint „a szavakat »komolyan« kell kimondani, s úgy, hogy »komolyan« is vegyék”. Könnyen belátható már ezen a ponton is, persze, hogy az ígéret itt szükségszerűen további műveletekkel párosul, amelyek ráadásul nem nélkülöznek bizonyos performatív karaktert. Ahhoz, hogy egy megnyilatkozást „komolyan vegyenek”, aligha elégséges pusztán ígéretet tenni. A művelet implikál egy, Austin terminológiája alapján inkább perlokutívnek nevezhető (és emiatt sikerültségét tekintve konvencionálisan nem szabályozható – 121–123) beszédaktust (a meggyőzését), továbbá valamiféle apellálást a hallgatóságra: egyfelől egyáltalán a közlési

⁴ L. már AUSTIN 1970^{2a}, 69.

⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy más összefüggésben a fikció és a performatív megnyilatkozások egyazon oldalon sorakoznak fel: olyan „masquerader”-ek, amelyekben közös az, hogy nem állítások (statement), vö. pl. AUSTIN 1970^{2b}, 131.

⁶ Vö. DERRIDA 1988. A vita rövid ismertetéseként l. pl. ROZSNYAI 1994.

szándék fel- és elismerésére és visszaigazolására, közelebbről pedig akár valamiféle szándéktulajdonításra (sőt szándékazonosításra) is.⁷ Ez egyfelől magyarázatot szolgáltat arra, hogy miért zárhatja ki Austin a magánmotyogást a performatívum köréből (noha, éppen a fenti okokból kifolyólag, egyben azt a kérdést is megfogalmaztatja, hogy lehetséges-e egyáltalán – a beszédaktus-elmélet szemszögéből – magányosan megszólalni, lehet-e valaki egyes-egyedül a *színen?*), másfelől bizonyos értelemben indokolja azt is, hogy miért helyezi idézőjelek közé a komolyság kifejezést az idézett utasításban. Arról van-e szó, hogy Austin, aki meglehetősen ironiával a könyv címe révén a használati utasítások, valamiféle DIY műfajába utalja az egész előadássorozatot (talán még pregnánsabb ebből a szempontból egy kicsit korábbi előadásának címe: *How to Talk – some simple ways*), maga is kételkedne még az explicit performatívumok imperatív erejében is, vagy pusztán arról, hogy – amire Derrida említett előadása irányította először a figyelmet⁸ – valójában a nyelv minden performatív utasítása idézet, amennyiben valamiféle – rituális, ceremóniális – konvencióhoz kell idomulnia? Esetleg egyszerűen arról, hogy Austin maga nem gondolja *komolyan* (vagy sok esetben legalábbis nem dönthető el, komolyan gondolja-e⁹) az egészet?

Akárhogyis, Austin meghökkentően morbid humort¹⁰ – vagy éppen, nézőpont kérdése, a filozófus sokat emlegetett, jellegzetes „Oxbridge ironiáját” – megnyilvánító, időnként akár a Monty Pythonra emlékeztető példái a beszédaktusok (és a „hétköznapi” nyelv) teoretikusának féktelen, olykor már-már elviselhetetlen jókedvéről tanúskodnak, bár ebből csak megalapozatlanul lehetne arra következtetni, hogy a beszédaktusokkal való foglalatosság szükségyszerűen könnyed multság volna. Austin tanulmányaiban spárgát feszít egy „törékeny rokon” útjába, csecsemőre tapos, letaszítja társát egy szikláról, kettéfűrészsel egy lányt, keresztülhajt egy babakocsin, törött üvegeket hajigál a járdára, pingvineket mérgez meg, macskát fullaszt vajba, agyonlövi a tévesen sajátjának gondolt szamarat, mert rájön, hogy „már nem szereti” – a példák sora még folytatható volna. A *Tetten ért szavak* idézett helyén azonban nem egészen vagy nem csak ilyesfajta komolytalanságról van szó, Austin voltaképpen egy kulcsfontosságú összefüggést igyekszik tisztázni itt, egy az egész koncepció egyik sarokpontját fenyegető ellentmondás hatástalanítására vállalkozva. Amennyiben ugyanis a szavak – „komoly” vagy „komolytalan” – kimondásáról meghozandó morális és referenciális ítélet egy „belső vagy szellemi aktus” külső jelére és/vagy leírására, ezek (referenciálisan) helyes vagy téves voltára vonatkozik, akkor ez az ítélet a filozófus által sok helyütt kárhoztatott tévedés vagy téveszme, a „descriptive fallacy” áldozatává válik. A performatívumok első

⁷ Vö. ehhez STRAWSON 1979, 119–120.

⁸ DERRIDA 1988a, 17–18.

⁹ FELMAN 2003², 95–96.

¹⁰ L. ehhez még KRÄMER 2001, 146–147. J. Hillis Miller összességében ugyan igazságtalannul szigorú látteleletet felállítva, de nem minden alap nélkül tette szóvá az Austin viccelődései mögött rejlő politikai előfeltevések egynémelyikét: vö. MILLER 2002, 41–50. Vö. még LOXLEY 2007, 4.

és alapvető megkülönböztetése ugyanis éppen abból indult ki, hogy ezek nem tekinthetők olyan „állításoknak”, amelyekre az igaz/hamis különbségtétel alkalmazható volna. És noha Austin, mint az közismert, az előadások egy későbbi pontján ugyan visszavonja a kiinduló elhatárolást, ezzel éppen nem a „leíró” állításokat helyezi vissza az érvényükbe, hiszen pontosan az a felismerés kényszeríti az elmélet alapvető módosítására, hogy egy állítás megtétele maga is performatív aktus. A beszédaktusok „komolyságáról” tehát nem lehet – jobban belegondolva tulajdonképpen *per definitionem* lehetetlen – abban az értelemben beszélni, hogy ez valamely belső tevékenység és egy (szükségszerűen?) „külső” aktus, nevezetesen maga a megnyilatkozás közötti egybeesés feltétele vagy éppen jele, egyfajta tünete vagy bizonyítéka volna. Egy performatív megnyilatkozás komolyságának megítélése ugyan nem mondhat le az *intenció* mibenlétének és milyenségének megítéléséről (enélkül ugyanis tett helyett véletlenszerű esemény is lehetne csupán – akár beszédesemény –, amelyre aligha alkalmazhatók Austin érvényességi feltételei), ám ezt az ítéletalkotást valamiféle szubjektív szándék kifürkészése helyett a cselekvés konvencióinak ismerete és alkalmazása vezérli. Egyszerűbben szólva: az intenció helyére a ceremónia konvencionális szabályai lépnek,¹¹ a belső aktusokat a ceremoniális végrehajtás ideája helyettesíti – ebben az értelemben jut érvényre Austinnál az *adott szó kötelez, my word is my bond* elve.

A beszédaktus-elmélet vagy legalábbis az austin *intenció* olyan intézményesítő célzatú továbbfejlesztői számára, mint elsősorban a Derridával lefolytatott vitában kissé megtépződő John Searle, a probléma vagy legalábbis a probléma egy centrális aspektusa ezzel meg is oldódik, hiszen az intenciók kifürkészésének feladatát immár egy grammatizált (re-grammatizált¹²), személytelen konvenciórendszer tehermentesíti. Innen nézve, érvényes teljesülési feltételek között, egy őszintétlen beszédaktus (legyen szó ígéretről, szándéknyilvánításról vagy éppen sajnálkozásról és mentegetőzésről) nem különböztethető meg az őszintétől.¹³ Austin azonban nem szabadul ennyivel a problémától, amit szimptomatikusan jelez az, hogy a tárgyalat összefüggésben egyszerűen képtelen hátrahagyni a morális vonatkozások kérdését. Ez akár az egész koncepció vonatkozásában is igaz lehet: létezik olyan olvasat, amely – talán nem teljes indokoltsággal – már ezen a ponton Austin önnön előfeltételeivel szemben megfogalmazódó kételyeit véli azonosítani (mármint annak gyanúját, hogy a megfelelő konvencionális kontextus sem kezeskedhet egy megnyilatkozás komolyságáért),¹⁴ de olyan is, amely egyszerűen arra hivatkozik, hogy Austin itt a voltaképpeni filozófiai ellenfelére, a „mélységet” kutató vagy arra sóvárgó gondolkodás innen nézve álságosnak bizonyuló attitűdjére mér csapásokat.¹⁵ A „fiktív belső aktusok” kiiktatásával (Austin itt is a *to exclude* igét használja) a megnyilatkozások igaz vagy hamis referenciális státusza nem vagy csak kevés

¹¹ Vö. ehhez CULLER 1997, 155.

¹² Geoffrey Leech fogalmát idézi KRÄMER 2001, 61.

¹³ Vö. ehhez pl. SEARLE 1979a, 4–5.

¹⁴ DE VRIES 2009, 97–98.

¹⁵ Vö. pl. CAVELL 1994, 87–88.

alapot szolgáltat a cselekedetek morális értékelése számára. Bár Austin végül elismeri, hogy „hamis ígéretekéről” – ellentétben hamis fogadásokkal vagy keresztelőkkel – lehet ugyan beszélni (hogyan lehet egyáltalán mondani, arról végső soron a „hétköznapi” nyelv, grammatikai és egyéb konvenciók döntenek), de csak annyira, amennyire „téves (sakk)húzásokról” (false move), vagyis szabály- és így konvenciósertő műveletekről is lehet. Austin nem sokkal ezt követően egy nagyon fontos kitételben tisztázza, hogy az ilyen sikerületlen vagy érvénytelen (és a fenti, redukált értelemben „hamis”) műveletek nem azt jelentik, hogy ne valósult volna meg valamiféle cselekedet, ne történt volna semmi, még kevésbé azt, hogy ne történt volna semmi olyan, ami következményekkel bírhatna, amiképpen egy rosszindulatú házassági eskünek vagy a bigámianak nagyon is lehet gyakorlati következménye. Az érvénytelenség és a hatástalanság (being void or without effect) „természetesen nem jelentik azt, hogy semmit se tettünk. Számos dolgot tettünk (lots of things will have been done!) – legalább a bigámia aktusát elkövettük –, de *nem* hajtottuk végre azt, amit megkíséreltünk.” (41/17)¹⁶ Mégis, illetve éppen ezért a cselekedetek morális megítélése inkább a végrehajtási konvenciók megsértésének azonosításán alapulhat (ezek austiniai kategóriarendszere a semmisséghez vezető mellélövésektől [misfires] – téves vagy érvénytelen végrehajtásoktól – az – „üres” [hollow], mivel pl. őszintétlen – „visszaélésekig” terjed), mint a belső aktusok és a megnyilatkozás közötti (igaz vagy hamis) megfelelés vizsgálatán.

Mi több, Austin épp ez utóbbi relációhoz, egészen pontosan a belső és a külső aktusok megkülönböztetésének feltételéhez köti a morál önmaga ellen fordulásának azon, közismert mintázatát, amikor „a mélység vagy inkább a komolyság eltúlzása (...) kövezi ki az erkölcstelenséghez vezető utat” (itt a *seriousness* helyett érdekes módon egy ceremóniális vonatkozásokkal terhelt szóval, a *solemnity*-vel él!). A „szavahihető moralista”, aki – „felszínes elméletírók egész nemzedékével” szemben – nem fogadja el azt, hogy az ígéret nem egyéb, mint néhány megfelelő szó kimondása, lesz az, aki – „az erkölcsi úr láthatatlan mélységeit” fürkészve – mindig találni fog eszközöket ahhoz, hogy felmentse a bigámistát vagy a zugbukmékert rosszhiszemű beszédetteikért. Ez az eszköz nem más, mint a „belső, fiktív (fictitious) aktusok létébe” vetett hit, maga is performatív színezetű feltételezés, amely ennyiben referenciális úton nehezen cáfolható. Szintén nehezen eldönthető, ám egyáltalán nem lényegtelen kérdés, hogy mit is jelent itt a „fiktív” jelző Austin számára, aki az esztétikai kérdéseket is a pragmatizmus keretei között közelítette meg.¹⁷ Legkézenfekvőbb talán az az olvasat, amely szerint Austin itt egyszerűen annyit sugall, hogy számára ilyen belső aktusok nem léteznek, csak kitalálják vagy – mint egy nem teljesen idegen összefüggésben Nietzsche fogalmazott¹⁸ – *hosszáköltik* őket a valós (beszéd)tettekhez. Ez a fikció, továbbá, tekinthető egy téves vagy megalapozatlan felcserélés következményének is, amely verbalizált és ebben az értelemben „külsővé” tett intenciókat utal a szív, a tudat vagy az elme bensősége-

¹⁶ Vö. ehhez GASCHÉ 1998, 13–15.

¹⁷ KÁLMÁN 1990, 43.

¹⁸ NIETZSCHE 1996, 44–45.

sebb régióiba. Minthogy az intenció totális verbalizációjának, kifejezésének, tanúsításának vagy explicitté tételének mindazonáltal még abban az esetben is lehetnek (maga Austin által számos példán szemléltetett) határai, ha ezt inkább egy szabályrendszer felidézésének (Austinnál: invocation), mintsem valamiféle vallomásnak kell tekinteni, a fikcionalitás vonatkozhat akár erre a hiányosságra vagy körülményre, tehát arra is, hogy az ilyen belső aktusok sohasem történnek meg vagy mennek végbe *teljesen*. A belső aktusok, továbbá, akár a színlelés értelmében is lehetnek fiktívek, hiszen létükről csakis valamiféle imitatív vagy diszkurzív tanúságtétel nyújthat igazolást, amely viszont szükségszerűen külső aktusként is végbe kell, hogy menjen – ezt az összefüggést Austin amúgy az egyik legizgalmasabb, a színlelés fogalmát analizáló, később még említendő tanulmányában járta körül. Austin egyes tanulmányai akár amellett is szolgáltathatnak érveket, hogy az itt emlegetett belső aktusok igazából azért fiktívek, mert a róluk hírt adó külső aktusokkal ellentétben valójában *nem* aktusok: noha a teatralitás vagy performativitás korszerű tanai felől illene gyanúval szemlélni ezt a különbségtételt, elvileg mégis lehetne arra hivatkozni, hogy, ellentétben a róluk tanúskodó beszéd- vagy egyéb aktusokkal, a „belső” érzésekről, szándékokról vagy indítatásokról nem feltétlenül kell aktusként gondolkodni.

Austin legszembeütőbb – és ismét az egész koncepciót kísértő teatralitás fenyegetését megnyilvánító¹⁹ – hivatkozása mindazonáltal az eminensen színpadi értelemben vett fikcionalitás fogalomkörét is megnyitja a jelző értelmezése számára, még hozzá legalább kettős értelemben. Az Euripidész *Hippolitosz* c. drámájának címszereplőjétől citált kijelentés, amely érdekes módon nem mindig váltott ki igazi figyelmet az Austint értelmező teoretikusok körében, ugyanis nem csupán egy drámái, vagyis ebben az értelemben legalábbis fiktív szövegből vett idézet, hanem ezen fikció keretei között, Austin ilyen típusú idézeteiben nem egyedülálló módon, egyfajta metafiktív vagy metateátrális vonatkozással is bír, hiszen éppen valamiféle színlelés, a belső (a szándék) és a külső (a megnyilatkozás) szétválása melletti öntanúskodás jelenetét alapozza meg: „Csak nyelvem esküdött, eszem nem volt vele.” (612., „ἡ γλῶσσο’ ὀμώμοχ’, ἡ δὲ φρήν ἀνώμοτος”; Trencsényi-Waldapfel Imre ford.) Bajosan lehetne továbbá teljesen eltekinteni attól az eshetőségtől, hogy – bár valóban nehéz megállapítani, hogy Austin célzó-e erre, és ha igen, pontosan milyen értelemben²⁰ – az idézet, ha elhangzik (márpedig, mint azt Derrida ki is pécézte, Austinnál minden beszédaktus el kell, hogy hangozzék), egy színész szájából hangzik el valamiféle („belső” vagy „külső”?) színpadon, vagyis éppen az az eset forog fenn, amelyet Austin a fentebb már tárgyalt, híres helyen a parazitikus beszédaktusok egyik példajaként emlegetett. Noha a kijelentés tartalmaz egy – az eskütételre vonatkozó – explicit performatívumot (igaz, erről inkább pusztán – és múlt időben, pontosabban befejezett jelenben – beszámol vagy – itt viszont csak implicit módon – tanúságot tesz, nem hajtja végre), amelyet elvileg ki lehetne vonni a drámái fikció keretei közül Austin már idézett kitételére hivatkozva, miszerint

¹⁹ Vö. CAMPE 2005, 22.

²⁰ Vö. CAVELL 1994, 90.

az explicit performatívumok felfoghatók drámai instrukciókként is, ennek a képzelt instrukciónak vagy öninstrukciónak (’esküszik’, pontosabban ’beszámol arról, tanúsítja azt, hogy esküdött’) itt maga a fikció, Hippolüosz vagy a Hippolüoszt alakító színész a forrása – nem teljesen jelentéktelen, hogy Euripidész drámájában maga az eskü nem hangzik el, az olvasó vagy néző csak a címszereplő és a Dajka párbeszédéből értesül róla.

Austint ez nem akadályozza meg abban, hogy Hippolüosz kijelentését – egy meglehetősen és könnyen észrevehető csavarral – valamiféle metateátrális allegóriaként értelmezze, amennyiben a nyelv és ész (φρήν – ami, amint azt az ennek a kisése problematikus és ennyiben akár feltűnőnek mondható szónak a fordítására tett eltérő kísérletek is tanúsítják, szív, lélek, elme, szellem is lehet, sőt – ami a vicces kedvű Austin figyelmét akár fel is kelthette – eredetileg rekeszizmot jelentett, de mindenképpen valamelyik belső, bezárt vagy bezáró, visszatartó autoritásra vonatkozik²¹) szembeállítását a színpad és a színpalak mögötti tartomány kettősével felelteti meg: „vagyis nyelvem (tongue) megesküdött, de szívem (vagy eszem, vagy valami más a színpalak mögött [other backstage artiste]) nem.” Különösen érdekes, hogy Austin nem minden iróniát nélkülöző szóhasználata („backstage artiste”) arról tanúskodik, hogy a színpadiasság, a ceremonialitás vagy előadás feltételrendszerét (amelyet egy kedélyeskedő, kissé talán szószaporító lábjegyzetben a színházi intézmény egész gépezetére kiterjeszt: a világosítótól az ügyelőig minden „offstage performer”-re!²²) éppen hogy a színpalak mögött és nem a színpadon észleli vagy azonosítja. Úgy tűnik, a színpadi illúzió előállításáért szavatoló gépezet, vagyis, ha lehet így fogalmazni, az explicit „instrukciók” voltaképpen birodalma, maga sem mentes annak a teatralitásnak és fikcionalitásnak a beszivárgásától, amelyet maga állít elő.²³ És éppen ez volna a φρήν, az ész vagy a szív belső, fiktív aktusainak a játéktere: a színpada. Ehhez képest a szó (az esküdöző nyelv) térfele (Austin allegóriájában a valóságos színpad) nem hazudik, hiszen erre csak amiatt volna képes vagy azért gyanúsítható ilyesmivel, mert az Austin szkepszisének célkeresztjében álló moralisták a másik, jóval teátrálisabb térfélről nyújtandó igaz vagy hamis tanúskodásra kényszerítik, amely fölött voltaképpen nincs hatalma. Az ész (szívet, elmét) a szó szoros értelmében nem köti eskü, ἄνωμοτος, ami, jobban belegondolva, következetes is, hiszen a szóban forgó beszédművelet végrehajtása csak a másik térfélen lehetséges, a valóságos színpadon. A szív nem tud esküdni, csak a nyelv. Ez egyfelől megnyitja a lehetőséget a tettek (vagy a gondolatok) és a szavak emberei közötti naiv és bizonyos értelemben önfelszámoló különbségtétel számára (erre Austin jóval később vissza is tér: „Szembeállíthatjuk például a tettek emberét

²¹ L. FRISK 1970, 1041.; CHANTRAINE 1980, 1227–1228.

²² Vö. ehhez FOGARASI 2010.

²³ Érdeemes itt megjegyezni, hogy Searle azon tanulmányában, amelyben mintegy megoldást vélt nyújtani a fikcionalitás problematikus státuszára az austini elméletben, a drámai instrukciók forrását, magát a szerzőt arra hivatkozva vontta ki a színpadiasság hatálya alól, hogy ténykedését a szerepjátszásban/színlelésben való részvétel helyett az annak kivitelezéséhez szükséges recept megírásában azonosította: SEARLE 1979b, 69.

a szavak emberével, mondhatjuk azt, hogy nem *tett* semmit, csak beszélt és ezt-azt *mondott*: ugyanakkor azt, hogy valamire *csak* gondolt, szembeállíthatjuk azzal is, hogy tényleg kimondta [hangosan], s ebben az összefüggésben a kimondás *annyi, mint* valaminek a megtétele.” – 100), másfelől azonban azt is sugallja, hogy az ilyen értelemben nem teátrális, hiszen csakis önmagával azonos eskü (a nyelv esküje) mégsem nélkülöz bizonyos imperatív karaktert,²⁴ hiszen, ha mást nem is, rögzít egy olyasfajta elköteleződést, amelynek az ész és/vagy a szív csak „fiktív” aktusok révén képes megfelelni. Ahogyan Austin a *Hippolitosz*-idézettel követően az ígéret beszédaktusával kapcsolatban fogalmaz (itt sem mondva le a színlelés vagy szerepöltés konnotációiról), ez „figyelmeztet lelki bilincseink lelki hordozására (puts on record my spiritual *assumption* of a spiritual *shackle!* – kiem. KSzZ)”.

Austin persze nem a „belső” (fiktív aktus vagy szándék) és a „külső” (megnyilatkozás vagy beszéd) közötti eltérés lehetőségét mint olyat veti el vagy utalja a moralisták aggodalmainak körébe: egyedül azt vonja kétségbe, hogy a „külső”, vagyis a voltaképpeni megnyilatkozást minden esetben valamiféle belső eseményről adott, konstatív híradásnak lehetne vagy kellene tekinteni.²⁵ Mindemellett rendre nagy figyelmet szentel az olyan (nem feltétlenül, sőt talán nem is elsősorban beszéd-) cselekvési szituációknak, amelyek azt ígérnek, hogy bennük felfüggeszthető vagy hatályon kívül kerül minden ilyesfajta eltérés. Vagyis olyan eseteknek, amikor nem vagy legalábbis nem magától értetődő, hogy miként lehet mást mondani, mint gondolni. Az ilyen korlátozásokat egyfelől maga a nyelv, illetve a nyelv logikai, szemantikai és grammatikai szabályszerűségei (vagyis, tulajdonképpen: *imperatívuszai*) írják elő, pl. az olyan híres filozófiai példamondatokban, mint – Austin közismert példáját idézve – „a macska az ágyon van, de nem hiszem, hogy ott van” vagy az olyan, kanti értelemben analitikus ítéletekben, mint amely szerint „minden aggregény nőtlen”. Előbbit nem, illetve csak a kijelentések ún. „implikációs” struktúrájának megsértésével lehet kimondani (67) – ami itt persze csak az explicitté tétel esetében igaz, hiszen „a macska az ágyon van” kijelentést önmagában nyilvánvalóan meg lehet tenni úgy, hogy a beszélő nem hisz abban a tényállásban, amire referál. A másik mondat²⁶ szemantikai okokból kifolyólag a priori (és tautologikus) módon igaz (illetve inkább következetes: következik egy konvencióból, illetve egy konvenció következetességéről tesz tanúbizonyságot), és módfelett körülményes volna úgy alkalmazni, hogy az, aki kimondja, nem hisz benne vagy (bár empirikusan nyilván találhatók – intézményesen ugyan szükségszerűen érvénytelen – ellenpéldák) másként gondolja – hiszen ehhez voltaképpen az abba a nyelvbe vetett bizalmáról kellene lemondani, amelyen megszólal, vagyis amelynek szabályai szerint a kijelentést megteszi. Az egyik leghétköznapibb beszédaktuson, a bocsánat- vagy elnézést kéresem a probléma azon összefüggését lehet tesztelni, hogy vajon – a konvencionális érvényességi feltételek megléte esetén – korlátozható-e a beszédaktus abban az értelemben vett hatalma, hogy – mint azt Searle gondolta –

²⁴ Vö. ehhez LOXLEY 2007, 38.

²⁵ Uo. 11.

²⁶ Vö. uo. 28–29.

akkor is végbemegy, ha a megszólaló tulajdonképpen egészen másként gondolja. Mivel mindennapos tapasztalatok sokasága tanúskodhat amellett, hogy az 'elnézést kérek' formula olyan szándék kifejezésére is alkalmazható, amely egyáltalán nincs összhangban annak illokúciós értékével, aligha lephet meg, hogy Austin az őszintétlenséget a balfogások (infelicities) egyik alkategóriájaként az érvényességi feltételek egyikének megsértéseként fogja fel, vagyis az őszintétlen beszédaktust – amellyel persze „számos dolgot tettünk” – nem tekinti beszédaktusnak.

Nehezebb a helyzet persze az olyan, nem vagy csak részint nyelvi akciók esetében, amelyeknél csupán korlátozottan áll fenn az *explicitté tétel* (és ezáltal a – persze újabb hitelesítési deficitet kitermelő – explicit önmegjelölés) lehetősége. A színlelésnek szentelt esszé lényegében ennek a problematikának az egyik aspektusát járja körül, ahol Austin számtalan – javarészt grammatikai-szemantikai megfontolásokon alapuló – különbségtételen keresztül igyekszik eljutni a precíz (és Searle híres, Derrida által jogos kritikában részesített Nixon-imitációs példájában²⁷ jócskán leegyszerűsített, sőt kissé talán félre is értett) fogalmi elhatárolásokhoz. Ezek rendkívül finom rendszerét itt nincs mód és szükség rekapitulálni, az esszét nyitó, Errol Bradfordtól kölcsönvett példa elemzését²⁸ mindazonáltal érdemes kiemelni, hiszen ez közvetlenül kapcsolható a *Hippolitosz*-idézet problematikájához. A düh és a színlelt düh közötti különbséget Bradford sugalmazása szerint lényegében a következmények, vagyis az Austin által perlokutívnak nevezett dimenzió engedi feltárukolni: aki a lábával ingerülten a szőnyegre toppant, arról elmondható, hogy esetleg csupán színleli a haragot, aki azonban kárt is okoz (bele is harap a szőnyegbe), az valóban dühös – akár, lehetne hozzáfűzni, függetlenül attól, hogy mit érez valójában. A különbségtételből persze, emlékeztet Austin, nem derül ki, mit is jelent tulajdonképpen dühösnek lenni, továbbá dühös anélkül is lehet valaki, hogy erőszakosan viselkedik, sőt arról, hogy dühös, a színlelésen és/vagy bemutatáson kívül más módon is meggyőzheti a környezetét (pl. – miért ne? – nyugodt hangon beszámolhat róla). Összességében tehát mégiscsak bajos volna arra következtetni, hogy a színlelt vagy valóságos cselekvés szükségszerűen reprezentál valamiféle „belső” érzést, intenciót vagy lelkiállapotot, sőt akár arra is, hogy – bármit feltételezzenek is e téren a teátrális performativitás elméletei – ez utóbbiakat a színlelt vagy valóságos cselekvés képes létrehozni. Kétségkívül lehetne itt, persze, mások mellett Judith Butler nyomán, arra hivatkozni, hogy a performatív praxisok, vagyis ismételt, idézhető (és utánozható, színlelhető) cselekedetek hozzák létre azt, aki rajtuk keresztül kifejezi magát vagy látszólag végrehajtja azokat, ezenközben azonban nem árt számolni azzal, hogy a színlelés (amit Austin gondosan elkülönít a színjátszás és a puszta imitáció műveleteitől²⁹) sem nélkülözi az intenciók heterogenitását: színlelni vagy akár idézni egészen különböző intenciókat, olykor homlokegyenest ellentétes cselekedeteket jelent.

²⁷ SEARLE 1979b, 65.; DERRIDA 1988b, 105–106.

²⁸ Vö. AUSTIN 1970^{2c}, 253–258.

²⁹ Uo. 266–267.

Austin (aki, és ez fontos lehet, a legtöbb esetben végül is azt a kérdést igyekszik megvilágítani, hogy mi is, illetve mit is jelent valójában egy cselekedet) természetesen nem mulasztja el a kitekintést a színélés olyan eseteire,³⁰ amelyek, mintegy negatív úton, közelebb látszanak juttatni a szándék és a végrehajtott tett közötti egybeesés feltételeinek feltárásához. Bizonyos körülmények között valóban kevés értelme van arról beszélni, hogy valaki, aki ül egy széken, csak úgy tesz, mint aki ül egy széken (mint ahogyan arról sem, hogy valaki *szándékosan* ül a széken), más esetekben viszont (az asztaltól nem látszik, hogy nincs is alatta szék; valójában azért ül a széken, hogy elhitesse, hogy nehezebbre esik elvégezni valamilyen akciót; szándékosan a széken foglal helyet, amellyel nem kínálták meg stb.) nagyon is jelentéssel bír a hasadás a kivitelezett akció és a szándék (pl. a színélés szándéka – vagy a színlelt szándék) között. Ugyanígy: egy szabályos keretek között zajló golfjáték során nehéz elképzelni, hogy a sikeres ütés tényén és eredményén változtathatna az, ha a játékos utólag bevallja, ő – pl. valamely egyéb szándékot álcázva – valójában csak úgy tett, mintha a lyukba juttatta volna a labdát. De még az ilyen eseteknél sem árt gyanúval élni. Kontinentális filozófus számára talán jobban átélhető példával élve fel lehetne tenni a kérdést, vajon egy futballmeccsen változik-e valami, ha egy játékos bevallja, valójában csak színleg lőtt gólt (öngólt), csak be akarta mutatni, elő akarta adni, milyen a góllövés, esetleg egészen más szándéka volt vele. Szabályos körülmények esetén a bíró megadja, de mit jelent a sikeres akció státuszára nézve, ha kiderül, hogy pl. *bundáról* volt szó? De lehetne hivatkozni azokra a szabálytalanságokra is, amelyeket egyes játékosok azért követnek el, hogy gyorsan letudják az eltűnésüket egy következő, kevésbé fontos meccsen: a szándékos durvaságnak itt nem, legalábbis nem az aktuális ellenfél megállítására valódi intenciója. Austin itt nyilván a felelősség megállapításának vagy a felelőségre való rákérdezés különböző formáinak konvenciórendszeréhez fordulna,³¹ ám nyilvánvaló, hogy sok esetben ezek sem boldogulnak az olyan öntanúsítás felőli ítélethozatal nélkül, amely pl. az eskü formájában következik be ('esküszöm, hogy csak ültem a széken'; 'esküszöm, hogy nem tudtam, hogy nem szabad leülnöm a székre', 'esküszöm, hogy véletlenül rúgtam öngólt'). Mint azt Austin egy másik alkalommal maga is leszögezi,³² az ilyesfajta szorongatottság (amely egyszerre fakad az intenció felőli bizonytalanságból és az intenciótól való teljes körű eltekintés lehetetlenségéből) egyszerűen azzal magyarázható, hogy az ember (olyan lény, aki) beszél, vagyis azzal, hogy „belső”, fiktív (?) aktusairól szükségszerűen a nyelv révén ad hírt, illetve talán még pontosabb volna más szórenddel élni: a nyelv révén szükségszerűen hírt ad „belső”, fiktív (?) aktusairól. A nyelvvel nem rendelkező létezők is produkálnak jeleket, amelyek félreérthetők, de nem tesznek félrevezető *kijelentéseket*, pl. nem hazudnak. Ez akár azt is jelentheti, hogy nem azért van nyelv, hogy biztosítson egy megbízható közeget a „belső” események közvetítése számára (nem ezt – ezt nem – teszi), hanem ez utóbbiak (és a körülöttük kibonta-

³⁰ Pl. uo. 258–259.

³¹ L. ehhez szellemes tanulmányát a szándékosság különféle modalitásairól: AUSTIN 2006.

³² AUSTIN 1970²a, 112–113.

kozó referenciális és etikai deficitek egész rendszere) léteznek azért – mert van nyelv. És éppen ezért kell időről időre eskükhöz folyamodni.

De mi is egy eskü? Mit csinál egy eskü? Könnyen belátható módon nem feltétlenül belső aktusokra vonatkozik, mint ahogyan – ez látható volt Hippolütosz esetében – maga sem lehet az, annak ellenére sem, hogy ez utóbbiak törekenysége teszi szükségessé. Mindenekelőtt a beszélő, az eskütevő viszonyát határozza meg elmúlt, jelenbeli (éppen az esküvel bekövetkező) vagy jövőbeli eseményekhez vagy tényállásokhoz. Szükségszerűen rendelkezik önreferenciális színezettel, amennyiben a beszélő és az általa előadott megnyilatkozás összefüggését stabilizálja, és bár köztudottan van referenciális aspektusa is (bíróságokon pl. eskü révén szokás szavatolni egy bekövetkezett eseményről nyújtott beszámoló helyes voltát), ebben a tekintetben is a beszélő és megnyilatkozás közötti kapocs előállítására az elsődleges: egy tanú esküje talán mindenekelőtt a saját szavahihetőségét hivatott alátámasztani, és csak ezen keresztül annak empirikus helytállóságát, amiről tanúságot tesz. Teljesítményének performatív színezete sokféle lehet (az eskü éppúgy ígérhet – ’esküszöm, hogy nem mondom el senkinek’ –, ahogyan fenyegethet is: ’esküszöm, ha te még egyszer x, akkor én y’), performativitása azonban elsődlegesen (vagy inkább: látszólag) nem abban rejlik, hogy előállít vagy létrehoz valamit, hanem inkább abban, hogy odaláncolja, felelősségre kényszeríti a beszélőt (és a tetteit) a saját beszédéhez, a saját beszédéért. Aligha szorul magyarázatra, hogy ez olyasvalami, amire a nyelv nem képes magától értetődően: az eskü formájában tulajdonképpen önmagát korrigálja. Az eskü azt az egyetlen (fiktív) pillanatot igyekszik megragadni, amikor a beszélő azonos lesz a beszédével, jelen lesz a beszédében, amikor a nyelv (a beszélő test) és az ész (szív stb.) érintkeznek egymással. Gyakorlati értelemben vett gyengesége vagy ingatagsága nyilvánvalóan abból ered, hogy – ezt megintcsak Hippolütosz vallomása teheti láthatóvá – az eskü maga nem bírhat tartammal, nem tartható ki – miközben éppen ezt, valamiféle időbeli állandóságot hivatott előállítani (hiszen aki úgymond komolyan gondolja, az „tartja magát” az esküjéhez). Miután elhangzott, csak utalni lehet rá, az ilyen utalásban viszont – mint Hippolütosz mondatában – szó és ész, szó és szív már nem szavatolhatnak egymásért: visszatekintve talán szükségszerű, hogy csak a nyelv esküdött, az eskü csak a nyelv esküjeként hagy nyomot. Az, hogy a híres (és meglehetősen radikális) evangéliumi tiltás nem csupán – a mózesi törvények előzményeire is visszautalva (főleg Lev 19,12, de vö. még Kiv 20,7; Szám 30,1–17) – a hamis esküvéstől, hanem egyáltalán az – „igen igen, nem nem” mondásával felülbírált – eskütételtől mint olyantól tanácsol el, innen nézve akár nyelvelméleti megfontolásokat is tükrözhet: „Hallottátok ezt a régieknek szóló parancsot is: Ne esküdjél hamisan, hanem tartsd meg az Úrnak tett esküdet. Én pedig azt mondom nektek: Egyáltalán ne esküdjetek, sem az égre, mert az Isten trónja, sem a földre, mert az lába zsámolya, sem Jeruzsálemre, mert az a nagy Király városa. Még saját fejedre se esküdjél (ez persze nem az olyasfajta értelemben vett belső irányítóközpontokra utal, mint a φρηνη: κεφαλη, vagyis a fizikai, testi értelemben vett fejről, azaz – mint azt a következő vers nyomatékosítja – a valójában uralhatatlan saját életnek az eskü garanciájaként való felkínálásról lehet szó – KSzZ), mert egyetlen hajszáladat sem tudod fehérre

vagy feketévé tenni. Így beszéljetez inkább: az igen igen, a nem nem. Ami ezenfelül van, a gonosztól való.” (Mt 5,33–37; ford. a Szent István Társulati Biblia alapján). Jézus tanítása itt talán nem is elsősorban valamiféle egyértelmű, hiteles beszéd referenciális és morális követelményét fogalmazza meg, hanem – a nyelv performativitására emlékeztetve – egyszerűen arra szólítja fel és emlékezteti az embert, hogy ne esküdjön, nem esküdhet (legfeljebb érvénytelenül) olyasvalamire (égre-földre, saját életére), ami fölött nem rendelkezik. Igent mondhat rá vagy nemet mondhat rá. És – mivel mindennek ellenére olykor mégiscsak esküdni kell, nem lehet nem esküdni – éppen ezek a nem kis mértékben rezponzív igenek és nemek hordozzák az eskütétel egyedül releváns vonatkozásait.

Giorgio Agamben, aki a *Homo sacer*-sorozat egyik kötetében megkapó elemzést szentelt az eskü „archeológiájának”, abból a mozzanatból indul ki, hogy a fogalomtörténet görög forrásvidékén (Lükurgosznál és Hieroklésznál) az eskü, a „horkosz” olyan performatívum, amely ahelyett, hogy létrehozna valamit, arra szolgál, hogy fenn- és egybetartson valamit, amit más vagy mások hoztak létre (pl. szóbeli szerződést vagy ígéretet), és aligha érthetetlen módon csodálkozik azon, hogy miként futhatott be ekkora kultúrtörténeti karriert egy olyan beszédcselekedet, mely (pl. a hazugság büntethetővé tételéhez viszonyítva) teljességgel alkalmatlan volt arra feladatára, amelyet el kellett látnia.³³ Válaszkísérletének két fontos tézise lehet különösen érdekes az itt nyomom követett problémakör szempontjából. Az eskü, egyrészt, Agamben számára a nyelv egy „eredendő tapasztalatáról” tanúskodik, amelyben az asszertív és a kötelezettségvállaló eskü még nem váltak ketté, és amelynek kései maradványai éppen a performatív nyelvhasználat technicizált (vagyis Austin módjára intézményesíthető) lehetőségében érhetőek tetten. Ezen, nyilvánvalóan törékeny (és fiktív?) tapasztalat számára az igazságot a szavak és a dolgok közötti denotatív megfelelés lehetősége helyett a nyelv azon képessége definiálja, hogy a beszéd mégiscsak képes arra, hogy megvalósítsa, életre hívja azt, amit mond. Ez a teljesítmény a jel helyett tulajdonnévként viselkedő nyelv teljesítménye, minthogy nem jelöli, hanem esküvel tanúskodik valaminek a létezéséről (ez magyarázza az eskütételek szoros affinitását a tulajdonnevek iránt: rendre valakinek vagy valaminek a *nevében* szokás esküdni).³⁴

Magától értetődik, hogy a nyelv ilyen tapasztalata csak a beszédben képzelhető el, és éppen ezért – ez volna Agamben másik fontos tétele – erre a tapasztalatra mutatna vissza az az ember nyelvét az egyéb kommunikációs formákkal szemben kitüntető sajátosság, hogy az ember csak úgy, azon az áron szólalhat meg, hogy a beszédben egyben *énné* is kell válnia, ént kell mondania, énként kell a nyelvben kockára tennie magát, elkerülhetetlenül énként kell esküdni vagy éppen hamis tanúságot tennie.³⁵ Ez az „eredendő” tapasztalat, amely az eskütétel és eskükényszer szorongatottságában mintegy negatív úton, a hiányában köszön vissza, határozza meg az embert a nyelvéhez fűző viszony *etikai* karakterét – legalábbis az

³³ Vö. AGAMBEN 2011, 3–8.

³⁴ Vö. uo. kül. 53–57.

³⁵ Uo. 71–72.

olyan emberét, aki már nem hisz a név és a megnevezett tökéletes egybeesésében, aki éppen ezért újra és újra hiábavalóan, legalábbis potenciálisan hiábavalóan esküszik (az én nélküli diskurzusok kevésbé esküdöznek). Aligha véletlen, hogy a beszédaktus-elméletek egyik kedvenc vitatémája éppen az egyes szám első személyű megszólalás jelöletlenségének hatása a beszédaktus státuszára: a *Tetten ért szavak* is számos alkalommal foglalkozik ezzel. Egy helyen éppen a Derrida által híressé tett,³⁶ az aláírás performatív funkcióját tárgyaló eszmefuttatás közvetlen közelében (74–76), ahol Austin a performatívumok egyes számú első személyű igékre való „visszavezethetőségéről” beszél³⁷ (ez a teszt mutatja a veszélyes állatra figyelmeztető érvényes beszédaktusnak az egyszerű „Bika” feliratot). Másutt, pl. a fonetikus, fatikus és rétikus aktusok elhatárolásában, nem a grammatikai funkcióknak, azaz a névmásnak, hanem a beszélő „én” emberi voltának lesz döntő szerepe: egy majom hiába hajtja végre ugyanazt a fonetikus aktust, mint egy ember, az nem lehet fatikus (103). Az eskühöz is énnék kell lenni, mi több, talán egyenesen az eskü tesz egy ént énné, az ezzel járó, úgy tűnik, elkerülhetetlen morális bonyodalmakkal (átláthatatlan belső aktusokkal és hasonlók) egyetemben. Éppen ez, az énként való bebocsátkozás a nyelvbe felelős nemcsak az immoralitás lehetőségéért, hanem azért is, hogy minden vonatkozó (pl. a beszédaktusok voltaképpen személytelenségére hivatkozó) kétely ellenére aligha lehet lemondani a nyelv performativitásának valamiféle elméletéről, egyszersmind azért is, hogy ez az elmélet sohasem lesz képes arra, hogy ne mellékelje maga mellé az etika egy elméletét.

BIBLIOGRÁFIA

AGAMBEN 2011

AGAMBEN, Giorgio: *The Sacrament of Language (Homo Sacer II,3)*. Stanford UP, Stanford, 2011.

AUSTIN 1962

AUSTIN, John L.: *How to Do Things with Words*. Clarendon, Oxford, 1962.

AUSTIN 1970²

Uő: *Philosophical Papers*. Clarendon, Oxford, 1970².

AUSTIN 1970^{2a}

AUSTIN: Other Minds (1946). In: Uő 1970², 79–116.

AUSTIN 1970^{2b}

AUSTIN: Truth. In: Uő 1970², 117–133.

AUSTIN 1970^{2c}

AUSTIN: Pretending. In: Uő 1970², 253–271.

³⁶ DERRIDA 1988a, 19–20.

³⁷ Ami, tekintetbe véve a beszédaktusokat körülfogó, azokat meghatározó konvenciók teatralitását, persze szükségszerűen implikálja az első személy fikcionalizálását is, l. erről JOHNSON 1991, 145–147.

- AUSTIN 1990
AUSTIN: *Tetten ért szavak*. Akadémiai, Budapest, 1990.
- AUSTIN 2006
AUSTIN: A tinta kiöntésének három módja. In: KROKOVAY Zsolt (Szerk.): *Felelősség*. L'Harmattan, Budapest, 2006. 37-49.
- CAMPE 2005
CAMPE, Rüdiger: Making It Explicit. In: SCHNEIDER, Manfred (Hrsg.): *Die Ordnung des Versprechens. Naturrecht – Institution – Sprechakt*. München, Fink, 2005, 17–39.
- CAVELL 1994
CAVELL, Stanley: Counter-Philosophy and the Pawn of Voice. In: Uő: *A Pitch of Philosophy. Autobiographical Exercises*. Harvard UP, Cambridge/London, 1994. 53–127.
- CHANTRAINE 1980
CHANTRAINE, Pierre: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque IV-2*. Klincksieck, Párizs, 1980.
- CULLER 1997
CULLER, Jonathan: *Dekonstrukció*. Osiris-Gond, Budapest, 1997.
- DERRIDA 1988
DERRIDA, Jacques: *Limited Inc*. Northwestern, Evanston, 1988.
- DERRIDA 1988a
DERRIDA: Signature Event Context. In: DERRIDA 1988, 1–23.
- DERRIDA 1988b
DERRIDA: Limited Inc a b c... In: DERRIDA 1988, 29–110.
- FELMAN 2003²
FELMAN, Shoshana: *The Scandal of the Speaking Body*. Stanford UP, Stanford, 2003².
- FOGARASI 2010
FOGARASI György: Performativitás/teatralitás. *Apertúra*, 6, 1. 2010.
<http://uj.apertura.hu/2010/osz/fogarasi-performativitas-teatralitas/>
(2016. 04. 19)
- FRISK 1970
FRISK, Hjalmar: *Griechisches Etymologisches Wörterbuch II*. Winter, Heidelberg, 1970.
- GASCHÉ 1998
GASCHÉ, Rodolphe: „Setzung“ and „Übersetzung“. In: Uő: *The Wild Card of Reading. On Paul de Man*. Harvard UP, Cambridge/London, 1998, 11–47.
- JOHNSON 1991
JOHNSON, Barbara: Költészet és performatív nyelv. *Literatura*, 20. 1991. 139–153.
- KÁLMÁN 1990
KÁLMÁN C. György: *Az irodalom mint beszédaktus*. Akadémiai, Budapest, 1990.

- KRÄMER 2001
KRÄMER, Sybille: *Sprache, Sprechakt, Kommunikation*. Suhrkamp, Frankfurt, 2001.
- LOXLEY 2007
LOXLEY, James: *Performativity*. Routledge, London/New York, 2007.
- MILLER 2002
MILLER, J. Hillis: *Speech Acts in Literature*. Stanford UP, Stanford, 2002.
- NIETZSCHE 1996
NIETZSCHE, Friedrich: *Adalék a morál genealógiájához*. Holnap, Budapest, 1996.
- ROZSNYAI 1994
ROZSNYAI Bálint: A józan ész elviselhetetlen könnyedsége. *Helikon*, 40. évf. 1994. 165–173.
- SEARLE 1979
SEARLE, John R.: *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge UP, Cambridge, 1979.
- SEARLE 1979a
SEARLE: A Taxonomy of Illocutionary Acts. In: *Uő* 1979, 1–29.
- SEARLE 1979b
SEARLE: The Logical Status of Fictional Discourse. In: *Uő* 1979, 58–75.
- STRAWSON 1979
STRAWSON, P. F.: Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In: PLÉH Csaba–TERESTYÉNI Tamás (Szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció (szöveggyűjtemény)*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979, 106–125.
- DE VRIES 2009
DE VRIES, Hent: Must We (NOT) Mean What We Say? In: VAN ALPHEN, Ernst–BAL, Mieke–SMITH, Carel (eds.): *The Rhetoric of Sincerity*. Stanford UP, Stanford, 2009, 90–118.

ÖREGAMERIKÁS IRODALOM – A NOSZTALGIA, RADIKALIZMUS ÉS A KOMIKUM HATÁRÁN

KÜRTI LÁSZLÓ

„Nagy kár, hogy a magyar irodalmi kutatás figyelmét elkerülte az amerikai magyar irodalom. Sok minden veszendőbe ment így. Törekedni kellene rá, hogy ne legyen ez az értékes termés a magyar jövő pótolhatatlan vesztesége”, írta Bán Oszkár figyelmeztetően 1976-ban, utalva arra, hogy húsz évvel korábban Bóka László hasonló felhívása „sajnos falra hányt borsó volt.”¹ Egy évtizeddel Bán rövid beszámolója után Várdy Huszár Ágnes már kritikusan fogalmazott, amikor az amerikai magyar irodalmat a magyar irodalom „mostohagyerekének” nevezte.² Szomorú tényként kell megállapítanunk azt, hogy az elmúlt időszak sem ad okot az optimizmusra: az amerikai magyar költők és írók munkásságának első korszaka nem szerepel a magyar irodalmi köztudatban. A rendszerváltás utáni évek tényleg egy felületes érdeklődésről árulkodnak: sem Pomogáts Béla, sem pedig Czigány Lóránt nem ír az 1890–1930 közötti korszak alkotóiról, az előbbi az 1956-os politikai emigráció tevékenységét foglalja össze, Czigány tanulmányában pedig csak az 1919 után nyugatra távozott baloldali szerzők (Fejtő, Faludy, Kassák) és a moszkoviták (Balázs, Gellér, Illés), szerepelnek hangsúlyosan.³ Sajnos a korábbi kivándoroltak működésére, ahogyan műveik nagy részére is, csak néhány külföldi összefoglaló tanulmányban, illetve lexikonszerű hazai ismertetésekben található csekély információ.⁴ Közülük Pólya László, Szarvas Pál, és Szécskay György munkásságát a Várdy-házaspár érintette több cikkében; Abet Ádám, Kemény György, Olexo Endre, Rudnyánszky Gyula és Tarnócy Árpád pedig Bán Oszkár rövid tanulmányában lettek említve.⁵

Elemzésem célja, hogy bebizonyítsam: az első amerikai magyar költőgeneráció – általam öregamerikásoknak nevezett – tagjainak terjedelmes munkásságát nem lehet megkerülni, hiszen ők a századforduló egyik legnagyobb gazdasági-társadalmi folyamatának, a kivándorlásnak – másik a világháború volt – résztvevői, szemtanúi.⁶

¹ BÁN 1976, 711. Bóka László tanulmánya a *Filológiai Közönyben* jelent meg, BÓKA 1958.

² VÁRDY 1985, 212.

³ CZIGÁNY 2006, POMOGÁTS 2008.

⁴ BÉLÁDI–POMOGÁTS–RÓNAI 1982, KÖNNYŰ 1961, NAGY 2000, VÁRDY–VÁRDY 1985. Egy korai összefoglalás KOVÁCS, 1977.

⁵ BÁN 1973, 1976, VÁRDY 1999, VÁRDY 1985.

⁶ A következőket sorolom ide: ABET Ádám (1867–1949), BAJA Mihály (1887–1947), KEMÉNY György (1875–1952), KOVÁCSY Kálmán (1873–1941), NYERGES Szilárd (1886–1966), OLEXO Endre (1895–1955), PÓLYA László (1870–1950), RÁCZ-RÓNAY Károly (1886–1927), RICKERT Ernő (1887–1946), RUDNYÁNSZKY Gyula (1858–1913), SZABÓ László (1880–1961), SZARVAS Pál (1883–1938), SZEGEDY László (1887–1964), SZÉCSKAY György (1880–1958), TARNÓCY Árpád (1884–1957), VARGA József (1884–1941). A

Rájuk azért illik az öregamerikás jelző, mert ők még az Osztrák-Magyar Monarchiából vándoroltak ki, néhányan már a 19. század utolsó évtizedében (Abet még 1890-ben, Kemény 1896-ban, Pólya 1899-ben), a többiek pár évvel utánuk következtek.⁷ Ugyanakkor verseik, novelláik, színdarabjaik és prózájuk színes lenyomatai a kivándorlásnak és az újhazában való megtelepedésnek, így munkásságuk egy egyéni látásmóddal és érzelemmel telített kortörténeti dokumentumként reprezentál egy eltűnt, ma már csak könyvekből, leírásokból ismert világot. Az utánuk következő, két világháború közötti nemzedék – például Bán Oszkár, Könyű László, Mészáros Zoltán – már más hangnemben és más érdeklődéssel kezelték az amerikai magyarságot érintő problémákat, különösen kapcsolatukat az óhazával, annak ellenére, hogy a honvágy továbbra is meghatározó toposz maradt műveikben. A 19. század végétől a tömeges kivándorlás jobbra az alsóbb társadalmi rétegeket érintette, az irodalmi érdeklődés, lapkiadás és újságírás elsősorban értelmiségi és tanult emberek kiváltsága volt. Viszont az elsők között találunk szegény sorsú munkás- és mesterembereket (Abet, Nyerges, Olexo, Varga), ám főleg inkább újságírókat, szerkesztőket (Rudnyánszky, Szarvas, Szegedy, Szécskay, Tarnócy), és protestáns lelkészeket (Baja, Kovácsy, Szabó), sőt még egy katolikus papot (Rickert) is. Különcökben és tragédiákban sem volt hiány: Mészáros Zoltán például élete felét nyomorékként, tolószékben élte le, Pólya Lászlóból pedig, aki nem tartozott egy egyesülethez vagy egyházhoz sem, és bár Magyarországon jogi diplomát szerzett, Amerikába érkezése után bolyongó mindenesté lett. Muzslay József kifejezésével Pólya volt a „peregrinuskok királya”, aki nem telepedett le sehol, sosem nősült meg, lényegében könyöradományokból tengette életét.⁸

Az első kiemelkedő költő a szegény sorsú nagyváradi születésű Abet Ádám (Spitz Samu, 1867–1949) volt, akit már 1890-ben Amerikában találunk, és akinek nevéhez kötődik az Amerikai Magyar Népszava beindítása és szerkesztése 1895-ben.⁹ Nagy hiányossága az emigráns irodalomtörténeti kutatásnak, hogy ennek a különleges alkotásokat és munkásságot felmutató szerzőnek a munkásságát még nem dolgozták fel.¹⁰ A rövid ismertetések csak a szocialista, saját szavaival inkább „szociál demokrata” eszmeiségét és Omar Khajjám fordítását emlegetik, pedig

prózaírók közül pedig említést érdemel például GERENDAY László (1881–1947), GONDOS Sándor (1877–1960), és SEBESTYÉN Endre (1885–1963).

⁷ Az öregamerikás kifejezés a kivándorlók első hullámának eltűnő kultúráját is szimbolizálta. Ennek a generációnak állított nosztalgikus emléket Kemény György *Őszülő Magyarok* című nosztalgikus versében, amit a clevelandi öregamerikás magyaroknak ajánlott: „Őszülő magyarok, készülő magyarok: / maradjon bennetek fiatal a Lélek / s lelketek sugara mutasson rá arra, / hogy itt valamikor magyarok is éltek. / Magyarok is éltek, magyarok is haltak / s még haldokolva is: Emberek maradtak”. KEMÉNY 1944, 178.

⁸ Muzslay Pólya első kötetének köszöntőjében írta ezt. L. PÓLYA 1917, np.

⁹ Abet életét és munkásságát röviden ismerteti BÓKA 1958, 489–495, KOVÁCS 1965, 331–334.

¹⁰ Ez annyira igaz, hogy az egyébként megbízható és úttörő emigráns irodalomtörténeti vállalkozások még csak nem is említik Abet munkásságát, lásd pl. KENDE 1927, KÖNYŰ 1961.

Abet ennél jóval több volt. Nevéhez kötődik az első népies hangú és a munkásság nyomorát megörökítő verseskötet (*Magyar levelek Amerikából*, 1892), valamint az 1896-ban publikált első amerikai magyar népszínmű, a *Csoda Tükör*. Abet, aki egyébként csak az elemi iskola első három osztályát végezte el, mindkettőben megmutatja ösztönös tehetségét, főleg a lírikus műfajban rejtőző ironikus lehetőségek tárházát. Új hazájában meglepedve nem dicsőíti az országot, ahogyan teszik azt többen a 20. század első évtizedeiben, annak hibáit felismeri, a bevándorlók sajátos életét és lassú, de biztos asszimilációját kikacagja.¹¹ Mindez párosul elkötelezett baloldaliságával, a munkások tiszteletével, ahogyan vallja, hogy a munkáskérdés megoldása a „szervezett társas (co-operative) termelés.”¹² Az elkeseredettség és a kiszolgáltatottság szülte vers valójában nem jelentett egyoldalú Amerika-ellenességet nála, ahogyan a korai baloldaliak sem gondolták komolyan az amerikai kapitalizmust megdöntését, inkább csak annak valamilyen formájú javítását.¹³ Sőt még olyan szerző is, mint az Ady által nagyra becsült Rudnyánszky Gyula, sem hátrált meg az amerikai ellentétek és társadalmi feszültségek kritizálásától. Verseiben (pl. *Állam és egyén*, *Új apostolok*) nem riad vissza a rendszer, a tőkés elutasításától. A *Ti milliók* versét például a következőképpen fejezi be:

„Pompákban úsznak a bőség heréi,
A kor gyümölcse a szájukba lóg;
Ti csak kolduskenyéren fogtok élni,
Munkába görnyedt embermilliók!”¹⁴

Azonban Abet Ádám egész költői és prózai oeuvre-jében nem pillanatnyi felháborodás miatt nyúl és főleg nem felszínesen a munkásokhoz – a munkásság iránti elkötelezettsége és őszinte társadalmi érzékenysége alaphangként jelentkezik nála. Abet életének első felét szabóként, majd Arizonába költözése után biztosítási ügynökként élte le, megtakarított pénzén jelentette meg műveit, ahogyan arra a legtöbb öregamerikás szerzőt rákényszerítette a sors.¹⁵ Ám Abet nem adta fel, nem tagadta meg alacsonyrendű származását, a *Proletár-dalban* nyíltan hirdeti: „Boldogít a tudat, hogy

¹¹ Az asszimiláció folyamatáról lásd pl. FEJŐS 1993, 153–158, KÜRTI 2008, 526–529.

¹² ABET 1892, 90. Abet később ezt meg is valósította, amikor létrehozta a Co-Operative Publishing Company-t Bridgeportban. A vállalkozásban kitétel volt a szerzők részvétele műveik terjesztésében, eladásában.

¹³ Az első világháború idején még jobban fellángolt magyarellenesség egyensúlyozására 1917-ben alakult meg az Amerikai–Magyar Hűség-Liga (American Hungarian Loyalty League). Az értelmiségi szervezők biztatására több kolónia és gyár munkásai Wilson elnöknek írt levélben fejezték ki Amerika iránti tiszteletüket és szeretetüket, elítélve a német agressziót. A Pennsylvaniában élő magyarok levelét közölte egy pittsburghi újság, “Hungarians promise Wilson to be loyal”, *The Pittsburgh Press*, April 17, 1918, 7.

¹⁴ RUDNYÁNSZKY 1935, 71.

¹⁵ Ez volt a sorsa Nyerges Szilárdnak (1886–1966), aki a Kassa melletti Jászón született, és aki szabósegédként Mecenzéfen, Budapesten és Bécsen keresztül érkezett meg az USA-ba 1905-ben. Egy verseskötete jelent meg, de ezután irodalmi tevékenységet nem fejtett

proletár vagyok.” Hasonló hangnemben írt Nyerges Szilárd, akinek élete és munkássága szintén feldolgozatlan, *Munkás-tábor* című versében Rudnyánszky által a „bőség heréi”-nek nevezettek hernyókká lesznek:

„Élet utunk, mi más, mint a munka fája,
S lomb, gyümölcsét töméntelen hernyó rágja.
Lomb, gyümölcsök kik volnának a munkások,
Munkás tábor! E hernyókat kiirtsátok.”¹⁶

Abet identitását nem csak a radikális munkásöntudat határozta meg, zsidóságát sem tagadta, ahogyan a nála jóval fiatalabb Bán Oszkár is tette azt későbbi verseiben. A radikalizmus ilyen őszintesége amerikai–magyar körökben valójában tabu volt, a magyarosított nevek inkább elfedték a zsidó identitást, mint nem. Am ennek ellenére, vagy éppen ezért, Abet szociáldemokrata nézeteit zsidó baloldaliságával párosította. Nem volt ez egyedi jelenség, a kelet-európai zsidó bevándorlók Amerikában nyíltan és tömegesen vállalták liberális és baloldali nézeteiket. Ez Abet „neopatriotizmus”-ával párosult, mint azt egy versében írja: „Az enyém, az én szülőföldem – ez az egész, kerek világ”; egy másikban (*Intermarriage*) a népcsoportok egyesülését szorgalmazza, ami majdnem száz évvel megelőzte a posztmodern multikulturalizmust, „Vegyüljete, népek egyesüljete, keveredjete, olvadjate. Ez az állapot lesz a jövő dicsősége”.¹⁷ Ez a lelkesedése vegyült a nacionalizmus és magyar felsőbbrendűség kritikájával, ami egyáltalán nem volt elfogadott amerikai körökben, ahogyan Abet későbbi baloldali filozofikus prózája és költészete sem. A *Honfiakhoz* versében elutasítja a magyarság túlhangsúlyozását és vele a nacionalista ideológiát, s ez amerikai magyar költészetben jóformán ismeretlen volt:

„A nép tinektek csak bliktri, csak szín legyen...
Magyarok között nem szégyen az alázat...
A hazaszeretet és honfi érzelem...
Birtokotokban rozsdás lett és – gyalázat.”¹⁸

Mennyire más ez a hang, mint Kemény György lírája, amely ugyan nem mentes a kritikai éltől és az ipari munkások iránt érzett szolidaritástól, meg sem közelíti Abet harcok kiállítását.¹⁹ Hasonló talán csak Bán Oszkár verseiben található, aki a nyilas-terrortól szóló versét a következő két sorral zárja: „Beteg, silány nemzedék, Nyilas

ki, vállalkozóként élt az amerikai magyar Debrecenben, Clevelandban. Lásd NYERGES 1911.

¹⁶ NYERGES 1911, 280.

¹⁷ ABET 1920, 112.

¹⁸ ABET 1892, 74.

¹⁹ Kemény írja „Hazafiak” versében: „Hazafiak: /mindenfelé bőven vannak. / Míg egyesek élnek-halnak / a Hazáért s lelkük lángol: / a legtöbbben csak láng nélkül, / de jól élnek a Hazából.” KEMÉNY 1944, 60.

falka csőcselék!”²⁰ Viszont ez már egy új generáció és más korszak költészete, annyi azonban kétségtelen, hogy Bán Oszkár Abet Ádám méltó követőjeként lép be az amerikai magyar irodalomba. A trianoni szindrómában szenvedő amerikai (és magyarországi) körökben a nacionalizmust elutasító magatartásukért úgy Bán, mint Abet, marginalizáltak maradtak.

Abet, aki kiválóan megtanult angolul és hamar amerikai körökben is nevet szerzett magának, valószínűleg közönségigényt elégitett ki, amikor még a 19. század végén a népszínmű felé fordult a *Csoda Tükörrel*. A szabóból lett népszínműíró nem volt különleges fordulat, Csepreghy Ferenc – a *Sárga csikó* és a *Piros bugyelláris* óriási sikersorozatát megélt – népszínművek szerzője asztalos volt az 1860-as, 1870-es években, Tóth Ede – a *Falu rossza* szerzője – pedig kereskedősegédből lett népszínműíró. A darab, ahogyan Abet kifejti a kötet bevezetőjében, korántsem népszínmű par excellence, valójában a szocialista mozgalomra és a munkások összefogására hívja fel a figyelmet.²¹ Így a *Csoda Tükör*-t inkább népszínmű paródiaként, mintsem valódi Volksstück érdemes elkönyvelni, amelynek nyelvezete és munkásegységet hirdető mondandója még jobban érthetővé válik az iskolázatlan tömegek számára. A *Csoda Tükör* már a helyszín megválasztásában is eltér a magyarországi daraboktól, egy valódi ironikus munkásnépszínmű ez a javából, egy különleges emigráns zsánerekép sok nevetséges szkeccsel és dalbetéttel, ahogy illik egy vérbeli francia vaudeville, német Gesang- és Lokalposse és a bécsi Volksstück keverékéhez. A téma csak felszínesen hasonló Kohányi Tihamér Clevelandban 1891-ben bemutatott, és kivándorlók életével foglalkozó *Greenhornok* (Zöldfülűek) című darabjához, ám annál sokkal egyénibb és humorában is fajsúlyosabb.²²

A clevelandi Petőfi Társalgó Kör által előadott darabban Abet nem rejti véka alá a társadalmi kritikáját, a paraszti világból kiszakadt munkásszereplők nyíltan beszélnek a kor bajairól, ahogyan azt saját problémáikon keresztül érzékelik.²³ A szerző a kritikát több szereplőtípus szájába adja. A magyar kolónián játszódó laza történetben a munkások és családtagjaik mellett megjelennek az elmaradhatatlan bérlők, az óhaza különböző régióiból verbuvált, nagyrészt gyökértelen és a honvágytól szenvedő burdosok.²⁴ Az amerikai milióbe ültetett népszínmű amerikanizálódott kulcsfigurája – és itt Abet családi hátterének furcsa tükrét tartja az olvasó elé – a galíciai bevándorló gyalogboltos, a hunglish nyelven megismert peddler (ang. peddler). A karakterszerep természetesen nem volt ismeretlen az Osztrák–Magyar Monarchia

²⁰ BÁN 1977, 30.

²¹ Az 1910-es években Abet a bridgeporti *Evening Star-Herald*ban publikált cikkeket.

²² KENDE 1927 II, 127.

²³ KOVÁCS 1965, 332.

²⁴ A burdosház (boarding-house) családi vagy vállalati fenntartású munkásszállás volt a kelet- és délkelet-európai munkáskolóniákon a 19. század végétől a 20. század első évtizedeiig. A burdos (ang. boarder) bérlő, albérlő, aki havonta fizetett lakbért, és külön az étkezésért és a mosásért. A magyar burdosok életéről és az azt jellemző, kissé túldimenzionált, sztereotip folklórról lásd: VÁZSONYI 1987, VÁRDY 1999. A burdosházak egészségtelen világának egyik első szociológiai láttelepe, Margaret Byington 1910-es kutatása. BYINGTON 1974.

színpadain és irodalmában, a korabeli élclapok kigúnyolt alakjai közt a sztereotipikus görbelábú és nagyorrú zsidó házaló állandó figuraként neveltette a közönséget és olvasót.²⁵ A zsidó házaló saját maga énekel elesettségeről és kiszolgáltatottságáról egy „amerikás” énekében:

„Mikor jüthem Omerikhába,
Ozt mondták, haty szapat fatyok;
Fiok dapáltak melbe, hátba –
Oj, csontom mast is rapog.”²⁶

A komikumot a nyelvi fordulat és az antiszemita helyzet adja, mivel a kereskedőt még a gyerekek is megdobálják, ami érvényes volt úgy az óhazai, mint a 19. század végi amerikai viszonyokra.²⁷

Mint azt a peddler éneke is jelzi, a szociáldemokrata Abet Amerikája nem az aranybányák országa, a szerző nem írt dicsőítő énekeket az országról, ahogyan tette azt Kemény György és Rudnyánszky Gyula.²⁸ A *Csoda Tükör* egyik ironikus dalbetéjében az európai ember számára meghökkenítő dolgokat sorol fel a nagyvárosi dzsungelről:

„Amerika csoda népe, ha ha ha,
Oszlopot épít az égbe, ha ha ha;
Haj, sohsem lesz a világ vége, ha ha ha,
Ha ha ha, bumtázom, ha ha ha.”²⁹

Senki sem vitte ezt a világot színpadra ilyen komikummal és szereplőkkel, mint Abet, aki ebben a könnyed műfajban, annak ellenére, hogy a későbbi kivándorolt írók és költők is próbálkoztak színpadi jelenetekkel, úttörő zsánerszínpadot teremtett. Abet követői kevesen voltak és többségük autodidakta munkásként, mesteremberként kereste kenyerét (pl. Berák Pál, Labanics Miklós), és így nem vállalkozhattak a színdarabírás fortélyainak elsajátítására. A rövid bohózatok és egyfelvonásos népszínmű utánzatok azonban sokáig kedveltek maradtak a műkedvelő színházak repertoárjaiban.³⁰ A színdarab nem volt hálás műfaj, ritkán vállalkoztak írására az

²⁵ VÖRÖS 2003.

²⁶ ABET 1896, 12.

²⁷ A zsidó peddler alakja az amerikai német népszínművekben szintén megtalálható, l.: KÖEGEL 2009, 162, 225.

²⁸ Itt például Kemény több olyan versére gondolok, mint például *Hozsánna Amerikának* („Seholse boldogabbak a népek, / mint kik ide reménykedve léptek”) vagy *George Washington, Amerikához, Abraham Lincoln* és a *Senator Borah*. Ez utóbbi verse William Borah-ot, a progresszív amerikai republikánus szenátort dicsőíti, akinek neve a Versaille-i békeszerződések ellenzőjeként (is) fennmaradt.

²⁹ ABET 1896, 32.

³⁰ Kende Géza művében több hasonló bemutatót említ, külön kiemelve a mészáros-író Berák Pál (1869–1946) darabjait (*A bíró lánya, Tévesztett utakon, Bosszú*), amelyet a Chicagói

első generáció tagjai, hacsak valamilyen felkérésre nem.³¹ A korszakból csak egy-két egyfelvonásos bohózat, szkeccs maradt fenn, amelyet főleg amatőr önképzőkörök adtak elő speciális, ünnepi alkalmakkor.³²

Ezért is fontos az öregamerikás Tarnócy Árpád, akit a korabeli magyar kultúrpolitika is kiemelkedő szerzőnek tartott, mivel nemcsak verseivel, de novelláival és egy népszínművével is képes volt Amerika magyar irodalmáért küzdeni évtizedeken keresztül. Az *Éneklő hajnalok* címmel 1932-ben megjelent verseskötet szerzője 1911-ben vándorolt ki Amerikába, ahol kiváló lapszerkesztőként és újságíróként tevékenykedett. 1936-os három felvonásos színdarabja, *A nagy örökség* valójában nem remekmű, még a népszínmű műfajában sem, és egyáltalán nem mérhető a két világháború emigránsainak (Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc) sikeres darabjaihoz.³³ A három időkeretben játszódó történetet Tarnócy valószínűleg a Verhovay Segély Egylet felkérésére írta, megörökítve a magyar bányászok szerepét annak létrehozásában.³⁴ A főszereplő a három-generációs Bardócz család, valamint a kolónia jelleg-

Magyar Önképző és Dalkör az 1900-as évek elején előadott. KENDE 1927 II, 288–289. Kár, hogy ezek közül az amerikai darabok közül nem maradt fenn jóformán egy sem hazai gyűjteményekben.

³¹ Kemény György is írt operettet és egy amerikai magyar témával foglalkozó népszínművet: *Táncos Klári*, amelyhez az ünnepelt Serly Lajos írt zenét. Sajnos ezt eddig még nem tudtam sehol sem megszerezni. Említésre méltó még Szabó László *Irredenták* című nacionalista verses drámája két felvonásban. SZABÓ 1923. A színdarab nemcsak irrealitása – az elszakított Felvidéket lelkes magyarok visszafoglalják –, hanem rímekkel és alliterációkkal elnehezített verses szövege miatt sem ültethető színpadra. Több mint valószínű, hogy nacionalista szólamai és nem irodalmi értéke miatt jelentették meg Budapesten a drámát.

³² Egy ilyen egyfelvonásos jelenet található a Magyar Bányásznaptár 1925-ös számában, a *Bányászgyerek álma* címmel. A hazavágyódásról szóló és a szerző neve nélkül publikált jelenetet valószínűleg a Magyar Bányásznaptár valamelyik munkatársa (Fülöp Ilona, Fáy Fisher Andor) írta. Hasonló, négy jelenetből és dalbetétekből álló darabot írt Pólya László a clevelandi Első Magyar Református Egyház 25 éves jubileumára *Huszonöt Év* címmel 1916-ban. Lásd: PÓLYA 1924, 115–166.

³³ TARNÓCY 1936, 93–119. A számokhoz Füzy István (Stephan Fuzy, 1886–1952) komponálta a zenét. Füzyről nem tud a magyar zene- és irodalomtörténet, Nagy Csaba emigráns irodalmi lexikonában sem találni róla információt. Az eperjesi születésű Füzy 1912-ben vándorolt ki Amerikába, és hamar a clevelandi magyar kulturális élet ünnepelt tagja lett. Karmester, orgonista, dalárdavezető, színész és komponista volt, sőt verseket is írt. Sok amerikai magyar öregamerikás költő (pl. Tarnócy) versét zenésítette meg, néhányat angolul publikáltak is. Több operettje (pl. *Three men and a girl*) és angol dala ismert. Füzy Miamiában, Floridában halt meg.

³⁴ A Verhovay Segély Egylet 1886-ban Pennsylvania államban, Hezletonban alakult meg magyar bányászok közreműködésével. Az 1950-es évektől sorozatosan egyesült más egyletekkel és betegsegélyző szervezetekkel; a legfontosabb volt az 1955-ös Rákóczi Segélyegylet, majd 1979-ben a Bridgeporti Szövetséggel való egyesülés. 1972-ben vette fel a

zetes figurái: magyarok, szlovákok, amerikaiak, bányászok, burdosok, egy árvagyerek és egy amerikai foglalkozás, a pénzküldő ügynök. Ahogyan az elvárt egy népszínműben, az énekes-táncos betétek uralják a darabot, azonban az ismert népdalok és nóták helyett Tarnócy megfelelő darabokat komponált, ezzel is hangsúlyozva színdarabja unikumát. A dalbetétek három külön tematikai csoportba sorolhatók, amelyek külön hangulatot, érzelmi töltetet reprezentálnak: a népiesség (*Sárgarigó száll a fára*), az amerikai magyar munkásmozgalom (*Verhovay himnusz*) és az újhazában született amerikai népdalok. A *Sárgarigó száll a fára* már-már a magyar népdal jó minőségű utánezata lehetne (legközelebbi honi változata a *Sárga rigó fölszállott a fára*, *Búsul szegény, mer' elhagyta a párja*):

„Sárgarigó száll a fára,
Azon is egy száraz ágra,
Nem is sárgarigó már a’,
De a szívem árvasága.”³⁵

Ám Tarnócy nem követte a népdalszövegek jellegzetességeit, az egyszerűséget, és a frappáns tömörséget felcserélte a költő kispolgári társadalmi státuszából fakadó – és a magyar nóták világában jól ismert – népiesség nyelvezetével:

„Sárgarigó száll a fára,
Se bakancsa, se csizmája,
Ha vóna egy pár csizmája,
Nem is szállna száraz ágra,
Hanem ű is így bokázna.”³⁶

A második témát a segélyegylet himnusza adja, amit talán már maga a Verhovay Egylet utódintézménye, a The William Penn Association sem ismer, és híven tükrözi az akkori barátság-testvériség, az összefogás gondolatát. A dalszöveg távol áll minden, a 20. század elején divatos munkásmozgalmi dal radikalizmusától és kapitalizmus-ellenességtől, ez nem is illett volna az asszimiláció egyik védőbástyához, a Verhovay Segély Egylet működéséhez:

„Óh, szép a harc az életért,
Ma minden testvér egyetért.
Egymásért élni, halni szent.
A testvérelet mind mienk,
A testvérelet mind mienk.

William Penn Association nevet. A segélyegylet jubileuma még Pólya Lászlót is megihlette, *Aranylakodalom* című hosszú versét erre az évfordulóra írta. Lásd: PÓLYA 1937, 16–18. Pólya munkásságáról Várdy Huszár Ágnes kis tanulmánya figyelemre méltó, VÁRDY 1985, 212–218.

³⁵ TARNÓCY 1936, 94.

³⁶ TARNÓCY 1936, 94.

Itt forró szívvel vár a dal,
Te nagyvilágba vert magyar.
Keblünkre várni, zárni szent.
A testvérelet mind mienk.³⁷

A harmadik tematikát (amerikás népdal) Tarnócy jól ismerte, és bár a formai követelményeit nem használta, az amerikai magyar élet, a nehéz munka és az óhazai iránti honvágy és – ami különösen jellemző volt az öregamerikás mentalitásra – az idegen földben való eltemetés (lényegében a halálfélelem) témáit szerette felhasználni.³⁸ A *Nagy Örökségben* Tarnócy nem engedett csupán ennek a csábításnak, és ahelyett, hogy mindenki által ismert amerikai dalokat használt volna fel, saját szerzeményeivel rukkolt elő. Az első csasztuska ízű ének, bár ekkor ezt a kifejezést még hírből sem ismerték, az amerikai bányász árvájának szájából hangzik el, és a szalonna fogyasztást figurázza ki:

„Jótágas a dinner bucket
Belefér, belefér
Egykét karéj jókenyér,
Jókenyér, jókenyér.
Óh, istenem, de jó az is,
De a magyar aszongya,
Hogy legjobb a szalonna.
Szalonnához bugylibicska.
Egy porció borovicska,
Arra meg a »szedte-vette,
Adta fikom teremtette.«³⁹

Ami különösen érdekessé teszi a dalt, az az angolszász kontextusban ismert sztereotípiája: amerikai berkekben a szalonna lényegében a hunky-gyűlölet, az amerikai munkások által lenézett kelet-európai bevándorló iránt érzett megvetés szimbólumaként élő toposz volt (az olaszokat a fokhagymaszaguk miatt gúnyolták).⁴⁰ Egy Wilkes-Barre-n (Pennsylvania) gyűjtött amerikai bányászdal a magyarok és a szlávok, valamint az angolszász bányászok közti ellenszenvet illusztrálja. A *Magyar keresztelőben* (*A Hungarian christening*) a magyar bevándorló munkások egy angol bányászt kérnek fel keresztapának, aki a templomi szertartás után az ünnepi ebédet megvetően visszautasítja. Az ének magyarellenessége nyilvánvaló:

³⁷ TARNÓCY 1936, 102.

³⁸ A halálfélelem sajátos toposza a szülőföldtől való távoli halál és az idegen földben való elhantolás. KÜRTI 2007a,b, 2012.

³⁹ TARNÓCY 1936, 97.

⁴⁰ A téma lírikus feldolgozása Rudnyánszky Gyula *Egy szál virág* c. verse. RUDNYÁNSZKY 1935, 62–64.

“When we got to the house, sure I gazed on the dinner.
 My women then she sez “We’ll ate none o’ their rot.”
 There were lumps of baloney with fat pork and cabbage
 And dried up store cakes with raisins on top.
 They asked me to ate, I refused them politely.
 Oh, my, when I did, sure I thought they’d go wild,
 If I hadn’t run, they would kill me completely.”

Majd ez után így folytatódik az ének:

“The Hungarians and Slavish ate cornbeef and cabbage
 And poured whiskey in them till I thought they’d go wild;
 I sat on me sate and ‘fraid for the spake,
 The day that I stood for the Hungarian child.”

„(Amikor a házhoz értünk, csodálkozva néztem az étkeket,
 Mondta is asszonyom: mi nem eszünk ilyen förtelmet.
 Diribdarab ocsmányság, disznózsírral, káposztával,
 Száraz bolti sütemény, megszórvva mazsolával.
 Kínálgattak, de udvariasan visszautasítottam.
 Oh, jaj, mikor ezt tettem, megvadulnak azt gondoltam,
 Ha nem szaladok el, talán megöltek volna...
 Magyarok és szlávok marhahúst káposztával esznek,
 Locsolgatják viszkivel, ettől majd megvesznek;
 Ültem a helyemen, még csak mukkanni sem mertem,
 Azon a napon, mikor a magyar gyereket megkereszteltem.”⁴¹

Ilyen hangnem nem található az amerikai magyar népdalokban, amelyek mintájára Tarnócy dalbetéteit írta. A szerző a magyar munkások kiszolgáltatottságát, elhagyatottságát írja le anélkül, hogy a népdalok egyszerűségét és tömörségét megőrizné:

„Pencelvániába, Fekete a bánya.
 Pencelvániába
 Még a galambnak is fekete a szárnya.
 Nincs is más fehér itt Pencelvániába,
 Csak a babám válla,
 Csak a babám álma.”⁴²

Az amerikai népdalok egyik központi témája a honvágy, az óhazai élet dicsőítése, az otthon maradt családtagok és rokonok emlegetése, ami nem hiányzik legtöbb

⁴¹ KORSON 1964, 133–134.

⁴² TARNÓCY 1936, 107.

öregamerikás költő és író munkájából, így Tarnócyéból sem. Tarnócy amerikai nő-táiban, ahogyan költeményeiben, az óhaza utáni sóvárgás és fájdalom, főleg a muskátlis parasztház és a mitikus, talán sohasem létező közösségcentrikus falu – a költő a nyolcszáz lelkes Ipolytarnócon (ma Ipelsky Trnovec) született – állandósult elemként jelentkezik.⁴³ A darabban a szerző illeszkedik a népszínmű követelményeihez: a szöveg nem éri el a költészet szintjét, a szimbolizmus, a szóképek és rímek a könnyed és mindenki számára érthető határon belül maradnak. A legfontosabb valójában az amerikai magyarság általános érzelmi hangulatának leírása, a honvágy, az árvaság az idegenben fenntartott búslakodó kivándorlók lelkiségének ábrázolása.⁴⁴ Mindezek jellemzik Tarnócy líráját, ahogy azt korábban Reményi József is megállapította, amikor így írt a költőről: „Nincs magyar ember Amerikában, aki olyan szépen tudna sírni, mint Tarnócy. S nincs, akiben a magyar vérmérséklet palóc színe annyira újjongó fájdalommal tudna felsikoltani, mint Tarnócy egyik másik versében.”⁴⁵ Pedig Pólya László is hasonlóképpen versel, ámbár ő inkább sirat, mint sír – „A magyarnak az a hivatása, Hogy baját, könnyét csak maga lássa”, írja *Ajánlás* című versében.⁴⁶ Tarnócy költészete az árvaság költészete, ahogyan Kemény György a bujdosásé, nem csak az idegen hazában élő magyarokat énekl meg, az elhagyott és kiháló-félben maradt óhazai falu siratásában teljesül ki költői hitvallása. A darab egyik énekében:

„Hogy is mondta, hogy is mondta?
 Árva síron árva virág: boldog álom.
 Szegény, szegény, árvamagyar
 A sírodra ráteszem az én virágom.
 Jöjjön a kis falu hozzád
 Ezer könnyes csillagszemmel.
 Úgy nézzen rád a mennyország
 Gyönyörű kis Magyarország
 Ebben a nagy idegenben.”⁴⁷

Az idegenség érzületét csak fokozza az interetnikus lét, amelynek hangsúlyozását a különböző etnikumú szereplőkre hárítja. A burdosasszony (Podlupkáné) alakját, ma-

⁴³ Pólya László hasonlóan használja a muskátli szimbolizmust egy magyar bányásztelepről írt versében: „Amott egy kis ház. Apró ablakában / Muskátli, szegfű – hú magyar virágok; / Kik nem hagyják el itt sem ezt a népet.” PÓLYA 1917, 6. A muskátli (*Pelargonium*) nem-hogy nem magyar, de még csak nem is európai virág, hazája Dél-Afrika és Nyugat-Európából csak a 18. század végén érkezett meg Magyarországra.

⁴⁴ Tarnócy munkásságának jó része elveszett, ezernyi verse és kézírata az enyészeté lett. Bán Oszkár írta: „Tarnócy relikviái, éppenúgy, mint a legtöbb amerikai magyar költő írásai, eltűntek, elpusztultak, örökre elvesztek.” Lásd BÁN 1976, 704.

⁴⁵ REMÉNYI 1929.

⁴⁶ PÓLYA 1917, np.

⁴⁷ TARNÓCY 1936, 101.

karóni, tört magyar beszédét, valamint házsártos természetét a darab gúnyos-komikus hangulatának fokozása érdekében kinagyítja. A karakterszerep, ahogyan Abetnél a zsidó házaló, monarchiabeli toposz: a tót bumfordisága, erkölcstelensége a kinevetést szolgálta a 19. század népszínműveiben. Tarnócy Podlupkánéja a 19. századi élclapok állandósult figurája, Papanek Dani mintájára készült. Papanek egy érdekes transzformáción keresztül került a magyar köztudatba, annak ellenére, hogy eredete a bécsi Bruno Zappert 1880-as öt felvonásos énekes-burleszk népszínműve, *Ein Böhm in Amerika*.⁴⁸ A darab egy Hamburg–Kalifornia road-show: hajóutazással kezdődik egy indiánok lakta szigeten, és new york-i rendőrőrsön folytatódik, hogy aztán egy kaliforniai farmon fejeződjön be. Zappert darabja a *Tót legény Amerikában vagy utazás Chicagóba* címmel futott, és főszereplője a nevetséges, élclapokból (Borszem Jankó, Mátyás Deák) átvett szlovák–tót Papanek Dani lett. A jócskán átalakított Zappert-ötlet, a későbbi körülményeknek megfelelően, amerikai magyar vándorszíntársulatoknál is megjelent. Endrey Jenő (1891–1967) 1923-ban szerződés nélküli színészekből alakított társulatot az USA-ban, amire így emlékezett vissza: „Három nap alatt összeállítottam a darabot, megrajzoltam egy mulatságos tót figurát, amelyről nagy képes plakátot csináltattam. Papanek Dani kalandjai Amerikában. Az amerikai magyarság tömegesen a magyar falu kivándoroltja és éreztem – hogy mint Göre Gábor – Papanek Dani tót figurája is vonzerővel bírna egy színdarab keretében.”⁴⁹

Tarnócy darabjában Papanek helyett a burdosasszony Podlupkáné testesíti meg a komikus tót bevándorlót, aki nem csak a férfinépet, az alkoholt sem veti meg. Nem csak beszédében, éneklésében is gúnyos ez a szerep, aki maga is gúnyolódik egy mankós rokkant bányászon:

„Drim-drum, akárhogy is nézlek,
Drim-dum, Samu bácsi részeg.
Drim-drum, drimi-drumi-drága,
Táncra áll a Samu bácsi
Mind a három lába.”⁵⁰

Az amerikai lét idegenségét maguk az amerikai szereplők megjelenése is hangsúlyozza. A Vöröskereszt képviselője, az amerikai Miss McDermott Podlupkánéhoz hasonlóan töri a magyart, bár azt nem tudjuk meg, hogyan is tanult meg magyarul, Tarnócy sejteti, hogy magyar tudása talán családi háttéréből fakad. Egy amerikai árva (Mary Jean Norton) is szerepel a darabban, aki magyarok közt nevelkedve szintén töri a nyelvet, ám ennek ellenére kiválóan énekel magyarul. Később, az utolsó részben ő lesz a főszereplő család fiának felesége, ami jól mutatja a Tarnócy jövődölte második generáció asszimilációjának természetességét. Tarnócy színdarabjában nincs helye sem a társadalmi kritikának, sem pedig az Amerika-ellenességnek, a magyarok énekelnek, viccelődnek, és csak az érdekli őket, hogy – természetesen

⁴⁸ ZAPPERT 1880.

⁴⁹ Idézve Sárossy Szüle Mihály színháztörténeti munkájában, SÁROSSY SZÜLE 1982, 171.

⁵⁰ TARNÓCY 1936, 106.

az egyéni boldoguláson túl – a Verhovay Segély Egylet létrejöjjön, és jól szolgálja a munkásokat. A darab utolsó jelenete az ifjú pár egybekelése, és ezzel az ünnepi hangulattal fejezi ki a szerző a jövőbe vetett pozitív hitét. Az amerikaivá válás úgy Abet, mint Tarnócy népszínművének látens mondandója a szükséges kétnyelvűség, és ezt az amerikai vagy amerikanizálódó szereplők hivatottak erősíteni.

Az öregamerikás magyar költők nem csak verseket, nótaszövegeket is írtak, ahogyan az már Abet Ádám működésében is látható. 1919-ben jelent meg Bridgeportban a *Napkelettől-naplementig* kiadvány, s ebben Abet húsz verséhez Kedves Imre (James Kedves) komponált zenét.⁵¹ Abet nyomdokain haladva, Akronban Tarnócy Árpád sem volt ismeretlen ebben a műfajban. Az 1931-ben Bridgeportban kiadott és 12 magyar nótát tartalmazó *Kedves Album* egy ilyen közös munka eredménye: a verseket Tarnócy és kevésbé ismert szerzők írták, a zeneszerző természetesen Kedves Imre (James Kedves) volt, a hangszerelés pedig Gyurcsák Árpád munkája.⁵² A vállalkozás sikeres lehetett, mert 1933-ban egy újabb, ezúttal angol nyelvű kompozícióval jelentek meg (*Forget your troubles, dream of tomorrow*), a szöveg azonban már az ismeretlen Kalman Birtha szerzeménye volt. Mindkét album Kedves saját kiadásaként került forgalomba.⁵³

Tarnócy nótái amerikai magyar lapok hasábjain jelentek meg, nem annyira versesköteteiben, amelyek Könnnyű László szerint „eladhatatlanul heverték a buffaloi magyar kultúrkör letétjében, míg a háború alatt fillérekért adták el papírzúzonak”.⁵⁴ Egy ilyen *Palóc dalnak* titulált verse éppen a kis magyar bányászvároskában kiadott *Magyar Bányászlap* hasábjain látott napvilágot *Himlervillei estharangszó* címmel:

„Tennap mező, hónap bánya,
az a legény, aki állja.
vaj – akinek vígan zendül,
tennap, hónap a nótája.

Eccer élet, másszor álom,
mán én valahogy csak állom,
ha a szívem fáj is néha,
nem érzik meg a nótámon.”⁵⁵

⁵¹ A dalszövegek megjelentek Abet korábbi kötetében, l.: ABET 1920.

⁵² *Kedves Album: 12 magyar nóta, Írta Tarnócy Árpád, Kedves Imre, Balkányi Antal és Krausz Bertalan. Zenéjét szerző Kedves Imre.* Kedves Imre – Gyurcsák Árpád, Bridgeport, 1931.

⁵³ Catalogue of Copyright Entries, Part 3. Musical composition, No. 4., 1933. Washington DC.: Government Printing Office, 1934, 323.

⁵⁴ KÖNNYŰ 1961, 43. Tarnócy legtöbb verse elszórtan, különböző újságokban, naptárakban, évkönyvekben jelent meg. Egyetlen verseskötete az 1930-ban megjelent *Éneklő Hajnalok* volt.

⁵⁵ *Magyar Bányászlap*, 1923. augusztus 9., 11, 32, 8.

Azonban senki sem emelkedett olyan magas fokra ebben a népies műfajban, mint a tehetséges és kitűnő Rudnyánszky Gyula. Rudnyánszky rövid amerikai tartózkodása alatt (1905-től 1912-ig) a kivándoroltak lelki bajait, a családnélküliséget, az otthon utáni sóvárgást egyéni nyelvezettel, sajátos szimbolizmussal tudta megfogalmazni.⁵⁶ Tudását a népköltészetéről nem lehet kétségbe vonni: egy terjedelmes népdalkötetet szerkesztett még Budapesten, amelyet népszerűsége miatt hamarosan bővített kiadás követett (*Ezeregy: legnépszerűbb, legszebb magyar népdal*, 1888, 1900). A népies hangvétel Kemény és Szécskay verseire is ráillik – a *South Bend-i köszörűsök* még Bán Oszkár szerint is „úgy hangzik, mint egy népdal”.⁵⁷ Rudnyánszky nem is tagadta azt, hogy a népdalok mintájára írta verseit, és a népköltészetből vette köszöntőinek formáját, hangnemét. Rádöbbenve a szegény munkásréteg kizsákmányolt, lehetetlen helyzetére, a kapitalista ipar jellemére, főmotívumként verseiben hasznosította mindezt. Éppen ezért a legkritikusabb és keményebb amerikai verseket Abet után Rudnyánszkytól ismerjük, ugyanakkor ő találta meg azt a realistább népi hangot is, amely alapjaiban befolyásolta és egyben hasznosította is az amerikai magyar folklórt.⁵⁸ Gyűjteményében számos kis verse például éppen a legsajátosabb amerikai tematikáról, a burdoséletről szól:

„Nem vagyok én burdon senkinél, Nem is élek holmi jenkinél,
Bárha szénpor ropog alattam, Szabad magyar legény maradtam.”⁵⁹

Hasonló egy másik: „Régen nézem, Valamelyik majnás plézen, Melyik ház lesz jó, Csinos és olcsó, Turbékoló párnak való.”⁶⁰ A szövegeket ő maga faragta, de nem kizárt az sem, hogy hasonlókat hallott másoktól is, ám a népköltészeti indíttatás nyilvánvaló. Rudnyánszky köszöntőket és beszédeket írt, ahogyan tette azt Tarnócy és Kemény is; ezekben megjelennek a szalonosok, az öregamerikások, gyári munkások, bányászok (*Majnásra*), egyik pedig a *Burdostárs* nevet kapta.⁶¹ Könyve leghumorosabb része az amerikai vőfélyversek és a rikkantások, ahogyan olvasható *A násznéphez esküvő előtt* címűben:

„Tisztelt sokadalom, kedves nászvendégek,
Ím mostan elétek kérő szóval lépek,
Nem vagyok én szurtos, kényszeredett burdos,
Aki mindig muffol, rosszhelyeken bujdos,
Első vőfély vagyok, nincsenek itt vakok,
Hát kiki láthatja: rajtam minden ragyog.

⁵⁶ RUDNYÁNSZKY 1907.

⁵⁷ BÁN 1976, 703.

⁵⁸ A nyomtatásban megjelent amerikai magyar populáris – vagy népköltészeti gyűjteményt Nagy Dezsőnek köszönhetjük. Lásd NAGY 1978, 1979.

⁵⁹ RUDNYÁNSZKY 1907, 141.

⁶⁰ RUDNYÁNSZKY 1907, 141.

⁶¹ RUDNYÁNSZKY 1907, 205.

De mit kerülgetem, mint macska a kását?
Kérjük ki e házra Istennek áldását!
Esküvőre indul innen egy leányzó,
Kinek boldogságtól két szeme sugárzó!
Ez útjának nyomán bő áldás fakadjon,
Hogy-amíg él, mindig ily boldog maradjon!”⁶²

Ennél is egyedibbek a bevándorlók kulturális másságát mutató rikkantások, táncszók:

„Már az pajtás valóban kár:
Vőlegény vagy és nem bankár.

South Bend messze van New Yorktul.
Addig szaladsz e jó bortul.

Bor, pálinka, ser,
Aki iszik, nyer.

Dinom-dánom lakodalom,
Ha nem iszol:
Rágódj holtig csuing-gamon!

Amerika jó tágas,
Mégsincs benne kútágas.

San-Francisco messze van,
Iszik, kinek esze van.

Az Egyesült Államokban
Nem mulat ma senki jobban.

Talán kis babát visznek
A fiatal miszisznek?
Gyöngyömadta misziszke,
Az urának mit visz be?

Néger, kendi, arany fog,
Rajtam a bor ki nem fog.”⁶³

⁶² RUDNYÁNSZKY 1907, 290.

⁶³ RUDNYÁNSZKY 1907, 309–310.

Abet Ádám, Tarnócy Árpád és Rudnyánszky Gyula amerikai munkássága nem közismert a mai magyar irodalomtörténetben. Nevük, ahogyan a többieké (Kemény, Nyerges, Pólya, Szabó stb.), főleg amerikai magyar kutatóknál bukkan fel, ott is inkább kortörténeti kuriózumként, mintsem a magyar irodalom elhagyhatatlan művelőiként. Ez a marginalitás egyfelől érthető – az idő sok mindent feledtet, az elődök munkáit főleg szelektálva és kivételes esetekben forgatják az utódok. Ugyanakkor nem tagadható az, hogy az amerikai kivándorlás első generációs költői és írói maradványt alkottak: hozzájárultak a magyar irodalom terjesztéséhez, megőrzéséhez, továbbfejlesztve érdekes és színes változatokkal gazdagították. Ezen túl nekik köszönhető a kitértorgott „másfél millió emberünk”-ről a verses és prózai pillanatfelvételek készítése, amelyek nélkül lehetetlen lenne egy sokkal árnyaltabb kép megalkotása az amerikai magyarságról. Az öregamerikás költők munkáinak fontos, ám nem mind egyikőjük által hűen követett jellegzetessége a népies hangvétel, a népdalok és népköltészet utánzása, amiben nem alkottak mást, mint amit a 19. század (népszínművek, magyar nóták) kitermelt magából. Ennek ellenére egyesek követték a 19–20. század fordulóján divatos radikális liberális és szociáldemokrata ideológiát, mások munkásságában inkább a nemzeti és vallásos elkötelezettség vált uralkodóvá. Műveik alapos tanulmányozásával megtalálható az az egyéni és különleges elbeszélőstílus és lírikusság, amely önmagában is figyelmet érdemel. Az öregamerikás nemzedékre való emlékezés Rudnyánszky Gyula versének mondandóját erősíti: „Kinek nevét beszötte már a pók, / Feltámasztják a késő kutatók”.⁶⁴

BIBLIOGRÁFIA

ABET 1891

ABET Ádám: *Csoda Tükör. Népszínmű 4 felvonásban*. A szerző, New York, 1891.

ABET 1892

ABET Ádám: *Magyar levelek Amerikából*. A szerző, New York, 1892.

ABET 1920

ABET Ádám: *Social conscience, or homocracy versus monarchy, in story, verse and essay*. Co-Operative Publishing, Bridgeport, 1920.

BÁN 1973

BÁN Oszkár: Az amerikai magyar irodalom kezdetei, népdalok. *Ötágú Síp*, 3. 1973. 213–221.

BÁN 1976

BÁN Oszkár: Az amerikai magyar költészetéről. *Irodalomtörténet*, 58. évf. 1976. 3. szám, 697–711.

⁶⁴ RUDNYÁNSZKY 1935, 40. Rudnyánszky posztumusz kötetét – *Húrpengetés* – a karmester és zeneszerző rokon, Sandor Rudnyánszky, a neves geológusprofesszor, Albert J. Rudman (1928–2013) apja szerkesztette és adta ki.

BÁN 1977

BÁN Oszkár: *Zsidó versek*. Cleveland, Classic Printing, 1977.

BÉLÁDI–POMOGÁTS–RÓNAY 1982

BÉLÁDI Miklós–POMOGÁTS Béla–RÓNAY László: A nyugati magyar irodalom (vázlat). In: BÉLÁDI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története, 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 323–355.

BÓKA 1958

BÓKA László: Egy megjegyzés, egy jegyzet és egy javaslat Abet Ádám körül. *Filológiai Közlöny*, 4. évf. 1958. 3–4. szám, 489–495.

BYINGTON 1974

BYINGTON, Margaret F.: *Homestead. The Household of a Mill Town Pittsburgh, Pa.* (1st, ed. 1910) University of Pittsburgh, Pittsburgh, 1974.

CZIGÁNY 2006

CZIGÁNY Lóránt: A nyugati magyar irodalom mibenléte. <http://www.kortarsonline.hu/2006/04/a-nyugati-magyar-irodalom-mibenlete/6140> (2016. 4. 20.).

FEJŐS 1993

FEJŐS Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940*. Közép-Európa Intézet, Budapest, 1993.

KEMÉNY 1944

KEMÉNY György: *Élet könyve (Book of Life), 1892–1942*. Az Amerikai Magyarság, Detroit, 1944.

KENDE 1927

KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története. II. A Szabadság Kiadása*, Cleveland, 1927.

KOEGEL 2009

KOEGEL, John: *Music in German Immigrant theater. New York City, 1840–1940*. University of Rochester Press, Rochester, 2009.

KORSON 1964

KORSON, George: *Minstrels of the Mine Patch: Songs and Stories of the Anthracite Industry*. Folklore Associates, Hatboro, 1964.

KOVÁCS 1965

KOVÁCS József: Abet Ádám amerikai évei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965. 3. szám, 331–333.

KOVÁCS 1977

KOVÁCS József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban. 1920–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

KÖNNYŰ 1961

KÖNNYŰ László: *Az amerikai magyar irodalom története. Szemelvényekkel*. Amerikai Magyar Írók Munkaközössége, St. Louis, 1961.

KÜRTI 2007a

KÜRTI László: Halál és identitás az emigrációban. *Kharón*, 11. évf. 2007. 3–4. szám, 110–139.

KÜRTI 2007b

KÜRTI László: Idegen hantok alatt. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60. esztendő Novák László Ferenc tiszteletére.* Arany János Múzeum, 2007, 511–547.

KÜRTI 2008

KÜRTI László: Település, migráció, kivándorlás. In: NOVÁK László Ferenc (szerk.): *Tradicionalis kereskedelem és migráció az Alföldön.* Arany János Múzeum, Nagykőrös, 2008, 513–533.

KÜRTI 2012

KÜRTI László: 'For the last time': The Hiltman-Kinsey post-mortem photographs, 1918–1920. *Visual Studies*, Vol. 27, No. 1 (2012), 91–104.

NAGY Cs. 2000

NAGY Csaba (szerk.): *A magyar emigráns irodalom lexikona.* Argumentum, Budapest, 2000.

NAGY D. 1978a

NAGY Dezső: *Az amerikai magyarok folklórja.* I. Folklór Archívum 8. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1978.

NAGY D. 1978b

NAGY Dezső: *Az amerikai magyarok folklórja.* II. Folklór Archívum 11. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1978.

NYERGES 1911

NYERGES Szilárd: *Nyerges Szilárd költeményei.* A szerző, Cleveland, 1911.

PÓLYA 1917

PÓLYA László: *Felhők. Pólya László versei.* A „Szabadság” Nyomása, Cleveland, 1917.

PÓLYA 1924

PÓLYA László: *Délibábok népe. Pólya László második verses könyve.* A szerző, Pittsburgh, 1924.

PÓLYA 1937

PÓLYA László: *Az én pipám.* Gáll Béla könyvnyomdája, Cleveland, 1937.

REMÉNYI 1929

REMÉNYI József: Miért nincs amerikai Magyar irodalom? *Korunk*, 1929. június
<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1929&honap=6&cikk=4883> (2016. 04. 25.).

RUDNYÁNSZKY 1907

RUDNYÁNSZKY Gyula: *Amerikai felköszöntők.* A Magyar Napilap sajtóján, Cleveland, 1907.

RUDNYÁNSZKY 1935

RUDNYÁNSZKY Gyula: *Húrpengetés.* St. Marks Printing and Publishing, New York, 1935.

SÁROSSY SZÜLE 1982

SÁROSSY SZÜLE Mihály: *Misztér Jávor. Az amerikai magyar színház története.* Püski, New York, 1982.

SZABÓ 1923

SZABÓ László: *Irredenták. Drámai költemény két felvonásban. Amerika. Budapesti Hírlap*, 1923.

TARNÓCY 1936

TARNÓCY Árpád: A nagy örökség. Énekes színmű 3 felvonásban. Zenéjét írta FÜZY István. *Verhovay Lapja*, Vol. XIX, No, 2 (1936), 83–119.

VÁRDY H. 1985

VÁRDY Huszár Ágnes: Az amerikai magyar irodalom kezdetei: Pólya László költői arcképe. In: *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai 1981. augusztus 10–14.* Magyar Filológiai Társaság, Budapest, 1985, 212–219.

VÁRDY B. 1999

VÁRDY Béla: 'Plész': Az emigráns „burdosházak” [munkásszállók] világa a századforduló Amerikájában. *Forrás*, 10, 9, 1999.

http://epa.oszk.hu/02900/02931/00015/pdf/EPA02931_forras_1999_10_09.pdf.

(2016. 04. 25.).

VÁZSONYI 1978

VÁZSONYI Andrew: The Cicisbeo and the Magnificent Cuckold. Boarding House Life and Lore in Immigrant Communities. *Journal of American Folklore*, 91. évf. 360. 1978. 641–656.

VÖRÖS 2003

VÖRÖS Kati: Judapesti Buleváron. *Médiakutató*, 2003, Tavasz.

http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavasz/02_judapesti_bulevaron

(2016. 04. 24.).

ZAPPERT 1880

ZAPPERT, Bruno: *Ein Böhm in Amerika*. Adolph W. Künast, Wien, 1880.

IRODALOM ÉS FILOZÓFIA: THOMAS MANN ÉS FRIEDRICH NIETZSCHE

LENDVAI L. FERENC

Thomas Mannt egész élete során foglalkoztatta Nietzsche gondolatvilága. Korai nagy elméleti műve, az 1915 ősze és 1918 februárja között írt *Betrachtungen eines Unpolitischen* egy helyütt így adja meg az író szellemi ideáljait: „Az a három név, amelyet meg kell neveznem, ha szellemi-művészi műveltségem alapjait keresem, örökre összefonódott szellemek ama hármas csillagzatának nevével, amely hatalmasan és fényesen ragyog a német égbolton – azok nem bensőségesen német, hanem európai eseményeket jelölnek: Schopenhauer, Nietzsche és Wagner”; habár a késői Nietzsche már itteni álláspontja szerint is gyakran groteszk és fanatikus.¹ A három név közül mégis Nietzsche volt számára a legfontosabb (Wagnerral ugyan alaposabban, de Schopenhauerral alig foglalkozott), mégpedig annak kultúrkritikája, pontosabban civilizációkritikája miatt: „Nietzsche hagyatékában találtak egy hihetetlenül ihletett meghatározást a *Mesterdalnokokról*. Így hangzik: *Mesterdalnokok – a civilizáció ellentéte, a német a franciával szemben*. Felbecsülhetetlen értékű jegyzet.”² Az író azonban már 1912-es esszéjében: *Der Künstler und der Literat* elvégezte elvileg kultúra és civilizáció szembeállítását, mely a német szellemi életben a 18. század vége (Kant rousseau-i hatás alatt álló történelemfilozófiája) óta jelen volt: itt az „irodalmárt” a civilizáció, a „művészt” a kultúra képviselőjének minősítette. Az első világháború idején azután, a német értelmiség többségéhez hasonlóan, ő is úgy hitte, hogy Németország „protestáló szabadságharca” a kultúrát védelmezi a keleti barbárság és a nyugati (elidegenült) civilizáció ellenében.

Thomas Mann a *Betrachtungenben* mintegy még név nélkül preformálva képviselt egy olyan szellemisséget, amelyet – fogalmilag Dosztojevszkijhez kapcsolódva egy 1921-es *Russische Anthologie* bevezetésében – a „konzervatív forradalom” ellentmondásos névvel illetett, azt állítva egyszersmind, bár kifejtés nélkül, hogy valójában a nietzschei „Korszerűtlen elmélkedések” volt ennek meghirdetése. Ehhez az eszméhez Mann a későbbiekben is mindvégig hű maradt, voltaképpen mindig egy a hagyományokra épített, de mégis radikális reformpolitikát értve rajta. Csak míg a könyvben Bismarck és Hindenburg az ideáljai, egy 1945-ös előadásában (*Deutschland und die Deutschen*) Luthert és Rooseveltet nevezi konzervatív forradalmárnak, a maga korában és a maga területén. Az 1924-es *Rede, gehalten zur Feier des 80. Geburtstags Friedrich Nietzsches* (a müncheni Nietzsche-Gesellschaftban) úgy kapcsolja ide Nietzsche gondolatvilágát, hogy a pozitív módon átértelmezett Nietzsche valójában „annak a »világbanmaradó aszkézisnek« [Max Weber] volt a hőse, mely a forradalom morális formája...”³ Különösen érdekes, hogy az ugyanakkor, az *Izvestija* körkérdésére írt *Über Lenin* hasonló eszmé-

ket tulajdonít Leninnek: aszkézist és a hatalom akarását... Ezért a fasiszta Nietzsche-recepciót Mann először még egyszerűen egy teljes meghamisításnak tartja; amint fölháborodva írja naplójába 1936. I. 16-án: „Nietzsche a szélsőséges »intellektuális tisztaság«, a dionysosi megismerő akarat embere, [...] aki kész volt vállalni az igazsággal és az igazságért járó minden szenvedést – őt akarják kisajátítani!...”⁷⁴

Az *Achtung, Europa!* már az emigrációban, a Népszövetség égisze alatt működő Comité lettres et arts konferenciája (Nizza, 1935. április) számára készült; az első teljes szöveg a *Pester Lloyd* 1936. XI. 15-i és 22-i számában jelent meg, majd 1938-ban az ugyanilyen című kötet darabjaként – az eredetileg visszafogott és óvatos szövegváltozat a későbbiekben radikálisabb és nyíltabb lett. Az írásban többször hivatkozott Ortega hatása valóban érződik a szövegen: a 19. századnak (általában a klasszikus polgári kornak) vége van, korunk jellemzője nemcsak az, hogy a liberális demokráciát fölhasználják annak szétzúzására, de az is, hogy Ibsen *Vadkacsája* ma érthetetlen a tömegnek. „A zürzavaros modernitású tömegszellem emellett a romantika zsargonját beszéli; »nép«-ről beszél meg »föld és vér«-ről, csupa régi és kegyes dologról, és szidalmazza a flaszterszellemet – amely ő maga. [...] [...]a tömegek filozófussága [*Philosophentum*] még rosszabb: a szellem ön-maga ellen fordul, [...] az életet igenelve, és a tudatalatti, dinamikus, sötétséghezózó, anyai-htonikus, szentséggel-szülő alvilág erőit, [...] szemben az ésszel, az élet meggyilkolójával.”⁷⁵ A 19. században, mondja Mann, ez a zavaros irracionális még ismeretlen volt. „Nietzsche fölindult polémiája a platonizmus, szókratizmus, a kereszténység ellen egy olyan embertől származik, akiben több közös volt Pascalal, mint Cesare Borgiával vagy Machiavellivel: ez egy született keresztény aszketikus önmeghaladása volt. Nagyon hasonlított ehhez az a küzdelem, amelyet Marx folytatott a német idealizmus igazság- és morál-fogalma ellen, nem a szellem megvetése miatt, hanem egy új igazság és igazságosság érdekében.”⁷⁶ Paul Ricoeur, ismeretesen, Nietzscht, Marxot és Freudot nevezte a „gyanú” (kritika) mestereinek.

A *Maß und Wert* c. rövid életű folyóiratban jelent meg az 1938. III. 1-jén kezdődött amerikai előadókörútra készült *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie*. Eszerint Amerika a demokrácia klasszikus hazája, Lincoln és Whitman országa. A demokráciát fenyegető eszme (a fasiszmus) vonzereje az újdonságban, a látszatfordalmiságban van, ezért képes megragadni az ifjúságot és néhány művészt, amint „nagy kollégám”, Knut Hamsun példája is mutatja, aki fasiszta, és támadja Ossietzkyt a Nobel-békedíja miatt – ő ott maradt az 1870-es generáció dosztojevszkiji és nietzschei szellemiségénél, és nem érti meg a mai helyzetet. A demokrácia: gondolkodás, de egy az élettel és a tettel összekötött gondolkodás, épp ettől új és modern; viszont nem pragmatikus gondolkodás, melynek hibája hogy a cselekvés az elsődleges, ami Goethe szerint mindig lelkiismeretlenséghez vezet – ebben az értelemben Descartes és Nietzsche is demokratának tekinthető. Platón veszélyes utópiáját helyesen kell érteni: „Ha az arisztokrácia valóban és mindig »a jók, a legjobbak uralma« lenne, akkor kívánatos volna, mert pontosan az lenne, amit mi demok-

rációan értünk.”⁷ A demokrata Masaryk vagy Rooseveltt személyükben és mint államférfiak is inkább arisztokratikus típusok, mint Hitler vagy Mussolini.

A *Zu Wagners Verteidigung* (1940. január) distanciát jelent Mann korábbi bálványához, és Nietzsche manni megítéléséhez is fontos adalék. Ismét fölidézi ugyanis Nietzsche megjegyzését: „a *Meistersinger* a civilizáció ellen”; ami eredetileg nem polémia ugyan, csak ténymegállapítás, ám ma már nem értelmetlen azt mondani, hogy „a *Meistersinger* sorsa volt, hogy a mi szegény Herr Hitlerünk kedvenc operája legyen”.⁸ Most hallani sem akar Németország „szabadságharcáról” a Nyugat civilizációja ellen. És akárcsak annakidején az első, most a második világháború is kielezi Mann megfogalmazásait, csak most az ellenkező irányban: „A nemzetiszocializmust le kell verni, ami ma gyakorlatilag sajnos azt jelenti: Németországot le kell verni. És ez egy nagyon meghatározott értelemben úgy is értendő: szellemileg is. Mert csak egy Németország van, nem kettő, egy rossz és egy jó; és Hitler, minden nyomorúságával együtt, nem egy véletlen: hogyan is lett volna lehetséges olyan pszichológiai előfeltételek nélkül, melyek mélyebben keresendők, mint infláció, munkanélküliség, kapitalista spekuláció és politikai intrika.”⁹

A német történelmi és szellemi hagyomány átértékelését radikálisan végzi el a *Deutschlands Weg nach Hitlers Sturz* (először angolul, 1941. július): „Amit nemzetiszocializmusnak neveznek, olyan eszmék virulens elfajulása, amelyek egyébként is magukban hordozták a gyilkos dekadencia csíráját; [...] nevezzék bár »romantikának« és legyen bár oly faszcináló is az egész művelt világ számára. Kimondhatjuk, hogy lezüllöttek, és a sorsuk volt, hogy lezülljenek, mivel le kellett zülleniük.”¹⁰ Eszerint a náciizmusnak erőteljes mozzanatai (*stark nazistische Elemente*) találhatóak már Luthernál, aztán Fichte romantikus idealizmusában és Hegel államistenítésében, Richard Wagnernál a *Bayreuther Blätter*ben és a brit renegát H. S. Chamberlainnél, a prusszianizmus olyan udvari történészeinél és lakájainál, mint Treitschke és Sybel, Nietzsche „okos majmánál”, Spenglernél, és Carl Schmittnél, a német fasizmus teoretikusánál. „Hol végződik a »jó« Németország, és hol kezdődik a »rossz«?” – kérdi Mann. – Például „Nietzschénél, aki a német hatalmi politikát jobban gyűlölte, mint a kereszténységet vagy a demokráciát és a szocializmust”?¹¹ Nietzsche tehát Thomas Mann számára, ekkor már Wagnerral ellentétben, változatlanul – legalábbis alapvetően – még az egyértelmű értékek közé tartozik, akit semmiképpen nem tekint a fasizmus előfutárának. Ez a helyzet csak később, a náciizmus büntetteinek teljes napvilágrakerülésekor változik meg.

Az egyik levelében „német regényként” említett *Doktor Faustus*szal párhuzamosan, annak mintegy eszmei háttereként Mann két nagy elméleti tanulmányt készített. A *Dostojewski – mit Maßen* először angolul jelent meg mint bevezetés egy amerikai Dosztojevszkij-válogatáshoz (1945. július). Mint írja, adós egy összefoglaló jellegű Nietzsche-tanulmánnyal, s eddig az volt egy Dosztojevszkij-tanulmánnyal is. Habár, amint hozzát teszi: „A démonikusról [...] költeni kell, nem írni.”¹² Nietzsche *Zarathustrájának* utalása a „sápadt bünözőről” Dosztojevszkij találó jellemzése; Nietzsche és Dosztojevszkij rokonok, bár eltérnek egymástól: Dosztojevszkij egy beteges inspiráció alatt álló zseniális életmű megalkotója volt, viszont Nietzsche luciferikus géniusza a betegség stimulációjának hatására bonta-

kozott ki. A „bűnözőiről” (*verbrecherisch*), mely szintén rokonságot jelent Dosztojevszkij és Nietzsche között, beszélni kell; hiszen Goethe is egyszer kereken kijelentette: nem hallott még bűnről, amire ő maga ne lenne képes. (Elterjedt félreértése egy Goethe-aforizmának, mely valójában nem bűnökről, hanem hibákról beszél.) A „szent betegség” a szexualitásban gyökerezik (mint ismeretes, Freud a koituszt enyhe epilepsziának nevezte). Nietzsche betegsége sok művésznél és muzsikusknál előfordul: szexuális (luetikus) eredetű progresszív paralízis. Nietzsche heroikus dicshimnusz zeng a betegség értékéről a megismerés számára, mely szerint: „A lélek és a megismerés bizonyos teljesítményei nem lehetségesek a betegség, az örület, a szellemi bűnözés nélkül, s a beteg nagy emberek: megfeszítettek és áldozatok.”¹³ Ám Goethe mondása szerint a klasszikus az, ami egészséges, és a romantikus az, ami beteg – ezt Mann többször is visszatérően idézte.

A *Nietzsches Philosophie im Lichte unserer Erfahrung* előadás volt a washingtoni Congress Libraryban, 1947. IV. 29-én; párhuzamosan készült a Faustregénnyel, de az után lett befejezve; megjelent a *Die Neue Rundschau*ban 1947 őszén. Először is a totalitarizmus politikai és morális gyökereire kérdez rá. „Az »erőtéljes agyrémek« esetében ma Sorelra gondolunk, és könyvére *Sur la violence*, ahol a proletár szindikalizmus és a fasiszmus még egyek voltak.”¹⁴ A morál elleni támadás pedig korjelenség volt, így pl. Oscar Wilde-nál; ugyanis az élet mindenekelőttiségének elve alapján. Nietzsche távol állt a faji antiszemitizmustól, a zsidóságban a kereszténység bölcsőjét és a demokrácia csíráját látta (igen, csak persze negatív értelemben); a föltétel nélküli pacifizmus pedig lehet egy nagyon kérdéses, hazug és aljas dolog is (mint a müncheni paktum esetében volt), bár a „szőke bestia” képzetében kétségtelenül egy gyerekes szadizmus jelenik meg. Viszont a felsőbbrendű ember mint fasiszta vezér idealizálása esetében – ahogyan erre szocialista kritikusoknál szokás hivatkozni – ok és okozat Mann szerint fölcserélődik: szerinte nem hiheti senki, hogy Nietzsche alakította a fasiszmust (inkább a fasiszmust őt, illetve művének későbbi sorsát), viszont „mint érzékeny iránytű, megjövendölte a Nyugat fasiszta korszakát, amelyben élünk, s a fasiszmuson aratott katonai győzelem ellenére is még sokáig élni fogunk; [...] a polgári korszak végén a polgári utáni kor fasiszta komponensét látszólag igenli és a szocialistát tagadja, mivel ez a morális, és ő a morált a polgári morállal keverte össze”.¹⁵ (Mann szerint ugyanis a klasszikus polgári korszak átalakult valamilyen kollektivistá korszakba.) Nem ok nélkül ment át ezért a „veszélyesen élni” jelszava a fasiszta argóba, s amit Nietzsche a morál, humanizmus, részvét, kereszténység ellen mondott, „sajnos alkalmas volt rá, hogy a fasiszmus ponyvaideológiájában helyet kapjon: a rabszolgaság szükségzerűsége, a fajnemesítés tévelygése”.¹⁶ Ennek nyomán azután Spengler már a nagystílű cselekvőt hirdette: az imperialistát, a fasiszmus támogatóját. Viszont Nietzsche ama szándéka, hogy a materiálisat járja át az emberi, Mann szerint nem más, mint a szellem materializmusa: és ez valójában szocializmus. Nem munkásellenesség, amit Nietzsche a munkásokról mint katonákról mond, mert nála nemcsak a „Nichts-Besitzer” veszélyes, de a „Zuviel-Besitzer” is. Nietzsche ugyanakkor előrelátta az „europäerischer Völkerbund”-ot, s az angolszászok és az oroszok fölemelkedését is. A polgári korszak *Gesamtmoral*ja elleni lázadás első formája nála

az eszteticizmus volt, bár ez maga is a polgári korszakhoz tartozik – ezért következik nála azután egy átmenet a vallásiba: „ästhetische Religion à la Buddha; [...] Gott ist tot.”

Mann ugyanolyan tragikus alakot látott Nietzschében, mint saját regényhősében, Adrian Leverkühnben, akinek fiktív életrajza egy sor ponton megfelel a valószínűségi filozófusénak: a szülőváros, a bordély, a házassági szándék leírása; a szifiliszfertőzés a 21., a szellemi elborulás a 45., a halál az 55. életévben, augusztus 25-én. A regény egy döntő helyen az *Ecce Homo*t idézi föl: az ördög szinte ugyanazokkal a szavakkal ígéri meg a zseniális inspirációt Adriannak, mint amilyenekkel Nietzsche számol be érzéseiről a *Zarathustra* írásakor. Ezért végül egy bizonyos különös személyesség is vegyül a regény befejező soraiba, amikor a történetet elbeszélő humanista barát, Serenus Zeitblom így von párhuzamot szeretett hazája és csodált barátja tragikus sorsa és bukása között, akik ugyanis magukat valamilyen világhódító siker reményében a Gonosznak odaadták, s az egész civilizált világgal, az egész európai kultúrával (Leverkühn a „visszavenni”-akart IX. szimfóniával) szembefordultak: „Mikor dereng föl a végső reményvesztettségből a hitet is túlszárnyaló csoda, a reménység sugára? Egy magányos öregember imára kulcsolja kezét, és így szól: Isten legyen irgalmas árva lelkeknek, barátom, hazám.”¹⁷

JEGYZETEK

¹ MANN 2000. 63, 275.

² MANN 2000. 27.

³ MANN 1993–1997. II. 238.

⁴ MANN 1988. 395.

⁵ MANN 1993–1997. IV. 153.

⁶ MANN 1993–1997. IV. 154.

⁷ MANN 1993–1997. IV. 226.

⁸ MANN 1993–1997. V. 76.

⁹ MANN 1993–1997. V. 81-82.

¹⁰ MANN 1993–1997. V. 160.

¹¹ MANN 1993–1997. V. 161.

¹² MANN 1993–1997. VI. 15.

¹³ MANN 1993–1997. VI. 22-23.

¹⁴ MANN 1993–1997. VI. 72.

¹⁵ MANN 1993–1997. VI. 82.

¹⁶ MANN 1993–1997. VI. 83.

¹⁷ Egy a Miskolci Egyetem Bölcsészkarának jubileumi rendezvényén tartott előadás szerkesztett szövege, mely Thomas Mann – élete során változó – Nietzsche-recepciójáról szól. Thomas Mann elméleti nézeteivel általában a *Thomas Mann és a konzervatív forradalom* (Budapest, Áron, 2013) c. kis könyvben

foglalkoztam, Nietzschevel pedig *A Gonosz birodalmai* c. könyvem (Budapest, Áron, 2011) III. részében, az 5.1. pontban („Mítosz és politikai reakció”).

BIBLIOGRÁFIA

MANN 2000

MANN, Thomas: *Egy apolitikus ember elmékedései* (ford. Györfly Miklós). Budapest, Helikon, 2000 (eredeti: *Betrachtungen eines Unpolitischen*, 1918/1922; a magyar cím nem pontos, mert az „unpolitisch“ nem egyszerűen apolitikus, hanem a politikát kifejezetten elutasító embert jelöl)

MANN 1993–1997

MANN, Thomas: *Essays I–VI*. (hg. v. KURZKE, Hermann–STACHORSKI, Stephan). Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1993–1997

MANN 1988

MANN, Thomas: *Naplók I. 1918–1921, 1933–1939. Válogatás* (szerk. MÁDL Antal, ford. Schweitzer Pál–Soltész Gáspár). Budapest, Európa, 1988 (eredeti kiadás: 1977–1980)

BAJOR GIZI
AZ EPIKUS VERS MEGSZÜLETÉSE
EGY NÉMA ÉRZELMI VISZONY SORAI KÖZÖTT

LIPA TÍMEA

Szabó Lőrinc itt tárgyalt versfogalmazványai, melyek többnyire gyorsírással készített kéziratban maradtak fenn, részei egy tervezett verscsokornak, ám belőlük mindössze három került publikálásra. Ezekben a versfogalmazványokban Bajor Gizizhez fűződő érzelmei nyilvánulnak meg, miközben tetten érhető bennük az epikus versforma születése is, ami miatt még izgalmasabbá és jelentősebbé válhatnak a Szabó Lőrinc-kutatás számára.

A KÉZIRAT TÖRTÉNETE

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában az Ms 4674/200. szám alatt található egy „autográf és gyorsírással jegyzeteket tartalmazó jegyzet-tömb”, amelynek terjedelme hatvannégy fólió, melyből az utolsó tizenkét fólió üres. Az Ms 4674/200_11-28. számú jelzeten pedig egy versciklust találunk, melyet Bajor Gizi-versciklusként nevezek meg a későbbiekben. A versciklus 11 versfogalmazványt ölel fel, melyből Szabó Lőrinc csak három verset publikált, valamint további 7 versfogalmazványt is tartalmaz, melyek végleges formájukban nem készültek el. A jegyzettömb mérete: 10x17 cm.

Nyomtatásban a teljes versciklus nem jelent meg. A három publikált vers 1926-ban jelent meg a *Pandora* hasábjain, ezek a következők: *Tíz éve*,¹ a *Vereség és fájdalom*,² valamint a *Mint járvány vagy zsarnok látogató*.³

Később, 1943-ban a *Régen és Most*⁴ című kötetbe is bekerültek. A költő halála után pedig a *Szabó Lőrinc Összes költeményeiben*⁵ láttak napvilágot.

Szabó Lőrinc egy *Vers és valóság*ban található bejegyzésben szolgál magyarázattal a megjelenés elmaradására:

„Egyoldalú ismeretségünk [Bajor Gizivel] tizedik éve körül egy sereg verset írtam erről a fájdalmas szerelemről, titokról. Azokat a verseket nagyrészt megsemmisítettem (gőgből, dacból), csak három maradt meg, a maguk helyén majd kitérek

¹ SZABÓ Lőrinc: *Tíz éve. Pandora*, Budapest, Szerkesztőség és kiadóhivatal, 1927. évi febr. 25. 6–7.

² SZABÓ Lőrinc: *Vereség és fájdalom. Pandora*, Budapest, Szerkesztőség és kiadóhivatal, 1927. évi febr. 25. 7–8.

³ SZABÓ Lőrinc: *Mint járvány vagy zsarnoklátogató. Pandora*, Budapest, Szerkesztőség és kiadóhivatal, 1927. évi febr. 25. 8–9.

⁴ SZABÓ Lőrinc, *Régen és Most*, 1943.

⁵ SZABÓ Lőrinc *Összes versei*, Osiris, 2000, 574578.

rájuk, az 1943-as kötet kapcsán, mert ez a három vers is csak akkor, vagyis 15–20 év múltán jelent meg. Összesen mintegy 20 ilyen versem volt 1926–28 tájékaról. Ez a három darab 1943-as megjelenésű vers is csak azért maradt meg, mert az általam szerkesztett *Pandora* folyóiratban az első hármat kiadtam. Apósom, Mikes Lajos nevetségesnek találta ezt a szerelmi hűhót; ez is sértett és kényszerített az elégetésre. Ezekről a versekről is kerültem a beszélgetést a címzettjükkal.⁶ Ebből kitűnik, hogy a szerző személyes, érzelmi okok miatt nem jelentette meg a verseket, s nem azok minősége indokolta ezt.

Az Ms 4674/200. számú jelzet alatt szereplő jegyzetombben 52 fólió van, amelyből 12 fólió üres. A versciklus pedig tizennyolc fólió terjedelmű. Az első fólión (Ms 4674/200/11.sz.) a *Tíz éve* című vers első négy versszakának variánsa található, két hasábjában és strófaikba rendezve. Az első hasábjában az első egység, strófa teljes egészében át van húzva. Gergely Pál nem fejtette meg az áthúzásokat. A publikált vers második versszakának első három sorát dolgozza itt ki Szabó Lőrinc. Az első sor mindössze egy szavában azonos a publikált versszóval, az alanyában, amely a szerelem. Itt azonban nagyobb indulattal kiált fel a költő, amivel egyúttal máshova helyezi a hangsúlyt: „Jaj, ez a parttalan szerelem!”, hiszen amíg itt az elérhetetlenséget állítja előtérbe, addig a megjelent vers némasága⁷ a ki nem mondás, a hallgatás akusztusát, az előző változattal összehasonlításban a költő önmagába fojtott érzelmeit. A mondattagolás is változik, ugyanis a gyorsírási variáns felkiáltása a *Pandora* hasábjain bővül egy igével:

„És ez a néma szerelem,
 hogy fáj! és mennyire idegen,”

A gyorsírási változatban új mondatként kezdődik, de azonos szavakkal:

„Hogy fáj és mennyire idegen,”

A gyorsírás harmadik sora az első szó, a „mennyire” után megszakad. A fólión ez alatt négy–öt sornyi üres szakasz következik. Majd három verssor, amely a fent tárgyalt sorok variánsa. És ezt az egységet immáron nem húzta át Szabó Lőrinc. A verssor kezdete: „És ez a” már összeköti a publikált versszóval, a korábbi, áthúzott „Jaj, ez a” kezdetet lecseréli a később megjelent sorkezdetre. A gyorsírási egység ezután a három szó után már megegyezik a gyorsírási első versszóval. Az enjambement itt újra megjelenik:

„És ez a parttalan szerelem,
 Hogy fáj és mennyire idegen,
 mennyire”

⁶ SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság*, Osiris, 2001, 292.

⁷ „És ez a néma szerelem,”

A gyorsírási főlíon e három sor mellett közvetlenül szerepel egy ötsoros versszak, amely ennek a három sornak a továbbgondolása. Az első két sorban történik két változtatás, először is a „parttalan” jelző helyett „szégyellt” jelzőt kap a szerelem, ami mutatná az érzés összetettségét. Emellett a mondat tagolása is átalakul, mivel két felkiáltásra osztja azt. Az enjambement megmarad.

„És ez a szégyellt szerelem
Hogy fáj! És mennyire idegen!”

Az áthúzott változatban: „Jaj, ez a parttalan szerelem!”;

A gyorsírási változatban: „És ez a parttalan szerelem,
Hogy fáj és mennyire idegen”;

Gyorsírási változatban: „És ez a szégyellt szerelem!
Hogy fáj! És mennyire idegen!”

Pandora: „És ez a néma szerelem!
Hogy fáj! és mennyire idegen”

Ezek szerint parttalanból szégyellt, majd néma lesz. A megállíthatatlan, végtelen szégyellni valóvá válik, majd elnémul. Ezt kíséri a felkiáltás átalakulása is, először még parttalan marad, de már elcsitul, mert eltűnik az indulatszó és a felkiáltójel, majd a szégyennel duplán visszatér, végül néma lesz, de a felkiáltójelek mégis megmaradnak. Hiába nem lehet elcsitítani, elhallgattatni – maga a vers létezésének ténye is erről ad hírt.

A harmadik sort itt már továbbírja Szabó Lőrinc. A második versszak utolsó három sora mindössze két szóban mutat eltérést a publikálthoz képest, amelyek azonban a költő megváltozott megítélését jelzik a szerelmének valódiságát illetően. Ugyanis az utolsó sorban gyorsírással a „csak” viszonyzóval ad magyarázatot arra, hogy milyen viszony áll fenn a „talán-igazi szerelem” és a „megbújt rossz tüzek” között. A viszony egymásmellettséget sugall, talán ez az igazi szerelem, mindössze megbújnak rossz tüzei. A *Pandorában* már ok-okozati viszonyt ad meg: ez az igazi, s ezért bújnak meg tüzei.

„Mennyire nem az enyém!
Vagy talán ez az igazi,
Csak megbújnak rossz tüzei.”

A gyorsírásban ebben az egységben egy gyorsírás jelet húz át Szabó Lőrinc, az utolsó sorban a „félénk” szót, amely fölé gyorsírással odairja, hogy „rossz”.

Ezek a fenti sorok a harmadik strófába átnyúlva egy kérdésben végződnek. Tulajdonképpen egy kérdés utolsó szavai. A gyorsírási kéziratban két változatban is megírja Szabó Lőrinc. Az első hasábjában egy hosszabb változatot olvashatunk:

„Mint pincében a láng, amely
saját magát emésztí el?”

E fenti két sor mellett, a második hasáiban már egyszerűsít, tömörít, és a lángra vonatkozó mellékmondatot elhagyja:

„Mint pincében a láng?”

A második hasáiban továbbírja az első hasáb sorait. Ott folytatja a harmadik strófa megírását:

„Mint pincében a láng? 10 éve már
építette 10 emeletét
már életemre, és
mindig félek, hogy az egészet
áttöri, szétszed”

Egy helyen látható satírozás, mégpedig a kérdőjel után, kiolvashatatlan, fölé azt írta Szabó Lőrinc, hogy: „10 éve már”. A publikált strófához képest két eltérést foglal magába: az első sor „már” időhatározóját elhagyja a publikációban valószínűleg a szótagszám miatt, annak érdekében, hogy gördülékenyebbé váljon a versszak. A harmadik sorban kicserél egy kifejezést, a gyorsírásban lejegyzett „már” határozószót az „azóta” határozószóra, a már befejezettséget sugall, míg az azóta folytonosságot a jelennel. Azóta, tehát még most is. A már azt hangsúlyozza, már 10 emeletet ráépített, még építhet többet is, az igaz, de a 10 emelet elkészült már. Mint fentebb írtam, a második hasáiban folytatja az írást, amely felosztást alátámasztja az a sor, amelyet az első hasáiban jegyez le Szabó Lőrinc a „Mint pincében a láng, amely saját magát emészti el?” sorok után közvetlenül. Ugyanis ennek tartalmi világa nem kerül be a publikált versbe, sőt a gyorsírási kézirat többi fólióján sem található meg. Ez a sor valójában két tagmondatból áll, az egyiket áthúzta, és mellé írt le egy újabb tagmondatot:

„S nem tudja senki, mi készül de miért nem adta ki.”

A hétköznapi gondolatmenet/nyelvhasználatot megszakítva tér vissza a tűz és az építmény képiségéhez az első hasáiban, egy üres sornyi kihagyás után.

„Minden gerendát és falat
[satírozás] a tűz, s alulról, föl, kicsap,
a tűz, az alsó,
amit [áthúzva: „én nem akartam”] akkor sem akartam
s azt hittem, hogy befalaztam.”

Az első két sor azonos. A versszak további három sorát kibővíti a múltra vonatkozó cselekvésekkel, s egyúttal a tagadást elhagyja:

„az éhes tűz, amit valaha
játékból idéztem, szitottam
s azt hittem, hogy befalaztam.”

A szitottam kifejezés a nem akartam helyett áll, azt váltja fel a játékból cselekvés. A fólió aljára ér Szabó Lőrinc, és a verset az Ms 4674/200/12. számú fólión folytatja, de nem folytatólagosan, hanem az ötödik strófával:

„10 éve tudom, és tagadom
 hogy egy idegen hatalom
 tűz-mérge-ereje
 fölgyújtaná, mint gyenge testet
 gyermeknek a megnőtt betegség,”

A publikált versekben betűvel jelöli a tízes számot, ellenben a gyorsírásban minden esetben számmal írja Szabó Lőrinc, hiszen így még egyszerűbb a leírása, mint gyorsírással. Például, mikor a „tíz év” kifejezést írja le, akkor a 10-es nullájából folytonosan írja az „év” gyorsírásos jelét, hogy a kezét ne kelljen megemelnie, hogy ne akasztja meg az írás folytonosságát.

A gyorsírásban két helyen satíroz ki egy-egy jelet:

„és borogattam tüzeimet
 és lankasztottam sebeimet
 dobtam prédát eleget
 a bestiának, a tűznek,
 s lett béke, füst lett,”

Ms 4674/200/26. számú fólió verzióján egy eddig még fel nem tárt bejegyzésre bukkantam, amely gyorsírással készült, és minden valószínűség szerint a jegyzetombban szereplő versfogalmazványokra utal benne Szabó Lőrinc. Annak ellenére, hogy a gyorsírásos bekezdés tartalmaz homályos/nem tisztázott utalásokat is, fontos dokumentuma a szerzői szándék megnyilvánulásának. A feljegyzésben Szabó Lőrinc elárulja, hogy habár már tervezte a versek megírását, mégis végül egy felkérésre készültek el. A stílusára vonatkozóan is tesz itt említést, mely szerint arra törekedett, hogy naplószerű hatást váltson ki költeményeivel:

„[áthúzott jelek] A lentebb következő 10 [áthúzott jel] érdekes versnek [áthúzott jelek] nevem alatt való közlésére egy [áthúzott jelek] _____ nagy titkos, kitűnően ismert ellenséget naplójában kért föl. [átsatírozott jel] Mintha éppen ebben az időben hasonlóan titkos versciklust akartam írni, ● örömmel fogadtam ki zártat, ami mintegy az angol fizika eligazítása lelkileg mentett fel. A színésznő nevével. ___ következőket végeztem [átsatírozott jel] a költeményeknél főleg a naplószerű hatás gyártása könnyen ment. Ami homályt vagy ellentmondást az utolsó versekben találni, az, [átsatírozott jel] megadtam szó szerint, szenvedélyes, és a versekben [átsatírozott jelek] általam sem ismert __ is, [átsatírozott jel] személye hathat_nak bizonyítólag: éneklése idejében történt.

● [átsatírozott jelek] megfelelő [átsatírozott jelek] át titkollak így rám is illő _____ ságul.”

BAJOR GIZI SZEREPE SZABÓ LŐRINC ÉLETÉBEN

Bajor Gizi személyisége, nőiségének és ünnepezt színésznő alakjának vonzereje átfonta Szabó Lőrinc életét ifjúsága óta, saját bevallása szerint is mintegy behajszolta magát a kreált vágy érzetéből a valóban megélt szerelembe.⁸

Bajor Gizéhez fűződő viszonya saját megvallása szerint bonyolult volt, hiszen a hozzáfűződő szerelem érzésében folyamatosan elbizonytalanodott, és cselekedeteiben is félénkség, hezitálás érhető tetten. A *Vers és valóság*ban írja le a találkozásokat és a nem-találkozásokat, amelyek végigkísérték a költő életét.⁹

⁸ „Talán 7. vagy 6. gimnazista lehettem, amikor a régi kollégium úgynevezett »bentlakásában« (coetus), ahol mi, kintlakók, oly szívesen időztünk az osztálytársainknál, akiket szabadnak éreztünk, menteseknek a családi ellenőrzéstől, azt hallottam, hogy Pesten feltűnt egy gyönyörű fiatal színésznő, és egyszerre nagy sztár lett. A fiúk szekrényeiben, az ajtó belső oldalán sok női fénykép vagy újságrajz volt felrajzszögezve, köztük az új művésznőé, B. G.-é is, aki akkoriban tűnhetett fel a Nemzetiben, valamelyik Herczeg-darabban. Rajongva beszéltek róla. Én annyira-amennyire lelkileg fogva voltam már a D.-villához, Katóhoz, de talán a tömegrajongás hatása alatt, amely olyan nyílt és ezért kényelmes és csábító volt, én is megkockáztattam egy nyilvános ideált. B. G.-t választottam e célból, abból kiindulva, hogy ő fiatal és én is az vagyok, ő a színpadon már elindult, de az irodalomban én talán majd utol fogom érni, és a két csillagunk valahogy párba áll. Alighanem a költői pálya nem hitt, csak vágyott reményei aztán mégis eltökéltették velem az eszményítő szerelmet, annyira, hogy azt senkinek nem emlegettem, tulajdonképpen magam előtt is letagadtam – nem volt nehéz, hiszen igazán pusztán fantáziájáték volt csak.” *Vers és valóság*, 291.

⁹ „Hadd említsek meg néhány elmulasztott »nagy« alkalmat. Egy műcsarnoki kiállításon a megnyitás napján ő is ott volt. Én sok ilyesmire eljártam mindig. Most húztam az időt, leplezett szívdobogással keztem csókoltam neki, újra végigbeszéltük azt a néhány mondatot, amelyet szoktunk, aztán elváltam tőle, és a termekben csatangolva húztam az időt és megszűröltem őt lestem. Már alig voltak vendégei a tárlatnak, de kitarítottam és boldogan figyeltem őt. Egyszer csak a szomszéd teremből átlósan egyenesen felém indult. Senki sem volt a közelben. Azt kérdezte: »Mondja, kedves Sz. L., miért néz maga folyton engem?« Letagadtam. – Mászor: Balatonföldváron meghívott ebédre, vacsorára. Mindenképpen kedves volt. Lóci fiamat egyszer úgy tízéves korában három napra vendégül látta. Földváron a kabinját használhattam, fiatal nőrokonaival órákig ott voltam, mikor ő is fürdött. – Akkor én a parti és rozoga Bendeguz Szállodában laktam az első emeleten. Egy nap az erkélyről őt láttam meg, amint jött a víztől. Felszólt hozzám: »Maga itt lakik? Meglátogathatom?« Életem nagy pillanatát éreztem közeledni, egymagam voltam otthon. Talán 1943-ban voltunk. Feljött. Azt éreztem, amit a beteljesedés előtt érez az ember, de 10 percig ekkor sem mertem nyilatkozni vagy cselekedni. Félttem, hogy csak ugrat. Ma sem tudom, mit akart. A tíz perc végén nagyobb nyaraló – kedves és tréfás férfi és nő – társaság tódult ránk, nagy meglepetéssel és örömmel üdvözölvén vendégemet. A berontók között volt Cs. Szabó is. (Ekkor már annyira ura magamnak, s fölényes annyira az elnyomott érzéssel szemben, hogy neki nevetve meséltem el ezt a diákügyet.) Egyszer meg a Rádióban B. G.-nek valamit szavalnia kellett, valami finn verset. Vikár fordítása kétségbe ejtette. Telefonon felhívott a lakásomon, hogy segítsék valahogy rajta. Nála ebédeltem és vacsoráztam a Pilsudski úton, és képzeletből tízórai munkával »lefördítettem«, használhatóvá tettem a verset. Az egész társaság előtt megölelt és megcsókolt érte (arcon). Távozáskor az urát visszaküldte

A Szabó Lőrinc által megnevezett húsz versből hét darabot lehet azonosítani a gyorsírási anyagból.

VERSFORMA

Szabó Lőrinc a *Tíz éve* című versének versformájáról a következőképpen vélekedik a *Vers és valóság* hasábjain: „A vers világosan érezteti a gondolat megszerkesztésének lassú, szerves átépülését a »vers libre«-ből a klasszikusabb zárt formákba. A nyugtalan stílus is lemondott a megafonhasználatról, de változatlanul élénk, vibráló, »józanul expresszionista«. Persze túlzás benne, hogy tíz éve »kétszer láttalak«, és hogy az elmúlt tíz év csak »a tiéd«. Sőt, az egész lelkiállapot valami feloldatlan ideg-görcsre emlékeztet: szüntelen túlzásra. Talán ezért vállaltam aránylag olyan könnyen Mikes kritikáját (aki persze megsemmisítést nem ajánlott).”¹⁰

Kabdebó Lóránt a versforma kérdését szintén fontos mérföldkönek tartja: „Az avantgarde-ből az elbeszélő ábrázoláshoz vezető fordulat itt még éppen a másik esztétikai komponens, a pedagógiai igény hiánya miatt nem teljesülhet: a hasznosság helyett az önzés uralkodik el a versekben. Így azután mindaddig, amíg ez az önzés nem kap filozófiai-esztétikai igazolást Szabó Lőrincnél (Max Stirner hatásának feldolgozásaként), a crocei értelemben inkább lerontja, mint építi a Szabó Lőrinc-i verset. A fordulatot ekkor nagy korabeli visszhanggal és hatással, a vállalt eszményt sikeresen beteljesítve Illyés *Nehéz föld* című kötete végzi el, kielégítve az esztétikai kritériumokat (pedagógiai-hasznossági elv, ábrázolás) és beteljesítve a stílusjegyeket (lineáris elbeszélő attitűd). Ugyanezt a fordulatot teszi meg József Attila is a harmincas évek elejére, a kortársai között kevésbé visszhangosan, akkor következetesen a kommunista pártideológiához kötve nagyvárosi tájverseit és az Illyéssel versengő falusi tematikájú leírásait.

Szabó Lőrincnél azután az 1927–28-as években gyökerező és az 1932-es *Te meg a világ* kötetben összegeződő (a továbbiakban elemzendő) filozófiai készletű versei után (amikor már sem a pedagógiai-hasznossági elvet, sem a szociológiai jellegű

az ajtóból, és a villa belső lépcsőjének tetején, Júliaként egy erkélyjelenetben, állva maradva utánam szólt kimondhatatlan kedvesen és kacéran (s talán biztatóan?): »Mondja, kedves L., nem írt maga énhozzám szerelmes verseket?« Én keserű és halk hangon, de elszántan azt hazudtam, hogy: »Nem!« Még egyet, csak röviden. Felhívtam *Az Est* szerkesztőségéből. Épp a fürdőkádban volt. Bejelentette, hogy ott van. »Nem pikáns dolog?« és megcsörgette a vizet. – Egyszóval, sehogy sem tudtam eligazodni rajta. Pedig a háború előtt és alatt már sokszor voltunk vendégségben egymásnál, tőle kaptam ajándékba egy kis cicát, máskor meg egy számolyszéket. 1944 közepén Germán Tibor tőlem kapta az első hírt arról, hogy mentesítették. Autón azonnal leszaladtak hozzánk a Volkmann utcába. Sokszor voltunk együtt a finn követség művészestélyein. Erzsike tudta, vagy erősen sejtette képzeletből született és valódinak vélt szerelmemet, és gyűlölte a *Tücsökzenét* a megfelelő verse miatt. Furcsa érzés volt, hogy Erzsike öngyilkossága után egy évre Giziék szintén tragikusan végezték és hogy abban a temetőben fekszenek, ahol Erzsike.” Uo. 292–293.

¹⁰ SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság*, Osiris, 2001, 124.

ábrázolás igényét nem követi) veszi fel stílusformációként, gondolkodásmódja poétikai megtestesítőjeként az epikus verset (*Különbéke*, 1933–36, *Tücsökzene*, 1945–47), egyben – paradox módon – hatásos példázatot adva a továbbiakban a tőle mindenben különbözők, mind epigonizmusból, mind az eszmei-esztétikai indíttatásból az epikus verset gyakorlók számára, kihívva ezzel Tandori Dezső későbbi éles megítélését (lábjegyzete: Tandori Dezső: Szabó Lőrinc: *Különbéke*. It, 1980. 4. sz. 949. kk.).

Az epikus versnek ez a filozófiai késztetésű, utóbb szerveződő Szabó Lőrinc-i változata az időpillanat történéstartalmát nem az időbeli linearitásban mutatja fel, hanem a róla szerzett érzéki adatok tudatbeli feldolgozását mutatja be jelek rendszerének segítségével. A vers nem egy vágyott cél felé halad, hanem (ennyiben és csak ennyiben a mimézis-elvet követve) egy elmúlt-lezárt időpillanat történést írja le, beszéli el és elemzi. Tehát a vers megszületése előtt már a valóságban készen áll a vers mintája: „a költő feladata ennek az önmaga által kijelölt történésnek a legmáradékaltalanabb áttétele a versbe, mint jelek rendszerébe. A vers tehát nem következtetés, nem teremtés, hanem a mintából felvett érzéki adatok poétikai szabályok által rendezett nyelvi leírása. Nem a kimondott szó jelentéstani gazdagodását használja fel a vers továbbfejlesztéséhez, hanem a több jelentéshez keresi meg az adott vershelyen egyedül lehetséges jelölést: olyan jeleket választ a vers alkotóelemeiként, amelyek az adott poétikai helyzetben minél többfajta szerkezeti-szemléleti jelentésigény kielégítésére alkalmasak. Ha a dekorativitás-elvet mint meghatározó versszervező erőt fogjuk fel, megvilágosodik előttünk a *Különbéke*-vers sajátos jelrendszer szerkezete, amely nem a még meg nem levő felé halad, hanem a már megvoltat mutatja fel a jelenben szemlélődő létállapotaként.”¹¹

Kulcsár-Szabó Zoltán műfaji váltásnak nevezi az epikus vers kialakítását. „Szabó Lőrincről kiadott különféle monográfiáiban Kabdebó Lóránt éppúgy az »epikus vers« dominanciájával írja körül ezt a váltást, mint ahogyan már Radnóti Miklós korabeli kritikája is evvel a műfaji elemzéssel él, s ez a terminológiai döntés kézenfekvőnek mondható.”¹²

PÁRHUZAM

A *Jeszenyin*-versek és a *Köszönöm, bátyuska* című vers mellé belép a *Bajor Gizi*-ciklus is, ugyanis mindhárom „helyzetkép”, amennyiben behelyezkednek egy konkrét szituációba, megrajzolja azt konkrét eseményként, a hangsúly mégis inkább a poétikai „megoldáson” van, a versek poétikai szinten átfordulnak az epikus versbe.

A *Köszönöm, bátyuskából* mindössze egy strófát jegyzett le gyorsírásban, az ötödik főlíó verzóján, majd ez a szöveg latin betűs írással a hatodik főlíón szerepel újra.

¹¹ KABDEBÓ Lóránt: „A magyar költészet az én nyelvemen beszél” (*A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*). Argumentum, Budapest, 1992, 8–9.

¹² KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: *Tükörszínjátéka agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*. Ráció, Budapest, 2010, 105.

A Jeszenyin-versek kéziratái az Ms 4675/6. és az Ms 4675/9. számú jelzet alatt vannak elhelyezve az MTAK Kézirattárában. Mindkét jegyzetomb dátum nélküli. Az Ms 4675/6. jelzet alatt található jegyzetomb első lapján látható egy bejegyzés latin betűs írással, amely a kéziratanyag címéül szolgál. A bejegyzés, *Jeszenyin utolsó éjszakája*, az első lapra jegyzett vers egyik címötle. A teljes gyorsírásos kézirat átírását 1974. október–december időintervallumban dr. Gergely Pál végezte el, s megfejtését átadta az MTAKK számára. Ezt az átíratot Schelken Pálma Kabdebó Lóránt felkérésére 1990-ben ellenőrzés céljából átnézte, és abban néhány javítást eszközölt. A két jegyzetomb kilenc verset és egy kopfot őriz gyorsírásban, kivétel ez alól a már fentebb említett latin betűs írással írt címötlet. Az Ms 4675/6. számú jegyzetomb tartalmazza a kilenc verset és a kopfot, míg az Ms 4675/9. számú jegyzetomb a kilencből az utolsó hat verset és a kopfot foglalja magába, amelyeket az első jegyzetomb továbbfejlesztéseiként nevez meg Kabdebó Lóránt tanulmányában.¹³

„Nem készült el a versciklus, maradt a két fogalmazvány-sorozat. És utána mindkét tömbben üres lapok.”¹⁴

Kabdebó Lóránt 1927–29-re datálja a versek születését, a 6. tömb feltehetően 1928-ban, a 9. tömb pedig 1929-ben keletkezett.¹⁵

Végleges versekké nem formálta Szabó Lőrinc a jegyzetombokba leírtakat. Kabdebó ennek okát a poétikai szemléletváltásban látja. „Továbbfejlesztések, de nem megoldások.”¹⁶ Nem készülhettek el azok a versek, amelyek poétikailag már nem érvényesek.

Utóélete mégis van a ciklusnak, Kabdebó Lóránt a *Tücsökzene Az elképzelt halál* című fejezetében és a *Bajrárm ünnepén* című versében látja felbukkanni a *Jeszenyin-gondolatokat*.

A Jeszenyin-versek, *Köszönöm, bátyuska* és a *Bajor Gizi*-ciklus mindhárom „helyzetkép”, és mindháromnak létezik gyorsírásos verziója is. Vajon miért van gyorsírásos jegyzete is a verseknek? Sosem tisztázatok a gyorsírásos dokumentumok, aminek azért van jelentősége, mert kiválóan rámutat a gyorsírás Szabó Lőrincnél betöltött szerepére, vagyis arra, hogy nem másodlagos szerepet szánt a gyorsírásos dokumentumainak, hanem elsődlegest, mégpedig abban az egyszerű értelemben, hogy ezeken a lapokon írta le először verseit). A munkafolyamatnak, az írás folyamatának egy állomása volt csupán, amely folyamat egy adott szöveg tekintetében az ötlettől kezdődően a publikált darabig tartott. Szabó Lőrincnél ebben a folyamatban egyformán szerepeltek alfabetikus és gyorsírásos jegyzetek. Nem vált külön a két lejegyzési rendszer. Mindkettő átszövi a teljes életművet a versötletektől a versfogalmazványokig, illetve a fordításfogalmazványoktól a drámafordításokig. Láthatjuk tehát, hogy nem alkalmi jellegű a gyorsírás alkalmazása, nem esetleges és nem

¹³ KABDEBÓ Lóránt: „Szergej Jeszenin utolsó éjszakája”. In: KABDEBÓ Lóránt „*Ritkül és derül az éjszaka*”: „*Harc az légiáért*”. Csokonai, Debrecen, 2006, 1.

¹⁴ Uő. 9.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

műfajhoz kötött-, nem egyetlen: éppen, hogy egyenlő mértékben van jelen Szabó Lőrinc egész alkotói pályáján. Nem elszigetelt esetekről van szó, hanem ellenkezőleg, a gyorsírásos bejegyzések szerves részét képezik az írásfolyamatnak. Nem kivételes esetekben alkalmazta a költő, hanem nagy gyakorisággal és az alkotási folyamat számos részfolyamatában.

A KONTEXTUSVÁLTÁS OKA

A teljes versciklus, mint azt fentebb írtuk, nem maradt fenn. 1927-ben a *Pandora* hasábjain három verset publikált Szabó Lőrinc. Kötetben 1943-ban, a *Régen és Most* kötetben jelenteti meg a három verset, s ezzel mintegy új kontextust teremt a szövegeknek, egy régi és egyben lezárt múlt történetének környezetét. A nem publikált, illetve nem teljesen kidolgozott „versek” között egy harmadik kontextus „vonalait” látjuk. A *Régen és Most* című kötet verseinek rendezőelvéként Szabó Lőrinc a *Vers és valóságban* egy magánéleti körülményt nevez meg. Régi verseit nőismerősei iránti tapintatból nem jelentette meg keletkezésük idején.¹⁷

Ezt a viszonyt önmagában az évtizedek alatt újra- és újraértelmezi. Analizálja magát abban a helyzetben, amelyet valójában önmaga számára teremtett. A költő lelki vívódása a magyarázata annak az eljárásnak.

A gyorsírásos jegyzetomb, amelyben a versciklus szerepel, az eredeti kontextus, s itt valósul meg a naplószerű hatás. A gyorsírással lejegyzett és el nem írt kéziratokban ténylegesen érvényesül a naplójelleg, hangvételük személyesebb, konkrét mindennapi tevékenységeket jelenít meg bennük, amelyek úgy mutatják be Szabó Lőrincet, mint egy ideges, toporzékoló, rágódó szerelmezt.

„Megéreznéd, hogy te vagy a fontosabb.
Ezért jó, hogy elfelejtlek
Gyakran, és hónapokra, és
Csak néha, reggel, veszem észre
Hogy zavaros éjszakám szenvedése
Te voltál. ...”

„Szépség lehetsz, de ember vagyok én
S amit szenvedek, az csak az enyém.”

„Telefonon felhívtalak,
Csak azért, hogy halljam a hangodat.

Kétszer kérdezted, ki beszél?
Mondtam, hogy más keresek, és tőled semmit sem akarok.
Kinevettél.”

¹⁷ „Ebbe olyan régi verseket vettem be (az újakon, aktuálisakon kívül), amelyeket valamilyen ok miatt annak idején nem adhattam ki. Ilyenek főképp az Erzsikéhez szóló versek, melyeket Nagyklára iránti tapintatból, kíméletből és szeretetből ekkor nem adtam ki, vagy nem dolgoztam ki végleges formában, azonban ebben a kötetben úgy összekevertem az újakkal is, hogy rajtam kívül senki nem ismerheti ki magát köztük. De vannak Erzsikén kívül más okok is a háttérben, pl. Gizi. [...]” 116.

GERGELY PÁL MEGFEJTÉSEI

Dr. Gergely Pál¹⁸ *Jelentések* című 316 oldalas munkája a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában 1974-ig fellelhető, az F. Csanak Dóra által katalógusba (1973) rendezett Szabó Lőrinc-hagyaték gyorsírásos részeit fejtette meg. A jelentésben kizárólag az egyes kéziratcsomók gyorsírásos bejegyzéseinek megfejtései szerepelnek. Gergely munkáját nem publikálták hivatalosan. Ezentúl a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusába a Gergely Pál átiratairól szóló információkat nem vezették be.

Gergely Pál jelentésének bevezetőjében írja, hogy a nehezen kiolvasható jelek megfejtéséhez felhasználta az adott vers megjelentetett szövegét. Gergely bevallása szerint minden gyorsírásos jelet megfejtett a kéziratokban, és azokban az esetekben, ahol meg tudta fejteni az áthúzott gyorsírásos jeleket, meg is tette, az alig olvasható gyorsírásos jeleket pedig kérdőjellel jelölte. Ez az összegzés azonban felülvizsgálatra szorul. Ha a gyorsírásos jelek szintjén ellenőrizzük, megfigyelhető, hogy Gergely az áthúzott gyorsírásos jeleket elenyésző esetben (nagyon ritkán) írta át latin betűs írásra. Az áthúzott részek a teljes kéziratanyag körülbelül harminc százalékát teszik ki. Megtévesztő, hogy néhány esetet kivéve nem jelölte minden egyes alkalommal a nehezen olvasható, illetve nem megfejthető gyorsírásos jeleket. Továbbá az átiratokat önkényesen kipótolta kettőspontokkal vagy gondolatjelekkel anélkül, hogy jelölte volna őket. Emellett számos esetben megváltoztatta a sormetszeteket is a versekben. Hangsúlyozni szeretném, hogy mindezen hiányosságok nem Gergely gyorsírást illető tudását jellemzik, inkább egy eltérő munkamódszer lenyomatai.

Gergely Pál átirta a Bajor Gizi-ciklus versfogalmazványait, de az áthúzott, illetve átsatírozott gyorsírásos jeleket itt sem fejtette meg, valamint a megfejtett sorok egy része korrekcióra szorul.

A korrekciók két csoportba oszthatók, az első csoportba azokat soroltam, amelyek a nem pontos gyorsírásos megfejtésekhez tartoznak. Ezek egy részében pontatlanul fejtette meg a gyorsírásos jeleket, a másik részében pedig kihagyott jeleket a

¹⁸ Gergely Pál (1902–1982): „1982. október 27-én elhunyt dr. Gergely Pál, az Akadémiai Könyvtár nyugalmazott osztályvezető-helyettese. 1902-ben született Kolozsvárott, középiskoláit szülővárosa unitárius kollégiumában végezte. Érettségi után másfél éven át a kolozsvári *Az Újság* című lapnál újságíróskodott, majd 1922-ben beiratkozott a budapesti egyetem jogtudományi karára. 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalában helyezkedett el mint gyorsíró, majd gyakornok, s élete ettől kezdve mindvégig szorosan összeforrt az Akadémiával. Az Akadémia átszervezése után, 1949 őszén a főtitkári hivatalból áthelyezték a könyvtárba, ahol a kézirattárban kapott beosztást. Innen ment nyugdíjba 1967-ben. A kézirattárban az akadémia régi, 1949 előtti levéltárának rendezése és feldolgozása lett a feladata, így munkaköre mintegy folytatása volt korábbi hivatali tevékenységének, de különös érdeklődéssel és szeretettel gondozta, gyarapította a kézirattár népköltési anyagát is. Gyorsírástudását, amelyet korábban hivatali munkájában hasznosított, később a néprajz és az irodalomtörténet szolgálatába állította, amikor Vikár Béla feljegyzéseinek, Szabó Lőrinc jegyzeteinek és versfogalmazványainak áttételére vállalkozott.” F. CSANAK Dóra nekrológia: *Magyar Könyvszemle*, 1983/3. 306–307.

megfejtéséből. Például a *Tíz éve* című vers hatodik strófájában „Sebeimet dobtam prédául”-t ír „Dobtam prédát eleget” helyett. Pedig ráadásul elkerülhetett volna egy szóismétlést.

Az Ms 4674/200_24. számú fólió, 9. sorában Gergely Pál megfejtése szerint a gyorsírási jel jelentése: „szakma”. A saját megfejtésem alapján azonban a „szerelem” kifejezés szerepel az adott helyen. A nem publikált versfogalmazványban a szócsere döntő jelentésváltozást produkált.

„Hazugság volt,
 hogy nem akartalak
 Azért mondom, hogy ezzel is
 Kevesebb kint okozzak magamnak,
 Vagy azért, mert
 Örvendezve s kételyt, átfátyoloztam,
 A kételyemet: hogy te vagy-e
 Akit szeretek
 Vagy a szerelem szerelmese
 Lett már belőlem? Lehet, a vak
 Menekülés ürügye csak.”

A 21. számú fólión nem publikált versfogalmazvány szerepel, amelyben mintegy a távoli múltból tekint Bajor Gizire, átértelmezve a szerelmüket.

„De, hiába sajnálom, egy kicsit
 Megöregedtem s a szerelem
 Ma már legfeljebb jól esik,
 Mint jóbarátság, lelkitárs.”

A „lelkitárs” nem szerepel Gergely Pálnál, pedig a jóbarátság kifejezést árnyalja, amennyiben a szerelem testi vágyai mellett a már megnyugvást kereső férfi képe is megjelenik benne.

A korrekciók második csoportját képezi a sormetszetek helyreállítása, ugyanis Gergely Pál megváltoztatta azokat, s ezzel számos enjambement-t megszüntetett. Például a 16. fólión, a nem publikált versfogalmazvány sorai között:

„Ennyire is megöregedtem.
 [nincs új strófa-kezdet]
 Ezért jó, hogy felejtlek,
 S dolgozom és pénzt keresek
 S egyetlen lépést sem teszek utánad. |
 Fáradt | vagyok már én ahhoz, hogy oly
 Fölényes legyek | a szerelemben, | mint azelőtt:
 Most már egy pillanat alatt
 S egy csók alatt [itt viszont új strófa kezdet]
 Megéreznéd, hogy te vagy a fontosabb.”

A PÉNZ MOTÍVUMA A SÁTÁN MŰREMEKEIBEN

A gyorsírással versfogalmazványokban végig jelen van Bajor Gizi, de mégis a pénz motívuma a domináns. Bajor Gizi mintha eszközként jelenne meg a pénz hatalmára vonatkozóan, annak kifejezésére. A pénz motívuma felől is megérthetjük Bajor Gizi szerepét. A *Köszönöm, bátyuska* című versben is ez a motívum az elsődleges. Bajor Gizit a pénz hiánya miatt nem tudta meghódítani, később pedig azért gyűjtötte a pénzt, hogy hatalmat szerezzen általa, s Bajor Gizit megvehesse. A pénz eszköz a hatalomhoz, az emberek megszerzéséhez. A pénz a siker mutatója, egy férfi számára fontosabb, mint egy nő számára. Egzisztenciát, státuszt biztosít. A pénz révén biztosítani tudja a nő számára a megfelelő színvonalú életet. Ez nem megvásárlás. Tiszta egzisztencia, státusz. A folyamatot írja le az Ms 4674/200/17. főlíó hasábjain, a ráébredést, hogy Bajor Gizi is megszerezhető pénzzel.

„S éreztem, forró testem, hogy örül,
Mikor megtudtam, hogy mind a ketten
Egyforma emberek vagyunk
És te sem vagy elérhetetlen
Szeszély és rang és pénz előtt.”

...

Itt látszik, hogy az egyenlőségről van szó, hogy nem elérhetetlen. És ott a rang, mint kulcsszó a következő sorokban.

„Aztán rájöttem, hogy nincs elég
Pénzem, de még
Mindig nagyon szerettelek s nagyon
Fájt volna, úgy – nagyon,

Az esetleges elutasítás.
És éreztem, hogy soha más
Nőt nem akartam ilyen
Erőtlen, gyáva, tétlen:
tőled, megvallhatom most már, féltem.

Most már erős vagyok,
Van feleségem, házam, ny__m,
De nem szabad mondanom, hogy szerettelek...”

Ms 4674/200/23. számú jelzet alatt:

„S az történt, hogy akkoriban
A vörös idő hirdette hangosan
Elméletét:
Ti mutattátok meg nekem
Legérzékibben az életet,
A sátán műremekét, a pénzt,

És elvtársait. Te is, aki
 Nem akartál semmire tanítani
 S áltattál, ahogy
 Akartál, s most se tudod,
 Mit akartam és mit akarok: te is
 Fény lettél nekem, amely
 Mutatja, hogy kavár a pénz s a **siker**
 Utcáit, útjait, akadályait s gyanút
 Mindennél és mindenkiben, – miként –
 Az én életem is elkeveredett
 A tiédétől, míg testedet
 Kívántam – szájadat.”

Pénz és siker együtt jár. De itt már negatívként is feltűnik: akadály, gyanú, kavarrás – az ő élete is elkeveredik. Tehát a pénz félrevitte.
 Az Ms 4674/200/26. számú fólión is a pénzszerzés jelenik meg, de végül annak megléte sem jelenti a megszólított sikeres meghódítását.

„...Csak az ész
 Tart egyenesen, meg a pénz,
 Amit gyűjtöttem, hogy észrevedd
 S előjőjj előszobámba, mert
 Én nem megyek

Hozzád: elárulna leghidegebb
 Udvariasságom is, – azért
 Halmoztam a pénzt, hogy majd te kérdd
 Valamikor segítségemet
 Mint a többi emberek
 Hiú, sóvár, gazdag urak és
 Szépasszonyok, akik
 Mind akarnak – akarnak tőlem valamit
 S akik közül
 Csak te hiányzol, könyörtelenül.”

Ms 4674/200/27. jelzet alatt a pénz úgy nyilvánul meg a beszélő számára, mint egy eszköz a megszólított megalázására, hogyha már az övé nem lehet. A szövegben egy olyan beszélő tűnik fel, akinek pedig éppen, hogy van pénze, megfordul a szituáció, kitarthatja a nőt, megveszi, majd eldobja, irányítja az életét.

„De téged elkerüllek. Ez a gőg
 S az a pillanat
 Amikor szeretőd
 Pénzt kért tőlem s kapott,
 Szükség volt: kitartottalak,

Megvettelek, mint utcanőt,
S szolgálomnak adtalak, neki.
És nemcsak őt
Adtam 10 évet neked:
Sokszor irányítottam életed.”

Naplójellegű versciklus helyett az utókorra három vers maradt, amelyek az epikus vers megjelenését mutatják meg Szabó Lőrincnél. Azonban a gyorsírással versfogalmazványok által bepillantást nyerhetünk a műhelybe, egy meg nem valósult koncepció előkészületeibe.

MEGTESTESÜLÉS ÉS SZIMBÓLUM BEVEZETÉS A NOUMENOLÓGIÁBA

MAKAI PÉTER

Libera me, Domine, de morte aeterna
Gabriel FAURÉ: Messe de Requiem Op. 48.

A következőkben a *dolgok* és a *szavak szimbólumkarakteréről*, egymáshoz való *viszonyáról*, továbbá *érthetőségük aljáról* szeretnék beszélni.¹ Nehéz kérdésekről van szó, amelyeket kellő óvatossággal szükséges megközelíteni; a magabiztos megoldások ezen a téren látszólagosak, többnyire eltakarják, s nem megvilágítják a problémát. Ugyanakkor szükséges egyfajta bátorság ahhoz, hogy elszakadjunk bizonyos *látásmódok* (rögzített kategóriák, ontológiai elköteleződések) érvényesítésétől, és olyan járatlan utakra tévedjünk, amelyek a későbbiek során akár egyértelmű tévútnak bizonyulhatnak. De még ha így is van, egy-egy tévút közvetett módon az érintett dolog igazsága felé mutató útjelző lehet. – Következtetésem kiindulópontjaként, nem véletlenül, egy lírai mű szolgál, közelebbről egy *Goethe*-ballada – az 1782-ben született *Erlkönig* –, amely sűrítve és több szinten jeleníti meg a vonatkozó problémát.

Az indító kép egyszerűségében archetipikus és drámai. Egy lovas alak körvonalai törnek át a késő őszi éjszakán; közelebbről egy férfit látunk, aki egy beteg és elgyengült fiút szorít magához. Amikor az út egy erdőn át vezet, a lázas gyermekén gyötrő látomásos lesznek úrrá, amelyek egyúttal átjárhatóvá is teszik a *reális* és a *virtuális* közötti határvonalat; s ekkor a szintér, továbbá az e térben zajló cselekmény és párbeszéd mintegy „megkettőződik”. A fiú egy másik, számára új világ küszöbén áll, ahol a megtestesülő árnyak hívó szavain és ígéretein keresztül betekintést is nyer e világ lehetséges távlataiba. Ebből a perspektívából nem a feltáruló dimenzió *léte*, mint inkább a felkínált távlat *igazsága* a tulajdonképpeni kérdés. Nehezen dönthető el, az erről adott leírás valóban megfeleltethető-e a „túlsó világ” realitásának, vagy ellenkezőleg, megtévesztő módon eltakarja a fiú elől az *Árnykirály* birodalmának igazi arcát. Ezt a kérdést – több másikkal együtt – *Goethe* legalábbis lebegteteti. Az átlépés előtt álló (vagy arra kényszerülő) „herceg” itt feltűnően passzív és hallgatag, de bizonyos értelemben végül maga teszi meg a döntő lépést.

¹ Az alábbi munka egy *Goethe*-vers fordítása során, annak mintegy a margójára íródott. A fordítást mellékletként lásd az elemzés végén.

A másik térben kétoldalú párbeszéd zajlik, bár kérdéses, egyik vagy másik részről milyen mélységig érvényesül – sőt, érvényesül-e egyáltalán – a *perspektívák* átvétele. Az apa a „valóság” nevében – esetleg kettejük korábbi közös valósága nevében – és a fiú megnyugtatója érdekében rendre korrigál; magyarázatain keresztül érzécsalódásnak és tévedésnek minősíti a lázas állapot szülte leírásokat („ez x, nem pedig y, miként állítod és tapasztalni véled”). Nem a látomások mint látomások realitását tagadja tehát, hanem a látomásoknak tulajdonított ontológiai státust, illetve a fiú azon ontológiai elkötelezettségét, ami *valóságosnak* mutatja/láttatja azt, ami az ő – tehát az apa – nézőpontjából pusztán *látszólagos*. A fiú is észleli azonban a perspektívák között megnyíló különbséget, és egyre türelmetlenebbül fogadja az apa – ebből a látószögből – érthetetlen és megdöbbentő magatartását: szavai *valóságalapjának* a tagadását. Annál is inkább, mivel a látszólagosnak minősített dimenzió egyre kézzelfoghatóbb és valóságosabb *erővel* emeli át a haldokló fiút a maga közegébe. Ha eltérő értelmezési keretben is, mindketten tisztában vannak azzal, hogy a háttérben sűrűsödő erők olyan hatalmak, amelyek alapvető módon képesek a létezés kereteinek a meghatározására. Könnyen lehet persze, hogy az efféle elemek mintegy a „semmiből” lépnek elő; nincsen előzetes „tartózkodási helyük”, amelyet következtetés révén feltételeznünk kellene. Az események végül tragédiába futnak: az érintettek a történésekkel szemben tehetetlenné válnak; az apa mindenható alakjához kötődő fundamentális, gyermeki bizalom megrendül; az átlépés mindenkit a maga sajátos egyedüllétébe zár; a két világot elválasztó határ pedig ismét lezárul. – A gyermek halott.

Annak ellenére, hogy a ballada a maga egészében nyitva hagyja a valóság végső természetét érintő kérdést, az interpretáció ezen a ponton válaszút elé kerül; a gyermek halála nemcsak a lázas képzelet révén megelevenedő transzcendens erővel magyarázható, hanem meglehetősen prózai, varázstalan okokkal is. Ekkor az életfolyamatokat irányító természeti elemek személytelen hatalmáról, a természeti törvényszerűségek egyszerű érvényesüléséről van szó – közelebbről: egy súlyos kór terminális állapotát kísérő és téveszméket generáló lázgörcsről –, amely a másik nézőpontból a teljes valóság redukciójaként, elszegényítéseként vagy torzításaként hat. A két fél közös nyelvet beszél ugyan, ámde általuk is felismerhető módon nem értik egymást; egyre szűkül az a tér, ahol a szavak még közös valóságallappal rendelkeznek.

A kérdés tehát a következő: melyik valósághoz köthető a gyermek elvesztése? Az apa által *állított* vagy *tagadott* „dolgok” valóságához? Egyszerű fikcióként, egy betegség által nyomás alá helyezett tudat *téveszméjeként* láttatja-e Goethe az árnyak világát, vagy ellenkezőleg, nagyon is hatékony és teljes értékű *valóságként*, amelynek tisztább felfogásához épp a lázas képzelet nyitja meg az utat? A műfajválasztás ez utóbbit valószínűsíti. Ráadásul a mű tartalmában is igen közel kerül a *mitológé-*

mákhhoz – a mindenséget meghatározó erők/erővonalak dramatikáját ábrázoló elbeszélésekhez. Az efféle narratívák akkor mutatják fel kellő hitelességgel a maguk igazságát, ha a történeteket nem fikcióként, hanem valóságos alakok/események ma is ható és az életet alapjaiban meghatározó univerzumaként olvassuk. Tagadására a valóság – szól a didaktikus felhang – épp hatalma erőteljes kinyilvánításán keresztül felel. Senkit nem hagy érintetlenül: halálba hívja a fiút, és ezzel megrendíti az apát. A ballada ugyanakkor jelentőségteljesen hallgat a következményekről; nem tudjuk, a megrendülés miként érinti a gyászoló apában a tagadás szellemét. De bármelyik oldalra álljon is az igazság, feltűnő, hogy a *goethei* mű a maga plaszticitásában mekkora erővel szólít fel a *valóság* tiszteletben tartására. A *szó* akkor kap hitelt, ha annak *valóságalapja*, a szóban forgó *dolog* maga feltárul – mintegy *testet ölt*, s ezáltal hatást gyakorol. *Goethe* pontosan ezt a valóságálapot teszi mesteri módon kérdés tárgyává; oly módon mutat rá, hogy eközben takarásban hagyja.

Ezzel vissza is érkeztünk a kiinduláshoz, a valóság és a szó viszonyának a problémájához!

Mit ad hozzá egy szó értelméhez, ha megtetesül az, amiről szó van? Ha ugyanis az *érzékletessé válás* (pontosabban: a *dolog* mint olyan *tapasztalata*) releváns egy szó értelme vagy érthetősége vonatkozásában, akkor felettébb úgy tűnik, hogy a modern látásmódok felől artikulált leírások, amelyek tagadják a szó valóságálapjául szolgáló *dolog an sich* értelmét, nem képesek pontosan visszaadni a megértési folyamat minden sajátosságát. Mit számít a *dolog* – kérdezhetnénk –, ha rendelkezésre áll a szó, amely egy *érzéki szóttest* és egy *érzékfeletti (jelentés)tartalom* sajátos komplexuma, és ennél fogva megfelelően alkalmas arra, hogy kifejezze és rögzítse a szóban forgó *dolog értelmét*. Persze elképzelhető, hogy a hangalak (*vox*) és a fogalom (*conceptus*) szimbiózisa korántsem ilyen közvetlen, és a kimondott/leírt szónak további utalások és hozzárendelési műveletek révén kell kapcsolódnia egy önállóan létező és a nyelvtől viszonylag független fogalmi szféra egy bizonyos eleméhez. Ám ez nem változtat azon a tényen, hogy minden esetben egy, a nyelv által (is) képzett *szimbolikus univerzum* az, amely a szóban forgó *dolog (res)* értelmét meghatározza, hordozza, és amely nem független az adott tartalomnak a hozzá illeszkedő szimbolikus univerzumban betöltött helyiértékétől sem.

A szavak íráskép vagy hangalak formájában adott fizikai adottságához, ezen adottságok szintaktikai viszonyaihoz sajátos szimbolikus tartalmak rendelődnek hozzá. Minden nyelvi kifejezés *szimbólum* (ógörög *συμβάλλειν*; összedob, -illeszt, -kapcsol; melléhelyez, hozzájárul, egyesül, értelmez etc.), amely egy ún. *szimbolikus értelemre* utal. Ez a szimbolikus jelleg tulajdonképpen abból következik, hogy a szavak *utalások*, amelyek egy, a szó fizikai adottságán, az érzéki szóttesten túlmutató *szimbolikus értelmet* hordoznak; és pontosan e hozzárendelésnek és *önmagán túlra* vezető utalásnak köszönhető az eredetileg utalás nélküli mozzanatok *nyelvi* jellege. A szó azonban, első látásra, *nem-reális szimbólum* – miként a szó részelemeként

funkcionáló érzéki hangtest sem természetes szimbóluma a hozzá illesztett fogalmi tartalomnak; nem kapcsolódik törvényszerűen magához a dologhoz. Nem úgy tartoznak egymáshoz, mint egy kettétört cserép vagy érme két különböző, a törésvonal mentén összeilleszhető darabja. Amennyiben így lenne, a szóban forgó dolog képes lenne „áttörni” a szón, de mivel nem érintkezik szükségképp közvetlenül magával a dologgal, a nyelvvel élő embernek várnia kell arra, hogy a valóság tapasztalatának keretében maga *érje el* a dolgot, vagy maga a dolog *érjen el* őhöz. A szó mint nem-reális szimbólum bizonyos értelemben *hiányjel*, amely a dolog *megtestesülésének* a fényében tűnik csak el.

Tegyük fel újra a kérdést némileg pontosított formában! Milyen jellegű és mennyire erős az a kötelék, amely az emberi *szó* és a *dolog* – azaz a *szó valóságalapja* – között létesül? Képes-e, és ha igen, milyen formában, a szó valóságalapja – az, *amiről* szó van – behatolni magába a szóba; illetve képes-e a szó önmagába emelni magát a dolgot? Mi történik például, amikor az itt és most virágzó cseresznyefához hozzárendelődik a „virágzó cseresznyefa” szópár? A válasz összetett, korántsem egyértelmű, ám ez az „áthatolás” nagy valószínűséggel lehetetlen, ha kizárólag a szavak által hordozott szimbolikus értelem felől kívánjuk láttatni a dolgokat. Természetesen elvileg mindig képesek vagyunk további szavak segítségével megközelítő leírást adni a szó valóságalapjáról és arról a tapasztalatról, amelyben maga a dolog számunkra adottsággá válik. Az elbeszélő azonban ritkán „névadó”, inkább közvetíti, semmint eredeti értelemben maga alkotja a szavakat. Ezért a szó és a szóhoz rendelt vagy a szóban rejtőző szimbolikus értelem nem egyéni teljesítmény; nem létezik vagy mit sem ér a partnerek elfogadó aktivitása nélkül. Tulajdonképpen emiatt is válik a nyelv diszfunkcionálissá, ha a közösségen belül nem áll fenn nézetazonosság a szimbolikus mezőt meghatározó szavak legalább egy részének tartalmát illetően. De ha az egyes – adott esetben a tapasztalat leírására használt – szavakat *ad infinitum* további szavak szimbolikus értelmén keresztül határozzuk meg, akkor ezzel a szimbolikus mező menthetetlenül önmagába zárul. Nem mondhatnánk, hogy egy általános fogalmat megnevező szó mint olyan az azonos osztályba sorolható *dolgok* közös tulajdonságainak a kifejezője; inkább arról lenne szó, hogy a nyelvet használó közösség mintegy önkényesen meghatározott – a többi kifejezés szimbolikus értelmétől aligha függetleníthető – jelentést *tulajdonít* egy-egy szónak.

A szavakhoz azonban nemcsak fogalmi-diszkurzív tartalmak, adott esetben eltérő vagy különböző irányokba elmozduló szemantikai tartalmak kötődnek, hanem olyan típusú értelemalakzatok is, amelyek a *dolgok tapasztalati és élményszerű felfogása* révén keletkeznek. Nevezzük ezt *aszimbolikus, kifejezéselőttés* vagy *tárgyi értelemnek!* Amennyiben létezik bármiféle híd a nyelv és a valóság között, feltételeznünk kell, hogy a dolog többé vagy kevésbé hat a tapasztalati élményben; továbbá az élmény többé vagy kevésbé hat a tapasztaló alany által kimondott szóban. Ez a feltételezés leginkább rámutató tapasztalatok segítségével, azok elemzésével igazolható;

olyan helyzetekben, amikor az ember közvetlen, nem szimbolikusan közvetített kapcsolatba kerül a valósággal. Egy efféle primer és bizonyos értelemben efemer kapcsolat, a benne születő hatásáramlás és tárgyi értelem döntő szerepet játszhat a mindenkori dolog felfogásában. A kifejezéspelőttes értelem magában a tárgyas tapasztalatban, közvetlenül az intencionális élmény felfogásában lesz adottsággá. Olyan értelemalakzatról van szó, amely genetikusan inkább a tapasztalati térbe lépő dologhoz kötött, nincs *szükségképp* jelen a tárgyi tapasztalat hatása alatt álló személy tudati és nyelvi aktusaiban. A tárgyi értelem érvényesülése emiatt nem függetleníthető az egyén konkrét élményvilágától és spontaneitásától; adott esetben kitett az emlékezet, a felejtés vagy a képzelet játékanak, de legalábbis lényegi összefüggésben áll a személy alapvető figyelmének az intenzitásával, annak érzékenységgel. Ha azonban a közvetlen tapasztalati felfogáshoz kötődő *an sich* értelem hiányzik, akkor tendenciaszerűen az előzetes szimbolikus értelem vetül rá a dologra és érvényesül a szóban. Amennyiben tehát az eredeti tapasztalattól a beszéd síkja felé mozdulunk el, a tárgyi értelemnek annál kevesebb esélye marad arra, hogy behatoljon a szóba. Könnyen belátható: a szimbólumelőttes értelem az adott nyelven beszélő közösség felől tekintve gyenge kötéssel kapcsolódik a szóhoz, s annál „illékonyabb”, minél kevesebb vagy felszínesebb közös alapélménnyel rendelkeznek egyazon közösség tagjai. Az individuum felől tekintve viszont akár olyan erős kötés is létesülhet, amely aláassa (és már nem kiegészíti) a szimbolikus tartalmak érvényességét. Ilyen esetekben – különösen divergens valóságtapasztalati közegek fennállásakor – a személy mintegy a kultúrán túlra sodródik a maga anonim igazságával.

Továbbá: amikor az egyén a saját élményszerű valóságtapasztalatában felmerülő adottságok leírásához interszubjektív nyelvi elemeket használ fel, akkor ezen élményeket áttemeli a szimbolikus mező kontextusába – mintegy alkalmazza a szimbolikus struktúrában érvényesülő elemek révén megkövetelt tartalmat és látásmódot. Szimbolikus tartalmak által azonban nem adható vissza és fejezhető ki, pontosabban csak részlegesen adható vissza és fejezhető ki a közvetlen dologtapasztalat tartalmi gazdagsága, illetve a szóban forgó dolog valósága. A szimbolikus mező érvényesülésének megvan az a tendenciája, hogy mintegy leváljon az egyén közvetlen élményrétegéről – bizonyos értelemben magáról a *valóságról*, és ezzel egy sajátos *deficitet* keletkeztessen mind a valóságtapasztalat, mind az értelemmegértés oldalán (például: szóba hozhatunk olyasmit, amiről nincsen tapasztalatunk; tapasztalhatunk olyasmit, amire nem találunk megfelelő szavakat etc.). E leválási folyamat a valóságtapasztalat és szimbolikus mező egyfajta különválásaként és *differenciájaként* értelmezhető.

Limitált erőforrásokkal rendelkezvén nem vagyunk képesek a valóság összetapasztalati birtokbavételére. Ezért is szükséges szimbolikus keretek közé integrálni az idegen és közvetett „tapasztalatokat”; elősegítve ezáltal a felvett perspektíva univerzumában történő tájékozódást, de ki is zárva mindent, ami nem illeszhető be az előzetesen létező keretek közé. Nyelvi aktusok révén – a tapasztalatok felidézéséhez

haszonlóan – anélkül is képesek vagyunk egy bizonyos szimbolikus értelem előhívására, hogy az ennek megfelelő „tárgyi adottság” közvetlenül jelen volna számunkra. Ezáltal azonban olyan, a látásmódot és a megértést előzetesen strukturáló szemléleti-kategoriális sémák érvényesülnek és lépnek előtérbe, amelyek számottevően korlátozhatják vagy eltorzíthatják a tárgyi tapasztalatot és a dolog szimbólumelöltes felfogását. Ezért sem könnyű válaszolni arra a kérdésre, ténylegesen mit is tapasztalunk (látunk, hallunk, érzünk, akarunk etc.) a *maga valójában*. A szimbolikus értelem nem pusztán a közlési és kifejezési funkciók ellátásához szükséges, de minden olyan esetben is, amikor bármi okból hiányzik a kifejezéselöltes tapasztalati háttér, vagy épp arra teszünk kísérletet, hogy egészes-áttekintő *képet* alkossunk a valóságról.

A valóság és a szimbolikus világ között tehát feltehetően sohasem áll fenn teljes adekváció. Növekvő távolság esetén a szimbolikus tartalmak már nem képesek el látni a dolog diszkurzív jellegű megvilágításának a feladatát; hiszen e tartalmak csak abban az esetben pontosíthatók és állíthatók a megértés szolgálatába, amennyiben visszacsatolhatók az ember közvetlen, szimbólum- és kifejezéselöltes tapasztalataihoz. Ez nem azt jelenti, hogy a szimbolikus konstrukciók mintegy eltakarják a „mögöttes” valóság érintetlen („magábanvaló”) szféráját – ahogyan az például a *kritikai filozófia* paradigmájából, *fenomenon* és *noumenon* éles elkülönítéséből következne –, éppen ellenkezőleg: az ember *egyszerre van jelen* ezekben a dimenziókban, és lehetősége van arra, hogy *összehasonlításokat* tegyen; nincs minden további nélkül bezárva abba a szimbolikus univerzumba, amelyet például a saját kultúrája vagy egyáltalán a kultúra mint olyan közvetít. Ám mivel a szimbolikus értelem csak korlátozottan képes a szimbólum- és kifejezéselöltes élménytartalmak leírására/közvetítésére, ezért a valóság mindig tartalmaz olyan „elemet”, amelyet a világ mint szimbolikus univerzum nem közvetít.

Az ember a szimbolikus világ és a valóság ütközőpontjában áll, de nem képes huzamosabb ideig egy általa ismeretlen mélységű valóság nyomása alatt élni. Át kell törnie a közvetlen tapasztalat határait, és a tapasztaltakat be kell integrálnia egy nagyobb, szimbolikus egészbe. Ilyen módon szabadul meg az asszimilálhatatlan valóságmozzanatok tapasztalata révén előidézett tehertételtől. A valóság kolonizálásának és asszimilációjának folyamata, amely alapvetően inter- és transzperszonális közvetítőkön keresztül zajlik, részint ezt a *tehermentesítést* szolgálja. Látszólag a szimbolikus renden túl egy kaotikus, beláthatatlan, értelem nélküli és félelmetesen idegen „terület” következik. Ez az igencsak problematikus feltételezés egy ontológiailag aligha megalapozott és mindenekelőtt az újkori filozófia *antropológiai fordulatnak* nevezett szemléletváltásával magyarázható, amely mintegy „episztemológiai éket” ver a személy és a valóság (illetve a másik ember) közé, és egyedül a szimbolikus univerzum médiumának fénytörésében láttatja a dolgokat. Vannak azonban olyan pillanatok, amikor az érzékeinken át hatva intenzív és közvetlen kapcsolatba lépünk a valósággal. Az efféle események lehetőséget adnak arra, hogy (α) a dolog tárgyi értelem alakjában áttörjön a hatás alatt álló ember szavain; (β) kiegészüljön, javításra vagy elvetésre kerüljön az örökölt háttérszimbolika tartalma; (ζ) emellett aktuálisan

gátat is emelnek a „tisztá”, megkülönböztető reflexió elé – egy emberi érintésbe például mind az *érintő*, mind az *érintett fél* jellegzetes egységet alkotva involválódik. A tárgyi tapasztalat során a szó is sajátos transzformáción megy keresztül. Nem alakul át ugyan reális szimbólummá – amiként a cseresznyevirág alig érezhető illata például természetes szimbóluma a látótérből aktuálisan hiányzó cseresznyefának –, de egy olyan nyelvi elemmé lép elő, amely integrálja a tárgyi tapasztalat nem-szimbolikus értelmét, és ezáltal a dolog közvetlen és további utalás nélküli (ön)felmutatására szolgál. Arra a kérdésre, hogy a szavakon túl maguk a létezők további utalások révén szimbólumai-e egy érzékeken túli tartomány entitásainak, kizárólag az érzékfeletti *megtetesülése és érzékivé létele* függvényében adható válasz. *Maguk a szavak változóan vegyes értelemkarakterrel bíró nyelvi egységek*. Pontosabban: az egyes szavak esetében élményről élményre, személyről személyre és mezőről mezőre kell vizsgálnunk a szimbolikus és a szimbólumelőtti (tárgyi) értelem összeépülésének vagy széttartó jellegének a mértékét. Kizárólag ennek függvényében dönthető el, hogy az adott személy mint ζῶον λόγον ἔχον aktuálisan miféle nyelven/nyelvet is beszél.

Végezetül: a szó valóságalapjának („dolog”) *an sich* értelme háromféle módon és egyúttal különböző mértékben érvényesülhet magában a szóban. (α) A kifejezéselőtti/tárgyi értelem *szimbolikus* eszközökkel történő *explikációja* révén; (β) amikor az adott nyelvet beszélők osztálya egyúttal *tapasztalatközösséget* is alkot, tehát a rendelkezésre álló szimbolikus univerzumon túl egy hozzávetőlegesen közös valóságalap és élménymező is ott áll a beszéd háttérében; (γ) a *spirituális magányon* keresztül, amikor a hatások terében álló személy az esetlegesen felmerülő szavakkal egyedül a valóságnak és önmagának válaszol.

Egyik út sem járható azonban a dologra összpontosító, értő figyelem hiányában!

Parafrázissal szólva a „lét háza” az *igazság*, amikor a létezés valóságosan (és adott esetben az ehhez illeszkedő nyelvi formákon keresztül) megtetesül.² A nyelv kettős természetű, a valóság felmutatására és elfedésére egyaránt alkalmas. Olyan „közeg”, ahol a valóság *többé* vagy *kevésbé* átalakul önmaga *reprezentációjává*, ezáltal pedig adott a hamis vagy igaztalan állítás és a valóságalapot nélkülöző beszéd lehetősége is. Ehhez járul továbbá az a tény, hogy az emberiség civilizációs terjeszkedése – s különösen az érzékeket szellemtelenítő és a szellemet érzékelhetetlenné tévő modernitás sokoldalú programja – mindhárom előbb említett területen felszámolja és látenciába kényszeríti a személy *realitásérzékét*. A valóságérzék visszanyeréséhez első lépés, ha ismét megtanuljuk észlelni azt a problémát, amelyet *Goethe* az *Erlkönig*ben oly plasztikusan és drámai líraisággal ábrázolt,³ és amelyet a fenti elemzés a szó és a szó valóságalapjául szolgáló dolog (tárgyi tapasztalat) viszonyára vonatkozó kérdés feltevése révén tett – remélhetően – érzékelhetővé.

² Vö. HEIDEGGER, Martin: *Über den Humanismus*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2000 [1949]. 5.

³ A lírai művek fundamentális sajátossága az érzéki és a szimbolikus oszcillációja. Az érzéki közvetlenség „előrelépése” és a szavak „érzéki teste” a vers élményszerű *felfogásának* nélkülözhetetlen eleme.

Addig is várunk, hogy a valóság törekeny függetlensége mögött rejtőző hatalom a maga közvetlenségében viszonzza-e az emberi tekintetet és a szót, esetleg magát az érintést.

Johann Wolfgang von Goethe

Az Árnykirály
(*Erlkönig* [1782])

A viharon, éjjel, ki rohan át?
Egy férfi lóháton menti beteg fiát;
Karjába fonja a forró gyermeket,
Ruhák közt, melegben, így tartja meg.

Riadt arcod miért rejtet el? –
Az Árnykirály, apám, itt van közel!
Felsége palástban jön, suhan! –
Köd szállt a tájra épp, fiam. –

„Édes gyermek, nem jössz el velem?
Játékot játszani a tágas rétemen;
Hol tenger virág virít a partokon,
Anyám arany rojtjait is átadom.” –

Apám, mondd, miért nem hallod őt,
A suttogót, a cselszövőt? –
Nem Árny! Nyugodj lázas gyermekem;
Avart hord a szél, így üzen. –

„Szép ifjú, eljönnél énvelem?
Várnak a lányaim, a díszes lovagterem;
Lányaim, az éjszakába vezetők,
Szökkennek, dalolnak, s álmodban meglátod őt.” –

Apám, jó apám, még most sem látod,
Ahogy ott szálldosnak a tündérlányok? –
Jaj, fiam, lázálom, nem árnyalak:
A fénylő ősz fűzek tűnhetnek annak. –

„Tetszel nekem, szépséges földi tünemény;
Ha nem jössz magadtól, erővel viszlek én.” –
Segítsél, apácska, nagy fájdalom!
Nem enged el az Árny, nem álmodom! –

Rémült a szem, és vágtat a ló,
A nyöszörgő fiú sápadt, fakó,
Fáradtan jut haza, a szél alábbhagyott;
Karjában a gyermek már halott.

Makai Péter fordítása

VERS ÉS VALÓSÁG?
WALLACE STEVENS: OF MODERN POETRY

MOLNÁR GÁBOR TAMÁS

Dolgozatomban Wallace Stevens egy ismert, magyarul három fordításban is elérhető költeményének vizsgálatára vállalkozom. Noha nem tudok Stevens és Szabó Lőrinc közötti konkrét filológiai kapcsolatról, az elemzést Kabdebó professzor úrnak ajánlom, és igyekszem a „dialogikus költészet” kérdéseit is mérlegelni a Stevens-mű kapcsán.

Ez az összefüggés nem egészen idegen a Stevens-recepciótól sem: Angus J. Cleghorn 2000-ben megjelent könyvében a kései Stevens költészetét a dialogikusság jegyében értelmezte. Ennek az interpretációnak a kiinduló szövege az 1947-es *Transport to Summer* (*Nyári elragadtatás*) kötetben megjelent *The Motive for Metaphor* című vers (Tandori Dezső fordításában: *A metafora indítéka*), amelyben a felkínált narratív keret nem teljeseedik ki, hanem újabb és újabb metaforák helyettesítő láncolatába fordul, mely metaforákat ezen interpretáció szerint egyfajta „megfelezettség, részlegesség”¹ jellemzi. Noha a költemény az elmúlás természeti képeiből indul, ezek nem oldódnak föl valamilyen konvencionális figuratív jelentésben, hanem a bennük foglalt képzetek meghatározatlanságait domborítják ki, és így felelnek meg a költemény címének: nem a metafora jelentését, hanem a metaforaképzés indítékát állítják a középpontba. „Stevensre jellemző módon ezek az érzetek [*sensations*] akkor a legerősebbek, amikor logikailag kevésbé kifejtettek. Oda a természetes referenciák. Helyettük ezt kapjuk: *Acél / a bensőség ellen*. Az *acél* nem tartozik a költemény teremtette mimetikus képbe. A nyelv szuggesztív fél-eszközzé válik, amely több lehetőséget és kevesebb bizonyosságot idéz föl.”² A vers a „létezés ábécéjét” (itt fontos lehet, hogy az eredetiben kibetűzve áll az ábécé: *The A B C of being*)³ faggatja, ám az utolsó szakasz az „arrogáns, végzetes, domináns X” képzetével zárul, ezzel olyan matematikai képletszerűséget állítva elő, amelynek behelyettesítése az olvasóra van bízva. Cleghorn értelmezésével szemben felhozható, hogy a költemény szintaktikailag egy ellentétes olvasatot is megenged, amelyben a metafora indítéka éppen a matematikai behelyettesítéstől való különbségben, az egyértelmű válaszok igényétől való ódzkodásban⁴ állna. Ez azonban nem csökkenti, hanem más szinten visszaigazolja a „dialogikus” modell érvényét.

¹ CLEGHORN 2000, 170.

² CLEGHORN 2000, 171.

³ Ahol másképp nem jelzem, ott Stevens verseit az alábbi kiadások alapján idézem: STEVENS 1990; magyarul TANDORI 1981.

⁴ TANDORI (1981, 72) itt elég egyértelműen félrefordít, amikor a vers “shrinking from / The weight of primary noon” (szó szerint: „visszariadva/-hőkölve / az elsődleges dél súlyától”)

A dialogikusság Stevens kései költészetében (és Cleghorn értelmezésében) egyfajta destruktivitással (a költő saját szavával: „dekreációval”) hozható összefüggésbe, amennyiben a múlt törmelékeinek a jövő számára való újrateremtését készítik elő: a Stevens-költészetben hemzsegő poétai alakmások mind afféle „fél-alakok”, akik csak egy homályban maradó befogadóval való együttműködés révén teljesíthetik be költői programjukat. Erre olyan versek is bizonyítékot szolgáltathatnak, amelyek már a *Transport*-kötet előtt, 1942-ben kiadott *Parts of a World (Egy világ részei)* című gyűjteményben szerepeltek. Ilyen példa lehet a már címében is felszólítást tartalmazó *Add This to Rhetoric (Add ezt a retorikához)*⁵, amely a művészi/szimbolikus kifejezés és a valóságos élethelyzet kontrasztját használja ki: ennek mintája a szobor tövében fekvő koldus képe, amely már az *Owl's Clover* (kb. *Somkóró*) című szatírában is középponti szerepben állt. A költemény zárlatában a *figure* szó kétértelműsége (alak/alakzat) kerül a középpontba, majd a záró sor első fél sorában visszatér az felszólító mód is: “Add this. It is to add.” A cezúra utáni felsor grammatikai befejezetlensége beszédes. Kiegészíthető így: “*It is to be added” (‘Hozzáadandó’), ám a nyelvtani csonkítás ennél komplexebb jelentéseket is lehetővé tesz, hiszen akár egy kriptikus lételméleti értelmezést is sugallhat (“*‘It’ is to add” = „Az’ nem más, mint hozzáadni”), valamint a mondat saját kiegészítendősége révén illusztrálja is az addíció szükségét, ezzel a költemény metapoétikai, önmagára visszahajló jellegét is alá támasztja.

Szokatlansága révén szintén nyitott és olvasói aktivitást igényel a *The Man on the Dump (Ember a szeméttelen)*, amelynek lezárása szintén grammatikai ugrást igényel: “Where was it one first heard of the truth? The the.” A határozott névelő megkettőzése az olvasót a grammatikai kategóriák fölülvizsgálatára készítheti, és a második névelőt főnévi szerepbe helyezve a kérdésben szereplő névelőre való utalásként is felfogható: ezzel az igazság monolitikus képzetének a határozott névelő általi megteremtettségét is sugallja a vers. Ez szinte lefordíthatatlan összefüggés, hiszen az angolban az absztrakt fogalmak általában nem igényelnek névelőt (“Plato is my friend, Aristotle is my friend, but my greatest friend is truth” – mondta állítólag Newton; itt számos más nyelven, pl. németül, olaszul vagy magyarul is kötelező lenne a határozott névelő az *igazság* szó elé), viszont mégis létezik a névelős változat, amely ennek megfelelően többnyire egy határozott ügyre irányuló, korlátozottabb, referenciális igazságra vonatkozik (“the truth about...”). Ez a különbségtétel a kötet következő, *On the Road Home (Hazafelé)* című versében mindjárt konkretizálódik is. Ez a vers az egészen konkrétan dialogikus költemények közé tartozik, hiszen egy Én és egy Te párbeszédét jeleníti meg, és a párbeszéd tétje éppen az „egy igazság” mibenléte. Míg az Én azt állítja, hogy „az igazság” (“the truth”) nem létezik⁶, addig

sorát így adja vissza: „eredendő / Dél súlyától zsugorodva”, amit nyilván a *shrink* szó elsődleges jelentésének hatása okoz.

⁵ CLEGHORN 2000, 18–21 általános illusztrációként elemzi is ezt a verset, de más összefüggésben, mint én.

⁶ A költő amerikai recepciójának történetét nagy anyagon áttekintő John Timberman Newcomb rámutat, hogy a kötet egyik recenzense, Elizabeth Drew tévesen, névelő nélkül

a Te számos igazságról beszél, amelyek azonban nem integrálhatók egy igazságba (“they are not parts of a truth”). A vers a kötet címével (*Parts of a World*) is közvetlen kapcsolatba kerül, és a beszélgetés hamarosan a szó és a világ összefüggéseire terelődik – mintha az „idegállapot” és a „megfogalmazás” problémáját látnánk viszont. A lezárás itt lényegesen konkluzívabb, mint az eddig szóba hozott versekben, ám ezt a grammatikailag zárt konklúziót a megelőző beszélgetés fényében értelmezve szintén a megjelenített érzéki világ értelmi megragadásának nehézsége domborodik ki, egyebek között a szuperlatívuszok és a szinesztéziák bizarr összekapcsolásai révén: “It was at that time, that the silence was largest / and longest, the night was roundest, / The fragrance of the autumn warmest, / Closest and strongest.” („Ekkor volt a csend a legnagyobb⁷ és leghosszabb, az éjszaka a legkerekebb, az ős illata a legmelegebb, a legközelebbi és a legerősebb.”) A grammatikai lezártág nem rekeszti be a dialógust, inkább kontextualizálja azt, és amint az Szabó Lőrinc dialogikus költeményeiben is gyakran előfordul,⁸ a narratív vagy leíró keret össze is zavarja a vers beszélőjének, a vele dialógusban álló másik beszélőnek, valamint a beszélő által saját (korábbi ön)magához társított szólamnak a pontos viszonyát. A versben „most” megszólaló én egyetért-e saját korábbról idézett önmagával? Én és Te vitában áll-e egymással, vagy megerősítik egymást? A leírt helyzet alátámasztja-e valamelyikük mondandóját? – az efféle kérdések a versbéli pozíciók összevetését igénylik, miáltal viszont az olvasó virtuális pozíciója is beleíródik a versbe. Így nemcsak a versszövegek szó szerinti zárlata kapcsán mondható el, hogy Stevens költeményei „olvasókra testálják lezárásukat”⁹, hanem általában a szöveg konkretizációját egy a versben közvetlenül nem megjelenített szólamhoz utalják tovább.

Az itt közelebbről értelmezendő vers kapcsán a dialogikusság egészen kézenfekvő módon tűnik elő. *A modern költészetről* című vers szövegében szó szerint megjelenik a „láthatatlan közönség” (“invisible audience”), amelynek részesülnie kell a költészet tapasztalatából, és amelynek valamiként egyé kell válnia a költemény előadójával, sőt az előadás helyett mintha önmagát kellene megfigyelnie. Talán túlon túl kézenfekvő is volna itt mindjárt a dialogikusság irodalmi-hermeneutikai felfogására hivatkozni, és azt hangsúlyozni, hogy a költemény magának a költészetnek a befogadását a közönség önmegértésével hozza összefüggésbe. A tematikus összefüggés mindenesetre adott, és az eddigiek fényében talán megengedhető, hogy legalább az

idézi ezt a mondatot a versből, miáltal persze a költő pozícióját könnyen azonosíthatja egyfajta nihilizmussal. Newcomb rámutat, hogy a téves idézés egyik oka a kötet nyitóversében, a *Parochial Theme (Vidékies téma)* címűben elhangzó mondattal (“There’s no such thing as life; ...”) való hasonlóság lehet, ugyanakkor Drew tévedését annak a – korabeli kritikára jellemző – stratégiának a keretében értelmezi, amely a Stevens gondolati komplexitásából eredő fenyegetés semlegesítésére irányult. NEWCOMB 1992, 142.

⁷ A szó szerinti fordítás itt alighanem elfedi az eredetiben rejlő szinesztézia-szerű széttartást: a „legnagyobb csend” magyarul konvencionálisnak hat, ám a *large* melléknevet az angolban csak térbeli értelemben használják, a konvencionális fordulat “greatest silence” lehetne.

⁸ KABDEBÓ 1992, 35–47.

⁹ CLEGHORN 2000, 122 – “the poems deposit their endings on readers”.

olvasat kiindulópontját a dialogikusságnak a magyar költészetértelmezésből ismert felfogása adja. Ugyancsak az eddigiekből következhet a költemény szorosabb olvasásának megkezdése előtt két holisztikusabb megjegyzés.

Egyrészt (1) nyilvánvaló, hogy a költemény zárómondatának grammatikai hiányossága (nominális szerkezetről van szó, állítmányi rész nélkül) már figyelemfelkeltő hatású, különös tekintettel arra, hogy itt a zárómondat a nyitómondat variációjaként kerül elő. Kiss Zsuzsánnának a 2009-ben a *Nagyvilágban* publikált fordítását egyebek között azért vetem el, mert nemcsak újratördeli a versmondatokat, a zárómondatot is önálló sorra alakítva (holott az eredetiben az előző versmondat utolsó szavával együtt alkot egy sort), hanem cselekvő igével is látja el a lezárást, ezáltal durván egyértelműsíti az angol szöveg nyilvánvalóan nem véletlenül lebegtetett jelentését: „Így cselekszik a vers.”¹⁰ Másrészt (2) a dialogikusság fogalomkörébe sorolható, és főntebb idézett példákkal is rokonítható az az eljárás, hogy a kötetben a mi versünk és az azt megelőző, *Man and Bottle (Férfi és palack)* című vers is szoros szövegszerű kapcsolatban áll. Az első vers kezdő strófája (“The mind is the great poem of winter, the man, / Who, to find what will suffice, / Destroys romantic tenements / Of rose and ice”) ugyancsak enyhén átfogalmazott formában tér vissza a záró szakaszban (“The poem lashes more fiercely than the wind, / As the mind, to find what will suffice, destroys / Romantic tenements of rose and ice”). Az egyébként jobbára rímtelen versben kétszer visszatérő “suffice” – “ice” rímpár talán Robert Frost egyik leghíresebb versére, a még 1920-ban publikált *Fire and Ice*-ra utal;¹¹ ezt az utalást kézenfekvő lehet elutasító, a Frost-versben megjelenő apokaliptikus iróniát elhárító gesztusként olvasni. Akárhogy is, a *Man and Bottle* és az *Of Modern Poetry* szövege számos tekintetben kötődik egymáshoz (háborús kontextus, metapoétikai téma, a költemény vagy költészet megszemélyesítése, a “find what will suffice” frazéma variálása), mely összefüggést a Tandori-féle válogatás éppúgy elrejti, mint a Tótfalusi István által a *Modern amerikai költők* c. antológiában közölt vagy éppen a már említett, Kiss Zsuzsanna általi fordítás. A közeli párhuzam az egyetlen vers szoros olvasásának interpretációs stratégiáját is megkérdőjelezheti, erre érdemes lehet menet közben tekintettel lenni.

<i>Of Modern Poetry</i>	<i>A modern költészet</i>
The poem of the mind in the act of finding What will suffice. It has not always had To find: the scene was set; it repeated what Was in the script. Then the theatre was changed To something else. Its past was a souvenir.	A kutatásba mélyedt elme verse Az, ami kell. Nem volt dolga hajdan A kutatás: kész volt a szín; ismételte csak, Ami a szövegben állt. Aztán valami mássá Lett a színház, és emlékké a múltja.

¹⁰ KISS 2009, 237–238.

¹¹ Eleanor Cook Whitman *Leaves of Grass* kötetének egyik bevezető költeményét idézi előzményként, valamint T. S. Eliot *Mágusok utazása* című művének egy fordulatát – ez Szabó Lőrinc fordításában „kielégítő eredmény”. COOK 2007, 153.

<p>It has to be living, to learn the speech of the place.</p> <p>It has to face the men of the time and to meet The women of the time. It has to think about war And it has to find what will suffice. It has To construct a new stage. It has to be on that stage And, like an insatiable actor, slowly and With meditation, speak words that in the ear, In the delicatest ear of the mind, repeat, Exactly, that which it wants to hear, at the sound Of which, an invisible audience listens, Not to the play, but to itself, expressed In an emotion as of two people, as of two Emotions becoming one. The actor is A metaphysician in the dark, twanging An instrument, twanging a wiry string that gives Sounds passing through sudden rightnesses, wholly Containing the mind, below which it cannot descend, Beyond which it has no will to rise.</p> <p style="text-align: center;">It must</p> <p>Be the finding of a satisfaction, and may Be of a man skating, a woman dancing, a woman Combing. The poem of the act of the mind.¹²</p>	<p>Ma az kell, hogy élő legyen, közterek beszé- dét</p> <p>Tanulja. Álljon a kor férfija elé, ismerje meg A kor nőjét. Töprengjen a háborúról, S keresse, mi a szükséges. Új színpadot Ácsoljon. Álljon mindig e színpadon, S mint telhetetlen színész, ejtse ki lassan, Megtfontoltan e szöveget, melyek a fülben, Az elme legkényesebb fülében megcsendítik Pontosan a várt szót, amelyben Láthatatlan hallgatóság figyel Nem a darabra, de az egy indulatban Kimondott önmagára, ahogy a két személy Egygyé válik s két indulat. A színész Metafizikus a sötétben, hangszerét Pengetve, fémhúrt pendítve, melynek Hangja váratlan igazságokon üt át, befogja a Teljes elmét, és az alá mélyedni nem tud,</p> <p>Föléje szállni nem kíván.</p> <p style="text-align: center;">Lelje meg</p> <p>A kielégülést, akár egy korcsolyázó Férfiét, akár egy táncoló vagy fészülködő Nőét. A tevékeny elme költeménye.</p> <p>(Tótfalusi István¹³)</p> <p><i>A modern költészetéről</i></p> <p>Vers, tudatunké, mely megkeresi, Ami kielégít. Nem kellett mindig Keresnie: volt kész szín, ismételte, Ami ott írva állt.</p> <p style="text-align: center;">De változott</p> <p>A színház, s így múltja: emlék. Élnie Kell, a helyi nyelvet beszélnie. Szembe Kell néznie a kor emberével, a kor Asszonyával. Gondolnia háborúsággal, s keresnie, ami kielégít. Épít Ekképp új színpadot. Fellépni ott, Telhetetlen színész, lassan, tűnődve Szavakat súgni a legérzékenyebb Fülbe, a szellemébe, pontosan azt Ismételni, amit ez hallana, úgy, hogy A láthatatlan közönség a darab</p>
--	--

¹² STEVENS 1990, 239–240.

¹³ TÓTFALUSI 1990, 270–271.

	<p>Helyett önmagát lesse, mintha két Érzésvilág fejezné ki, mintha ezek Válnának egygé. A színész: sötétben Cselekvő metafizikus, zenész, Dróthúron játszik, hangjai közt akad Sok helyes pillanat, ezekben ott a tudat Egésze, és nem száll ezek alá, de Fölbük se emelkedik.</p> <p style="text-align: center;">Lelnie kell</p> <p>Valami kielégülést, akár egy korcsolyázó Férfiét, egy nőét, ahogy táncol, ahogy Fésülködik. A cselekvő tudat verse.</p> <p>(Tandori Dezső¹⁴)</p>
--	--

A vers első olvasásában valószínűleg a tematikai elemek dominálnak, amit ez esetben alighanem maga a költemény is kihív. A versbeszéd stevensi mértékkel kimondottan alulpoetizált, a felütés szinte áttördelhető volna prózába is, a téma gondolatisága pedig adja magát arra, hogy egyszerűen a felkínált metaforák fogalmi lefordítását véljük az értelmezés alapvető feladatának, miáltal a vers „mondanivalója” irodalomtörténeti vagy kritikai terminusokban is megragadható volna. Eleanor Cook rövid glosszájában így jellemzi a költeményt: „A megelőző vershez kapcsolja a nyitánya és a zárata, de a hangsúly itt a kortársi közönséggel való szembesülésen, nem pedig a háborún van. A költemény tézisszerű állításokból áll, egyszerű predikatív stílusban íródott, központi trópusa pedig a színház: színészekkel, közönséggel és szöveggel.”¹⁵ Ebben a kontextusban szembeötlő a múltbeli és a jelenbeli költészet szembeállítás, amelyet tágabb irodalomtörténeti összefüggésekkel vagy akár Stevens saját karrierjének alakulástörténetével is magyarázhatunk: míg a múltbeli költemény adott „szöveggel” alapján, konvencióknak és szabályoknak megfelelően jött létre, a modern költészet ezzel szemben valamiféle nehezebben megragadható, dinamikus viszonyban keletkezik¹⁶ – és ez a dinamikus leírhatónak látszik akár a dialogikus fogalmaival, amennyiben a környezet letapogatását és a közönséggel kialakítandó viszonyt is magában foglalja. Persze a múltnak és a jelennek ez a szembeállítás túlzottan sematikus ahhoz, hogy egészen egyértelműen azonosítható legyen egy adott történeti változással: vajon a költészet „modernsége” a Stevens pályakezdése idején erőre kapó avantgárd modernséget jelenti, vagy a költemény írásának jelenére, a második világháború idejére vonatkozik? Vagy éppen a „modern” fogalmának mindig dinamizálódó, a mindenkori jelenre vonatkozó mozzanatát aknázza ki a költemény, amit az olvasó a költemény „újraelőadása” [*reperformance*]

¹⁴ TANDORI 1981, 69.

¹⁵ COOK 2007, 154.

¹⁶ MAZUR (2005, 77) Kierkegaard-ra hivatkozva az ismétlés mint visszaidézés és mint előrefutás közötti különbség révén magyarázza a költemény alapozási módját.

során mindig aktualizálhat?¹⁷ Mint Newcomb bemutatta, az 1980-as évekig a Stevens-értésben leginkább a konkrét történeti vonatkozásoktól eltekintő kritikai olvasatok voltak dominánsak.¹⁸ Azóta ellenben több irányból is megerősödött az az interpretációs irány, amely a költői motívumok absztrakt univerzalizáció helyett ezek konkrét történeti vonatkozásait hangsúlyozza, aminek köszönhetően előtérbe kerültek például a költő és a marxista baloldal közötti kapcsolat lehetséges poétikai és recepciótörténeti előzményei – ez egyszerre arra is magyarázatot ad, hogy a befolyása teljében lévő új kritika miért szorított szinte kizárólag Stevens első kötetének, a mintegy tíz év termését 1923-ban összefoglaló *Harmonium*-nak a vizsgálataira.¹⁹ A *modern költészet* értelmezése akár ezt a váltást, Stevens korai arisztokratikus esztétizmusának oldódását és a költő társadalmi szerepének növekvő tematizálódását is szem előtt tarthatja. Ennek azonban ellentmond, hogy a múltbéli költészet jellemzésekor a vers inkább a konvencionális és az előre rögzítettség képzetét hangsúlyozza, ami nem könnyen egyeztethető össze az egykorú kritika által inkább bizarrnak és értelmetlennek látszó korai Stevens-versekből (*Anekdota egy korsóról, A jégkrémek ura*) kialakítható képpel.

Ha a múlt költészetére éppen a könnyen azonosítható eredet a jellemző, akkor az ezzel szembeállított jelent már sokkal nehezebben azonosítható vonásokkal látja el a költemény. A pusztán szembeállítás az olvasót olyan elvont oppozíciók létrehozására ösztönözheti, mint statikus-dinamikus, rögzített-rugalmas. Míg a modern költészet keresésre van kényszerítve, addig az első sorokban megjelenített előzmény esetében ilyen kényszerről nem volt szó (“It has not always / Had to find”). Az új keletű dinamizmus és rugalmasság (a rögzített modellek elvetése) tehát kényszerből fakad, amit a *has to* (és nem a belső kényszer is kifejezhető *must* – ez majd a végén kerül elő) ismételtetése is alátámaszt. Az absztrakt oppozíciók egymáshoz kapcsolása bizonyos szemantikai vonások kiasztikus megfordítását is eredményezi, hiszen a rögzítettség nem a kényszerhez, hanem inkább a szabadsághoz kapcsolódik – a régebbi költészetnek módjában, szabadságában állt ragaszkodni a forgatókönyvhöz, míg a modern arra kényszerül, hogy új modelleket és kapcsolódási pontokat találjon. A szabadság és a kényszer pólusai tehát ellentétesen viszonyulnak a dinamikus-statisz oppozíció pólusaihoz, mint azt várhatnánk: a modern költészet mintegy szabadságra kényszerül. A *souvenir* szónak a költészeti múlthoz való társítása is erre utal: a Webster-szótár „emlékeztetőként” (*reminder*) határozza meg, amivel a múlt és a jelen összekapcsolódására figyelmeztet: a költészet múltja már a múltban is emlékeztetésre szolgált, a múlt jelenbe hozásának eszköze volt, a múlt idejű megfogalmazás azonban ennek az összekapcsolódásnak a megszűntére is emlékeztethet – a múlt múltja [*its past*] a múltban volt [*was*] a múltat a jelenbe idéző dolog [*a souvenir*]. A

¹⁷ CULLER 2015

¹⁸ BLOOM (1980, 149) „gyenge versnek” tartja az *Of Modern Poetry*-t, mégpedig éppen amiatt, mert úgy olvassa, mint amely naivan felszámolhatónak tartja a romantikus tradíciót, és ezáltal túl szorosán kötődik saját létrehozásának (félreismert) történeti pillanatához. L. még LAKRITZ 1996, 27, 47.

¹⁹ NEWCOMB 1992, 133; 156ff.

nyitó szakasz befejezése tehát a múlt és jelen közötti egyszerű ellentételező viszony tarthatatlanságára is utalhat, vagyis lehetetlenné válik a költészeti modernségnek egyszerűen a tradicionalizmussal szembeni meghatározása.²⁰

Ez a körmönfontosság már előrejelzi a metaforasor fogalmi „megfejtésével” kapcsolatos nehézségeket, és figyelmeztet arra, hogy az első látásra diszkurzív beszéd-módként jellemzett versbeli megszólalás a vártnál ellenállóbb lehet a kritikai, bölcséleti vagy ideológiai diskurzusokra való lefordítással szemben. Ez az ellenállás a szöveg több szintjén, többféle megközelítéssel szemben is jelentkezhetsz. Még mindig az elsődleges figuratív-szemantikai szinten maradva: a vers első strófája a színpad átváltozását jelenti be „valami mássá”. Ez a sortörésre következő pontosítás szinte tautologikus hatást kelt, hiszen a változás eleve implikálja a „mátság” mozzanatát. A pontosítást csak az indokolhatja, ha úgy értjük, hogy nem egyszerű színváltásról, a díszletek átalakításáról van szó, hanem maga a színház mint intézmény változott meg, annak lényegi keretei alakultak át. (Például bezárták, és az épületet valamilyen más célra használják.) A második strófa bejelentése, mely szerint a költeménynek „színpadot kell emelnie” [*has to construct a stage*] egybevág ezzel az értelmezéssel, ugyanakkor azt is jelzi, hogy a jelenben önmagát újrafogalmazó költészet lényegileg azonos a múltbelivel – már amennyiben mindkettőt színpadi, dramatikus analógia révén foghatjuk föl. Talán nem indokolatlan itt Kenneth Burke „dramatista” költészetfelfogásának hatására gyanakodni – már csak a Stevens és Burke között a ’30-as években létrejött ismeretség miatt sem.²¹ A második strófa első sorainak képzetei alapján a dramatizmus itt a költészet társadalmi szerepének erőteljes hangsúlyozását is sugallja: az újrafogalmazott múlt-jelen oppozíciót úgy is érthetjük, hogy míg a múltban a drámai szöveg határozta meg a költői előadást, addig most „a jelen férfiai” és „a jelen női”, valamint a „háború” kontextusába illeszkedő, „a helyi beszédhez” igazodó nyelven megszólaló performanszra van szükség. Ez a parafrázis helyreállítja a kiinduló ellentétet a meghaladandó múlt és az adaptációt kikényszerítő jelen között, ám újabb nehézséget hoz felszínre, tudniillik a költészet ezen metaforizációjának azt a buktatóját, hogy magának a leírt költeménynek a szövegszerűségét takarja el. A költemény ebben az analógiában azáltal válhat modernné, ha élő performanszá válik, vagyis megszűnik a tulajdonképpeni értelemben vett költeménynek lenni. Mivel ezt az igényt írott költemény jelenti be, óhatatlan feszültség támad a bejelentett poétikai intenció és a megvalósítás lehetőségei között.

Ez a feszültség a második strófában továbbfejtett színpad-analógiában is megmutatkozik. Lényegéhez tartozik azonban, hogy a kifejtés paradoxitása csak a figyelmes, vissza-visszatérő és a magyarázat igényével fellépő olvasás számára válik valóban feltűnővé, hiszen a szöveg egyszerre tartja fent a közvetlen beszédszerűség illúzióját, és mutat rá az ebből adódó nehézségekre. A második strófában az egyszerűen *it*-ként megnevezett költemény a színpadra lép, „kielégíthetetlen” színészhez hasonlítva (a jelző szerint tehát a megszólalás igénye belőle magából jön), majd – a nyilvános fellépéssel ellentétes konnotációkat idézve – közvetlenül „az elme fülébe” beszél. Ez a beszéd azonban már nem a színpadon álló színész igényét fejezi ki, hanem az elme

²⁰ LONGENBACH 1991, 31.

fülének kívánságát teljesíti. A következő bevezetett képzet a már említett láthatatlan közönség, amelyet szemantikailag az elmével kellene azonosítanunk, bár a határozatlan névelő azt sugallja, hogy itt új alannyal van dolgunk. Ráadásul ez a láthatatlan közönség már önmagára figyel, látszólag meglepedkezve a színpadon álló színész-költeményről. Ez egybevágni látszik a színész-költemény saját stratégiájával, amennyiben ő már eleve azt mondta, amit a közönség hallani akart, saját magát a háttérbe szorítva. A költemény és az elme dialógusa valójában az elme megkettőződését és önmaga felé fordulását eredményezi; a képnek ezen a pontján a színházi analógiából származó társas képzetek háttérbe szorulnak, és mintha inkább egyetlen tudat önmagával folytatott dialógusával volna dolgunk.

A rafinált szintaktikai szerkezetben kétszer is egymás mellé kerülő *as* kötőszó és *of* prepozíció a *mintha* jelentését (*as if*) sugalmazza – és nemcsak a hasonló hangzás révén, hanem jelentésánál is megengedhető módon (a Tandori-fordítás így is adja vissza). Ám a *mintha* beismerése az eredeti szövegben mégsem egészen szó szerinti. Az *as* határozói értelemben, *-ként*-nek fordítva jelenthet tényleges azonosítást is (“I’m telling you this as a friend” – nem „mintha a barátod volnék”, hanem valóban barátként mondom ezt). Ebben az értelmezésben a dialógus képzete nem egy mentális önmagára-vonatkozás látszat-dialogikusságára vonatkozik, hanem a költemény és az elme találkozásában kifejeződő érzelmek csakugyan „két ember érzelmeként, két érzelmeggyé válásaként” szólal meg. Ebben az esetben a társas vonatkozások az interpretáció előterében maradnak: a versben megjelenő modern költemény valóban személyek, tudatok összekapcsolódását teszi lehetővé. A Stevens-költemény nyelvi teljesítményét akkor tudjuk csak kellőképpen mérlegelni, ha felfigyelünk mindkét értelmezési lehetőségre. Sőt, gondolati értelemben az ambiguitás azt is kifejezheti, hogy a költészet társas hatása és az elme önmaga felé fordulásának képessége csak együtt gondolható el.

A következő metafora azonban újabb fordulatot hoz, amennyiben a színészt (aki már eleve valami másnak a metaforája volt) sötétben lakozó metafizikussal azonosítja – ezzel egy pillanatra a platóni barlang képzetét is felvillantva. Ettől azonban gyorsan továbblendül, mivel a következő (igei) metafora már nem vizuális, hanem auditív; a színészből lett metafizikus azonnal zenésszé változik. Korábbi metaforikájához annyiban tér itt vissza a vers, amennyiben a zene jótékony hatása szintén az elme saját igényének megfelelő voltában rejlik: a húr pengetése harmonikus megfeleléseket (*rightnesses*) hoz létre, s ezek az elmét megtartják (*contain*) egy olyan állapotban, amelynél mélyebbre nem süllyedhet, és amelyből kiemelkedni sincs ereje. Itt a *contain* ige fordítási nehézségei hívhatják föl a figyelmet a többértelműségeire. Egyfelől a zenei harmónia képes az elme egészének ’tartalmazására’, az elme tartalmának együttes megmutatására – ez okozhatja a kielégülést. Másfelől a *contain* ige ’megtartást’, sőt a hadászatban vagy sportnyelven ’visszatartást, feltartóztatást’ is jelent, miáltal az elme passzivitásra kényszerül, egy olyan lebilincselte vagy lenyűgözött állapotban, amelyből nincs módja kikerülni. A kielégülés ígérete tehát legalább implicit módon a cselekvésképtelenség fenyegetésével is jár. A költemény hangvételeiben ez a fenyegetettség kétségtelenül nem látszik jelentősnek, a már említett szö-

vegpárhuzam, a *Férfi és palack* viszont sokkal erőteljesebben hangsúlyozza a költészet romboló erejét, a romantikus építmények elpusztításának szükségét²¹ – nem is beszélve *A költészet romboló erő* (*Poetry Is a Destructive Force*) című darabról ugyanebből a kötetből. *A modern költészetről* kiindulópontja is a rögzített modellek feladása volt, tehát az elme passzív kielégüléséhez való visszatérés önmagában nem lehet elégséges válasz a modernség kihívásaira.²²

A zárósorok szemantikai ambivalenciái talán éppen erre az elégtelenségre mutatnak rá. Első olvasatban a zárlat mintha a hétköznapiban való meglegedettség kispolgári gyönyöreit villantaná föl: a korcsolyázó férfi, a táncoló és a fésülködő nő képében lenné meg az elme a kielégülést.²³ Ezt az elsietett konklúziót azonban több mozzanat is ellensúlyozza: egyrészt ebben az interpretációban a hangok világából átlépünk a képekébe, amit az eddigiék nemigen támasztanak alá. A költeményt sehol nem hasonlítottuk képzőművészhez vagy fotográfushoz. Ez az értelmezői elégedetlenség ismét az *of* többértelműségét emelheti ki, valamint a prepozíciós szerkezetek párhuzamossága által sugallt lehetséges analógiákat is: ha a szintaktikai jelzéseket a behelyettesíthetőségre vonatkozó instrukciókként fogjuk föl, akkor az alábbi analógiákat vehetjük észre:

It	must be	the finding	of	a satisfaction
and	may be	the finding	of	a man skating
		the finding	of	a woman dancing
		the finding	of	a woman combing

Stevens – a magyar fordítókkal ellentétben – nem kerüli a szóismétléseket, ezzel nyomatékosítja is az analógiás-izotópiás szerkesztésmódot (az anafórasz szerkezetektől eltekintve is lásd még: “to face the men of the time and to meet / The women of the time”; „in the ear, / In the delicatest ear of the mind”, „as of two people, as of two /emotions becoming one” „twanging / An instrument, twanging a wiry string”). A zárószakaszban ráadásul a sorok tördelése is alátámasztja ezeket a megfeleléseket

²¹ Lakritz a destruktivitást teszi meg könyve Wallace-fejezetének vezérfogalmává. LAKRITZ 1996, 20–68.

²² Szóba hozható még, hogy a megfelelések hirtelen keletkeznek, és a zene csak átfut rajtuk (“passing through sudden rightnesses”), vagyis az elme megtartottsága csakis átmeneti lehet. Az ehhez a gondolathoz kézenfekvően adódó szövegpárhuzam a kötetben nem sokkal később következő, *A jól öltözött, szakállas ember* [*The Well Dressed Man with a Beard*] című vers zárósora, mely szerint “It can never be satisfied, the mind, never.” Ehhez l. még MAZUR 2005, 80.

²³ LONGENBACH (1991, 215) kissé elsietett olvasata mintha erre utalna, mint ahogy COOK (2007, 145) filológiai gesztusa is, amellyel a vers megnevezte képeket Stevens magánéletéből vett képekkel azonosítja.

azáltal, hogy az utolsó előtti és az azt megelőző sor is a nagybetűs *Be* szóval kezdődik (ez a zárlat imperatív jellegét is erősíti). A szerkesztésmódból adódó potenciális izotópiák a költemény egészének értelmezésére kiható többértelműséget eredményeznek. A fönt látható szerkezeti megfelelések elsősre az alábbi prózai fordítást sugallhatják: a költeménynek találnia kell egy kielégülést, mely találás lehet egy korszolyázó férfi, egy táncoló nő vagy egy fészülődő nő megtalálása. Hogy ők a költemény tárgyaként vagy megszólítottjaként szerepelnek, az nem egyértelmű. Tehát nincs szó arról, hogy a háborús fenyegetés és a modernitás kihívásai elől a költeménynek a polgári élet privát képeihez kellene menekülnie.

A szerkezet másik értelmezése felbontja a szigorú izotópiás rendet, viszont továbbra sem egyértelműsíti a prepozíció jelentését:

It	must be	the finding	of	a satisfaction		
and	may be	the finding	of	a satisfaction	of	a man skating
		the finding	of	a satisfaction	of	a woman dancing
		the finding	of	a satisfaction	of	a woman combing

Ebben a felfogásban tehát a kielégülés a megnevezett személyekkel birtokos viszonyban áll ("of a satisfaction of a man skating..."). A költemény egészének nyelve kellőképpen absztrakt ahhoz, hogy sem a *genitivus obiectivusi*, sem a *genitivus subiectivusi* olvasatot ne lehessen elutasítani.²⁴ Vagyis az általuk okozott kielégülésről is lehet szó (ebből indult ki az első, leegyszerűsítő olvasat), de ugyanígy, sőt talán inkább arról is, hogy ők elégülnek ki a költeménnyel azonosított megtalálás révén (a Tandori-fordítás éppen ezt az olvasatot erősíti meg). Ez az olvasat azzal a további előnnyel is rendelkezik, hogy szerkezetileg megelőlegezi a záró sor kettős birtokos alárendelését, ahol az *of* kétszeres ismétlése fűzi össze a három absztrakt főnevet. Ezzel újabb analógiasor állítható föl, amely részben magyarázhatja is a versmondatok összekapcsolódását.

the finding	of	the satisfaction	of	a man skating a woman dancing a woman combing
the poem	of	the act	of	the mind

²⁴ Eleanor Cook a Stevens-költészethez írott általános bevezető tanulmányában rámutat, hogy a prepozíciók általában észrevétlen jelentésmódosító potenciálját Stevens előszere-ttel aktiválja, különös tekintettel az *of* szubjektív és objektív jelentése közötti lebegésre. Példaként két vers címét, a *Credences of Summer*-t és a *The Pure Good of Theory*-t említi. COOK 2007, 319.

Az analógiák egyrészt azt erősítik meg, hogy az utolsó előtti mondatban megidézett emberek inkább a költemény alkotóiként vagy befogadóiként, mint benne szereplő képekként foghatók föl, mivel az elmével állnak izotopikus helyzetben – ezzel persze hasadást keletkezik az általunk olvasott és az optimálisnak tekintett költemény között, hiszen *A modern költészet*ben ezek mégiscsak képek. A korcsolyázás, a tánc és a fészülködés ugyanakkor ritmikusan ismétlődő mozgások, megidézésük a cselekvés időbeliségét is hangsúlyozza, vagyis azt, hogy a költemény a pusztá megnevezés révén nem képes ezeket a cselekvéseket tartalmazni (*contain*). A cselekvések ritmikusságukkal visszautalnak a húrját pengető színész-metafizikus képére, a vers pedig a már említett tautologikus ismétlésnél fogva (“it must be... and may be”, “a woman dancing, a woman combing” “of... of... of... of”) színre is viszi az említett ritmust.

A táblázat első sorában az a már többször hangsúlyozott tétel is újra megerősítést nyer, hogy a költeményt valaminek a megtalálásaként vagy valamire való rátalálásaként kell elgondolni, a harmadik sorban pedig a cselekvés a kielégülés mozzanatával kerül együvé. Ez azt a már korábban említett benyomást erősíti, hogy a kielégülés csak pillanatnyi, cselekvő kielégülés lehet, nem pedig lezárt beteljesülés. A záró sorban megfigyelt grammatikai hiány ebben a tekintetben beszédes: a kielégülés tranzitorikusságát állító költeményhez úgy illik, hogy befejezése legalább annyira legyen nyitott, mint amennyire lezárt. Itt legalább négy mozzanatot kell kiemelni: (1) Az *of* továbbra is főnnálló ambivalenciáját, amelyet az ismétlés előtérbe tol (pl.: a vers a cselekvésről szól-e, vagy végrehajtja-e a cselekvést?; a tett az elméből ered, vagy arra irányul?) (2) A mondat tisztán nominális jellegét: a mondat az elme cselekvéséről beszél, de maga nem tartalmaz igét, miáltal nemcsak a cselekvés voltaképpeni megnevezése hiányzik belőle, hanem a mondat saját cselekvése is implicit marad. Ha a beszédaktus-elmélet azon hipotézisére gondolunk, hogy a performatív cselekvések voltaképpen igék révén fejeződnek ki (*ígérem, esküszöm, figyelmeztetek, kijelentem stb.*), a záró mondat ige-nélkülisége éppen ebben a tekintetben okoz bizonytalanságot. A nominális szerkezet eszerint inkább rámutatásként vagy megnevezésként érthető, amelynek révén a zárómondat mintegy második címként vonatkozik vissza a vers egészére. (3) Ezzel azonban szembemegy a vers tördelésének az a már említett sajátossága, hogy az előző mondat utolsó szava hozzátartozik a zárómondatot tartalmazó sorhoz. Ezáltal a zárómondat címszerű elkülönülése gyengül, a mondatot magát is a vershez tartozónak, nem pedig arra kívülről rámutató paratextusnak kell felfognunk. A tördelés fontossága ráadásul a vers írottágát emeli ki, amivel gyengíti a színpadi analógia meggyőző erejét. (4) Talán a legnyilvánvalóbb dolog a vers zárlatának és nyitányának összetartozása. Ez az összetartozás azonban nem azonos ismétlődést jelent. Az elemek variálódnak: míg a nyitó sorban az elmét és a költeményét, valamint a megtalálást és cselekvést kötötte össze az *of* prepozíció (a második esetben magyarul nem működik a birtokviszony, mivel idiomatikus kifejezésről van szó), addig a záró sorban a kétszer megismételt *of* háromszoros alárendelést eredményez, vagyis a három kulcsszó: a költemény, a cselekvés és az elme (az angol szavak rövidege miatt a *vers*, a *tett*, és az *agy* talán hatásosabb fordításnak látsza-

nak²⁵) szorosabb egybefonódását sugallja. A nyitó- és a zárósor összetartozását azonban még a nyelvtani hiány is megerősíti, hiszen már a felütésben is ige nélküli mondatokkal találkozunk.

A nominalitásból adódó alcímszerűség és a versmondatoknak a tördelésből fakadó összefonódása között már a vers kezdeténél is feszültség áll fenn, az első mondat sem különül el sorszerűen a másodiktól. Sőt, a soráthajlásból következő törés, valamint a sorok konvencionális nagy kezdőbetűje az első mondat kétféle értelmezését is lehetővé teszi: „The poem of the mind in the act of finding: [this is] what will suffice” – ez az olvasat az első sor és a második felsor között azonosítást tételezne, vagyis magyarul így lenne visszaadható: „Az elme verse rátalálás közben: ez kielégítő.” A második olvasat a „finding what will suffice” szerkezetet tartja összetartozónak, és belenyugszik a mondat állítmányának hiányába (itt a legkézenfekvőbb értelmi kiegészítés a *mind* szó után tehető létige volna). A zárósor felől visszaolvasva mindenképpen ez az olvasat bizonyul erősebbnek, ám a másik olvasat lehetősége sem jelentéktelen²⁶ a vers egészének szempontjából, hiszen ez a talán csak pillanatnyi grammatikai bizonytalanság is hozzájárul ahhoz, hogy a nyitósort ne lehessen a versből kiszakított, paratextuális jelzésként olvasni. Vagyis a vers eljátszik azzal, hogy nyitó és zárósora is egyfajta címként, magára a Stevens-versre vonatkoztatva legyen olvasható, a kompozicionális elemzés inkább ennek a lehetőségnek az elvetését támasztja alá. A költemény maga nem képes úgy megkettőződni, hogy egyszerismind saját kommentárját is tartalmazni tudja. Ha képes lenne erre, nem szorulna rá a láthatatlan közönség együttalkotó műveleteire, és ellentmondana a magában a versben kifejtett modern költészeti elveknek.

Ezzel visszatértünk arra a kérdésre, hogy az általunk olvasott költemény mennyiben tekinthető a benne kifejtett poétikai elvek megvalósulásának. A kérdés az eddig kifejtett értelmezés bonyolultságára is visszavonakoztatható, hiszen a bejelentett elvek némelyike egyfajta közvetlenségre, a közönség igényéhez való alkalmazkodásra utal, aminek az itt bemutatott körmönfonság ellentmondani látszik.²⁷ A vers egészét olyan többértelműség jellemzi, amely a felkínált metaforika ellentmondásainak a versen belüli feltárásából adódik. Ennek az ellentmondásosságnak az egyik alapvető motívuma az élőbeszédszerűség igénye és a vers írottága közötti feszültség. Ez a feszültség a vers olvasásakor és újraolvasásakor kiküszöbölhetetlenül jelen van.

²⁵ Szabó Lőrinc talán ezeket használta volna, ha lefordította volna a verset, mint ahogy Shakespeare 77. szonettjének fordításának is az „agyad” metonimiáját használta a „*thy memory*” kifejezés helyén. SZABÓ 1964, 560.

²⁶ Sőt, mint látható, a Tótfalusi-fordítás alapjául az első értelmezés szolgál: „A kutatásba mélyedt elme verse / Az, ami kell.”

²⁷ LAKRITZ (1996, 41) Adornótól idézi azt a megállapítást, mely szerint minél precízebben és tudatosabban fejezi ki magát a modern író, annál homályosabbnak fogják vélni, míg a laza és felelőtlen fogalmazás biztos megértésre talál. Ez a modernitás-kritika valóban összefüggésbe hozható a Stevens-költeményből itt kiolvasott önellentmondásos dialogikussággal.

A vers olvasásának megkezdését megnehezítik a grammatika, a központozás és a tördelés szintjén is megjelenő akadályok. A kezdőmondat nyelvtani lezáratlanságára ráerősít a soráthajlás, amelyet két másik erős soráthajlás követ – az első egy frazémát vág ketté (*had / To find*), a második az alanyt választja el az állítmánytól (*what / Was*). A második versmondatot e két *enjambement* mellett még egy kettőspont és egy pontosvessző is megakasztja, így a mondat ritmikailag öt darabra esik szét. Ráadásul a mondat vége sor közepére esik, és a tördelés új sort indít,²⁸ ezzel tovább növelve a szaggatottság érzetét. Ezt követi a már korábban említett, szintén soráthajlással kiemelt tautológia (*was changed / To something else*), majd a múlt és a jelen összefüggését elbizonytalanító *souvenir*-tézis. Az első sorokra ennél fogva a nehezen mondhatóság, a meg-megakadás a jellemző, amit összefüggésbe hozhatunk a múltbeli költészet folythatatlanságával, a hétköznapi beszédtől való elszakadásával. Ezzel összevetve szembeötlő a második szakasz gördülékenysége. Az első sor mindjárt egyetlen versmondat is, ezzel beszédszerűbbnek, mondhatóbbnak is látszik a szöveg. Az ezután következő versmondatok ugyan már nem esnek egybe a sorokkal, de a következő sorok ritmikailag viszonylag fluidak, követik a Stevensre általában jellemző „soronként nagyjából öt hangsúlyos szótag, néha több, néha kevesebb” elvet.²⁹ Az ötször visszatérő *It has to* mondatkezdés szónokias benyomást kelthet,³⁰ mintha a mondatok csakugyan egy közönségnek, a közönség nyelvén megfogalmazva szólnának. Igaz, a gyanakvó olvasó számára a soráthajlások itt is beszédesek lehetnek: a negyedik *It has to* sorhatárra kerül, *It has / To*-vá változik. Az ötödik anafóris mondat még nagyobb változást hoz: az előző egy-másfél soros mondatokhoz képest ez kilenc soron keresztül fut tovább. A pentametrikus ritmus nem változik, nincsen sortörés, a sorkezdő nagy kezdőbetűk szintén elrejtetik ezt a jelentős változást. Az olvasás ritmikai lendülete eltakarhatja a mondatban végbemenő, korántsem maguktól értetődő szemantikai mozgásokat, a kielégíthetetlen színész és a láthatatlan közönség viszonyának főntebb elemzett, bonyolult alakváltozásait. A mondat megnyújtása itt mintha a nyelv meggyőző erejének automatizálódásával járó veszélyeket is illusztrálná: a háborús költészet, a közvetlenül a jelenkori közönséghez forduló költészet propagandává válásának lehetőségét³¹ is megmutathatja a lendületes ritmika és a szemantikai körmönfontosság elegye.

²⁸ Hasonló eljárást vesz észre Cleghorn *A rend eszméje Key Westnél* című korábbi költemény leghosszabb, negyedik szakaszában, és ott a sortörést a mi versünkre való előreutalással jellemzi, mint olyan holtpontra (*impasse*) jelzését, amely a költemény nyilvánvaló fordulópontját is jelzi. CLEGHORN 2000, 47.

²⁹ Stevens 1942-ben írt levelét idézi COOK 2007, 326.

³⁰ HAZELTON, Rebecca: *Adventures in Anaphora*
<http://www.poetryfoundation.org/resources/learning/articles/detail/70030>

³¹ LONGENBACH (1991) különösen részletesen taglalja Stevensnek a '30-as években megerősödő amerikai marxista kritika (135–147), valamint a második világháború alatti propagandaköltészet (249–273) iránti ellentmondásos viszonyát. Utóbbi történetnek különösen megkapó részlete, hogy az *Ars poetica* c. versének zárlatával (“A poem should not mean / But be”) az önreferens költészet mottóját megteremtő Archibald MacLeish a világháború alatt az irodalom nyílt társadalmi állásfoglalását és a háborús erőfeszítést

A következő sorokban a zenei analógiák kapcsán a nyelv zeneisége is előtérbe kerül: a *twanging* ('pengetve') hangutánzó szó ismétlését az ehhez szemantikailag és fonetikailag is kapcsolódó szóalakok, *n*-es mássalhangzókapcsolások előfordulásai is megerősítik: *twaNGiNG*, *striNG*, *souNDs*, *passiNG*, *coNTainiNG*, *miND*, *desceND*, *beyoND* – ugyanakkor ennek a pengő sorozatnak mintegy zenei ellenpontjaként egy sziszegő hangsort is kapunk, amely megnehezíti a vers ringató zeneiségének érvényesülését. Ez a sziszegés éppen a *String that giveS / SoundS paSSing THrough Sudden rightneSSeS* részben erősödik föl, és a barlang-képhez kapcsolódva talán leginkább egy hirtelen széllelés képzetét idézheti meg. A pengetéshez kapcsolódó *n* (*η*)-sorozat és a szélre emlékeztető³² zöngétlen réshang-sorozat kereszteződése talán jelentéssé tehető a hirtelen megfelelések vagy helyénvalóságok vonatkozásában, de itt sem könnyű egyértelmű megfejtéssel előállni. A metafizikus zene és a külső körülmények véletlen egybehangzásából adódnának a hirtelen megfelelések? Vagy éppen arról van szó, hogy az előálló egybehangzásokat azonnal el is fújja a szél, mielőtt végleg foglyul ejtenék az elmét?

Az elme tartalmazottságát bejelentő, szép klasszikus szimmetriájával a retorikuságba visszacsábító tagmondatpár ("below which it cannot descend, / Beyond which it has no will to rise") után következik a vers második önkényes sortörése, amely egyszersmind az újabb erős soráthajlást is fókuszba állítja ("It must / Be" – majd a következő sor végén "and may / Be"). A zárósorok szintaktikai összetettségét fönt már részletesen elemeztem, ebből elég azt a következtetést visszaidézni, hogy a figyelmes olvasás itt is az első hallásra könnyen adódó értelmezés elégtelenségét állapíthatja meg, amire ráadásul az írott szöveg lehetséges izotópiáinak vizsgálatát is felhasználhatja. A vers egészének ritmikai mozgását tehát úgy írhatjuk le, mint amely a kezdeti szaggatottságból az élőbeszédhez közelebb álló, lendületesebb ritmikába vált, ezt később zenei effektusokkal is megerősíti, ám a végére ismét lelassít, szóismétlésekkel, szintaktikai és tipográfiai jelzésekkel is akadályozva a lendületes olvasást. Ezt a vers metaforikájára visszavonatkotatva úgy értelmezhetjük, hogy a modern költészettel szembeni követelésként bejelentett performansz-szerűség a versben magában csak korlátozottan valósulhat meg. Az olvasónak (az elmének) nem könnyű azt kihallani a versből, „amit hallani akar”: a szövegből csak vagy nagyon felületes olvasással olvasható ki egységes jelentés, vagy komoly erőfeszítést kell tenni az eltérő szövegrétegek (metaforika, szintaxis, ritmika, fonetika) integrálására. Ez utóbbi azonban nem egyszerű hermeneutikai feladat: az összefüggések nem előre adóttak, a vers metapoétikai témája pedig az olvasás önmagára vonatkozását is megköveteli, így a hermeneutikai kör progresszív-lineáris modellje helyett

támogató propagandaköltészetet szorgalmazta. Stevens ezzel szemben „még amikor közel járt ahhoz, hogy elismerje a költészet ebbéli erejét, akkor is ritkán engedte meg, hogy a cselekvéshez közvetlenebbül kötődő diskurzusok szerepét trivialisálja” (251).

³² Hogy a szél képzete nem önkényes értelmezés okán kerül elő, azt éppen a párvers, a *Férfi és palack* sora támaszthatja alá: "The poem lashes more fiercely than the wind." („A vers szilajabban támad, mint a szél.”)

inkább a többszörös visszacsatolás, a rekurzív hurkolás kibernetikai analógiája kínálkozik, ami az értelmezés performatív jellegét, az értelmezésben megnyíló „küszöbtér” fogalmak általi megszállásának lehetetlenségét hangsúlyozza.³³ A vers olvasása éppen azáltal valósíthatja meg a költemény metaforikájában megidézett dia-logikusságot, ha egy előre rögzített ideológiai álláspont vagy azonosítható *ars poetica* rekonstrukciója helyett olyan „nem-lineárisan futó rekurzióban”³⁴ csatlakozik a költemény mozgásaihoz, amelynek eredményeképpen az előálló interpretáció (mint a költemény és az értelmező nyelv összjátékából keletkező rendszer) képlékenysége és ezáltal reakciókészsége beláthatóan megnő.

Jonathan Culler 2015-ös líraelméleti könyvében éppen egy Wallace Stevens-versből vett idézettel támasztja alá a mű „üzenetére”, jelentésére összpontosító líra-értelmezés és a ritmikára, játékosságra, poétikai effektusokra figyelmező olvasás viszonyáról felállított elméletét. Az 1947-es kötetben szereplő *Man Carrying Thing* című versből vett idézet maga is az itt többször középpontba állított soráthajlásból meríti szemantikai potenciálját: “The poem must resist the intelligence / Almost successfully”, azaz (szó szerint, rossz magyarsággal): „A költemény ellen kell, hogy álljon az értelemnek – / Majdnem sikeresen.” Culler szerint ez nem csak úgy érthető, hogy Stevens saját, olykor hermetikusként is tekintett költészetét hirdeti, hanem a legközvetlenebb poétikai megszólalásra is vonatkoztatható, amennyiben a nyelvi hangzás látszólagos értelmi üressége révén képes „az értelem fedezéke mögé hatolni”.³⁵ Ehhez a költészetnek szüksége van arra, hogy értelmetlen, üres hangként is azonosítható legyen, egyébként csak gondolati tartalmára redukálva viszonyulhatunk hozzá. *A modern költészet*ről itt bemutatott olvasata arra is példát mutathat, hogy egy költemény nem feltétlenül affirmatíván viszonyul bejelentett téziseihez. Az első olvasatra egyértelműnek látszó történeti szembeállítás a múltbeli és a modern költészet között több ponton árnyalható, a közvetlen megszólalás igényéből származó retorikai veszélyek is a felszínre hozhatók, a vers effektusainak jelentős része pedig nem előbeszédyszerűségéből, hanem éppen írott, „szövegkönyv”-jellegéből vezethető le. Ezzel a Stevens-költemény összefüggésbe hozható Steven Booth azon, Culler által idézett állításával, mely szerint a költészetben nem egy már megértett dolgot értelmezünk, hanem mindig valami meg-nem-értetthez viszonyulunk, a megértetlen fölötti kontroll³⁶ lehetőségével játszunk. Ehhez viszont többirányú, a költemény szövegét, a benne foglalt témákat és a mindezekhez viszonyuló olvasó pozícióját is átfogó párbeszédre van szükség.

³³ ISER 2000, 151.

³⁴ ISER 2013, 86–87.

³⁵ CULLER 2015, 184.

³⁶ CULLER 2015, 185.

BIBLIOGRÁFIA**BLOOM 1980**

BLOOM, Harold: *Wallace Stevens: The Poems of Our Climate*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 1980, 413.

COOK 2007

COOK, Eleanor: *A Reader's Guide to Wallace Stevens*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2007, 368.

CULLER 2015

CULLER, Jonathan: *Theory of the Lyric*. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 2015, 391.

HAZELTON é. n.

HAZELTON, Rebecca: *Adventures in Anaphora*.

<http://www.poetryfoundation.org/resources/learning/articles/detail/70030>

ISER 2000

ISER, Wolfgang: *The Range of Interpretation*. Columbia University Press, New York, 2000, 206.

ISER 2013

ISER, Wolfgang: *Emergenz. Nachgelassene und verstreut publizierte Essays*. Konstanz University Press, Konstanz, 2013, 320.

KABDEBŐ 1992

KABDEBŐ Lóránt: „A magyar költészet az én nyelvemen beszél” (A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében). *Argumentum*, Budapest, 1992, 270.

KISS 2009

STEVENS, Wallace: *A modern versről* (ford. Kiss Zsuzsánna). *Nagyvilág*, 2009. 3. 237–238.

LARKITZ 1996

LARKITZ, Andrew M.: *Modernism and the Other in Stevens, Frost, and Moore*. University Press of Florida, Gainesville, 1996, 218.

LONGENBACH 1991

LONGENBACH, James: *Wallace Stevens. The Plain Sense of Things*. Oxford University Press, New York, 1991, 342.

MAZUR 2005

MAZUR, Krzyszyna: *Poetry and Repetition. Walt Whitman, Wallace Stevens, and John Ashbery*. Routledge, London, 2005, 154.

NEWCOMB 1992

NEWCOMB, John Timberman: *Wallace Stevens and Literary Canons*. University Press of Mississippi, Jackson, MS, 1992, 293.

STEVENS 1984

STEVENS, Wallace: *The Necessary Angel. Essays on Reality and the Imagination*. Faber, London, 1984, 176.

STEVENS 1990

STEVENS, Wallace: *The Collected Poems of Wallace Stevens*. Vintage, New York, 1990, 560.

SZABÓ 1964

SZABÓ Lőrinc: *Örök barátaink*. Európa, Budapest, 1964, 750.

TANDORI 1981

STEVENS, Wallace: *Pasziánsz a tölgyek alatt* (vál., ford. és az utószót írta Tandori Dezső). Európa, Budapest, 147.

TÓTFALUSI 1990

STEVENS, Wallace: *A modern költészet* (ford. Tótfalusi István). In: FERENCZ Győző (szerk.): *Amerikai költők antológiája*. Európa, Budapest, 1990, 270–271.

RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI LEVELE ÉS NAPLÓFELJEGYZÉSEI BRASSAI VIKTORRÓL

MÓZES HUBA

Elküldött levelemről nem készítettem másolatot, így nem tudhatom, 1963 melyik hónapjában, pontosan milyen kérdésekkel fordultam Radnóti Miklós özvegyéhez. 1963 tavaszán feltehetően eldöntöttem már, hogy a következő évben esedékes szakdolgozatomat Brassai Viktorról (1913–1944), a *Korunk* régi folyamának költőjéről, a Vigadó nagytermében 1942 februárjában megrendezett József Attila-est nagy sikerű versmondójáról írom. Az ő életútjáról, budapesti versmondói szerepléséről szerettem volna adatokhoz jutni.

Amikor a levelet fogalmaztam, bizonyára olvastam már Radnóti Miklósnak a *Nyugat* 1939. évi 9. számában közölt, értékelést és bírálatot egyaránt tartalmazó recenzióját Brassai Viktor *Együtt és külön* című verseskötvényéről.¹ S bizonyára előke-rült már Brassai Viktor feleségének, Becski Irén (1900–1982) avantgárd költőnek a könyvtárából Kolozsvárt a *Második ecloga* gépirata is, a következő szerzői dedikációval: „Szeretettel: Radnóti Miklós – Budapesten, 1941. szeptember 1.”

Lehetséges, hogy a saját versekkel egyre ritkábban jelentkező versmondó megmutatta köteté értő recensensének az *Erdélyi Magyar Szó* 1940. június 7-i számából ismert *Háború* című költeményét? Lehetséges, hogy a fenti dedikáció ezt követően nem véletlenül került éppen a Repülő és a Költő párbeszédéből szőtt *Második ecloga* gépiratára? A kérdésekre adható választ Brassai Viktor kevésbé ismert költeményének a szövege valószínűsítheti:

*Jaj, düledeznek, mállnak, omlanak
nyúlánk kémények és zömök falak,
megvadított gépek falkái rohannak
a földeken és üvöltve zuhannak
testvéreik a felhők busa fodrain át
és a mezőkön nem a májusi mák
jó szagú, lengő tengere piroslík,
de vér párolog s hullák ezere oszlik...
Ó, tavasz színei: mennyei kék
és ünnepi zölddel enyhe vidék,
hova lettetek? Ti helyettetek
a háború vad trikolórja lebeg:
a vér vöröse, a füst feketéje
s a hamuszín gyász dermeteg éje...*

¹ RADNÓTI 1939.

Retorikai kérdésekre, persze, felesleges választ várni. Annál inkább vártam én feleletet annak idején Radnóti Miklósnénak elküldött kérdéseimre. A válasz meg is érkezett, s én rácsodálkozhattam a szemet gyönyörködtető betűkre, a sorok rendezettségére, a levélíró természet adta segítőkészségére:

5. VII. 63.

Kedves Mózes Huba,
nagyon sokára válaszolok, mert sok gondom, munkám akadályozott, meg lusta levélíró vagyok. – Sajnos, kérdéseire nem tudok felelni. Brassait szerettük, – nagy élményem volt versmondása egy magánlakáson (úgy emlékszem, Binét Ágnesnél, jelenleg, azt hiszem, Vargha Tamás matematikus felesége), – más személyeset nem tudok mondani. Azokban az időkben én reggeltől késő estig tanítottam, házon kívül, szinte csak rövid esti beszélgetéseinkből értesültem, hol, kivel volt Miklós. Tudom, hogy többször találkoztak; egyszer Balogh E.-ral is itt Pesten Brassai társaságában, meg a Szegedi Fiatalok más tagjaival, súlyos pol. beszélgetésre, de nem voltam tanúja. Miklós levelei, csakúgy, mint könyvtára, elpusztultak egy pincében, amit németek dúltak fel, meg a Duna is elöntötte stb. Így a levelezés sem támpont. Legtöbbet Becski Andor mondhat itteni Brassai-találkozásokról, B. Irén fivére. Forduljon hozzá, ahogy Sz. Julikával ezt meg is üzentem már. Címe: XIII. Fürst Sándor u. 7/b. – A napokban találkoztunk, és jeleztem, hogy érdeklődni fog nála.

Brassai nem szavalt Radnótit. Úgy emlékszem, főleg a Korunk fiatal költőit mutatta be akkor este, mikor én is jelen voltam.

Kívánok sikeres, jó munkát,

*szíves üdvözléssel:
 Radnóti Miklósné*

Elképzeltető, mennyire büszke voltam, hogy a torokszorítóan szép Radnóti-versek Fannijától levelet kaptam. Olvastán első gondolatom mégis az volt, hogy amiről szól, nemigen segít engem a dolgozatírásban.

Vizonylag sok időnek kellett eltelnie, hogy rádöbbenjek, a keretes fogalmazású, arányos szerkezetű levél valójában két történelmi korszakról is tájékoztat. A vártnál több információt tartalmaz tehát. Pontosan annyit, amennyi irodalmi érdekű levélből irodalmi értékű írásművé avatja.

Nem elhanyagolható, amit Brassai Viktorról állít:

- hogy nemcsak Kolozsvárt vagy Nagyváradon, hanem Budapesten is kedvelték;
- hogy mint versmondó esetenként magánlakások, Budapesten például Binét Ágnes² vendége volt;
- hogy műsorán, legalábbis amikor a levélíró hallhatta, főleg a *Korunk* fiatal költői szerepeltek.

Még több érdeklődésre tarthat számot, amit a levél szerzője önmagáról, férjéről, férje hagyatékának a sorsáról ír:

² V. Binét Ágnes gyermekpszichológus (Varga Tamás matematikus felesége).

- „...sokára válaszolok, mert sok gondom, munkám akadályozott...”
- „Azokban az időkben én reggeltől késő estig tanítottam, házon kívül, szinte csak rövid esti beszélgetéseinkből értesültem, hol, kivel volt Miklós.”
- „...többször találkoztak; egyszer Balogh E.-ral is itt Pesten Brassai társaságában, meg a Szegedi Fiatalok³ más tagjaival, súlyos pol. beszélgetésre...”
- „Miklós levelei, csakúgy, mint könyvtára, elpusztultak egy pincében, amit a németek dúltak fel, meg a Duna is elöntötte...”

A legfigyelemreméltóbb azonban, ahogyan a levél a '940-es évek elejének és a '960-as évek első felének időszakát utalásokkal, összefüggések felvillantásával megidézve érzékelteti – például a személynevek esetenkénti rövidítésével – a határon túli és a határon inneni viszonyok '960-as évekbeli különbözőségét is.

A levélből kibontakozó képet árnyalják, pontosítják, gazdagítják Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 2014 végén két kötetben közreadott *Naplójának* feljegyzései:⁴

- 1941. április 6-án: Radnóti és felesége – Tolnai Gábor, Ortutay Gyula és Hont Ferenc társaságában, Reitzer Béla otthonában – az Erdélyből érkezett Balogh Edgárral, Nagy Istvánnal és Brassai Viktorral találkozik.⁵
- 1942. február 6-án: Fanni férjével együtt részt vesz a Vigadóban a Hont Ferenc rendezte József Attila-esten. „Az est nagyon jól sikerült, nívós volt minden szereplő. Major ma kevésbé tetszett, elrontotta *A város peremént*. A Brassai nagyon jó volt, és az Ili is.”⁶
- 1942. május 12-én: „A Vajdában Plätz Magda és Brassai Viktor.”⁷
- 1942. május 13-án: „Szentpáléknál pótest Brassaival.”⁸
- 1943. március 7-én: Fanni – betegeskedő férjét otthon hagyva – részt vesz a Zeneakadémia Major Tamás-matinéján. „Óriási ünneplés fogadja a Majort [...] A szereplők közt remek még Gobbi Hilda. Aztán az egész tömött nézőtér azt a lelkes, igazi atmoszférát árasztja, ami annak idején a *Tempefőinél* volt a Feld Színházban, milyen régen is már, meg azóta a Hont Feri rendezte alkalmakkor mindig megvan. A szünet után még csak a Brassai *Jónását* várom meg [...]”⁹
- 1944. január 28-án: Radnótiékhoz látogat Szegő György, Brassai Viktor és Hegedüs Géza. Radnóti felolvas verseiből. „Aztán a Brassai szaval rossz

³ A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának (1931–1938) tagjai, a többi közt Hont Ferenc, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, Reitzer Béla, Tolnai Gábor.

⁴ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014

⁵ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014. II. 50.

⁶ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014. II. 114. – Ili, művésznevén Görög Ilona, Hont Ferenc második felesége.

⁷ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014. II. 151. – Plätz Magda énekesnő a Vajda János Társaság (1926–1952) alapító elnökének, Plätz Rudolfnak a felesége.

⁸ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014. II. 151. – Szentpálék: Szentpál Olga mozgásművész és családja.

⁹ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014. II. 235–236. – Feld Színház: Városligeti Színkör.

és vad Gábor Andor-verseket, meg a most meghalt Salamon Ernőtől szintén elég gyöngéket, főleg József Attila utánérzések.”¹⁰

- 1944. január 30-án: Fanni angoltanára, Terebesi Éva kíséri el őket Brassai Viktor előadóestjére, Binét Ágnes gyermekpszichológus lakására. „Rengeg ember gyűlt össze, de főleg lipótvárosi sznobok és orvosok. Nagyon megbánjuk, hogy eljöttünk. A Viktor sokkal gyöngébb, mint azelőtt. Kidolgozatlan, fáradt, fakó és érdektelen. A válogatás sem tetszik, és dühös vagyok, hogy Miktől nem szaval, ugyanakkor pedig a Lukács Lászlótól igen.”¹¹

Az 1941 és 1944 között papírra vetett naplójegyzetek és az 1963-ban fogalmazott levél eltéréseit részben az időbeli távlat, részben a napló szubjektívebb volta magyarázza. A levél visszafogottabb, a napló elfogultságoktól sem mentes. A két műfaj hitelét a napló- és a levélbeli közlések eltérése ellenére éppen ez biztosítja.

Annak, hogy Radnóti Miklós könyvei és levelei közül mi veszett el, és mi van meg, mára alighanem Ferencz Győző a legjobb ismerője.

BIBLIOGRÁFIA

RADNÓTI 1939

RADNÓTI Miklós: Együtt és külön. Brassai Viktor verseskönyve. *Nyugat*, XXXII, II, 185–186.

RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014

RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni: *Napló. 1935–1946*. Sajtó alá rendezte Ferencz Győző, Nagy Zsejke. A jegyzeteket és az utószót írta Ferencz Győző. I–II. Budapest, Jaffa Kiadó, 2014.

¹⁰ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014. II. 262. – Szegő György Radnóti Miklós munkaszolgálatos társa.

¹¹ RADNÓTI Miklósné GYARMATI 2014. II. 263.

A GYERMEKGYILKOS ANYA ALAKVÁLTOZÁSA
(KATONA JÓZSEF *JERUZSÁLEM PUSZTULÁSA* CÍMŰ DRÁMÁJA
MÁRIA-TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI)*

NAGY IMRE

Vatezobrai Mária története a dráma tragikus pusztulásvíziójának legsötétebb s egyszerűs mind legmeggrázóbb motívuma. Ez az előkelő családból származó asszony az ostromlott városban játszódó második és negyedik felvonásban szerepel (a 4–9., illetve a 3–7. jelenetben), majd a vele kapcsolatos eseménysor a város rómaiak által történő elfoglalása és a templom lerombolása utáni ötödik felvonásban bomlik ki (a 3. jelenettől a darab befejezéséig), s válik a drámai építmény egyik meghatározóan fontos tényezőjévé. A nőalak rendkívüli súlyát tükrözi, hogy színpadra lépését követően a felvonások végéig a scenikai térben marad a drámai cselekmény konstans tényezőjeként. Az anya, aki elhagyottsága, kiszolgáltatottsága, valamint a körülzárt, ostromlott város lakóit sújtó szörnyű éhség következtében önkívületi állapotba kerül, a szomorújáték korabeli jelrendszere szerint megőrül (amit egy mai olvasat pszichológiai, elmekórtani értelemben is hitelesít), s aki ebben az állapotában megöli gyermekét, a tragikus látomás keretei között helyezhető el, és jelképes erővel fejezi ki a város apokaliptikus sorsát. Ám az a körülmény, hogy Mária szörnyű tettet követően gyermeke tetemét megfőzi, sőt éhségét oltja e rettenetes táplálékkal, s azt másoknak is kínálja, mindig próbára tette a mű befogadóit, kritikusait. A cenzori példány¹ szigorú húzásai a Mária-jelenetek azon szakaszait, amelyek leginkább áttörték a korabeli színházi láthatóság korlátait, ki is iktatták volna a szövegből. Ezt a jelenetsort, különösen annak legsokkolóbb elemeit Gyulai Pál az ízlés „tévedéseinek” nevezte,² s még Riedl Frigyes is a színiköltészetnek „egy kinövését” látta benne.³ A Mária-történet értékelése Horváth Jánosnál változik meg, aki már úgy vélekedett, hogy „az erőfeszítés csodálandó, mellyel a nő irtózatossá lelkiallapotát színre meri és tudja vinni”.⁴ Később a történet dekonstruált mitológiai intertextusként való értelmezése⁵ és a dráma kaotikus világállapotából fakadó végzetes történelmi folyamat részeként történő magyarázata⁶ hozott új befogadás-történelmi fejleményeket.

* A tanulmány az OTKA K81791 számú, Katona József korai drámáinak kritikai kiadása című kutatási program keretében készült.

¹ OSZK Színháztörténelmi Tár, jelzete: N. Sz. I. 14.

² GYULAI 1883.

³ RIEDL 1940, i. h. 2, 52.

⁴ HORVÁTH 1936, 37.

⁵ NAGY 1993, 185–196, különösen 195–196.

⁶ BÍRÓ 2002, 79–90, különösen 83.

Alexander Bernát még azt feltételezte, hogy ez a történet a kor rémdrámáiból került ide, de Waldapfel József tüzetes elemzéssel igazolta a dráma címéhez kapcsolt szerzői paratextus jelzését („Flavius Josephus’ akkoriban volt Galilaeai Igazgató’ rég talált Irásaiból”), s bizonyította, hogy – miként az egész drámának – Mária történetének is a *Bellum Judaicum* volt a forrása (VII. könyv, 8. fejezet). A drámaíró által valószínűsíthetően használt edíció a Kölnben 1524-ben megjelent folio kiadás volt, amely a többnyire Rufinusnak tulajdonított latin fordítást tartalmazta.⁷ Mária történetét e szöveg alapján ismertetjük.

A továbbiakra nézve célszerű a Josephus által elbeszélte történet narratív elemeit sorba szedni. Ezek a következők:

1. Mária, Eleázár leánya, előkelő származású, jómódú asszony a háború eseményeitől fenyegetve Jeruzsálembe menekül kisgyermekével, itt szenved el az ostrom megpróbáltatásait.
2. Vagyonától, ékszereitől és élelmiszereitől a zsarnokok és cinkosaik megfosztották.
3. Rendkívüli éhség gyötörte gyermekével együtt, nyomorúságában harag és düh izzott benne.
4. Gyermekéhez intézett kétségbeesett szavaival elutasítja a kisfiára váró sorslehetőségeket: nem akarja, hogy gyermeke római rabszolga, a lázadók martaléka vagy az éhség áldozata legyen.
5. Szörnyű tette szánja el magát: gyermeke inkább legyen anyja étele, a zsarnokok bosszuló szelleme és a zsidók balsorsát betetőző rémmese az élők számára.
6. Megölte gyermekét (a latin szöveg az infans: ’csecsemő’, ’kisdéd’, ’kisgyermek’ szót használja).
7. Megsütötte gyermeke tetemét, felét megette.
8. Másik felét a pecsenyeszagot megszimatoló lázadóknak kínálta, akik, megtudván, mivel kínálja őket az asszony, rémülten eltávoztak.
9. Mária szörnyű tette híre terjedt.
10. Ezt hallva Titus mentegette magát Isten előtt, az esetért és a háború borzalmáiért a zsidókat okolja, s elhatározza a város megbüntetését.

Ha a narratív elemek listáját összevetjük a dráma Máriát szerepeltető jeleneteivel, kitűnik, hogy Katona József a történetet átvéve a struktúra 3. és 6. elemén hajtott végre fontos változtatásokat, olyan bővítéseket, amelyek eredményeként Mária lelkiállapotának rajzát és a gyermekgyilkosság aktusát színpadi eseménysorrá formálta. Nála a gyermekölés, valamint az azt követő események egy több jelenetre kiterjedő dramaturgiai folyamatnak záró akkordjait képezik, tehát a tettet előkészítő lelki mozzanatokra helyeződik a hangsúly. Az elbeszélés múlt idejű közleménye helyett a dráma a pszichológiai történések és a színpadi események kontrasztjaira, tettek és beszédaktusok ellenpontjaira komponált jelenetsort képez a színpadi cselekmény jelen idejében. Mária megnyilatkozásait, jellemrajzát és benső állapotát szereplői viszonyokba helyezve tárja fel, a beszédpartnerek következő rendjében:

⁷ WALDAPFEL 1929, h. h. 303.

II. 4: Fiaccskája (ezt követően a 8. jelenetig a fiú Máriával együtt szerepel). II. 5: Adiabeen, II. 6: Simon, János, Eleázár, II. 7: Eleázár, II. 8: Fiaccskája, II. 9: Adiabeen. IV. 3: Adiabeen, IV. 4: Simon, János, Eleázár, IV. 5: Adiabeen, Júdás, IV. 6: Júdás, Matathiás és Felesége, IV. 7: Júdás, Matathiás, Simon, János, Eleázár. A Josephusnál csupán egyetlen epizódban szereplő vatezobrai asszony az ötödik felvonásban is fontos szerepet játszik. Az örültek vagy inkább a mindenüket elvesztett emberek szókimondásával szemrehányást tesz Titusnak („Te nagyra vágyó Fösvény, nem elégedtél meg Birodalmaddal!”), s ez a magát a vétlen, jó szándékú hódító szerepébe helyező római hadvezér tragikuma szempontjából fontos motívum, majd – hatásos dramaturgiai ellenpontot képezve – úgy hal meg, hogy Simon kardjának csapását testével felfogva megmenti Titus életét. Holtteste – a pusztulásvízióknak a szenvedők sorsát jelképező motívumaként – a színpadon marad. (A halott nő jelenléte a dráma befejező szakaszában erős effektus, amelyet a szerző, más-más szemantikával, a *Ziskában* és a *Bánk bán*ban is alkalmaz.) A figura szituációba, szereplői viszonyhálózatba helyezésére nézve lényeges, sőt elengedhetetlen változtatás, hogy a Josephus elbeszélésében szereplő kisdedből Katona kommunikációra képes nagyobb fiút formált, ami a homogén Mária-szólam dialógussá fejlesztését tette lehetővé. Mária lelkiállapotának hullámmása ily módon, a drámai forma természetének megfelelően, párbeszédük tükrében válik szemlélhetővé.

Katona József a figura megrajzolásához a *Bellum Judaicum*on kívül más szövegekből is kaphatott inspirációkat, melyek a Mária-alak dramaturgiai metamorfózisához szintén hozzájárulhattak. Waldapfel forráskritikai tanulmányának csak egy lábjegyzetében utalt két lehetséges szövegpárhuzamra.⁸ Ezek véleményünk szerint alaposabb figyelmet érdemelnek. A gyermekgyilkos anya története egyébként – az „anya gyermekével” szakrális motívum ellentétes dimenzióba fordítása – többször is felbukkan a világirodalomban, és nem csupán a zsidó háború témájával összefüggésben, de ez utóbbi tárgyat feldolgozó vagy érintő szövegekben ismételtelen előkerül. Vályi Nagy Ferenc 1799-ben, tehát Katona drámájának megírása előtt másfél évtizeddel megjelent *A' Pártos Jérusálem* című, kilenc énekes eposzában,⁹ amely, mint szerzője *Elő-Beszédében* közli, szintén Josephus műve alapján íródott, a Mária-epizód a krónikás elbeszélés lényeges eleme Vályi Nagy elfogult, egyoldalú – és a valódi keresztény hagyománnyal ellentétes – szemléleti horizontjának szűkös keretei között. Ennek kontextusában a város pusztulása valójában büntetés Jézus kereszthaláláért. Mária sorsában, e szerint, ennek a kemény ítéletnek a súlya mutatkozik meg. Maga a történet az eposz hetedik énekének része.

Eggy Asszony – Halandó! reszkess a' nevére,
Oh Anyák! öntsetek könny-záport bünére.
Mária, kit azért vett magához férje,
Hogy a' Világ, bünét fiábann ismérje,
Mikor vég falatját ki-vonták szájából,

⁸ WALDAPFEL 1929, 399.

⁹ VÁLYI NAGY 1799.

El-hal... vak kívánság főtt-ki éh-gyomrából.
Feje szédül... homály lebeg két szemébenn,
Reszket teste... a' vér fő minden erébenn.
Ezer jaj közt fetreng egy kisdéd-magzatja,
Kinek éhes hangja bús szívét szaggatja.
Zokogva sír, hogy már nem segíthet rajta.
Fel 's alá megy... sokszor az Égre sohajta.
Majd nem bírván lelke a' kín 's bú' tsatáját,
Ki-fakad, 's illy szókra nyitja-meg éh száját.
„Isten! ki bünteted a' nép' rossz erköltsét,
Szánj-meg engem 's fíjam' méhem' egy gyümölsét.
Hát ez é az édes Anyai juss vége,
Hogy kettőzött légyen bús lelkem' insége.
Ah! miért nem tettél örök zárt méhemre?
Könnyebb-vólna, mint most nézni gyermekemre.
Ha én és ő egymást nem ismértük-vólna,
Most ennyi szörnyű kín talám nem sajtólna.
Egy gyilkos bűn lelkem' titkossan nem marná.
Ha gyomrom 's fiamat éhség nem tsikarná.
Óh! szórd-le nyilaid ama' vad-Lelkekre,
Kik miatt e' nagy kín únszol egy vétekre.
Ah! reszketek, hogy ma törvényid' meg-hágom!
De ne felejtesd-el édes Anyaságom'.”
Míg így szólt, az éhség bús szívét meg-győzte,
A' kívánság vérét torkáig fel-főzte.
Meg-vakúl elméje, 's gondol egy illy vétket,
Hogy fiából készít éh gyomrának étket.
Egy ki-fentt kést ragad reszkető kezébe,
Hogy azt mentten szútja gyermeke' szívébe.
Miként az éh tigris kölykeit se' szánja,
Mikor odvas gyomra a' vért meg-kívánja:
Úgy ez-is el-nyomván édes indulatját,
Fel-kapja, hogy ízre vagdalja magzatját.
Ekkor lankadt karját fel-húzza fiára.
Hát... az nevetni kezd meg-vakúltt Anyjára!
Két könyves szemeit az öröm el-állja,
Várván, hogy falattal most őt meg-kínálja.
Meg-áll e' látásra... sebes szíve vérez;
El-aléltt bús Lelke rémültten fel-érez.
„Te, így kiált belől, lennél hóhérjává?
Kinek a' természet tett édes Anyjává.¹⁰
Hát őt áldoznád-é az Egeknek bérbe,

¹⁰ Anyjává: lehet sajtóhiba, de sajátos, egyedi nyelvalak is.

Hogy a' szülés között nem fúltál a' vérbe?
 Az Isten rá-nézve kedvezett éltednek;
 Még-is gyilkosává lennél gyermekednek.
 Ő, ki kinnál hozta életét belőled,
 Még most is sírva kér vég-falatot tőled.
 Most-is csak tégedet ismér védelmének:
 Ah miként lennél hát hóhérja testének?
 Haládatlan Anya! vesd-el gyilkos késed',
 Bánd tzélód' 's vétkedért forrjon könnyörgésed."
 Ekkor talpig borzad... el-hajítja késit:
 De mindjárt felejté bús Lelké' intésit:
 Ismét fel-kapja azt, 's néki-megy fíjának,
 Hogy azt fel-kontzolja ki-ürültt gyomrának.
 „Fiam! így szól, kinek tartsalak-meg téged'?”
 Látom, ha élni fogsz kínosabb lesz véged.
 Ha meg-élsz, így Róma zár-bé vas-jármába,
 Vagy esel a' Búzgók' gyilkos hatalmába.
 Vagy ha e' hóhérok értted soká jönnek,
 Iszonyú kínjaid majd az Égig nőnek.
 Jobb hát, most múljon-el ezer jajja szádnak,
 Légy példás falatja éhhel-holt Anyádnak.
 Örök sírod lészen Dajkad' ürültt béli,
 Mellybe útat készit fogam, 's e' kés' éli."
 Így szóltt, 's egy könny-záport öntvén rá ölébe',
 Meg-tsokolja... 's késit üti a' szívébe.
 Folyt véri; meg-sárgúltt tagjai reszkettek;
 A' meg-vakúltt anya bátran áll felettek.
 Hóltt fia' tetemít sok ízre vagdalja.
 Meg-főzi, 's azokat nagy mohon fel-falja.
 Így bánt amaz Anya kedves gyermekével,
 Mikor Samária nem birt éhségével.
 Fel-kontzoltt tagjait reszketve meg-főzte,
 Meg-ette, 's a' halált ekként meg-előzte.
 Ez-is már el-ásta fél-fiát gyomrábann,
 Mikor lárma esik bé-zártt ajtajábann.¹¹

A lármat az okozza, hogy, mint Josephusnál, jönnek a főzés szagát megszimatóló pártosok, a „buzgók”, azaz a zelóták, hogy aztán rémülten és undorodva eltávozzanak. A hír eljut Titushoz, akinek „[t]itkos bosszú forrt-ki meg-lágyúltt szívéből”, és haragjában elhatározza a város bevételét.

Vályi Nagy helyesen érzékeli az epizód motivációs súlyát, s ezért a Josephustól átvett történetet több narratív elemmel kibővíti. Az elbeszélő jelzi az asszony elmé-

¹¹ VÁLYI NAGY 1799, 140–143.

jének fokozatos elborulását („homály lebeg két szemében”), és először nem gyermekéhez, hanem Istenhez fordul szavaival. Kést ragad, de a mit sem sejtő kised nevetése s egy belső hang megszólalása következtében „el-hajítja késit”. Ezután – vázlatosan érzékeltetett lelki tusát követően – ismét felveszi a kést, ekkor szól kisfiához a három elutasított sorslehetőség felvillantásával, majd megöli gyermekét, hogy azután tovább gördüljön a történet a Josephusnál megfigyelt narrációs lépések szerint. Tehát a fentebb vázolt elbeszélő struktúrának Vályi Nagynál is a 3. és 6. eleme bővül ki. Elemzésünk szempontjából különösen fontosnak látszik az anya lelki tusájára utaló, a gyilkosságot előkészítő monológ párbeszéd funkció betöltő idézése a szövegben, továbbá a gyilkos eszköz kétszeri kézbevétele, valamint a gyermek nevetése által képzett kvázi-dialógus megjelenítése. Ezek az elemek Katonánál is szerepelnek.¹²

Az epizódhoz fűzött lábjegyzetében Vályi Nagy a téma egy másik feldolgozására hívja fel olvasói figyelmét. „Hasonló történetet olvashatunk a ’*Voltér*’ Henriásában. A’ ki e’ két történetnek hasonlatosságáról ítélni akar, vesse-össze Henriásának X-dik Énekét József VII-dik könyvének 8-dik Részével: úgy fogja találni, hogy ebből eme’ nagy Poéta valamit költsönözött.”¹³ A pataki professzor arról nem beszél, hogy ő felhasználta-e az először 1723-ban, ezt követően többször is megjelent *Henriade* (illetve magyar átültetésének) epizódját, a hatás feltételezését áthelyezi Josephus és Voltaire általa feltételezett kapcsolatára. A gyermekgyilkos anya története ezúttal az ostromló sereg által körülvelt Párizsban játszódik le. Péczeli József 1786-ban, majd 1792-ben publikált átültetéséből, a *Henriásból* idézzük.

Egy Aszszony – – – óh! bámúlj ’s reszkess itt természet!
Sírj ezen Észak, Dél, Nap-kelet, Enyészet.
Isten! ki Vezére vagy minden szándéknak!
Által-adjam-é ezt a’ bús maradéknak?
Egy Aszszony látván azt, hogy végső falatját
El-ragadták, mellyel tengette magzatját,
Látván, hogy javából, mellyet az ég adott
Éhes gyermekénél egyéb nem maradott,

¹² Ha ennek alapján feltételezzük, hogy Katona Vályi Nagy munkájának ismeretében írta meg – sokkal magasabb művészi színvonalon – drámájának Máriával kapcsolatos jele- netsorát, kérdés, hogy a fanatikus tirannusok ábrázolása során nem emlékezett-e a pataki professzor szövegére. Lásd az eposznak a városban uralkodó kaotikus viszonyokat festő részét, valamint János, Simon és Eleázár bemutatását az ötödik és hatodik énekben. VÁLYI NAGY 1799, 96–129. E kérdés vizsgálata jelen elemzésünk látókörén kívül esik. A rokonítható elemek ellenére – ezt már most jeleznünk kell – Katona szemléleti horizontja más. Vályi Nagy tendenciózus, felekezeti szempontú ábrázolásmódjától eltérően Katona behelyezkedik az első század világába, s a maga nézőpontját a fanatizmus elítélésével és a békevágys megszólaltatásával, az egyén cselekvési lehetőségeinek problematikussá tételével, az egyén és a csoport kritikus viszonyának érzékeltetésével, magasabb bölcseleti szinten juttatja érvényre.

¹³ VÁLYI NAGY 1799, 140.

Dühös bánatjában neki megy egy késsel,
 Mellyre e' kisdéd néz nyájas nevetéssel.
 Bokros gyötrelmi közt ennek látására
 Zokogó jajjának nints semmi határa,
 Mint felhő-szakadás meg-hasadt szívéből
 Omlik a' könyv, --- 's a' kés ki-esik kezéből. ---
 El-megy, meg viszsza jő, rá veti szemeit,
 Szeretet, bú, méreg rázza tetemeit,
 A' kétségbe-esés végre felejteti
 Hogy ő Anya, ... 's a' kést vele fel-veteti.
 Átkozván az órát mellyben fogantatott,
 Mellyben férjhez menvén fogant 's szült magzatot,
 „Kedves gyermek! úgymond, kit hordtam méhemben,
 Hijában vettél részt Anyai véremben,
 Látom, halál vagyon végezve felőled,
 Ha meg-tartom élted', más veszi-el tőled.
 Hát azért élnél-é, hogy égre tátsd szádat?
 'S Páris' hantján sírva keressed hazádat?
 Azért-é, hogy lassan az éhség emészszen,
 Míglen tested 's lelked el-eped egészszen?
 Menj-el míg e' sok kint kezdenéd érezni,
 Melly nem tud, mint nékem, néked is kedvezni.
 Bóldogtalan méhem' ártatlan gyümöltse,
 Halj-meg; hogy éh Anyád bélét tested töltsé;
 Jer, hogy fogam néked gyomromban sírt ásson,
 Hogy leg-alább Páris ma egy új bünt lásson;
 Tőlem vett éltedet jobb nékem add viszsza, ---
 Ezt mondván meg-öli, 's vérét mohón iszsza. ---
 Már fel-is kontzolta testét rezgő keze,
 Felét főzni, felét sütni igyekeze [...]¹⁴

Ekkor jönnek a katonák, az anya átkozódva kínálja őket, mire azok rémülten elmenekülnek. Az éhező asszony itt is kétszer ragad kést, először az „ki-esik kezéből”, mert a mit sem sejtő gyermek itt is gyanútlanul felnevet, és szintén felhangzanak a gyermekre váró sorslehetőségek a korabeli francia viszonyokra áthangolva. E kontextus alapján formálja át – Voltaire nyomában Péczeli – a történet befejezését: a gyermekgyilkos anya itt öngyilkos lesz („a' fíját meg-ölő kést szívébe szúrja”), a Titus helyzetébe került Bourbon Henrik pedig békét kínál Párizsnak. Vályi Nagy – mint tőle magától tudjuk – ismerte az *Henriade* (vagy inkább a *Henriás*) epizódját, és a hasonló narratív elemek alapján feltételezhetjük, hogy forrásként is használta Mária történetének megírása során. Ezt a feltételezést szövegpárhuzamok is alátámaszthatják. (Péczeli: „Egy Asszony – – – óh! bámúlj 's reszkess itt természet” –

¹⁴ PÉCZELI 1996, 193–194.

Vályi Nagy: „Egy Asszony – Halandó! reszkess a’ nevére”; Péczeli: „Egy Asszony látván azt, hogy végső falatját / El-ragadták” – Vályi Nagy: „Mikor vég falatját ki-vonták szájából” stb.) A hatásviszonyoknak ennél az elágazásánál számunkra fontosabb, hogy Vályi Nagy elbeszélésének három narratív eleme: a kés elejtése, majd ismételt felvétele, az anya lelki tusájának jelzése és a gyermeknek a kommunikációs visszajelzés funkcióját betöltő ártatlan és gyanútlan nevetése (ez utóbbi valódi párbeszéddé fejlesztve) Katona drámájában is szerepel. Ennek alapján feltételezhető, hogy Katona Vályi Nagy szövegének ismeretében dolgozta ki drámájának Mária-jeleneteit. Miközben Vályi Nagy nehézkes, száraz elbeszéléséből a színpadi tér jelenében és a jelenetek differenciáltan ábrázolt lelki közegében zajló párbeszédes jeleneteket formált. Mária története nála fájdalmasan parázsló nyelvi tusák sorában bomlott ki.

A *Bellum Judaicum* alapvető hatását mellékinspirációként kiegészítő *A’ Pártos Jeruzsálem* szerepének feltételezéséhez két kiegészítést kell fűznünk. A gyermekgyilkos anyja története több újkori műben is felbukkan, erre a Voltaire-eposz másik magyar átültetője, Szilágyi Sámuel is felhívja a figyelmet. Péczeli munkájának két kiadása között, 1789-ben publikált fordításának Mária-epizódjához a következő megjegyzést fűzi: „Ez a’ História meg-van írva, azon időbeli minden emlékeztető Írásokban (Memoires). Ehez hasonló írtozatosságok estek Szánszer Városa megszállásakor is.”¹⁵ A megjegyzés jelzi, hogy Szilágyi gondos háttér tanulmányokat folytatott. Nála az asszony háromszor is elejti a gyilkos eszközt.¹⁶

¹⁵ SZILÁGYI 1789, 216.

¹⁶ SZILÁGYI változatában ezt olvassuk:

Nagy Isten! de vallyon kell-é említenem
’S maradék szívére ezt-is terjesztenem?
Egy Asszony (meg-foszták ezt kegyetlen fenék
Végső falatjától, ’s fogokat r’á fenék:
Minden javaitól pusztán hagyá inség,
Tsak kis fija maradt, de veszniek szükség)
Rút dühösön rohant gyilkoló Vasával
Ártatlan fíjára, repdes ez karjával;
Kedves kisdéd kora, ’s keserves szózatja;
Meg-dühödtt Anyjának könyveit árasztja;
Fordítja reája rémültt ábrázatját,
Hol szerelmét ’s szántát, hol dühét ’s bánatját.
Háromszor ejte-el Vasát tikkadt keze,
Végre dühödtt szíve mindent el-végeze,
Reszkető szavával; termékeny Nőzését
Szidta, szegény Fijam! Világra jövését
E’ keblek okozták!
De miért-is, úgymond, vetted életedet?
Hogy a’ Latrok, ’s éhség, el-hoznák végedet:
Miért élnél tovább? Hogy Páris’ útszáin
Bújdosnál éhezve, ’s sírnál kő-rakásin?
Halj-meg míg nem érzed Inségim’ ’s Inséged’,

A történet forrásvidékének egyik elágazása a Biblia felé vezet. Erre Vályi Nagy szövege ad határozott jelzést: „Így bánt amaz Anya kedves gyermekével, / Mikor Samária nem bírt éhségével” – fűzte hozzá a jeruzsálemi nő epizódjához verses elbeszélése részeként. A szerző által említett szamariai asszony esetét a Királyok Második Könyvéből ismerjük. A Vizsolyi Bibliából idézzük. „Lőn pedig az vtán, őszve gyüpte Benhadad az Syriánac királlya minden seregit, és fel méne és meg szállá Samariát. És lőn igen nagy éhség Samariában, mert imé mind addig alatta valánac az városnac, míg nem egy számár feiét Nyóltzuan ezüst garason vennénc, és egy véka galamb ganéit öt ezüst garason. Lőn pedig mikor az Izraelnec királlya az kerítésen széllal iárna, egy aszszonyi állat kiálta ő vtánna, monduán: Legy segit-séggel Wram király. Az király monda: Az WR nem segít meg tégedet, én pedig mimódon segíthetnénc meg, az szerürölé vagy az sajtóru (segellyelec meg:) Mondá annac felötte néki az király: Mit akarsz? Monda az: Ez aszszonyi állat monda énnékem, add ide az te fiadat hogy együc meg ötet ma, az én fiamat pedig hólnap együc meg. Meg főzúc azért az én fiamat és meg öttüc ötet. Másod nap mondéc néki, add ide a te fiadat hogy aztis együc meg, és ő el röyté az ő fiát. Mikor azért hallotta vólna az király, az aszszonyi állatnac beszédét, meg szaggatá az ő ruháiát mikor az kerítésen elő menne, mellyet mikor az kösség meg latot vólna, sákba öltözénc.”¹⁷

Lehet, hogy a gyermekgyilkos anya történetének ösváltozatához jutottunk. Megtalálható benne a háború okozta éhínség motívuma, a gyermekét meggyilkoló és éhségét fia húásával enyhítő anya alakja, és a király felháborodása és bosszút forralása.¹⁸ A szamariai asszony történetét Josephus is elmeséli az *Antiquitates*ben. „Benádád úgy gondolta: ha nem is tudja ostromgépekkel bevenni a várost, kiéhez- tetéssel mégis meg tudja szerezni, tehát odavonult, hogy ostrom alá vegye. Az ost-

Add vissza nap'idat 's a' vért melly szült téged';
 Bóldogtalan méhem hogy koporsód légyen,
 'S Páris egy újj bűnre tőlem példát végyen.
 Így szollván dühös és tébolygó eszével,
 Fija' oldalába, el-tökélltt kezével
 Bé-üti irtózván rút gyilkos atzélját,
 Konyhájára veti, átkozván a' tzélját.
 De az irgalmatlan éhség ösztönözte,
 Hogy undok ebédjét nagy mohon meg-főzte.

SZILÁGYI 1789, 216–217. Megjegyezzük, hogy Szilágyinál a gyermek nem nevetéssel, hanem gesztussal és „keserves szózatjá”-val reagál anyja viselkedésére, ez utóbbin alighanem sírást kell érteni, nem szavakat, lásd pl. énekszó, zeneszó.

¹⁷ *Szent Biblia az az: Istennec Ó és Wy Testamentvmanac Prophétac es Apostoloc által meg iratott szent könyvei*, Visolban MDXC, 337.

¹⁸ Szamaria ostroma alkalmából Izrael királya fejét akarja vétetni Elizeus prófétának, mert az előállt háborús helyzetért, alaptalanul, őt tette felelőssé. Feltehetően azért is, mert korábban az ellene felvonuló szír sereget Elizeus, az ellenséges, ily módon megtévesztett katonák megleckéztetése céljából, Szamaria városába vezette. Josephus szerint a király imádságainak elmaradásáért hibáztatja Elizeust.

romlott városban olyan éhínség támadt, hogy egy számarfej nyolcvan sestertiusba és egy sextarius galambganéj – amit a héberek só helyett használtak – öt sestertiusba került. Jórám nagyon félt, hogy az éhség valakit majd arra csábít, hogy a várost elárulja az ellenségnek, tehát naponta végigjárta a várfalat, ellenőrizte az őrszemeket, nehogy valami kémeket rejtegessenek, és a legnagyobb gonddal vigyázott, hogy az efféle gondolatot vagy cselekedetet csirájában elfojtsa. Egyszer a körútján oda kiáltotta egy asszony a királynak: »Könyörülj meg rajtam, uram!« A király, abban a hiszemben, hogy az asszony ennivalót kér tőle, haragra lobbant, Isten nevében megátkozta és azt mondta, hogy neki nincs sem szérűje, sem borsajtója, hogy akármit is adhatna neki. De az asszony azt felelte, hogy ilyesmire nincs is szüksége, hanem csak arra kéri, intézze el azt a viszályát, amely egy másik asszonnal támadt. Amikor a király felszólította, hogy mondja el a dolgot, előadta, hogy egyik szomszédasszonyával, akivel jó viszonyban volt, megegyezett, hogy mivel az éhínséget és a nélkülözést tovább nem bírják, mindegyikük levágja a gyermekét, – és mindkettő fiú volt, – és egy-egy napig azoknak a húsával táplálkoznak. »Először én vágtam le a gyermekemet és a húsát tegnap meg is ettük. Emez azonban nem akarja megtenni ugyanezt, hanem megszegi a szerződést és eldugta a fiát.« A király ennek hallatára igen megszorodott, megszagatta ruháját, hangosan felkiáltott és szörnyen megharagudott Elizeus prófétára, meg is akarta ölni, mert nem könyörgött Istenhez, hogy hárátsa el nyomorúságukat.¹⁹

A samariához hasonló eset bizonyára megisméltődött a rómaiak ostromolta Jeruzsálemben és a Bourbon Henrik által körülvevett Párizsban. Az egyes szövegek jelzéseit követve Josephustól indulva visszajutottunk Josephushoz. A történet elbeszélésének fokozatosan kialakuló narratív struktúrája, tragikus mementóként, a történeti emlékezésbe véste a gyermekgyilkos anya alakját és esetének elbeszélői mintázatát. A nőalak metamorfózisainak útját a forráskutatás szándékával követve a Királyok Második Könyvétől Katona József-ig jutottunk. A forráskritikának a *Jeruzsálem pusztulására* fókuszáló metszetében pedig a *Bellum Judaicum*nak korábban már ismert alapvető hatását a dráma egyik eseménysorával, a gyermekgyilkos vatezobrai asszony történetével kapcsolatosan kiegészítettük *A' Pártos Jérusalem* inspirációjával. A látókörünkbe került szövegek összevetésének tapasztalata kettős tanulsággal szolgál: egyaránt bizonyítja Katona történeti vizsgálódásának intenzitását és az általa feltárt történelmi anyag írói felhasználásának dramaturgiai tudatosságát, a forrásszövegek elbeszélte történetének célirányos beépítését a színmű megjelenített cselekményének közegébe, szereplőinek viszonyhálózatába, dialogizált jeleneteinek rendjébe. Josephus elbeszélésének egyetlen epizódjából Katona tragikus drámai eseményt formált.

¹⁹ FLAVIUS 1946, 382.

BIBLIOGRÁFIA

BÍRÓ 2002.

BÍRÓ Ferenc: *Katona József: Monográfia*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

FLAVIUS 1946

FLAVIUS JOSEPHUS: *A zsidók története*. Görögből fordította Révay József. Budapest, Renaissance Kiadás, 1946.

GYULAI 1883

GYULAI Pál: *Katona József és Bánk bánja*. Budapest, Franklin Társulat, 1883.

HORVÁTH 1936

HORVÁTH János: *Katona József: Játékszíni és drámairodalmi előzmények: Katona drámáiról kortársai*. Budapest, Kókay Lajos kiadása, 1936.

NAGY 1993

NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1993.

RIEDL 1940

RIEDL Frigyes: *A magyar dráma története*, 1–2. Kiadta a budapesti Szent István gimnázium Arany János Önképző köre, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.

PÉCZELI 1792

PÉCZELI József: *Henriás* (1792). Sajtó alá rend. VÖRÖS Imre, Bp., Balassi Kiadó, 1996. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század I.).

SZILÁGYI 1789

SZILÁGYI Sámuel: *Voltér Úrnak Henriása*. Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1789.

VÁLYI NAGY 1799

[VÁLYI] NAGY Ferenc: *A' Pártos Jérusálem: IX. Énekekbenn*. Pozsonybann és Pestenn, Fűskúti Landerer Mihály' kötűivel és költségével, 1799.

WALDAPFEL 1929

WALDAPFEL József: Jeruzsálem pusztulása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1929, 301–327, 397–419.

A BEFOGADÓ VÁROS
AZ EPERJESI EVANGÉLIKUS JOGAKADÉMIA
ÉS CSENGEY GUSZTÁV „KÖLTŐPROFESSZOR” MISKOLCON

PORKOLÁB TIBOR

Az 1909-ben törvényhatósági jogot szerző, azaz a vármegyei „gyámság” alól felszabaduló Miskolc nagyszabású városfejlesztési programmal igyekszik regionális (jó-részt kereskedelmi adottságokra támaszkodó) szerepkörét kiterjeszteni. A Kassával való versengés jegyében formálódó „Nagy-Miskolc” koncepció¹ a környező települések (elsősorban Diósgyőr) bekebelezésével hozná létre az egyik legjelentősebb vidéki várost, amely egyfelől „a magyar Ruhr-vidék” központjaként, másfelől felsőmagyarországi oktatási és kulturális centrumként teljesíthetné ki térségi küldetését. E centrum-funkció persze felsőoktatási intézmény(eke)t is feltételez, így nagyon is érthető, hogy „valahányszor egy-egy új egyetem felállítása vagy áthelyezése [...] szóba került, Miskolc minden egyes alkalommal ott állt a küzdők sorában, igényét hangoztatta, jussát kidomborítani igyekezett s a legnagyobb mérvű áldozatkészség szándékát mutatta fel”.² Ezek a törekvések azonban nem vezetnek eredményre: sem a selmecbányai bányászati és erdészeti főiskolát, sem pedig a sárospataki ref. teológiát és jogakadémiát nem sikerül áttelepíteni Miskolcra, és egy műegyetem alapításának a reményét is szertefoszlatta a háborús összeomlás. A trianoni békeszerződés viszont új helyzetet eredményez: a Selmecbányát immár elhagyni kényszerülő főiskola végleges elhelyezéséért vívott harcot ugyan elveszíti Miskolc (a kormányzat inkább a *civitas fidelissima* címet elnyerő Sopront jutalmazza), ám „a tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi kollégiumának jogakadémiája” az Avas alján keres és talál menedéket. A Kassa szerepének átvételére készülő, a „kultúrvégyváros” arculat kialakítására törekvő, „a magyar Felvidék fővárosa” és a „Felsőmagyarország Athénje” titulusokat kiérdemelni igyekvő Miskolc mindent el is követ azért, hogy első és egyetlen főiskolájának a fennmaradását és működését biztosítsa: nem csupán a városháza második emeleti helyiségeit engedi át az átköltöző intézmény részére, de – a felekezeti jogakadémiák megszüntetésére irányuló kormányzati intézkedéseket ellensúlyozva – három tanszék fenntartásának a teljes költségét is magára vállalja.³ A jogakadémia – ahogy ezt dékáni székfoglaló beszédében Bruckner Győző fejtegeti – azzal szándékozik viszonzni „a város áldozatkészségét”, hogy „készséggel felajánlja azt a szellemi tőkét, melyet tanári kara képvisel, a város mindennemű kulturális kezdeményezésének szolgálatban”. Az új dékán annak a reményének is

¹ Erről lásd: VERES 2003, I. 145–149.

² ZSEDÉNYI 1929, 145.

³ A jogakadémia miskolci letelepedéséről és működéséről lásd: MIKLER 1922; BRUCKNER 1996; STIPTA 1996.

hangot ad, hogy a jogászfjúság Miskolcon is „a társas élet kovácsa” tud lenni.⁴ E programpontok megvalósítása a húszas évek derekára látványos szakaszába érkezik. 1925-ben indul a főiskola jog- és államtudományi folyóirata, a Miskolci Jogászélet, amely „az első vidéki jogi szaklapként” várospolitikai és regionális gazdasági tárgyú értekezések egész sorát teszi közzé.⁵ A jogakadémia közgazdaságtan-professzora, Schellner Károly például „Nagy-Miskolcz” és Borsod vármegye népességét vizsgálja demológiai és demográfiai szempontból. Nagyhatású közleményei különnyomatokként is megjelennek a Miskolci Jogászélet Könyvtára című sorozatban.⁶ A terjedelmesebb dolgozatoknak a Miskolci Ev. Jogakadémia Tudományos Értekezéseinek Tára biztosít publicitást: például ebben a sorozatban rajzolja meg az ugyancsak jogakadémiai tanár Zsedényi Béla Miskolc szellemi életének és kultúrájának átfogó, perspektivikus „portréját”.⁷ 1925-ben indítják el a főiskola professzorai a Miskolci Szabad Egyetemet, amelynek népszerű előadásai a városháza és a vármegyeháza dísztermében, illetve „más kultúrhelyiségekben” hangzanak el. Miskolc legtekintélyesebb, hivatalos rangra emelt közművelődési és irodalmi társaskörével, a Lévay József Közművelődési Egyesülettel is szoros kapcsolatban áll a jogakadémia: az egyesület irodalmi szakosztálya szinte a teljes oktatói kart a tagjai közé választja, sőt 1926-tól Bruckner dékán tölti be a szakosztály elnöki tisztét is.⁸ E „kulturmunkából” – jórészt vitaestek és irodalmi matinék rendezésével – az 1920-ban alapított Miskolci Joghallgatók Testülete is kiveszi a részét, sőt a jogászfjúság által meghonosított ceremóniák (a „jogászmárcziusok”, a „ballagások”, a lampionos, szerenádos felvonulásokkal kísért „hazafias” megemlékezések) rövid idő alatt „meleg s tarka” ünnepeivé válnak „magának a város közönségének is”.⁹ Hat évvel programadó dékáni székfoglalójának elhangzását követően Bruckner Győző elégedetten állapíthatja meg: „A miskolci ev. jogakadémia e rövid évtized alatt, mióta Miskolcon megtelepült, máris a város egyik legtekintélyesebb kultúrintézménye lett és a város aggódó szeretettel kíséri figyelemmel egyetlen főiskolájának fejlődését és sorsát.”¹⁰

Csengey Gusztáv költő, az eperjesi ev. kollégium egykori rektora, a kollégium teológiai akadémiajának nyugalmazott tanára a jogakadémiával egy időben – hetvenhét évesen – költözik Miskolcra. „Itt csak úgy jutottam nyugdíjhoz – nyilatkozza a Miskolci Naplónak –, hogy az állam nagyrészt irodalmi működésemet kívánta méltányolni, másrészt a jogakadémia átvett tanárainak karába, magántanárnak.”¹¹ A jogakadémia azzal is demonstrálja az eperjesi kollégiumi hagyományokat megtestesítő „Gusztai bácsi” iránt érzett nagyrabecsülését, hogy Tudományos Értekezéseinek

⁴ Az 1923. november 9-én elhangzott beszédet lásd: BRUCKNER 1996, 140–145.

⁵ A folyóiratról lásd: ZIMONYI 1987, 55–56.

⁶ Lásd például: SCHNELLER 1929; SCHNELLER 1930; SCHNELLER 1931; SCHNELLER 1933.

⁷ ZSEDÉNYI 1929.

⁸ Lásd: BRUCKNER 1996, 181–182.

⁹ ZSEDÉNYI 1929, 156.

¹⁰ HALMAY–LESZIH 1929, 209.

¹¹ Csengey Gusztávnál, gyertyafény mellett. *MN*, 1923. nov. 18.

Tárában megjelenteti A *nikolsburgi béke* című értekezését,¹² és életpályájának áttekintésével indítja el A Miskolci Ág. Hitv. Ev. Jogakadémia Szemináriumainak Értekezései című füzet sorozatot.¹³ A miskolci literátus közösség is igyekszik befogadni a hontalanná vált „költőprofesszort”: nem csupán alkalmi költeményeket várnak tőle, de a város újjászerveződő közművelődési és irodalmi egyesületének a vezetésével is meg kívánják bízni. E megtisztelő felkérést – Serédi Jenőhöz 1921. június 15-én írott levelében – megfontolt érveléssel hárítja el: „Hogy egy megalakítandó irodalmi társaság élére álljak s annak vezetője legyek, arra én egyáltalán nem érzem alkalmasnak magamat. Hosszu évek nehéz szellemi munkájában kifáradt vénember vagyok s 79-ik évemben mindenek előtt nyugalomra van szükségem [...] Egy más baj is van. Arra a nagy tevékenységi szerepre, amelyre engem igen tisztelt Uram kiszemelni szíves volt, idevaló, miskolci ember kell, aki benn él a társadalomban, ismeri annak alkalmas tagjait s tud hatni különféle irányokban; én pedig itt egészen idegen vagyok s itteni rokonaimon kívül alig ismerek egy-két embert.”¹⁴ Ha vezetői tisztséget nem is vállal a működését 1923-ban megkezdő és Lévay József nevét a zászlajára tűző egyesületben, a felkínált tiszteleti tagságot örömmel fogadja el. Székfoglalóját – „benső meghatódottságban és költői ihletben fogant, magyar bánattól mélyen érzett, művésziértékű” verseinek felolvasásával – az 1925. május 24-i egyesületi matinén tartja meg.¹⁵ Gyászbeszédében Bank Sándor, a Lévay Egyesület igazgatója így idézi fel utolsó költői fellépését: „Csodaszamba megy az, hogy egy költő élete kilencedik évtizedében, halála előtt két hónappal szívéhez szorított lantjából zengesse közönsége felé a magyar mezők egyszerű és legszebb virágainak illatára emlékeztető nemes hangjait... Mert nincs még két hónapja annak, hogy Csengey Gusztáv, mint egyesületünk tiszteletbeli tagja székfoglalóját tartotta. Akik ott könyveztünk akkor, e ritka élményt soha el nem feledhetjük.”¹⁶ A város nagy közösségi eseményeit is gyakran ékesítik az agg poéta költeményei: *Helikon ünnepe (Festetich György gróf emlékezte)* című ódája például az 1921. évi miskolci Helikon-ünnepélyen hangzik el,¹⁷ *Az első színház* című epigrammája a centenáriumát ünneplő miskolci színházat köszönti,¹⁸ és a trianoni menekülteknek otthont adó Hodobay-telepet

¹² CSERGEY 1922.

¹³ SZÍVÓS 1924.

¹⁴ HOMHTD 80.89.2.3. Közli: TÓTH K. 1925.

¹⁵ A Lévay-egyesület matinéja. *MN*, 1925. máj. 26. A felolvasott költeményeket (*Régi nóta; Leszámolás*) közli: *MN*, 1925. máj. 31. A tiszteleti tagság felajánlásáról lásd: *MN*, 1924. okt. 3.

¹⁶ TOMÁN 1925, 18.

¹⁷ Lásd: HOMIGy 92.99.1.24. A költeményhez csatolt autográf jegyzet szerint: „Ezt a verset a miskolci Helikoni ünnepélyre írtam. Elszavalták ugyan a helikoni ünnep színházi matinéján, de egy lap sem kérte el tőlem közlésre. A miskolci hírlapirodalom napirendre tért fölötte. – Mindegy! Elteszem magamnak emlékül.”

¹⁸ *MN*, 1923, dec. 12.; KERESZTESY 1923, 9.

is az ő ódájával avatják fel. (A Hodobay-telep Lakóinak Egyesülete egyébként díszelnökének is megválasztja.)¹⁹ A helyi lapok sorra közlik kiadatlan költeményeit és újabb szerzeményeit, a *Népkerti dalokat*.²⁰ Hatvan éves írói jubileumáról „nagy és fényes ünnepség keretében” emlékezik meg „Miskolc egész társadalma”.²¹ Halálának híre gyászba borítja a várost, hiszen „az avasaljai metropolisz lakói” – ahogy ezt a helyi lapok deklarálják – „az elrablott Felvidék meggyalázott, fullasztó légköréből” ide menekülő agg poétát már a „magukénak tartották”.²² Az 1925. július 15-i „impozáns” gyászszertartáson (amelyen a városi elöljáróság és a Lévy Egyesület testületileg vesz részt) „Miskolc egyetlen nagy gyászoló családdá forrott össze s ezres tömegekben zarándokolt az evangélikus templom utolsó útjára induló nagy halottja elé a fájdalmas végtisztességre”.²³ „Miskolc nagy halottjáról” hamarosan utcát neveznek el városban, majd a Csengey Gusztáv utcában – a Lévy Egyesület kezdeményezésére – emléktáblát is elhelyeznek. Az utcanév-magyarázó márványtábla 1929. május 18-án rendezett leleplezési ünnepélyén a jogakadémia tanári kara és a jogászfújóság mellett „Miskolc művelt közönségének színe-java” is megjelenik.²⁴ 1942. augusztus 6-án pedig – születésének századik évfordulóját ünnepeelve – a „költőprofesszor” mellszobrát is leleplezik az evangélikus templom főbejárata mellett, az ún. Luther-udvarban.²⁵

Csengey miskolci befogadását és intézményesülő tiszteletét nem kis mértékben segíti elő az a körülmény, hogy Lévy József halálával betöltetlen marad a város

¹⁹ Ünnepségek között avatják fel a Hodobay-telepet. *MN*, 1924. máj. 18. Csengey számára is az ún. Haliczkán létrehozott és az alapító polgármesterről elnevezett telepen utal ki lakást a város. Előtte sógornőjénél albérlő, majd Soós Mihály ref. főgimnáziumi tanár fogadja be papszeri házába. Lakhatási és megélhetési nehézségeiről lásd Serédi Jenőhöz 1921. szeptember 16-án írott levelét: HOMHTD 80.89.2.5. (Közölve: TÓTH K. 1925.) Lásd még Bruckner Győző sajtófelhívását: BRUCKNER 1922.

²⁰ Lásd például: Magamnak. *MJ*, 1923. nov. 23.; Eperjesről Miskolcra. *MN*, 1923. nov. 25.; Hazafelé (A jénai dalokból). *MN*, 1924. nov. 1.; A miskolci népkertben. *MJ*, 1924. júl. 31.; Lenkémnek. *MJ*, 1925. júl. 16.

²¹ *RH*, 1925. júl. 14. Az 1923. november 25-én rendezett ünnepségről lásd: Csengey Gusztáv 60 éves írói jubileuma a miskolci Nemzeti Színházban. *MJ*, 1923. nov. 27.; Csengey matiné a színházban. *MN*, 1923. nov. 27.

²² Csengey Gusztáv. *MJ*, 1925. júl. 14.; Meghalt Csengey Gusztáv. *MN*, 1925. júl. 14.

²³ NOVÁK 1941, 289. Lásd még: A virágok özönében áll a halott költő ravatala. *MN*, 1925. júl. 16.; Csengey Gusztáv temetése. *MN*, 1925. júl. 17.; Eltemették Csengey Gusztávot. *MJ*, 1925. júl. 16.; Eltemették Csengey Gusztávot. *RH*, 1925. júl. 16.; TOMÁN 1925. A gyászmenetről lásd Rosenblatt Emil miskolci fényképész felvételét: HOMHTD 80.89.9.2.

²⁴ Csengey Gusztáv emléktáblájának leleplezése. *Miskolci Jogászélet*, 5.1929/6. 15. Lásd még: Leleplezték a Miskolcon élt írók emléktábláit. *MJ*, 1929. máj. 19. Az emléktábla felirata: CSENGEY GUSZTÁV / 1842–1925 / EPERJESI EV. KOLLÉGIUMI THEOL. ÉS JOGAKAD. TANÁR. / ZSOLTÁR-, REGÉNYÍRÓ, KÖLTŐ. A „FOGOLY LENGYEL” SZERZŐJE. / TRIANON MENEKÜLTJE. Ekkor leplezik le – többek között – Lévy emléktábláját is. Erről lásd: PORKOLÁB 1997, 136–137.

²⁵ Országos ünnepség keretében leplezték le Csengey Gusztáv szobrát. *MJ*, 1942. aug. 6.; Csengey Gusztáv emlékének áldozott szerdán Miskolc társadalma. *MÉ*, 1942. aug. 6.

költőjének tekintélyes tiszte. Ahogy a Petőfi-centenárium alkalmából Miskolcra látogató Krúdy Gyula fogalmaz: „Ez a város a szép nők és az öreg költők városa [...] Ami a költőket illeti: bájosan ragaszkodnak az öreg Lévay József emlékéhez, akinek elmúltával többé nem sokat számítanak azok a poéták, akik már nem járnak Kazinczy-kabátban. A tiszteletre méltó öreg ur, akit harmónikás nadrágjában, pátriárka egykedvűségével néhány év előtt magam is láttam a kaszinó felé baktatni: jódarab időre befűttenette itt az utját a borotvált, modern költőknek, akik néha borozás nélkül is mámorosnak vagy félbolondnak teszik magukat. – Ha itt valaki ismét a város költője akar lenni, annak legalább is akadémikusnak kell lenni, művelni kell az ódát, a komoly lírát és nem szabad megretírálni a nehéz borok előtt. A régi, megkopott házak mentén tulajdonképpen napjainkban is Lévay József törékeny, őszbeborult alakja suhan tova, amikor költészetre fordul a beszéd.”²⁶ Csengey több szempontból is alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a helyi literátus közösség benne ismerjen rá a Lévay szellemi örökségét és közösségi szerepkörét átvenni képes költőfigurára.²⁷ Egyrészt azért, mert – Lévayhoz hasonlóan – mégiscsak országos hírű poéta. Számára is egy allegóriaként olvasott ifjúkori költemény hozza meg az (el)ismertséget: míg Lévay a *Mikes*, addig Csengey *A fogoly lengyel* költőjeként rögzül a közösségi emlékezetben.²⁸ A Vasárnapi Ujságban 1863. március 8-án, a lengyel felkelés idején megjelenő költemény²⁹ ugyan nagyhatásúan lépteti fel a lengyel szabadsághős, Kosciuszko glóriás alakját, rendkívüli népszerűségét mégis inkább aktualizálhatóságának köszönheti: „A magyar szivekben még annyira sajgott akkor a nemzeti fájdalom, még oly eleven volt a nemzet gyászának emléke, hogy a lengyelek gyászának felidézésekor, hősiességük apotheosisában a magyar szabadságharc tragédiáját látta és a magyar vitézség csodatetteire gondolt költő és közönség egyaránt” – mutat rá „a vers hallatlan sikerének, megrázó hatásának titkát”-ra Bruckner Győző.³⁰ *A fogoly lengyel* – akárcsak a *Mikes* – kedvelt szavaltai- és antológiadarabként hagyományozódik nemzedékről nemzedékre. A Csengeyt a miskolci ravatalnál a Petőfi Társaság nevében búcsúztató Havas István össze is kapcsolja a két költeményt: „A te *Fogoly lengyel*-edet félszázad óta úgy szavalták és szavalják ma is országszerte, mint a *Mikes*-t, a magyar fájdalom e hallhatatlan remekét.”³¹ Nemigen lelhető fel olyan Csengey-méltatás, -nekrológ vagy -értekezés, amelynek szerzőjét ne kötné – többnyire diák-kori – személyes élmény *A fogoly lengyel*hez. Kiss Pál például ennek felidézésével kezdi jubileumi köszöntőjét: „Beh világos a cár palotája... Micsoda kedves gyerek-

²⁶ KRÚDY 1923. Lásd még: KRÚDY 1989, 176–177.

²⁷ Lévay „borsod-miskolczi” irodalmi és társadalmi státuszáról lásd: PORKOLÁB 2014a.

²⁸ A „*Mikes* költője”-titulusról lásd: PORKOLÁB 2011.

²⁹ A költeményt az alábbi lábjegyzettel adja közre a szerző: „Október 10-én 1794-ben ment végbe a maciejoviczei véres ütközet, melyben II. Katalin orosz czárnő seregei győztek; Lengyelország pedig harmadszor és végképen földaraboltattott. Cs. G.” (*Vasárnapi Ujság*, 10. 1863/10. 86.) Keletkezéstörténetéről lásd: CSENGEY 1923.

³⁰ BRUCKNER 1925, 15.

³¹ T OMÁN 1925, 17.

kori emlékeink ébrednek fel erre a versre! Mind szavaltuk valamikor, önképző körben, ifjúsági ünnepeken [...] aki a nyolcvanas-kilencvenes években járt gimnáziumba, nem volt jóra való diák, ha nem tudta könyv nélkül *A fogoly lengyelt*.³² A diákélményekre visszatekintve emlékezik Csengeyre Tóth Árpád is: „nyomatás nélkül is élt bennem és mélyebben és elevebben, mint akárhány kötet jelesebb és nevezetesebb költemény, mert nem papírra nyomtatva, hanem a szívemben őrzöm ezt a verset, tündérkézzel beírva, annak a szépséges tündérnek a kezével, aki az ifjúság emlékeit jegyezgeti fel bennünk. Én is az önképzőkörben egyesültem boldogan ezzel a verssel, – a diákok lázasan írták le egymástól, micsoda nagyszerű szavalni való kincs volt! – s mindannyian, én is, valamint bizonyára sok-sok ezer immár deresedni kezdő egykori diák is szerte az országban, mikor meghallottuk a Csengey Gusztáv halála hírért, önkéntelenül susogni kezdtük a szépen gördülő, emlékezetes verset.”³³ Miskolcon is „*A fogoly lengyel* költője”-ként tisztelik Csengeyt: a laudációs formula számtalan alkalommal hangzik el a kommemorációs ünnepélyeken, olvasható a helyi sajtóban, és belevésik a „költőprofesszor” sírkövébe, majd márványtáblájába is.³⁴ A jeles költeményt minden kultuszeseményen (a jubileumi megemlékezéstől a szoboravatóig) elszavalják, Bank Sándor külön előadásban méltatja „jelentőségét és értékét” a Lévy Egyesület matinéján,³⁵ a Magyar Jövő pedig újraközlésével ad hírt szerzőjének haláláról.³⁶ A kultuszverssé váló költemény ugyanakkor teljesen eltakarja az életművet: Csengey így – ahogy ezt a fent idézett Nyugat-cikkek címei is jelzik – „egyversű költő”-ként kaphat helyet a magyar irodalomtörténetben. Pedig egy másik ifjúkori műve még *A fogoly lengyel* népszerűségét is felülmúlja: az ő fordításában válik közismertté a jénai diákok búcsúdala, a *Ballag már a vén diák*.³⁷ A ballagási diáknóta magyar szövegének eredete mára ugyan elhomályosult, ám a miskolci jogakadémia tanári kara és a jogászfifjúság még számon tartja Csengey szerzőségét. Szívós Béla szemináriumi életrajza például a költő jénai tanulmányútjának „legnevezetesebb mozzanata”-ként tárgyalja „a híres Bursch nóta” lefordítását.³⁸ A miskolci ravatalnál Bruckner dékán „a nemzet nagy költőjétől, a »Fogoly lengyel« szerzőjétől, »A ballag már a vén diák« magyar szövegének szerzőjétől” vesz végső búcsút, és a jogszigorló Dienes István gyászbeszéde is megemlékezik a fordításról: „A nóta, amit úgy szívünk szerint az ajkunkra adtál, beteljesült... Bizony, ballag már a vén diák...” Innen nézve válik érthetővé, hogy a gyászmenet miért „a *Ballag már a vén diák* hangjai mellett” kíséri utolsó útjára a jogakadémia „kedves jó Guszti bácsi”-ját.³⁹

³² KISS P. 1912, 617.

³³ TÓTH Á. 1925, 296.

³⁴ PORKOLÁB 1997, 157.

³⁵ A Lévy-egyesület matinéja. *MN*, 1925. máj. 26.

³⁶ *MJ*, 1925. júl. 14. A költeményt kísérő lábjegyzet: „A költő legkiválóbb verse, amelyet 20 éves korában, a lengyel szabadságharc előtt egy évvel írt.”

³⁷ Kéziratát lásd: *Végzett diakbucsu-dala. A németországi „BemoosterBursche” után*. Aszód 1868., OSzKK, QuartHung. 3188, fol. 35, 38. Lásd még: BAKÓ 2003.

³⁸ SZÍVÓS 1924, 10.

³⁹ TOMÁN 1925, 18.

Csengey másrészt a „nagy idők nagy szellemé”-nek, „a régi erények”-nek az (utolsó) őrzőjeként és áthagyományozójaként folytathatja Lévay magasztos küldetését.⁴⁰ A „költőprofesszor” még vizuális megjelenésében is a hagyományok megtestesítője. Az egykori eperjesi diák Sebesi Ernő például így idézi fel a Kossuth-szakállas, sujtásos mentét viselő, ősz poéta alakját: „ugy találtam, hogy nem is a költő állt előttünk, hanem maga a trádíció a legtisztább és a legnemesebb értelmében ennek a méltóságos szónak.”⁴¹ Miskolcon ugyancsak „az elmúlt szép idők” emlékezetét tárítják a „fehér Kossuth-szakállas, csizmás, zsinóros magyar úr” figurájához.⁴² A kultuszépítésnek a Lévay esetében már jól bejáratott mechanizmusa lép itt működésbe: a költő-pátriárka⁴³ – a dicső múlt és az eszménytelen jelen között közvetítve – „élő ereklye”-ként (majd pedig „halhatatlan halott”-ként) válik köztisztelet tárgyává.⁴⁴ Az egyik hagyományvonal, amelynek Csengey a reprezentánsa lehet: „a Rákócziak, Thököliek kegyeletes városából” magával hozott „kurucos” (függetlenségi és szabadságharcos) tradíció.⁴⁵ Előszóval ölti ugyanis magára „az utolsó kuruc” jelmezt.⁴⁶ Költeményeiben lankadatlan lelkesedéssel (ám kiüresedő retorikával) zengi a patriotizmus eszmekörét. „Az én költészetem mindig hazafias irányu volt. [...] dicsőmultunk gyászos vagy fényes fordulatai inspiráltak leggyakrabban költői munkásságomban. *A magyar szabadság költője igyekeztem lenni* – talán ezzel a mondatmal fejezhetem ki a költészetben vezérlő elvemet” – foglalja össze *ars poeticáját* egyik sajtónyilatkozatában.⁴⁷ Eperjesen például évtizedeken át ő írja az obligát ódát a március 15-i ünnepélyekre,⁴⁸ de Miskolcra költözése után is többször megverseli a „csodatévő hazaszeretet” napját.⁴⁹ Tanárként is előszóval foglalkozik a magyar szabadságmozgalmakkal és függetlenségi törekvésekkel. A jogakadémián *Nemzeti küzdelmeink a mohácsi vész után* és *Nemzeti küzdelmeink a XVIII. században* címmel

⁴⁰ Lásd például: Kivonat a miskolci ág. hitv. ev. egyház tanácsának 1925 évi július hó 21-én tartott ülésén felvett jegyzőkönyvéből = HOMHTD 80.89.6.1.; KÓRAKÓ 1925.

⁴¹ SEBESI 1925.

⁴² Utoljára a lirán... Látogatás Csengey Gusztávnál. *MN*, 1921. dec. 24.; Csengey Gusztáv emléktáblájának leleplezése. *Miskolci Jogászelet*, 5.1929/6. 15.

⁴³ Csengey is megkapja „a magyar költők patriarchája”- és „a magyar költők Nesztora”-titulusokat. Lásd például: TOMÁN 1925, 17; BRUCKNER 1925, 15.

⁴⁴ Erről lásd: PORKOLÁB 2014.

⁴⁵ DAMÓ 1922.

⁴⁶ SZÍVÓS 1924, 18. E titulust lásd még: Csengey Gusztáv. *MJ*, 1925. júl. 14., Csengey Gusztáv emléktáblájának leleplezése. *Miskolci Jogászelet*, 5.1929/6. 15; Országos ünnepség keretében leplezték le Csengey Gusztáv szobrát. *MJ*, 1942. aug. 6.; NAGY T. 1942.

⁴⁷ Csengey Gusztáv önmagáról, költői hitvallásáról és a modern irodalomról. *MN*, 1923. nov. 25.

⁴⁸ SEBESI 1925.

⁴⁹ Lásd: *Márczius 15-ikén* (1921) = HOMHTD 80.89.1.42.; *Márczius 15-ike* (1922) = HOMHTD 80.89.1. 38.; *A ledőlt szobor* (1922) = HOMIGy 92.99.27.

tart népszerű speciálkollégiumokat, és a Miskolci Szabad Egyetemen is fellép *Nemzeti küzdelmeink története Thököly Imre korában* című előadásával.⁵⁰ Gyászbeszédében Dienes István hálásan tekint vissza ezekre a legendás jogakadémiai kurzusokra: „a nemzet küzdelmeit megismerni, a hazát önfeláldozással szeretni Tőled, az utolsó kuructól tanultuk meg. Felejthetetlenek azok a történelmi kollégiumok, amelyeken az új fészkek egyszerű falai között, de az eperjesi ősi Collegium nemes tradícióitól áthatva, olyan áhitattal hallgattunk Téged. Hallottuk Bocskay, Bethlen, Rákóczy küzdelmét, a nemzet megpróbáltatásának idejét... s a kurucok bánatán, magyarok bánatán hányszor könnyeztél és könnyeztünk...”⁵¹ Temetésén pedig nem csupán a jénai búcsúdal hangzik el, de „felsirt a bujdosó kurucok, a menekülők tárogatója” is.⁵²

„Az utolsó kuruc” gyorsan terebélyesedő miskolci kultuszát az is táplálja, hogy élettörténete – a trianoni országvesztés lokális változataként – „a tragikus magyar sors” szimbólumává magasztosul.⁵³ Az Eperjest elhagyni kényszerülő „költőprofesszor” miskolci „hontalansága”⁵⁴ nem csupán a száműzött hazafi, a „bujdosó kuruc” romantikus alakja köré épülő nemzeti mitológiát hívja elő, de mozgósítja az irredenta-revizionista retorikát is: „Mint élő memento jártál közöttünk, hogy a Felvidék elvesztét soha egy pillanatra el ne feledjük. [...] Imádkozunk a mindenható Istenhez, adjon Neked csendes, békés nyugalmat, nekünk pedig erőt, hogy azzal a tűzzel, lelkes honszerelémmel, amit Tőled nyertünk szent örökségképpen, visszaszerezzük Nagy-Magyarországot” – fogadkozik Dienes István a temetési szertartáson; „És én, hogy eleget tegyek az ő emlékének, szeretnék most valami emberfeletti módon belekiáltani a levegőbe, hogy meghallja mindenki, hogy mi itt a Felvidékről kiüldözött nagy költő: Csengey Gusztáv emléktáblájának leleplezésekor tiltakozunk az ellen, amit velünk elkövettek. [...] Úgy szeretném belekiáltani a levegőbe, hogy mi itt ezek között a szűk, nyomorult határok között nem bírunk élni. [...] Nekünk az integer, régi Magyarország kell” – hangoztatja Végh László joghallgató az emléktábla-avató ünnepélyen.⁵⁵ Csengey tehát – ahogy ez a márványtáblán is olvasható – „Trianon menekültje”-ként talál új otthonra Miskolcon. Nem meglepő, hogy kibon-

⁵⁰ STIPTA 1996, 20.

⁵¹ TOMÁN 1925, 18. E kurzusokról lásd még Kőrákó Béla visszaemlékezését (KŐRAKÓ 1925) és Bruckner Győző szoboravató beszédét (Országos ünnepség keretében leplezték le Csengey Gusztáv szobrát. *MJ*, 1942. aug. 6.).

⁵² TOMÁN 1925, 18. Emléktáblájának és mellszobrának leleplezésekor is legkedvesebb dalait, a kuruc nótákat játssza a jogászenekar és Prófánt István tárogatóművész: Leleplezték a Miskolcon élt írók emléktábláit. *MJ*, 1929. máj. 19.; Csengey Gusztáv emlékének áldozott szerdán Miskolc társadalma. *MÉ*, 1942. aug. 6.

⁵³ Csengey Gusztáv. *MJ*, 1925. júl. 14.

⁵⁴ BRUCKNER 1922.

⁵⁵ TOMÁN 1925, 18; Csengey Gusztáv emléktáblájának leleplezése. *Miskolci Jogászelet*, 5. 1929/6. 15–16.

takozó tiszteletéhez a jogakadémia biztosítja a kezdeményező és mozgósító intézményes hátteret. Miskolc polgársága jórészt a professzori kar és a „fáklyavívó” jogászfűjség⁵⁶ közvetítésével válik a Csengey-kultusz részesévé.

A másik hagyományvonal, amelynek Csengey – Lévayhoz hasonlóan – 20. századi képviselőjeként (és egyben lezárójaként) léptethető fel: a Petőfi- és Arany-féle klasszikus költészeti tradíció. „Csengey Gusztávban nem csupán a mult század utolsó harmadbeli magyar lírának egyetlen élő reprezentánsát ünnepli a közönség – állapítja meg hatvanéves írói jubileuma alkalmából a Reggeli Hírlap –, de egyben az érzésben és formában is kifejezetten nemzeti irányu költészetnek, Vörösmarty, Petőfi és Arany nemes tradícióinak leghivatottabb továbbfejlesztőjét is.”⁵⁷ Nekrológ és egyháztanácsi határozat mondja ki, hogy „letéteményese és halálig hű őrzője volt annak a nagy irodalmi örökségnek, melyet irodalmunk klasszikus nagyjai, különösen Arany János, reánk hagytak”; hogy „benne a magyar irodalom magas ivelésű pályájának utolsó szereplője tűnt le az élet színteréről”.⁵⁸ E tekintélyes hagyományhoz való kötődésére utal temetési szertartásának egyik emlékezetes jelenete is: egykori tanítványa, a Kiskőrösön vallástanárkodó Furja Zoltán egyenesen „Petőfi szülőházának kertjéből” szedett virágokat szór a ravatalra.⁵⁹ Csengey már aszódi ev. gimnáziumi tanárként lelkes működtetője a Petőfi-kultusznak. Ő indítványozza például Petőfi aszódi „lakásának” emléktáblával való megjelölését. A végül a gimnázium épületén 1875. május 26-án leleplezett emléktáblára is az ő epigrammája kerül.⁶⁰ Tucatnyai költeményben állít emléket a rajongva szeretett költőelődnek. A Miskolczi Napló riportjából kiderül, hogy az 1922/23. évi centenárium alkalmából három Petőfi-óda is kikerül a tolla alól: „Tegnap felkerestük lakásán az ősz költőt, azzal a kéréssel, hogy írjon a *Miskolczi Napló* ujévi számába, melyet Petőfi Sándor emlékének szentelünk, ünnepi verset a legnagyobb lírikus születésének századik évfordulójára. Csengey Gusztáv ma a legméltóbb arra, hogy Petőfi Sándorról verset írjon. [...] Készséggel vállalja az ünnepi költemény megírását [...] Majd szíves szóval mondja el, hogy ez lesz a harmadik Petőfi költeménye, legutóbb a kiskőrösi és az aszódi Petőfi ünnepségekre irt ódát.”⁶¹ E riport a „költőprofesszor” irodalmi státuszával

⁵⁶ A jogászfűjség rendszeresen fáklyás, lampionos, szerenádos felvonulásokkal tiszteleg a költő (emléke) előtt: *MJ*, 1923. nov. 27.; *MÉ*, 1942. aug. 6.

⁵⁷ Csengey Gusztáv jubileuma. *RH*, 1923. nov. 25.

⁵⁸ BRUCKNER 1925, 15; Kivonat a miskolci ág. hitv. ev. egyház tanácsának 1925 évi július hó 21-én tartott ülésén felvett jegyzőkönyvéből = HOMHTD 80.89.6.1.

⁵⁹ TOMÁN 1925, 16; A virágok özönében áll a halott költő ravatala. *MN*, 1925. júl. 16.

⁶⁰ „ITT LOBBANT FEL A LÁNG, ITT NYERTE OLYMPI TÜZÉT / A LEGSZERETŐBB KÖLTŐ, A HAZA TYRTAEUSA. / SZELLEME BÖLCSŐJÉT ITT HÚ ANYA ŐRZI; SZEGÉNY BÁR; / KINCSE, E LÁNGEMLÉK, ÁTRAGYOG IFJAIRA.” Lásd: Szívós 1924, 13; ASZTALOS–RATZKY 1996, 16.

⁶¹ Csengey Gusztávnál. *MN*, 1922. dec. 30. *A Száz év után. Petőfi születésének századik évfordulójára* című költeményt lásd: *MN*, 1922. dec. 31. Lásd még: *Aszód ünnepe (Petőfi születése századik évfordulójára)* = HOMHTD 80.89.1.41. és HOMIGy 92.99.25.; *Petőfi emléke* = HOMIGy 92.99.38.

szorosan összekapcsolódó kommemorációs költészet (már-már mechanikus) működéséről is sokat elárul.

Csengey persze csakis azért töltheti be a város költőjének megüresedett tisztét, mert azonosulni látszik a Petőfi–Tompá–Arany-triász jelképezte hagyománynak az a – Gyulai- és Lévay-féle – kultúrharcos, defenzíven modernségellenes értelmezésével és kisajátításával, amelyet „kultúr munkájában” a Lévay Egyesület is irányadónak fogad el. *A hamis prófétáknak* című költeménye például büszkén hirdeti: „A lég, mi árad ujdivat-határrul / Májusi fagy, mi hervasztóan hideg. / Szent hagyományt a költő el nem árul, / Nem áll közéték, nemzetköziek!”⁶² 1923. november 25-i sajtónyilatkozata éppen azokat a normákat kéri számon a „modern” poétákon, amelyekhez – mind költői, mind pedig kritikusi gyakorlatában – Lévay is olyannyira ragaszkodik: „Legyen a vers formája szabályos. [...] A legujabb költői termékek hijával vannak ennek a szabályos formának és rettenetes pongyolaság jellemzi őket. [...] írótól, költőtől mindezen kívül elsősorban azt kívánom, hogy nemesítő hatással legyen olvasójára, közönségére. A költészet, irodalom lelki fürdő, amelyben meg kell szabadulnunk a köznapi élet közönségességétől [...] Sehogy nem szenvedhetem azokat a ledér irányzatu és tartalmu műveket, amelyeket naponként kitermel mostanában magából az irodalom...”⁶³ A „költőprofesszor” irodalmi értékrendje és költészetfelfogása tehát tökéletesen megfelel a Lévay Egyesület által képviselt, propagált, sőt hivatalos „kultúrprogrammá” emelt Lévay-féle ideáloknak. Az Egyesület 1923. május 24-i matinéján előadást tartó Bank Sándor ki is emeli, hogy Lévay irányának az agg Csengey az „utolsó reprezentánsa”.⁶⁴ A ravatalnál szónokló Bruckner Győző pedig akár Lévayt is jellemezhetné az alábbi szavakkal: „Aranyak ő egyik legkiválóbb tanítványa volt; költészete minden ízében nemzeti és őszinte, tiszta és nemes. Érzelmvilágát a XX. század kozmopolita irányu áramlata nem érintette.”⁶⁵

Csengey miskolci municipalizálásának sikerességét persze nem csupán az jelzi, hogy a Lévay-recepció toposzkészlete minden probléma nélkül átfordítható a „költőprofesszor” méltatására. Az a szembetűnő fejlemény, hogy Lévaynak kijáró lelkesedéssel és pompával ünneplik meg hatvanéves írói jubileumát és születésének centenáriumát, hogy róla is utcát neveznek el, hogy neki is állítanak emlékjeleket, ugyancsak erre enged következtetni. Jelképes, hogy ércszobrát ugyanaz a művész készíti el, aki a Lévayét is: Borsodi Bindász Dezső. Városi gyászszertartássá váló végtisztessége is a Lévay-temetést idézi fel ceremoniális külsőségeiben és kommemorációs retorikájában egyaránt. A gyászoló közösség Lévay (potenciális) szellemi örököseként búcsúzik el a „nagy halott”-tól: „Lévay József megszentelt földjén hajtottad le örök nyugalomra tiszteletben megőszült fejedet, érdemes nesztorunk. Megindító véletlen, hogy bujdosóvá tett sorsod – közös sorsunk – idehozott a Bükkár-

⁶² Idézi: SZÍVÓS 1924, 19.

⁶³ Csengey Gusztáv – önmagáról, költői hitvallásáról és a modern irodalomról. *MN*, 1923. nov. 25. Lévay kritikusi normarendszeréről lásd: PORKOLÁB 2012.

⁶⁴ A Lévay-egyesület matinéja. *MN*, 1925. máj. 26.

⁶⁵ TOMÁN 1925, 17.

nyalta borsodi magányba, hol Lévay 75 éven át írta dalait, azokat, melyeknek eszményvilágát a te ideális lelked is annyira szomjazta. A Petőfi–Arany–Tompa triásznak ő volt itt méltó folytatója, innen röppentek ki egészséges magyar dalai szerte a hazába és szerezték számára a követőket, barátokat, hiveket, akik között te voltál a legnagyobbak egyike” – fejtegeti például gyászbeszédében Havas István; „Elhallgatott a dal, a szív már nem dobban / Azokban a zengő, szép magyar dalokban. / Lévay földjén most ujsírhant domborul... / A borsodi felhők könnye mind reá hull” – áll Radványi Sándor emlékversében.⁶⁶ Bank Sándor gyászbeszéde pedig azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy Csengey Lévay *mellett* foglalhatja el helyét a város halhatatlanjainak imaginárius dicscsarnokában: „A Lévay József Egyesület méltó büszkeséggel őrzi Lévaynak emléke mellett Csengey Gusztávét is. Lévay és Csengey emlékét szent örökségképpen őrizzük, mert látjuk, hogy az ő költészetük sugalta hagyományokról megfélelmezve fajunk életképességéről, jövőnkbe vetett hitünkről mondanánk le.”

RÖVIDÍTÉSEK

HOM–Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
 HOMHTD – Helytörténeti Dokumentáció
 HOMIGy –Irodalomtörténeti Gyűjtemény
 MÉ – Magyar Élet
 MJ – Magyar Jövő
 MN – Miskolczi Napló
 OSzKK – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
 RH – Reggeli Hírlap

BIBLIOGRÁFIA

- ASZTALOS–RATZKY 1996
 ASZTALOS István–RATZKY Rita (szerk.): *Petőfi emlékhelyek a Kárpát-medencében*. Kiskőrös, Petőfi Sándor Társaság, 1996.
- BAKÓ 2003
 BAKÓ Endre: Ballag már a vén diák... A német búcsúdál Csengey Gusztáv fordításában. *Irodalomismeret* 13. évf. 2003. 2. szám, 105–107.
- BRUCKNER 1922
 BRUCKNER Győző: Csengey Gusztáv otthon nélkül. A miskolci lakáshivatal figyelmébe. *MJ*, 1922. dec. 24.
- BRUCKNER 1925
 BRUCKNER Győző: Csengey Gusztáv (1824–1925). *Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete*, 4. évf. 1925. szept. 15–16.

⁶⁶ TOMÁN 1925, 17; Csengey Gusztáv emlékezete. *Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete*, 4. 1925. szept. 16.

BRUCKNER 1996

BRUCKNER Győző: *A miskolci jogakadémia múltja és kultúrmunkássága (1919–1949)*. Kiad. Novák István. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1996.

CSENGEY 1922

CSENGEY Gusztáv: *A nikolsburgi béke*. Sárospatak, Ref. Főiskola, 1922. (A Tiszai Ev. Egyházkerület Miskolci Jogakadémiája Tudományos Értekezéseinek Tára 1.)

CSENGEY 1923

CSENGEY Gusztáv: A „fogoly lengyel” története. Visszaemlékezések. *MJ*, 1923. nov. 23. és 24.

DAMÓ 1922

DAMÓ Oszkár: Könyvesház. Csengey Gusztáv angolul. *RH*, 1922. dec. 10.

HALMAY–LESZIH 1929

HALMAY Béla–LESZIH Andor: *Miskolc*. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. (Magyar Városok Monográfiája 5.)

KERESZTESY 1923

KERESZTESY Sándor (szerk.): *Emlékalbum a Miskolczon 1823-ban megnyílt első magyarországi kőszínház 100 éves jubileumára*. Miskolcz, Klein Ludvig és Szelényi, 1923.

KÓRAKÓ 1925

KÓRAKÓ Béla: A költő halálára. *RH*, 1925. júl. 14.

KRÚDY 1923

KRÚDY Gyula: Miskolci koszoru (Levél a szerkesztőhöz). *MN*, 1923. márc. 6.

KRÚDY 1989

KRÚDY Gyula: *Irodalmi kalendárium. Irodalmi arcképek*. Szerk. BARTA András. Budapest, Szépirodalmi, 1989. (Krúdy Gyula Művei)

MIKLER 1922

MIKLER Károly: *Az eperjesi ág. hitv. ev. egyházkerületi collégiumi jogakadémiának 1918. december hó 28-án bekövetkezett cseh megszállás következtében Miskolczra történt áthelyezése*. Sárospatak, Ref. Főiskola, 1922.

NAGY T. 1942

NAGY Tibor: Az utolsó kuruc, *MJ*, 1942. aug. 5.

NOVÁK 1941

NOVÁK István: *Az eperjesi-miskolci jogászfűvés diákélete*. Miskolc, Ludvig, 1941.

PORKOLÁB 1997

PORKOLÁB Tibor: *Irodalmi emlékhelyek Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben*. Miskolc, Bíbor, 1997.

PORKOLÁB 2011

PORKOLÁB Tibor: „Mikes költője” (Egy Lévay-titulus filológiai háttere). In: KECSKEMÉTI Gábor–TASI Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 391–397.

PORKOLÁB 2012

PORKOLÁB Tibor: Lévy, a kritikus (A Budapesti Szemle Értesítő-rovata a századfordulón). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116. 2012. 603–639.

PORKOLÁB 2014

PORKOLÁB Tibor: „Élő ereklye” (Lévy József irodalmi státusza a XX. század elején). In: BÉNYEI Péter–GÖNCZY Monika–S. VARGA Pál (szerk.): „*Szirt a habok közt*”. *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 259–265.

PORKOLÁB2014a

PORKOLÁB Tibor: Profetainsua patria (A „borsod-miskolci” Lévy József). *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, Vol. XVIII, Fasc. 1* (2014), 187–204.

SCHNELLER 1929

SCHNELLER Károly: *Miskolcz halálozási hányadosának átértékelése*. Miskolc, Standhaft József Könyvnyomdai Müintézete (A Miskolci Jogászélet Könyvtára 52.), 1929.

SCHNELLER 1930

SCHNELLER Károly: *Nagy-Miskolcz népessége*. Miskolc, Ludvig és Janovits, 1930. (A Miskolci Jogászélet Könyvtára, 63.)

SCHNELLER 1931

SCHNELLER Károly: *Borsod vármegye népszaporodása 1920-tól 1930-ig*. Miskolc, Ludvig és Janovits, 1931. (A Miskolci Jogászélet Könyvtára, 71.)

SCHNELLER 1933

SCHNELLER Károly: *Miskolcz lakossága 1930-ban*. Miskolc, ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdája, 1933. (A Miskolci Jogászélet Könyvtára, 90.)

SEBESI 1925

SEBESI Ernő: Emlékezés Csengey Gusztávra. Eperjes, 1925. július. *Kassai Napló*, 1925. július 26.

STIPTA 1996

STIPTA István: Bruckner Győző, a miskolci jogakadémia dékánja. In: BRUCKNER 1996. 11–44.

SZÍVÓS 1924

SZÍVÓS Béla: *Csengey Gusztáv*. Pécs, Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda Részvénytársaság, 1924. (A Miskolci Ág. Hitv. Ev. Jogakadémia Szemináriumainak Értekezései, 1.)

TOMÁN 1925

ifj. TOMÁN Kálmán: Csengey Gusztáv utolsó útja. *Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete*, 4. 1925. szept. 16–18.

TÓTH Á. 1925

TÓTH Árpád: Az egyversű költő. *Nyugat* 18. évf. 1925. 16–17. szám, 296–297.

TÓTH K. 1925

TÓTH Kálmán: Csengey a borsodi Aurora kapujánál. *MN*, 1925. júl. 26.

VERES 2003

VERES László (szerk.): *Miskolc története 1848-tól 1918-ig*. I–II. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2003. (Miskolc Története 4.)

ZIMONYI 1987

ZIMONYI Zoltán: *Irodalmi lapok, lapkísérletek Miskolcon 1880–1956*. Miskolc, Miskolci Városi könyvtár, 1987. (Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti Füzetek, 15.)

ZSEDÉNYI 1929

ZSEDÉNYI Béla: *Miskolc szellemi élete és kultúrája*. Miskolc, Magyar Jövő Kiadó, 1929. (A Miskolci Ev. Jogakadémia Tudományos Értekezéseinek Tára, 33.)

PÁRHUZAMOS MONOLÓGOK

R. NAGY JÓZSEF

A hazai kulturális antropológia legkarakteresebb és egyben legpopulárisabb részterülete az a vizuális antropológia, amely művelésében, kutatásában és oktatásában a Miskolci Egyetem jelentős hazai és nemzetközi eredményekkel büszkélkedhet. A Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet már a szak alapításától kezdődően a személyes felhasználású fényképek, a privátfotó, a családi albumok kutatásával, azok társadalmi, kulturális hatásaival, a vizuális kultúra változásaival is foglalkozik. Ennek keretein belül számos, úgynevezett családi album interjút készítettünk. Ilyenkor interjúalanyainkat megkérjük arra, hogy családi fényképalbumjaik segítségével, a fotográfiák emlékeztető, dokumentáló, deklarátor és reprezentációs funkcióira alapozva meséljenek életükről. A fényképek adatolása, jellemzőinek leírása, a rejtett jelentések feltárása sokszor aprólékos, szisztematikus, de korántsem látványos és könnyen fogyasztható eredménnyel jár. Ezzel szemben a kvalitatív életútinterjúk magukban hordozzák azt a hangulati miliót, amely nélkül az összegyűjtött adatok nélkülöznek a kutatás üdeségét, emberközpontságát.

Jelen írásban arra teszek kísérletet, hogy két különböző időben, helyen, különböző státuszú és társadalmi helyzetű, ámde azonos életkorú beszélgetőtársam által adott, dramatizált családi album interjú egymás mellé helyezésével kulturális interferenciát hozzak létre. Nyilvánvaló, hogy az így létrehozott kutatási anyag kevésbé lesz tudományos, adatokban gazdag, sokkal inkább tekinthető émiikusnak, s nem is titkoltan lehetőséget ad azonosulni az életükről vallókkal.

„...a testem akár az árokparton is...”

„Sit down please! Setzen sie, bitte! Foglaljanak helyet kedveseim! Ide jó lesz az asztalhoz? Sajnos olyan kicsi ez a lakás. Nagyon hiányolom a nappalit. Bár azt a vendégsereget, ami hozzám érkezik... Na, mindegy. Ugye hozhatok valami kis üdítőt. Tonik jó lesz? Tudják, én nem bírom az itteni csapvizet. Az valami szörnyűséges. Mindig ott áll a hűtőgépben pár üveg tonik. Nem hiába, még lánykoromban szerettem meg, persze akkor az még igen ritka volt, hiszen ma már ilyen roskatag vénasszony vagyok...”

Óh, engedjék meg, hogy bemutassam Lacikát. Lacika! Lacika, EGYETEMIEK ÉRKEZTEK A MÚZEUMBÓL. A fényképalbum miatt jöttek, igaz? Jól van aranyom, Lacika. Jól van kedves aranybogaram, csak azt sajnálom, hogy ilyen ápolatlanul nézel ki pont most, amikor vendégek érkeztek... Tudják, ma jön az az ember, aki Lacikát megborotválja. Ne, ne, Lacika, ne állj fel! Nyújtsd csak a kezed, így, jó lesz ülve is, ugye kedveseim, nem haragszanak ezért a modortalanságért? Közelebb jössz Lacika? Maradsz? Jól van, aranyom!

Ugye jó lesz itt az asztalnál? Úgy röstellem, hogy a kanapéra kell ültetnem magukat, de hát nincs több székem. Így is ki kellett dobnom a javát, amikor ideköltöztünk. Itt is vannak a fényképek. Áh, és hogy van Miskolc? Ugye maguk miskolciak? Dohányoznak? Nem? Régebben én is bántam, de már egy ilyen vén csontért nem kár. Nem fogom abbahagyni egyszerűen a bagózást! Ki tilthatja meg nekem? Megtilthatja valaki? Napi két doboz Marlboro nem hiszem, hogy olyan sok lenne.

Szóval maguk Miskolcra jöttek. Áh, Miskolc. Tudják, minden emlék a gyermekkoromból odaköt, de csak az emlék, semmi más. Persze már évek óta nem jártam ott, amióta maguk fiatalok annyira tönkretették azt a várost. Hogyan néz ma ki az a gyönyörű hely? Hát van annak ma FŐUTCÁJA!? Szörnyű. Mi, Bakácsyak¹, régi miskolci familia vagyunk. Az édesapám ott volt a testületnél vezető. Itt van ni a képe. Ne, azt ne kérdezze, hogy milyen rangban szolgált, valami tábornok volt és az Apu. Nekem az akkor mindegy volt, hogy micsoda a rangja.

Fiatalember, ne vágjon már olyan ijedt képet! Persze hogy nem maguk tették tönkre a várost. Ma már persze hidegen hagy Miskolc. Kihűlt a szívem. Feketemárvány családi kriptá, tudják ott a Deszkatemetőben, már ez is nevetséges, református embereknek feketemárvány kriptá. Ekkkkora nagy! Ráadásul a Deszkatemetőben. Hiába van kriptá, nem érdekel. A földben csak a por van, a lelkük mindig velem van, itt is. Nem is látogattam meg már mióta... De nem is fogom. És tudják mit? A halálom utánról sem rendelkeztem és nem is fogok! Hát mit érdekel az engem, hogy mi történik a testemmel? Nem érdekel. Akár az ÁROKPARTON is heverhetek, nem érdekel. Nincs már Lacikán kívül más rokonom, őket sem érdekli. És ne is érdekelje!

Egyedül csak Lacikát sajnálom, tudják ő az unokaöcsém. Amikor bejöttek, biztos mondta az a nyanya, hogy a sérült fiammal lakom itt együtt, mi? Na, ez nem igaz. Lacika az unokaöcsém. Rajtam kívül nincs senkije. Ha én nem volnék, az intézetbe tennék be. Csak azt az egyet sajnálom, hogy a halálom után mégis oda fog kerülni. De ne félj aranyom, olyan könnyen nem dobom fel a talpam! Lacika nem hülye, hiába beszél az a nyanya, csak nem tud beszélni. Gyermekparalízis támadta meg, amikor kicsi volt, azóta nem is tud közlekedni. Az elemit, meg a polgárit még elvégezte, de a gimnáziumba már nem vették fel. Nevetséges! Csak azért mert lassan tud írni, meg mert nem beszél... pedig okos vagy, ugye, aranyom?

Nekem nem lehetett gyerekem, nem adott... Nem azért, no ne gondolják azt, mert nem

¹ A nevet a riportalany kérésére megváltoztattam.

lehetett volna, hanem mert ugye az elején még az egyetemre jártam, utána meg a Franci mellett voltam mindig. Amikor kinevezték igazgatónak a klinikára, meg amikor tanszékvezető lett az egyetemen, akkor is. Igen, mondhatják, nem nagy karrier igazgatóból tanszékvezetőnek lenni, de akkor annak is örülnünk kellett. Ez közvetlenül Mindszenty látogatása után történt. No, annak köszönhette Franci a „karrierjét”. Azt ehhez tudni kell, hogy Franci volt a katolikus egyház világi elnöke, még apáca is volt a családjában, itt is a képe, én meg persze református, no képzelhetik, református a feketemárvány családi kriptával... Szóval ő volt az elnök, amikor jött a Mindszenty, neki is kellett beszédet tartania. No, már jó előre leírta, begyakorolta, pedig a Franci nagyon jó előadó volt, nem jelentett nehézséget neki emberek előtt beszélni, de hát egy Mindszentynek? Szóval gyakorolt, mert annak a beszédnek olyannak kellett lennie, hogy abba még az a piszok Gerő-spicli se találjon kivetnivalót. Nem titkoltak ezek semmit, szóltak előre, hogy ott leszünk mi is kérem, figyelni fogunk. Figyeltek is, ott voltak...

Hiába gyakorolt a Franci, amikor a Mindszenty előtt állt, eggészen mást mondott az előre leírtaknál. EGGGÉSZEN MÁST! Eggészen pontosan emlékszem minden szavára, mintha ma történt volna... és kérem azt mondta: »...*az Isten óvjon meg minket a ránk leselkedő fenevadtól, az Isten legyen nekünk irgalmas. De most eljött a mi Messiásunk, aki megszabadít minket a fenevadtól...*« Persze mindenki tudta, kiről van is szó, akkor került a hatalomra Rákosi. Ott az emberek kérem sírtak az örömtől, hogy valaki végre ki merte mondani helyettük azt, amit éreztek. Még kérem a spicli is odament Francimhoz. Gratulálni! GRATULÁLNI! A spicli! Nna, azt a spiclit később el is bocsátották...

Akkor kezdődött kérem a mi kálváriánk. A Franci az igazgatói állásból a tanszékvezetői székbe került. Sírtak kérem még a nővérek is, amikor elment a kórházból. SÍRTAK!!! Potyogott a könnyük, kérem! Anynyira jó ember volt a Franci. Kérlelték, húzták a fehér köpenyét a betegek, ne menjen el főorvos úr, ne menjen el! Persze el kellett mennie, nem volt mese. Nem is bírta soká', pár hónappal a leváltása után belebetegedett. Egyszer csak rosszul lett, nem is kelt aztán már fel soha többé. Három évig nyomta az ágyat, úgy kellett etetni, itatni, mint egy gyermeket. Nekünk persze nem volt gyermekünk...

Az nem lehet, hogy a holtomiglan eddig tartson, az nem lehet, hogy így kell véget érnie egy ilyen kapcsolatnak, egy igazi házasságnak! Folyton csak ezt hajtogattam, ha kellett, összeszorított fogakkal dolgoztam a Franciért. Hiába voltam Bakácsy lány, hiába

volt angol nevelőnőm, hiába jártam az egyetemet summa cum laude, nem értettem szinte semmihez, életemben még sohasem dolgoztam. Össze kellett szorítanom a fogamat, így vállaltam akkor munkát a kiadóban, így kezdtem el akkor gyerekeket tanítani angolra, de ha kellett, akkor elmentem a hűtőházba ládákat pakolni is. Vitte a pénzt a Franci betegsége, pedig hozzánk az orvosok szinte ingyen jártak. Nagyon tisztelték az uramat-hitvesemet, szinte bálványa volt nekik. Persze hát nyíltan nem mertek. De a múltkor is, amikor a Lacikát el akarták venni tőlem, ugye egyetlen aranyom el akartak venni tőlem, ugye, akkor csak egy telefonomba került, mert a Franci nevét még ma is ismerik, kérem! És a kis előadó nagysága már kezitcsókolommal köszönt, azelőtt meg csak „Üljön le, mama!” voltam neki. Ismerik még a Franci nevét ma is!

Biztos, hogy nem dohányoznak? Persze jobb is. Szinte érzem én is, hogyan eszi a tüdőmet a nikotin, érzem, hogyan rakódik le a hörgőimen és hogyan súlyosbodik egyre jobban... szinte érzem azt a terhet, amit viselnem kell. Pedig mennyire haragudott a Franci a bagóra. Nem is mertem addig rágyújtani, amíg otthon voltam. Csak akkor vettem elő a cigarettát, amikor dolgozni indultam. No nem az utcán, egy Bakácsy lány ne dohányozzék az utcán, arra azért mindig ügyeltem.

Aztán mit is csinálnak maguk azon a szép Miskolci Egyetemen? Ugye, az antropológia ismerős nekem, a Vili bácsi is az volt, persze a háború után őt is meghurcolták, ilyen koponyaméretekkkel foglalkozott, meg az emberi csontokat vizsgálta. Az én csontjaimat ugyan vizsgálhatják, vén csont vagyok én már, ugye, a csont is öregszik, a hangom is rekedtté vált, pedig de szerette Franci, ha énekeltem neki... Leggyakrabban Palestrinát énekeltem neki, de a dallammal együtt elszállt a hangom is, meg Franci is... Nem lehetett már rajta segíteni, tudtuk persze előre, hiszen megmondták nekünk az orvosok, nincs semmi remény... Így jártam én minden reggel dolgozni, hogy nem tudtam, Francimat vajon életben találom-e otthon.

A temetésre ezrek jöttek el, ezrek. EZREK! Tele volt az egész temető. Fehérlett az egész sírhant a koszorúktól, a végén már rá sem lehetett tenni, annyi volt rajta. Nem akarom többet magam előtt látni ezt a képet, a Franci testét, mert csak a teste volt a sírban, mert érzem, hogy a lélek az itt van velem most is, ezért nem is érdekel, az én testem hol fog nyugszani, akár az árokparton is, az ÁROKPARTON IS, az sem érdekel... csak ezt a szegény Lacikát sajnálom... De ne félj aranyom, nem hagylak még itt téged, ne félj aranyom, ne félj...

Látják ott azt a képet, ott a falon, ott a szekreter mellett? Az a Franci. Minden nap, de ahogy mondom, minden nap friss fehér szegfű van odatéve. Minden nap. Ha kell, én inkább nem eszem, de a fehér szegfűnek OTT KELL LENNI! Azt kérde miért? No de kis egyetemistám, most ugye jön a lélekelemzés, egy kis Freud meg Jung, mi? No neem! Amit most elmondok, az közöttünk marad. Nem, arról szó sem lehet, hogy ez valahol megjelenjen, s ott röhögjenek rajtam! Minek ez maguknak? Nem, arról SZÓ SEM LEHET! Nem jegyzetelünk, kedveskéim! Nem! A lemez is itt marad! ITT MARAD!

Különben meg... Csináljanak azt, amit jónak látnak... Végül is a fényképalbumért jöttek... Nem? Teli ez az album képekkel, egy csomó ismeretlennel, nincs már közöm hozzájuk. Hogy ki hallgatja a rádiót, vagy kik ezek a fiúk, lányok? Kit érdekel

ez már? Halottak mind, egytől egyig. Hogy Franci már nincs, ezek a régi emberek sem számítanak, nekem ugyan nem. Lacika itt van, több nem kell!

Látják azt a könyvet az asztalon? No, nézze meg nyugodtan! Persze csak egggészen véletlenül került ide most, nem is tudom hogyan. Na, ez volt az én első munkám. Persze én a geológiához egy szót sem értek, meg persze oroszul sem tudok, de aki fordította, az meg magyarul nem tudott, legalábbis szerintem, mert nem tudta az alanyt az állítmánnal egyeztetni. Pedig az rend, kérem szépen, az rend, ahogy reggel felkel az ember, este pedig lefekszik, és aki még azt sem tudja, az nem mondhatja magát kultúremlernek. Mindennek megvan a maga világos szerkezete, ahol nincs félrebeszéd, csak a tiszta világosság, mint például a németben is. Ő tudott oroszul, biztosan valami elvtárs fiacskája, én meg stilizáltam a szöveget, bár a geológiához nem is konyítok.

Aztán persze jöttek a fordítások, akkor már Pestre költöztem lakni, nem bírtam azt a várost, az emberek szemében mindig az a szent tisztelet ült, hogy én a Franci özvegye vagyok, és Pesten a kiadóban helyezkedtem el szerkesztőként. Akkor jött egy neves ázsiai költő verseinek a fordítása, annál jobb ma sem került a boltokba, a kiadó most is irt, hogy újra ki akarják adni, persze hogy elfogadtam. Sokat számít nekem a tiszteletdíj, de a szövegen nem változtatok. Minden ugyanúgy marad, mint azelőtt volt. Az ma is érvényes. Ma is. Ha látnak valahol egy ilyes kötetet, persze csak már antikváriusnál lehet azt megtalálni, vegyék meg és küldjék el nekem, nekem már nincs belőle, annyira elfogyott már. A saját írásaim azután jöttek. Ezeket szeretem, mert az enyémekek, mert az enyém a sok ember is, akik ezt olvasták, meg olvassák ma is.

Hallod, Lacika, az írásaimról beszélünk az egyetemiekkel, tudod, ez az, amit te is úgy szeretsz. Kéred a kereszt-rejtvényt, aranyom? Tessék!

Pillanat türelmet kérek, ez valószínűleg a borotváló ember lesz, mindjárt jövök... A csudába, olyan kényelmetlen, nincsen apróm, csak ez az ezres, nem tudnák felváltani, akkor... esetleg... kölcsönözni nem kell, de rögtön odaadom... Gyere Lacika, megyünk a fürdőszobába, ismét szép leszél és sima arcú, nem ilyen csúnya, szőrös. Egy úriember mindig frissen borotvált, ugye, aranyom.

A Franci is naponta reggel borotválkozott. Gyere, aranyom! Vinnem kell a cigit is a borotválóembernek, az is jár neki, persze ő a Marlborot nem szereti, csak a Symphoniát, az kell neki... persze a nyanya, akivel találkoztak, biztos

azt mondta, hogy smucig boszorkány vagyok, mert csak Symphoniát adok a borbélynak. Fáj neki.

Onnan jöttünk át aztán ide, a nyugdíjasházba lakni, akkor már ketten a Lacikával. Itt jó, csak a víz ne lenne ennyire ihatatlan, csak tonikot tudok inni, minden nap két üveggel, nem kis pénz az. Elegendő nekünk ez kis szoba, meg a fürdőszoba. Van itt orvosi ügyelet is, a társalgóba mondjuk nem járok. Minek, tévét nézni meg lefetyelni a többiekkel? Áh... Itt vannak a könyveim, meg itt van a Franci képe is.

Persze azt tudom, hogy nem maguk diszponálnak a pénz felett, nem hozták a pénzt, de a döntés aztán tényleg maguktól függ. Az a pénz nem sok ilyen albumokért, hol csinálnak ma már ilyet, meg aztán tényleg szükségem van arra a kis pénzre. Ugye megveszik ezt, az maguknak semmi... ugye?”

„...hadd fájjon még inkább!”

„Album? Drága jó uram, hát milyen albumról tetszik beszélni? Hát nem nézett körül? Persze, tudom jól, mi az album, az az IGAZI album. Fogtam már olyat a kezembe, jaj, de sokszor! Ilyen vastag domborított bőrből volt a teteje, de sokat kellett az törölgetni. De az úrnő mindig elől tartotta, porosodott. Ott tanultam meg igazán takarítani. Minden nap, de képzelje el, drága uram, minden nap felhúzta a fekete kesztyűjét, és végigsimította a bútorok tetejét, még az ajtó felső élét is, hogy van-e ott por. S ha volt, nem volt megállás előtte. De nem mehettem el, amíg ki nem telt az időm, ott kellett maradnom...

Amikor már nagyobbak lettünk, mi lányok, akik valami többet akartak, mind elmentünk szolgálni. Otthon csak a szegénység volt, menni kellett. Én a testvéremmel Brassóba mentem, ott kaptam ilyen cselédi állást egy bojáránál. Ezek mind szerették a székelyeket, mert tudták, hogy kidolgozzák a belüket is, ha kell... és hát kellett is. Ha kemény a munka, még erősebben kell dolgozni, ha fáj, akkor még jobban, hadd fájjon még inkább! De a munkát EL KELL VÉGEZNI! Meg hát hová is mehettem volna, vissza a nyomorba?

De aztán megnyílt a határ, mert megint magyar világ jött, s akkor mi mindannyian átmentünk Magyarországra. Azt hiszem, az az első fénykép, ami megmaradt rólam, az a kép, ami a cselédkönyvemben van. Nyírbátorban készült, amikor a századoséknál állást kaptam. Ott voltam minden es cseléd. A munka az munka, akár románul, akár magyarul szólnak hozzám, de legalább úgy éreztem, hogy az enyéim között vagyok. S ott ismerkedtem meg Pistával. Ő akkor a századosnak volt a csicskása... hát úgy hívták a tisztí legényt. Hogy miért őt választotta ki, azt nem tudom. De ő volt az, aki bejárt a konyhába, s hát megismerkedtünk... Olyan furcsán beszélt, később tudtam meg, hogy palócosnak mondják az ilyen beszédet. Amikor a tiszték beittak, gyakran hívták Pistát énekelni, de volt, hogy csak beszéltették. És akkor nagyokat kacagtak rajta, hogy á-val mondta a szavakat. Hogy alma helyett azt mondta, hogy álmá. De megmaradt csicskásnak, a nagy képen, amin a zászlóalj van, azon is közvetlenül ott ül a százados lábainál...

Mind, akik ott kacagtak rajta, aztán hamar meghaltak. Amikor ment ki a zászlóalj a frontra, valahol Lengyelországban felrobbantották a vonatot, s pont a tisztí vagon

kapta a legtöbbet, ki is gyulladt. Bennégett MINDENKI! Csak Pista gurult ki belőle, mert pont ott robbant, ahol ő volt, s a lyukon kigurult a töltésre. Így mesélte. A többi tiszt bennégett... Aztán még egyszer elment, mert el kellett mennie Lengyelországba. Mert itthon maradt, nem akart visszamenni sehogyan sem a frontra. Csak a suszternél üldögélt, mert szerette a susztermunkát, s akkor ők ott politizáltak.

De szólt itten egy csendőr tiszthelyettes, hogy jönni fognak érte, ahová csak lehet, de AZONNAL TÚNJÖN EL INNEN! S ő akkor elgyalogolt Lengyelországig. Drága uram, azt sem tudtuk itthon, él-e, hal-e, mikoris nagysokára jó koszosan, bűdösen, tetvesen hazaért. Már a háború után.

Mikor 42-ben idekerültem, tetszett itt a házaknak az az összevisszasága, nem is nagyon ismertem ki magam az elnevezések között. Mert hát egy falunév az jelentse a falut, de ez itt nem így volt. Volt a »falu«, ahol a parasztok laktak, meg volt a »telep«, ahol meg a munkások, de volt egy úgynevezett »kolónia« is, ami a régebbi, ilyen nagyon leromlott bányászlakásokat jelentette. Az, ha valakire azt mondták, hogy kolóniában lakik, az egy megkülönböztetés volt, szinte sértésnek is vették. A munkások azok nem építkeztek. Az is igaz, hogy egy jó cipő talpát el kellett járni, de aztán megkaptuk a telepen a lakást. Aztán így lehetett felfelé avendzsérozni, hogy egyik lakást cseréltük a másikra, s jobbat sikerült kapni. A falusiak azok meg bele-rokkantak az építkezésekbe.

Drága uram, idekerültem, s itt volt a nagy semmi! Azt hittem, hogy itt jobb, mint otthon? De itt volt az uram, ide kellett jönni. Volt parádés kocsis a bányánál, aztán

meg vár, amíg a tüdeje bírta. Mi volt itt? A sok piszkos ember, a bűdösség, a nincstelenség. S csak néztek rám, amikor a stafírungot elővettem. A szép fehér ingeket, lepedőket, ruhákat. A sógornőim szinte belesápadtak az irigységbe, aztán ellopkodták. De volt, hogy enni sem volt mit. Mikor kérdeztem őket, hogy hogyan bírják ez éhséget, akkor mondták, hogy hé, ha már reggeliztek a gyerekek, akkor gyere ide te is a szekrényhez, hogy a gyerekek ne lássák, úgy nyisd ki az ajtót, s egyél innen valamit. Hogy a GYEREKEK NE LÁSSÁK! Mert akkor kérnének. S akkor ők állva ott ettek a nyitott szekrényajtónál. Erre jöttem ide, erre házasodtam ide. A szegénységből a nincstelenségbe.

Az úgy a 60-as évek körül lehetett, hogy valamiért be kellett mennem egy vasárnap Veresékhez, oda az egyszobás lakásokhoz, s láttam, hogy zsírban pirított apró krumplit ebédnek, olyan nagyon apró krumplit, amit már semmire se lehet használni. Veresné nagyon elszégyellte magát, s nagyon hosszasan kérlelt, hogy ne mondjam el senkinek, hogy ők vasárnap nem húst ettek. Hiába nyugtatgattam, még akkor is kérlelt, amikor már kifelé mentem...

Amikor elmentünk száraz fát gyűjteni az erdőre, hazafelé nagymama, mert így hívtuk a férjem anyját, mindig lopott egy nagy tököt a parasztok földjeiről. E nélkül nem is lett volna mit enni. De vigyázni kellett, mert a Krokodil, a kerülő mindig ott ólálkodott, és elkapta az embert, akkor a késével elvágta a kötelet, amivel a fát a hátára kötötte, s a fa lezutyant a földre... Amikor a telepi rendelőbe új orvos érkezett, Romániából jött, nem tudta, hogy nagyobb ünnepek előtt miért keresik fel tömegesen a munkások. Az öreg szaki is ment és hevesen gesztikulálva mondta neki, hogy »Doktor úr, Dipankrint írjon fel, de sokat, mert búcsú lesz! ENNI FOGUNK!« Ami azt jelentette, hogy mindenki eszméletlenül ette magát, de hogy ne fájjon a gyomra, evés közben már a gyógyszert is előre bevette.

A háború utáni inségben legalább két-három évig nem is mosott senki fogat, mert nem volt mivel. És a sok gyereket meg etetni kellett. Akkor, amikor még nyitva volt a határ, vissza is mentem haza a gyerekekkel, mert ott legalább volt ennivaló. Volt tej. Itt semmi. De aztán haza kellett

jönni az uramhoz, azóta itt is vagyok. Született a többi gyerek is... Amikor a sógornőm terhes lett egy német katonától, akkor a szülés előtt eltűnt pár napra. Mikor megjelent, már ismét lapos volt a hasa. Azt mondta, hogy elvetélt. De tudta mindenki

a környéken, hogy nagyapa »intézte« el a gyereket. Ott ásta el a házuk fölötti domboldalban... Aztán ahogyan a szép stafírungom elfogyott, a templomba is kevesebbet jártam. Az uram se nagyon. Volt, hogy itt a pusztán munkát vállalt, ilyen paraszti munkát, s akkor ott legépeltetett egy imát, azt mondogatta. Meg elmentünk Mindszentyt megnézni, mikor tudtuk, hogy beszédet fog mondani. De utána ellaposodott ez az egész. Küzdelem van, nem templom.

Még egyszer vissza tudtunk menni a szülőfalumba, már úgy, családosan, a gyerekekkel együtt. Akkor készítettünk egy fényképet. Egyszerre odaállt mindenki, s lefényképeztek minket. De csak egyetlen kép készült, s hogy nekem is legyen, azt a képet fényképezte le valaki, s úgy küldték utánam, postával. Csak úgy letették a kész képet valami vaslemezre, még a csavarok is látszanak rajta, és akkor ott helyi valaki lefényképezte. Ilyen a mi albumunk, drága uram. VISÍT belőle a szegénység.

Mikor az uram megbetegedett, mert a tüdeje nem bírta a földalatti munkát, akkor egy idő után bekerült a kórházba. Ott neki nagyon nehezen telt az idő, csak kínlódott. A kisrádiót nem tudta hallgatni, volt egy ilyen kis Sokol rádiója, mert az a kis fülhallgatója mindig kicsúszott a füléből, hangosan meg nem lehetett hallgatni, olvasni nagyon nem szeretett, tévéről meg akkor még szó sem volt. Aztán látta, hogy a többi bányászok, merthogy ott azért javarészt bányászok volt, így elfoglalják magukat. Fonással. Úgyhogy legközelebbre kért robbantózsínórokat, mi meg vittünk neki egy nagy szatyorral. S ott a kórteremben nekilátott a fonásnak. Húzta le a műanyagot a drótról, úgy nekikötötte a vaságnak, úgy cibálta. Addig nem is fonott, nem érdekelte, meg olyan vastagok is voltak az ujjai, nem volt másra képes, csak olyan bányász barmolásokra. Úgy mondta, hogy ő ebbe az üvegbe bele akarja fonni azt is, hogy magyar, mert ő szeret magyar lenni. Erre sokat gondolt a háborúban, amikor távol volt. Sokat volt távol, több évet is, addig a külföldöt járta, aztán gyalog jött haza a lengyel határtól. Még a gyereket se látta, akkor született meg, amikor a háborúban volt. S akkor hazafelé jövet, ahogy gyalogolt hazafelé hónapokig, ahogy jött azokon a háborús vidékeken, akkor gondolt arra, hogy azt a magyarságot valahogy meg kellene csinálnia. S akkor csinálta ezt az üveget. Ez a próbaüveg. De másikat nem csinált, csak ezt. Már később ideje nem volt, csak betegeskedett, aztán meg is halt... Az üveget a feneke felől kell kezdeni, úgy kell fonni, s úgy illesztette bele a piros-fehér-zöldet is. Csak amikor a vége felé járt a fonásnak, akkor jött rá, hogy így fejjel lefelé vannak a színek, zöld van felül, alul meg a piros. Jaj, nagyon bosszantotta, el is tette a szeme elől, feltette a padlásra, a befőttesüvegek közé. Aztán később én hoztam le, s azóta is itt van a szobában, a vitrinben.

Volt nekünk itt a tetőn egy darab földünk, a bányától kaptuk. Még meg is van a birtoklevél. Nagyon messze volt attól, ahol laktunk, így amikor a férjem asztmás lett, nem műveltük tovább. Akik arra jártak, látták ezt, úgyhogy a következő évben már más művelte, az övé lett. Nagyon nehezen lehetett ötről a hatra jutni. Talán 56-ban egy kicsit. A férjem vájár volt itt akkor a bányában. De itt nem volt semmi ám, csak az emberek nem mentek dolgozni, mert nem tudták, hogy mit csináljanak. Egy-két ember bement Miskolcra, de aztán azok is hazajöttek. Na és a férjem akkor annyit túlműszakot vállalt, amennyit csak bírt! Mert nem volt elég bányász, kellett a munka.

Aztán amikor azt kifizették, akkor tudtuk egy kicsit megelőzni magunkat. Nekünk 56 ennyit jelentett.

A férjem, amikor portás lett az üzemnél, mert a bányát már nem bírta, akkor sokan olyanok is elkezdtek köszönni neki, akik addig oda se néztek, ha elment mellette. Mert a portás az üzemnél mindig hatalommal bírt. Hamarabb tudott dolgokat, mint mások, elnézhette, ha valaki munkaidőben kiment, meg ő felügyelte a blokkolóórát is... Hányszor, de hányszor könnyörögtem az uramnak, hogy hadd menjek dolgozni. De azt mondta, hogy nem! Itthon kell lenni a gyerekekkel, meg vinni a háztartást. Meg miért akarok én dolgozni, mikor a többi asszony is otthon van? Egy nőnek kemény volt itt az élet. Néha verés is volt ám. VERÉS! Megegett az is, hogy a férfiak megverték más asszonyokat is, nem csupán a feleségüket. Bennük volt ez a szokás. A férjem is, meg a szomszéd is elverte például az alattunk lakó asszonyt, mert éjszaka hangosan folyatta a vizet. Kapott a katonai szíjjal.

Hol lenne nekünk olyan IGAZI albumunk, drága uram! Csak így, ebben a dobozban tartom a képeket. Mi bányászok, most már csak úgy mondom, hogy mi bányászok, pedig én ugye földműves meg ilyen erdőgazdálkodó családból származom, de bányászasszonnyá lettem. Mi bányászok teljesen nyom nélkül tűnünk el, mert nincs rólunk olyan igazi feljegyzés, meg újságcikk, meg nincs családfánk sem. Ahol szolgáltam, mindenhol volt családfa, meg a századoséknál kint voltak az ősök képei a falon. Meg volt két hatalmas ládika a régi rokonokról, ilyen iratok, meg emlékek. Nekünk meg semmi! Amikor a nászasszonyom sírjára követ tetettünk a fakereszt helyett, de a halála még a háború előtt történt ám, akkor nem voltunk képesek megtalálni a születési dátumát. Pedig azért ez nem akkora falu, hogy eltűnhessen benne egy ember. Nem volt róla SEMMI! Se egy kép, se egy jegyzet, se egy hivatalos irat. Meghalt, volt, eltűnt, senki sem emlékezik már rá. Amíg élnek azok, akik találkoztak

vele, beszéltek vele, vagy később említették, addig léteznek, utána meg nyomtalanul eltűnnek.

A férjem minden fizetéskor elment a kocsmába, már a munkahelyről odament, nem haza. Gyakran az egész heti fizetést elitta. Mert aki nem ment, azt a többiek csúfolták. »Na mi az, félsz az asszonytól, nem mersz jönni?« Így aztán az is ment, aki nem akart. Ott aztán köröket fizettek, ahányan voltak,

annyi kört. Néha tízen, tizenketten is összejöttek, na, az annyi pohár bor, vagy sör, melléje meg a pálinka. Volt, hogy oda vittem neki az ebédet, hogy legalább ne éhgyomorra igyon. Megette és folytatta tovább. Aztán estefelé már messziről lehetett hallani, ahogyan énekelve jött haza. Csak úgy zengett az egész telep. Egy csomóan megkérdezték már, hogy miért is tartom magam ilyen jól? Na, én erre csak azt tudom mondani, hogy már ötvenéves koromban megözvegyültem, meghalt a férjem, aki elég gyakran ivott. S ez az egyedüllet, hogy nem kell egy ivós bányással együtt élni, ez tart meg ilyen jó állapotban!”

TUDÓSOK A LIGETBEN – AZ ATHÉNI AKADEμία ÉS A TUDOMÁNYOK OKTATÁSA AZ ANTIK VILÁGBAN*

SZLÁVIK GÁBOR

Inter silvas Academi quaerere verum
Horat. epist. II 2,45.

Közel három évtizeddel az Athén nagyhatalmi állásának véget vető peloponnésosi háború befejeződése után a várostól északnyugatra eső térségben, Akadémós hérós szent ligetében¹ egy sajátos képzési célokot követő „felsőoktatási intézmény” nyitotta meg kapuit, a platóni Akadémia.² Sókratés egykori tanítványa, a mestere szóban közölt tanításait írásba foglalt gondolati rendszerré formáló Platón olyan iskolát építtetett az attikai hérósnak szentelt olajfaligetben³ fekvő, saját költségén vásárolt földdarabon,⁴ amely politikai-filozófiai ismereteket oktatott.

Az oktatás céljaira később a közeli, már meglévő gymnasion nyilvános területét is felhasználó platóni Akadémia⁵ – mint ismeretes – a modern kori egyetemek

* Jelen írás egy korábbi konferencia-előadásom tanulmányá átdolgozott változata. Az előadás 2014. november 5-én hangzott el Miskolcon, a Miskolci Akadémiai Bizottság Történettudományi és Irodalomtudományi Szakbizottságainak (illetve az ME BTK Nyelv- és Irodalomtudományi, valamint Történettudományi Intézetének) közös konferenciáján, a Miskolci Egyetem 65. évfordulójának tiszteletére és a Magyar Tudomány Ünnepe rendezett konferenciasorozat részeként. A konferencia az alábbi címmel került megrendezésre: *Fő-iskolák – egyetemek és egyetemjárás az európai művelődéstörténetben.*

¹ Vö. Ael. VH IX,10; az eredetileg Hekadémós néven tisztelt attikai héróshoz l. Diog. Laert. III,7 sk. és Plut. Thes. 31–34. A későbbi platóni iskola oktatási tevékenységének egyik színteréül is szolgáló liget Athén városán kívüli elhelyezkedéséhez újabban l. GOETTE, H. R.–HAMMERSTAEDT, J.: *Das antike Athen: Ein literarischer Stadtführer*, München, 2004, küln. 19. és 210 skk; vö. még 323 (s.v. *Gymnasien*; Akademie).

² Platón Athénban működő „felsőoktatási intézményének” neve görög nyelvű forrásainkban egy másik, ma ritkábban használatos alakban is szerepel: *Akadémeia* (l. pl. Diog. Laert. III,20.).

³ A városi falaitól hat stadion (kb. 1,5 km) távolságra eső, a Képhisos folyó mentén fekvő olajfaligetben (Cic. de fin. V 1,1–2.; Plut. Thes. 32; Diog. Laert. III,7.) nagy számban nőttek platánfák is. A hagyomány szerint ezeket a még a perzsákat Marathónnál legyőző Miltiadés fia, Kimón ültette valamikor a Kr. e. 5. század dereka táján Plut. Kim. 13. A vegyesen olaj- és platánfákból álló ligetes térség így helyenként akár egy ritkásabb erdő hatását is kelthette: vö. ehhez Horat. epist. II 2,45: *inter silvas Academi* [Akadémós fái között, ill. itt: fái alatt].

⁴ Vö. Diog. Laert. III,20. és Paus. I 29,2.

⁵ A korábban épült gymnasion és a körülötte fekvő ligetes térség felhasználásához a platóni iskola céljaira újabban l. ANNAS, J.: *Plato: A Very Short Introduction*. Oxford,

egyik elődjének is tekinthető. Az intézmény valószínűleg Kr. e. 387-ben jött létre, a maga nemében elsőként a görög földön, és az ott alapított ókori iskolák közül a leghosszabb ideig működött. Kr. u. 529-ig, amikor Justinianus parancsára bezárták, mert – formálisan – még mindig a „pogány” filozófiai gondolkodás egyik központjának számított,⁶ a Platóntól alapított Akadémia olyan tanítványokat mondhatott magáénak, mint Aristotelés, és olyan filozófusok álltak az élén, mint Kratés és Arkesilaos, a Borysthenési Bión vagy az idősebb Karneadés. Az utóbbi három nem volt Athén szülőtte, hanem messze földről (az északnyugat-kis-ázsiai Aiolisból, a Fekete-tenger északnyugati partvidékén alapított Olbia városából, meg a mai Líbia területén fekvő Kyrénéből) került Athén városába. Mindez az Akadémia szellemi nyitottságára és áttételesen a vezetőinek tudásával szemben támasztott igényességére is utal. Az pedig már az iskola vezetőinek, valamint a velük szorosan együttműködő, alkalmasságuk esetén tanárrá előlépő tanítványoknak⁷ a közösség egésze iránt érzett felelősségét mutatja, hogy – a szofistákkal ellentétben – ők többnyire ingyen oktattak, és nőket is találhatunk hallgatóik között.⁸

A platóni Akadémiát jogilag azzal a céllal hozták létre, hogy kultikus egyletként ápolja Apollón és a Múzsák kultuszát. Platón a múzsák szolgálatának tekintette a filozófiát, így Athén falain kívül, a Képhisos folyócska partján fekvő platón- és olajfaligetben a múzsáknak szentelt helyet, *Museiont* alapított. Akadémiája szervezeten csupán a kilenc múzsa tiszteletére létesített kultikus társaság volt.⁹ Ezt a szervezeti formát utánozta később Aristotelés iskolája, a *Peripatos* (ismertebb nevén a *Lykeion*), majd az egyiptomi Alexandriában alapított hasonló nevű intéz-

2003, 23. és HORN, Chr.–MÜLLER, J.–SÖDER, J. (Hrsg.): *Platon: Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*, Stuttgart–Weimar 2009, 3. Egyebekben a két másik nagy athéni filozófiai iskola központjával is egy-egy – régebb óta fennálló – gymnasium szolgált. Az épületeket, a Lykeion és a Kynosargés gymnasiumjait hasonlóképpen „fákkal teljesen beültetett” térség (liget) vette körül: vö. Héraleidés Kritikos, frg. I,1; p. 72 – ed. Pfister. = PFISTER, Fr.: *Die Reisebilder des Herakleides: Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar mit einer Übersicht über die Geschichte der griechischen Volkskunde*. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse; Bd. 227. Abh. 2), Wien 1951.

⁶ Ennek az intézkedésnek ma is vitatott okaihoz újabban I. E. Watts, Justinian, Malalas, and the End of Athenian Philosophical Teaching in A.D. 529. *JRS*, XCIV (2004), 168–182; küln. 172 sk.

⁷ Az Akadémián oktatott tudományokban való jelentős előrehaladásukat követően Platón mindinkább bevonta legkiválóbb tanítványait az intézményében folyó oktatási és kutatási feladatokba. (Így történt Aristotelés esetében is.) Vö. ehhez LYNCH, J. P.: *Aristotle's School: A Study of a Greek Educational Institution*. Berkeley–Los Angeles–London, 1972, 75 sk.

⁸ A platóni akadémián tanuló nők közül kettőt név szerint is ismerünk. Az egyik Platón, a másik az Akadémia vezetőjeként örökébe lépő unokaöccse, Speusippos tanítványa volt: Diog. Laert. III,46. és IV,2.

⁹ *Thiasos (tón Musón)*; vö. ehhez Marrou, H. I.: *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*. München 1977 (francia eredeti: 1976⁷), 139. – Az általa megvásárolt földdarabon Platóntól emeltetett építmény is a Múzsák kultuszát szolgálta.

mény, a *Museion* is. Ténylegesen azonban az athéni Akadémia kezdetétől fogva iskola volt. Közelebbről olyan felsőfokú iskola, amelynek képzési célja mindenképp az volt, hogy a jövőbeni államférfiakat bevezesse a filozófiába. Az alapító felfogása szerint ugyanis az államok bajai főképp abból származnak, hogy bennük nem a filozófusok a vezetők, illetve az államok vezetői nem ismerik a filozófiát. Minderről Platón *Állam* című művének több helye (V, 473d; VI, 487e; VI, 499b–c), majd önéletrajzi elemeket is tartalmazó hetedik levelének egy ismert passzusa is tanúskodik (326a–b).

A platóni Akadémia ugyanakkor több volt akár antik görög, akár mai értelemben vett felső iskolánál. Platón Akadémiája egyfajta életközösségként jött létre, ahol a tanárok és a tanulók közös étkezések, közös lakomák és közös ünnepek formájában is kifejezésre juttatták összetartozásukat.¹⁰

Az együttes lét másik kifejezési formájául az önként vállalt önkorlátozások sora szolgált. Az Akadémia tagjai keveset aludtak, lemondtak a szexuális életről, és nem fogyasztottak húst. Ezen az úton kívánták elérni a lélek megtisztulását (*katharsis*), valamint azt, hogy megnövekedjenek megismerési képességeik.

A közösségi lét rendjének megalkotása során Platón jól láthatóan az általa korábban (Kr. e. 390 körül) megfigyelt dél-itáliai pythagoreus közösségek belső szabályait vette alapul.¹¹ Felsőfokú képzést adó iskolája azonban másban is leginkább a Dél-Itáliában létrejött pythagoreus közösségekhez hasonlított.¹²

A platóni Akadémián számos tárgyat oktattak: dialektikát, etikát és ontológiát, természettudományokat, alkotmánytant és nyelvtudományt, ahogy metafizikát és kozmológiát is. A tantárgyak között az ismeretelmélet és a tudományfilozófia is szerepelt. Az iskola koncepciója szerint azonban a matematika minden más tudomány alapjául szolgált, s így kiemelt szereppel bírt.¹³ Platón ebben is a pythagoreusok felfogását követte, s hozzájuk hasonlóan a matematika fogalmába sorolta az

¹⁰ Az ünnepek közül az egyik legnagyobb a halála után szinte vallásos tiszteletben részesített alapító, Platón születése napjának megünneplése volt. Ezt az Apollón születésének mitikus dátumára eső napon – Thargélion hónap (május/június) hetedik napján – ünnepezték.

¹¹ Vö. Diog. Laert. VIII,15. Ezzel együtt csak találgatni tudjuk, hogy mennyiben érvényesültek a platóni Akadémián ezek a szabályok.

¹² Közelebbről a tarentumi Archytas által vezetett pythagoreus közösségre: vö. FRANK, E.: *Plato und die sogenannten Pythagoreer: ein Kapitel aus der Geschichte der griechischen Geistes*. Verlag von Max Niemeyer, Halle (Saale) 1923, küln. 10; 12 sk; 17 sk; 21 skk; ill. 124 skk. és 161 skk. et passim. Mindazonáltal jelentős különbségek is voltak a két közösség között. Már csak azért is, mert az iskolájában tanulni szándékozók-tól Platón aligha követelhetne volna meg az öt teljes éven át tartó hallgatást, ahogy leendő tanítványaitól – mint többen is állítják – Pythagoras megkövetelte ezt: l. küln. Sen. epist. LII,10: *apud Pythagoram discipulis quinque annis tacendum erat*; vö. még Diog. Laert. VIII,10; Gell. Noct. Att. I 9,1 sqq. és Apuleius, Florida [’Virágoskert’] 15.

¹³ Részletesebben l. ehhez MARROU (1977), 148–153.

aritmetikát, „az örökkön létező [...] megismerése céljából művelt” geometriát,¹⁴ az asztronómiát és a zenét. Mint ismeretes, ez az quadrivium mindenfajta természet-tudományos képzés alapjául szolgált egész a kora újkorig.

Az Akadémián belüli oktatás formáiról nem sokat tudunk.¹⁵ Nem tudjuk azt sem, milyen szereppel bírtak az előadások a platóni iskola koncepcionális rendszerén belül. Annyi bizonyos csak, hogy az Akadémiát parkszerű terület vette körül,¹⁶ épített része pedig vitákra, előadásokra és kutatásra alkalmas helyiségekből, egy könyvtárból, valamint az iskola előljárójának és az ott tanuló idegeneknek otthont adó lakásokból állt.¹⁷

Ma általában véve azt feltételezik, hogy részben az iskolaalapító tulajdonát képező kertben, részben pedig a közeli gymnasion épületében folyt az oktatás.¹⁸ Fontos szerepet tölthetett be a platóni Akadémia építményein belül az a tágas vagy tágasabb helyiség, amely a tanításra-tanulásra fordított idő eltelte után lehetővé tette az ott élők számára a közös borivással egybekötött baráti beszélgetéseket (*symposia*).¹⁹ Ez utóbbiak – mint ismeretes – alapvető jelentőséggel bírtak Platón nevelési rendszerén belül (l. külön. Plat. leg. I, 641c-d; II, 652a).²⁰ Egy neves francia kutató joggal mutatott rá, hogy már csak ezért sem szabad egyfajta „pedáns formában” elképzelnünk az Akadémia területén folyó oktatást.²¹

A platóni Akadémia fénykora az alapító életének utolsó négy évtizedére esett. Már az indulás is ígéretes volt, hiszen Platón, „akinek az istenség megjövendölte, hogy a legkiválóbb filozófus lesz” (Paus. I 30,3.), akkoriban negyvenes évei elején járt. Életkorából adódóan komoly mesterségbeli tudásra tett szert, ám gondolkodása ugyanakkor még rugalmasnak volt mondható. Ez utóbbihoz jelentős mértékben járultak hozzá az utazásai során szerzett gyakorlati tapasztalatok. Vélhetően már első szicíliai útja során, az I. Dionysios syrakusai tyrannos udvarában tett hosszabb tartózkodása egyik következményeként, Platón szert tett arra a képességre is, hogy újragondolja korábbi tanításait.

Platón Kr. e. 388-ban tért vissza Szicíliából Athénba, és valószínűleg a következő évben alapította meg az Akadémiát.²² Az Akadémia megalapítása fordulópontot

¹⁴ Plat. Politeia VII, 527b. – Mindehhez l. Gaston MILHAUD meglehetősen régi, ám máig haszonnal forgatható munkáját: *Les Philosophes-Géomètres de la Grèce: Platon et ses prédécesseurs*. Ancienne Librairie Germer Baillière & Co; Félix Alcan Éditeur (etc.), Paris, 1900, külön. 157 skk.

¹⁵ Hasonló megállapításra jutott újabban ANNAS (2003), 23.

¹⁶ Diog. Laert. III,7. – Az itt található oltárok leírásához l. Paus. I 30,1–3.

¹⁷ Röviden l. ehhez PLATON, HANDBUCH (2009), 5.

¹⁸ PLATON: Handbuch (2009), 5.

¹⁹ Így MARROU (1977), 140.

²⁰ Általában véve a borivás hasznához és veszélyeihez Platón gondolati rendszerén belül l. A. E. TAYLOR: *Platón*. Budapest, Osiris kiadó, 1997 (angol eredeti: 1926¹; 1949⁶), 647 skk.

²¹ MARROU 1977, 140.

²² Így már TAYLOR is: Platón, 21 sk. Hasonlóképpen látja ezt az újabb kutatás is: „Wohl sehr bald nach der Rückkehr [ti. első szicíliai utazásáról] nach Athen (Diog. Laert. III 7),

jelentett Platón életében. Hosszú várakozás után meglelte életcélját, és ettől kezdve az iskolájában folytatott kutatómunkának szentelte magát.²³ Ahogy a téma egy ismert angol kutatója joggal állapította meg, az intézmény megalapítása sok tekintetben, már csak ezért is, az európai tudománytörténet legjelentősebb eseményének mondható.²⁴

Ugyancsak ez az angol kutató írja, hogy olyan, folyamatosan működő intézménynek lett az első vezetője Platón, amely önálló eredményeket felmutató kutatás révén művelte a tudományt.²⁵

Sókratés tanításainak követőjeként azonban iskolájában Platón nem dogmatikus módon sajátította el hallgatóságával az általa kialakított filozófia gondolkodást, hanem folytonos kutatások során árnyalta, fejlesztette, s ha kellett, revideálta azon nézeteit, amelyek valódi tudománnyá kívánták formálni a politikát.

Az athéni Akadémia kezdetben inkább Platón barátainak és tanítványainak²⁶ gyülekező helye volt, s nem a szó szoros értelmében vett filozófiai iskola. Később azonban iskola jellegét öltött, mert bevonták az oktatásba a tanító legkiválóbb tanítványait. A kiváló csillagászt, a knidosi Eudoxost Platón legtehetségesebb tanítványának tartották. Kr. e. 367 és 364 között ezért ő helyettesítette Platont az iskola élén, míg az I. Dionysios fiánál és trónjának örökösénél, II. Dionysiosnál időzött Syrakusaiban.²⁷ Utolsó műve, a *Törvények* esetében az iskolalapítónak már a végső simításokra sem jutott ideje. Így ennek szövegét egy közeli tanítványa, az opusi Philippos „írta át” (*metegrapsen*), majd jelentette meg.²⁸

Az Akadémia esetenként olyan tanításoknak is teret adott, amelyek nem egyeztek, vagy éppenséggel szemben álltak Platón felfogásával. Az iskolájában tanulók azonban alapvetően osztották az iskolaalapító filozófiai és politikai nézeteit. Az ezektől való markáns eltérés esetén a tanítvány elhagyta az iskolát. Ez történt – már Platón halála után – Aristotelés esetében is.²⁹

Az itt elsajátítható ismeretek megalapozott és sokrétű voltának köszönhetően az Akadémia komoly tekintélyt vívott ki magának. Már csak azért is, mert Platón a tanítás mellett újabb meg újabb művek megírására vállalkozott. Akárcsak később

also um 387, gründete Platon eine Schule, die Akademie, wie es später genannt wurde.“
In: PLATON: HANDBUCH (2009), 3.

²³ Így TAYLOR: *Platón*, 20.

²⁴ TAYLOR: *Platón*, 20.

²⁵ TAYLOR: *Platón*, 20.

²⁶ Ez utóbbiak megnevezése görögül: *akadémaikoi*, vagyis az Akadémián tanulók, ill. az Akadémia tagjai.

²⁷ TAYLOR: *Platón*, 23 sk.

²⁸ Diog. Laert-III,37.

²⁹ Aristotelés közel húsz éven át (Kr. e. 367–347 között) volt Platón tanítványa, majd munkatársa. Csak Kr. e. 347-ben, Platón halála után hagyta el Athént: vö. Sir ROSS, D.: *Arisztotelész*, Budapest, 1996 (angol eredeti: 1923); 10 sk, ill. újabban ANNAS (2003), 23. és PLATON, HANDBUCH (2009), 391. Aristotelés harminchét éves volt ekkor, „önálló filozófus és tudós”. Így BARNES J.: *Arisztotelész*. Budapest, 1996 (angol eredeti: 1982), 34 (sk.).

Aristotelés, Platón is egyszerre tanított és kutatott; számos előadása gyakran egyfajta kutatási beszámoló jellegét öltötte. Más előadása meg azon a tárgyon alapult, amely éppen akkor felkeltette az érdeklődését.³⁰

Platón már meglévő ismeretei így tovább szélesedtek. Ez pedig tovább növelte az általa vezetett intézmény hatékonyságát és hírét. Egyesek, mint például a már említett knidosi Eudoxos, akár messze földről is hajlandóak voltak Athénba költözni azért, hogy az Akadémián folytathassák tanulmányaikat.³¹

Platón késő öregségéig aktívan alkotott. Halála időpontjáról és annak körülményeiről több történetet is ismerünk, de valamennyi hitelessége megkérdőjelezhető. Az egyik változat szerint egy menyegzői lakoma során hunyt el.³² A Cicerónál megőrzött hagyomány szerint azonban nyolcvanegy éves korában, írás közben érte a halál (Cat. Maior 13.).

A közvélekedés nyilván így akarta látni őt.³³ Ám bárhogy is volt, Kr. e. 348/347-ben, amikor egy hosszú és tevékeny élet után Platón végleg elhagyta szeretett tanítványai körét, egy bevezetett és hatékonyan működő intézményt hagyott maga után. Iskolája – s ez novum volt – az alapító személyétől függetlenül, változatlanul folytathatta oktatási tevékenységét tanítványa és unokaöccse, az Akadémia tagjaitól élethossziglan fungáló iskolavezetővé választott Speusippos vezetésével.³⁴

Alapításának formális célját, valamint szervezeti felépítését és működését tekintve a platóni Akadémia mintájára jött létre Aristotelés iskolája a *Lykeion* vagy ismertebb nevén, a *Peripatos*. Itt is a múzsák szentélye alkotta az iskola központi részét, és itt is közösen éltek és kutattak (*symphilosophhein*) az intézmény területén

³⁰ Vö. BARNES: Arisztotelész, 14 sk. és uő: *Aristotle: A Very Short Introduction*. Oxford, 2000, 9.

³¹ Vö. ehhez Diog. Laert. VIII, 86 skk.

³² Legalábbis egy, a Kr. e. 3. századi Alexandriában tevékenykedő grammatikus és peripateikus „filozófus”, a neves görög férfiak életrajzait is megíró smyrnai Hermippos (KIP II /1979²/, 1079. has. 12 skk.) közlése szerint. In: Diog. Laert. III,2.

³³ A Platón halálának módját, ill. annak körülményeit tárgyaló antik közlésekhez, amelyek jelentős része inkább a legendák világába tartozik, l. SWIFT RIGINOS, A.: *Platonica: The Anecdotes concerning the Life and Writings of Plato (Columbia Studies in the Classical Tradition III)*. Leiden 1976, 194–198. és ERLER, M.: *Platon (Grundriss der Geschichte der Philosophie: Die Philosophie der Antike)*. Schwabe Verlag, Basel, 2007, 57 sk.

³⁴ Platón halála után az általa alapított intézmény már nemcsak a múzsák kultuszát szolgálta, de egyben a héróizált mester kultuszának is szolgálatában állt. Így MARROU (1977), 139. Ez utóbbival szoros összhangban az Akadémiától nem messze volt Platón síremléke (Paus. I 30,3.; vö. Diog. Laert. III,41.), és az Akadémia épületeit körülvevő liget is sokáig változatlanul maradt (l. ehhez Plut. Sull. 12.). Az intézmény élén álló iskolavezetők többsége azonban az alapító kultusza ellenére sem kezelte megváltoztathatatlan dogmaként a platóni tanításokat. Így az Akadémiai valódi iskola maradhatott, ahol a hallgatók továbbra is a sókratési hagyományok szellemében tanulmányozhatták a filozófiát: vö. ANNAS (2003), 24.

élő tanárok és tanulók. A platóni Akadémiához hasonlóan az oktatás is nagyrészt a közeli gymnasionban folyt.³⁵

Arisztotelés ötvenedik életévében járhatott, amikor megalapította iskoláját egy Athén városán kívül fekvő, a városfalaktól északkeletre elterülő helyen, a Farkas-Apollónnak (*Apollón Lykeios*) és a múzsáknak szentelt ligetben.³⁶ Itt néhány épületet bérelt (betelepült idegen – *metoikos* – lévén ugyanis nem vásárolhatta meg ezeket), délelőttöként pedig a közeli gymnasion, a Lykeion fedett oszlopcsarnokában vagy a gymnasionhoz tartozó térség – ugyancsak *peripatos*nak nevezett – fásorában oktatta a filozófia nagyobb elmélyültséget igénylő kérdéseinek megvitatására alkalmas tanítványait. Délután vagy este nagyobb hallgatóság előtt, kevésbé nehéz témákról beszélt. Egy régi hagyomány ennek alapján tesz különbséget az *akroamatikus* vagy magasabb tanulmányok, és az *exoterikus* vagy népszerű előadások között.³⁷

Arisztotelés, mint már fentebb is mondtuk, egyszerre tanított és kutatott, akár csak Platón. Tudományos és filozófiai vizsgálódásai közben nyilván barátok és munkatársak segítettek.³⁸

Ám ugyancsak a platóni Akadémia mintájára,³⁹ itt sem szabad egyfajta pedáns formában elképzelnünk az oktatást. A Lykeion vagy ismertebb nevén a Peripatos egyszerre volt szentély, gymnasion és egyfajta szabadidőközpont. Nem voltak vizsgák, nem volt tanterv és nem volt hivatalos felvételi. Tandíjat sem kértek. Arisztotelés iskolája már csak ezért is meglehetősen távol állt modern kori Európa felsőoktatási rendszereinek formáitól és követelményeitől.⁴⁰

A Kr. e. 335/334 körül létrejött arisztotelési iskolához, a Peripatoshoz már tekintélyes könyvtár is tartozott. Többek között ez tette lehetővé az iskolaalapító számára, hogy tanulmányozza a korábbi görög matematikát és asztronómiát, ahogyan azt is, hogy tanítványaival együtt történeti, jogi és szociológiai vizsgálat alá vehesse 158 görög államalakulat „alkotmányát”. Arisztotelés valószínűleg több száz tekercest gyűjthetett össze iskolájában – görög földön ez volt az első nagyobb könyvtár,

³⁵ Platón az Akademos hérós szent ligetében álló gymnasion egyik, nagyobb számú ember befogadására alkalmas termében tanított: Diog. Laert. IV,19. A minta tehát Arisztotelés számára ebben, mint sok másban is, adva volt. – A fentiek egészéhez l. külön. LYNCH (1972), 16–31.

³⁶ A Farkas-Apollón (*Apollón Lykeios*) Athén városán kívül fekvő, a Lykabéttos-hegy és az Ilissos patak között elterülő szent ligetéhez l. Strab. IX – 397; 400; Paus. I,19 sk; Plat. Lys. 203; továbbá LYNCH (1972), 16–17 skk. és röviden GOETTE–HAMMERSTAEDT (2004), 214 sk.

³⁷ Vö. Sir ROSS, D.: ARISZTOTELÉSZ, Budapest, 1996 (angol eredeti: 1923), 14; vö. BARNES (2000), 7–9. A Peripatosban folyó oktatás egészéhez Arisztotelés majd Theophrastos idején l. külön. LYNCH (1972), 68–96.

³⁸ Így BARNES: *Arisztotelész*, 15. és BARNES (2000), 9.

³⁹ A két „felsőoktatási intézmény” között fennálló hasonlatosságokhoz, ill. különbségekhez l. LYNCH (1972), 75 skk.

⁴⁰ A fentiek egészéhez l. BARNES: *Arisztotelész*, 14 sk. és BARNES (2000), 7.

s mintául szolgált az alexandriai és a pergamoni könyvtár létrehozói számára is.⁴¹ Aristotelés egyik legkiválóbb tanítványa, a korábban Platón is hallgató, majd a Peripatos élén az iskolaalapítót – annak személyes választása alapján⁴² – követő Theophrastos halálának évében (Kr. e. 287 körül) állítólag 376 tekercsből állt ez a gyűjtemény. Aristotelés, illetve Theophrastos könyvtára térképeket és az előadások, különösen a természetrajzi előadások illusztrálására szánt tárgyakat is tartalmazott. Mindez elképzelhetetlen volt jelentős állami segítség nélkül. A hagyomány szerint, amely itt nyilván túloz, Makedón Alexandros, a történelem későbbi Nagy Sándora 800 talentumot adományozott e gyűjtemény megalapítására.⁴³

Valamikor Kr. e. 290 és 282 között,⁴⁴ amikor Theophrastos egykori tanítványának, az Athénből menekülni kényszerült phaléroni Démétriosnak segítségével⁴⁵ az egyiptomi Alexandriában megnyitották a *Museiont*, ez a nagy kiterjedésű épületkomplexum, amely felsőfokú iskola és tudományos intézet, valamint hatalmas könyvtár is volt egyszerre,⁴⁶ két korábbi intézmény, a platóni Akadémia és az Aristotelés által létrehozott Peripatos vagy Lykeion nagytitott mása lett.⁴⁷

⁴¹ Strab. XIII 1,54 – 608; vö. CASSON, L.: *Libraries in the Ancient World*. New Haven and London, 2001, 28 sk.

⁴² L. ehhez Gell. Noct. Att. XIII,5.

⁴³ L. ehhez ROSS: *Arisztotelész*, 14.

⁴⁴ Vagyis az egyiptomi Alexandriát a hellén világ egyik központjává formálni kívánó I. Ptolemaios Sótér uralkodásának utolsó évtizedében: így Euseb. HE V 8,11. A phaléroni Démétrios is ekkor, a Kr. e. 294. évtől kezdődően élt I. Ptolemaios Sótér udvarában. Elképzelhető azonban az is, hogy csak később, I. Ptolemaios fiának és uralkodói utódjának, II. Ptolemaios Philadelphosnak az uralkodása idején került sor a Museion tényleges kialakítására: vö. ehhez Athen. V,203e.

⁴⁵ Strab. IX 1,20 – 396. és Diog. Laert. V,77; vö. RE IV,2 (1901), 2817–2841. has; s.v. Demetrios No. 85 (N. Martini).

⁴⁶ Strabón leírása szerint a Museion három nagyobb egységből tevődött össze: a sétára szolgáló oszlopcarnokból, a tanulmányok és az előadások céljára szolgáló *Exedrából*, valamint az itt dolgozó tudósok közös étkezőhelyiségéül szolgáló nagyobb építményből állt: XVII 1,8 – 793 sq. A Museionban dolgozó tudósok munkáját lehetővé tevő Nagy Könyvtár, (*hé megalé bibliothéké*) először talán Museion helyiségeiben kaphatott helyet. Később azután, ahogy a könyvtekercsek állománya megnövekedett, a Nagy Könyvtárat áthelyezték a palotanegyed egyes épületeibe. Így NESSELRATH, H.-G.: *Das Museion und die Große Bibliothek von Alexandria*. In: GEORGES, T.–ALBRECHT, F.–FELDMEIER, R.: *Alexandria*. Tübingen, 2013, 65–88; 76. A kisebbik könyvtárat a Kr. e. 3. század második felében emelt *Serapeionban* helyezték el, Alexandria egy másik, Rhakotisnak nevezett városrészében. A Serapeiontól eltérően a Museion épületegyüttesének nem maradt építészeti azonosítható nyoma: vö. EMPEREUR, J.-Y.: *The Destruction of the Library of Alexandria. An Archaeological Viewpoint*. In: EL-ABBADI, M. et alii (eds.): *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?* Leiden–Boston, 2008, 75–88; küln. 77–80. és 88.

⁴⁷ Így látta ezt már a korábbi kutatás is: l. pl. MARROU (1977), 361. És így látja ezt újabban Manfred CLAUSS is. In: *Alexandria: Eine antike Weltstadt*. Stuttgart, 2003, 92. Az előzményekhez l. küln. MARROU (1977), 360 sk. – Két előképe közül az alexandriai

Eredetileg – mint mondtuk – az alexandria Museiont is a múzsák tiszteletére létesített kultikus egyesületként (*thiasos tón Musón*) szervezték meg. Itt is voltak tudományos viták és előadások, meg közös ünnepek és közös lakomák,⁴⁸ mint az Akadémián vagy a Peripatosban. Az alexandriai Museion mindenkori közösségének⁴⁹ tagjai azonban tudósok, költők és írók voltak, nem pedig filozófusok, mint Athénban. Az intézmény élén sem választott iskolavezető (*scholarchés*) állt, hanem azt a királytól, a mindenkori Ptolemaios uralkodótól kinevezett pap vezette.⁵⁰

A Museion élén álló pap (*hierous*) meghatározott szakrális funkciókat látott el, és egyszersmind állami felügyeletet gyakorolt. A Museion tagjait a király jelölte ki, és ugyancsak ő volt az, aki kincstárából biztosította a könyvtár és a szokásos intézeti helyiségek mellett növény- és állatkerttel, valamint csillagvizsgálóval és bonctermekekkel is rendelkező Museion⁵¹ tetemes anyagi szükségleteit.⁵²

A palotanegyed részét képező Museion⁵³ működése, de pusztán léte is így az állami hatóságoktól függött.⁵⁴ Mindez idegen volt az athéni filozófiai iskolák pénzügyi gyakorlatától, amelyek alapítói, illetve vezetőik és tagjaik magánvagyonából, olykor pedig az iskola céljaival rokonszenvező barátok anyagi segítségével tartották fenn magukat.⁵⁵

Museion leginkább Aristotelés athéni iskolájához hasonlított: vö. R. BARNES: *Cloistered Bookworms in the Chicken-Coop of the Muses: The Ancient Library of Alexandria*. In: MacLEOD (2010⁴), külön. 2. és 62; vö. még 61–77. (Ch. 3). A maga korában ez is egyedül álló magánkönyvtárral rendelkezett. Egyebekben már Strabón is az aristotelési iskola, a Peripatos könyvgyűjteményét tekintette az alexandria Nagy Könyvtár előképének: XIII 1,54 – 608; vö. CASSON (2001), 28 sk.

⁴⁸ A Museion tagjai számára létrehozott, Strabóntól is említett (XVII 1,8 – 794.) közös étkezőhelyiséghez vö. még Vit. VI 3,9.

⁴⁹ *Synodos*. Így Strab. XVII 1,8 – 794.

⁵⁰ A római hódítást követően a mindenkori császár rendelkezett a Museion élén álló pap kinevezésének a jogával: Strab. XVII 1,8 – 794.

⁵¹ Méreteiből adódóan valószínűleg könyvmásoló műhelyek is megtalálhatóak voltak a Nagy Könyvtár területén. Így A. ZDIARSKY, *Bibliothekarische Überlegungen zur Bibliothek von Alexandria*. In: Chr. HAUGH–F. MAYER et alii (Hrsg.): *Geheimliteratur und Geheimbuchhandel im Europa in 18. Jahrhundert* (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 47). Wiesbaden, 2011, 161–172; 166 sk. Némileg távolabbról vö. még ehhez CASSON (2001), 37 sk.

⁵² A Nagy Könyvtár igazgatása nem kevés pénzt és adminisztratív munkát igényelt. Minderről azonban csak kevés forrásközléssel rendelkezünk: vö. ehhez ZDIARSKY (2011), 167.

⁵³ Strabón közléséből tudjuk, hogy a Museion az ókori város északkeleti részén helyezkedett el, az Alexandria Brucheion nevű városrészében épült palotanegyed részeként: XVII 1,8 – 793 (*tón [...] basileión meros esti kai to Museion*).

⁵⁴ A Museion igazgatásában közreműködő „kincstáros” (*tamias*), illetve az általa vezetett „elszámolási könyvekhez”, ahol a Museionban ellátásban részesülő tudósokat számon tartották (*meta tón biblión, en hois hai anagraphai eisi tón tas syntaxeis lambanon-tón*) l. Athen. XI,493f – 494a.

⁵⁵ Vö. PLATON, *HANDBUCH* (2009), 4.

Az alexandreiai Museionba a király meghívása alapján kerültek tudósok, de szinte kizárólagosan csak azok, akik kutatási területükön már szakmai elismertséget szereztek. Az uralkodó költségén biztosítottak nekik lakást és teljes ellátást,⁵⁶ de állandó fizetést is kaptak,⁵⁷ s hozzá adómentességet.⁵⁸ Így minden idejüket a kutatómunkának szentelhatték.

Nem vonták el őket a kutatástól azon állampolgári kötelezettségek sem, amelyek még a hellénisztikus kori polis is megkövetelt polgáraitól. Talán csak előadásokat tartottak esetenként.

Mindennek azonban ára volt. Mivel az alexandreiai Museionban időző költők, írók és tudósok az uralkodó vendégei voltak, megnyilatkozásaik során így tekintettel kellett lenniük a király személyére. Sokan ezért nem is fogadták el az uralkodó meghívását, mert a Museionban folytatott gondtalan kutatómunkánál többre tartották szellemi függetlenségüket.

Akik elmentek, azok sem folytathatták korlátlan ideig munkájukat. A Museionnak ugyanis nem volt éves költségvetése. A rendelkezésére álló pénzügyi keret ezért a kincstár aktuális állapotától, esetenként pedig az uralkodó pillanatnyi hangulatától függött.⁵⁹ Részben vagy egészben így lehetett ez egy, a görög világban másutt mindaddig elhanyagolt terület, a technikai találmányok létrehozását támogató kutatások⁶⁰ finanszírozása esetében is.

⁵⁶ Strab. XVII 1,8 – 794; vö. Athen. I,22d. és Philostrat. VS I 25,3 [532]: *sitésis*. A Museionban ingyenesen biztosított közös étkezések (*ta syssitia*) említésével l. még Cass. Dio LXXVIII /epit. Xiph./, 7,3; továbbá Philostrat. VS I,24 [524]: *tois en tói Museói situmenois* [‘azoknak, akik ingyenesen étkeztek a Museionban’].

⁵⁷ Athen. XI,494a. *syntaxis*.

⁵⁸ Ez utóbbihoz l. OGIS 714; lin. 4 sq: *kai tói en tói Museíoi [seitu]menón atelón philosophón*. Azaz: ‘a Museionban tartózkodó, ingyenes étkezéssel és adómentességgel bíró filozófusoknak’ (itt összességében érve: az uralkodó meghívását élvező tudósoknak). L. ehhez Dittenberger kommentárját: OGIS II, 453; § 4 (Munificentia Caesaris ut antea regis hominibus doctis, qui in Musei societati recepti erant, duplex beneficium obtingebat, cena in Museo /*sitésis en Museói* ut quondam Athenis *en prytaneói*/ et immunitas /*ateleia*/). [A császár bőkezűsége, akár a korábbi királyoké, a Museion közösségébe befogadott tudós férfiak számára kettős jótéteményt juttatott: (ingyenes) étkezést a Museionban, ahogy az egykor Athénban szokásban volt a Prytaneion épületében (ti. a prytanisoknak), valamint adómentességet.]

⁵⁹ Meglehetősen jó példa az utóbbira a grammatikus Sósibios esete Ptolemaios Philadelphossal: Athen. XI,493a–494b; vö. CLAUSS (2003), 93. A mélypontot azonban az unokaöccse, Eupatór barátain bosszút álló VIII. Ptolemaios Euergetés II. (Physkón) uralkodásának időszaka (Kr. e. 164–163; majd 144–116) jelentette. A király bosszújának következtében az akkor a Museionban időző nevesebb tudósok Pergamonba, Rhodosra vagy Athénba menekültek. Bár új tagokat hívtak a helyükre, az alexandreiai Museion többé már nem nyerte vissza korábbi jelentőségét. Vö. KIP III (1979²), 1484. has. 33 skk (s.v. *Museion*; 1482–1485. h.).

⁶⁰ Többnyire bőkezű támogatásra leltek a ptolemaiوسي Alexandriában a görög vezető réteg érdeklődésén jobbra kívül eső technikai kutatások is. Kr. e. 300 és 150 között kb. 60 a bölcsészeti tudományok és ugyancsak 60 a természettudományok területén tevékenyke-

A Museion falain belül nem a természettudósok vagy a filozófusok, hanem az ún. tudós irodalom művelői domináltak.⁶¹ Köztük különösen gyakoriak voltak a kiélezett – személyes összecsapásokig fajuló – viták. Az első három Ptolemaios uralkodó idejében élt költő-filozófus, a phleiusi Timón ezért „aranyalkitkájukban folytonosan civakodó madarakhoz” hasonlította őket.⁶²

Az Athénban létrejött filozófiai iskolákkal ellentétben az alexandriai Museion egyfajta luxusberuházás volt – azzal a szándékkal, hogy növelje az intézményt fenntartó Ptolemaios uralkodók presztízsét. (Hasonló szándékkal alapítottak később könyvtárakat a Pergamonban uralkodó Attalidák is.) A Museion létrehozásával elérni kívánt másik cél az volt, hogy erősítsék a görög kultúra jelenlétét a hivatalos néven „az Egyiptom melletti Alexandriának”⁶³ nevezett kozmopolita nagyvárosban.⁶⁴

dő kutatót fogadtak a Museionban – mai tudásunk szerint. Röviden l. ehhez CLAUSS (2003), 92.

⁶¹ Vö. Strab. XVII 1,8 – 794: *philologoi andres*. Egyik jellegzetes képviselőjüknek Kallimachos tekinthető. De idesorolható a Nagy Könyvtár vezetőjének tisztét később ugyancsak betöltő rhodosi Apollonios is. A filozófusok nagyobb számú, egy időszakra tehető jelenlétéhez a Museion épületkomplexumán belül l. M. N. TOD: *Sidelights on Greek Philosophers*. JHS, 77 (1957), 132–141; 132 skk.

⁶² Idézi V. STEENBLOCK: *Philosophische Bildung. Einführung in die Philosophiedidaktik und Handbuch: Praktische Philosophie* (Münsteraner Einführungen. Münsteraner philosophische Arbeitsbücher 1). Lit Verlag, Münster, 2013⁷, 16. A hozzávetőlegesen Kr. e. 320–230 körül élt szkeptikus Timón az alexandriai Museionban alkotó tudósokról kialakított véleményéhez l. még B. ZIMMERMANN–A. RENGAKOS (Hrsg.), *Handbuch der griechischen Literatur der Antike Bd. 2: Die Literatur der klassischen und hellenistischen Zeit* (Handbuch der Altertumswissenschaft). Verlag C. H. Beck, München, 2014, 36; továbbá BARNES (2010⁴), 62.

⁶³ A *Ptolemaios* királyok székhelyéül s így Egyiptom fővárosául is szolgáló kozmopolita nagyváros közigazgatásilag Egyiptom területén kívül fekvőnek minősült, privilegizált helyzete jogi kifejeződéseként. Hivatalos megnevezése ez volt: *Alexandria hé pros Aigyptói* (l. pl. OGIS 193; lin. 8 sq.: *eis Alexandrián tén pros [Aigyptói]*; vö. ehhez OGIS 679; lin. 1 sq.: *Archierei Alexandrias kai Aigyptu pásés* [‘Alexandria és egész Egyiptom főpapjának’]). Változatlan közigazgatási helyzetének megfelelően ez maradt a város római kori megnevezése is: vö. H. I. BELL: *Alexandria ad Aegyptum*. JRS, XXXVI,1–2 (1946), 130–132. Ahhoz, hogy Egyiptom lakosai a római polgárjogot elnyerhessék, nélkülözhetetlen előfeltétel volt az alexandriai polgárjognak a birtoklása is. (Vö. ehhez Plin. epist. X,5–6; küln. X 6,1: *ante ei Alexandrinam civitatem impetrare, deinde Romanam, quoniam esset Aegyptius*. Ehhez, illetve a pliniusi epist. X,5–6 további passzusainak értelmezéséhez l. A. N. SHERWIN-WHITE kommentárját: *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*. Oxford, 1968² /with corrections; 1966¹/, 566–568. és küln. 568–570.) Mint látható, az antik „világkereskedelem” legjelentősebb központjának számító „görög” Alexandriát mind a Ptolemaios királyok idején, mind pedig a római uralom időszakában tudatosan szembe állították – a tőle jogállásában is elválasztott – Egyiptommal.

⁶⁴ Részletesebben l. ehhez A. ERSKINE: *Culture and Power in Ptolemaic Egypt: The Museum and Library of Alexandria*. *Greece & Rome*, XLII,1 (1995), 38–48. – A Ptolemaios-kori város történetének és külső képének rövid vázlatát adja újabban l. W. BRAZIL: *Alex-*

Ezt a célt szolgálta a Nagy Könyvtár is, s talán még inkább az egyiptomiaktól lakott városrészben létrehozott kisebb könyvtár, amelyet tudatosan helyeztek el a kiemelt tiszteletben részesített görög–egyiptomi istenség, Serapis szentélyében.⁶⁵

Mindezzel együtt az alexandriai Museion volt az első olyan intézmény, amelynek alapvető célja az volt, hogy minél jobb munkakörülményeket biztosítson az itt dolgozó tudósoknak.⁶⁶ Központi elemét a Nagy Könyvtár jelentette.⁶⁷ Állománya – úgy mondják – már a phaléroni Démétrios idejében is 200 000 tekercs körül járhatott.⁶⁸ Alig fél évszázad múltán, a Museion végleges arculatát kiformaló II. Ptolemaios Philadelphos uralkodásának vége felé pedig már közel félmillióra becsülték az itt őrzött tekercsok számát.⁶⁹ Kr. e. 30-ra, mikor Egyiptom végleg elveszítette állami önállóságát, és betagozódott a római provinciális igazgatás rendszerébe, a Ptolemaios királyok már hétszázezer könyvtekerceset gyűjtöttek össze Alexandria két legnagyobb könyvtárában (a Nagy Könyvtárban és a Serapis-szentélyben elhelyezett kisebb könyvtárban), legalábbis egy ma erősen túlzónak tűnő antik közlés szerint (Gell. Noct. Att. VII 17,3.).⁷⁰

andria: The Umbilicus of the Ancient World. In: MacLEOD (2010⁴), 35–59 (Ch. 2). Mindezt részletesebben tárgyalja M. CLAUSS: *Alexandria: Eine antike Weltstadt.* Stuttgart 2003.

⁶⁵ Így ZDIARSKY (2011), 164 sk; vö. még 165. és Barnes (2010⁴), 68. – A Serapeionban létrehozott másik könyvtárhoz, amelyet egy Kr. u. 4. századi keresztény szerző, az élete második felében a kyprosi Salamis püspökének a tisztét betöltő Epiphánios leány- vagy fiókkönyvtárnak (*thygatér*) nevez, l. uő.: *De mensuris et ponderibus* [(a bibliában előforduló) 'Súlyokról és mértékekről'] 324–329. A szentélyhez és az ott elhelyezett könyvtárhoz l. még Ammianus Marcellinus XXII 16,12–13.

⁶⁶ Részletesebben l. ehhez MARROU (1977), 359–363 skk.

⁶⁷ A Nagy Könyvtár történetét feldolgozó korábbi irodalomból l. külön RE III,1 (1897), 405–424. has; s.v. *Bibliotheken*; ezen belül [Abschnitt] V: *Alexandrinische Bibliotheken*; 409. has. 35. – 414. h. 35 (K. DZIATZKO). A téma újabb feldolgozásai közül az alábbiakat emelném ki itt: CASSON (2001), 30–47. (Ch. 3: *The Library of Alexandria*) és R. S. BAGNALL: *Alexandria: Library of Dreams.* Proceedings of the American Philos. Soc, 146,4, Philadelphia, 2002, 348–362; továbbá ZDIARSKY (2011) és NESSELRATH (2013). Egy további munka: BARNES (2010⁴), 61–77.

⁶⁸ Újabbán l. ehhez BAGNALL (2002), 351; vö. BARNES (2010⁴), 64 skk.

⁶⁹ Vö. CASSON (2001), 36: 490 000; hasonlóképpen CLAUSS (2003), 95. – Ennek, a sokaktól vitatott számnak a realitásához újabbán l. H. BLANCK: *Das Buch in der Antike*, München 1992, 140. és NESSELRATH (2013), 77.

⁷⁰ Ezzel azonos számot ad meg a Kr. u. 4. századi római történetíró, Ammianus Marcellinus is: XXII 16,13. E számadat vitatott voltához újabbán l. BAGNALL (2002), 351 sk. és külön. 353–356.

– A Ptolemaios- majd római-kori Alexandria a Museionhoz kapcsolódó második, kisebb könyvtárában, a Serapis- vagy Sarapis-szentélyben kialakított könyvtárban őrzött tekercsok száma – Kr. e. 260 és 245/240 között, vagyis Kallimachios alexandriai tevékenysége idején (RE III,1 /1897/, 410. has. 63 sk.) – 42 800 körül lehetett. Így CASSON (2001), 36; BAGNALL (2002), 351 sk. és CLAUSS (2003), 95.

A Nagy Könyvtár gyűjtőköre kezdettől fogva valamennyi tudományterületre kiterjedt. A Museionhoz tartozó Nagy Könyvtár (*hé megalé bibliothéké*) irányítói tudatosan gyűjtötték a szellem embereinek legfontosabb írásait.⁷¹ Költséget és fáradtságot nem kímélve felkutatták, majd lemásolták vagy megvásárolták a könyvtekerceseket.⁷² Esetenként – talán – az erőszakos módszerektől sem riadtak vissza, csak hogy gyarapíthassák a Nagy Könyvtárban felhalmozott állományt.⁷³ Olykor, mint Aristotelés állítólagos hagyatéka esetében,⁷⁴ megvásároltak teljes magánkönyvtárakat is. Rövid időn belül ekként, kevés kivétellel az összes, valaha görög nyelven írott mű vagy görögre fordított mű birtokában voltak a Nagy Könyvtár irányítói, méghozzá több példányban is.⁷⁵ Legkésőbb a Kr. e. 2. század derekára így azután a hagyományos szóbeli oktatást a Museionban végleg felváltotta az írott szövegek tanulmányozása a papirusztekercsekkel megrakott polcok között.⁷⁶

⁷¹ Vö. Euseb. HE V 8,11.

⁷² Legalábbis egy császárkori (Kr. u. 2. századi) római szerző állítása szerint: *Ingens postea numerus librorum in Aegypto ab Ptolemaeis regibus uel conquisitus uel confectus est* (Gell. Noct. Att. VII, 17, 3.).

⁷³ Galénos vitatható hitelességű közlése szerint (újabban I. ehhez BAGNALL /2002/, 353.) az első Ptolemaiosok idején az Alexandria kikötőjébe befutó hajók utasait is átvizsgálták, és elkobozták az esetlegesen náluk talált könyvtekerceseket. Tulajdonosaik ezeket csak másolatban kapták vissza, amennyiben értékesnek minősültek a Nagy Könyvtár számára a szakértői vizsgálat szerint: Hipp. 3 epid. [In Hippocratis epidemiarum librum tertium commentarius] 2,4. Ugyancsak Galénos tudósít bennünket arról, hogy III. Ptolemaios Euergetés I. kölcsönkérte azokat az athéni állami levéltárban őrzött tekerceseket, amelyek Aischylos, Sophoklés és Euripidés drámáinak hivatalosan megállapított szövegét tartalmazták. Az eredeti példányokat a király a tetemes óvadék ellenére sem adta vissza. Veszni hagyta a 15 talentum óvadékot, és az athéniaknak csak igen szépen elkészített másolatokat adott vissza (loc. cit.).

⁷⁴ A Kr. u. 2. század egy görög szerzőjének, a naukratisi Athénaiosnak nem igazolható állítása szerint II. Ptolemaios Philadelphos (a dinasztia alapító Ptolemaios Sótér fia és uralkodói utódja) Aristotelés és Theophrastos tanítványától, Néleustól vásárolta meg a Peripatos a maga nemében akkor egyedülálló könyvtárát: Athen. I,3a. – Szavahihetőbbnek tűnik Strabón közlése az aristotelési–theophrastosi könyvtár további sorsáról a rá hagyományozott tekercesekkel szülővárosába, az északnyugat-kis-ázsiai (tróasi) Sképsisbe visszavonult Néleus halála után I. Strab. XIII 1,54 – 608 sq.

⁷⁵ A megannyi tekercsből álló könyvállományt, amely vásárlással vagy másolással, elkobzás útján, vagy éppen lopás révén került a Nagy Könyvtár állományába, a Museionban dolgozó tudósok által írott vagy általuk más nyelvről görögre fordított művek is gyarapították: vö. ZDIARSKY (2011), 168. és BARNES (2010⁴), 67.

⁷⁶ Így A. SWIDERKOWNA: *A hellenizmus kultúrája: Nagy Sándortól Augustusig* [Európa nagy korszakai: Görögország], Budapest, Gondolat Kiadó, 1981, 114 sk (lengyel eredeti: 1974.). – A byzantioni Aristophanés kb. Kr. e. 200 és 185 között vezette a Nagy Könyvtárat. Róla jegyezték fel, hogy „naponta olvasva, nagy igyekezettel és gondossággal sorjában minden könyvet végigolvasott” (*summo studio summaque diligentia cotidie omnes libros ex ordine perlegeret*). Így azután egy költői versenyen, ahol többen idegen műveket szavaltak el sajátjukként, végül az döntött, hogy a byzantioni Aristophanés felismerte

Mivel az itt időző tudós irodalmárok és természettudósok köré tanulni vágyó ifjak kisebb csapata sereglett, az alexandriai Museion egyfajta egyetem szerepét is betöltötte. Léte a Kr. e. 3–2. század hellénisztikus kultúrájára így ebből a szempontból is ösztönzőleg hatott. Ekkorra az egyiptomi Alexandriában létrehozott Museion már beteljesítette alapítójának, I. Ptolemaios Sótérnak azt a szándékát, hogy ez a tudományos központ méltó riválisa legyen az Athénban működő filozófiai iskoláknak.⁷⁷

Bár erre vonatkozó forrásaink igen hiányosak, annyi bizonyosnak látszik, hogy viszonylag jelentős maradt a Nagy Könyvtár és a tőle elválaszthatatlan Museion tudományos és oktatási központként betöltött szerepe az Egyiptom feletti római uralom időszakában is. Még némi gyarapodással is számolhatunk. Claudius támogatásának köszönhetően új épületszárnyal bővítették a Museiont. Igaz, ennek is ára volt. Az új épületet a császárról nevezték el, és a Museion két épületében ezután minden évben, meghatározott napokon, váltakozva olvasták fel Claudius két történeti művét, amelyeket görög nyelven írt.⁷⁸ Így ment ez a császár haláláig. Egy másik forrásközlés alapján joggal feltételezhetjük, hogy a Nagy Könyvtár még Domitianus alatt is jelentős állománnyal rendelkezett. A római városi könyvtárak egy részét elpusztító nagy tűzvész után ugyanis az uralkodó másolókat küldött Alexandriába, hogy azok ott másolják le és emendálják a tűzvészben elpusztult tekercesek példányait.⁷⁹

A könyvek tehát még megvoltak Alexandriában. A Nagy Könyvtár állományának jelentős része azonban ekkorra már nyilván pusztulásnak indult a papirusz mint íróanyag sérülékenysége miatt. A szétfosló papirusztekercesek százairól, ezreiről kellett évről évre újabb másolatokat készíteni.⁸⁰ Nem tudni, hogy a Museion csá-

a csalást, hiszen ő szerzők szerint is jól ismerte a könyvszekrényekben elhelyezett tekerceseket: *Vitr. VII; praef. 5–7.*

⁷⁷ I. Ptolemaios Sótér ezen szándékához l. BAGNALL (2002), 349.

⁷⁸ Suetonius, *vita divi Claudii* [‘Az isteni Claudius élete’] 42: *Denique et Graecas scripsit historias, Tyrrhenicon viginti, Carchedoniacon octo. Quarum causa veteri Alexandriae Musio additum ex ipsius nomine novum; institutumque ut quotannis in altero Tyrrhenicon libri, in altero Carchedoniacon diebus statutis velut in auditorio recitarentur toti a singulis per vices* (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

⁷⁹ Suetonius, *vita Domitiani* [‘Domitianus élete’] 20: [...] *bibliothecas incendio absumptas impensissime reparare curasset, exemplaribus undique petitis, missisque Alexandream qui describerent emendarentque* (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

⁸⁰ Bár a papirusz tartós és jó íróanyag, a tengerparti Alexandria nedves klímája és az olvasói használat egyaránt igénybe vette a Nagy Könyvtárban, illetve a Serapeion könyvtárban tárolt papirusztekerceseket. Ezek élettartama így itt többnyire 100 évre, de legfeljebb 200–300 év közötti időszakra tehető. Ezt követően mindenképp szükségessé vált a töredezett és/vagy elrongyolódott tekercesek újbóli lemásolása. Legkésőbb az Egyiptom feletti római uralom első évtizedeire mindenképp pótolni kellett legalábbis az első Ptolemaios uralkodók korából származó papirusztekerceseket. Így BAGNALL (2002), 358 sk.

szárkori költségvetése fedezte-e ezt. Mindenesetre a könyvtár lassú hanyatlásával talán már a Kr. u. 2. század végétől számolhatunk.⁸¹

A Museionban végzett tudományos tevékenység is a hanyatlás képét mutatja, ha a hellénisztikus korban felmutatott teljesítményéhez mérjük azt. A császárok uralma alatt az alexandriai Museion már nem annyira tudományos műhely volt, mint inkább egyfajta felsőfokú oktatást nyújtó nagyüzem.⁸² Mindezen az sem igazán változtatott, hogy az egyiptomi Alexandria városa a római uralom idején a platonikus filozófia új központjává vált.⁸³

Visszatérve az athéni Akadémiához, a Platóntól létrehozott intézmény közel két évszázaddal az alapító halála után is változatlanul megbecsültnek számított.⁸⁴ Olyannyira, hogy Kr. e. 155-ben, amikor a Rómába küldött athéni követség az ottani három nagy filozófiai iskola vezetőiből állt, ezek egyike az Akadémia *scholarchése* [iskolavezetője] volt, az idősebb Karneadás.

Az a körülmény, hogy az óroposi terület hovatarozása feletti vitában egy szkeptikus, egy sztóikus és egy peripatetikus filozófus képviselte a döntőbíróul felkért senatus előtt Athént, megdöbbenetete és felháborította az idősebb Catót. A konzervatív beállítottságú római politikus méltatlannak tartotta, hogy filozófiai gondolkodók intézzenek jelentős államügyeket; olyan emberek, akik kiszámított hatást kívántak elérni a sajátos összefüggésben használt fogalmak és a gondosan összeválogatott szavak együttes alkalmazásával.⁸⁵ Annál is inkább, mert a filozófia jeles művelői magánemberként gyakorta igen rossz híreik voltak.⁸⁶

⁸¹ A philhellén római uralkodó, Hadrianus személyesen is felkereste a Museiont, ahol új tagok kinevezéséről is gondoskodott: vö. A. R. BIRLEY: *Hadrian: The Restless Emperor*. Routledge, London–New York, 2000 (1997), 239 sk. Vélhetően két császári utóda, Marcus Antoninus és Marcus Aurelius is így cselekedett. A Caracalla által elrendelt Kr. u. 215/216. évi alexandriai mészárlás (SHA [Scriptores Historiae Augustae] Caracalla 6,2 sk; vö. Cass. Dio /epit. Xiph./ LXVIII,22. és Héródianos IV 8,6–9; küln. 9,6 skk.) azonban jelentős változásokat hozhatott a Museion életében is. Az intézmény és annak tagjai ekkor valószínűleg elveszítették az ingyenesen biztosított közös étkezés kedvezményét és több más privilégiumukat: vö. Cass. Dio /epit. Xiph./ LXXVIII 7,3. és NESSELRATH (2013), 86–88.

⁸² Vö. ZDIARSKY (2011), 164.

⁸³ Újabbán l. ehhez P. C. JOHNSON: *The Neoplatonists and the Mystery Schools of the Mediterranean*. In: MacLEOD (2010⁴), 143–161 (Ch. 8).

⁸⁴ Az Akadémia – mint filozófiai iskola – Platón halála utáni történetéhez röviden l. ANNAS (2003), 33 sk. Röviden l. még ehhez R. KRAUT (ed.): *The Cambridge Companion to Plato (Cambridge Companions to Philosophy)*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 31 sk (= a 2. o. 3. sz. jegyzete).

⁸⁵ Az akkori Athén négy nagy filozófiai iskolája közül három képviselte magát vezetői révén a Rómába küldött követségben. A filozófusok küldésének ténye jól mutatja, hogy az athéniai joggal számolhattak a római vezető réteg zömének pozitív hozzáállásával a görög kultúrához. Ettől tartott az idősebb Cato is, aki idegenkedve hallgatta a görög filozófusok előadásait. Ezek után csak megerősödött az a korábbi vélekedése, hogy a görög filozófiai tanítások károsan hatnak a római hallgatóság tradicionális erkölceire. Cato ezért sürgetőleg lépett fel a senatusban: mielőbb intézzék el az athéni követség ügyét,

Az athéniak azonban semmi kivetni valót nem találtak abban, hogy a filozófia legkiválóbbnak tartott művelői képviseljék politikai érdekeiket. Magánéletük viszásságainál többre tartották azt a szinte egyedülálló tudást, amelyet hosszú évek során kitartó tanulással és tanítással szereztek.

*

Közel három évszázad telt el azóta, mikor az Athénban tevékenykedő szofista gondolkodók körében igenlően merült fel a kérdés, hogy tanítható és megtanulható-e

hogy a veszedelmes filozófusok végre elutazhassanak. – Részletesebben I. ehhez M. JEHNE: Cato und die Bewahrung der traditionellen *Res publica*. Zum Spannungsverhältnis zwischen *mos maiorum* und griechischer Kultur im zweiten Jahrhundert v. Chr. In: G. VOGT-SPIRA – B. ROMMEL et al.: *Rezeption und Identität: Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1999, 115–134; küln. 119 sk; továbbá C. DRECOLL: Die Karneadesgesandtschaft und ihre Auswirkungen in Rom: Bemerkungen zur Darstellung der Karneadesgesandtschaft in den Quellen. *Hermes*, 132,1 (2004), 82–91; küln. 82–84 (tolmácsok alkalmazásáról a görög nyelv hiányos ismerete miatt, legalábbis a senatusban. Az idősebb Cato, mint ismeretes, talán már fiatal korában is kiválóan tudott görögül).

- ⁸⁶ A filozófusok egy császárkori biográfusa – Diogenész Laertios – a már említett Arkesilaostról többek között azt írja, hogy nyilvánosan együtt élt két hetairával, de a férfiakat sem vetette meg. Elmondja róla még azt is, hogy sohasem nősült meg, gyerekei sem születtek, s halálát is „a keveretlen bor túlzott fogyasztása” okozta: Diog. Laert. IV 6,40 sk; 44. Mindez arra vall, hogy a szellem emberei már akkor is úgy érezték, hogy magasan felette állnak mindazon társadalmi normák többségének, melyeknek kényszerítő jelleggel érvényesülnie kell az átlagos polgárok között. Részben így tett maga Aristotelész is, aki felesége halála után egy kisvárosba (az északnyugat-kis-ázsiai Assosba) vonult vissza, és ott „tartós és szeretetteljes, bár házassággal nem szentesített életközösségben” élt a stageirai Herpyllisszel, aki korábban feleségének rabszolganője volt. Így ROSS: *Arisztotelész*. 11 sk; vö. Diog. Laert. V,1; 12 skk. A hellénisztikus kor utolsó századában (hozzávetőlegesen Kr. e. 100 és Kr. e. 28/27 között) élő és alkotó római történetíró és biográfus, Cornelius Nepos sem volt jó véleménnyel a bölcsesség tanítóinak a mindennapok során megnyilvánuló erkölcséről. Egy tőle fennmaradt töredékben ezt írja Cicerónak: „Távol áll tőlem, hogy az élet tanítómesterének és a boldog élet megvalósítójának tekintsem a filozófiát. Éppen ellenkezőleg: úgy vélem, hogy senkinek sincs inkább szüksége a helyes életmód megtanulására, mint a legtöbb olyan embernek, aki a bölcséleti kérdések vizsgálatán munkálkodik. Úgy látom ugyanis, hogy a filozófia legtöbb tanítója, aki iskolájában a tisztességről és a mértékletességről igencsak mélyrehatóan értekezik, az valójában úgy él, hogy átadja magát a kéj és szenvedély minden fajtájának.” Latinul: *Tantum abest ut ego magistrum putem esse vitae philosophiam beataeque vitae perfectricem, ut nullis magis existimem opus esse magistrum vivendi quam plerisque qui in ea disputanda versantur. Video enim magnam partem eorum qui in schola de pudore <et> continentia praecipiant argutissime, eosdem in omnium libidinum cupiditatibus vivere.* In: Cornelii NEPOTIS: *Vitae cum fragmentis*. ed. P. K. MARSHALL. Teubner, Leipzig, 1977; frg. 39; p. 108. = Lactantius, *Divinae institutiones* [‘Isteni tanítások’] III 15,10.

az „erény”. Platón is igenlő választ adott erre (Prot. 318e sqq; küln. XVI, 328c),⁸⁷ és élete végéig hitt a nevelés mindenhatóságában. Arra számított, hogyha az egyént a közösségen belüli siker és megbecsültség elérésére alkalmassá tevő kiváló képesség – a hagyományos fordításában erénynek nevezett *areté* – megfelelő tanítás révén elsajátítható,⁸⁸ úgy valóban nevelhetők a jóra a polgárok. Erre a célra hozta létre a később a gyakorlati célkitűzésektől kényszerűen eltávolodó s mindinkább az elvont bölcselkedéssel foglalkozó Akadémiát.

A szofisták még vándortanítók voltak. Kortársuk, a Platón mesterévé lett Sókratés sem tanított egy állandó helyen, bár őt már leginkább *Apollón Lykeios* szent ligetében (Aristotelés későbbi iskolájának helyén) lehetett megtalálni.⁸⁹ A szofista Gorgias, majd Sókratés tanítványa, a kynikos Antisthenés⁹⁰ azonban már ténylegesen is egy állandó helyen, a *Kynosargés* néven ismert – városszéli – gymnasionban nyitotta meg iskoláját (Kr. e. 399 körül), és oktatta tanítványait.⁹¹ Zénón és utódai az athéni agora északi oldalán álló épület fedett oszlopcsarnokában, a *stoa poikilében* oktattak, Epikuros a saját házában, illetve az azt körülvevő kertben (*képos*) tanította – iskolájában vele együtt élő – tanítványait.⁹²

Mindezek a központok azután szervezett filozófiai iskolákká fejlődtek; és mindegyiknek állandó vezetőik voltak, akik az oktatási feladatok ellátására segítőköt választottak maguk mellé tanítványaik közül.

Theophrastosnak állítólag 2000 hallgatója volt.⁹³ Már ez a számadat is jól mutatja, hogy a filozófiai iskolázottság mindinkább a társadalom művelt rétegeinek igényévé vált. A hellénisztikus kor vége felé már a görög és a görögül értő világ

⁸⁷ Platón korai dialógusához, az egyik neves szofista nevét viselő *'Prótagoras'*-hoz I. C. C. W. TAYLOR: *Plato's Protagoras*. Clarendon Press (Oxford Studies in Ancient Philosophy), Oxford 1978.

⁸⁸ Rövid összegzésben I. ehhez G. B. KERFERD: *A szofista mozgalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 163 skk (angol eredeti: 1981). Vö. még Sen. epist. 76,8 skk; továbbá KIP I (1979²), 530.has. 31 skk (s.v. *Areté*).

⁸⁹ Platón, Euthüphrón 2a; Lys. 203a; Euthüdeemosz 271a.

⁹⁰ Diog. Laert. VI,2.

⁹¹ Diog. Laert. VI,13. – A Kynosargés-gymnasionhoz és az ott folyó oktatáshoz röviden I. GOETTE–HAMMERSTAEDT (2004), 218 sk.

⁹² Ez utóbbinak, az iskolán belül való együttélés során megmutatkozó személyes példamutatásnak, úgy tűnik, igencsak nagy jelentősége volt. Legalábbis az ifjabb Seneca úgy véli, hogy – amiként Platón és Sókratés esetében – Epikurosról is elmondhatjuk: nem tanításai, hanem a mesterrel való együttélés formálták kiváló emberekké jeles tanítványait: Platon [...] plus ex moribus quam ex verbis Socratis traxit; *Metrodorum et Hermarchum et Polyænium magnos viros non schola Epicuri sed contubernium fecit* (Sen. epist. VI,6.). De ettől eltekintve, a legnagyobb sikerre a szélesebb hallgatóság körében is Epikuros tanítása számíthatott. A „kert filozófusa” végül oly népszerűvé vált kortársai között, hogy a görög filozófusok egy császárkori biográfusa szerint talán még városokban sem lehetne számolni Epikuros barátait: Diog. Laert. X,9: *hoi te philoi tosutoi to pléthos, hós méd' an polesin holais metreisthai dynasthai*. Athéni iskolájához röviden I. GOETTE–HAMMERSTAEDT (2004), 215–219.

⁹³ Diog. Laert. V,37.

minden részéből szinte özönlöttek az egyfajta egyetemi várossá lett Athénba a filozófiát tanulók.⁹⁴

A képzés elsődleges célja azonban a római császárkor első századának végére alapvetően megváltozott. A filozófia és a rhétorika már Platón és Isokratés korában kiélesedő küzdelme azért,⁹⁵ hogy a magasabb szintű képzés elsődleges formájának tekintessenek, erre az időszakra már eldőlt. A rhétorika győzedelmeskedett. Mindennek talán legjobb bizonyítéka a második szofisztika első időszakát előkészítő nagy szónok nemzedék legkiválóbb képviselőjének, a páratlan szónoki kvalitásaiért a klasszikus antikvitás későbbi századaiban „aranyhajójának” (*chrysostomos*) nevezett prusai Dión egyik alkotása, a *Borysthenitika* vagy másként *Olbiakos*. Ez a „kultúrtörténeti remekmű” (így értékelte a dióni életmű talán máig legjobb ismerője, Hans VON ARNIM ezt a szónoklatot⁹⁶) organikus egységgé ötvözve adja a földrajzi leírást, a filozófiai eszme-futtatást és a történeti leírást. Szerzője a nevelés

⁹⁴ Az akadémikus filozófusok előadásai ekkor már többnyire nem régi helyükön folytak. Athén Kr. e. 87–86. évi ostroma során ugyanis Sulla kivágatta Akadémios hős szent ligetének fáit (hogy anyagukat ostromgépek és ostromművek építéséhez használhassa fel: Plut. Sull. 12. és Appianos, Mithridatiké XII,30 [119–121.]). Az Akadémia iskolájához tartozó filozófusok előadásaira így Athén más gymnasiumaiban került sor. Ez volt a gyakorlat a római Köztársaság korának vége felé is: l. pl. Cic. de fin. V 1,1: *cum audissem Antiochum, [...] in eo gymnasio, quod Ptolemaium vocatur*. Azaz: miután meghallgattam Antiochost abban a gymnasionban, amelyet Ptolemaionnak neveznek. Ez utóbbi gymnasionhoz l. GOETTE–HAMMERSTAEDT (2004), 221.

⁹⁵ Újabbán l. ehhez Chr. EUCKEN: *Isokrates: seine Positionen in der Auseinandersetzung mit den zeitgenössischen Philosophen* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Bd. XIX), Walter de Gruyter, Berlin–New York 1983, küln. 107 skk. és 235 skk.

⁹⁶ In: H. VON ARNIM: *Leben und Werke des Dio von Prusa, mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1898, 398. A ránk hagyományozódott beszédek számát tekintve is impozáns dióni oeuvre-n belül ma a XXXVI. oratióként közölt *Borysthenitika* vagy más néven *Olbiakos* egyes passzusainak jobb megértéséhez máig nélkülözhetetlen segítséggel szolgálnak Paolo DESIDERI (egészében véve igen jó) monografikus feldolgozásának vonatkozó részei: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell' impero Romano*. Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV, Messina–Firenze 1978, 318–327 (Cap. V/7: *Dione consigliere del principe; Il Boristenitiko*); vö. még 592 (s.v. [or.] XXXVI *Boristenitico*); vö. ehhez C. P. JONES talán még inkább invenciózus munkájának a beszéddel foglalkozó részei: *The Roman World of Dio Chrysostom* Harvard University Press (Loeb Classical Monographs). Cambridge, Mass.–London 1978, 61–63 sk. és passim. Dión Chrysostomos egyik legszebb szónoki alakításához, az első „királybeszéd” (*Peri basileias* α; or. I.) keletiesített változatának is tekinthető *Borysthenitika* vagy más néven *Olbiakos* egészének értelmezéséhez újabbán l. még Heinz-Günther NESSELRATH (Hrsg.): *Dion von Prusa, menschliche Gemeinschaft und göttliche Ordnung: die Borysthenes-Rede* (eingeleitet, übers. und mit interpretierenden Essays versehen von Heinz-Günther Nesselrath). *Sapere*, Bd. 6; WBG [Wissenschaftliche Buchgesellschaft], Darmstadt, 2003, küln. 11–26 (*Einführung in die Schrift*).

révén is formálni kívánt „jó király” tanácsadó filozófusaként (*symbolos*) szól az uralkodói hatalomról.

Mindez azonban már egy újabb, speciális vizsgálódás tárgyát képezi.

A GYAKRABBAN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ANNAS 2003

ANNAS, Julia: *Plato: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford 2003 (pp. 103).

BAGNALL 2002

BAGNALL, Roger S.: Alexandria: Library of Dreams. *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 146, No. 4, Philadelphia, 2002, 348–362.

BARNES, Arisztotelész

BARNES, Jonathan: *Arisztotelész*. Akadémiai Kiadó (Y könyvek), Budapest, 1996 (angol eredeti: Oxford 1982).

BARNES 2000

BARNES, Jonathan: *Aristotle: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2000 (pp. 160).

BARNES 2010⁴

BARNES, Robert: *Cloistered Bookworms in the Chicken-Coop of the Muses: The Ancient Library of Alexandria*. In: MacLEOD 2010⁴, 61–77 (Ch. 3).

CASSON 2001

CASSON, Lionel: *Libraries in the Ancient World*. Yale University Press, New Haven and London, 2001.

CLAUSS 2003

CLAUSS, Manfred: *Alexandria: Eine antike Weltstadt*. Klett-Clotta, Stuttgart, 2003.

GOETTE–HAMMERSTAEDT 2004

GOETTE, Hans Rupprecht–HAMMERSTAEDT, Jürgen: *Das antike Athen: Ein literarischer Stadtführer*. C. H. Beck [Verlag], München, 2004.

LYNCH 1972

LYNCH, John Patrick: *Aristotle's School: A Study of a Greek Educational Institution*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1972.

MARROU 1977

MARROU, Henri Irénée: *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*. dtv [Deutscher Taschenbuch Verlag] Wissenschaftliche Reihe, München, 1977, (francia eredeti: 1976⁷).

MacLEOD 2010⁴

MacLEOD, Roy (ed.): *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*. I. B. Tauris & Co. Ltd, London–New York, 2010⁴ (= Revised Edition 2004; 2000¹)

NESSELRATH 2013

NESSELRATH, Heinz-Günther: Das Museion und die Große Bibliothek von Alexandria. In: Tobias GEORGES–Felix ALBRECHT–Reinhard FELDMEIERS et alii (Hrsg.), *Alexandria*. Mohr Siebeck [Verlag], Tübingen 2013, 65–88.

PLATON, HANDBUCH 2009

HORN, Christoph–MÜLLER, Jörn–SÖDER, Joachim (Hrsg.; unter Mitarbeit von A. Schief u. S. Weber), *Platon: Handbuch*. Leben-Werk-Wirkung, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar 2009.

ROSS, Arisztotelész

ROSS, Sir [William] David: *Arisztotelész*. Osiris Kiadó (Osiris könyvtár: Filozófia), Budapest, 1996 (angol eredeti: 1923).

TAYLOR, Platón

TAYLOR, A[lfred] E[dward]: *Platón*. Osiris Kiadó (Osiris könyvtár: Filozófia), Budapest 1997 (angol eredeti: 1926¹; 1949⁶).

ZDIARSKY 2011

ZDIARSKY, Angelika: Bibliothekarische Überlegungen zur Bibliothek von Alexandria. In: Chr. HAUGH–F. MAYER et alii (Hrsg.), *Geheimliteratur und Geheimbuchhandel im Europa in 18. Jahrhundert* (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 47), Wiesbaden, 2011, 161–172.

RÖVIDÍTETT FORMÁBAN KÖZÖLT ÓKORI SZERZŐK

Ael. VH

Ailianos, *Poikilé historia*/Varia Historia [Tarka történetek]. – A hivatkozásoknál ennek a görög nyelven íródott műnek a címét többnyire latin fordításban szokták idézni, ahogy a legtöbb görög szerző művének esetében is.

Athen.

Athénaios, *Deipnosophistai* [Lakomázó bölcsek]

Cass. Dio

Cassius Dio (Cocceianus), *Rhómaiké historia*/Historia Romana [Római történelem?].

Cic. de fin.

Cicero, De finibus bonorum et malorum [A legfőbb jóról és rosszról]

Diog. Laert.

Diogenés Laertios, *Bioi philosophón*/Vitae philosophorum

Euseb. HE

(Kaisareiai) Eusebios, *Historia ekklesiastiké*/Historia ecclesiastica [Egyház-történet]

Gell. Noct. Att.

Gellius, Noctes Atticae [Attikai éjszakák]

Horat. epist.

Horatius, Epistulae [(költői) Levelek]

- Paus.
Pausanias, *Perihégésis és Hellados*/(Graeciae descriptio) [Görögország leírása]
- Plat. Lys.
Platón, *Lysis*
- Plat. Politeia
Platón, *Állam*
- Plat. leg.
Platón, *Nomoi*/Leges [Törvények]
- Plin. epist.
Plinius minor, *Epistulae* [Ifjabb Plinius: Levelek]
- Plin. Nat. hist.
Plinius maior, *Naturalis historia* [Idősebb Plinius: Természetrájk]
- Plut. Thes.
Plutarchos, *Théseus élete* (A párhuzamos életrájkok/*Bioi paralléloi* c. mű részeként)
- Plut. Kim.
Plutarchos, *Kimón élete* (A párhuzamos életrájkok/*Bioi paralléloi* c. mű részeként)
- Philostrat. VS
Philostratos, *Bioi sophistón*/Vitae sophistarum [A szofisták élete]
- Sen. epist.
Seneca minor, *epistulae morales* [Erkölcsei levelek]
- Strab.
Strabón, *Geógraphika*
- Vitr.
Vitruvius, *De architectura libri X* [Az építészetéről írott tíz könyv]

RÖVIDÍTETT FORMÁBAN KÖZÖLT FORRÁSOK, FORRÁSKIADVÁNYOK, ILLETVE KÖNYVEK ÉS FOLYÓIRATOK

JHS – The Journal of Hellenic Studies, London 1880–

JRS – The Journal of Roman Studies, London 1911–

KIP – K. ZIEGLER–W. SONTHEIMER (Hrsg.), *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike in fünf Bänden*, Stuttgart, 1979² (1975).

OGIS – *Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum sylloges inscriptionum Graecarum* Vol. I–II; ed. G. [Guilelmus = Wilhelm] DITTENBERGER, Leipzig, 1903–1905 (változatlan utánnomásban: Hildesheim 1960).

RE – A. F. Pauly–G. Wissowa, W. Kroll et alii (Hrsg.): *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung, Stuttgart, 1890–1978 (66 Halbbände, 15 Supplementbände); 1980, Registerband.

SAPERE – *Scripta antiquitatis posterioris ad ethicam religionemque pertinentia* (Mohr Siebeck Verlag, Tübingen, ill. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt).

EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

c. – caput [fejezet; alfejezet]

frg. – fragmentum [töredék]

ed. – edidit [a szöveget kiadta, illetve közölte]

edd. – ediderunt [a szöveget kiadták, illetve közölték]

et al. – et alius [és más; kiadvány szerkesztőtársának feltüntetésénél]

et alii – [és mások; kiadvány szerkesztőtársainak feltüntetésénél]

epit. – epitomé [kivonatos mű; egy terjedelmesebb műből készített hosszabb-rövidebb kivonat]

lin. – linea vagy lineae. Itt: sor vagy többnyire sorok egy-egy feliraton.

or. – oratio [szónoki beszéd]

sq. – et sequens [és a következő oldal/fejezet/sor; vö. sk.]

sqq. – et sequentes [és a következő oldalak/fejezetek/sorok; vö. skk.]

s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]

ÚJ NYELVI OTTHONOK A FIKCIÓBAN. HOVARTOZÁS, NYELVVÁLTÁS, REGÉNYÍRÁS

THOMKA BEÁTA

“Books are no longer imagined to exist in a single literary system but may exist, now and in the future, in several literary systems, through various and uneven practices of world circulation.”
(WALKOWITZ 2006)

Kettős kötődés. A nyelvváltó írók kettős kötődésűek: a származás régiójához, kultúrájához, hagyományához és az anyanyelvhez fűződő viszony kibővül a szerzett és a választott nyelv, az új kultúra és társadalmi közeg tapasztalataival. Tanulmányom tárgyát német és angol nyelvű regények képezik. Az eltávozás otthonról emlékeztetésre, az önazonosság reflektálására, a múlthoz való viszony újraértelmezésére készíti az alkotókat, ami elválaszthatatlan a művészi formateremtéstől. A kétnyelvűek és a nyelvváltó írók prózája megkerülhetetlen kérdésköre a kritikának, a nemzeti irodalomtörténet-írásnak és a komparatiztikának. A kettős hovartozású fikciót rendszerint két nyelvi közösség tekinti sajátjának: a származás szerinti besorolások kiegészülnek az irodalmi mű nyelvét alapul vevő szemponttal. Ez gyakran furcsa következményekkel jár, hisz az emigrációba kényszerültek alkotásaira nem mindig tekintenek elfogadóan az eredet vidékén. A második világháború utáni évtizedek magyar irodalomtörténet-írása nem csupán a kivándorlók, hanem a kisebbségi magyar irodalmak értékeivel szemben is sokáig közömbösséget tanúsított. A kritikai válaszok, a befogadás és a kulturális meghatározók értelmezésének módozataiban jelentkező különbségek természetes velejárói a több kultúra között folyó tevékenységnek. Nem történelmi és ideológiai, hanem nyelvi és irodalmi szempontú megközelítést igényel az, hogy a választott nyelven írott művek fordításban jelennek meg a szerzők anyanyelvi környezetében.

A transznacionális irodalmi jelenségek elemzői számára további ösztönzést és kihívást képviselnek a többnyelvűséget, vagy éppen a nyelvtől való megfosztottság olyan állapotait érintő regények is, amelyek a fiktív alakok sorsában bekövetkező megrázkódtatásokból eredeztetik e korjellemző jelenséget. Az alakok sorhelyzetét jellemző tematikus elemként ez a közelmúltban a kétnyelvű Terézia Mora német és Diego Marani olasz műveiben bukkant fel.

A nyelvváltó és az új nyelvi közegben sikeressé vált írók között ma világszerte sok migráns és posztmigráns jugoszláv alkotó van. A korábban kivándoroltak között

legtöbbször megtartották anyanyelvüket, ahogyan a Magyarországról a második világháború vagy az 1956 után eltávozott, munkásságukat még itthon megkezdő szerzők is. A fiatalabb migránsoknál és a posztmigráns (második) nemzedéknél gyakoribb a nyelvváltás, hisz a felnövekvés, a tanulmányok nyelve immár az új kultúrához fűzi őket. A tanulmányban érintett művek többsége jelenkori nyelvváltó íróktól származik, Marani *Nuova grammatica finlandese* című regénye pedig témája és alapmotívumai révén került az elemzett művek közé.

A kortárs regényirodalom több szállal kötődik a migráció emlékezetdiskurzusához. A nemzeti és a nemzetek feletti memóriakultúra¹ kutatói arra figyelmeztetnek, hogy a mindennapokban, a médiában és a történetírásban „emlékezetháború” zajlik, hisz a politikai hatalom mindenkori saját érdekeinek rendeli alá a közösségi azonosításformálás eszközeit. E hatás alól az imagináció és a fikcióteremtés sem tudja kivonni magát. Az elemzett művek közös korélménye és generációs tapasztalata mégis megalapozottnak mutatja a feltevést, hogy bizonyos értékek átmenthetők és érintetlenek maradnak a későbbiekben is az ezredvégi „elveszett nemzedékek” számára. Függetleníthetők a befolyásolástól, sőt a nemzeti és nyelvi hovatartozás koordinátáitól is, melyeket legutóbb a ’90-es évek Jugoszláviájában szembeállítottak egymással. Ezért nem meglepő, hogy a nyelvi és vallási meghatározók különbségei ellenére egyazon boszniai nemzedék szerb, horvát és bosnyák képviselője a szétszóródásba is magával visz olyan közös értékeket, amelyek a kulturális identitás részeként eltörlik a származás régiójában felállított barikádokat. Lehetséges, hogy az alkotóknál éppen a fikció teszi átjárhatóvá a régi és az új, a valamikori és az idegen közeg, az eredeti nyelv és a befogadó kultúra közötti utat. A szétszéledt generáció a művészek, teoretikusok, társadalomkutatók, szakemberek között folyó angazsált, nemzetközi párbeszéd aktív résztvevője.

Életeim könyve. A szarajevói származású, Chicagóban élő Aleksandar Hemon (1964) angol művei hitelesítik a mottóban idézett gondolatot. Prózája a szerző sikeres nyelvváltása, szemléletmódja és poétikai értékei alapján vált nemzetközileg is jelentős tényezővé. Amerikában ünneplik, díjazzák, az ex-jugoszláviai utódállamokban horvát, szerbre fordítják. Művészi értékek nélkül nem szerezhették volna széles elismertséget, ám ehhez önmagában a nyelvtudás és stílusérzék nem lenne elegendő. A narratori képességek olyan gazdag történeti és emberi tapasztalati anyagot mozgatnak, ami fölébe kerekedik a területi, nyelvi, biografikus, korszakolási és egyéb

¹ „Im Falle der Divergenz von Selbstbild und geschichtlichen Ereignissen wird nicht das eigene oder kollektive Selbstbild relativiert, sondern die Erinnerung im Sinne einer Veränderung oder Anpassung der Vergangenheitsdeutung an die politischen Bedürfnisse der Gegenwart manipuliert.“ „Erinnerungen an einen Krieg sowie Vertreibungs- und Fluchterfahrungen, die bereits über sechs Jahrzehnte zurückliegen, wie in Polen, Tschechien und Deutschland, und zum anderen die Erinnerungen an einen Bürgerkrieg, der nicht einmal zwei Jahrzehnte vergangen ist, wie in Bosnien, dem Kosovo, Kroatien und Serbien.“ (OSWALD 2009, 10–11.)

szemléleti kényszerek által diktált osztályozásoknak. Nélkülük is működik, eleven módon hat.

Első négy prózakötete az opuson belüli átjárókat hozott létre, melyekre a különféle kritikai és olvasói közösségek érthetően másképpen reagálnak. Az opus gazdagodó, bővülő világát fontos belső ismétlődések, motívumvariációk, visszatérő tematikus szálak, tehát bizonyos állandók és átértelmezéseik fonadéka szövi át. A szerzői pálya váratlan, előreláthatatlan nagy fordulatai, s az általuk előidézett döntő váltás, ami az amerikai irodalmi opus létrejöttét és sikerét befolyásolta, több kérdést vet fel. Fikciós prózája és önéletrajzi műve arról tanúskodik, hogy a művészi értékteremtés függetlenedik a szűken felfogott nyelvi szemponttól. Noha egyik jellegzetes témáját a *sehonnaiság* (*Nowhere Man*, 2002) képezi, a felkapott azonosság-problémát műveinek sora árnyaltabban járja körül, mint ahogyan arról a posztmodern kor gondolkodói és az útmutatásait követő elbeszélői változatok tanúskodnak világszerte. Az elbeszéléseit és regényeit bűvópatakok módjára átjáró életrajzi utalások, biotextuális és családtörténeti szálak a felmenőktől a jelenkorig egy dokumentáris, non-fiction és kvázi fikciós historikus keretbe illeszkednek. A nehezen szétszálazható, bonyolult szövedékben a jelentős alkotásokra jellemzően elveszíti jelentőségét a megtörtént és a kitalált különbsége.

Ezt a benyomást erősíti bennünk, ha a későbbi könyv, a *The Book of My Lives* (2013) felől tekintünk vissza az első, *The Question of Bruno* (2000) című elbeszéléskötetre. Az *Életeim könyve* nem mond ellent a választott címnek: az elbeszélésekben is fel-felmerülő helyzeteket és eseményeket biofikciós ív köti össze. A kötetekben a korábban epizódszerűen felbukkanó személyes élmények a 2013-as könyvben vállaltan a saját sors történet részeivé válnak. Egyes motívumok előbb elszórtan, majd a legutóbbiban szervezesebben épülnek be az életrajzi fikcióba. A tizenhat, címmel ellátott könyvfejezet mindegyike önálló elbeszélésként is megáll, ahogyan egyébként a legmegrázóbbat, az *Akvárium* címűt eredetileg külön is publikálta. A cím a szerző szerint a léthelyzet metaforája:

“I had an intensely physical sensation of being inside an aquarium: I could see outside, the people outside could see me inside (if they somehow chose to pay attention), but we lived and breathed in entirely different environments.” (KLEIN 2013)

A nem egészen egyéves kislányuk hirtelen megbetegedését, szenvedését és halálát elbeszélő fejezet Hemon kivételes tehetségének dokumentuma. A személyesen átélt tragédiát, veszteséget, az érintettséget rendkívüli emberi és művészi fegyelmel ellensúlyozza a higgadt elbeszélő tónus. A helyzet a művészi képességen kívül az emberi magatartást és az írói koncepciót is próbára teszi. Az opusban a személyes és a fiktív alakok által személyesként megélt életanyagra különféle motivikus, tematikus narratív ívek utalnak. A megrázó tapasztalat elbeszélésében a kivételes, keveseknek megadatott arányérzék segíti a vallomásos poétikát. Hemon kijelentése szerint ennél az eseménynél nem is volt más választása, minthogy a non-fiction formához folyamodjon. Az első személyű elbeszélés mindvégig szigorúan méretezi az önmaga és a történések közé ékelendő távot. A közvetlenség, közelség, azonosulás állapotát az érzélgősségtől menekülő lépések követik. Fegyelmzettség kíséri a kisgyermek halálos betegségének tudomásul vételétől a háritásig, a feldolgozásig, az

élménytől a felidézéssel, a bekövetkezéstől az esemény emlékké válásáig ívelő folyamatot. Hemon vélekedése szerint

„A történetek, akár elmeséltek, akár leírtak, az emberi tapasztalatot dokumentálják, ami nem azonos a tények dokumentálásával. (...) Ahhoz, hogy történetet mondassunk, nem hamisítanunk kell, hanem összekötni és szétválasztani. Az emlékek kreatívak. Az emléket tényként kezelni értelmetlenség. Az csak fikció lehet.” (SIMIC 2014)

Hemon a boszniai és a jugoszláv elbeszélő hagyomány örököse, aminek karakterét az élőszóbeliségre támaszkodó elevenség, a köznyelvi spontaneitás, az emberi alkatok és mentalitások pontos megfigyelése, valamint a jellemzésüket szolgáló egyedi és regionális nyelvi formák határozzák meg. Hemon a nyelvváltás ellenére is megtartotta a diszkurzív és stílárius jegyeket, amihez egyéb tradíciók hatása és a számára különösen fontos írók példája is hozzájárul (Danilo Kiš, Vladimir Nabokov). Jól ismeri az angol, amerikai short story-poétikákat, melyekben kiemelkedő fontosságú a nyelvi funkcionalitás. A kispróza finomművességének egyik elvárása a pontos és gazdaságos alakrajz. Történeteinek helyszíne Chicago, ahol a környezettel ismerkedő szarajevói fiatalember hol az amatőr futballisták, hol a sakkozók között játszik, ismerkedik és figyel. Mindkét aktivitásából remek arcélek sorozata születik, a sakkozókéból egész arcképcsarnok áll össze.

Hemon egyéni tehetségét, emberi belátásait és történeti tapasztalatát – sok ki- és bevándorló alkotóval ellentétben, próbára tette és egyben megtermékenyítette nyelvi és kulturális kétlakisága. Prózai világának kettős kötődése nyilvánvaló, s úgy tűnik, hogy ez opusának tematikus irányultságában is megszilárdult, nyelvi és művészi otthonosság-érzete nem naiv elégedettségéből következik, hanem gazdagság, olyan belátások eredménye, amelyet a tapasztalatok és a megfontoltság érlelt ki.

Amerikai-boszniai Bildungsroman. Ismet Prcićet (1977) a boszniai háború körülményei sodorták igen fiatalon az Egyesült Államokba. *Shards* (2011) című regényének kivételes visszhangja van az amerikai, francia, német, olasz irodalomban is. Az angol eredeti bosnyák fordítása időben későbbi, noha a *The New York Times* a 2011-es év 100 legjobb könyve között jelölte ki helyét. Prcić Hemonnal, valamint a német íróvá vált Saša Stanišić-tal együtt kiváló folytatója az Ivo Andrić által megalapozott boszniai elbeszélő hagyománynak. Prcić e tradíciót a maga eszközeivel áttelepítette az új nyelvi kontinensre. A kultúrák és nyelvek történelmi kavalkádjá Andrić világának is meghatározója: a sokrétűséget a Nobel-díjas művei az Ottomán Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia térségében reprezentálták. A mai migráns boszniai írók tarsolyában e ritka művészi példa is ott volt, amikor kényszerűségből nekivágtak a világnak.

Prcić látásmódját és narratív modorát egyszerűség, közvetlenség jellemzi: a regionális beszélt nyelv síkjait a köznapival, a konfessziót a nemzedéki rétegnyelvvel változtatja. A különleges sokszólamúságot gazdagítja a személyes életélmény, az áldozat-tudat mélysége, továbbá a bölcs ironia és a természetadta humorérzék. A *Shards*-ot olvasva eloszlanak kételyeink afelől, hogy művét csupán a háborús témakör miatt érte kritikai elismerés a nemzetközi irodalmi terepen. Az mindenképpen

rejtélyes, hogyan tudta ilyen komplexitással felruházni a választott nyelvet és a regénykompozíciót. Szemlélet- és beszédmódjának átütő erejére a különféle fordítások alapján is felfigyelt a kritika. A fikció személyes, családi és közösségi szálait egyaránt fenyegető háborús körülmények közepette a fiatalember útját a menekülési módok, eltávozások, megérkezések, veszteségek, kockázatok, átmeneti megnyugvások alakítják. Vajon a személyesség lenne a Prcić-próza hatásának letéteményese, ami a nemzedéktársához, a Stanišićéhoz hasonlóan meggyőző erejű? Miből származik ezen angol és német nyelvű fikciós alkotásoknak a kisugárzása? Lehetséges magyarázatként kínálkozik az, hogy a személyes sorsról és veszteségekről pátoszmentesen tudnak beszélni, és hogy az elmondottakhoz, átéltekhez, képzeltekhez való viszonyukat értékes narratív etikai többlet gazdagítja. A megrendültség, kiszolgáltatottság, személyesség és távolságtartás együttese a regénytémáknál is döntőbb esztétikai, poétikai értéktényezőnek bizonyul.

A traditumról pátoszmentesen – német nyelven. „Melyik háború van most? 'Kilencszáztizennégy, 'kilencszáznegyvenkettő, 'kilencszázkilencvenkettő...” A kérdést az öreg višegradí bosnyák mutatványos, Musa Hasanagić teszi föl utolsó és végső 1992 tavaszi meghurcoltatása idején. Régi gramofonjának zenéjére idomította Karfiol nevű lovát, s e motívumra utal regénycímével Saša Stanišić: *Wie der Soldat das Grammophon repariert*. Történelmi szempontból szinte mindegy az évszám, valamennyi pusztulást hozott magával a régió számára. A címadó motívumegyüttes mindhármuk pusztulását idézi, s ezzel jelképesen és ténylegesen is lezárul egy kor az elbeszélő, az alakok, a vidék, az ország, nemzetek és nemzedékek számára. Ezt követik a tragédiák, népiértások, széthullások, migrációk – a verbuvált, gyilkos szerb hadak háborzongató nótázása közepette:

„*A citera és a harmonika dühös körtáncba rángatja a katonákat, sapkák csattanak a földre – joooj! –, most az énekesnő, a hang, csak kurtán hallani, a katonák is beszállnak: mi vagyunk a hang! A gramofon is mi vagyunk!*” (STANIŠIĆ 2008, 116.)

Stanišić regénye egy hajdanvolt mikrovilág kvázi gyermekperspektívájú rajza, ami esélyt ad az eufemisztikus bemutatásra. Származásbeli kettősség, szerb és muzulmán szálak a családi és kulturális kötődéseket illetően, a háttérben pedig a boszniai régió sokrétű nemzeti, vallási összetétele és hagyománya. A történet a családi és emberi közösség múltjának felidézése némi időbeli távlatból: a szétszóródások, veszteségek, pusztulások képeit zárásként a származás „hült helyeinek” régiójába vezető visszatérés zárja. Aleksandar, a kisfiúból fiataleberré váló elbeszélő sehol sem lesz többet otthon és mindenütt otthon lesz. Léttapasztalata az állandósuló átmenetiség.

„*Van az idetartozás és a nemidetartozás, hirtelen olyan a veranda, mint az iskolaudvar, ahol a Giliszta Vukoje megkérdezte tőlem: te tulajdonképpen mi vagy? (...) Keverék vagyok. Félfél vagyok. Jugoszláv vagyok – vagyis széthullok.*” (STANIŠIĆ 2008, 52)

A személyes elbeszélő és emlékidéző visszatekintése nosztalgikus hanghordozás is lehetne, Stanišić azonban minden pátosztól távol tartja magát. A képzelőerővel megáldott, fülelő, rajzoló gyermek – a regénybeli mesemondó, emlékező, króni-

kás szerepének előkészítése: „*Ha valahol történetek vannak, én azonnal valahol vagyok.*” (i. m. 67.) A humorérzék létértelmezési mód, a játékosság pedig különleges adottságként biztosítja az elbeszélői hangvétel hitelességét. Az imaginárius múltrekonstrukció a szellemi, képzeleti és érzelmi hagyaték összegyűjtése, megszilárdítása, rögzítése a mesemondás és a fikció alkotó, létrehozó eszközeivel. A regény lényegében önazonosságteremtés történetekből, kortörténetből, történelemből, családtörténetből, migrációs fikcióból, emlékekből, képzeletből. A pátosz minden formájának elutasítására csupán a nagy veszteségek és tragédiák kivételes irodalmi megjelenítői alkalmasak. Stanišić nemzetközi sikerét részben ez biztosítja. Alakjait élethelyzetek, meggyőződések, elfogultságaik, hiedelmeik, hitek, morál, magatartás, a dolgokhoz, hiedelmekhez, eszmékhez való viszonyulásuk, egyéni sors történetükbe foglalt egyéni és közösségi értékek, értékvesztések, megrendülések, tehát kulturális azonosságuk összetevői konstituálják. Ennek megfelelően sokrétű, változásoknak és átértékelődéseknek kitett folyamat részesei.

A regényt a tapasztalati és a képzeleti elem, história és fikció viszonya szögéből vizsgálva rájövünk arra, hogy sem dokumentálásra, sem kitalálásra sincs szükség, mert felcserélődött az elképzelhető és az elképzelhetetlen. A történelmi bekövetkezések és nem a képzelet fordította meg viszonyukat: „*Ami történni fog, annyira valószínűtlen, hogy nem marad már valószínűtlenség arra, hogy kitalált történeteket meséljünk el.*” (i. m. 213.) Maga a kitalálás válik feleslegessé és teherré, hisz a történetek túltettek a várhatón, sejthetón és elképzelhetőn. „*Később azt írom be az Amikor-még-minden-jó-volt könyvbe, amit elutazásom előtt vissza fogok ajándékozni nagymamának, hogy kéne szerezni egy tisztességes gyalut, amely leszedné a történetekről a hazugságot, az emlékezetéről a csalást. Én csak a forgácsot gyűjtöm.*” (i. m. 264.)

A nyelvi és időbeli kétlakosság – a rétegzett *traditum* (a hagyományozott anyag) átvitele a regényíró második, választott nyelvébe, a szerbből a németbe, ugyancsak hozzájárulhatott a széleskörű érdeklődéshez és a megbecsüléshez. A származási hely felemelő és súlyos hagyatéka az is, hogy a szerző és a gyermekelbeszélő Ivo Andrić višegrádi hídjának tövében születik és érkezik fiatallá. Itt vetíti előre a bekövetkezéseket, illetve rekonstruálja a később bekövetkezetteket:

„*A híd előtt a kis parkban, ahol Ivo Andrić szobra állt, amíg le nem döntötték, megálltunk. Hallani akartuk, mekkorát szól a híd, amikor leszakad.*” (i. m. 107.)

Aleksandar, az elbeszélő, maga is *híd*, nem a Drina két partja, hanem a két kor, a két világhelyzet között. Folyamatosság megteremtésén fáradozik, mert ellenállást képvisel a dolgok, állapotok végessége, lezárulása, megszűnése, megváltozása tudatával szemben. Önmagában őrzi a folyamatosságot, ezt erősíti és ez erősíti fikcióját. A temporális kettősség az olyan regénypoétikai eljárások velejárója, ahol a gyermekelbeszélő közvetlen tapasztalatait, a múltbeli és jelenbeli én, valamint a két idősík közötti közvetítést a felnőtt emlékező rendszerező eljárásai tárják fel. A nemzetközi kritikában Stanišić műve rendszerint a menekülés- és kivándorlás-történettel azonosul. Azon árnyalatok iránt, melyek a származástörténetet meghatározó etnikai, vallási, regionális, kortörténeti, ideológiai kettősségek érzékeltetésének visszafogott,

mégis igen határozott megjelenítéséből következnek, nem tanúsítanak kellő fogékonyságot.

Stanišić nyelvének nem kitüntetett elemei a regionalizmusok, szociolektusok, sem a szorosan korhoz, nemzedékhez kötött rétegnyelvi vagy nemzeti meghatározottságú motívum- és jelrendszer a maga bonyolult konnotációival. Mégis gazdagság és hitelesség származik a bemutatásmód rugalmasságából és a hetvenes–nyolcvanas évek rajzolatából. Elvi kérdésként vehető fel, hogy a fikció „eredeti” közegének, az alakok mentalitásának, a szokások jelentőségének, a viszonyok, különbségek, más-ságok, azonosságtudatok, közös tapasztalatok problémájának ismerete milyen mértékben alakítja a megértést és értelmezést. A kulturális reprezentációk sokrétűek, másként tárulkoznak föl azok előtt, akik számára ismerősebb a regényfikcióban megjelenített világ, mint akik az olvasásban a tényyszerűséget és az egzotikumot követik. A közösségi történelmi, imagológiai és művelődési tapasztalat megosztása jelentős írói feladat. A *Wie der Soldat das Grammofon repariert* más nyelvű, mint az a szellemi hagyomány, amelyből története kinőtt. Az elbeszélő tehát elsődlegesen önmagát fordítja és közvetíti új közegének. A további nyelvi közegek ugyancsak módosítják az értelemvonatkozásokat, s ez az anyanyelvre visszafordított műveket is érinti.

A kulturális reprezentációk értelmezési körének teljessége vagy részlegessége az olvasói, befogadói művelési tér kérdése. A regény 232–252. oldalain olvasható fejezetbeli futballmeccs a mű elgondolkodtató, tömény epizódja.² Traumatikus élmény nyé teszi az, hogy a változatlanul szelíd, már-már naiv, közvetlen narrátori hanghordozás ellenére azon öntudatlan reakciók és ellenreakciók hajszalérszerű rajza, amelyek a közönséges sportversengést észrevétlenül embertelen leszámolásba, kíméletlenségbe, genocídiumba fordítják át. A Szarajevót övező hegykoszorú egyik ellátási útvonalán, a támadók és védők lövészárkaiban valamikori barátok, iskolatársak, testvérek, helybeliek sorakoznak föl egymás ellen a távolról hallatszó tüzéségi támadás háttérzaja mellett. Az igmani tűzszünet idején az ismerősök korábbi szokásaiknak megfelelően adogatják egymásnak a labdát. Szinte nincs is átmenet az önfeledt szurkolás és a szabálytalankodásért járó sárga cédula között, ami azonban a háborús körülmények közepette a kivégzéssel azonos. Stanišić elbeszélői látószöge befogja a rettenetet, ám mesteri módon fölébe emelkedik alakjai emberi eltorzulásának, bosszúvágyának, a gyalázatnak. Maja Abadžić is ezért értekezik *Az imagináció győzelme a borzalom felett* (ABADŽIĆ 2006) címmel. A regény emlékezetes mondata szerint azonban „*A befejezetlen gyermekkor képe nincs közöttük*”.

² „Es gibt eine Erzählung eines Fussballspiels zwischen Serben und den ‚Territorialen‘ während eines kurzen Waffenstillstands – dieses Fussballspiel wird man nie mehr vergessen, diese Mischungen zwischen Eskalation und Deeskalation, zwischen Menschlichkeit und Hass: die gesamte Tragik dieses/dieser Kriege spiegelt sich in der unwirklichen, bedrohlichen, verrückten (und auch: tröstenden? – ja, tröstenden!) Erzählung (...)“ (KEUSCHNIK 2006)

Posztmigráns regények. Az írói dilemmára, hogy *némétte vagy német elbeszélővé válni*, a jelenkori németországi írók sokféle választ adnak. Az integritás megőrzése vagy az önfeladás közötti döntés kételyekkel terhes feladat és önreflexió nélkül megoldhatatlan. A szembeállítás világszerte jellemző a saját nyelvükön alkotó, más nyelvi közegben élő minoritások, diaszpórák esetében. Am a német kultúrában ma a kétnyelvű, több kultúrájú, több hagyományú értelmiségiek azok, akik magatartásukkal, egyéni és történeti tapasztalataikkal, alkotásaik által újraértelmezik a felvetett kérdést. Elsősorban a másod- és harmadgenerációs, bevándorló családokból származó, Németországban született és felnövekedett török és ex-jugoszláv, illetve a kétnyelvű írók. Hollandiában hasonló helyzetűek a marokkói–holland szerzők, Franciaországban a maghrebi származású franciák. Az „új németeket” az „új holland”, „új francia” alkotóktól nem a gyarmati múlt, hanem a kulturális értelemben felfogott, kontinensen belüli áttelepülés különbözteti meg.

Az önazonosság, a személyes múltak problémája, a hovatartozás-tudat sokrétű kérdés, erről tanúskodnak a horvát nyelvre fordított horvát–német író és a magyarra, szerbre fordított bácskai magyar írónő művei is. Nicol Ljubić *Heimatroman oder Wie mein Vater ein Deutscher wurde* és Melinda Nadj Abonji *Tauben fliegen auf* című riport, emlékezés és fikció között ingázó prózája az elbeszélők, alakjaik és az olvasó számára is a szembenézés alkalma a befogadó kultúrák, a választott nyelv, az irodalmi azonosság és a nemzeti hovatartozás bonyolult viszonyrendszerével.

Nicol Ljubić (1971) berlini újságíró származása, kettős identitása, nyelve és kultúrája különös rálátást kínál fel számára a jelenkori Európa problémáira, amilyenek a nemzedéki tapasztalatok különbségei, a személyes és a közösségi identitások, valamint a befogadó közegek és a bevándorlók viszonya, az emigráns beilleszkedési esélyei, az alkalmazkodás lehetőségei, az örökség és az önismeret, a szerzett, kialakított második, harmadik azonosságréteg emberi és társadalmi kérdései. Ljubić a tényirodalom, a kritikai publicisztika és időnként a fikciós elbeszélés eszközeivel munkálkodik. Nem leplezi személyes indíttatásait 2006-ban megjelent könyvében, melyben a német közönség előtt megkísérel bemutatni egy általa jól ismert Gastarbeiter-storyt. A *Heimatroman...* (*Hazaregény, illetve hogyan vált apám németté*) a horvát bevándorló, vendégmunkás apa, Dragan Ljubić élettörténete egyben a szerző/elbeszélő, a német anyától származó fiú azonosságkeresésének kalandja és kísérlete is. A kritikai felülvizsgálatra a személyes érintettség ad késztetést, Ljubić másik célkitűzése pedig az, hogy a befogadó közeget is szembesítse saját elfogultságaival és uralkodó nézeteinek korlátaival.

A német *die Heimat* egyesíti a haza és a szülőföld szavak jelentéseit: a származás helye felöleli az „otthon” tartalmait is, s az apa életrajzának tanúsága szerint otthon idegenben is teremthető. A négy évtizede Németországban élő idős Ljubić egyszerű lelkületű, sosem folytatott önvizsgálatot, nem töpreng sorsán, múltján, származásán. Kiválóan beilleszkedett, alkalmazkodott, honvágy, kételyek nem kínozták. Az apa és a fiú együtt járják végig az ötvenes évek végén Jugoszláviából megszökő fiatal munkás európai vándorútjának állomásait: Triest, Villafranca di Verona, Corte, Venaco, Menton, Martiques és Párizson át vissza haza, Németországba.

„(...) nem vagyok meggyőződve arról, hogy minden pillanatot megfelelően használtam ki. Ha jobban belegondolok, lehet hogy ez az érzés azért abszurd, mert lassú torokszorítást eredményez, ami az elválástól való félelem velejárója. Ez azért olyan nehéz, mert nem érdeklődhetünk úgy az apa története iránt, hogy közben ne gondolnánk az elválásra. Végso fokon a kimondhatatlantól való félelem teszi oly nehézé az emberek közötti nyílt beszélgetést.” (LJUBIĆ 2008, 170.)

Ezért dönt a fiú az útra indulás mint *szembenezés* és a riportregényírás mint *számvetés* mellett.

„Az élet nem az, amit az ember átélt, hanem az, amire visszaemlékszik, és ahogy visszaemlékszik rá, amikor el akarja mesélni.” (MÁRQUEZ 2005)

Márqueztól eltérően, aki önéletírásának tárgya és elbeszélője is, Ljubić regényének történetmondója a fiú, a szöveg tárgya pedig az apa története, a *Heimatroman* tehát nem vallomás és nem memoár. Az elbeszélői és az olvasói tapasztalat megegyezik abban, hogy idős korban már nemcsak kulturális, morális és térbeli, hanem alapvetően időbeli kérdés az eltávolodás az eredettől és a régi helyektől, a megélt élményektől, sőt az emlékezési késztetéstől, érzelmi kötődéstől s még egyszerűbben az Ének attól a sok átmeneti fázisától, állapotától, törekvésőtől, amelyek a múltjához tartoznak. Ezért lesz elsősorban a fiú önazonosságát fürkésző alkalom az apával végigjárt európai körút. Neki van szüksége erre, nem feltétlenül az apát kívánja megajándékozni az emlékeiből is régen kihullott helyszínek felkeresésével. A fiút az apa kitarító igyekezetének példája izgatja, mellyel egzisztenciát teremtett a maga és családja számára, miközben folyamatos helyállásról kellett bizonyosságot tennie.

A fiú-apa viszony újragondolásában a biografikus rekonstrukció önvizsgálattal egészül ki: „Meglepett, hogy milyen mértékben eltávolodott saját kulturális azonosságától. Sosem hallgatott jugoszláv zenét, nem olvasott jugoszláv újságokat, nem nézett jugoszláv televíziót. S ha jól tudom, Németországban nem is voltak jugoszláv barátai. Párizsban még barátkozott a saját országából származókkal, ám Németországba érkezve úgy tűnik, mindentől eltávolodott, ami a hazájára emlékeztette volna. Apám németté vált – formális értelemben is. 1971. június 30-án megkapta az állampolgársági okiratot.” (LJUBIĆ 2008, 181.)

Az üzenetekkel, képeslapokkal, adatokkal, fotókkal dokumentált, tényszerű előadású családtörténeti elbeszélés indítékai közé tartozik a szöveg végén kifejtett gondolat is, amiben a politológus képzettségű Ljubić nyíltan artikulálja a bevándorlók integrációjával összefüggő német álláspontok kritikáját.

„Gondolod-e, kérdezem [apámat], (...) hogy van benned valami német vonás? Ami meglep, nem a válasza, hanem a hezitálása. Előbb hallgat, kinéz az ablakon, majd szokásától eltérően, hihetetlenül halkán válaszol: Gondolom, igen.

Mintha első alkalommal tudatosulna benne a dolgok fordítottja e hosszú, múltba vezető úton, ami származására emlékeztette, s a visszája az lehetne, hogy eltávolodott az eredettől. Ez lenne az? (...) Apám németté vált – nem csupán formálisan. Mit jelent ez? Hogy e társadalom részének érzi magát? Nem ez lenne a sikeres integráció meghatározása? Mik az elvárások az olyan emberekkel szemben, mint az én apám? Mí az integráció, ez a mindig újraindított vita. Elegendő elismerni az alkotmányt? Kell-e tudni németül? Egyszer elolvasni Schillert? Minden vitán, ami az állítólagos

vezető német kultúráról folyik, átdereng az, hogy nekik kell integrálódniuk ebbe a kultúrába, de ez ne legyen szembetűnő, németekké kell válniuk, mintha létezne a németiségnek külön jegye, mintha az úgynevezett vezető német kultúrához tartozna a pontosság, a szorgalom és a rendszeret. Ha ez lenne az, akkor ez az ország büszke lehet az apámra. (...) Az egész vitának az a hibája, hogy a németiségnek olyan meghatározásából indul ki, aminek alapján a németek többségétől meg kellene vonni az állampolgárságot. Apám még jugoszlávként is pontos volt és igyekvő...” (LJUBIĆ 2008, 182–183.)

Műtfeldolgozás. Nicol Ljubić *Meeresstille* című regényének alapkérdéseire vezetnek bennünket *Az Emlékezés a kultúrában és a művészetben. Reflexiók a háborúra, menekülésre és az elűzetésre Európában* című tanulmánykötet tézisei:

„Az önkép és a történelmi események különbözőzései nemcsak az egyéni vagy a közösségi önképet teszik viszonylagossá, hanem az emlékezetet is módosítják azzal, hogy a múlt jelentéseit a jelenkor politikai igényeihez igazítják s ezzel manipulálják.” (VON OSWALD 2009, 10–11.)

Noha az idézett német kutatók szerint még a második világháborús emlékezet-kultúra anyaga sincs kellő mértékben feltárva, Európa előtt újabb trauma feldolgozása áll:

„a háborús emlékek, az üldözés és menekülés hat évtizedes lengyelországi, cseh-országi és németországi tapasztalatait követően a két évtizeddel ezelőtti boszniai, koszovói, horvátországi és szerbiai polgárháború” (uo.) vár sokoldalú értelmezésre.

Nicol Ljubić *Bonaca* című regényében egy berlini joghallgató követi a hágai bírósági tárgyalást, miközben megismerkedik az Ana nevű belgrádi szerb lánnyal. A közöttük szövődő szerelem, majd a lány nyomtalan eltűnése háttérbe szorítja a tényt, hogy Ana egy tömeggyilkossággal vádolt višegradai férfi gyermeke, aki az előbb említetthez hasonló módon szembesül az apai vétekkel. Ljubić azonban nem tényyszerű riportot, hanem regényt ír, így a valós események és a fiktív alakok funkciója is más, mint a dokumentáris elbeszélésben. A felismerhető figurák nem azonosíthatók történelmi előképeikkel, a hangsúlyok pedig áthelyeződnek a bűnrészesek, tettesek nemzedékét követő második generációra. A nemzeti hovatartozás dilemmája elválaszthatatlan a regénybeli alakok viszonyától, a lány és a fiú érzelmeitől, szerelmétől, illetve az egyéni tragédiáktól és az apák bűneivel való szembenézésétől. A berlini fiatalember, Robert kettős, horvát–német származását az elbeszélő önéletrajzi elemként szövi be, akit a szerb lány iránt érzett vonzalom indít el az önismeret és az énkép revideálásának útján. A tengeri szélségszél, bonanza, bonaca jelentését a regény tárgy ironikus konnotációkkal árnyalja. Ljubićot nem személyes okok teszik érintetté, inkább a származás és az újságírói, értelmiségi magatartás fordítja a háborús bűnösök hágai pere felé.

Gastarbeiter-story. Nicol Ljubić nemzedéktársa, Melinda Nadj Abonji (1968) is gazdasági migránsok leszármazottja, regénye pedig svájci, ex-jugoszláv Gastarbeiterstory. Magyar anyanyelvű, másodgenerációs bevándorlóként Svájcban német képzésben részesült, irodalmi munkásságát nem az örökölt, hanem a szerzett nyelven

kezdte meg, kulturális azonosságát tehát a német művelődés alakította. Mindkét író számára értékes gyermekkori élményanyagot képvisel a valamikori Jugoszláviában maradt nagyszülők, rokonok látogatása, az otthon maradtak szokásai, életvitele, mentalitása. Az elbeszélők más-más indíttatásból fordulnak az önéletrajzi fikció, a család- és fejlődésregény felé. A németországi és a svájci művek közös vonása azonban annak a közegnek és olvasóinak a megszólítása, amelyekben létrejöttek. Hasonló a két nyelv és kultúra közötti alaphelyzet és az az igyekezet is, hogy az elbeszélők virtuális érzelmi összefoglalást készítsenek a személyes és a családi múltnak arról a szakaszáról, melyhez részben közvetlenül, részben pedig közvetetten, felmenők által kötődnek. Némi oknyomozó igyekezet is felismerhető prózájukban, hisz sem a magyar, sem a német anyanyelvű író szempontjából nem sorsszerű az, hogy nem születésük vidékén nőttek fel, vagy hogy a német kultúra részévé váltak. A személyes és az életrajzi mozzanatok az előzmények megértésére irányuló figyelemmel együtt válnak az önértelmezés részévé.

A *Galambok röppennek föl* című díjazott műve jól tagolt, köznapi helyzeteket elbeszélő regény a Jugoszláviából kivándorolt magyar családról, melyben a múlt képrendszerét a nagymama elbeszélése teszi teljessé. Ő idézi fel unokáinak a második világháborús időszakot, az ötvenes évek megpróbáltatásait és a Titó-i rendszer ideológiai mechanizmusának működését. A nagyszülők sorsát és helyzetét meghatározó események vezettek később a szülők külföldre távozásához. Az előidő, a fél-múlt történeti forrásai az apa elvett utalásai, háborgása, elutasító megjegyzései, valamint a nagyszülők tanúságtétele is. Az idők által őrzött és átadott örökség, a rájuk jellemző szellemiség több ezredfordulós regényben hasonló rendeltetésű.

Ljubić és Nadj Abonji művei a felnövekvő fiatalok kételyeit artikulálják: a kettős kötődésű szereplők és az önéletrajzi elbeszélők számára nem elfogadható a szülők egzisztenciális kiindulópontú, feltétlen megfelelési kényszere, lojalitása az új közeghez. Az első bevándorló nemzedékek számára létföltételt jelentett az integráció, az e fázison túljutott, idegenben szocializálódott második generáció jóval kritikusabb a szülőkkel és a társadalmi környezettel szemben. A *Heimatroman*... ezt közvetlenül szóvá teszi, a *Galambok röppennek föl* zárzata pedig hatásosan érzékelteti az idegen környezet elfogadó magatartásának felületességét, színleltségét. A korai élmények, felismerések közé tartozik az anyanyelvi megszólalás szülői tiltása a svájci környezetben.

Az önkifejeződés és a nyelvhasználat problematikusságát a történet kilencvenes évekbeli szakaszában átszövi az ezredfordulós jugoszláv háborús trauma is. Az otthon maradtak veszélyeztetettek, vagy kényszerű migrációra kényszerülnek, amiből emlékezetes regényepizód bontakozik ki. Ildi kisgyermekként távozott Vajdaságból, szerbül nem tanult meg, nem alakulhatott ki benne a jugoszláviai hovatartozás tudata sem, a nemzedékéhez tartozó dalmát, szerb, horvát fiatalokkal pedig később csak idegen nyelven válthat szót. A Svájcba vetődő háborús menekült Daliborral nehézkes angol nyelvű párbeszéd folytatnak. A dalmát fiatalember közvetlenül érintett a horvátországi eseményekben, s noha a biztonságos körülmények között élő lány együttérző vele szemben, a különbség áthidalhatatlan marad közöttük. Nincs már

semmilyen közös jugoszláviai nyelv sem, melyen élményeik és tapasztalataik megoszthatók lennének egymással. A szülők nemzedéke még osztozott a közös múlton, nyelven és megértésen, az ezredforduló fiataljai számára mindez már nem biztosít kommunikációs közeget. A közös kultúrával együtt megszűnő artikulációs lehetőség egzotikus emlékfoszlányokban tárolja a lezárult korszakot.

Nyelvtől, múlttól megfosztott történetek. Kallódó, múltjától megfosztott idegen, egy beszélő nevű menekült valamelyik nyugat-európai nagyváros (talán Berlin) utcáit rója Terézia Mora regényében. Támadás áldozata lesz, fejsérülést szenved.

„Röviden: elveszítette a nyelvet. (...) Az amnézia gyanúja beigazolódott, nem emlékszik semmire, és ha elmondják neki, amit tudnak róla, hogy a neve Abel Nema, ebből és ebből az országból származik, valaha tucatnyi nyelven beszélt, fordított, tolmácsolt, udvarias-bocsánatkérő-hitetlenkedő mosollyal megrázza a fejét. Mindent ért, amit mondanak neki, normálisan, bár a többségnél lassabban mozog, és valamennyire beszélni is tud. A várakozásokkal ellentétben csupán egyetlen nyelvet, az ország hivatalos nyelve regenerálódott annyira, hogy egyszerű mondatokat ki tud mondani. (MORA 2006, 300.)

Két másik amnéziás férfi Helsinkinek utcáin kóvályog talajvesztetten: az egyik háborús sérült idegenként csöppen 1943-ban a finn környezetbe, a másik saját hazájában vált idegenné, fejsérülése megfosztotta az emlékezés képességétől, sem kilétére, sem hovatarozására nem tud rájönni. Hányattatásuk egyazon létállapot két változata: az első történetet egy olasz regény, Diego Marani *Új finn grammatikája* (2013), a másikat Aki Kaurismäki finn rendező *Múlt nélküli ember* (2002) című filmje tette emlékezetessé.

A nyelvrelejtés és az ön-elvesztés az új ezredév meghatározó művészeti témájának tűnik. A filmhősnek részben sikerül rekonstruálnia kilétét, mégsem érzi folytathatónak régi útját. Marani névtelen regényfigurája előtt, akit a katonai zubbonyába varrt S. K. betűk alapján Sampo Karjalainennek neveznek el, haláláig felderítetlen marad saját származása. Mora első regénye motivikus tekintetben rokonítható az említettekkel, művészi eszközeik, kompozíciós és stiláris megoldásaik tekintetében azonban alapvetően különböznek egymástól. Mindhárom műben kiemelt fontosságú a nyelvi képesség birtoklása, a problematikussá vált önazonosság, illetve az emlékezés képessége és az attól való megfosztottság amnéziás állapotának középpontba állítása. Christoph Parry *Aspekte von Heimat und Mehrsprachigkeit in der Literatur* című előadásában tágabb kontextus keretében foglalkozik az *Új finn grammatikával*. Az otthon és a többnyelvűség az irodalomban kérdéseinek tárgyalásához nyelvváltó és nyelvválasztó írókat, illetve a nyelvi identitást tárgyaló műveket jelöl ki. Marani regényei komoly nemzetközi érdeklődést váltottak ki, és több kritikusa szerint valódi európai szellemiségű alkotásokkal gazdagítja az olasz prózát. A kockázatos háborús feladatok, a katonai és orvosi frontszolgálat, kémkedés bonyodalmai, a nyelvi hajótöröttség mint azonosságvesztés bonyolult, fordulatossá tette a művet eredményezett. Marani központi kérdésnek tekinti a nyelvi kommunikáció problémáit, erről tanúskodik

a *L'ultimo dei Vostiachi* (*Az utolsó votják*, 2002) című regénye is.³ Mindkét mű a finnugor nyelvek valamikori és mai állapota, az indoeurópai nyelvektől való eltéréssük egzotikumja és a kiveszett, kihalt kis nyelvek történeti példázatossága iránti érdeklődés terméke.

Petri Friari dőlt betűvel szedett keretelbeszélése, a Prológus, majd az Epilógus tartalmazza az emlékezetvesztésben szenvedő ismeretlen történetének alapmotívumait és a közreadás indítékait:

„Ezt a kéziratot 1946. január 24-én találtam egy ládában, a helsinki katonai kórházban, egy tengerészszubbonnyal, egy S. K. monogramhímzéses zsebkeendővel, három levéllel, a Kalevala egy példányával, valamint egy koskenkorvás üveggel egyetemben. A szerző egy iskolai füzetbe, nehézkes, kezdetleges finn nyelven írta nyelvtani hibákkal sűrűn teletűzdelt szövegét; a leíró részek igeragozásokkal, finn nyelvtani gyakorlatokkal és a helsinki telefonkönyvből kivágott részekkel váltakoznak. (...) A tények ismeretében sikerült rekonstruálnom az elbeszélt történetet, melyet nyelvtanilag helyes formában újraírtam és tartalmilag helyreállítottam.” (MARANI 2013, 6–7.)

A Sampo feljegyzései és az ezeket átdolgozó orvos szövegeit a dőlt és az álló betűs szedés is elkülöníti egymástól. Független és mégis egymásra utalt szövegszölamok ezek, ahogyan a Finnországból származó, onnan anyjával fiatalon menekülésre kényszerült neurológus és az általa megmentett ismeretlen sérült sorsa is. A kettős személyes krónika lehetséges értelmezése szerint Friari mintha saját identitásának egyik felét ruházná át Sampora: az életmentés, gyógyítás, útra bocsátás, védelem alá helyezés cselekvéssorának nem csupán orvosi és etikai, hanem tudattalannul (vagy tudatosan) önrekonstrukciós elemei is vannak. Friari Sampo elesettségébe és önállóságának visszaszerzésébe részben saját nevelődéstörténetét is belevetíti, a tévedésből finnek vélt háborús áldozatba pedig saját apja sorsának és önmagának a rejtett körvonalait is. Ezért lehet még drámaibb az epilógusbeli fordulat, a felismerés, Sampo valóságos kilétének feltárása.

A regény elbeszélőjét, központi alakját, az eseménysor többi résztvevőjét és az olvasót is folyamatosan izgalomban tartja a halálos sérülését túlélő férfi kiléte. Emiatt sorolják a művet kritikusai a drámai thrillerek közé. S. K. valódi identitásának megállapítását Marani a férfi halála utáni időre és az epilógusszerű zárlatra bízta. A finn nem az ő anyanyelve, hanem az életét megmentő hamburgi finn–német Friarié. S. K. előtt a történet vége felé csupán egy dolog válik egyértelművé, az, hogy ő maga nem az, akinek Friari tartotta. Az S. K. iniciálé jelentésének rejtélyét a Helsinki ki-

³ “*The Last of the Vostyachs*, Marani’s latest book to be translated into English, isn’t as fantastical as *L’Interprete*, or as melancholy as *New Finnish Grammar*. The myth of linguistic origin blurrily put forth by Pastor Koskela is here taken to be true. Marani imagines an ur-language for Finnish and the other Uralic tongues which spread along the northern rim of Eurasia from Finland to the Laptev Sea. The book begins when Ivan, the last speaker of Vostyach, the ur-language, walks free from a Siberian work camp where he has been confined for twenty years.” (REYNOLDS 2012)

kötőjéből távozó Sampo Karjalainen hadihajó megpillantása fedi fel előtte. Az azonosságvesztés, az önkeresés és a nyelvfeledés némaságából való lassú visszatérés folyamatát tévedésnek és haszontalannak ítélve dönt arról, hogy beáll finn önkéntesnek és a frontra vonul oroszok elleni harcban.

„Mai felfogásban minden azonosságforma azon elbeszélések és történetek együttese, melyeket önmagunknak mesélünk, illetve amelyeket rólunk mesélnek. Ez az egyéni és a közösségi azonosságra is érvényes, minthogy az ember mint társadalmi lény a saját azonosságkonstrukcióit is a kollektív identitások narratív készletéből alkotja meg. Ezért szív be magába a feltételezett Sampo Karjalainen minden narratív anyagot, ami saját kilétéhez segítené, legyen az a Kalevala vagy a hadvezetés nemzeti propagandája. Kényszerűségből a finn válik egyetlen hazájává, ám valódi kötődés nélküli haza marad, mert a létesítendő azonosságtudatból hiányzik a kellő időbeli mélység és távlat.” (PARRY 2011)

Miből válogatnak tehát az egyes elbeszélők és regényalakok, hogy megalkossák saját történetüket, mi mindenkől szövi Friari Sampo múltját és jelenét, miből kreálja Sampo saját történetét és önmagát?

„A lelkésztlől kapott régi nyelvtan lapjaira így rakódott rá mintegy átlátszó rétegként az én személyes finn nyelvtanom, amely eklektikus, tarka elemekből tevődött össze, a mítoszok meséitől kezdve a bibliai olvasmányokon és a zsoltárokon át a katonai indulóig, a soumussalmi csata eseményeitől Olof Koskela Vaasában töltött gyermekkorának emlékeiig.” (MARANI 116–117.)

A múlt nélkül maradt világháborús áldozat történetének harmadik vonulatát Koskela, protestáns lelképásztor hosszú monológjai alkotják. Koskela kórházi szolgálatot lát el Helsinkiben, s az ápoltak között lel rá a furcsa idegenre, akit gondjaiba vesz, s próbálja visszatéríteni Sampo beszédképességét, újraalapozni nyelvi ismereteit. Gianni Angelini szoros egymásrautaltságban szemléli az újraalapozás két síkját, a nyelvelsajátításért tett erőfeszítést és a Sampo Karjalainen önonazonosságának feltárásáért folytatott küzdelmet, akinek érzelmi emlékezete nélkül az idővel összefűzött szavak csak beszédfoszlányok lehetnek. *„Mégsem a szavak oszlatják el e hajótörött életét borító homályt, hanem egy fantomszerű hajó megjelenése, ami rendkívüli sorsot mér ki erre az egyszerű emberre és belesodorja őt az oroszok elleni harcba. A neki adományozott téves névvel esik el 1944-ben anélkül, hogy tényleges azonosságát visszakapta volna.”* (ANGELINI 2003) Friari a regényepilógusban tartogatja számunkra a Sampo halála után felderített tény közlését: Sampo nem a finn Sampo volt, hanem Massimiliano Brodar német kém, akit titkos feladata vezérelt Triesztbe. A meggyilkolt finn matróz zubbonyának megszerzése elrejtőzését szolgálta csupán, s minthogy életveszélyes sérülésekor ebben találták meg, kezelőorvosa tévedésből finnek vélte.

A *Raamattu* a Biblia finn neve, a fogalom előtörténetében pedig orosz, görög elemek is szerepelnek: *„A Biblia finnül Raamattu, vagyis Nyelvtan. Az élet szabályok összessége. A szabályon túl van a hiba, a meg nem értés, a kárhozat.”* (FEJES 2013) Ez lehet regénycím közvetett magyarázata is. Marani a könyvmetaforák sorát gazdagítja, hisz nem finn grammatikát, hanem olasz regényt olvasunk. A Bibliát

mint összefoglaló alpművet a történetben a *Kalevala*, a nemzeti tapasztalat, képzetvilág, nyelv és világtudás foglalata helyettesíti.

Marani és Mora fikcióját átszövik a nyelvvel összefüggő reflexiók. Abel Nema „néma belső monológja” ironikus nyelvfilozófiai traktátus:

„Sokáig, alaposan és himnikusan beszélek a nyelvről, amely a világ rendje, zenei, matematikai, kozmikus, etikai, társadalmi, a legnagyobbabb színlelés, ez az én szakterületem. (...) Ezennel a translációt kommunikációként, a kommunikációt interakcióként, az interakciót cselekvésként definiáljuk. Így a fordítás, amennyiben szándék rejlik mögötte: cselekvés. (...) Egyedül az anyanyelvem képessé tesz arra, hogy körülbelül két tucat dialektust különböztessen meg, néhányuk önálló nyelvként definiálja magát, mert gyakran már egyetlen kifejezés egyetlen nüansza teljesen más világra nyílik. Nekem mindegy, én ebből nem csinállok kabinetkérdést. A kajkavicát éppen olyan jól beszélem, mint a csakavicát, a stokavicát vagy az ijekavicát, és számomra mindegyik egyenértékű. Meg tudnám tanulni a világ valamennyi falujának dialektusát. Amelyek még léteznek, és amelyek már nem.” (MORA 2006, 279.)

„Már kezdtem elég tűrhetően megértetni magam. Ragozott alakjukban tanultam meg a szavakat, minden esetben külön-külön, és amikor nem tudtam összekapcsolni őket, megelégedtem azzal, hogy ömlesztve kimondtam őket, és igyekeztem a mondat szerkesztés hiányát gesztikulációval és intonációval kitölteni. Ennek ellenére a finn nyelv – bár még nem voltak szilárd partjai – lassanként kivájt magának valami medret agyam omlékony homokágyán (...) kitapogattam a különböző jelentések határait. De a szorongató érzés, hogy semmit sem tudok a múltamról, nem hagyott nyugodni.” (MARANI 2013, 140–141.)

Nyelvváltás, nyelvfelejtés. A jelenkori regény meghatározó vonásainak elemzéséhez közép-európai kétnyelvű és balkáni migráns, posztmigráns nyelvváltó prózaírók angol és német nyelvű műveire, valamint a nyelvvesztés kérdésének szentelt olasz műre támaszkodtam. A műveket poétikailag a történeti, az egyéni és a közösségi tapasztalat önéletrajzi, a biográfiával érintkező változatai, a fejlődés-, kor- és a családtörténeti elemeket vegyítő, valamint a tények síkjának és a megélt életanyagnak a metszéspontjában szituált művészi beállítottságok jellemzik. A hangvétel, látás- és beszédmód tekintetében a változatok a szellemes iróniától és öníroniától a távolságtartó, a megrendítő egyéni és közösségi traumákat fegyelmezett tárgyiassággal kezelő magatartásig ívelnek. Függetlenül attól, hogy az európai vagy az amerikai kontinens nyelvi közegei biztosítottak-e új otthon a nem ott született pályakezdő írók számára, fikciójuk a 20/21. század fordulójának alapvető kérdéseit artikulálja. Az üldöztetés, háború, esélytelenség, kiszolgáltatottság, közegeváltás, idegen világ, új kezdés, nyelvváltás, nyelvfelejtés, új önazonosság kialakítása: mindez folyamatos újraértékelések által válik a művészi forma és a fikcióteremtés forrásává. Az európai kontinens az elmúlt évtizedekben gazdag historikus repertoárt kínált fel ahhoz, hogy a század- és ezredfordulót törések, változások, egzisztenciális fordulatok sorozataként leltározhassa a személyes és a közösségi emlékezet. Egyes környezetek kíméletesebb, mások kockázatosabb körülményeknek voltak kitéve. Hogy mindennek

esztétikai tekintetben is hiteles nyoma marad a jelenkori fikcióban, az nagymértékben az említett régiók világgá ment írói létélményének és a nyelvváltó próza művészi értékeinek köszönhető.

BIBLIOGRÁFIA

Hivatkozott művek

HEMON 2013

HEMON, Aleksandar: *The Book of My Lives*. Chicago, Farrar, Straus and Giroux, 2013.

HEMON 2000

HEMON, Aleksandar: *The Question of Bruno*. Chicago, Nan A. Talese, 2000.

LJUBIĆ 2006

LJUBIĆ, Nicol: *Heimatroman oder Wie mein Vater ein Deutscher wurde*. DVA, München, 2006.

LJUBIĆ 2008

LJUBIĆ, Nicol: *Zavičajni roman ili kako je moj otac posato Nijemac*. Nenad Popović ford. Zagreb, Duriuex, 2008.

LJUBIĆ 2010

LJUBIĆ, Nicol: *Meeresstille*. Hamburg, Hoffmann und Campe, 2010.

LJUBIĆ 2014

LJUBIĆ Nicol: *Bonaca*. Sándorfi Edina ford. Budapest, Tarandus Kiadó, 2014.

MARANI 2000

MARANI, Diego: *Nuova grammatica finlandese*. Milano, Bompiani, 2000.

MARANI 2013

MARANI, Diego: *Új finn grammatika*. Lukácsi Margit ford. Budapest, Park Kiadó, 2013.

MORA 2002

MORA, Terézia: *Alle Tage*. München, Luchterhand, 2002.

MORA 2006

MORA, Terézia: *Nap mint nap*. Nádori Lídia ford. Budapest, Magvető, 2006.

NADJ ABONJI 2010

NADJ ABONJI, Melinda: *Tauben fliegen auf*. Salzburg–Wien, Jung und Jung, 2010.

NADJ ABONJI 2012

NADJ ABONJI Melinda: *Galambok röppenek föl*. Blaschtik Éva ford. Magvető, Budapest, 2012.

STANIŠIĆ 2006

STANIŠIĆ, Saša: *Wie der Soldat das Grammofon repariert*. München, Luchterhand, 2006.

STANIŠIĆ 2008

STANIŠIĆ, Saša: *Hogyan javítja a katona a gramofont.* Farkas Tünde ford. Budapest, Szó Kiadó, 2008.

Szakirodalom

ABADŽIĆ 2006

ABADŽIĆ, Maja: Trijumf imaginacije nad užasom rata (<http://www.sic.ba/oznaka/trecibroji/>) 2006. 06. 10.

ANGELINI 2003

ANGELINI, Gianni: Nouvelle grammaire finnoise. *Le Matricule des Anges*, 043. 2003. http://www.lmda.net/din/tit_lmda.php?Id=15929 (2004. 10. 12.)

FEJES 2013

FEJES, László: A nyelv nélküli ember. *Nyelv és Tudomány*, 2013. aug. 29. 314.

KEUSCHNIG 2006

KEUSCHNIG, Gregor: Saša Stanišić: *Wie der Soldat das Grammophon repariert.* <http://www.begleitschreiben.net/sasa-stanistic-wie-der-soldat-das-grammophon-repariert/> (2006. 10. 30.)

KLEIN 2013

KLEIN, Julia M.: *Review: „The Book of My Lives” by Aleksandar Hemon.* http://articles.chicagotribune.com/2013-03-15/features/ct-prj-0317-book-of-my-lives-aleksandar-hemon-20130315_1_lazarus-averbuch-hemon-first-lazarus-project (2013. 05. 10.)

LEVY 2014

LEVY, Michele: *The Book of My Lives.* <http://www.worldliteraturetoday.org/2014/january/book-my-lives-aleksandar-hemon#.VQxtEY6G8Zc> (2014. 02. 11.)

MÁRQUEZ 2003

MÁRQUEZ, Gabriel García: *Azért élek, hogy elmeséljem az életemet.* Székács Vera ford. Budapest, Magvető, 2003, 5.

PARRY 2011

PARRY, Christoph: *Mehrsprachigkeit in der Literatur* http://www.kas.de/upload/themen/deutschesprache/Vortrag_Parry_2011.pdf (2012. 01. 02.)

REYNOLDS 2012

REYNOLDS, Matthew: Der Jazz des Linguas. *London Review of Books*, 34. 21. 2012. 11. 08. <http://www.lrb.co.uk/v34/n21/matthew-reynolds/der-jazz-des-linguas> (2013. 02. 03.)

SIMIC 2014

SIMIC, Charles: *A Masterful Storyteller Between Worlds.* *The Book of My Lives by Aleksandar Hemon*, *The New York Review of Books*, 04.12.2014. (2014. 12. 30.)

VON OSWALD–SCHMELZ–LENUWEIT szerk. 2009

VON OSWALD Anne–SCHMELZ, Andrea–LENUWEIT, Tanja (Hrsg.): *Erinnerungen in Kultur und Kunst. Reflexionen über Krieg, Flucht und Vertreibung in Europa*. Bielefeld, Transcript Verlag, 2009, 10–11.

WALKOWITZ 2006

WALKOWITZ, Rebecca L.: The Location of Literature: The Transnational Book and the Migrant Writer. *Contemporary Literature*, Vol. 47, No. 4 (2006), 527–545.

INVOKÁCIÓ

TVERDOTA GYÖRGY

József Attila sok verset írt valamilyen alkalomra. Lehet, hogy meglepő lesz, amit mondok: az egyik ilyen alkalmat Jézus születése vagy a kis Jézus ünneplése szolgáltatta számára. Ismerünk tőle olyan fiatalkori darabot, amely a *Karácsony* címet viseli, s amely ünnepi áhítatot áraszt: „Fölöttünk csengőn, tisztán énekel az ég.” Akad közöttük társadalmi láttelel, mint a *Betlehem*, amely az ünnep dalát: „Mennyből az angyal! – zeng őt atyafi”, meglehetősen ironikusan kezeli. De vidám, kedves, játékos hangot is meg tud ütni, mint a nemrég elhunyt unokahúga, Makai Zsuzsika születésére írt *Betlehemi királyok*. „Úgy hallottuk, megszületél, / szegények királya lettél” – fordul Gáspár király a betlehemi kisdédhez. De a sorozat nem fejeződik be a költő radikális baloldali fordulata után sem, amint ezt a valószínűleg 1932 végén született *Invokáció* című verse bizonyítja. 1936-ban, élete utolsó karácsonyára nem verse született, hanem egy József Attila életét modellül választó Móricz-novella címe hirdeti, mit jelentett a *Nagyon fáj* költője számára 1936 végén a keresztény világ nagy örömnépe: *Karácsonykor jobban fáj*. Ez a fájdalom végül legyőzte őt: a következő karácsonyt már nem érte meg, a várakozás heteiben úgy érezte, neki már nincs csoda, amire várnia érdemes lenne, és önként vetett véget életének. Talán ez a tragikus válasz az, ami karácsony-köszöntőit kissé zárójelbe tette.

Jézus születésére, a Megváltó eljövetelére várakozó versei közül most az *Invokációt* érzem a legizgatóbbnak: a költő halálára és a téli örömnépre ennek a rejtélyes, nyugtalanító költeménynek a felidézésével szeretnék emlékezni. Hogy mi teszi ilyen izgatón rejtélyessé ezt a művet, a harmadik strófa első négy sora jól szemlélteti: „Óh hogy fetreng a nagy este! Erdős öléből sötéten dől a vér. / Az orvos szerint százhusz milliónak nem jut egy falat kenyér. / Ama százhusz millióban, mely a hold-zsupp földte ölban rongyaiba váj, / Megszületett az a Gyermeke, kit nem véd sem Isten, sem Király –.” Az első sor vöröslő téli naplementét fest, amelyre mintha az asszonyi vajúdás, a kinnal történő gyermekszülés képe másolódna rá. A második sor a százhusz millió éhezőt idézi föl, akiből származik, és akikért majd feláldozza magát a Gyermeke, akit a negyedik sor szerint „nem véd sem Isten, sem Király”. Ez az utoljára idézett tagmondat világítja meg, hogy a vers refrénje: „Énekelni oly nehéz itt, énekelj a munkások dalát!” melyik dalra utal. A munkásmozgalom himnuszáról, az *Internacionáléről* van szó, annak két sorára játszik rá az *Invokáció*: „Védmező nincs felettünk, / se Isten nem véd, se király!”

A Megváltó, akire a vers beszélője vár, a szegények, éhezők, az ölban elszállásoltak Jézusa, a proletár kis Jézus, a „piros kisdéd”, akit a *Külvárosi éj* vasöntője álmodik az ércformákba. Nem új dolog a munkásmozgalomban az öskeresztény és a kommunista eszmék rokonítása, legfőljebb az érett József Attila költészetében

jelentőségteljesen újszerű mozzanat ez, amely nemcsak a *Külvárosi éj*ben, de *A város peremén*ben is megjelenik, a „föl a szívvel”, a „sursum corda” buzdításában. A kétezer éves és a fájdalmasan aktuális, a munkásság programja és az egyetemes, örök szegénység ügye kapcsolódik tehát össze ebben a képletben. Karácsonyi üzenetének felidézésével ma is az *Invokáció* szerzőjének az emlékét bontjuk ki az ideológiai tömbrehabilitáció kozmetikázása mögül, aki műszerét, a szót az újra kitermelődő szegények, a még mindig „éhes proletár” érdekében emelte föl.

A vers különössége távolról sem merül ki ebben a paradox keresztényi öskommunista üzenetben. Ha lehet, ennél még inkább megszólítja a mai olvasót a vers hőséne a beszédhelyzete, amelyet a kezdő sor már felvázol: „Énekelni oly nehéz, hol kíváncsi szemek figyelnek.” A sor első fele ünnepélyes, emelkedett hangütésű: „Énekelni oly nehéz...”, a második fele hétköznapi, banális szituációt idéz: „kiváncsi szemek figyelnek.” Nyilvános helyen vagyunk, ahol jelen van egy zárt szubkultúra, az *Internacionálét* éneklő, politikailag egységes munkásközösség, és jelen vannak e közösséghez nem tartozó, közömbös, sőt talán barátságtalan, fölényes, gunyoros személyek: polgárok, értelmiségiek, bohémek. Ismerjük ezt az élethelyzetet. Részt veszünk egy közösségi szertartásban, ahol számítanak teljes odaadásunkra, és közben magunkon érezzük a kívülállók fürkésző, vizsgáztató, talán meglepett tekintetét, akik nem osztoznak velünk az ünneplő, gyászoló, emelkedett vagy megrendült hangulatunkban. A helyzet akkor különösen érzékeny, ha mi egyúttal valami módon beletartozunk ebbe a kívülálló, hűvösen szemlélődő közösségbe is, s részt vevő, elkötelezett énünket egyúttal ezzel a külső szemmel is látjuk. Pontosan tudjuk, mint vélekednek rólunk a „kiváncsi szemek”. Választanunk kell: átadjuk-e magunkat a külső tekintettel talán nevetséges, szánandó, mindenesetre esendő közösség belső értékrendjének, vagy restelkedünk, amiért kívülről e közösség részeként ítélnék meg bennünket.

A lírai én láthatóan ilyen szituációban találja magát. A vers címe, *Invokáció*, minden bizonnyal erre utal. Szó szerint fohászkodás a Múzsához, hogy legyen bennünk erő elmondani azt, amire elszántuk magunkat, de itt fohászkodás, erkölcsi erő összpontosítása és a hozzánk hasonló társak erre történő biztatása történik, hogy teljes figyelmünkkel és odaadásunkkal álljunk helyt a közösség együttes fellépésében, a gunyoros külső tekintetek keresztüzében is: „Mégis, elfogódva bár, / Fújd el dalod, zengd a munkások dalát.” A dal eléneklése csak külső megnyilvánulása annak a parancsnak, hogy a szertartásban résztvevő megnyíljon az őt körülvevő kisközösség felé: „Nyisd meg szived” – szólítja fel magát és társát az éneklő. Nem elég énekelni, közösséget is kell vállalni. Nem tudom, milyen konkrét élethelyzet hívta elő ezt a fohászkodást, amelynek tárgya: felhívás arra, hogy a munkásközönsséggel együtt énekeljük el az *Internacionálét*. Valamilyen nagygyűlésen vagyunk? Egy előadáson veszünk részt, ami énekléssel kezdődik? Nem tudhatjuk, és ez ma már valóban mellékes.

A lényeg az, hogy a lírai én választás elé kerül: kivel vállaljon közösséget? Milyen irányban induljon el? A munkások felé? A százhusz millió felé, akinek nem jut egy falat kenyér? Vagy maradjon kívül? Álljon be a „Hölgyek, urak, ismerősök” közé? Mosolyogjon rájuk, „mint barát?” Az előbbiektől nem várhat semmit, ellen-

kezőleg: ők várnak tőlünk segítséget, támaszt. Az utóbbiak? „Rájuk vagy utalva” – mondja ki a vers azt az egyszerű tényt, az önzés szempontját, ami százból kilencvenkilenc embernek segít a döntésben. De a mérleg helyrebillentéséhez hozzájárul egy döntő belátás, amelyet a lírai én tud vagy tudni vél a figyelő kíváncsi szemek gazdáiról: „Ez itt körül mind ellenség, gondold meg jól, az nyugalmat ad.” – Majd hozzáteszi: „rebbentsd meg a kíváncsiak gúnyos csapatát.” A megfontolások ugyan korántsem mellékesek, de ami dönt, az a szív: „Ismered a modern pszichológiát, – / Szíved elől nincs menekvés. Énekeld a munkások dalát!”

Van azonban a versnek még egy elgondolkodtató részlete. A kíváncsiak gúnyos csapatáról, a hölgyekről, urakról, ismerősökről olvassuk: „S mintha néznének egymást ablakon át / – Csörrenjen meg az az üveg! Énekeld a munkások dalát!” Vajon miért kell, hogy az üveg megcsörrenjen? Ez a történet József Attilánál majdnem mindig a lázadással függ össze. Olykor egyéni lázadással, mint a *Koldusokban*: „Egy kirakatot még ma betörök!” Vagy valamilyen elemi szükséglet sürgető kielégítésének vágyával: „mint déligyümölcs-kirakat üvegét / öklével a vágy ha bevágja.” Néha pedig a kollektív lázadás része az ilyen deviáns magatartás: „kirakat üvege-idő – – / Hol az az éles szélű kő? / Hol az a fagyos vasdarab? / Vágd bele! Zúzd be! Lépj belé!...” Nincs mit szépíteni rajta: József Attila logikája a harmincas évek elején a lázadás logikája volt.

Csak hogy 1932 vége felé, az *Invokáció* keletkezése táján, a *Téli éjszaka* születése idején változik a kép. A katasztrófális fordulat, a nácik győzelme Berlinben, az illegális kommunista párt verdiktje a költő kizárásáról Budapesten még nem következett be, de a téli alkony képe feltűnően komor, balsejtelemmel telített hangvételű: „Tekints körül e tört síkon, melyre kövér falkában épp betör a homály. / Nincs ideje a vigadásnak, ládd, a nap is feldöntött pohár.” A lázadás lendülete félbemarad, eljön az eszmélet ideje, a megfontolás, az újragondolás válik aktuálissá. A Babits Mihályhoz forduló [*Magad emésztő...*] néhány hónap múltán, 1933 tavaszi hónapjaiban már ennek az újragondolásnak a következtetéseit vonja le: „Most már értelek.” – mondja a polgári költőnek. Nincs lényegi különbség a „kíváncsi tekintetek” gazdái és „a hold-zsupp földte ólban” tengődő éhezők között: „Igy él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is meg én is.” Aki néhány hónapja azzal nyugtatta meg magát, azzal oldotta elfogódottságát, hogy „Ez itt körül mind ellenség”, hamar belátta, hogy akit ellenségnek vélt, az lehetséges szövetséges volt: „Pörös felek / szemben álltunk, de te szintén / más ügyben, más talaj felett / tanuskodtál, mint én.” Az ablaküveg csörgése az *Invokációban*, bármilyen okból következett is be, lehet, hogy azt a szigetelő réteget törte szét, amely megakadályozta, hogy a „hölgyek, urak, ismerősök” egyikében-másikában felfedezzük azt a társat, akivel lehet, hogy mégiscsak összetartozunk: „Világomon, mint üvegen át / hallgattam új álmod madara dalát. / Azt hittem, annyi az ének, / amennyi a magány üvegének / vastag tábláin átszüremlik.” Bizonyos, hogy az *Invokáció* születése táján, esetleg kicsivel később az üvegtábla összetörése immár nem a forradalmi lázadás cselekedete volt, hanem a magány üvegének, az egyetemes szenvedés más alanyaitól elszigetelő hangfalnak a lerombolását jelentette.

Mit változtat a vers e részletének ilyen vagy olyan irányú értelmezése? Semmit és nagyon sokat egyszerre. Semmit, mert József Attila szolidaritás vállalása az éhező százhusz millióval eztán sem változott meg, leküzdve elfogódottságát, a munkások dalát eztán is együtt énekelte velük. Ugyanakkor nagyon sokat, mert képessé vált „a kíváncsiak gúnyos csapatától” megkülönböztetni azokat, akik ha más ügyben is, de hozzá hasonlóan vállalták a tanúságtételt.

Az *Invokáció* különösségét az adja, hogy határon áll, határt jelez. A költő 1932 végén eljutott érett költészete első szakaszának csúcspontjára. Forradalmi, lázadó líráját, ha a bizonytalan keltezésű, vagy 1932 őszi vagy 1933 tavaszi születésű *A város peremén* című ódát tekintjük a végső magaslatnak, változatlanul nem folytathatta. 1932 karácsonyán elindult egy olyan úton, amely költőként, ha lehet, még magasabb csúcsokra juttatta, de amely szakadékba is vihette volna. Az *Invokáció*, ez a forradalmi karácsonyi köszöntő ezen a kockázatos ponton áll. Nem sorolják a költő nagy versei közé, amit folyton idéznének vagy szavalnának. Valóban nem tartozik közéjük. Ehhez túlságosan zsúfolt, túlságosan széttartó elemekből tevődik össze, túlságosan sokféle sugallatot tartalmaz, amelyek nincsenek eléggé összehangolva. Noha a kolozsvári *Korunk* közölte, mintha félkész termék lenne. Mégis úgy gondolom, hogy egyfajta nagyság nem tagadható meg tőle. Hű tanúságtétel arról, hol tartott József Attila költőként, gondolkodóként fél évtizeddel a halála előtt.

SZABÓ MAGDA, A HIÁNYZÓ FOLYTONOSSÁG

V. GILBERT EDIT

Kabdebó Lóránt nem egyszerű irodalmár.

Bizonyára sok kolléga köszöntőjében ott lesz annak az alkotónak a neve, akinek kapcsán hihetnénk a fenti állítás inverzét. Én azonban másról írok itt és most. A másik Szabóról, ahogy ő is említi több helyütt. Arról a magyar írónőről, akiről Kabdebó Lóránt monográfiát kezdett, mértékadó, megkerülhetetlen tanulmányokat jegyez s kutatja életművét. Monográfiája címszavai ihletőek, hozzájuk fűzöm én is kommentárjaimat – lábjegyzetben, főszövegben, folyamatosan motiválva, kísérve általuk.¹

Szabó Magdáékhoz fűződő kapcsolata tanúság az íróházaspárról. E szoros ismeretségről tudva csodálkozott el az olvasóközönség azon, amikor a 2011-ben publikált *Liber Mortis* előkerülésekor Kabdebó elismerte: ő sem tudott ennek a túlvilágba címzett, fiktív, ám nagyon is valóságos levélsorozatnak, sajátos naplónak a meglétéről, s osztozik megrendülésünkben.²

¹ KABDEBÓ 2002

² KABDEBÓ 2011: „Felhívtam orvosnő barátónket, akinek a karjai között halt meg. Meg kellett kapaszkodnia. Sejtelve sem volt minderről.

Pedig kései barátságunk – ha annak merhetem nevezni – éppen Szobotka Tibor égisze alatt született. Második rádiós sorozatomban kértem részvételét. Egy-egy műalkotás titkairól faggattam az általam ismert és becsült írókat. 'Költészet és valóság' címet adtuk a rádióban, utóbb *A műhely titkai* címmel jelent meg kötet alakban. Kért, a vele való beszélgetést halasszuk, mert sürgősebb lenne Tiborral élete főművéről, a *Megbízható úriember*ről készíteni egy emlékezést. Ha rá tudom beszélni. Mert nagyon beteg, és már életkedve sincs. Boldogan vállaltam, hiszen átvettem magam is szuggesztíóját: Magda hagyományos író, beletartozik a magyar próza fő vonulatába, Tibor ellenben az a különlegesség, aki nemcsak esszéistaként ismeri az európai próza legújabb eredményeit, mint mondjuk Németh László vagy maga Szabó Magda is, hanem saját alkotói módszerébe is fel tudta szívni ezt a sajátos intellektuális viszonyulást az önmagára való visszafigyelést szöveggé alakító tudatregény és a valóságot ironikus távolságtartással feldolgozó szórakoztató világbemutató módszereinek egyesítésével. Ízig-vérig modern író, aki ugyanakkor mindennapjaink életének zөгzүgос rejtelseiben is otthonosan mozog. Hányszor hallottam Magda szavaiban a különbségtevést: Tibor az igazi modern, engem most is megértene, őt majd a jövő fogja igazolni. Amikor pedig Szobotka halála után mindenki meglepetésére kezdte kiadni a fiókban maradt valahai regényeit, megbeszéltük, írok egy nagy összefoglaló tanulmányt ebben a szelvényben férje írói művészetéről. Újholdas barátai háta mögött mosolyogtak, sajátos gyengéjének tartották a halotthoz visszakötő kapcsolódását, majdhogynem azt sugallták, Magda maga követi el ezeket a szövegeket. A magam részéről annyira megmerültem a Szobotka-írások sajátosságainak ismeretében, hogy mindezt képtelenségnek tartom. Meggyőződésem: egy elfeledett, félreállított, jellegzetes tehetséget képviselő magyar prózáiról fedezett fel halála után szerető felesége. Az utókor hálája és köszönete érte.”

Szabó Magda halála után több levélgyűjtemény is megjelenik, a *Für Elise* nagyon várt és régóta beharangozott folytatása azonban nem készült el, csak részleteiben. A szerzőnő évtizedek óta ígéri, de más anyag és téma, *különféle*, ettől eltérő daimonok foglalkoztatják s készítenek megnyilvánulásra. A Szobotka-hagyaték, filológiai, irodalomtörténeti tanulmányok, esszék, műfordítások, versek és drámák. S verses mesék, meseregények, képes mesék, verses képeskönyv, ifjúsági regények. Az ötvenes években intenzíven dolgozik e műfajok egy részével, s szólal meg ilyen regiszterekben, amikor egy évtizedes hallgatásra ítéltetett szépíróként.

„Költőnek indult, regényeket csak a hallgatás éveiben kezdett írni az asztalfióknak. A költő tanította írni a prózaírókat. Lényeges tapasztalatot adott át: az alanyi részvételt minden témában, de annak tudatosítását is, hogy minden egyéni sorsot egyben viszonyítani is kell. Mindenki története egyben ismétlődés is. »Azt hiszem, általános tévedés, hogy akármelyikünk is eredeti, soha nem látott, egyedi jelenség, legfeljebb nem ismerjük elődeinket, és nem találtuk meg még a kapcsolat dokumentációját. [...] Valamennyien megjelentünk részleteinkben vagy kifejezési formánkban, avagy tematikánkban korábbi századok megfelelő alkotói között, csak nem ismerjük az öregapáinkat.«³

Családtörténeteket sző majd a továbbiakban is, fiktív, regényes életrajzokat ír más-más megvilágításban, át- és átszerkesztve a valót. Hihetnénk, ismerjük az életrajzi alapokat, ő azonban, mint a posztmoderneknak, játszik velünk, változtatva szövegről szövegre a biztosnak egyre kevésbé tekinthető élettényeken, féltestvéren, barátnőn, nevelt testvéren, annak sorsán. Önéletrajzi ihletésű regényei kirajzolják az életrajzi alakot, ám a részletekben soha nem lehetünk biztosak, alanyi megszólalásaiban is tréfát űz velünk. Nem mindig az vagyok, akinek hisztek, incselkedik velünk. Elárulja valahol: az *Abigél*-ben is ott rejtőzik. A jelölt titkokon, előbb-utóbb kiderülő rejtélyeken (ki is Abigél, szereti-e Ginát Kuncz Feri, miért zárja őt ide apja, látják-e még egymást) túl ott lapul egy jelöletlen metaleptikus titok Zsuzsanna alakjában. Zsidó növendékeket mentő nevelőként kicsit ő, a frissen diplomázott Szabó Magda is megbúvik benne, aki néhány évig még alföldi városokban tanít, s a háború szörnyűségeitől diákokat próbál megóvni.

Szabó vezetéknevű regényhősöket csempész több művébe, akiknek alakjával, sorsával, karakterével nem feltétlenül érintkezik az önéletrajzi tartalom. A *Mondják meg Zsófikának* Szabó Mártájának biográfiai ihletéséről Kabdebó Lóránt tud valamit a szerzőtől, aki nyilatkozott neki egy rádióműsorban a mű fogantatásáról.⁴ Ez a tanárnőfigura életét az iskolának szenteli, nem akar elszakadni a gyerekektől, akiknek részt vesz az életében, féltő gonddal követve sorsuk alakulását iskolában és családjukban egyaránt. Érti, méltányolja és szereti Nagy Zsófit, s próbál nem neheztelni annak anyjára a kevésbé empatikus viszonyért, ami saját lányához köti. Szakmai, iskolai és magánéleti szálak szövik át ezt a regénybeli kapcsolatrendszeret Az őz sze-

³ KABDEBÓ 2002, 192.

⁴ KABDEBÓ 2002, 186.

replőgárdájának világához hasonlatosan. Márta együtt nő fel és jár egyetemre Zsófia és más tanítványok szüleivel, a kislány anyjával még képzettségük, foglalkozásuk is egyezik. Tanárok, s az anya, Judit iskolai, tanítási gyakorlat nélkül elméleti kutatóvá válhatott az Intézetben. Lehetséges ez? Az intézményi köznevek nagybetűs használata némileg modorossá teszi a szöveget, ami poentírozástól, didaktikusságtól sem mentes, ám összességében a többi réteg: a társadalmi környezetbe ágyazott fordulat, izgalmas cselekmény s a karakterek rajza vállalható ifjúsági irodalommal teszi. A mű végére fordul a kocka, a cselekmény egy pontján Juditot iskolába helyezik, ráadásul Márta helyére, aki eztán már pedagógiai tanulmányokat írhat „Főokosként” az „Intézetben”, kamatoztatva jártasságát a gyerekek komplikált családi viszonyaiban. Nem fülkét hozza a foga, nem értékeli nagyra ezt a munkát, aztán legvégül mintha mégis ráállna. (Miért? Revans? Fontosságtudat? Hiúság? Segíteni vágyás a pedagógiai szakirodalom magaslatából?) Életközelsége, emberismerete, kitartó, figyelmes kíváncsisága, gyerekcentrikussága révén rájön, miért is jár a kislány egész nyáron át az alagsorba a beteg portáshoz. Arra a rejtélyre is megoldást talál, hogy Zsófi miért tartóztatja fel, tartja vissza annak múzeumi munkahelyén keresztapját. Összeáll – s csak a tanárnőben, aki tényleg odafigyel a gyerekek minden rezdülésére – a kép. A férfi disszidálni akar egy társnőjük, Dóra nővérével. Magát Dórát is (akinek a nővére a gyámja) magukkal rántaná így. Zsófi anyja semmit nem sejt, nem ért, nem vesz észre. Magával, friss gyászával, boldogtalanságával s szégyenével van elfoglalva, hogy kevésnek bizonyul a munkahelyén. A tanárnő érzékenyebb, ért a gyerekekhez, tud olvasni a lány viselkedéséből. Ő érzi magát valamiképpen Zsófi anyjának, haragszik a vérszerintire, aki nem méltányolja, s középszerűnek véli a különleges egyéniségű, öntörvényű, titokzatos gyereket. Ő ellenben szeretné megfejteni. Izgalmas találynak tartja, hogy mikor miért erősödik, majd lanyhul a figyelme, min gondolkodik el éppen, min fantáziál, miből áll belső világa. A tanárnő életét ez teszi ki. Szeretné megérteni és segíteni a sokszor a felnőttek miatt megoldhatatlanul nehéz helyzetben lévő tanítványait. Dühöng, hogy a rengeteg speciális szituációra – és főleg ilyenek vannak: amikor a gyerekeknek nincs valódi gondozója, s akihez formálisan tartozik, elérhetetlen – nincs recept, nem foglalkozik ezzel a pedagógiai szakirodalom. Férfi kollégájára, Hidas Jóskára sem neheztel (akire munkahelyi ügyekben mindig számíthat, s akivel viszonyuk erősen baráti és bizalmi), amikor kiderül: egy tanítványuk nővérének udvarol, mégsem neki... Amint a Szabó Magda-regények nagy részében, itt sem jelentős a nemiség szerepe. Zárójelbe tétetik. Elfajtotva, áttételesen, sóvárgás, álmodozás formájában van jelen sok helyütt. Márta mintha nem foglalkozna saját nőiességével.⁵ Túl könnyen engedi el (alig kifejezett, szégyenlősen sejtetett, folyton elhessegetett, belső monológba rejtett) reményét a férfit illetően. Nem

⁵ „Azért most már ő sincs vasból, öregszik. Mennyi minden zsúfolódott ebbe a napba, nem csoda, ha kimerült. Mi benne az a lázas iparkodás, hogy mindent rendbe hozzon, lehetőleg még ezen a napon? Olyan, mint aki a halálát várja, s mindenről intézkedik, ne maradjon már tennivaló az örökösökre. Holnap még a Dóra elvált szülei, aztán tárgyalás a szabadsághegyi gyermekotthonnal, és mindent elintézt, amit maga elé tűzött. Alkonyodik. Ezek azok az áttetsző, hosszú, sokáig világos, nyári napok. Ma csak gyümölcsöt fog vacsorázni,

aludttejet. Fáradt, pedig valaki még jön, ismerős lehet, ha Székely felengedte, talán valamelyik szülő. Ő azért elindul, kísérje el, ha beszélni akar vele, fülledt már idebenn, majd lenn leülhetnek a téren.

Be is zárja a tanárit, elég volt már a mai napból. Kilépett a testületiből, vitte a táskáját is, hogy ne kelljen sokáig magyarázkodnia, aztán mégiscsak megtorpant a küszöbön, mert az irodaajtó előtt Judit állt. Vele sajnos nem lehet leülni a téren, inkább ismét kinyitja az ablakokat, s bevezeti az irodába, akármennyire nincs is már bent levegő. Este, mikor végre ágyba jutott, felpóckolta a lábát az ágyon, mert az erei kidagadtak a sok szaladgálástól, és a bokája is fáj. »Öregszem« – gondolta, s azon nevetett magában, milyen furcsa is ő, más szomorkodik emiatt, ő meg csak nevet, örül a múltó éveknek. Az ember egyszer csak egészen öreg lesz, szép, fehér hajjal, akkor aztán nem érzi már izgatottan, hogy napról napra őszobb, utcán is szemüveget hord, egyre kevesebbet kíván, s ha mégis, csupa értelmes dologra vágyakozik. A szívéből kipusztul minden irigység, és olyan jó és igaz tud lenni, olyan önzetlen, mint egy öreg dió, amely évente hűségesen meghozza a termését. Mit is mondott a rektor a doktoravatásukon? »Önöknek ezentúl kötelességük létszen állásuk tekintélyét megóvni...« Azt hiszem, nem óvtam meg az állásom tekintélyét, tulajdonképpen nem is tudom, mi az, pedig volt, mindig volt, ördög tudja, mitől, de volt. Azt hiszem, nem óvtam semmit, ami az enyém. Az életemet sem.

Én csak szolgáltam.

Judit végre megbékélt, nemcsak vele, az életével is. Nekik is van valami közös érzésük, mint ahogy van azzal a hitvány Hallerral, Mucsinéval, a zöldséggel, Riegler patikussal, mindenkivel, akinek tanítja a gyereket. Majd múlnak az évek, és az a sok butaság, amit Judit összeolvasott és nem tudott megemészteni, értelmet kap. Most már szeretné látni a dolgok igazi értelmét, és végre nem úgy érzi magát, ha az iskolára gondol, mint egy száműzött király, hanem mint a zarándok, aki szent helyre lép. Judit voltaképpen becsületes ember, tudja, miben tévedett, van is bátorsága kimondani.

Majd ha ő már egészen öreg lesz, olyan öreg, mint közülük a legöregebb a testületben, annyira önzetlenné válik, hogy soha nem fog eszébe jutni többé, miért is a Judit gyereke Zsófi, miért nem az övé.

Még telefon is. Hát persze, Hidas. Hidas olyan okos, nem kell neki mondani semmit, mégis érti, Hidas tudja, mi hogy volt, hogy abban a kék borítékban kellett valaminek lennie, s nyilván azt is, miért kiabált rá Dóra Hallerra – mindent. Jólesik hallgatni a hangját, de miért olyan meghatott és ünnepélyes.

Jóccakát, Jóska, fáradt vagyok, aludj te is. Mit fecsegsz? Hogy ki jön a helyemre? Senki, maradok, azt hittem, kivetted már a fejedből ezt a butaságot. De hát honnan veszed, hogy elmegyek? Nem értem. Mit beszélsz? Mire vagyok én képes? Halló! Ne tedd le a kagylót! Letette. Buta. Mit siratja el őt, nem megy el, nem azért hajszolta keresztül minden dolgát ezekben a napokban, hogy ne maradjon már semmi tennivalója szeptemberre, nem, nem, dehogy. Jóska téved. Most még az hiányzik, hogy megríkassa a bolond: csak azért ilyen érzékeny ma, mert annyit kellett futkosnia. »Te búcsúzol tőlünk, hiszen érzem – ezt mondta. Milyen ostoba! – Te annyira szereted a gyerekeket, hogy még arra is képes vagy, hogy otthagyd őket.«

Innen az ablakból látszanak a holdverte iskolafalak, legyeznek a téren a juharfák. Minden, amit szeret, ami értelmet ad az életének, idebenn van, ezek között a falak között. A gyermekei, akiket nem hozhatott világra, az emberi kapcsolatok, családok százai egyetlen családdal helyett. Most miért sír? Honnan tudhatta Jóska hamarabb, mint ő, hogy elmegy Főkosnak, és egyszer itt hagyja ezt az iskolát? (SZABÓ 1959, 278–281)

szent azért ő sem, nem aszkéta. Irigysége, rosszmájúsága megnyilvánul egy narrátori közlésben: abban az emlékében, ahogy Judit ráhajtott (legszebb kombinéját felvéve) a fiatal orvosra, aki vizsgálta őket egyetemista korukban, s aki aztán férje (s Zsófi apukája) is lett. A műben alig találunk férfi-nő kapcsolatrajzot. A párkapcsolat szinte csak a disszidálni készülő friss pár alakjában van jelen, ahol a nő, Viki ráadásul eszköznek használja a másikat. Kívülről látunk rájuk, ahogy Marianne szüleinek bomló házasságára is, ugyanazzal a férfival. Ezek a mű sztereotip, didaktikus elemei, amint a két tanár nő alakjának szembeállítása (a vérbeli, a gyakorlatban élő és a papírizú, spekulatív, hiteltelen elméleti pedagógusé). Frissé, élvezetessé, hallatlanul mulatságossá e komor anyagból építkező alkotást a nézőpontváltások, belső monológok technikájában megnyilvánuló félreértésözön teszi. Az, amit egymásról hisznek a szereplők... Bár hiteltelen, zavaró, hihetetlenül modoros, ahogy a belső monológot és függő beszédet is rontott-beszélt tájnyelven adja közre a szerző, a téves dekódolások követése mégis fergeteges humorforrás.⁶ A leginkább mulatságos közülük az, amikor a kőműves egy falubelijének, a portásnak segíteni igyekező a múzeumi férfi feltartóztatásában, akit alkoholistának vélnek, egy másik múzeumi munkatársat tart szóval. Elsikkad a célszemély neve: eleve nem Hallert, hanem valami Halászt vagy Halasit emleget már Pongrácz is, akiből a helyszínen Révész lesz. Szimultán zajlik a cselekmény: az ártatlan fogfájós kisember, Révész feltartóztatása, aki majdnem eladja a házat a kőművesnek, mert éppen árulja, s azt hiszi, emiatt keresik, valamint Zsófi heroikus küzdelme keresztapjával, Hallerrel, akit ez idő alatt a lány, mint-hogy nem talál más módot távozásának megakadályozására, éppen bezár az arany pénzérméket őrző pánccsaszekrénybe.

A gyerekek a felnőttektől nem kérhetnek segítséget, mert a titok, aminek a birtokába jutottak, megsemmisítő. Itt: a disszidálás szándéka! Tudják, hogy tenniük kell valamit, mert három család és egyikük élete roppan meg, ha nem lépnek, viszont csak részinformációkat bízhatnak a felnőttekre, akik, komédiába illő módon, tényleg teljesen rossz kontextusba illesztik azokat. Szabó Márta, a gyerekekkel együtt lélegző, észjárásukkal azonosulni tudó, titkukat gesztusaikból, elejtett felszavaikból is kikövetkeztető tanár nő nem a tévelygő felnőttek közé tartozik. Ő ismeri a gyerekeket – és a felnőtteket, s képes a jó cél érdekében megszarolni is a több értelemben félrelépő apát, Hallert.

Ez a könyv a maga titkoszerkezetével, nyomozó-narratívájával fenntartja a tizenéves olvasó figyelmét. A magányos, elhanyagolt, félárvává váló kislány szorongását a családok közti viszály tovább mélyíti: a felnőtteknek kínos az illegális szerelmi viszony, ezért tiltják egymástól a gyerekeket, amivel sikerül egymás baráti társaságától is megfosztani őket. A jókislány(ság) majdnem tragédiába fúló története ez. Zsófi képes nem szóba állni szívbéli barátnőjével, Dórával, akinek rosszvérű nővére csábította el keresztapját. Képes azonban arra is, hogy úgy tartsa be anyjának tett ígéretét, miszerint nem áll vele szóba, hogy mégis kommunikál a félútról visszaszökött Dórával. A folyosón ülnek (nem a lakásban) és írásban válaszolgat neki. Amikor pedig aludni kell, elviszi a lányt Pongrácz bácsihoz, tehát a saját lakásukba

⁶ VARGA 2012

tényleg nem engedi be. Ő, a zsörtölődő, tragikus múltú alak, aki háborús körülmények közt vesztette el családját, menti meg aztán Dórát a gyerekvárostól, azaz a nevelőotthontól. E részletek is érzékeltetik, hogy a regény nem szükölködik a szélsőséges karakterekben. Ilyen a felelőtlen és álnok Viki, a gondatlan gyám, a csapot-papot, főként saját lányát itt hagyni készülő Haller. A Zsófi anyjának pszichológiai, pedagógiai antitalentumáról kialakuló képzetet pedig csak fokozza, hogy egyedüli barátjától is eltiltja kislányát, ki nem mondott okból, indoklás nélkül. Ezekből a magyarázat nélkül hagyott korlátozásokból, autoriter döntésekből ágaznak el aztán jobb esetekben a kalamajkák, titkolózások, kényszerű félreértések, rosszabb esetekben a tragédiák.

A gyerekeket minden korban rengeteg titok terheli, amelyeket más-más okból nem oszthatnak meg a felnőttekkel. Itt az apja utolsó félmondatát kereső Zsófi ez a titkot, a nyomozását a csak rá tartozó személyesség, intimitás miatt nem árulja el senkinek, akitől közvetlenül nem várható válasz rá. Ebből adódik a félreértések egyik fele. A másik a felnőttek dolgából, abból, hogy Haller folyton Vikinél van, s elvinné Dórátul külföldre, ahol azonban a férfit Viki (amint a gyerekek ezt kiszimatolták) el is eresztené nyomban, saját férje után eredve. Ez a többszörös titok alaposan megterheli a gyerekeket. A táborban tovább maradó elkényeztetett Marianne ezennel is mentesül a bonyodalmaktól, kivonják a történetből. Marad a szülei által eldobott Dóra és az apját éppen elveszített Zsófi. Ők lesznek kénytelenek megakadályozni a szörnyűséget, ami egyfelől, úgy tudják, politikai vétség, bűncselekmény, másrészt érzékenyen érinti a megcsalt feleséget, Marianne anyját, harmadsorban gyerekszökötés, negyedrészt becsapás: Viki Hallert nem is szereti. A tanárnő zseniális kombinatorikai és logisztikai érzéke kell ahhoz, hogy kimásszanak a csávából a csúcsponton, az érintettek szembesítésekor, Haller táskája tartalmának nyilvános kiürítésekor, amiből (útlevel, bizonyítványok, zseblámpa, fogkefe) látványosan kiderül, hova készült.

Ilyen terhek nyomták a gyerekek vállát az ötvenes években. Találékonyságuknak és a jóságos segítő felnőtteknek köszönhetően kikerülhettek a csapdából, s ami megoldódhat, megoldódott körülöttük a végére. Vannak jó emberek, nem vagytok teljesen egyedül, sugallja a könyv a jókislányoknak is, akiknek mintapéldányát, a címadó Zsófikát még úttörőnek se vették fel anyja pedagógiai zsenijének köszönhetően. Az elméleti pedagógus ugyanis lefektette útmutatásaiban, hogy nem lehet tagja az úttörőcsapatnak a közepes tanuló. Tanuljon inkább délutánonként! Ez a „közepes tanuló” egy termékennyé váló félreértésnek köszönhetően és szívjósból mégis segíti a bokatorított portásbácsit, akinek nincs senkije. Zsófi öntudatos és önfejű, de nem lázadó, igyekszik saját elképzeléseit összeegyeztetni a lehetőségekkel. Nem hazudik, s nem mond el mindent, de meg is teszi kreatívan, furfangosan a maximumot céljai eléréseért. A butaság, szüklátókörűség kinevetetése, némi didaxis és sarkítás (l. a gonosz Hallert és Vikit) is részei a regénynek. A címében és a szövegben is következetesen megidézett Zsófi/Anya-reláció pedig az ő kettősükre koncentrálnak.

Nem gonosz, szívtelen, elhanyagoló – hanem éretlen, bizonytalan anyáról van szó, akit Zsófi megért és félt is, érzékelve elveszettségét. A kislány legnagyobb gondja a fentiekén túl, hogy valószínűsíthetően anyja elveszíti az állását, s aggódik

érte, mert érzékeli, hogy mennyire retteg a nő a megszégyenüléstől. Azt a rideg, önfejjű, doktriner, kevésbé empatikus, munkájával takarózó, de alapjában jószándékú fiatal nőt látjuk itt az Anyában (sic!), akit a *Pilátus*ban is, ahol a típus egy fiatal orvosnőben testesül meg. Ő frissen megözvegyült anyját költözteti éppen magához a nagyvárosi bérházba. Előtte sebtiben felszámolta megkérdezése nélkül az asszony falusi otthonát. Jót akar, így tud gondoskodni róla, de nem mérlegeli, hogy itt anyját semmi nem köti már gyökereihez, s ekkora váltást nem biztos, hogy túlél egy ember öregen. Az idős asszony nem is tud megtapadni az új helyen, belehal az idegenségbe. Szabó az önfejjű, rosszul döntő mellett a jól teljesítő, szürkének látszó lányt, nőt is megmutatja, aki meg akar felelni, s tartja adott szavát, még ha minden idegszála tiltakozik is ellene. Ezekből a gyereklányokból válhatnak aztán rossz esetben Danaidaszerű fiatalasszonyok, akik mindent megtesznek a környezetükért, mégis áldozatok lesznek. Azzá teszik, hagyják tenni magukat. Nem méltányolt, ám mindenkinek megfelelni akaró és meg is felelő, önbizalom-hiányosan is jól teljesítő, ám alulértékelt nők maradnak. Ők környezetük önként vállalt áldozatai és mártírjai. Szabó Márta, Zsófia tanárnője is ilyennek tartja magát (az 5-ös jegyzetponton idézett) hosszú, közvetített belső monológja alapján. Nem szürkék ugyan ők, de mintegy beletörődnek abba, hogy az ő osztályrészük csak a szolgálat. Márta készülődik az öregségre, az állapotra, amikor már nincsenek vágyai, s megnyugvással nézhet vissza a múltra: arra, hogy nem születtek gyerekei. Megadóan viszonyul most is sorsához. Elrendezi, összegzi, amihez köze volt, amire rálátott, amiben érintett. Ezt érzi meg Jóska, s ez a túlfeszítettség utáni kiürülés-állapot, a rátörő magány, a kimerültség, a magánéleti kudarc – ez a világszűkösség s reménytelenség lehet az oka az öntudatlanul már vállalt környezetváltozásnak is, amit az új munkahely biztosíthat részére. Márta egyelőre siettetni az öregséget. Nagylelkű, megbocsátó, belátó, megértő. Zsófi anyjának is megbocsát, értékeli, hogy az belátta tévedéseit, elismerte vakfoltjait, elfogultságait, és hogy tisztelettel és izgalommal készül már az iskolába – tanítani. Judit a cselekmény végére egyszer csak valóban felfogja, hogy fogalma sem volt arról, ki a lánya, hogy ő nagyon gyatra pedagógus, nem ért a gyerekekhez, s ráfér az iskolai munka, a tanítás. Ez a felismerése azonban nem elég erőteljes az olvasó számára. Egyrészt Márta fenti elmékedéseiből tudunk róla, másrészt belső monológjából az iskolai gyűlés alatt, amikor a Haller–Zsófia-ügyet tárgyalják. Nem válik plasztikussá, lélektanilag hitelessé a fordulat. Talán a kognitív disszonancia miatt sem, miszerint bele kellene törődnie, hogy mindezidáig mindent félreértett, s gyökeresen félreismerte lányát. A ráismerés előtt kevéssel (percekkel, sorokkal) még szörnyülködik magában mindenben, a felszólalókon, ostobának és rosszindulatúnak tételezve az összes résztvevőt. Teljesen értetlen a mű végéig, s a múltban is, amikor Zsófikát „neveli”. Ezért – s a közvetett közlésformák miatt sincs súlya kései megrendülésének, megtérésének. A dokumentumszerűség is rokonítja ezt a regényt *A Danaidával*, Sziszüphosz címbéli eszmei rokonával. Ott az át- és átíródó önéletrajzi sablon a műfaji sorvezető. A könyvtárosnőé, aki bele akarja kényszeríteni magát az adott formákba, beszorítani az adott, kiszabott keretek közé. Itt pedig a könyv elején szereplő hivatalos iratok, végzések nyernek visszatekintve értelmet.

Az *Abigél*ben a főszereplő Gina lázadó, szenvedélyes, hiú, elkényeztetett fővárosi úrilányból együtt érző, társai közt a helyére kerülő, részvétre, irgalomra, megbánásra képes lényé érik. A cselekmény során változik. Megvallja bűnét nyilvánosan, bocsánatot kér, eggyé válik a közösséggel, megértve annak szabályait, átvéve játékeit, megtartva titkait. Odaérkezésekor tabut sért, amiért kiközösítés övezi, s amiért egy minden mindegy pillanatban, amikor már tudja, úgymint maradnia kell, megköveti osztálytársait. Ettől kezdve egy szintre kerül velük, osztozik csínyeikben, s védettségre talál körükben. Velük tapogatja ki, meddig mehet el a tanárokkal, a házirenddel szemben, de főbenjáró vétkeket már nem követ el. Kisebb csínyeket igen, melyekkel veszélybe sodorja magukat, s határhelyzetekben téved is majd nagyokat. Beleszokik eközben azonban a fegyelembé és az érzelemmentes viszonyulásba a felnőttek részéről. Némileg beavatott, tudja, hogy őt is védik, s az inkognitóban ellenálló felnőttekkel közös titkát nem adhatja ki, nem kérdezhet rá, nem tájékozódhat irányukba.

Szabó Magda lélektani hihetőséggel találja el azokat a pillanatokat, amikor elől vad a fegyelem, megtörik a védettség, s beszivárog a vágy, az érzelem egy különleges időkonstellációban. Ilyen a karácsony, amikor Ginát senki nem látogatja, s elvesztettségében óvatlanul felhívja pesti lakásukat, illetve a dicsekvés a lányoknak, hogy neki felnőtt tiszt a kedvese. Ilyen vákuumot képez a karneváli hangulat is: az erőltetett, mesterséges, célirányos karneválé, ami lehetőséget ad a veszélyeztetett gyerekek kicsempészésére. Ezeknek a gyereklányoknak emberfeletti terheket kell viselniük. Nem kaphatnak ölelést, simogatást, sokan közülük árvák, súlyos titkokkal: nemkívánatos állampolgárrá váltak időközben. Gina pedig az ellenállás országos titkát kell őrizze magában, amiről végképp senkinek nem beszélhet.

Az elbeszélő pedig nem kotyogja ki Abigél és az ismert ismeretlen ellenálló titkát, aki vigyáz Ginára és a többi veszélyeztetettre. Gina nem találgat. Az sem merül fel benne, hogy a két rejtélyes személy akár egy is lehet: hogy talán ők ugyanazok. Lehetne szinte bármelyik nevelőjük. Az olvasóban fel-felöltlik, melyiküket kapja éppen rajta a gyanús cselekményeken fizikailag vagy szellemileg. (Közeledik az Abigél-szoborhoz... Felbukkan a közelben, amikor baj van...) A narrátor jó krimiíróhoz méltóan nem árul el semmit, csak semleges, objektív hangú, szórt információkat közöl. Gina a mű utolsó mondatában ismeri fel és mondja ki bűnvallóan és vezeklően Abigél igazi nevét. A csodatevő szobor nevével együtt azét a személyét, akit ismert, s akire nem gyanakodott. Előtte pedig néhány oldallal már biztos abban, hogy helyesen azonosította valaki mással a bűvös alakot. Annyi fordulat, csavar van a cselekményben, annyi lelemény, hogy csak kapkodjunk a fejünket. És lélektani hitelesség: Ginából elő-előbújik a lázadó énje, az odamondó kislányé, a határokat feszegetőé. S bár fegyelmezett és tudatos, nincs veszélyérzete a kiélezett pillanatokban. Nem jó emberismerő, nem ismeri fel az ellenséget, megbízik például Feriben, azt hívén, ő az összekötő kapocs édesapjával, őt küldte érte. Igaz, itt is találkozunk azzal a súllyal, ami a cselekményszöveget megterheli, a *Mondják meg, Zsófikának* című regényben úgyszintén. Titkolózniuk kell a szereplőknek, mind a gyerekeknek, mind a felnőtteknek. Ott a gyerekek cselekszenek titokban, hogy védjék a felnőtteket egymástól, itt az apa és a tanárok azok, akik nem közölhetik a gyerekekkel, ki védelmezi és

menti őket, s kitől óvakodjanak. Ha ez nyilvános, vagy akár egyikük tudja, mindannyian veszélybe kerülnek, mert országos politikai, katonai erővonalak közé kerülnek. Gina áldozatul esik naiv rajongásának a fiatal tiszt iránt, akinek elhiszi, hogy apja üzent vele. Vakfoltra esik a jelenet, nem tud emlékezni arra a nyomatékos közlésre, hogy egy helyi személy rendelkezhet csak vele. Hamarosan az apjának vett ajándéktárgy jelenlétéből tudja meg, melyik volt a hiteles üzenet. Itt nemcsak a titok motivált jelenlétéről, cselekményképző erejéről van szó, hanem talán egy lélektani hibáról is az alakok megformálásában: a tábormok be kellett volna, hogy avassa lányát a Ferivel kapcsolatos tudásba, elégtelen volt a rosszallása a fiatal tiszttel szemben, amiről áttételesen értesültünk.

A bonyodalmak tehát olyan fordulatokból származnak, amelyek a titkolózás témájába tartoznak. A rendszerbe kódolt hibalehetőségek realizálódnak, ám egy részük meg is oldódik, mert ott vannak a jóságos, jótékony segítők. A *Zsófia*-regényben láthatóak, lehet fordulni hozzájuk (a tanárnő, Szabó Márta, Pongrácz, a portásbácsi, Zacsókősejű, a kőműves), az *Abigél*-ben a növendékek elvileg mindenkitől kapnak segítséget, mert a szabályok egyértelműek, hisz pontosan le vannak fektetve. Extra problémák pedig elvileg nem létezhetnek, azokra csak egymástól, a jóistentől és a titokzatos Abigéltől remélhetnek gyógyírt.

A bűnök nyilvános, protestáns típusú megvallása Szabó Magda regényeinek a téjtje, jellegzetessége. Amint Kabdebó Lóránt is említi: létrehozta a sohasemvolt országot, a helyet, ahol folytonosság van a nemzedékek között, ahol kimondatnak a vétkek, s ezáltal helyreáll a kizökent idő. Ezek a bűnvallások majd minden regényében megtörténnek. *Az ajtóban* – Magduska, megélve akaratlan árulásának következményeit, belép Emerenc környezetébe. Nem szépíti meg a leíró bűnvallásban, hogy volt házvezetőnője nem bocsát meg neki haláláig. Ő megírja regényüket, amivel saját bűnét megvallva Emerencnek is igazságot szolgáltat, azonban ugyancsak olyan módon, ahogyan annak valószínűleg nem tetszene. Öntörvényűen. Megírja, közzéteszi az ő életének tényeit is. Nemcsak a zsidó kislány megmentését tárja a nyilvánosság elé, de a macskákét ugyancsak, akikkel Emerenc betegen már nem boldogul. Ország-világ elé tárul (ahogy a mű fiktív világában) szégyene, kiszolgáltatottságát ezzel is tetézve. Két, igencsak eltérő alkat mérkőzik itt meg. Az egyik a nyitott, céltudatos, a tapasztalatait mind a világról, mind önmagáról s embertársairól kifelé kommunikáló, történetekbe formáló értelmiségi nőé, íróé. A másik a zárkózott, rettenetes sorsú, szörnyű gyermekkorát, traumáit, tragédiáit magában tartó öntörvényű lény, aki nem tűr beleszólást döntéseibe munkáról, segítségnyújtásról, életéről s halálról. Magduska vall – szóval, írással, tettel: performatívan, a mű megírásának és közzétételének aktusával. Emerenc nem így nyilvánul meg, ő befelé él és titkot, szégyent őriz(ne) méltóságteljesen. Nem az élet és az igazság, hanem a méltóság megőrzése az ideálja. *Zsófia* cselekszik, s nem akar beszélni. Gina megbánja gögösségét, bocsánatot kér, de aztán sem nyugszik, nem válthat alapkaraktert. A másik iskolájából áthozott diákcsíny kivitelezésével, miszerint írjanak gúnyszöveget tanáraikról, megbántja azokat. Csak diákcsíny, majdnem ártalmatlan, de utólag kiderül, hogy emberismeret, empátia híján mellétalált. Pellengérré állított titokban őket mentő személyeket. Ez fejeződik ki a megrázó utolsó mondatban, s ez a megvalló

hevület fűti az egész életművet – más-más módokon. Kisszerű vagy annak tartott szereplői igazságot szolgáltatnak a megsértettnek, néha önmaguknak is. Előfordul, hogy metaleptikusan maga a szerző avatkozik be határozott ítéletével kívülről. Így nyilatkozik meg a szerző *A Danaida* fülszövegén, ahol kárhóztatja hősnőjét a felesleges áldozatért, amit egész életében hozott. Csak adott, nincs gyereke, nincs férje. Magára nem gondolt, nem fejlődött ki benne az önérzet, öntudat, elhitte, hogy szolgálnia kell mindenkit, és mindig egy lépéssel hátralepnie.

Szabó Magda azonban sokat tud az önérzetes, öntudatos lányokról, nőkről is. Vissza-visszatérő önéletrajzi figurája is ilyen. Bátor, eminens, öntörvényű, nagyszájú lány, aki mindent jobban tud, még tanárainál is, megszegényíti őket, ha úgy alakul, s közben vágyik a szeretetre. S aki mellett ott van a szőke, lágy, finom, nőies másik (a *Für Elisé*ben Cili, az *Őzben* Angéla), akiért ambivalensen rajong. Az önéletrajzi elemekkel felruházott lányalak bemutatása, felidézése, felépítése messze-menően kritikus, önkritikus modalitással történik. Ezt az önreflexivitást tartom az életmű legnagyobb erényének. Önnön karakterének, habitusának a világ felőli szemlélését: hogy milyen nehéz is lehetett elviselni ezt az okostojást. Amint a méltán világhírűvé vált *Az ajtóban* is (nem gyón, mint Kabdebó is mondja, hanem) nyilvánosan vall arról: hiába jó, világhírű író ő, egy pakkot nem tud összeállítani piknikezésre, s gögijében szem elől téveszti a másikat, az embert, aki segíti és létezését biztosítja fizikailag önzetlen gondoskodásával, támogatásával.

Ez a mentalitás, ez a szoros szeretetkapcsolat, ez a fenntartó jelenlét az, ami eltűnik az író életéből a férj halálával. Ezt siratja, ezt magasztalja, emiatt vezekel, ezt könyörgi vissza, ezt nem tudja elengedni a *Liber Mortis*ban. S öngyöttrően, lelkiismeret-furdalással néz magába s retteg, hogy vajon mindent megtett-e Szobotkáért, társa írói tehetségének, alkotóképességének kibontakoztatásáért, művei jó szerkesztői kezekbe juttatásáért. Poklot jár, jóvátenné mulasztását, ha volt, marcangolja, kínozza magát. Ám már férje életében is „menedzselté” őt, erről éppen Kabdebó tud sokat. A kicsinyítő, mentegetőző attitűd, miszerint Szobotka modern volt és progresszív, csak az avatottaknak hozzáférhető, míg ő hagyományos és populáris szerző, úgy látszik,⁷ általános szólam a férjüknél ismertebbé váló (író)nők esetében. Ljudmila Ulickaja sem felejt el megemlíteni interjúiban, megszólalásaikor ugyanezt – kísértetiesen, szinte szó szerint egyező retorikával élve.⁸

Vall, vezekel a magyar író, nyilvánosságra hoz – feltárja, összeköti a foszladó nemzeti emlékezetet. Megidézi, felépíti, ami nem létezett, megteremti a hiányzó történelmi-társadalmi folytonosságot, felmutatja a képzelt, vágyott, imaginárius, önreflexióra kész, bűneit megvalló, öntudatos országot. Történelmet ír a maga módján, történelmi léptékben gondolkodik.

„Ez a történelem nem kell Szabó Magdának. De ekkor sem beszél történelemről, nem beszél morálról, ’csak’ kezébe veszi a szöveget. És átszerkeszti. Szótlanul, csak olvasóira bízva, hogy ők is keressenek maguknak egy testre szabottabb történelmet.

⁷ L. a 2. lábjegyzetben idézett visszaemlékezést a férj kiválóságának karakterére.

⁸ GILBERT 2014, 78–79.

A regényműfaj tizenkilencedik századi 'jóistene' visszatér, és posztmodern szerkesztőként átszerkeszti a hozott anyagot, kihagyva író, történetet, szereplőket."⁹

Kilép műveivel külföldre, ahol sikert sikerre, díjat díjra halmoz, fordítják, olvasásuk, megbecsüli és méltatja a szakma is, lévén

„[...]klasszikus nagyságrendű alkotója a magyar irodalomnak. Aki részese a világirodalomnak is.”¹⁰

„[...]pályaképe nem a nyugati világban szokásos karrier-történet: nekik nem vagy nemcsak tehetségük kibontakoztatásáért kellett megküzdeniük, hanem egy ellenkező követelményrendszer alkalmazó politika körülményei között kellett elfogadtatni másságukat.”¹¹

Történelem-, társadalom- és emberképe a segítő, aki feltár, gyógyít, korrigál.

„Nem erőszakolni, hanem kézen fogni az elesőt. Megérezni, hol van sérülés, hol van megalázottság. És rámutatni. A szöveg arra való, hogy korrigálni lehessen. Nem kell. De az átszerkesztés lehetősége benne éljen. Ez a jó szöveg létformája. Az író ezért nem politikus, és ezért több mint a moralista. Ő a daimón, aki olvasója tudatába beleköltözik.”¹²

„Számomra mindezeknek a drámának a legmegformáltabb pillanata: a Béla királyról szóló trilógia leitmotívja: a Kárpátokból lehangzó kopogás. Senki nem érti, senki nem tudja, mi ez a zavaró kopácsolás. Mindenki éli a maga széthúzó életét. Utóbb derül ki: az érkező tatárok irtják az erdőt. Utat építenek a támadáshoz. Számomra ez a trianoni sérülés.”¹³

„[...]a morális indulat válik esztétikai eredménnyé. Pályaképe: a hagyományos realiztikus ábrázolásmód az évtizedek során átalakul a személyiség és a történelem folyamatos szembesítésévé, a múlt jelenlétének felmutatásává a jelenben (*Ókút*, 1972, *Régimódi történet*, 1977, *Für Elise*, 2002), majd horizontokat váltogató belső önvizsgálattá (*Az ajtó*, 1987) illetőleg a posztmodern eszköztárát is használó leszámolásá a kiszolgáltatottá tevő történelemmel (*A pillanat*, 1990).¹⁴

Történelem, női sors (férfivé lényegülés), nemzeti lét, családfa, antikvitás összeér. A Szabó Magda-életmű folytonosságképző kisugárzását még egy szinten felerősíteném, egyúttal zárva és összefoglalva kiemelkedő szakírójának szóló tisztelgő szövegemet. Nemzedékem kollektív tapasztalata, hogy akik az írónő ifjúsági könyvein nőttünk fel, lányainknak továbbadjuk, -meséljük, hagyományozzuk azokat. Az *Abigél* kultuszkönyv ma is, olvasói blogokon osztják meg újra és újra, mire jutottak a híres Matula iskola prototípusainak felderítésében. „A Nagy Könyv versenyben az *Egri csillagok* és *A Pál utcai fiúk* mellett *Abigél* lett a harmadik »dobogós«”.¹⁵ Filmes változata forgatási helyszíneinek kiderítése szintúgy izgalommal tölti el ezt a

⁹ KABDEBÓ 2002, 191.

¹⁰ KABDEBÓ 2002, 172.

¹¹ KABDEBÓ 2002, 192.

¹² KABDEBÓ 2002, 191.

¹³ KABDEBÓ 2002, 184.

¹⁴ KABDEBÓ 2002, 192.

¹⁵ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Abig%C3%A9l>

nem is olyan szűk szubkultúrát. E film is rajongás tárgya mindmáig, ami jelentős mértékben a kiváló szereplőgárda, a kor (1978) sztárjai: Básti Lajos, Garas Dezső, Piros Ildikó s a felejthetetlen, fiatal Szerencsi Éva érdeme, nem utolsósorban azonban ismételten Szabó Magdáé, aki a forgatókönyvet is készítette. Lányiskolában játszódik, zárt közegben, különböző hátterű, szociális helyzetű, előképzettséggű, egyéniségű kamaszlányok közt. Bentlakásos iskolában, ahol a közös sors, a beilleszkedés-kirekesztés, a nevelőkkel, a külvilággal való kapcsolat formái, a csoportdinamika változatosan működik, lebilincselő párhuzamokkal szolgálva a mindenkori kamaszok tapasztalata és fantáziája számára. Azon töprengék, a kalandos történet, a feszültség mesteri fokozása, a rejtélyesség a történelmi háttérrel, a háborús Magyarország értékeltetésével, az ellenállás mozgalmainak, akcióinak felvillantásával, a történelmi, katonai dimenzióval összekötheti-e a nemzedékeken túl – a nemeket is?¹⁶

¹⁶ „»Kolbászba temeti a bánatát!«– suttozta Torma, akkor meg nevetni kezdtek fuldokolva, egymásnak esve a kacagástól, úgyhogy Zsuzsanna szeme tüstént felpattant, az igazgató meg, aki látta, hogy Torma valamilyen megjegyzése eredményezte ezt a szokatlan derűt, Tormát ott a vonaton sarokba állította a következő megállóig, aztán kifeketélt az ajtón. A vonat cammogott, de ez is gyönyörű volt, minden gyönyörű. A nap végre áttört a fellegeken, aranylott az őszi táj. A második megállón szálltak le, rövid gyalogút után érték el a Matula birtokát, amit valami hajdani tanítvány hagyott az intézetre, s aminek a terméséből részint az internátus konyháját látták el, részint az eladott feleslegből befolyt pénzen ingyen neveltek néhány növendéket. Gina tudta, hogy nem játszani jöttek, legalábbis nem csak játszani, a nap első felében komolyan dolgozni fognak. Ismerte már Torma Gedeon nevelési elveit, hogy hiába eleven a szellem, ha a test lusta, megszokta, hogy az igazgató időnként alaposan kifárasztja őket a tanulás mellett másfajta tevékenységgel is, mert a Matula azt kívánja, idejében tanulják meg megbecsülni a fizikai munkát. Mire megérkeztek, a nagyobbak, akik már részt vettek itt szüreten vagy hasonló őszi begyűjtésen, mind tudták, mi a tennivalójuk, csak az elsősöket kellett eligazítani. Nem volt sem szaladgálás, sem nyugtalanzkodás, voltaképpen hangosabb szó sem, az osztályok beosztása, munkarendje, még a birtok kis térképe is, amelyen előre megjelölték, melyik csoport mit hol végez majd, ott volt az osztályfőnökök és a prefekták kezében. Az épületben, ahol az egykori tulajdonos-tanítvány helyett most az intézet gazdasági igazgatója él a családjával, mindenki lerakta a holmiját a kijelölt helyen, és munkához öltözött. Truth Gertrúd a raktárból zsákokat, ládákat, kosarakat, létrákat meg egy pár puttonyt adott ki a csoport vezetőinek, s közölte, mi az összesített munkarend. A két alsó osztály kivételével a csoportok óránként váltják egymást a különféle munkákban; egyik órában almát szednek, krumplit és zöldséget hordanak fel a pincéből és a vermekből, a másokban megrakják a zsákokat, kosarakat a már osztályozott teherrel, és elviszik a szekerekig. A kicsik futárszolgálatot teljesítenek, s a vezetőség mellé vannak beosztva, akik a présházból irányítják a munkát. Mint valami szertartás főpapja, maga az igazgató bontotta meg az első vermet, és adogatta fel vagy egy negyedóraig a zöldséget segítő párjának, Aradinak; aztán a krumpliszedőknek segített, megmutatta a szortírozó csoportnak is, hogy osztályozzák a termést; a három kupac közül a legszebbik a frontra megy, a középső a Matula konyhájára, a harmadik, az átlagos, az árvaházé.

A birtok nem volt akkora, hogy ne lehetett volna belátni, inkább ügyetlenül feküdt, két tagban, mert kettészelte a magas vasúti töltés, s bár azon a mellékvonalon nemigen volt

A kötelező olvasmányoknak kevés az esélyük, amit megtapasztalhatunk több oktatási szintéren és iskolatípusban. Közös olvasmányt kell találniuk az irodalomtanároknak e korosztály számára is. Kísérletek történnek a különféle fogékonyságok, eltérő érdeklődési terület méltánylására is fiú- és lányolvasmányokkal. Lehet, hogy ezt a művet mindkét nem élvezné? Akár össze is hasonlíthatnák a másik, obligát debreceni kollégiumi történet, a fiúváltozat: a *Légy jó mindhalálig* világával, megalkotva egy sajátos, lokális fókuszú folytonosságot a magyar kultúrában.

BIBLIOGRÁFIA

- GILBERT Edit, V.: A kézben tartó narráció (Ljudmila Ulickaja és Szabó Magda).
In: *Az együttézés irodalmi és vonzatai*. Pont Kiadó, Budapest, 2014, 71–90.
- KABDEBŐ Lóránt: Szabó Magda, az író és irodalomtörténész. *Irodalomtörténet*, 1997. 3. szám http://dia.pool.pim.hu/xhtml/_szakirodalom/szabo_m_kabdebo_szabo_magda_az_iro_es_irodalomtortenesz.shtml
- KABDEBŐ Lóránt: *Egy monográfia címszavai*. http://dia.pool.pim.hu/xhtml/_szakirodalom/szabo_m_kabdebo_egy_monografia_cimszavai.shtml, 2002, Digitális Irodalmi Akadémia.
- KABDEBŐ Lóránt: *Liber Mortis – Szabó Magda új könyve*.
<http://www.mkdsz.hu/content/view/23555>, 2011. július 30.

forgalom, mégiscsak kényelmetlen volt átkelni füles kosarat vagy puttonyt cipelve azoknak, akik a mázsálóhelytől távol, a sínek túlsó felén dolgoztak, a kései termést hozó leszedetlen almafáknál meg a mogyorósban, mint az ötödik meg a hatodik osztály. A kicsiknek a síneken át még üzenettel se volt szabad áthaladniok, a vezetőség utasítását helyettük valamelyik prefekta vagy tanár vitte meg a töltésen túlra. Az ötödikesek gyorsan, élvezettel szorgoskodtak az almafák közt, bár a létracipelésre kijelöltek beleizzadtak, míg átevic-kéltek a töltésen; a hálós rúddal hadonászó almaszedők minduntalan lepillantottak a létráról, figyel-e őket Kalmár. Gina nem szedett, szortírozott, élvezettel szívta be az almaillatot, s maga is mulatott magán, milyen komolyan mérlegeli, melyik gyümölcs milyen kupacba kerüljön. A töltésen a tanárok váltották egymást, az ügyeletes körbefejelet a vasúti pályán, hogy azonnal megállítsa a közlekedést, ha valahonnan feltűnik egy szerelvény. Nem volt nagy forgalom, egyszer egy tehervonat cammogott át, egyszer meg egy katonavonat. Ekkor még állt is a munka, a katonák, akik eddig énekeltek, mind elnémultak egy pillanatra, mikor észrevették a Matulát. Minden arc a földiken dolgozó iskolások felé fordult, nézték a frontra menők a lányokat meg a gyümölcsfákat. Ez is azok közé a dolgok közé tartozott, amelyek csak később kaptak értelmet Gina emlékeiben, a sok elnémuló, rájuk meredő katona – a kislány csak később fogta fel, hogy azok, akik az országhatáron túlra utaztak, mind a saját gyerekeikre vagy családjukra gondoltak, mikor a matulások felbukkantak előttük, a maguk tenyérnyi földjére, kertjére, a természet nagy rendjére, amely meghozza összel a termést, s amely törvényeinek ősidők óta engedelmeskedik az ember, most is azt tenné, ha éppen nem ölni vagy meghalni vinné a vonat.”

(SZABÓ: *Abigél* 1970, 81)

SZABÓ Magda: Mondják meg Zsófikának. Magvető Zsebkönyvtár, Budapest, 1959.

<http://www.linguahungarica.cz/vyuka/files/Szabo-Magda---Mondjak-meg-Zsofikanak.pdf>

SZABÓ Magda: Abigél. [https://edokumentumok.hu/pdf/szabo+magda+abigél+könyv+letöltés+ingyen](https://edokumentumok.hu/pdf/szabo+magda+abigel+könyv+letöltés+ingyen)

PIM.hu

VARGA Kinga: A szereplők tudati működésének megjelenítése Szabó Magda Mondják meg Zsófikának és Álarcosbál című regényeiben. Ösvények, 2012. 1. szám. <http://osvenyek.elte.hu/index.php/fooldal/42-a-szereplk-tudati-mkodesenek-megjelenitese-szabo-magda-mondjak-meg-zsofikanak-es-alarcosbal-cim-regenyeiben>

TUDÓS-POLITIKUSOK AZ MTA ÉS MINISZTERI TÁRCÁK ÉLÉN **(AZ ELSŐ NEMZEDÉK: EÖTVÖS, LÓNYAY, TREFORT)**

ZÁRUG PÉTER FARKAS

LAUDÁCIÓ

„Te örmény vagy?!” Ez volt az első hozzám mondott mondata, amikor dékánként 1993-ban hallgatóvá fogadott a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán. „Apám örmény, igen, az vagyok!”

És ettől kezdve különös figyelemben részesített, s ez a figyelem fordította életemet a tudomány és az egyetemi pálya felé, vagyis lettem általa az, amivé lettem, s lett ő számomra örök példakép. Példaképe a tudósnek, példaképe az intézményalapítónak és intézményvezetőnek, példaképe a megfellebbezhetetlen tudásnak és példaképe a minden pillanatban tanító, oktató és nevelő egyetemi tanárnak, akinél jobban senkit nem láttam bánni a hallgatókkal.

És mindezek mellett örök példája mindmáig annak, hogy miként kell nagy magyarnak lenni Európában s a világban, s miként kell magyar honban európai s világpolgár lenni. S mindezt olyan arányérzékkel mutatta, s olyan mértéktartással, amit csak „polgár” tud. Egyetemi polgár, a tudás szuverén területén, magyar állampolgár a rendszerváltás zűrzavaros Magyarországon, s európai polgár bárhol a világon.

Mindezt leginkább Rómában érzetem vele. Mert Rómát is ő mutatta meg nekem, amikor elvitt magával egy konferenciára. Európa és a kereszténység fővárosa különös hatással volt kapcsolatunkra, mert kimondatlanul is minden percben ott lebegett jelenlétünkben, hogy amit Kabdebó Lóránt képvisel, az maga Róma. Maga a tudás, maga a kultúra, maga az erény és maga a szilárd szikla az egész univerzumban.

Kabdebó Lóránról száz, meg ezer anekdota született, ahogyan mondásai is mélyen belevésődtek hallgatói generációk emlékébe. Mindezek közül van egy, ami írásban alkotó emberként naponta eszembe jut.

1996-ban egy egyetemi évnyitón arról beszélt, hogy miként is éljék meg az első-évesek majd az előttük álló egyetemi éveket. Aztán röviden arról szólt, hogy mi az, amit meg kell tanuljanak a bölcsészek az öt év alatt, és mi az, amit magukkal kell vigyenek egy életre a campus falai közül.

És ez nem volt más, mint egyetlen mondat: „Ne hagyjátok az ékezeteket!”

Kabdebó Lóránt a globalizálódó tömegkommunikáció hajnalán e mondattal már a 21. század ifjait figyelmeztette a magyar nyelv őrzésére. Arra, hogy a gyorsuló világtársadalomban, a kommerszizálódó nyelvhasználatban csak úgy lehet megmaradni és alkotni, ha őrizzük a magyar nyelv csodálatos hangvilágát, s ezek leírásakor nem engedünk meg semmilyen slampoosságot, semmilyen magyartalanságot. Minden jelentősebb gondolata után újra elmondta: „Ne hagyjátok az ékezeteket!”

Kabdebó Lóránt, ha csak ezt az egyetlen mondatot hagyta volna örökségül a magyarságra, már akkor is a legnagyobb szellemeink közé sorolnánk. De tudjuk, ő 80 év alatt ettől sokkal többet adott nemzetének és egyetemi generációk egész sorának. Köszönet érte!

Isten Éltessen, Lóri Bácsi!

Ui.: E kötetben disszertációm azon – még nem publikált – fejezetét közlöm tiszteletére, amelyik részt leginkább méltatta, amikor segítségével jómagam is az irodalomtudományok doktorává válhattam. Elsőként ekkor is velem fogtam kezét.

„A sorshatalmak tartós frigyét látszottak kötni Akadémiánk és az Eötvös bárók nemzetsége között. Munkásságunknak most már száz évre tehető idejéből nyolcvankét éven át előbb az egyik, majd a másik Eötvös működése és neve szolgált javára és díszére tudós Társaságunknak” – kezdte Berzeviczy Albert akadémiai megnyitó beszédét 1929. május 12-én. És valóban, ha a két Eötvös akadémiai működését vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a megelőlegezett bizalmat, amelyet Eötvös József 1835-ben, 22 évesen kapott a Tudós Társaságtól, többszörösen adta vissza, nemcsak saját munkája, hanem fia révén is a Magyar Tudományos Akadémiának.

A szabadságharc leverése után – R. Várkonyi Ágnes megfogalmazása szerint – a „törvényen kívüliség” állapotába kerül az Akadémia, és az 1848-as, majd a függetlenségi nyilatkozat után tett támogató állásfoglalásai miatt még a megszűnés fenyegető lehetősége is felvillan a Tudós Társaság előtt. Tagjainak jelentős része vagy emigrációban, vagy börtönben volt Világos után, és a bécsi centralizációs törekvések még azt is kilátásba helyezték, hogy a Magyar Tudós Társaságot a bécsi osztrák akadémiaiba olvasztják be.¹ Teleki József elnök 1850. január 16-án körlevélben szólította fel az Akadémia tagjait munkájuk önzetlen folytatására, mellyel a hazának és az intézetnek egyaránt tartoznak. A betegeskedő elnök és másodelnök helyett a császárhű Andrassy György alapító tag másodelnökké választásával 1850. június 10-én indul újra a munka az Akadémián.

„Az Akadémiát az osztrák kormány nem tekintette országos intézetnek. Felsőbb utasításra, az 1852. évi egylettörvény értelmében fennállási engedélyért kellett folyamodnia. Az engedély az alapszabályok jóváhagyásával együtt csak 1858 végén érkezik meg. Az Akadémia tehát törvényen kívüli állapotban él, mégpedig kettős életet”² – írja R. Várkonyi. Az egyik a látható, a másik a láthatatlan akadémia élete,

¹ Az Osztrák Tudományos Akadémia császári alapítás mellett csupán 1847-ben jött létre, részben magyar, részben európai minták alapján.

² R. VÁRKONYI Ágnes: Törvényen kívüliségben. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1975, 88.

amely részben az intézmény falai között és bizottságaiban, részben azon kívül, a tagok szellemi kisugárzásában működik. Az első vezetője Dessewffy Emil gróf³ a második pedig Eötvös József báróhoz és centralista köréhez kapcsolódik.

Eötvös József az 1850-es évek abszolutizmusában, a Tudós Társaságban leli meg – ahogy kortársai közül többen is – a közszereplés lehetséges formáját. Nem nyílt politikai szerepvállalás ez, hanem nyilvános elkötelezettség a magyar nyelv és tudományok ügye iránt, amelyben Széchenyi alapításától kezdve az Akadémia élen járt. A forradalom és szabadságharc utáni Akadémia újjászervezése gr. Dessewffy Emil nevéhez kötődik. A konzervatív politikus és közgazdász már 1853-tól meghatározó alakja a Társaságnak, azonban 1855-től kezdődő elnöksége egyben új korszak beköszöntét is jelentette az Akadémia életében. Minden bizonnyal azért is, mert ugyanazon a napon, 1855. április 17-én a Társaság, Dessewffy Emil mellé, Eötvös Józsefet választotta másodelnöknek.

Dessewffy és Eötvös között jelentős politikai nézetkülönbségek voltak, azonban az Akadémia társadalmi szerepfelfogásában nézeteik alapvetően egyeztek,⁴ ahogy az Akadémia önállóságába vetett hitük is azonos volt. „1850 és 1858 között az Akadémia jövedelme 16 022 forintról 64 977,97 forintra növekszik. Ennek egy része adományokból, másik része pedig a könyvek, a kiadványok bevételeiből származik. Tudományos célokra azonban szerény összeget fordíthat, mert adót kell fizetnie és az államadósságból is részt kell vállalnia. Mégis bővíteni tudja a munkálkodásának körét. Kiadja az *Akadémiai Értesítőt*, és új enciklopedikus jellegű folyóiratot indít, az *Új Magyar Múzeumot*”⁵ – foglalja össze az Akadémia ezen néhány évét R. Várkonyi. Az MTA történetével foglalkozó szakirodalom⁶ a reformkori és a modern MTA közötti határt az 1858. december 20-án megnyitott *Ünnepi Közülésben* látják. Sötér István az „újrakezdés nagy aktusának”⁷ nevezi a nagygyűlést, amely valóban mérföldkő az Akadémia életében. S bár e mérföldkövet Dessewffy nagy visszhangot

³ Dessewffy Emil gr. (Eperjes, 1812. február 16–Pozsony, 1866. január 10.) közgazdász, konzervatív politikus. Az MTA levelező tagja 1843-tól, igazgatója 1853-tól, elnöke 1855. április 17–1866. december 10. között, haláláig. Dessewffy Aurél öccse, aki következetes konzervatív politikát folytatott, 1846-ban ő szövegezi a Konzervatív párt programját. A forradalom és szabadságharc ideje alatt ő is visszavonul a politikától. Az abszolutizmus éveiben lesz az Akadémia meghatározó, majd első embere. Ő szövegezi az 1860-as októberi diplomát, 1861-es Országgyűlésen a Felirati Párthoz csatlakozik, de továbbra is konzervatívnak vallja magát. Célja a kiegyezés, melyhez ő maga is aktívan hozzájárult javaslataival, ám már nem érte meg törvénybe iktatását.

⁴ Eötvös József 1866-ban Dessewffy Emil felett tartott emlékebeszédében ezt külön hangsúlyozta.

⁵ R. VÁRKONYI: uo.

⁶ Lásd: *A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada*. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1926. és *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1975 című kötetek tanulmányait. Különösen Kosáry Domokos, R. Várkonyi Ágnes, Vekerdi László és Vörös Antal korszakra vonatkozó tanulmányai.

⁷ SÖTÉR István: *A sas és a serleg. Akadémiai arcképek*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1975, 52.

kiváltott elnöki beszédéhez szokták kötni, a korszakváltást már egy négy nappal korábbi, csendesebb esemény is jelzi.

A Bach-korszak Akadémiáján nincs fényesebb győzelme a liberalizmusnak annál, hogy a francia és angol polgári állam nagy tudós-politikusait 1858. december 16-án az MTA külső tagjaivá választják. Macaulay, Guizot, Tocqueville és Montalambert külső tagsága már egyértelműen Eötvös befolyását jelzik, és az sem vitatható, hogy ifjúkori példaképeit, a rá nagy befolyást gyakorló európai gondolkodókat terjesztette elő akadémiai tagságra. Macaulay *The history of England from accession of James the second* című, 1849 és 1861 között megjelent tíz kötetét megtaláljuk Eötvös könyvtárában. Bényei Miklós állítása szerint bizonyítható, hogy Eötvös az utolsó kötet kivételével olvasta a művet, ahogy beszerezte az 1853-as megjelenésű *Speeches* című, Macaulay beszédeit tartalmazó két kötetet is. Guizot-t pedig már 1836–1837-es párizsi útján személyesen is megismerte,⁸ és az *Uralkodó eszmékben* az 1830-as párizsi forradalom tudós-politikusának négy munkájára is hivatkozik. Tocqueville-nak, ahogy több neves állambölcseletnek és politikusnak is, elküldte az *Uralkodó eszméket*, és Tocqueville épp 1858. július 1-jén írt levelében méltatja és köszöni meg Eötvösnek a könyvét. Szintén ismert Conchától Eötvös és Montalambert barátsága és levelezése, amelyben a kor állambölcseleti nagyjainak szerepére is kitérnek.⁹ Később szintén a liberális eszmeáramlat több jeles európai alakja válik akadémiai külső taggá, akik közül talán a két legjelesebb, John Stuart Mill,¹⁰ akit már Eötvös elnöklete alatt, 1868-ban választanak meg,¹¹ majd a Lónyay-időszakban az angol politika „great old man”-je, Gladstone miniszterelnök¹² válik az MTA tagjává.

⁸ Bényei Miklós idézi Molnár Aladárt, Eötvös minisztériumi titkárát Eötvös és Guizot kapcsolatára, mely szerint némi túlzással „Párizsban léte alatt sokáig mindennapos volt Guizot házábanál, s vele, épen annak ministersége idején közel bizalmas viszonyban állt”.

⁹ CONCHA Győző: *Eötvös József és Montalambert barátsága*. Budapest, 1918.

¹⁰ John Stuart Mill (London, 1806. máj. 20–Avignon, 1873. máj. 8.) angol liberális filozófus, közgazdász, akinek munkája a deduktív és induktív logika alkalmazásáról a tudományban, a kor egyik legnagyobb hatású műve volt az MTA kutatási munkájára. Művét az Akadémia Szász Béla fordításában magyarul is megjelentette *A deduktív és induktív logika rendszere mint a megismerés elveinek és a tudományos kutatás módszerének előadása* címmel 1874–1877-ben.

¹¹ Ebben az évben vált levelet Eötvös és Mill. Az Eötvös-levél történetét és J. S. Mill magyar kapcsolatát legteljesebben talán Gál István dolgozta fel *John Stuart Mill magyar kapcsolatai* című munkájában. In: GÁL István: *Magyarország és az angolszász világ*. Argumentum–OSZK, Budapest, 2005, 505–514. Gál István munkásságának összefoglalását, több tanulmányának újraközlését adja e kötet, amely számtalan adalékkal szolgál a 19. század angol–magyar, magyar–angol kapcsolatok vonatkozásában.

¹² Williem Ewart Gladstone (Liverpool, 1809. dec. 29–Hawarden, 1898. máj. 19.) angol tudós-politikus, aki élete során négyszer volt miniszterelnöke Angliának, és akit – Deákhoz hasonlóan – „nagy öregnek” neveztek politikustársai. Homérosz kutatásai és liberális szellemű állambölcseleti röpiratai miatt az MTA első miniszterelnöksége idején (1868–1874) választotta külső taggá 1873-ban.

A megújulásnak egy másik fontos aspektusa a személyi és generációs változások voltak, amelyek ebben az évtizedben érik utol az MTA-t. Sötér István adatai szerint az Akadémia 70 tagját veszítette el az '50-es években, és 74 új tag került a Társaságba. Vagyis Teleki József, Bajza, Vörösmarty, Döbrentei helyét már egy újabb generáció, de még az első reformnemzedékhez tartozó akadémikusi kör veszi át, mint Lónyay Menyhért, Arany János, Jókai Mór, Gyulai Pál vagy Hunfalvy János. „Az 1858-as újrakezdés a reformkori Akadémia helyébe egy másikat, igényeiben polgáríbbat léptet. Toldy leköszönése a titoknokságról 1861-ben, s helyébe Szalay László, 1865-ben pedig Arany János megválasztása, majd Eötvös József egy esztendővel később kezdődő elnöksége: mindez együtt az Akadémia új korszakának kezdetét jelzi. E korszakot a polgárosodási igény következetes érvényesítése – a társadalmi és a természeti tudományok párhuzamos kibontakozása – és a bizottsági rendszer megszületése jellemzi.”¹³ Dessewffy Emil a fordulat évében kezdeményezi azt a nagyszabású gyűjtési akciót, amelynek célja az Akadémia székházának felépítése. Az országos összefogás a magyar tudomány méltó fellegvárának megépítésére szinte mozgalommá vált, és közéleti megnyilvánulásnak minősült az adakozás. Ennek sikere, hogy 1865-re felépül az MTA jelenlegi székháza, és a Társaság alaptőkéje 2 millió Ft-ra nőtt. A megnyitó ünnepségen a dualizmus előtti pezsgő közélet legjelentősebb alakjai ülnek a padosorokban, akiknek meghatározó részét Eötvös centralista köre adja. Az a kör, amelyik a '40-es években a „doctrinaire-phalanx” tagjaiként a *Pesti Hírlap*ban és a rendi országgyűlésen fejtették ki tudós-politikusi nézeteiket, a kiegyezéshez vezető utat már részben az Akadémia bástyái mögül mutathatták a magyar társadalomnak.¹⁴

Deák Ferenc 1848 utáni passzivitása is az Akadémia keretein belül kezd oldódni, pedig 1839-es megválasztása után ő nem kapcsolódik be az intézmény életébe. Eötvös Józseffel bár egy napon és ugyanolyan szavazataránnyal emeli tiszteleti tagjává a Társaság,¹⁵ Deák tizenhat évig nem vesz részt az Akadémia működésében. Először 1855. február 16-án, a Társaság első elnökének, gr. Teleki Józsefnek emlékülésén jelent meg, hogy meghallgassa Toldy emlékbeszédét. Két hónappal később – mintha a tizenhat évvel korábbi novemberi napot ismételné meg az Akadémia –, április 17-én, Eötvös Józseffel együtt, az Igazgató Tanács tagjává választják, majd a törvénytudományi osztály elnöke lesz, és tevékenyen vesz részt az Akadémia Ügyrendjét átalakító bizottságban. Eötvös és Deák párhuzamos aktivitását a külföldi szemlélő nem véletlenül látta azonos erejűnek. A későbbi „Deák-párt” megnevezés ugyanis Ausztriában következetesen „Deak–Eötvös” néven volt ismert a korabeli osztrák sajtóban, közéletben.

Bach menesztése, majd az 1860-as Októberi diploma és az 1861-es februári párens, valamint a választások szintén új idők beköszöntét jelezték. Már nemcsak az

¹³ SÖTÉR: Uo. 53.

¹⁴ A Beksics által felsoroltak közül 1865-re mindenki tagja lesz az Akadémiának, utolsóként Madách Imre is, akit *Az ember tragédiája* című munkájáért 1863-ban választanak taggá.

¹⁵ Deákot és Eötvöst egy napon, 1839. november 23-án, és mindkettőjüket 21 igen és 3 nem szavazattal választotta tiszteleti tagnak a Tudós Társaság.

Akadémia keretei adták a közszereplés lehetőségét, hanem az egész ország nyilvánossága. Az 1861-es Országgyűlésnek a dualizmus öt MTA elnökéből három, Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, ismételten képviselői mandátumot szerez, és mellettük szintén képviselő az aktuális elnök Dessewffy Emil is. Mindannyian, bár eltérő politikai alapállások mentén, a Felirati Párt oldalán és Deák mellett állnak. Az *Országgyűlési Naplók* tanúsága szerint Dessewffy kivételével mindhárman hozzászóltak a felirati vitához, legaktívabban közülük Eötvös. 10 felszólalásából 7 tartozik e témakörbe,¹⁶ de hozzászólt Lónyay Menyhért nagy témájához, az „Országos pénzalapok megvizsgálásáról” szóló vitához is. Országgyűlési szerepléseikből világossá válik, hogy Eötvös, Deák mellett, a legbefolyásosabb véleményalkotó, ahogyan az is, hogy nem véletlenül lesz Lónyay a kiegyezés közgazdasági fejzeteinek fő tárgyalója 1866–1867 során. Trefort pedig Eötvös és Lónyay háttérembere. Eötvösnek politikai, Lónyaynak szakmai, gazdaságtudományi támasza. „Szürke eminenciás” ő, aki mindössze 3 alkalommal szólalt fel az 1861-es Országgyűlésen, minden alkalommal Eötvöst támogatva.¹⁷ A tudós-politikusok a forradalom utáni bő évtizedben csak a tudományos közélet és az Akadémia keretein belül képviselheték a magyar ügyet. 1861-től a kiegyezéshez vezető hét esztendőben viszont a politikai szabadság térnyerése az ország nyilvánosságát adja vissza a tudós-politikusok tevékenységének. Lónyay már 1857-től a *Pesti Naplóban*¹⁸ publikál újra, és Dessewffy mellett a Magyar Földhitel Intézet élén szerez szakmai tekintélyt. Eötvös és Trefort Deák 1865-ös húsvéti cikke után tesznek ismét, az egész ország nyilvánossága előtt, politikai állásfoglalást. Létrehozzák a *Politikai Hetilap* című újságot, amelyben a liberális átalakulás, a polgári állam kiegyezésen nyugvó modelljét és programját vázolják.¹⁹ „Báró Eötvös József és Trefort Ágoston attól tartottak, hogy Deák „passzív” politikája következtében a konzervatív arisztokrácia fogja magához ragadni a kezdeményezést, ezért az aktív kiegyezési politika szócsöveként megalapították a *Politikai Hetilapot* (1865–1866), amelynek szerkesztését Keleti Károlyra bízta”²⁰ – írja Buzinkay Géza a lap indításának indokaként.

A '60-as évek nagy problematikái, a közjogi, a nemzetiségi és a tudománypolitika irányának kérdése elválaszthatatlan egységet alkot Eötvös – és hozzá kapcsolódva Trefort – nézeteiben. A magyar nemzet jövőjét a duális állammodell közjogi keretei

¹⁶ *Országgyűlési Napló*, 1861, I. 147, II. 73, 90, 92, 95, 98, 106.

¹⁷ Még az „Ülésterem ventilációja” kapcsán is barátja, sógora mellett áll. *Országgyűlési Napló*, 1861, II. 228.

¹⁸ A *Pesti Napló* 1855-től Kemény Zsigmond báró szerkesztésében a nemzeti politikai ellenállás, a Deák Ferenc-i passzív rezisztencia szócsöve, majd a Deák-párt politikájának közvetítője lesz.

¹⁹ Antall József a lap megjelenésének 100. évfordulóján részletes tanulmányban elemzi Eötvös és Trefort lapjának, valamint Eötvös Józsefnek a szerepét a kiegyezéshez vezető úton – melyre e dolgozat külön nem vállalkozik. ANTALL József: Eötvös József Politikai Hírlapja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866. Századok, 1965.

²⁰ BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Haza és Haladás Alapítvány, Budapest, 1993, 59–60.

között képzelték el, amelyben a nemzetiségek – liberális kormányzás mellett – integrálódnak, és a nemzeti, állami kultuszpolitika alapja az oktatás általános és kötelező jellegének kialakítása lesz. Eötvös már 1861-ben világosan képviseli ezt az alapállást. A nemzetiségi törvényjavaslat előkészítésének bizottsági elnökeként az anyanyelv használat és anyanyelvi oktatás fontosságát hangsúlyozza, amely miatt több nemzetiség fejezi ki nagyrabecsülését. „Hálairatot” kap ez ügyben a segesvári szászoktól 50 aláírással²¹ és a máramarosi ruténektől is, 45 aláíróval.²² Eötvös országos és általános politikai elismertségét pedig az is jól mutatja, hogy 1861 januárjától Esztergom,²³ Békés²⁴, Nagyvárad²⁵, Szatmárnémeti²⁶ tiszteletbeli képviselőjükké, Máramaros²⁷ és Kraszna-megye²⁸, valamint Csík, Gyergyó és Kászon Székek²⁹ képviselő bizottmányuk tiszteleti tagjává választották.

Tudománypolitikai programját is már 1861-ben ismerteti az Akadémián. Majd 1863-ban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pesti nagygyűlésén fejt ki álláspontját. Ebben tovább viszi azt a gondolatot, amelyet már az *Uralkodó eszmék*ben is kifejtett, hogy az egyoldalú nemzeti tudomány szemlélet nem felel meg a tudomány nemzetközi logikájának. Így a korszerűség az Akadémia életében, a hagyományosnak mondható magyar nyelv művelése mellett, a tudományok nemzetek felettségének képviseletében kell álljon. Eötvös mint tudós-politikus egyszerre jelöli ki ezáltal a tudomány legfontosabb intézményének irányvonalát, és határozza meg a magyar állam művelődéspolitikájának későbbi alapjait, és formálja MTA elnökségének, valamint a kiegyezés utáni miniszterségének programját.

Az MTA természettudományok fejlődésében játszott szerepét is ahhoz a struktúraváltáshoz köthetjük, amelyet Eötvös és Arany Akadémiája jelent 1866-tól, és amelynek legjelentősebb alkotása az MTA 1869-ben elfogadott és – néhány módosítástól eltekintve – 1945-ig érvényben maradt új alapszabálya volt.³⁰ Dessewffy ha-

²¹ b. Eötvös Józsefnek mint liberális politikusnak küldött hűségnyilatkozat a segesvári szászoktól. Segesvár, 1860. dec. 25. német nyelvű, 50 aláíró, MTA Kézirattár, Ms 10.221/c.

²² b. Eötvös Józsefnek, az 1861. évi nemzetiségi törvényjavaslatot előkészítő bizottság elnökének, a máramarosi rutének hálairata. Máramaros, 1862. márc. 1., 45 aláíró, MTA Kézirattár, Ms 10.221/b.

²³ Az erről való értesítés eredeti okmánya: MTA Kézirattár, Ms 10.221/f.

²⁴ Az erről való értesítés eredeti okmánya: MTA Kézirattár, Ms 10.221/g.

²⁵ Az erről való értesítés eredeti okmánya: MTA Kézirattár, Ms 10.221/h.

²⁶ Az erről való értesítés eredeti okmánya: MTA Kézirattár, Ms 10.221/i.

²⁷ Az erről való értesítés eredeti okmánya: MTA Kézirattár, Ms 10.221/m.

²⁸ Az erről való értesítés eredeti okmánya: MTA Kézirattár, Ms 10.221/n.

²⁹ Az erről való értesítés eredeti okmánya: MTA Kézirattár, Ms 10.221/l.

³⁰ Eötvös már Széchenyi 1842-es beszéde után egyértelműen azok közé tartozik, aki a Tudós Társaság természettudományok irányába való nagyobb fokú nyitását és a „költők akadémiájának” modern tudományos társasággá formálását szorgalmazta. Az Arany, Csengery és Eötvös által kidolgozott új alapszabály az MTA modern tudományos intézménnyé alakítását jelentette. Kónya Sándor írja az alapszabály lényegi elemeit összefoglalva: „Az alapszabály három tudományos osztályt határoz meg: I. Nyelv és Széptudományi Osztály,

lálával a centralisták csoportja mind szellemi, mind intézményi befolyás szempontjából teljesen birtokba veszik az MTA-t. Politikai szerepvállalásuk már az 1865-ös Országgyűlés megnyitásától világos, amelynek képviselőházában 1865. december 10-től ismét mindhárom dualizmus kori MTA elnök ott ül, és aktív vitázója a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermi üléseinek.³¹ Csengery Antall – akinek jegyzői és, Szalay halála után, titoknoki feladataiért 1865 januárjában Deák javaslatára nyilvánít írásos köszönetet az Akadémia – a következőket írja naplójába az országgyűlés megnyitója után: „Azt hívök, hogy az országgyűlésen, mely előttünk áll, mi, az úgynevezett Deák-párt³², két szélső párt között foglalandunk állást. Egyik szélsőség lesz, mely semmi áron, másik, mely minden áron ki akar egyezkedni.”³³

A kiegyezés – Ferenczi László megnevezésével – „aranytartaléka”, így áll a határozati, ’48-as párt és a konzervatívok között. Az Eötvös által vezetett Akadémia és a Deák-párt közötti „átjárás”-t jól tükrözi a Deák-párt klubhelyének megválasztása. A honorácior és képviselői pártok ekkor – az országgyűlésen kívül – klubokban politizáltak. Nem párttagság, hanem klubtagság döntötte el, hogy ki melyik tömörüléshez tartozik. Közkedveltek voltak a szállókban vagy nevesebb belvárosi épületekben való klubhelység választások.³⁴ A Deák-párt klubja viszont közvetlenül az MTA épületével szemben, a mai Roosevelt téren, az egykori Lloyd-palotában volt. Talán a két épület közötti – szó szerinti – átjárhatóság is döntő szerepet játszhatott a klubhely kiválasztásában. Amikor az Ybl Miklós által tervezett, egyemeletes országházba költözik 1866-ban a képviselőház, Deák közvetlen környezetét szintén az MTA centralistái, a „beksicsi” tudós-politikusok adják. A patkó alakú, meglehetősen zsúfolt padosorokban már politikai csoportosulások szerint, de a Ház által kötött ülésrend nélkül ülnek a képviselők. A képviselőháznak ekkor ugyanis még nincs mai értelemben vett ülésrendje, ezért is értékesek Estók János ez irányú kutatásai, mely

II. Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya, III. Matematikai és Természettudományok Osztálya. Az Igazgatótanács szerepe, összetétele jelentősen megváltozott. Hatáskörében az Akadémia vagyonával való gazdálkodás, az Akadémia pénzügyeinek intézése maradt. Az elnök, alelnök, a főtitkár mellett 24 tagja volt.” KÓNYA Sándor: *A Magyar Tudományos Akadémia Történetéből 1825–1996*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1999, 22. Az alapszabály részletes ismertetését és változásait lásd: VÖRÖS Antal: *Az új alapszabályok*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1975, 143–148.

³¹ A képviselőház – a felsőházhoz hasonlóan – ekkor még szintén a Nemzeti Múzeumban kezdi meg munkáját. És csak a következő évben költözik át a rekordgyorsasággal, nyolc hónap alatt felépített Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca) képviselőházba.

³² A Deák-párt valójában csak 1866 végén jött létre. Deák halogatta a párttá alakulást, azért, hogy a kiegyezést minél kevesebb politikai megosztottsággal fogadja el a képviselőház. Hívei követelésére novemberben mégis „párt”-ként definiálja magát Deák és köre.

³³ Idézi ESTÓK János: *Magyarország története 1849–1914*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 95.

³⁴ A legnagyobb ellenzéki tömörülésnek – a pártfüzió előtt –, a balközépnek a Nádor utcában, a Tigris Szállóban volt a klubja, ezért „tigrisek”-nek is nevezték őket. Az utca 5. számú épületének homlokzatán ma is látható a tigris szobor.

szerint: „A jobb oldali padosorok szélén a konzervatív politikusok, Deák Ferenc helye a harmadik pad végén, a padosorok közötti átjárónál volt. Körülötte közeli barátai ültek: Eötvös József, Kemény Gábor, Csengery Antal és Klauzál Gábor. A bal oldali padok szélén, de már a bejárati út túloldalán, a »balközépen« Nyáry Pál foglalt helyet.”³⁵ Nem tudjuk pontosan, hogy Trefort hol ült, de nagy valószínűséggel Eötvös mellett, vagy közvetlen közelében. Lónyayról sincs ülésrendi adat, azonban közismert tény, hogy az országot újjáteremtő országgyűlésen már befolyásos közigazdász-ként tevékenykedik és Deáknak – ahogy naplójában és baráti levelezésében nevezte, „az öreg”-nek³⁶ –, valamint Andrássy Gyulának volt a gazdasági és pénzügyi tanácsadója, majd a duális állammodell gazdasági rendszerének lesz a főtárgyalója magyar részről.

Míg a reformnemzedék politikusainak egy jelentős része, az 1867 évi. XII. törvénycikk, a kiegyezési törvény elfogadását tartotta pályája beteljesedésének, addig a politikai aréna ellenzéki része nemzeti tragédiaként értékelte ezt. A Deák-párti tudós-politikusok pedig a teóriák tettek formálásának lehetőségét látták benne. Az 1867. február 19-én megalakuló Andrássy Gyula kormányának ketten is tagjává váltak az MTA dualizmus kori elnökei közül. Eötvös József már elnököl az Akadémián, amikor megfellebbezhetetlen tekintélyként, az egyetlenként, aki az 1848-as Batthyány-kormányának is tagja volt, 19 év után újra vallás- és közoktatásügyi miniszter lesz. Lónyay Menyhért pedig a pénzügyminiszteri tárca élére kerül. A tudós-politikusok MTA-hoz való kötődése kapcsán már jeleztük, hogy az Andrássy-kormány 17 tagjából 10 volt tagja az Eötvös által vezetett „centralista Akadémiának”.

Eötvös Józsefnek és Lónyay Menyhértnek világos koncepciójuk volt saját szakminisztériumuk vezetésére és célkitűzéseire vonatkozóan. Aktuális politikai nézeteiket, álláspontjaikat pedig – ahogy korábban – ezekben az években is gyakran egyeztetették. Erről tanúskodik mind Eötvös Lónyayval való levelezése,³⁷ mind Lónyay naplója, vagy korábbi jegyzetei. Lónyay már 1864-ben azt írja, hogy „Eötvössel nyáron sokat beszélgettünk a lehető jövőről – akkor vérmes reményei voltak. A napokban már igen lehangolva voltak azok”.³⁸ De Eötvös is mindig „Kedves Barátom!” megszólítással, tegező viszonyban, és bizalmasan fordult Lónyayhoz. Gyakran valamit kért tőle leveleiben. Támogatást, tájékoztatást vagy mint utolsó levelében, akadémiai munkájában való kiségitést.

³⁵ ESTÓK János: *Magyarország története 1849–1914*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 95. Fontos megjegyezni, hogy Estók János az ülésrend leírásának forrását nem jelölte meg munkájában. Valószínű, hogy sajtókutatásokból vette leírását. Az Országgyűlési Könyvtár is gyűjti az 1892. előtti ülésrendekre vonatkozó adatokat, ám vezetője, Jónás Károly szerint csupán minimális korabeli sajtóinformációkból lehet a parlamenti patkó ülésrendjének egy részét feltérképezni. Ez egyébként fontos mutatója a pártformációk laza, hálószerűségének, amely tényre eddig egy politikatörténeti munka sem hívta fel a figyelmet.

³⁶ Az MTAK Kézirattárban őrzött Lónyay-kéziratok számtalan feljegyzése tanúsítja, hogy Lónyay tiszteletből és az elismerés hangján nevezi Deákot „az öreg”-nek.

³⁷ *Eötvös J. levelei Lónyay Menyhérthez*. MTAK Kt., Ms 5304/179–186.

³⁸ *Lónyay-jegyzetek*, 1864. MTAK Kt., Ms 5306/4.

Eötvös művelődéspolitikai alapvetései már a '40-es években összefonódott a haza haladásának eszméjével. „(...) szükség, hogy a nép az ipar üzésére képes legyen, s ez csak akkor remélhető, ha az értelmi műveltség egy bizonyos fokán áll. Az iparnak fő eszköze az ember, nem anyagi ereje, mely napjainkban erőművek által pótoltatik, hanem értelmi tehetségei által”³⁹ – írja 1846-ban. Az *Uralkodó eszmék*ben pedig a szabadság fogalmát és értelmezési lehetőségét köti össze a műveltséggel. Mind az egyéni, mind a politikai szabadság kiteljesedésének alapfeltételét látja a műveltségben és így jut el végső következtetéséhez, hogy „Magyarország jövőjének kérdése kultúra kérdés”, amely mondatát talán a legtöbbször leljük fel műveiben, beszédeiben.

Eötvös mindezek és korábbi miniszteri tapasztalatai alapján lát hozzá az oktatás és a magyar művelődés nagy kérdéseinek rendezéséhez. Lónyay gazdaságtudományi gondolkodása, a számok, az államadósság, a hitelek, a bankügy világában természet-szerűen a reálpolitikus gondolkodását mutatja. Azonban Eötvös oktatásról, vallási toleranciáról, művelődésről és nemzetiségi kérdésekről vallott ideái is igen gyorsan a reálpolitika alapján szerveződtek minisztériumában, és kerültek innen törvényjavaslatként az Országgyűlés Képviselőháza elé. Míg Eötvös számára a miniszteri kinevezés a tudós-politikusi akadémiai munkáját, szakpolitikai aktivitássá alakította, addig Lónyay Menyhért valójában ugyanazt folytatta 1867 februárja után, amit azelőtt is csinált 1865-től: a Magyar Állam érdekeit képviselte az Ausztriával való gazdasági kiegyezés tárgyalásain.

A kormányformában való kiegyezés még korántsem jelentette a tárgyalás fejezteinek mindenirányú lezárását. Sőt a legjelentősebb gazdasági kérdések még nyitottak voltak a kormányalakuláskor. Lónyay legfőbb tárgyalópartnere, Franz Karl Becke, aki március 7-ei kinevezését követően osztrák minisztertársa Lónyaynak, már az Andrassy-kormány megalakulásának napján a következőket írja Lónyaynak: „Szívből kívánok szerencsét a magyar nemzet tegnapi örömnépe alkalmából. Egy efféle suffrage universale – a szó legjobb értelmében – rögzíti a helyzetet: mától a kiegyezéses alap befejezett tény, amelyet a centralisták szép frázisai többé már nem tudnak megváltoztatni.”⁴⁰ Épp így őszintén kívánom mindannyiunknak, hogy a nagy feladat második része, a közös érdekű anyagi ügyek rendezése sikerülhessen.”⁴¹

Lónyay fáradhatatlan, gyakran kétségektől gyötört, de mindenkor a magyarság érdekét szem előtt tartó tárgyalásait csak a legutóbbi időben tárta fel Cieger András. *Az alkudozás küzdőterei* című dolgozata és korábbi, 2003-as Lónyayról szóló doktori értekezése aprólékos levéltári kutatással mutatta be Lónyay szerepét a gazdasági kiegyezés során. Eötvös minisztériumi apparátusrendszerén dolgozik, amikor Lónyay

³⁹ *Pesti Hírlap*, 1846. május 12.

⁴⁰ Becke itt az általunk vizsgált tudós-politikusi kör Eötvös-Trefort vonalára utal, melybe a szövegkörnyezetből következtetve, Lónyayt nem sorolja be. „(...) a centralisták szép frázisai” kifejezés pedig a kiegyezési tárgyalások realista-idealista irányvonalait és ellentétet tükrözik.

⁴¹ *Becke Lónyay Menyhérthez*, 1867. febr. 19. Idézi: Cieger András: *Az alkudozás küzdőterei. Századunk*, 2006. 6. szám, 1378.

az ausztriai Vöslauban és Bécsben képviseli a magyar kormányt. Nemcsak Beckével, hanem a császárral is személyesen tárgyalt az államadósság, a kamatlábak és a pénzrendszer kérdéseiről. Lónyay mind naplójában,⁴² mind *A Bankügy* című munkájában részletesen taglalja az 1867-es gazdasági kiegyezésének rá nehezedő felelősségét. „Különösen érdekes korszak volt az – írja 1875-ben –, melyet együtt Vöslauban töltöttünk. Báró Becke egészségi állapota kívánta a falusi levegőt, én fiam betegsége folytán nem maradhattam családommal Bécsben. Mindketten Bécsbe bemenve naponként előbb a hivatalos teendőket végzők – minden fontosabb hivatalos irat hozzá- zám Budáról elintézés végett Bécsbe küldetett –, aztán este felé Vöslaubába kimenne, kezdődtek a legfontosabb és legkényesebb ügyekben a tárgyalások, melyek többnyire éjjel utánig tartottak.”⁴³

Cieger András, Lónyay tárgyalási magatartására utalva, idézi a pénzügyminiszter naplóját. „Szegény Becke sokszor felugrott a székéből és fogta a fejét, midőn engedni nem akartam – írja Lónyay –, s miután végre az elvekben a conversió és deficit megszüntetése iránt engedni kénytelen volt, s már be volt végezve az ügy, mondá nekem künna kertben szép holdvilágnál sétálva: bizony nyakas ember vagyok, s talán ptovidentiális ember, ki hivatva lehetek az osztrák pénzügyek rendezésének útját nemcsak kijelölni, de arra a birodalmat kényszeríteni.”⁴⁴

Lónyay hosszúra húzódó és a bankügyet tíz évig megoldani csak részben tudó, tárgyalásait mindig megosztotta Deákkal. Gyakran a „centralista-phalanx” másik akadémikusa, Csengery Antal szolgált javaslatokkal a sikeresebb bizottsági tárgyalásokra, de Eötvös is a politikai teher megosztására buzdította Lónyayt. A pénzügyminiszter szakpolitikai aktivitását jól mutatja az is, hogy az ebben az országgyűlési ciklusban elmondott, kb. 80 képviselőházi felszólalásának és beszédének döntő része az adófajták, az államadósság és a költségvetésről szólt – egyéb politikai kérdésről alig foglalt állást. Trefort Ágoston, szintén elismert közgazdászként általában a képviselőház ülésein támogatta Lónyayt. Az *Országgyűlési Naplók* tanúsága szerint ekkor még nyomát sem leljük a művelődéspolitikus, Eötvös célkitűzéseit folytató és megvalósító Trefortnak. Az egyébként nem túl aktív Trefort kb. 25 felszólalásának témái szinte mind Lónyay témáit és az általa képviselt irányvonalat követték.

Eötvös József mindeközben – rácsáfolva idealisztikusságának vádjaira – a legpragmatikusabb minisztériumi apparátusszervezésbe kezdett. Eötvös kiváló humánpolitikai érzékét már előző miniszterségekor és az MTA-n is bizonyította. Közismert, hogy Arany János akadémiai főtitkári pozícióját Eötvösnek köszönhette. Eötvös és Arany régi ismeretségben voltak már, amikor Eötvös a titoknoki székbe emeli. A mély tudósi és baráti kapcsolatnak pedig jó példája az a levél, amelyet Eötvös még

⁴² Lónyay Menyhért naplójegyzetei mind az MTA Kézirattárában, mind a Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtárában megtalálható. Naplójának részleteit 1860–1861-ből a Századvég Kiadó jelentette meg 2004-ben. A többi, 1881-ig több mint hétezer irat, máig feldolgozásra vár.

⁴³ LÓNYAY Menyhért: *A Bankügy*. 1875, 173.

⁴⁴ *Lónyay-napló*, 1867. szept. 14. Idézi CIEGER András: *Az alkudozás küzdőterei. Századunk*, 2006. 6. szám, 1378.

1854. október 16-án küld Aranynak, a több kritikát kapott *Toldi estéje* kapcsán. „Ha valaha művet láttam mely minden követelménynek megfelelt *Toldi estéje* az, ’s bár mit mondjon a kritika jelenleg, a jövő bizonyosan osztani fogja véleményemet, amelly szerint e költemény még azoknál is magasbban áll, mellyekkel Ön gazdagítja meg irodalmunkat. Fogadja (öszinta – áthúzva) köszönetemet azon élvezetért amelyet munkájánál találtam, ’s legyen meggyőződve legőszintébb tiszteletmről. Híve B Eötvös József.”⁴⁵ Arany, a *Toldi* költője mint remek közgazdász könnyítette meg Eötvös elnöksége idején az adminisztrációs és gazdasági ügyek vitelét. Az is Eötvös kiváló tudománypolitikai szervezését dicséri, hogy a ’40-es évek derekán már jelentkező, de az 1850-es évektől felerősödő reál–humán vitáját az MTA-nak úgy tudta a természettudományok javára eldönteni, hogy ezt a kor legnagyobb tekintélyű költőjének segítségével valósította meg. Vekerdi László szerint a költők akadémiaja és a modern tudósok akadémiaja közötti fordulatot Csengery Antalnak az MTA 1860. május 14-i ülésén tett javaslata jelentette, melyben a Matematikai és Természettudományi Bizottság felállítását sürgette.⁴⁶ Sötér István szerint az újonnan megválasztott „Arany János 1865-ös titoknoki jelentését az 1850 óta folyó reál–humán vita nyugvópontjának is tekinthetjük”.⁴⁷ Eötvös József tudománypolitikai alapkonceptiója az, hogy a 19. század második felében, a nemzet fennmaradásának már nem pusztán a nyelv művelése és fenntartása a biztosítéka, hanem általában a műveltség szintjének emelése a záloga. E felfogását először az MTA intézményi keretein belül valósítja meg, hogy majd miniszterként ugyanezt képviselje már az egész ország művelődéspolitikájának irányítójaként.⁴⁸

Míg Eötvösnek az Akadémián 1867-re szilárd bástyája Arany, addig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiépítése elsőszámú feladatuként jelentkezett ekkor. Mann Miklós, a dualizmuskori oktatáspolitikai kutatójaként írja Eötvös minisztériumáról: „A minisztérium Budán, az Úri utca 51. számú házban, a korábbi jogelőd Helytartótanács épületében nyert elhelyezést. Az 1870-es évek elején a hivatal Pestre költözött, a Lipótvárosba, az Aldunator 2. alatti épületbe. A tisztviselők közel fele már a Helytartótanácsban is e területen dolgozott. Melléjük Eötvös a korszak kiváló pedagógiai, illetőleg tudományos szakembereit kérte föl tanácsadónak, vezető munkatársnak. A minisztérium létszáma – a miniszterrel kezdve és a hivatalszolgákkal végezve – nem érte el a 140 főt. 1868-ban az állami költségvetés mindössze 0,8 százalékát kapta a kultusztárca. A szűkös anyagi keretek, a kis létszám ellenére ez a

⁴⁵ Eötvös József levele Arany Jánosnak. MTAK Kt., K513/98.

⁴⁶ VEKERDI László: *Természettudományok. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, 1975.

⁴⁷ SÖTÉR: Uo. 57.

⁴⁸ Az Akadémia ilyen típusú megreformálására már 1844-ben is születik javaslat. Vállas Antal, az Eötvös köréhez tartozó matematikus–mérnök már ekkor hangsúlyozza, hogy a Tudós Társaság nem szépirodalmi kör, hanem tudományos intézmény, melyben minden tudománynak egyaránt helye kell legyen. Az MTA ez irányú útkeresését, célkitűzéseit és reformjait részletesen SZENTGYÖRGYI Mária dolgozta fel *Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián 1831–1945* című munkájában.

nagy szakértelemmel, hatalmas munkabírással rendelkező tisztviselői kar a következő évtizedekben kiépítette a polgári közoktatás rendszerét.⁴⁹ Eötvös MTA-ja és minisztériuma között nemcsak a tudománypolitika irányvonal szempontjából volt törvényszerű átjárás, hanem személyi állományban is. Minisztériumának legfontosabb vezető gárdáját kizárólag az Akadémiáról választja, így Tanárki Gedeont, államtitkárát, aki közel két évtizedig vezeti majd a tárca apparátusát, Szász Károly osztálytanácsost, aki előző minisztersége idején volt államtitkára, vagy Gönczy Pált, aki Eötvös tanácsadója pedagógiai ügyekben. Minisztériumi titkárai közül Molnár Aladár, aki a népiskolai törvény előkészítésben vállal jelentős szerepet, Markusovszky Lajos, aki az egyetemi ügyekkel foglalkozik, és az *Orvosi Hetilap* szerkesztője szintén akadémikusok. Mann Miklós kutatásai szerint összesen tíz akadémikus dolgozik közvetlenül Eötvös mellett.

Eötvös miniszterségének részletes bemutatására e helyen nem vállalkozunk, ahogy nem is feladatunk. Az első jelentős dualizmuskori MTA politikus-elnök karrierútjának azonban egyik legfontosabb állomásaként meg kell említenünk az 1868. december 5-én a képviselőházban, december 6-án a főrendiházban, majd 7-én az Országos Törvénytarban megjelenő törvényét, az *1868. évi. XXXVIII. törvénycikk, a népiskolai közoktatás tárgyában* címűt. Eötvös József, az MTA elnök és a kiegyezés első kormányának vallás- és közoktatási minisztere ez által a törvény által jutott fel tudós-politikusi karrierútjának csúcsára.

A törvény a magyar oktatás- és művelődéspolitikai modernkori intézményi rendszerének megteremtése miatt, a század legnagyobb tudós-politikusává tette Eötvös Józsefet. Érdeme, hogy liberális és demokratikus módon, európai viszonylatban is élenjáróként e törvény mondta ki először a 6–12 éves gyerekek tankötelezettségét, amelynek végrehajtásáról az állam köteles gondoskodni. Vallási toleranciája is tükröződik e törvényben, amely az állam mellett elismeri az egyház évszázados szerepvállalását az oktatás és művelődés terén, és fenntartja az iskolaalapítás és fenntartás jogát az egyházaknak. A népiskolákban pedig a vallásoktatást kiemelt fontosságúként kezeli. Ugyanígy a törvény a „testgyakorlat, különös tekintettel a katonai gyakorlatokra” tárgykörét is az iskolai állandó órák körébe sorolja, amelyet a sporttörténészek az első rendszeres testnevelés alapjának tekintenek. A törvény liberális szelleme a nemzetiségek iránt is jelentkezik, amikor azok számára szabad iskolaszervezést és az anyanyelvi oktatás szabadságát mondják ki paragrafusai.⁵⁰ Eötvös liberális szemléletét jól mutatja az a tény is, hogy reformjának erdélyi román lakosságra vonatkozó kiterjesztésére azt a George Baritiut kéri fel, aki kíméletlen bírálója

⁴⁹ MANN Miklós: *Magyar Oktatáspolitikusok 1848–1998*. Oktatásügyi Minisztérium, Budapest, 2001, 23.

⁵⁰ Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában IX. fejezetből és összesen 148 §-ból áll. A törvény meghatározta a népoktatás intézményi felépítését, az iskolák fenntartóink kötelezettségét, a népiskola, polgári iskola, tanítóképző szervezetét, az utóbbiak létesítését elrendelte. Meghatározta az oktatás rendjét, tantárgyait, a tanszabadság feltételeit, az egy osztályba felvehető tanulók számát, a hetenkénti óraszámot. Tisztázta a tanítók jogállását, feladatát és fizetését.

volt a kiegyezéskor Erdély uniójának. A tudós-politikusi – és nem machiavellista – magatartás szép példája az a levél, amelyben Eötvös kultusztárca vezetőként kéri fel Baritiut, hogy legyen miniszteri tanácsosa, és „feladata a román ifjúság nevelésének vezetése lenne”.⁵¹ Az autonómia párti román Baritiut a monarchia magyar közoktatási minisztere egyben arról is biztosítja e levélben, hogy e poszt elfogadásával nem várja el tőle korábbi elveinek feladását. Vagyis mint tudós-politikus a tudós-politikussal kívánt együttműködni a műveltség nemzetek feletti terjesztésében.

Ebben az évben a népoktatási törvény kiteljesedésére és a tanítók tanítására megindította a *Néptanítók Lapját*, amely havi kétszeri megjelenésével, 14 600 példánnyal és a tanítóknak való ingyenességével kívánta bővíteni a néptanítók korszerű pedagógiai ismereteit. Eötvös liberális felfogását szintén bizonyítja, hogy a lap hét nyelven jelent meg, és az ország bármely nemzetiségének tanítói szintén anyanyelvükön olvashatták a tanüggyel foglalkozó cikkeket és a legfontosabb oktatásügyi rendeleteket. A beindított reformnak 1870-ben az eötvösi minisztérium három újabb törvényjavaslatát alkotta meg: a kisdedovásról, a középiskolai oktatásról és az egyetemekről. Eötvös ezekkel irányt mutatott, de elfogadtatni e törvényeket nem tudta.

Javaslatai azonban mindvégig tükrözik, hogy Eötvös hisz az intézményekben és abban, hogy a modern polgári államnak élen kell járnia az intézményalapításban, ahogy hisz – lásd MTA – az intézmények javíthatóságában és hatékonyabbá tételében is. Művelődéspolitikájának többi eleme: a József Ipartanoda Műegyetemmé változtatása, a könyvtárügy, a Pesti Műegylet támogatása, a képzőművészeti ösztöndíjai, a sportmozgalom alapjainak letétele, a megreformált Nemzeti Múzeum, a Kisfaludy Társaság és a Magyar Írók Segélyegylete elnökekeként mind a modern, részben professzionizálódó kultúra alrendszerét és intézményeit hozta létre, egyben kijelölve ezzel az alrendszer strukturális-funkcionális fejlődésének lehetőségeit is. Utolsó nagy tudós-politikusi munkáját egy hónappal halála előtt terjesztette az országgyűlés elé. A *Jelentés a népiskolai közoktatás tárgyában* című előterjesztése a helyzetfelmérés mellett az európai tájékozottságú és látókörű Eötvös programját is adja az utána jövők számára. Betegsége miatt, az MTA-ügyekben már másodelnökhöz, pénzügyminiszter barátjához, Lónyayhoz fordul, hogy helyettesítse az Akadémián.⁵²

Azon a pénteken, amikor 1871. február 3-án a reggeli órákban Eötvös József elhunyt, a lapok délután már egész oldalas gyászjelentésekben tudatták ezt az Osztrák–Magyar Monarchia népével. Lónyay másnap délutánra rendkívüli ülést hívott össze az MTA-n, míg családja részéről, felesége személyesen ment az Eötvös-házba részvétet nyilvánítani, ahova Eötvös József többször invitálta pénzügyminiszter barátját és annak családját.⁵³ A másnapi *Reform* így számol be az MTA-beli gyűlésről. „Az akadémia ma délután Lónyay M. elnöklete alatt gyűlést tartott s elhatározta, hogy a gyászoló családnak részvétét fogja kifejezni: a temetésen testületileg fog részt venni:

⁵¹ Gál János levele Baritiuhoz 1867. május 25-én. In: *L. George Barit magyar levelezése* (S. a. r. I. Chindris–Kovács). Bukarest, 1975, 103.

⁵² *Eötvös J. levelei Lónyay Menyhérthez*. MTAK Kt., Ms 5304/186.

⁵³ Uo. MTAK Kt. Ms 5304/ 179–186.

képtára és könyvtára egy hétig zárva marad, ugyanaddig fog az épületen lengeni a fekete zászló. A dicsőült emlékére külön ülést fog tartani, a hétfői ülést pedig elnapolja. Arczképe a képtár számára, mellszobra pedig a kis terembe fog megrendel tetni.”⁵⁴ Az újságok gyász hírei – pártállásra való tekintet nélkül – mind a legnagyobb tudós-politikust méltatták Eötvös Józsefben.⁵⁵ Tudós-politikusi mintateremtő alakjának egyben lámpásai azok a politikai és tudományos intézmények, amelyeken egyszerre lógott gyászlobogó halálakor. Ilyen – rögtön a legnagyobbak – az Országház és az MTA, az összes országos párt klubja és az egyetemek, az Osztrák, bécsi minisztérium és a Nemzeti Múzeum. És gyászolt az ország összes iskolája és könyvtára is.

Andrássy Gyula a megüresedett vallás- és közoktatási tárcát a mindig Eötvös mellett munkálkodó, terveit legjobban ismerő sógorának, Trefort Ágostonnak ajánlotta fel. A haláleset közelsége, barátja bálványozása és szomorú levertsége miatt Trefort nem vállalta a miniszteri tárca vezetését. A bársonyszék betöltésének kényszere mellett Deák így egy másik akademikust, Pauler Tivadart javasolta Andrásynak, aki vállalta a feladatot. Pauler Tivadarral szintén olyan politikus kerül a minisztérium élére, aki a tudomány intézményes címeit rangjait, elismeréseit, valamint a politikai szféra befolyását egyaránt bírta. Mint a pesti egyetem tanára, majd dékánja és 1861–1862 között rektora jogászgenerációkat nevelt fel állambölcseleti és büntetőjogi előadásain. A Tudós Társaság 1845-ben választja levelező taggá, majd a megújuló Akadémia rendes tagjává 1858-ban válik. Minisztersége, ahogy majd jó néhány későbbi tudós-politikus társa életében, a kultusztárca vezetésével kezdődött 1871. február 10-én, de majd az igazságügy területén folytatódik még Lónyay Menyhért kormányában, 1872. november 4-től, majd a Szlávy-, Bittó- és Wenckheim-kormányokban 1875. március 2-áig. Tisza Kálmán kabinetjében pedig, 1878. június 30. és 1886. április 30. között vezette az igazságügyi tárcát, s közben az Akadémia másodelnökévé választották 1880-ban, amely tisztséget szintén haláláig, 1886. április 30-ig viselte. Pauler Tivadar államférfiúi és tudósi tekintélyét jól példázza, hogy ő az egyetlen magyar miniszter, akinek a király megjelent betegágyánál és a temetésén.

Lónyay Menyhért politikai pályájának csúcsa és MTA-elnöksége szintén összeforrt, akár az elődje esetében, azonban korántsem vált olyan fényessé ez az összeforrás, mint Eötvös karrierútjában. Lónyay, még Eötvös MTA-elnökle mellett, az Akadémia másodelnöke, amikor 1870. május 21-től – Becke jóslatát beteljesítve – a monarchia közös pénzügyminisztere lesz Bécsben. Amikor az udvar Andrássy Gyulát felkéri a dualista állam közös külügyérének, akkor a két régi barát, az udvar és Deák egybehangzó véleménye alapján, váltják egymást Bécsben. Andrássy megy Bécsbe, Lónyay meg jön Pestre. Lónyay, amikor 1871. november 14-én, a kiegyezés második Deák-párti kormányának élére kerül, teljes politikai támogatást élvez pártja

⁵⁴ *Reform*, 1871. február 4. 1.

⁵⁵ Az Akadémia kéziratára külön gyűjteményben őrzi az Eötvös halálakor megjelent újságcikkeket. Lásd MTAK Kt., Ms 10.710/21 *Eötvös József báróval kapcsolatos újságválogások*.

oldalán, és egyben a honvédelmi tárca is vezetése alá kerül. Eötvöst pedig ő követi az MTA elnöki székében.

A német föderációs kísérletek elbukása és a bismarki Németország győzelme egyben megszilárdította az Osztrák–Magyar Monarchia államstruktúráját, amely komoly belpolitikai változásokat eredményezett Magyarországon is. A változások bomlásnak indították az 1867-től beállt pártpolitikai formációkat, és a Deák-párt újjáformálását, megerősítését Lónyay mint kormányfő kívánta elvégezni. Politikája e cél érdekében erőszakossá vált, és elsőszámú feladatának az ellenzék letörését és a közlegő választásokra való – személyes ambícióit is kielégítő – felkészülést tűzte ki. Ennek alapja egy új választójogi törvényjavaslat volt, amelyik az 1848-as törvényhez képest korlátozni kívánta a választók számát azáltal, hogy az egyenes adóval hátralékban lévő személyeket kizárta volna a választásokból, és az országgyűlési ciklust – számítva saját kormányfői pozíciójára – öt évre akarat felemelni. Az uralkodótól 1871-ben grófi címet kapott Lónyay ettől kezdve az ellenzék első számú célpontjává vált, de a Deák-párt még kapitalista termelésbe be nem kapcsolódott, gyakran adósságokkal terhelt rétege is fenntartásokkal volt a politikai népszerűséggel mit sem foglalkozó miniszterelnök iránt.

A tudós-politikus magas önbecsülése és a politikai haszon követése Lónyay népszerűtlenségét eredményezte. Személyi politikája nem híveinek, hanem lekötelezettjeinek táborából került ki, és ez szintén visszatetszést okozott.⁵⁶ A '48-as párt a választójogi törvényt módosítás megakadályozására Lónyay ellen alkalmazta először az obstrukció parlamenti fegyverét, és „agyonbeszélte” a javaslatot.

Lónyay mindezt azzal viszonzta, hogy a dualizmus legrosszabb politikai eszközehez, a választások megrontásához folyamodott, amelyhez bevonta a banktőke és az egyház támogatását is. Főispánokat váltott le, nyomást gyakorolt a választói névjegyzékeket összeállító megyei választmányokra, kincstári bérleteket pártpolitikai célokra használt fel, hivatali címekkel, bírói, ügyészi kinevezésekkel és a választások kortes technikáival, szavazatvásárlással, etetéssel és itatással befolyásolta a választásokat.

Ennek eredményeként az 1872-es választásokon Lónyay 25 mandátummal nyert, és több rokonát és lekötelezettjét juttatta mandátumhoz, ami még a Deák-párt Senyney Pál által vezetett konzervatívjainak sem tetszett. A balközép párt kiegyezési hajlama a Deák-párttal pedig végképp megpecsételte Lónyay politikai karrierjét.⁵⁷ Ősszel heves támadásokat kap Lónyay a képviselőházban, és Deák is a választások és Lónyay-hívek pártba való beáramlása miatt neheztelt Lónyayra. Amikor pedig

⁵⁶ Erre utal Lónyay egyik 1875-ös feljegyzése is, melyben híveinek elpártolásáról ír, különösen „kiket leköteleztem”. Vagyis a politikai támogatásának megszerzését a lekötelezettség-hálójának bővítésében látta. L. *Lónyay Jegyzetek*, 1875. MTAK Ms 5306/7.

⁵⁷ A balközép párt második embere, Ghyczy Kálmán a választások után veti fel a kiegyezés közjogi elfogadását és a kormányképeség megteremtése végett a „Deák-párt jobb elemeivel” való egyesülést. A Deák-párt és a balközép párt kiegyezésének így Lónyay szintén első számú akadályozójává vált. A fűziót majd az ő távozása után kezdi el szervezni Ghyczy 1873-tól.

Csernátony Lajos korrupcióval, a vasútépítésből húzott haszonnal vádolta meg Lónyayt, már csak saját 74 fős pártja támogatta, így Deák is elmozdítását javasolta az uralkodónak. 1872. december 4-én távozik a miniszterelnöki székből, másnap pedig a honvédelmi tárca éléről. A sértődött, bukott politikus Lónyay még kitart néhány évig a politikában. A körülötte csoportosulókat nevezték „vacsora párt”-nak,⁵⁸ ugyanis Lónyay minden héten egy alkalommal együtt vacsorázott híveivel, és ezen alkalmakkor tárgyalták meg a politikai terveiket. Képviselőként egészen 1881-ig szereplője a politikai életnek, és többször tett kísérletet Tisza Kálmán megbuktatására. Mindig szakpolitikai, gazdasági kérdéseket taglal, ahogyan programjának is e kérdések állnak a középpontjában.⁵⁹

1873-ban jelenik meg a *Közügyeinkről* I. kötete, majd 1875-ben a *Közügyeinkről II. A Bankügy* című munkája, amely érdekes adalékokat tartalmaz a kiegyezés folyamatának menetéről, különösen Lónyay szerepéről.⁶⁰ Naplójában azonban – amelyet eltérő rendszerességgel írt, és sok jegyzete rendszertelenül alkotja – 1875-ben arról panaszkodik, hogy „Jegyzeteim rég elhagytam, mert mélyen megundorított a politika. – elkedvetlenített az emberek magaviselete. – Hálátlan lennék ha ezt általában mondanám az emberekről. – mondták barátaim a vissza vonultságomban is – kik annál jobban ragaszkodtak hozzám, minél nagyobb méltatlansággal viseltettek irányomban, különösen azok: kiket lekötélveztem, ennél fogva kiknek hálával kellett volna irányomba viseltetni. Megkezdtem jegyzeteim. – mert érdekes kezd lenni a korszak. – s kár lenne ha az erre vonatkozó bényomásaim nyomtalanul enyészni el”.⁶¹ A csökkenő politikai súly, az Akadémia falai közötti tevékenység, a Széchenyi-tisztelet és kutatásai utolsó éveiben a megkeseredett karrierút végét jelzik. 1882-től kezdődő országgyűlésnek már nem tagja. „Csak sikerüljön ...hogy nyugalmam legyen, s csendes rendes életben tölthessem... korom utolsó idejét. – a politikától és a közélettől bucsút vettem az ég? lemondott rólam. – de nincsen kijárva az irodalmi tevékenység”⁶² – írja Szentlőrinci birtokán. E feljegyzései a közéletből kiszorult nyilvános szereplést már csak az Akadémián végző Lónyay sokszor csapongó gondolatait tükrözik, aki az angol politikai mintáról s arról elmélkedik, hogy „A parlamentarismus miért járta s járja le magát”(?)⁶³ Szintén itt írja utolsó munkáit az *Adóreformról* és a *Regale-megváltásról*.

⁵⁸ A „vacsora párt” névsora ismeretlen kézírással megtalálható az MTAK Kt. Ms 5307/28 jelzettel.

⁵⁹ MÉREI Gyula *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 között* című kötetében a Lónyay-párt programját is ismerteti.

⁶⁰ Cieger András legutóbbi kutatásaiban arra figyelmeztet, hogy Lónyay ekkor már historizálva és szelektíven emlékszik vissza a történelmi tárgyalásokra. Saját szerepét pedig pozitívabbnak tünteti fel a valóságos eredményekhez képest, amellyel politikai befolyását kívánta növelni 1875-ben.

⁶¹ LÓNYAY: *Jegyzetek*. Buda 15 febr. 875. MTAK Kt. Ms 5306/7.

⁶² LÓNYAY: *Jegyzetek*. Sz. Lőrinc 1882. nov. 23–dec. 20. MTAK Kt. Ms 5306/8.

⁶³ LÓNYAY: Uo.

Lónyay bár utolsó éveiben is rendkívül tevékeny, aktív szereplője és tervezője a gazdasági életnek – angol befektetőkkel tengerészeti bankalapítást tervez, konzorciumot akar létrehozni mezőgazdasági területek láp- és mocsárlecsapolás általi növelésére, erdélyi birtokain vastelepek feltárására –, mégis egyre szűkül támogatóinak a köre. Az Akadémián is ezt tapasztalja. A hároméves Akadémiai ciklus és 1883-as évi MTA Közgyűlési beszédtervezete kapcsán a következőket jegyezte fel egy lapra: „J.h.(jelen hónap) 20 dikán lesz az Akademia ez évi ünnepélyes közülvése, megint egy rövid alkalmi beszédet kell elmondanom, – mihez nem tudok. Melynek megírása mindig fejtörést okozott nekem. (...) Rövid lehetek, azon törekvések után, melyet az elnök választás iránt az utóbbi időkben felmerültek. (...) Egyébiránt ha csak kis többség mutatkozik mellettem (...) jobb nekem lassan lassan kiszálnóm minden nyilvános eletből, – rendezem ügyeim, – s míg élek Isten segedelmével, az irodalmi tudományos munkásságnak fogom időm szentelni.”⁶⁴

Lónyay megkeseredve és korántsem akkora tisztelet által övezve, mint elődje, de kétség kívül korának jelentős tudós-politikusaként 1884. november 3-án fejezte be karrierútját. Az MTA életében legjelentősebb eredménye az alapító, Széchenyi István hagyatékának megszerzése volt. Ő az, aki megteremti és kieszközli az Akadémia anyagi forrásait arra, hogy az intézmény megvásárolja Széchenyi volt titkárának örököseitől. Az MTA nem kis összeget, 20 000 forintot fizetett ezért, és Lónyay legtöbb idejét kutatásai közül e hagyaték rendezésének szánta, melyről külön egy százoldalas füzetet is megjelentetett.

Lónyay Menyhért halála után Trefort Ágoston kultuszminiszter, 1885. május 31-én mint az intézmény új elnöke mond emlékbeszédet Lónyay felett.

Trefort Eötvös halála után 20 hónappal, 1872. szeptember 4-én – a Lónyay-kormány átszervezése után – fogadja el a felkérést a Vallás- és Közoktatási tárca vezetésére. 1874-től Lónyay elnökle mellett az MTA Igazgató Tanácsának tagja lesz.

Politikai karrierútja az eötvösi példát követi, és Trefort esetében is a legnagyobb politikai megbecsülése egybe esik legnagyobb tudósi megbecsülésével, és e megbecsülés nem apad el úgy, mint ahogy Lónyay karrierútján ez bekövetkezett.

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisztersége egyedülálló a népképviselőn nyugvó magyar parlamentarizmus történetében. 1848-tól 2007-ig a magyar művelődéspolitikát irányító kultuszminisztérium élén⁶⁵ összesen 48 politikus állt. A hivatalban töltött évek számában Trefortot még az a négy miniszter – Eötvös József, Apponyi Albert, Zichy János, Hóman Bálint és Magyar Bálint – sem előzi meg az elmúlt közel 160 évben, akik két alkalommal is betöltötték e posztot.⁶⁶ Trefort –

⁶⁴ LÓNYAY: *Feljegyzés egy akadémiai beszédtervezetről*. 1883. V. 9. MTAK Kt. Ms 5306/30.

⁶⁵ A minisztérium hivatalos megnevezése többször változott, de a vallási, oktatási és kulturális ügyek intézése mindig egy minisztérium alá tartozott.

⁶⁶ Kétszer volt kultuszminiszter: Eötvös József (első minisztersége 1848, második minisztersége 1867–1871), Apponyi Albert (első minisztersége 1906–1910, második minisztersége 1917–1918), Zichy János (első minisztersége 1910–1913, második minisztersége

ahogy korábban már jeleztük – 16 éven keresztül, öt kormányban töltötte be a kultuszminiszteri bársonyszéket, melynek utolsó 4 évében egyben az MTA elnöke is volt. A magyar művelődéspolitikai élén végzett munkásságának alapos szakirodalmi van, amelyek közül Mann Miklós és Felkai László munkái külön kiemelkednek.⁶⁷

Trefort 1873-ban, a költségvetés tárgyalásakor tartott klasszikus szónoklatában vázolta először az oktatásról és a magyar kultúra kérdéseiről álláspontját, azonban az első jelentős törvény, amely már nevéhez fűződik, az 1872. évi XIX. tc. A magyar felsőoktatás második tudományegyeteme jön létre e törvény által Kolozsváron, amelynek előkészítését Pauler Tivadar miniszteriuma végzi, de a Treforté fogadtatja el az Országgyűléssel.

Trefort Ágoston 1873-as beszéde nemcsak az oktatás helyzetét elemzi, hanem egyben cselekvési programjának a körvonalát is adta. Leglényegesebb alapállása, hogy a nép-, közép- és felsőoktatás hármásának fejlesztésekor nem kell prioritást választani. Mindegyik terület egyaránt fontos, és együttesen hoznak csak eredményt.⁶⁸ Hangsúlyozza, hogy a kultúra és oktatás befektetést igényel a haza részéről, de ez a legjobb befektetés, amely még pénzügyileg is a legjobban térül meg. Trefort 1876 és 1878 között földművelés, ipar- és kereskedelmi miniszter is egyben. Ezalatt is fejleszti mindazon intézményeket, amelyek ennek a tárcának a fenntartásba tartoznak, így az ipari tanműhelyeket, szakiskolákat és kereskedelmi iskolákat. Mindig hitet tett amellett, hogy az új, kapitalizálódó, iparosodó társadalomnak a reál és szakoktatás terén kell fejlődést mutatnia. Közgazdasági szemlélete az oktatás fejlesztésben először veszi figyelembe a társadalom munkaerőpiacának fejlődését. E téren talán legnagyobb sikerét az 1880-ban általa alapított Budapesti Állami Középipartanodával érte el. Az intézmény azzal a céllal jött létre, hogy építőmestereket, építőpallérokat, előmunkásokat, művezetőket képezzen. Mann Miklós írja, hogy az intézményalapítást követően még kevesen jelentkeztek az intézménybe, de Trefort „Minisztersége utolsó éveiben 40 ezer fölé emelkedett az iparostanulók száma, sikerült tehát megtennie az első, alapozó lépéseket a szakoktatás hálózatának kiépítésében”.⁶⁹ Az előző év, 1879 szintén fontos határköve a treforti időszaknak. Ekkor ve-

1918), Hóman Bálint (első minisztersége 1932–1938, második minisztersége 1939–1942), Magyar Bálint (első minisztersége 1996–1998, második minisztersége 2002–2006).

⁶⁷ Trefort munkásságával foglalkozik FELKAI László: Trefort útja a miniszterségig (*Pedagógiai Szemle*, 1968), valamint Trefort Ágoston miniszteri évei (*Pedagógiai Szemle*, 1988) című írásai és MANN Miklós: Trefort Ágoston a reformkorban (*Századok*, 1974), *Trefort Ágoston* (Budapest, 1978), *Trefort Ágoston élete és működése* (Budapest, 1982), valamint *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában* (Budapest, 1993), de fontos KRONSTEIN Gábor két írása is: Trefort a nemzetgazda művelődéspolitikus (*Szakképzési Szemle*, 1991), Trefort, a nemzeti liberális művelődéspolitikus és a XX. század (*Új pedagógiai Szemle*, 1992).

⁶⁸ Eötvös József egyértelműen állást foglalt e kérdésben, és mivel a műveltség széles körű terjesztése volt politikájának kiindulópontja, ő a népoktatásra helyezte a hangsúlyt, hiszen ennek alapintézménye hiányzott. Trefort később elmozdul 1873-as alapállásáról, és a közép-, illetve a felsőoktatás fejlesztését tartja fontosnak.

⁶⁹ MANN: uo. 42.

zeti be a gimnáziumi új tantervet, amelyben 70-30%-os arányban rendelik el a human-reál tárgyak tanítását, a népiskolákban pedig szorgalmazza a gyakorlati szemlélet érvényesítését a nevelésben.

Trefort sokat hangoztatott, többször elmondott hármasszója az oktatás és művelődés terén a „tudomány, vagyonosság, egészség” volt. A tudomány szférájának az egyetemeket tekintette, a vagyonszerzés alapjának a szakiskolákat és ipartanodákat, az egészségnek feltételét pedig a jó szociális (oktatási) körülményekben és az orvostudomány fejlesztésében látta. Több jelentős építkezése közül – Műegyetem új épülete, a minisztérium Hold utcai épülete, „míntagimnáziuma”, a pesti egyetem új részei stb. – talán legjelentősebb az Üllői úti „klinika negyed”⁷⁰, amelyben az orvostudományi kar a kor legszínvonalasabb intézményében kutathatott, gyógyíthatott.

Ha azt mondtuk, hogy Eötvös életében a tudós-politikusi karrier beteljesedését az 1868. évi. XXXVIII. tc. a népoktatás tárgyában jelentette, akkor Trefort Ágoston karrierútjában ugyanezt az 1883. évi. XXX. tc. a középiskolák tárgyában jelenti.⁷¹

Trefort az, aki a tanárképzés előmozdítását egy szélesebb műveltséget és magasabb fokú tudományos képzést adó intézményben képzelte el, és e célra egy internátust kívánt létrehozni. Ennek érdekében kérte fel 1881-ben barátja fiát, az ifjú Eötvöst, aki ekkor már a pesti egyetem tanára, hogy tanulmányozza a francia felsőoktatási rendszert, és figyelmét a párizsi École Normale Supérieure-re irányította. Terve minisztersége idején nem valósult meg, de alap gondolatát adta ezzel az 1894-ben létrejövő Eötvös Kollégiumnak, amely majd Lóránd tudós-politikusi tevékenységének áll a középpontjában. Trefort tanárképzésre vonatkozó elképzeléseit azonban szintén a 1883-as közoktatási törvényébe dolgozta bele. Újjászervezte a tanárvizsgáló bizottságot, tisztázta a tanári képesítés feltételeit és követelményeit, de mindezek mellett növelte a tanítók és tanárok fizetését.

Intézményteremtő munkája is a legnagyobb művelődéspolitikussá teszi Trefort Ágostont. A felsőoktatásban nevéhez fűződik az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia, a Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda és Rajztanítónőképezde,⁷² liberális valláspolitikáját jól példázza a rabbiképző intézet megalapítása, a pesti egyetem fejlesztése, új tanszékek felállítása vagy a 600 felekezeti iskola mellett a minisztersége idején létrejött több mint 2500 új közösségi iskola. Kultúrpolitikai tevékenységének fontos lépése Liszt Ferenc és Benczúr Gyula hazahívása. Liszthez ifjúkori

⁷⁰ A mai Üllői úti *Klinikák* megállójánál lévő épületegyüttes.

⁷¹ E törvényt kell a polgári középfokú oktatás alaptörvényének tekintenünk, amely egységesen nyolc osztályosnak ismerte el a gimnáziumot és a reáliskolákat. Szintén ettől a törvénytől számít az értelmiségi lét alapjának az érettségi. Ekkortól válik egységessé a tanítási órák száma is, és állami felügyeletet mondott ki a felekezeti gimnáziumokra is.

⁷² Trefort nők képzéséről való felfogása konzervatívnak mondható. A nőkről vallott társadalmi szerepfelfogásából adódóan nem tartotta őket alkalmasnak ügyvédi vagy orvosi pályára, és bár ő hozza létre az első felsőbb leányiskolát, az egyetemi tanulásuk kapcsán többször kinyilvánította, hogy „bármennyire óhajtom is a női oktatás emelését – egyetemek a nők számára nem fognak nyitni”. Idézi MANN: uo. 43.

személyes szálak is fűzték Trefortot. Önéletrajzi feljegyzéseiben az 1839-es év fontos eseményeként említi Liszt Ferencsel való megismerkedését: „December vége felé Pestre jött Liszt Ferenc, a fiatal zongoravirtuóz, akit rendkívüli lelkesedéssel fogadtunk. Az ünneplés nemcsak a művészetnek szólt, hanem a hazafi a liberális művésznak is, aki George Sand⁷³ és Lammenais⁷⁴ barátja volt. Én magam nem voltam ott minden koncerten és minden estélyen, ami egyébként is egy rakás pénzbe került volna, de Augusz⁷⁵ bemutatott neki. Nem is annyira ezért, mint ebből a tényből származó egyéb kapcsolatok miatt volt nekem nagyon fontos Liszt első pest tartózkodása.”⁷⁶ Talán a legutóbbi mondatot már nem írta volna le az öreg Trefort, ha Liszt hazahívásáról feljegyzést készített volna.

Lónyay halála után – minisztersége mellett – az MTA elnökeként tevékenykedett. Trefortot betegsége már első elnöki beszédének megtartásától is távol tartotta,⁷⁷ de rövid, érdemben három és fél éves elnöklete alatt az Eötvös által már kialakított bizottsági rendszerben zajlott a munka, és valójában már az ifjú Eötvös elnökletemének előkészítése folyt ez alatt. Trefort tudós-politikusi nagysága örökös racionalitásában rejlett, aki szintén hitt az intézményekben és az állam kultúráképző feladatában. Minisztériumi hivatala az eötvösi alapokon nyugodott, amelynek már tanácsosaként Berzeviczy Albert is tagja 1884-től. Trefort felsőoktatási és tanítóképzői reformjai építik ki az 1900-as évek első felének oktatási intézményeit. A középiskolák megerősítése vezet el ahhoz a színvonalhoz, amelynek jellemzésére John Lukacs *Budapest 1900* című munkájában azt állítja, hogy a középiskolai tanárok képzettsége és tudása a legjobb amerikai egyetemek professzoraival vetekedett ezekben az évtizedekben.

Trefort 1888-ban bekövetkezett halála után az Akadémia élére Eötvös Lóránd kerül, miniszteri székét pedig Csáky Albin⁷⁸ veszi át. Berzeviczy Albert ekkor már mint államtitkár dolgozik a minisztérium állományában. Államtitkári kinevezését 1887. június 10-én kapta meg még Trefort Ágostontól.

⁷³ Francia költő, akinek az igazi neve Amantine Aurore Dudevant (1804–1854).

⁷⁴ Hughes F. R. Lammenais (1782–1854) francia teológus, író. Nézetei egész Európában nagy visszhangot váltottak ki, munkái Eötvös könyvtárában is megtalálhatóak voltak.

⁷⁵ Augusz Antall (1807–1878) híres zenepártfogó, aki az abszolutizmus idején kormánybiztos, majd főispán és a Cs. Kir. Helytartótanács elnöke lett. Szolgálataiért az udvar 1853-ban osztrák, 1857-ben magyar bárói címet adományozott számára.

⁷⁶ *Trefort Ágoston önéletrajza*, uo. 13.

⁷⁷ 1885. máj. 31-én tartott ünnepi közgyűlési beszédet Trefort helyett – az MTA szabályzata alapján – Pulszky Ferencz tartotta mint legrégebbi tiszteleti tag.

⁷⁸ gr. Csáky Albin (1841–1912), Tisza Kálmán, Szapáry Gyula és Wekerle Sándor első kormányában, 1888-tól 1894-ig vallás- és közoktatási miniszter. Elődjei után ő a kisdodvás, vagyis az óvodai hálózat és óvónőképző felállításával egészítette ki a magyar gyermekgondozás és oktatás rendszerét.

Tarisznyarások dékánja

Interjú Kabdebó Lóránttal

(Horváth Zita) **Kérlek, mesélj egy kicsit a származásodról, szülői házról, szüle-
idről!**

(Kabdebó Lóránt) Miskolcinak mondom magam, bár Gyöngyösön nőttem fel, szü-
leim egyetlen, későn született gyermekeként. Őseim örmény származású magyarok
voltak. Már Szamosújvár régebbi, Salamon-templomának donátorai között is feltű-
nik a Kabdebók neve. Nagypám Vasasszentiványt volt jegyző, ott élt a családi
birtokon. Apám harminchat hónap frontszolgálat után Budapesten szerzett mérnöki
diplomát, majd Gyöngyösre költözött, ahol a városi közműveknél kapott állást. Az
ő nevéhez fűződik a Trianon után elveszített Tátra-Fátra és az erdélyi havasok hiá-
nyában felfedezett Mátra víz- és villanyellátása és a Mátra-vasút megindítása. A
városok függetlenségének megszűntével Gyöngyösről 1949-ben előbb Egerbe,
majd Miskolcra helyezték az elektromos szolgáltatás fokozatos központosításával,
és így kerültem én is 1951-ben Miskolcra, ott is érettségiztem.

– Kezdd, fiam, Miklós öregapjánál a történetet! – gimnáziumi történelemtaná-
rom, Bándi Géza mindig így fogott mondanivalójába, a *Toldit* megidézve: tudniil-
lik minden ered valamiből. A családom úgy tudta, a hagyományt folytatva mérnök
leszek, de Pápay Sándor tanár úr hatására (aki valaha a debreceni egyetemen Kará-
csony Sándor, a nagy magyar pedagógus tanítványa és estéli Ady-szemináriu-
mának hallgatója volt, utóbb pedig dékánságom idején az irodalom szak leglátoga-
tottabb oktatója lett) érettségi előtt rájöttem, irodalommal szeretnék foglalkozni. A
miskolci antikváriumban tanárommal egymás elől vásároltuk meg a nyugatos köl-
tőket, fordításaikat. A valahai református és katolikus gimnáziumok összevonásá-
ból keletkezett iskola tanári karánál egy ifjúságnak sem kívánok rosszabbat, jobbat
meg el se tudok képzelni. A Földes Gimnázium ifjúsági könyvtára Bándi Géza és
Pápay Sándor vonzáskörében az elit iskolája lett az iskolán belül. Ne felejtsük el, a
legvadabb „ötvenes években” is az orvos mindig is doktor úr, a tanár pedig tanár úr
maradt. Az órán pedig – ha pechére valamilyen személyes bosszú okán fel nem
jelentették – azt taníthatott, amit csak akart. (Példát? Még aki párttag, alkoholista
és cinikus volt, az is így hívta ki az állampolgári jogokból a diákot felelni az órán:
Na, hazudj valamit! S a legbutább tanuló is tudta, miről kérdezik.) A könyvtárban
pedig kézbe vehettük Kassák, Kodolányi, Németh László műveit, ünnep lett Tamá-
si Áron újrajelentkezése, és hát téma volt a teljes Ady, magyarságával, istenes ver-
seivel egyetemben. A történelemtanulást pedig a Nagy Marczali és a Hóman-
Szekfű alapján ellenőriztük (ez a szokásom beidegzetten mindmáig megmaradt!).
Az angolt pedig szüleim jóvoltából a Szabó Lőrincsel is kapcsolatot tartó Csorba

Zoltán tanár úrtól tanultuk utóbb orvosná lett osztálytársammal, aki majdan világra segítette Tamás és Gyuri fiaimat egy évtized múltán. A felvételre is ő készítette fel, az *Óda a nyugati szélhez* című Shelley-óda értelmezésével.

A svájci világbajnokság berni záró veresége másnapján felvételiztem. Majd az ELTE magyar–történelem szakának elvégzése után több mint egy évtizedig középiskolában tanítottam, közben a *Napjaink* irodalmi folyóirat alapításában és szerkesztésében vettem részt. Büszke vagyok arra, hogy Tandori Dezső, Oravecz Imre első versei itthon nálunk jelentek meg először, Ágh István *Harangszó a tengerészért* című oratóriuma, valamint Ratkó József *Halott halottaim* rapszodikus nemzedéki számvetése úgyszintén. Húsz évet a Petőfi Irodalmi Múzeumban dolgoztam, ahhoz az időszakhoz négy interjúkötet fűződik: *A háborúnak vége lett*, *A műhely titkai*, *Sorsfordító pillanatok* és az *Elvesztett otthonok*, valamint három terjedelmes opusz: Szentkuthy Miklós *Frivolitások és hitvallások*, Határ Győző háromkötetes *Életút (Oly jó követni emberélet!, Minden hajó hazám, Partra vetett bálna)* és Orbán Ottó most befejezett, *Szín pompás ostrom lángoló házakkal* című, magnetofonbeszélgetés alapján szerkesztett és stilizált életműinterjú-könyve. Kritikusként először írtam Esterházy Péter *Fancsikó és Pintájáról*, és a *Hrabal* könyvét máig az író emelkedő szintje igazolójának érzem, de Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című regényéről is elsőként jelent meg kritikám Magyarországon, Tandorinak a verebket lovakra felváltó regényében, a *Döblingi befutóban* megjelenése pillanatában, 1992-ben a rendszerváltás poétikai megragadását ünnepeltem, melyet Párizsból azonnal telefonon nyugtázott szerzője, és még majd nyolcvan évesen is tudok újabb művekért rajongani, lelkesen üdvözöltem Száraz Miklós György *Lovak a ködben* című regényének megújuló második kiadását, és szinte a szerzővel együtt izgultam legújabb regénye, az *Apám darabokban* című számvetésének optimális megoldásaiért. 1988-tól a PIM-mel párhuzamosan, majd végleges váltással Péccsett tanítottam, és az ottani sikeres tanszékvezetéstől vettem búcsút, amikor visszahívtak 1993-ban Miskolcra, hogy szervezzem meg a bölcsészkart, melynek én lettem az első dékánja.

(H. Z.) Miért választottad ezt a pályát?

(K. L.) Apám azt szerette volna, ha folytatom szakmáját, én is mérnök leszek. Amikor gimnazista koromban megnyertem irodalomból az országos tanulmányi versenyt, megkérdeztem: nagyon megbántanám-e, ha mégis irodalommal foglalkoznék. Mire ő a maga természetességével válaszolta: a Kabdebó név nagyra becsült az ő szakmájában. Az irodalmárok között ő senkit nem ismer, magam erejére számíthatok csak. Ám tegyem, ha ehhez van kedvem. Én vállaltam, akkor még nem gondoltam, hogy nemzetemnek kellő alázattal egy klasszikus költő életművét tárom fel, publikálva annak teljes szövegüniverzumát. Egy klasszikus életművet sikerült egy életpálya során befogadtatnom. Mellőzéseknek, támadásoknak kitéve magamat. De a szakma és az írók társadalma hitelét, becsülését kiváltva. Nehéz évtizedek alatt, az apámtól Gyöngyösön tanult emberi magatartást követve.

(H. Z.) Mi vezetett a kutatási témád felé?

(K. L.) 1958 szeptemberében pályakezdő magyar–történelem szakos tanárként érkeztem vissza Miskolcra, a városba, ahol négy évvel korábban érettségiztem. A Közgazdasági Technikum Ipari Tagozatán és a mellé rendelt Zenegimnáziumban kezdtem tanítani. Az ősz első figyelemre méltó rendezvényére, előadásra Szabó Lőrincről – az újságban olvashattam róla – elhívtam érettségi előtt álló osztályomat. De ott legyetek ám! A kezdő tanárnak – általában a fiatal tanároknak – még van hitelük a majdnem korosztályához tartozó diákok körében. Vasárnap, a meghirdetett időben a Déryné utcai Nevelők Házának kapuján kis cédula fogadott: Jankovich Ferenc előadása Szabó Lőrincről betegség miatt elmarad. Naiv emberek voltunk, elhittük az üzenetet. Ma is hinném, ha pár év múlva Benedek Miklós – egyébként baráti állandó vitapartner – az *Észak-Magyarország* szerkesztőségének folyosóján utánam nem kiabálja: alig tudtuk letiltani a Jankovich előadását, és akkor most te kezded el újra forszírozni Szabó Lőrinc miskolci emlékezetét. Egy kör bezárult ezzel.

Különben egyszer láthattam, véletlenül Szabó Lőrincet. 1957 tavaszán Shakespeare szonettjeiről tartott előadást a költő a Múzeum utcai Kossuth Klubban, kora délután. Az előadás után hosszú sor kígyózott, dedikáltatták köteteiket. Az akkor még egyetemistának máris megvolt otthon az új kiadású kötet, talán előző nap vehettem meg, de nem hoztam magammal. Emlékül csak a magas, hajlott, megtört ember pontos beszédét és sírással küszködő felolvasását hozhattam magammal. Legközelebb már csak a temetésére mehettem. Vártam, hogy az akkori legnagyobbak, Illyés vagy Németh László fognak beszélni, de csalódásomra Mihályfi Ernő és Fodor József érdektelen emlékezését hallhattam. Fülemben Fodor József furcsa kiejtésű megszólítása maradt: „Szabóóó Lőrinc.” Ezt retorikusan többször ismételte. Mint a család titkaiba akkor még be nem avatott, nem tudhattam, hogy a hivatalos szertartás előtt Joó Sándor pasaréti református lelkész és Illyés Gyula beszéltek a legszűkebb baráti körnek. Emlékül a temetésről csak egy tekintetet hoztam magammal, a sír másik oldalán álló Németh László tekintetével kapcsolódhattam össze egy pillanatra. A nagy író kreolra sült arcában a világoskék szem messze világított és találkozhatott vele az én rajongó, kíváncsi-fürkész nézése. (Ezt még elmondhattam majd később Miskolcon Németh Lászlónak személyesen is, majd a Nagyklára temetésén Ella néninek is, Németh László özvegyének.)

Pesti egyetemista bölcsészdiákként 1956 őszén Miskolcon, a Villanyrendőrnél lévő könyvesboltban vettem meg az Illyés Gyula bevezette Szabó Lőrinc *Válogatott versei* immár gyorsan elkészült második kiadását, szép napsütéses időben, amikor szüleimmel a Halottak napját mentünk ünnepelni a Mindszenti temetőbe. Mert hiába voltam pesti bölcsész, hiába lehettem az egyetlen számot megért Tiszta szívvel folyóirat szerkesztőbizottsági tagja és szerzője is (itt jelent meg első írásom, egy esszé Illyés Gyula *Kézfogások* és Juhász Ferenc *Virágok hatalma* című kötetéről), kimaradtam a forradalomból. De hát éppen ekkor nyílt lehetőségem meglátogatni nagyanyámat Erdélyben. A szünidőben ugyanis – ókortörténésznek készülve

– pályázati dolgozatot írtam az Augustus-kori költészetéről. 1956. október 23-án este még Marosvásárhelyt szerettem volna meghallgatni a rádióközvetítést a budapesti Zeneakadémiáról, a Carlo Zecchi-koncertet, amelyre bérletem is volt. De a rádió nem közvetítette. Már semmit nem közvetített. Előbb a Gerő-beszéd szólalt meg („ezt nem fogják tűrni az egyetemisták” – fűztem hozzá), majd kommentár nélkül zene, zene, zene. De nem hangverseny. Másnap reggel nagynéném azzal ébresztett: Budapesten kitört a forradalom, lövöldöznek az utcán. A délutáni vonatra szolt a visszajegyünk, apám a visszatérés mellett döntött. Pestre nem, de Miskolcra – sok átszállás: Békéscsaba, Nyíregyháza, Szerencs után – hazaértünk. Október 25-én délután. Azzal a személyvonattal, amellyel vizsgákra szoktam előző napokon utazni, ez a vonat Miskolcra 15 órakor indul rendes körülmények között tovább. Most egy számomra ismeretlen világba érkeztem. Barátaim Pesten részesei lehetnek a forradalomnak. Nálam Miskolcon utóbb csak futólag jelentek meg. Nem voltam nyilvántartva a szereplők között, rövid menedéket jelenthetett a menekülőknél a miskolci selyemréti lakásunk (Pesti barátaim is meglátogattak, több napot is nálunk töltöttek, ki tudja miért, valamint apám mérnök kollegáinak fiai a miskolci egyetemről menekülőben nálunk szálltak meg, az egyik anyám nagy rémületére gépfegyverét is magával hozta, a másik, az egyetemi idegennyelvi adás szervezője, sebesüléséből a kórházból szökve az én bakancsomban utazott haza Szombathelyre, majd utána egyenesen Svájcba. Közülük Román Karcsi barátom ma Székesfehérvár díszpolgára, akkor minden „ünnepen” keresett budapesti internált).

1958-ban, frissen diplomázott tanárként (akkor még négy év volt a bölcsészet) első órámat Illyés Gyula *Bartók* című versével kezdtem: „»Hangzavart«? – Azt! Ha nekik az”... és természetesnek vettem, hogy a magyar irodalom egyik klasszikus nagyságát, az akkor már halott Szabó Lőrincet is tanítsam.

Szabó Lőrinc 1945-ös *Naplójában* emlegeti: a náci Németországban Goethe neve titkos jelszóvá vált, a rá hivatkozókat mintegy benső szövetségbe kötötte össze. Ez volt a helyzet Miskolcon is, amikor visszaérkeztem tanárnak Szabó Lőrinc nevével.

Szabó Lőrinc hatvanadik születésnapján –1960-ban – már az *Északmagyarországon* írtam méltató cikket, mellékelve a *Tücsökműze Mi még?* című versét: „Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!”. És megrendeztem a TIT Értelmiségi Klubjában az emlékeztet, amelyen Koczás Sándor egyetemi tanárom és barátom tartotta a méltatást. Az est áttörést jelentett Miskolcon, bárha „figyelő szemek” és „fülek” jelentek meg a közönség soraiban. Még élete végén is emlegette Koczás Sándor a miskolci csapdát, a sokkhatást, amely érte: amikor indult a terembe, emlékező előadását megtartani, a TIT ügybuzgó, kitűnő szervezőkészségű titkára, Kárpáti Zoltán akkor súgta fülébe: „vigyázz, minden szavadra figyelnek”. Ezzel az akkori irodalompolitikai taktikázás egy megszorító záradékot ki is kényszerített. A „Miskolc büszke lehet nagy fiára” szöveg után az előadó széttekintett, majd így vágta ki magát: „és sajnálhatja, hogy nem lehetett még nagyobb.”

Ugyanakkor Miskolc főideológusa, valahai tanárom és ekkor szakfelügyelőm, Gyárfás Imre kézzel írott levélben kérte a költő özvegyét, hogy bocsásson a *Borso-di Szemle* rendelkezésére még kiadatlan verseket („Tisztelt Nagyságos Asszo-

nyom!” – kezdte a levelet, megjegyezve, ő ismeri az illemt és a jó modort). Kapunk is három verset, mindhárom nemsokára az *Összegyűjtött versek* című kötet *Valami szép* című ciklusában is megjelent: *Öregedés* (1944), *Rabság* (1945 után, talán Ábrahámhegyen, Bernáth Auréliéknál), *Meglepetések* (1956. október 16. körül). A *Rabság* című vers 1948-ban, valóban Bernáthéknál keletkezett. De a *Meglepetések* számomra valahogy – nem csak most, utána gondolva – valamilyen befejezetlenség érzetét keltette. Emlékeztetett a világháború alatt írott elkeseredett-groteszk versekre, amelyek a pusztulás ellenében keresték az élet értelmét.

A valódi meglepetést az okozta, amikor a Szabó Lőrinc hagyatékban, a kiadatlan versek között megtaláltam az 1956-os forradalomról szóló teljes ciklus fogalmazványát és autográf ceruzairású javítással ellátott gépiratát. Hogyan jelezsem az utókor számára, hogy itt egy kész versciklus rejtőzik? Monográfiámban ezt írtam róla: „Szabó Lőrinc költőként – a nagy versciklusait készítő elfoglaltsága mellett is – megpróbálja alkalmi versekkel követni a történelmet. Az 1960-as *Összegyűjtött verseiben* *Meglepetések* címen szereplő költemény az időben utolsó olyan alkotása, amely egyedi darabként ismert, és eredetileg nem valamely ciklikus alkotás részeként keletkezett. Erről, az október közepéről datálódó versről még idézett rádiónyilatkozatában is említést tesz: »– Mikor írt legutóbb eredeti verset? – Múlt vasárnap. – Hogyan és miről? – Véletlenül. Az élet szép és rút meglepetéseiről.« A vers maga befejezetlenségnek tűnik, és a költő fogalmazványai ezt igazolják is. Az utóbb az *Összegyűjtött verseiben* közölt cím ugyanis egy tervezett ciklust is jelez, az események érzelmi krónikáját készült követni.” Ezt követően jegyzetben így jeleztem tovább: „Ennek a tervezett ciklusnak lett volna első darabja az utóbb *Meglepetések* címen, önálló versként közölt, eredetileg *Gyanútlan vers október 15-én* című versötlet. Az *Összegyűjtött versei* ugyan »október 16 körül«-t említ, és az interjúban emlegetett vasárnap 14-ére esett, mégis fogadjuk el a költő címbe is emelt dátumozását a vers végső kidolgozási idejeként. A további verscímei: *Egy hét múlva* és *December közepe*.” Így rejtettük filológiai problémába a ciklus létéről szóló híradást kötetem szerkesztőjével, Réz Pállal, akinek szintén átadtam megőrzésre a vers xerox-másolatát.

Nyilvánosan a versről először csak a Borsod-Miskolciak Baráti Körében, a pesti Vigadóban, egy találkozáson beszéltem, ott fel is olvastam a ciklust, majd pedig a *Magyar Nemzet*ben publikáltam, 1990. január 31-én, *Egy fiókba zárt versciklus* című cikk kíséretében, könyvben pedig a *Vers és valóság* második kötetében, a kiadatlan versek zárásaként, 1990-ben.

Meglepetések ciklus-címmel az 1956-os forradalmi eseményeket követi. Benne mindkét, nemzeti költőként kialakított hangnemét – az ódait és a kétségbeesetten ironikust – még egyszer megszólaltatja. A kezdő torzkép a múlt látomása (*Gyanútlan vers október 15-én*), a folytatás a forradalmat és szabadságharcot ünnepli (*Egy hét múlva*), a zárás a keserű *December közepét* idézi fel, miután „Budapest köré / vashernyók gyűrűje szorult”. A forradalom pillanatában Miskolc, Szabó Lőrinc szülővárosa az Illyés-házaspár jelenlétében ünnepelte a költőt. A ciklusnak a *Szózatot* felidéző, ódai beszédmódban írott részletében – a kézirat tanúsága szerint –

Illyés-fogalmazta szöveg is helyet kap: „És nem volt többé szégyen az, / hogy a magyar nép fia vagy.”. A két költő közösen üdvözli a nemzet önmagára találását:

Szabadság, itt hordozta hős
zászlaidat az ifjuság!
S a sírt, melyből nép lép ki, már
ámulva nézte a világ.

Tíz nap szabadság? Tizenegy!
Csók, szívre, minden pillanat!
És nem volt többé szégyen az,
hogy a magyar nép fia vagy.

Tíz nap szabadság? Tizenegy!
Terv forrt; gyúlt, égett minden agy.
Lombikban feszült a jövőnk.
S temettük a halottakat.

A hatvanas évek Szabó Lőrinc emlékezetének diadalútját jelentette Miskolcon. Hivatkozva 1957-es Kossuth-díjára, nem tagadhatták meg a helyi elismerést. Az 1960-as, Sőtér István utószavával megjelent *Összegyűjtött versei* után két portréban is klasszikus nagyságrendű költőként méltattam a költőt, a *Napjaink* induló évfolyamában a novemberi számban, valamint a *Borsodi Szemlében*. Kordos László, a Városi Könyvtár igazgatójaként a *Borsod-Miskolci Füzetek* sorozatot *Szabó Lőrinc a lázadás kezdetén (Kalibán)* című füzetemmel – későbbi monográfiám egyik fejezetével – indította, és elérte, hogy a könyvtárat Szabó Lőrincről nevezhesse el. Ritka meghívó került a kezembe, amikor Fazekas Csaba könyvéhez szedtem össze dokumentumokat: a Városi Könyvtár pont 1962. október hó 22-én – mintha napra-évfordulóra invitálna – Szabó Lőrinc-emlékestre hívta meg az érdeklődőket; az előadást én tartottam, közreműködött Ruzinkó Mária és Némethy Ferenc, az utóbbi akkor a város vezető színésze volt.

A nagy rehabilitáló Szabó Lőrinc műsor, *Tücsökgzene – Szabó Lőrincről* 1965. április 23-án zajlott a diósgyőri Vasas Művelődési Otthonban, amelyen Szabó Lőrincét mindkét gyermeke (Kisklára és Lóci) is elkísérte, Kisklára a költő verseiből adott elő. Dokumentumait és a Böröcz Józseffel – a művelődési ház művészeti vezetőjével, a kitűnő koreográfussal – közösen szervezett est anyagát Fazekas Csaba említett könyvének lektorálása idején találtam meg levelezésem gyűjteményében, és bocsátottam rendelkezésére könyve kiegészítésére.

Amikor a családot a Vörösmarty utcán (a valahai Új világ utcán) vittük keresztül az autóval, megmutattuk a még álló szerény szülőházat, és reményemet fejeztem ki, hogy nemsokára emléktáblával ékesítjük a helyet. Amikor a vendégeket a vonatra feltettük, visszafelé is ugyanezen az úton haladva, Kordos László mosolyogva jegyezte meg nekem: „nem hiszem, hogy ezen a házon emléktábla lesz. Tudod, hogy hívják az épületet? Körülszaros. Rossz hírű kocsma működött benne

egy időben.” Különbösen is az úgynevezett „pisilde utcák” bontásakor a szülőházat sem lehetett megmenteni, magam akkor már távol éltem, megkértem hát Kovács Ferencné Irénkét, hogy diákjaival figyeljék a bontás eseményeit, örökítsék meg mozzanatait. Az elküldött fényképeket azóta Porkoláb Tibor muzeológus barátomnak adtam múzeumi elhelyezésre, az utca névtáblája és a ház számtáblája könyvtáram ékessége. A szülőház helyén épült az a kéttannyelvű általános iskola, amelyet a költőről neveztek el, emléktáblával láttak el, és a mellette vezető utat Szabó Lőrincről nevezték el. Ennek az avatása kedves emlékem: videofelvétel őrzi, amint a zsúfolt tornateremben a kisgyermekek majd egy órát hallgatták mocsanatlan figyelemmel mesélésemet, amelyet a *Szun Vu Kung lázadása* című vers gondolatainak továbbszövéseként vezettem eléjük.

Egy költészetnap műsoron a versek Lócijával jelentünk meg a Herman Ottó Gimnázium régi épületében, Kovács Márta igazgatónő meghívására. Ott szavaztatta meg Lóci – lábdobogással, hogy rengett bele a zárda régi épülete – a diákokat, hogy két évente tartsanak szavalóversenyt. Szabó Lőrinc ne egy könyv, de a fiatalok kedvenc, élő olvasmánya legyen. Magam pedig javasoltam, hogy ne mindig én tartsak előadást a költőről, hanem fiatal kutatók seregszemléje legyen egyben ez a biennálé.

Bár ha már Szabó Lőrinc általános iskola is működött Miskolcon, a város akkori vezetése elhatározta, hogy az új gimnáziumot az Avason a költőről nevezi el. Ennek bevezetése lett volna Varga Imre nagyszerű Szabó Lőrinc-szobrának avatása. Az avató beszédre felkérő levélben a Művelődési Osztály vezetője ezt írja: „Miskolc megyei Város Tanácsa régi adósságát kívánja törleszteni azzal, hogy városunk nagy szülőttjének Szabó Lőrincnek szobrot állít 1988. március 28-án 14 órakor a róla elnevezendő Avasi Gimnázium előtti téren.” Sajnos a gimnázium névadására mind a mai napig nem került sor.

Mindezt összefoglalva beszéltem el az ezredfordulón, amikor végre az 1956-os Szabó Lőrinc-estre emlékeztető emléktábla avatásán szabadon elmondhattam, mit jelentett a város honpolgárainak a zsarnokság éveiben Szabó Lőrincre emlékezni.¹

¹ Miskolc város ünneplő honpolgárai, kedves barátaim!

A pillanatban, amikor városunk polgármestere leleplezte az 1956. október 23-i irodalmi est emléktábláját, ezzel az ünnepi aktussal teljesedett ki itt, Miskolcon a rendszerváltás folyamata.

Mert az a valahai tisztelgő összejövétel, amelyen a korszak elismerten két legnagyobb költője, Szabó Lőrinc és Illyés Gyula megjelent, a történelem véletlene folytán nemcsak Miskolc nagy fiát köszöntötte, hanem egybeesett azzal a történelmi pillanattal, amikor a magyar nemzet a huszadik században ismét kinyilvánította a szabadság és függetlenség iránti vágyát. Miskolc egy klasszikus költőt ünnepelt, az ország pedig megkezdte forradalmát és szabadságharcát, amelynek mindaddig legmaradandóbb irodalmi emlékét éppen Szabó Lőrinc *Meglepetések* című versciklusában alkotta meg.

Szabó Lőrinc személye és az '56-os forradalom emléke a város honpolgárainak tudatában összefonódott. Szabó Lőrincről beszélni itt évtizedekig egyet jelentett a forradalomra való emlékezéssel. Már nyomdában van a könyv, amely az Egyetem Bölcsészettudományi Karának és a Bíbor Kiadónak ajándéka Miskolc honpolgárai számára: Fazekas Csaba kollegám megszólaltatta a forradalmi nap még élő résztvevőit, és összegyűjtötte ennek a nagyszerű eseménynek és utóéletének doku-

(H. Z.) A kutatási területed kiválasztása hogyan alakult?

(K. L.) Szabó Lőrinc Miskolc eddigi legnagyobb szülőtte. Költészetével foglalkozva, hihetem, megmaradtam nehéz időkben tisztességes embernek. Szabó Lőrinc nemzeti klasszikusként, világirodalmilag is értékelhető jelenségként egy életre mértéket jelentett számomra, életműve eligazíthatott a költészet igazi értéket jelentő teljesítményei között.

A költészet szerencsés esetben nemzedékenként akár több klasszikus teljesítménnyel is gazdagodhat, és egy-egy ilyen nagyságrendű alkotó után megváltozik a költészeletről kialakított vélekedésünk. Az első világháborút követő időszak kezdetén két, világirodalmi mértékkel is mérhető nagyság pályája indult. Szabó Lőrincé és a nála pár évvel fiatalabb József Attiláé. Pályájuk össze is hajlott, a fiatalabb szövegszerűen kívülről felmondta idősebb társa kötetének verseit: vitatkozott vele, gondolatban át is írta, valójában továbbgondolta. Kettejük teljesítménye mára, az utókor és a kutatás szemében összemunkál.

Szabó Lőrinc 1957. október 3-án délután három óra előtt öt perccel halt meg. Ezt követően hamar, 1960-ban megjelent *Összegyűjtött verseinek* reprezentatív kötete Sötér István akadémikus előszavával, Szabolcsi Miklós intézeti osztályvezető cenzori-lektori jóváhagyásával. Filológiaiilag könnyű feladat volt: az ostrom előtt a költő összeállította 1943-ra versei definitív kötetét. Azt követte az életrajzi életösszegezés, a *Tücsökzene* két kiadása (1947, 1957), *A huszonhatodik év* (1957) és az 1956-os *Válogatott versei* számára összeállított új kötet, a *Valami szép* már önálló, bővebb változatával kiadásra készen állt. Az akkor kényszerű politikai kihagyásokat pedig a család összegépelte, és a barátoknak a kötetel együtt juttatta el. A költő élete végére megjelenendő volt az általa összeállított fordításgyűjtemény, az *Örök Barátaink*. Halála évtizedes évfordulójára Simon István összeválogatott-válogott egy esszékötetet, mely gondolatébresztő lehetett, de nem lehet a szöveghűség mintapéldája. Ezt a kötetet Steinert Ágota újította meg, példás filológiai apparátussal újabb évtized múltán (1984). Intézeti tervmunkaként Rába György példásan színvonalas kismonográfiája, Lászlóffy Aladár nagyszerű megsejtésekkel teljes kolozsvári disszertációja és Steinert Ágota egyetemi doktori értekezésékként benyújtott és megjelentetett, az 1932-es *Te meg a világ* kötetel záruló pályaképe jelentet-

mentumait. A tiltások és a mégis megszólaló művek sorozatát. Az irodalom és a nemzeti emlékezet feltámadását.

1956. október 23-ának e házban megrendezett irodalmi összejövetele véletlenül forrott össze a forradalommal. De utóbb az események összeforrtak az emlékezetben. Ritkán adódik a történelemben, hogy költészet és történelem, irodalom és forradalom ilyen direkt módon találkozik össze. Valaha egy szintén vidéki katonaezred, a Marseilles-iek alkalmi dalából született meg a világszabadság indulója és a francia nemzet máig érvényes himnusza. Nemzetünk történetében pedig az 1848-as márciusi napra emlékezünk áhítattal, Petőfi *Nemzeti dal*ának, a Pilvax fiataljainak – szintén véletlen – találkozására a történelmi pillanattal. 1956. október 23-án az irodalom és nemzeti sors ilyen találkozásának lehettek szemtanúi a miskolci est előkészítői, résztvevői és az onnan kariatikus érzéssel távozó. Büszkéek lehetnek rá, akik mindezt megérhették. Hadd köszöntsem tisztellettal a közöttünk megjelenő szemtanúkat!

te a költő irodalomtörténeti bemutatását. Két megszállott rádiós (Fodor Ilona és Tertinszky Edit) pedig összegyűjtötte a költő barátainak emlékezéseit. Legfeljebb ehhez társult volna a *Vers és valóság*, a költő versmagyarázatait tartalmazó emlékezés, amelyet Illyés Gyula felesége, Kozmutza Flóra asszony áldozatos munkával segítette a költőnek elkészíteni, és őrzött – a költő rendelkezése szerint – Szabó Lőrincné halála utánig. Ennyi lenne ma az ismert Szabó Lőrinc szövegegyüttes. Csakhogy...

Szabolcsi Miklós kiváló minőségérettől vezérelve hatalmi szóval megvásároltatta az MTA Könyvtára Kézirattárával a példásan gondozott hagyaték nagy részét, és bizonyítandó ennek szükségét, majd – ismervén a *Napjainkban* és a *Borsodi Szemlében* publikált Szabó Lőrinc-esszémét – rám bízta a költői pályakép feldolgozását. „Kabdebó elvtárs, maga most írt egy jó portrét Szabó Lőrincről, válassza költészetét kandidátusi témának!” – mondta az intézet modern kori „fura ura”. „De hiszen ő egy nagy költő, én meg csak egy kezdő vagyok.” „Nem baj, senki nem fog mostanában róla nagy terjedelmű feldolgozásra vállalkozni.” Eldöntetett. Hogy negyvenéves koromra háromkötetes monográfiát készíthettem, ahhoz pedig Illés Endre, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatójának nagyvonalú kiadói biztatása kellett. (Emlékszem, a New York-ház hátsó teherliftjében egy alkalommal együtt utaztunk, ő ezt a pillanatnyi együttlétet is felhasználta arra, hogy számon kérjen: rég jelentkeztél nálam, csak nem vagy hűtlen a kiadónkhoz?) Időnként beledöbbenek, milyen szerencsém volt taknyos kölyökként a század magyar irodalmának egyik legnagyobb költőjével „találkozni”.

Ha mindaddig a maga spontaneitásával alakult a Szabó Lőrinc-életmű publikálása, 1962-től kezdődően tudatosan kezdtem a Szabó Lőrinc szövegüniverzum feltárását és publikálását. Áldását munkámra Németh László adta: két levelében is hangsúlyozta a feladat fontosságát, nemzeti értéként kezelését: „Látom, hogy Szabó Lőrincsel foglalkozol. Ő is egyike azoknak, akiket szép csendesen ki akarnak iktatni a köz-emlékezetből. Nehéz, de szép feladat e könnyelmű feledés s bünnös feledtetés ellen dolgozni.” (1966. november 17.); „Örülök annak is, hogy Szabó L.-könyved halad ...hiszem, hogy a társadalmilag hálátlan téma ebben az esetben is nagy szellemi s mesterségbeli gazdagodással fog járni: hisz a kritikus pályája a tehetsége mellett elsősorban a szegődésétől függ – hogy mire teszi fel magát.” (1967. szeptember 15.; lásd: *Németh László élete levelekben*, II. kötet, 1042, III. kötet, 170)

A költő életrajzát – annak minden, kortársai, volt barátai által vitatott mozzanataival együtt – a háromkötetes nagymonográfiám, majd a *Szabó Lőrinc „pere”* (2000) című esettanulmányom dolgozta fel. Az életrajz kiegészítése Horányi Károly könyvnyi terjedelmű tanulmánya az *ItK*-ban, mely az újabb szemléletű nemzedékek figyelő szemével dolgozza fel a költő sok vitát kiváltott közéleti szereplését. A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének kiadványsorozataként a németországi kapcsolatainak értelmezését adó levelezéskiadvánnyal indítottam: egyik elsőként végzett doktoranduszunk, Kiss Noémi, a konstanzi egyetem ösztöndíjasaként sajtó alá rendezte és jegyzetelte egy alapvető tanulmány kíséretében a Karl Rothéval való levelezését (*Ki Carl Rothe? Szabó Lőrinc és Carl Rothe kap-*

csolatának irodalmi térképe). A kötet nemzetközi visszhangot is kiváltott, Bécsben átigazítva megjelentették (2002).²

Mivel Szabó Lőrinc esetében a nők életrajzi-poétikai kapcsolódását a magam részéről az életrajz és a poétika szerves részének tartottam, hosszas „családi-diplomáciai” tárgyalások után megjelentettük a háborús sérülések után megmaradt Szabó Lőrinc–Korzáti Erzsébet levelezést, *A huszonhatodik év szerelmi gyászszonettjeinek teljes dokumentáltságával* valahai doktoranduszom, Lengyel Tóth Krisztina társaságában. A költő utolsó versciklusának, a *Káprázatnak* poétikáját és életrajzi háttérének egy lehetséges magyarozatát *Titkok egy élet/műben* címmel pedig magam írtam meg (2010). A monográfiákkal párhuzamosan létrehoztam a *Napló, levelek, cikkek* kötetet 1974-ben, amely önéletrajzi írásokkal és naplókcal együtt teljes életrajzot szimulált. Ezt kiegészítendő az *Érlelő diákevek* című kötetben a pályakezdés átfogó dokumentálását adom a debreceni gimnáziumi évektől első versének a *Nyugatban* való megjelenéséig. Két kötetben összeállítottam a feleségével volt levelezésüket, ehhez társul a költőnek Horányi Károly által sajtó alá rendezett levelezése Kodolányival és Bernáth Auréllal. Az életrajz kiegészítője még a *Szabó Lőrinc Füzetekben* doktoranduszom, Tóth Mariann sajtó alá rendezésével megjelent *Szabó Lőrinc környezetének naplói* kötet, benne a feleség naplójegyzeteinek teljessége és a költő halálát leíró emlékezések. Doktoranduszomként Bisztrai Farkas Judit pedig a legendás nyomdatulajdonos, bibliofil kiadó, majd pedig a költőt támogató baráti politikus nagyapja és Szabó Lőrinc kapcsolatát dokumentált nagyszerű PhD-dolgozatban tárta fel. Ezekhez társul a költő OTKA segítségével feltárt külföldi tartózkodásainak dokumentálása: Curkovics-Major Franciska összefoglaló könyve (*Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásai*, 2010) és emléktábla Dubrovnikban, Abbáziában és Korčula szigetén; két olasz–osztrák utazással (1924, 1925) és az 1933-as csehszlovákiai út feldolgozásával Rutkai Balázs készülő PhD-disszertációja adós. Egy füzet készült még a Titi-tónál végzett fordítói munkálkodás nyaráról (*Szabó Lőrinc németországi utazásai. Fekete-erdő és Ulm*, 2004, az ulmi toronymászása, melyet a németországi Schneider Alfréd kutatott ki számunkra, azóta vándorlegendává vált, már a Duna Televízió egyik műsorában is visszaköszönt). Az életrajz dokumentáltsága szükségeli a rengeteg gyorsírásos jegyzet megfejtését, ellenőrzését és további fejtését. Lipa Tímea doktoranduszi éveiben OTKA és Széchenyi terv keretében megtanulta a Szabó Lőrinc által használt és 1920 óta nem oktatott gyorsírást Schelken Pálmától, akinek halála óta ő ennek, a Tóth Árpádra és Kosztolányira is érvényes írásfajtának az egyetlen hazai szakértője. És még egy sajátos darabját is létrehoztuk a *Szabó Lőrinc Könyvek* sorozatnak: Bernáth Aurél felesége, a költő orvosa megőrizte a vele kapcsolatos teljes doku-

² (<http://www.kakanien.ac.at/beitr/materialien/UReber1>. Seite 1-32 20 |04 | PDF másolatos példánya [Edition des Briefwechsels {1942–1949} zwischen Carl Rothe und Lőrinc Szabó. Es handelt sich nun um die zweite und verbesserte Auflage. Kommentar und Analyse von Noémi Kiss: „Wer ist Carl Rothe? Eine literarische Kartographie der Begegnung zwischen Lőrinc Szabó und Carl Rothe“. http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/NKiss_1.pdf letöltés: 2016. 05. 21.], valamint a levelek Nagy Csilla PhD magyar nyelvű fordításában megtalálhatóak a <http://krk.szabolorinc.hu> weblapon is!)

mentációt, és ezt évtizedekig elemista kori, azóta is legjobb barátom, Dr. Szabolcsi István kórházigazgatói tevékenysége idején félretette, nem dolgozta fel, egyetemünk főorvos asszonya, Felszeghi Sára két kiadást is megért, nagyszerű PhD-dolgozatot készített belőle, melyet mindkét szakma (az orvosi és a filológusi is) azóta forrásértékűen nagyra tart.

A költő életpályájának dokumentálásán túl kezdetektől feladatomból tűztem ki, hogy a Szabó Lőrinc *szövegüniverzum* publikálását a kritikai kiadást közvetlenül megelőző szintig juttassam el. Ezt végül is az *Osiris Klasszikusok* sorozat megjelenésével sikerült beteljesíteni. Hiteles szövegeket, a szükséges jegyzetekkel ellátva, pontosan adatoltan publikálunk. Két kiadást megért az összes versét tartalmazó kettős kötet, megjelent felújítva jegyzetapparátusában a műfordításait általa összeállított válogatás, az *Örök Barátaink*, a versmagyarázatait egybefogó *Vers és valóság* és *Bizalmas adatok és megjegyzések*, valamint a prózakötetek: *Emlékezések és publicisztikai írások*, a már szinte kritikai jelleggel közreadott *Vallomások* és a 2013 könyvnapjára megjelent *Irodalmi tanulmányok, előadások, kritikák*. Ezekben a szövegkiadásokban nőtt kiváló textológussá a doktorandusz Kemény Aranka, valamint a sokoldalú kutató, Horányi Károly.

A műfordító Szabó Lőrinc pályájának feldolgozása a Miskolci Egyetem irodalomtudományi doktori iskolájában kiemelten szereplő feladattá vált. Kontor István a német versfordításokról védte meg elsőik között PhD-dolgozatát, nemsokára őt követte Szele Bálintnak a Shakespeare-fordító Szabó Lőrincről készített könyve és annak PhD-védése, valamint ebbéli munkásságának kiegészítése a mai Shakespeare-fordítók megszólaltatása egy kötetben a költő fordításairól. Barna László pedig sok publikáció után most állítja össze PhD-dolgozatát a költő prózai német fordításairól.

A kutatások egybedolgozásával évtizede építjük OTKA-támogatással Horányi Károly és Sajó Tamás munkálkodásával az érdeklődő olvasók és a kutatók számára a Szabó Lőrinc dokumentumokat vizsgálat-közelbe hozó, a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének és az MTA Könyvtára Kézirattárának közös Szabó Lőrinc-weblapját: **rk.szabolorinc.hu**. néven – mely az összes verskötetet, és egyenként a Szabó Lőrinc-versek összes variánsának digitális megjelenítését és adatolását adja, valamint a képekkel dokumentált életrajzot.

A kutatásról idézzek egy külföldi véleményt! A londoni emigrációban élt Cs. Szabó László az amszterdami Mikes Kelemen kör számára – úgymond: a nyugati írók főhajtásaként a hazai teljesítmények előtt – javaslatot fogalmazva, a párizsi *Irodalmi Újságban* véleményét nyilvánosan is publikálva (Párizs, 1984. 2. sz. 17–18.), 1983-ban éppen a Szabó Lőrinc-kutatás – az időben még egyszemélyes – teljesítményének ítélte a kör emlékplakettjét. Akkor a plakettet és adománylevelét a határon átcsempészve lehetett csak ebbe a hazába juttatni. „Megdöbentő a magyarok mulasztása. A két Nyugat nemzedékből egyetlen nagy költő van megváltva: csupán Szabó Lőrincnek van három kötetes életrajza, testes kötetek, teljes és viszonylag végleges a szó nyugati értelmében, *une biographie définitive*, ahogy a franciák mondják. K. L. a szerzője.” De hasonlót írt itthon is, a *Kortársban* (1981. 4. 647–651) Sótér István *Szabó Lőrinc és összegzője* címmel.

És hol nem tűnt fel példázatként ennek eredményeként Szabó Lőrinc szövege? *A másik Magyarország hangja* kötetben olvasható a *Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről* közzétett kötetben Hubay Miklós elnöki referátumában: „Csak megismételhetjük, amit Szabó Lőrinc mondott az írói szabadság védelmében egykor, egy lillafüredi írótalálkozón – ott még tapsolt neki a miniszterelnök is, de a *Magyar Csillagból* már kidobatta a cenzúra: »A magyar regény, a kitűnő vers, az igazi dráma egyéni mű, és szinte érthetetlen ünnep, dísz, ragyogás, alkotójának és nemzetének az életében. Nem kell, nem szabad hozzányúlni...« Kánonba emelve ezzel az oly sokáig mellőzött Szabó Lőrincet, szövegével már a rendszerváltás előkészítésébe beleszólva (Antológia Kiadó, Lakitelek, 2016, 53).

Másik visszaigazolás a rendszerváltás pillanatában érkezett, amikor egy – akkor politikai szerepet is vállalt – filozófus ekként vélekedett Szabó Lőrinc műveinek megjelentetéséről: „K.L. – aki már a *Napló, levelek, cikkek* 1974-es kiadásával és azóta a *Harminchat év* lenyűgöző leveleskönyvének, a *Bírákhoz és barátokhoz* megdöbbentő vallomásainak sajtó alá rendezésével óriási szívességet tett minden magyar irodalombarátnak – tavaly megmutatta az olvasóközönségnek, hogyan változtathatja meg egy filológus az irodalomtörténetet.” (Tamás Gáspár Miklós: A rendszerváltás zimankója [Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, Vers és valóság]. *Élet és Irodalom*, 1991. április 5.)

Ezek az alap kutatásokon épülhet és vele párhuzamosan alakul szerencsésen a poétika „kanonizációs” folyamata. Elindítója a Kulcsár Szabó Ernővel szervezett pécsi és miskolci egyetemi konferencia-sorozatunk, mely az irodalomtudományban megalapozta a rendszerváltást. *Új főszereplő a rendszerváltás utáni irodalomtörténeti kánonban: Szabó Lőrinc* – írhattam egy visszatekintő kötetben (*Súlyok és hangsúlyok: Írások az utóbbi két évtized magyar irodalmáról [1889–2009]*, Napkút, 2009). Nagydoktori értekezésem valójában Szabó Lőrinc poétikájának monográfiája („A magyar költészet az én nyelvemen beszél.” *A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*. Argumentum, 1992, Irodalomtörténeti füzetek), amely két kiadást is megért. És mostanra készült el, 2015-ben jelent meg a Szabó Lőrinc metafizikáját átgondoló tanulmánykötetem a Ráció Kiadónál. Ezekhez kapcsolódtak az *Irodalomtörténet* és a *Literatura* folyóiratok általunk szerkesztett ciklusai, ahol tudósaink mai nemzedéke nőtt fel. Itt formálódott az újabb generáció kiemelkedő alakja, Kulcsár-Szabó Zoltán, immár egy újabb szempontú Szabó Lőrinc-monográfia megalkotója, és Lőrinc Csongor, berlini professzor, alapvető Szabó Lőrinc-tanulmányok szerzője. Ott indult Bednancs Gábor, két Szabó Lőrincről szóló kötetemnek is szerkesztője, és Bengi László, az egyik legértőbb elemző kritikusom. Meg Menyhért Anna, aki tanszéke munkatársa volt, az *Utánolvasó* tanulmányköteteink szerkesztője-szervezője, akivel utóbb jól össze is vesszünk, melyről ő egy egészen jó verset is írt. A Miskolci Egyetem Doktoriskolájában született meg aztán PhD-dolgozatként Nagy Csilla poétikai dolgozata, amely József Attila és Szabó Lőrinc versalkotó szemléletének továbbgondolása, a „tragic joy” jegyében, mintegy előkészítéseként legutolsó könyvem, a *Nyílik a lélek* 2015-ös összegezésének.

Mindennek a tudománytörténeti jelentőségű iskolának az összemunkálásaként Szabó Lőrinc az irodalomtudomány hazai rendszerváltozásában főszereplőként jelenhetett meg. Hála a sorozatos OTKA-támogatottságnak, szövegüniverzumának nagy részével jelen van a művelt nagyközönség és az irodalomtörténet tudatában.

(H. Z.) Említetted, Szabó Lőrinc külföldi népszerűsítését is te szervezted, emléktáblákkal ékesítetted a helyeket, ahol a költő megfordult. Merre jártatok emléktábla-avatón?

(K. L.) Az emléktáblákon ott szerepel a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye. Szülőföldjét, a magam munkásságát és a költő életművének kanonizálását szolgáltuk ezzel. „Emléktábla-mániám” fiatal tanár koromból datálódik. Pedagógus szervezéssel autóbusszal körbeutaztuk az akkori Csehszlovákiát. Büszkén találtam meg Goethe, Beethoven és más nagyságok ott jártat megőrkítő táblák mellett Arany János karlsbadi tartózkodásának jelölését. Sőt a padot is mutogatták, ahol sétái közben megpihent. Ezért vettem örömmel, amikor a dékáni szobámban megszólalt a telefonom (akkor már elsők között nekem is volt mobilom), és Schneider Alfréd – azóta szinte mindennapos e-mail-kapcsolatos barátunk – Titiseeből keresett meg. Erdélyből szász származása révén családotul kerültek a Fekete Erdő vidékére, és Szabó Lőrinc nyomait kereste. Olvasott róla. Ő maga könyvelő volt, mégis az idők során az egyik legjobb Szabó Lőrinc-ismerővé képezte ki magát. Ebből lett az első külföldi emléktábla-avatásunk. Gyuri fiamék vittek ki az ünnepségre.

Titiseeben, 2002. június 8-án délelőtt 11 órakor kezdődött az avatási ünnepség. Az emléktáblát, Policsányi István szobrászművész alkotását Martin Lindler úr, Titisee-Neustadt polgármestere társaságában lepleztük le. Ünnepelte ezt a stuttgarti Magyar Kultúrintézet igazgatója, a müncheni magyar konzul, Titisee-Neustadt polgármestere és a szálloda igazgatója (Marcus Baars úr). Ott voltak a Szabó Lőrinc iskolalánc képviselői, és a Szabó Lőrinc-Alapítvány kurátorai is. A megemlékezést a Freiburgi Magyarok Baráti Köre kezdeményezte (az ünnepség egyik szónoka Dr. Könczöl Antal, a kör akkori elnöke volt), és a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc kutatóhelye készítette elő. Egyszerre volt magyar nemzeti ünnep és a két nép rangos kulturális kapcsolatának számbavétele. A magyar ifjúság üdvözlét Kabdebó Fanni, a budapesti Szabó Lőrinc Kéttannyelvű Általános Iskola és Gimnázium harmadik osztályos hallgatója hozta el, aki a költő *Ima a gyermekekért* című versét mondta el a világmindenségben védettségre vágyó gyermek bizakodó reménykedésével. Az eseményről a Duna Televízió *Határok felett* című műsorában számolt be június 10-én, hétfőn este, a műsort Balogh Júlia szerkesztette.

Avatóbeszéd Titiseeben

„Úgy látszik, hogy »poésie pure« felfogásomat ma, jobb és bal, legalábbis ami ebből az én személyemet illeti, értené és méltányolná. Hat héten belül három költői díjat is kaptam a legkülönbözőbb oldalakról, egy-, három- és nyolcezer pengőt. Anélkül hogy a kisujjamat is megmozdítottam volna” („Es scheint, als ob meine ‚Poésie pure‘ Auffassung man jetzt, rechts und links, wenigstens was sich davon auf meine Person bezieht, verstehen und billigen würde. Ich bekam auch drei Dichterpreise in sechs Wochen, von verschiedensten Seiten, 1-3- und 8 Tausen Pengős. Ohne den Finger zu rühren“) – írja a háború viharában német barátjának ide a szomszédba, a Boden-tó partjára, Überlingenbe küldött levelében a költő Szabó Lőrinc. Ez a textus mottója lehet *a költő* sorsának: életének és utóéletének. Költészete – pártoktól és hatalmi rendszerektől függetlenül – elismerten a magyar költészet klasszikus értéke. A huszadik század közepén, a két világháború által meghatározott történelmi korszakban a magyar irodalomban olyan költői ikerpár működött a líra gazdagításán, akik értéke azóta is változatlanul meghatározó nagyságai a magyar költészetnek, és egyben részesei a kortárs világirodalomnak is. József Attila és Szabó Lőrinc. Abba a világirodalmi vonulatba tartoznak, amelynek meghatározó nevei a német Rilke és Gottfried Benn, az ír Yeats, az angol–amerikai T. S. Eliot és az amerikai Ezra Pound. Különböznek természetesen egymástól, de ki is egészítik egymás költészetét, összeműködnek abban a polifóniában, amely a huszadik századi emberiség hozzájárulását jelenti a világirodalom teljességéhez. A személyiség szabadságharcának, önmeghatározásának, védekezésének nagymesterei voltak ők, a sokszoros világégés és az emberség megalázásának korszakában. Szabó Lőrinc a boldogság és boldogtalanság végleit végiggondoló lírájával erőt ad a létezés terheinek elviseléséhez. Kézen fog és biztat a megpróbáltatások idején, gyászolja a veszteséget és kidalolja az öröm pillanatait. Az ember szenvedéseit ellenpontosító műalkotás diadalmas létrehozója. Élete az emberi sors és az alkotás egymást kiegészítő és egymást vigasztaló példája. Mint ahogy egyik naplójegyzetében ezt a művészetért, az alkotásért való élés emberfeletti elszántságát ő maga rögzítette:

„Feleségem szerint szörnyeteg vagyok, érthetetlen ember. Testem vacak, szívem egészen hitvány, alig reszket, lelkem gyenge és ájult, a szellemem azonban, vagy annak is valami kis központi része, magva, pusztíthatatlan: ez tartott, ez fogott, ez irányít! *Ez írta a verseimet is*, a mostaniakat – háznagyságú kinoktól dagadó fejemmel teljesen más természetű, hangulatú, gondolati tartalmú, semmiképpen nem aktuális témákat dolgozott fel, mintha semmi sem volna velem!! Csakugyan ijesztő tulajdonképpen. Vagy őrült vagyok, gyerek vagyok?”

Szabó Lőrinc a magyar irodalom egyik legjelentősebb költője 1900. március 31-én született Miskolcon, 1957. október 3-án halt meg Budapesten. Tisztelője a világirodalom nagyjainak, kiváló fordítója Villon, Shakespeare, Goethe, Baudelaire műveinek. Igazi európai szellem és a magyar–német kulturális kapcsolatok híve. Többször járt Németországban, és elismeréssel írt az általa meglátogatott városokról. Titisee-re 1938. július 25-én érkezett, itt nyaralt és dolgozott augusztus 10-ig. Itt fordította az – éppen most új épületébe költözött – budapesti Nemzeti Színház számára Shakespeare egyik vígjátékát, és Kleist *Amphitryon* című keserű komédiáját. A tájat két versében és egy esszéjében is megörökítette. Itt tartózkodásának helyszíneit Schneider Alfréd barátom kitűnő filológiai tehetséggel kutatta ki a számunkra. A Titisee-Hotelben (illetve ennek egy melléképületében) lakott. A szálloda helyén a mostani Maritim Titisee-Hotel áll. Ennek a falára kerül az itt tartózkodását megörökítő emléktábla.

A Kelet-Adriai három emléktábla Ćurković-Major Franciska, a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanszéke docensének kutatásaihoz és ügybuzgalmához, és a Miskolci Egyetem irodalomtudományi doktoriskolájában megvédett már említett disszertációjához kapcsolódik.

Az első avatás műsorára 2004. szeptember 24-én 19 órakor az abbáziai (opati-jai) Hotel Imperial szálló rotundájában került sor. Az ünnepség védnöke a Magyar Köztársaság zágrábi nagykövete volt. A házigazda nevében köszöntőt mondott Jasna Dorčić-Sankovic, az abbáziai Turisztikai Közösség elnöke, a Hotel Imperial nevében Mirjana Mogorovic, a Liburnija Szállodák Igazgatóságának elnöke. Az ünnepséget Ranko Vlatkovic, Abbázia polgármestere nyitotta meg. Köszöntőt mondott Mohai László, a Magyar Köztársaság zágrábi nagykövete, Dr. Milka Jauk-Pinhak, a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének vezetője. Részt vettek a Szabó Lőrinc iskolalánc képviselői és a Szabó Lőrinc-Alapítvány kurátorai is. A bemutatott Szabó Lőrinc versek: *Hörpentő*, *Dsuang Dszi álma*, *Ősz az Adrián* (előadták a budapesti Szabó Lőrinc két tannyelvű általános iskola és gimnázium diákjai és tanára: Kabdebó Laura, Kabdebó Fanni, Ujvári László). Az emléktábla Policsányi István alkotása. A fénykép 2013-ban készült, Gyuri fiamékkal az olaszországi Bibionéban nyaraltunk, hazafelé egy nagy kunkorral ellenőrző látogatást tettünk az emléktáblánál, ahol éppen a fiumei magyar kolónia friss koszorúját csodálhattuk.

Szabó Lőrincsel Abbáziában

„Még soha ilyen jól nem éltem ennyi ideig” – írja Szabó Lőrinc Abbáziából. Mindedig, de ezt követően is élete nem állott másból, mint kapkodásból, szerkesztőségi és műfordítói robotból, összekuszálódott szerelmi és személyi kapcsolatokból. A költő, akit álmában is Franz Marc festményeire emlékeztető farkasok riogatnak – hetven évvel ezelőtt, 1934 nyárutóján, szeptember 17. és 27. között itt e helyt találkozhatott a „nyugodt csodával”: a természettel. Magával a tengerrel.

Kedvesének ilyen – nála ritkán kibuggyanó lelkes – szavakkal számol be a pihenés közben látható környezetről, innen a Hotel Regina Elena – ma Hotel Imperial – negyedik emeleti teraszáról nyíló kilátásról: „Hadd beszéljek arról, ami a legjobb itt, a tengerről: úgyszólván csak azt látom az erkély keretében; jobbra és balra és előre. Az egész Quarnero sötétkék, köröskörül a hegyek és szigetek világoskéken ködlenek, fölöttük még világosabb, majdnem fehér az ég. A víz folyton borzong, összevissza reszket, s ez a reszketés a nap felé olyan, mint egy földre költözött csillagos ég.” És az éjszakában: „Éjjel is kinéztem az erkélyről a tengerre. Akkor is ragyogott az élő, fekete massa, sütött a hold, az égen a csillagok, a fiumei parton a lámpák hunyorogtak, pont úgy, ahogy a moziban vagy a versekben.”

Versben pedig hozzát teszi: „ez a nagy fény meggyógyított.” És szeretné megköszönni „hogy élek, hogy ember vagyok”.

Kelet-Adria mindig is álmai világát jelentette, ha tehette, családját is, feleségét és kislányát, Klárát, majd utóbb fiát, Lócit is errefelé hozza magával. Egy fiumei gazdasági konferencia gondolatait szemlélteti az egyik legjelentősebb magyar avantgárd-vers, az *Óda a genovai kikötőhöz*: innen pár kilométerre tanulja a kereskedelem-behálózta világ érzékelését. A globalizáció tényét, 1925-ben! És itt írja majd egyik legnagyobb versét 1937-ben, a *Beszélgetés a tengerrel* címűt, amely az esendő ember és a végtelen természet fenségének párbeszédét fogja egyetlen látványba. Az itteni tenger-élményekkel töltökezik fel a költő a létezésről készített látomásai megalkotásához. Egy olyan költő emlékét idézzük ide közénk, aki az ember személyes létezését egy életen keresztül igyekezett egybefogni az embert környező természeti világgal. Emlékeznünk minderre egy olyan helyen, ahol a szárazföld, a tenger, az ég napfényes és éjszakai csodái összetalálkoznak, hogy létezésünk gyönyörteli pillanatait jelképezzék.

A költő maga mögött hagyta az otthon bonyodalmaival, hangsúlyozta, hogy csak pihenni, pihenni akar. Mégis maradt ideje, hogy kisebb kalandba is keveredjen. Évtizedek múlva is emlékezik minderre: „Ekkor ismerkedtem meg hotelemben B. Magda nevű barátnőmmel, aki most Londonban él, és okosan és közepesen ragaszkodik – gondolom én – hozzám.”

Mindezt pedig kiegészíti, az itt töltött napok értékét megemeli költészetében: újabb tematikával gazdagodik. Leveleiben mind feleségének, mind kedvesének külön-külön beszámol elmélyüléséről a buddhista irodalomban. Sőt korábban eltávozott barátnőjének is utána küldi itt keletkezett, utóbb híressé vált, egyik keleti témájú költeményét. Nagyszerű versek sorjájának ezt követően e témából is költészetében.

Ifjúkoromban jóleső érzéssel láttam Karlovy Varyban Goethe emléktáblája mellett az Arany Jánosra emlékeztető feliratot. Éppen ezért jelent számomra nagy eseményt, hogy az egyik legjelentősebb magyar lírikusnak két évvel ezelőtt Titiseeben állíthattunk emléktáblát, és most itt, Abbáziában helyezhetjük el a németországi emlékezés testvérét, Policsányi István alkotását, amely egy magyar költő jelenlétére emlékezteti ezentúl e város látogatóit. Ahogy a Titi tó partján is kellett ügyszerető helybéli lakos, aki megtalálta az emlékezés lehetőségét, ugyanúgy a mostani emléktáblának is megvan a személyes előtörténete. Kiss Gy. Csaba professzor kollegám mutatta be Čurković-Major Franciskát, a Zágrábi Egyetem oktatóját, aki tanulmányok és levéltári azonosítások segítségével gyűjti össze Szabó Lőrinc Kelet-Adriai vonatkozásait. Ő készül mindezek alapján számunkra a *Szabó Lőrinc Füzetek* sorozatban kétnyelvű kötetet összeállítani. Mind neki, mind a zágrábi magyar irodalomtörténettel rangosan foglalkozó tanszéknek köszönhetjük hálával, hogy a mai ünnepi alkalomra sor kerülhetett.

Ünnepelni pedig méltó alkalom a mostani. Amikor most, a hetven évvel ezelőtti életet felelevenítjük, képzeljük magunkat a költő helyébe, aki feltöltekezhetett itt a tenger, a napfény és az éj csodáival, és képzeletünkben jelenjen meg a fiatal lány alakja is, a „repeső szobor”, és búcsúzzunk a költő szemével távolodó alakjától, aki „a tengerparti sétányon állva maradt leginkább” a költő emlékezetében, amint „a ruháját lobogtatja a szél”. Mint itt, a parti szobor.

Szabó Lőrinc Abbáziában

Franciska talán legnagyobb tette Szabó Lőrinc-ügyben az összes emlékhely felmérése, telekkönyvi azonosítása. Csak az emléktábla elhelyezésével akadt el. Végül egy magánosított szálloda vállalta, hogy a recepciós fogadótérben elhelyezi azt. Így elkövetkezhetett, hogy Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Miskolci Egyetem és a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanszéke 2007. április 20-án délután 18 órakor Szabó Lőrinc-emléktáblát avatott Dubrovnikban a költő emlékére. Az emléktáblát Policsányi István szobrászművész készítette.

Dubrovnikban a Petka Szállóban nagyszámú érdeklődő, idegenvezető és a városban élő magyar származású lakók részvételével tartott ünnepségen a köszöntő szavak után a Magyar Köztársaság zágrábi nagykövete képviselőként Disztl Antal tanácsos, a város polgármestere nevében Doc. Dr. sc. Vedran Jelavić alpolgármester a Dubrovnikai Egyetem tanszékvezetője leplezte le a szálloda halljában elhelyezett emléktáblát. A megjelenteket előadásokkal és szavatokkal tájékoztatták a nagy költő jelentőségéről. A zágrábi Hungarológiai Tanszék a magyar–horvát kulturális kapcsolatok kutatása mellett fontos feladatának tartja a fiatal hungarológusok képzését, akik terjesztik és ápolják a két kultúrát. Egyik volt hallgatójuk, Hajdi Hajdić okleveles hungarológus és horvát nyelv és irodalom szakos tanár elvállalta a moderátor szerepét ezen az ünnepségen. A két diáklány, akik Szabó Lőrinc verseit szavalták, a Lapadi Általános Iskola tanulói, ahol Hajdi horváttanárként dolgozik. Az emléktábla avatását a szálloda egyik kongresszusi termében konferencia követte, ahol Luko Paljetak akadémikus köszöntő szavai után a költő poétikai jelentőségéről értekezett, Ćurković-Major Franciska beszámoló előadást tartott kutatásairól, ismertette Szabó Lőrinc dubrovnikai jelenlétének dokumentumait, majd jómagam mondtam el avatóbeszédemet. Az emléktábla elhelyezését nagy sajtóvisszhang követte, majd minden újság, rádió, televízió beszámolt az eseményről.

Avató előadás Dubrovnikban

Reggel óta ülök a parton
és nézem a hullámokat.

Kezdi egyik legjelentősebb versét Szabó Lőrinc, a magyar irodalom világirodalmi mértékkel mérve is klasszikus személyisége. A *Beszélgetés a tengerrel* című verset éppen errefelé gondolja ki, Kelet-Adriai útjai egyikének során. Nem egyszer járt erre, Dubrovnikban is többször megfordult. Lakott itt, ebben a szállodában, illetőleg ennek egyik korábbi épületében, mely szintén a Petka nevet viselte. A költő élete és a szálloda története szinte egymásra rímelve szenvedte meg a huszadik század viharos történelmét. De mindketten dacoltak a mulandóság eseményeivel. A szálloda mindig megújulva szépült meg, hogy a vendégek sokaságának gyönyörűségére szolgáljon, a költő életműve pedig a halhatatlan versek sorával idézi fel táj és tenger összefonódottságát, az emberi létezés veszélyeit és örömeit felmutató jeleneteit.

Szabó Lőrinc, ha tehette, vissza-visszatért az Adriához. Ez volt gyermekkori álma, amikor a világháborúk előtt, még a Monarchia idején errefelé nyílt kijárat a földi tereket megismerni vágyó, a világot látni akaró közép-európai alföldi ember számára. A tenger: távoli és csodás világ, amelyről a kisiskolás a földrajzórán még csak álmódoshatott, és aminek látványában elgyönyörködve a költő megélhette felnőtt fejjel a véges emberi létnek és a végtelennek a találkozását. A másik magyar zseni, a tizenkilencedik századi Petőfi az Alföld végtelenében fogalmazta meg szabadságeszményét. A huszadik századi költő eljutva erre a tájra, sajátos filozófiai paradoxonnal szembesülhetett a tenger látványát szemlélve: a lét és idő metafizikájára kérdezhetett rá. Rettenetes lélekállapotban, máskor meg éppen ellentétéként: gyönyörködve és játszadozva. Minden esetben beszélgetve. Versei legtöbbször „átszövi a mások életébe, gondolataiba, érzéseibe való beleélés, nemcsak az emberekébe, hanem az állatok-, növények-, tárgyakéba – a világmindenségbe” – amint beszédmódját maga a költő jellemzi visszatekintve élete végén. És mindjárt néhány címet is utánamond: köztük éppen az itt keletkezettek, az *Egy raguzai leanderhez* és a *Beszélgetés a tengerrel* címűt. Költő lévén, a szöveget keresi versében, amelylyel rákérdezhet a bölcs lángesze által fel nem érhető titkokra. A *Beszélgetés a tengerrel* című versben mintha a Szabó Lőrinc által íróként is nagyra becsült Szent Ágoston tengerparti sétáját ismételné, a kisgyermek és a szent találkozását, költészetté alakítva a filozófus elmélkedését. Átvesszi a megdöbbenést, amit a „gyermek” váltott ki: aki kagylóval kezdte kimerni a tengert. Gyönyörködve és rettegve figyeli a játékot, amelyben a tenger „sohsem únja meg” a hullámok mozgását. Vitatkozva Valéry világismertségű versével, a *Tengerparti temetővel*, az „örök-eleven temető” képzetét is beidézi versébe, de ő a gyermek ártatlan szemével is képes fürkészni a végtelenből felénk sugárzó, mégis örjítő talányt.

Ezért is hozza magával poétikus képzetű leányát, Kisklárát, másszor a játékos merészségével a veszélyeket fürkésző fiát, Lócit. Aki azután felnőttkori nyarait – apja példáját követve – szintén ezen a tájon szerette eltölteni. Itt, Dubrovnikban éli át a költő fiával az élet-halál örjítően veszedelmes pillanatát, melyet a *Lóci és a szakadék* című versében halhatatlannított. A tengerparti sétából kifejlő teológiai paradoxon verses anekdotáját formálva belőle:

„Apu!...” Igazán csoda volt, de
még elkaptam a gyereket.
„Látod?!...” mutattam le a mélybe.
Hallgattunk. Lóci reszketett.

Reszketett és csak nagysokára
mondta: „Rémes, hogy az ilyen
életveszélyektől az ember
nem szabadul, csak...” s hirtelen

elakadt. „Csak, ha...” szava ismét
fátyolos lett és remegő.
„Csak ha szót fogad!” mondtam én. És:
„Csak ha már meghalt!” mondta ő.

Bárha látta a „medúzákat Helgolandnál” is, számára *a tenger*, a létezés nagyszerű viszonyítási pontja mégis csak Kelet-Adria világa maradt. A gyönyörködés, szemlélődés éppúgy belefért itteni utazásaiba, mint a történelmi számvetés. Levelei, gyermekei leírásainak, elbeszéléseinek tanúsága szerint találhatott itt üdítő családi együttlétre, feleséggel, gyermekekkel, bensőséges jelenetekkel. Végezhette itt magányosan fordítói munkáját. Sőt szerelmi kapcsolatba is bonyolódott egy Angliában élő magyar asszonnyal, akivel bárha többé sohasem találkozhatott, mégis megtartották – levelekkel – évtizedeken keresztül a kapcsolatot. És közben itt kezdett ismerkedni Kelet filozófiájával. A *vendégség* élménye ekkor váltott át számára az *útonlét* érzésévé. Mintha a Tao törvényszerűségét is keresné a tengerrel beszélgető versében, az egyszeri jelenetben a naponta ismétlődő örök történetet átélve. Elnémulva, mégis gyönyörködve is.

Partodon már évezredek
múltak el ép ily csendesesen;
múlják el ez az egy nap is,
ez az egy ember, aki csak
vendégnek jött most messziről
és nézi hullámaidat.

Az Adria partján keletkezett verseket költészete fordulópontjaként írhatjuk le: a személyes létezés mulandóságának, az egyén pusztulásának őrijítő tényei ellenében itt, a tengert szemlélve fedezi fel a létezés gyönyörűségét, a világmindenség egészében helyét feltaláló ember esélyét is:

az óra reggelt és delet
mér ki, tegnapot s holnapot:
saját magadban ringva te
az öröklétet mutatod.

Egy nagy költő élete fontos tanulságait találta meg ezen a tájon, ennek jelképeként emlékeztessen a jövőben erre a kapcsolódásra a Policsányi István szobrászművész készítette emléktábla, melyet Čurković-Major Franciska kutatásai eredményeként helyezhetünk el most itt, a Hotel Petka szálloda halljában. A horvát és a magyar nép szeretetteljes barátságának megnyilvánulásaként.

Amilyen nehezen talált rá Franciska a befogadó Petka-szállóra, olyan viharos lett itt az emléktábla története. Az igazgató nyugdíjba vonulását követően változások következtek a szálloda életében. A látogatók hiába keresték a jól beharangozott

emléktáblát. De Franciska szívós ügyszeretetésén nem tudtak kifogni. A keserves történetet a reménybeli happy endig ő maga, Ćurković-Major Franciska, PhD, egyetemi docens, a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Kar Hungarológiai Tanszék oktatója foglalta össze.

A dubrovnikai Szabó Lőrinc emléktábla állításának története

Szabó Lőrinc (1900–1957) kétszer nyaralt Dubrovnikban (Raguzában). Először 1934-ben, amikor az egykori Hotel Petka nevű szállodában szállt meg. A költő másodsor, 1937-ben egy Stefani nevű panzióban lakott. Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásainak kutatása folyamán sikerült feltárnom megbízható adatokat a szállodáról és a panzióról. A régi Petka nevű szállodát 1944-ben lebombázták, a mai szálloda a háború után épült. Megkerestem, hol volt a Stefani nevű panzió, ám az épület magántulajdonban van, és a tulajdonosok nem mutattak érdeklődést emléktábla-állítás iránt, ezért úgy döntöttünk, hogy az új Hotel Petka legyen a Szabó Lőrinc dubrovnikai tartózkodására emlékeztető tábla helye.

A dubrovnikai emléktáblát, az ezt megelőző abbáziai emléktáblához hasonlóan a magyar részről Miskolc Város és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Szabó Lőrinc Kutatóhely és a Szabó Lőrinc Alapítvány, horvát részről a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanszéke állította. A tábla készítését a magyar fél finanszírozta és szállította a helyszínre. A zágrábi Hungarológia oktatójaként koordinátori szerepben én végeztem az emléktábla állításának szervezési teendőit.

2006-ban kezdtem el a tárgyalást az akkori igazgatóval. Ő közvetített a tulajdonos között és köztem. A tulajdonos beleegyezett abba, hogy a szálloda előcsarnokának egyik falára kerüljön az emléktábla. A helyet (falat) az igazgatóval együtt választottuk ki, fontos volt ugyanis, hogy a fal elbírja az emléktábla súlyát.

2007. április 20-án volt az emléktábla avatása. A védnökséget Mohai László, Magyarország zágrábi nagykövete vállalta. Az avatáson Mohai László nagykövetet Disztl Antal, a Nagykövetség első tanácsosa képviselte. Beszédet mondott dr. sc. Kabdebó Lóránt, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Szabó Lőrinc Kutatóhely vezetője, horvát részről Dubravka Šuica dubrovnikai polgármesterasszony kiküldöttjeként az időközben sajnos elhunyt dr. sc. Vedran Jelavić alpolgármester, a Dubrovnikai Egyetem Tengerészeti Karának vezetője, továbbá Luko Paljetak akadémikus, a Matica hrvatska dubrovnikai tagozatának képviselőjében, jómagam mint az emléktábla állításának koordinátora. A rendezvényen számos dubrovnikai lakos is jelen volt. Az emléktábla a Hotel Petka előcsarnokának egyik falára került.

2011-ben a Hotel Petka előcsarnokának felújítása miatt az emléktáblát eltávolították helyéről, amiről azonban a fenti intézmények közül egyet sem értesítettek. Egy magyar turista adott róla hírt, aki azért ment el a Hotel Petkába, hogy megnézzék az emléktáblát.

2011 őszétől a tábla állításának koordinátoraként több ízben beszéltem telefonon a szálloda egyik jelenlegi igazgatójával (a régebbi, akivel a tábla állítását megbeszéltem, nyugdíjba vonult), hogy mikor helyezik vissza a táblát a helyére. Ezt a 2012-es év elejére ígérte, akkorra látták előre a felújítási munkák befejezését. Miután 2012 elején telefonáltam neki, újra csak azt mondta, hogy majd visszateszik az emléktáblát, amikor azonban később több ízben is érdeklődtem, nem válaszolt a telefonon feltett kérdéseimre.

2012. július 1-jén levéllel fordultam a szálloda igazgatójához, és a levelet továbbítottam az akkori polgármesternek és helyettesének, továbbá a Matica hrvatska dubrovnikai tagozat elnökének és egyik akadémikus tagjának. Választ egyik címzettől sem kaptam.

2012. szeptember 6-án ismételtelen elküldtem a fenti címekre az e-maileket, és postán is elküldtem a leveleket. Választ csak a Matica hrvatska akadémikus tagjától kaptam, aki azt ajánlotta, hogy forduljak a szálloda illetékeseihez.

Miután telefonon újra beszéltem a Hotel Petka igazgatójával, aki azt tanácsolta, hogy írjak a szálloda tulajdonosának, ezt meg is tettem, és 2012. október 17-én írtam neki. Válaszában megismételte mindazt, amit már eddig is tudtam az emléktábla eltávolításának okairól, és hozzátette, hogy a szálloda előcsarnokában a jelenlegi falak minősége nem teszi lehetővé a tábla visszahelyezését az eredeti helyére. Válaszomra, mely szerint elfogadjuk, hogy az emléktáblát bármely, a célnak megfelelő helyen újra felállítsák, nem kaptam választ, mint ahogyan arra a levélre sem, amelyet 2012. dec. 9-én újra elküldtem neki elektronikus postával.

2013. januárjában szóban elmondtam az emléktábla körüli bonyodalmakat a zágrábi Magyar Nagykövetség első titkárnak, és kértem a segítségét a tábla visszaállításának ügyében. Kérésére, hogy mindezt írásos formában is küldjem el a Nagykövetség címére, ezt megtettem.

2013. február 15-én volt Budapesten a Charta XXI. összejövétele. A találkozó horvát vonatkozása miatt jelen volt a budapesti horvát nagykövet is. Dr. Dsc. Kabdebó Lóránt tájékoztatta őt és a megjelenteket a dubrovniki emléktábla körüli bonyodalmakról.

2013. február 17-én a Charta XXI. összejövetelen tett javaslatára e-mailben tudósítottam a budapesti horvát nagykövetet a dubrovniki emléktáblával kapcsolatos eseményekről.

2013. február 19-én kaptam meg a budapesti horvát nagykövet választát, amelyben értesített, hogy a Charta XXI. összejöveteléről írt beszámolójában kitért a dubrovniki emléktábla esetére is. Ezt a beszámolót elküldte a Horvát Köztársaság Elnöki Hivatalának, a Miniszterelnöki Hivatalnak, a Külügyi és Európai-ügyi Minisztériumnak és a Turisztikai Minisztériumnak. Erre egyik intézménytől sem reagáltak.

2013. április elején annak ellenére, hogy a tulajdonosnak októberi levelére azonnal válaszoltam, és még háromszor kértem választ arra, a szállodában melyik más helyre tehetnénk az emléktáblát, nem kaptam választ. Ekkor telefonon kerestem már régebből is udvariatlanként emlegetett igazgatót, aki csak annyit mondott, hogy hívjam később, most nincs ideje hülyeségekre – ezzel a szóval. Amikor újra felhívtam, hajlandó volt meghallgatni, de ismét csak azt mondta, hogy a tábla sorsa a tulajdonostól függ. Akkor írtam negyedszer a tulajdonosnak, de azóta sem válaszolt.

2013. április 21-ig még Magyarország zágrábi nagykövete sem válaszolt januári levelemre. Ekkor találkoztam vele, és azt mondta, hogy ha már „ennyire” nem akarják a dubrovniki az emléktáblát, akkor nyugodjunk bele, kérjük vissza és tegyük fel másol, pl. Rijekában. Mivel a tábla feliratában Szabó Lőrinc dubrovniki nyaralása szerepel, erről mint lehetőségről tárgytalan volt gondolkozni.

2013. április végén még mindig nem kaptam választ a Hotel Petka tulajdonosától a tábla ügyében. Szem előtt tartva a tényeket és konzultálva dr. sc. Kabdebó Lóránttal, telefonáltam a szálloda igazgatójának, akivel eddig is tárgyaltam. Mondtam neki, hogy ha már nem akarják visszahelyezni a táblát, akkor elhozzuk tőlük. Kértem, hogy pontosítsuk az átadás körülményeit. Azt mondta, a tábla a portán lesz, mehetünk érte.

2013. május 22. Pár napja a Hotel Petka igazgatójával telefonon megbeszéltem, hogy a tábláért majd a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanszékén végzett volt hallgatónk megy el, és azt is, hogy mikor. Amikor ma az illető megjelent a szállodában, a tábla nem volt ott, már elvitte valaki. Ez a tény is a szálloda személyzetének nemtörődömségét igazolja. Szerencsére a táblát egy másik ismerősöm vitte el röviddel azelőtt, aki tudott mindentről és segíteni akart, mivel épp akkor arrafelé járt.

Most tehát új helyet kellett keresni a táblának. Szabó Lőrinc másodszori dubrovniki nyaralásakor a Stefáni nevű panzióban lakott, ez azonban ma magántulajdonban lévő lakóház, emiatt szóba sem jöhetett. Az említett volt hallgatónk egy rokona révén megtudtam, hogy a budapesti Horvát Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium (1144 Budapest, Kántorné sétány 1–3.) testvériskolai kapcsolatban áll a dubrovniki Leánykollégiummal (Ženski đacki dom), amely az óvároshoz elég közel helyezkedik el. Szerencsés véletlen volt az is, hogy az említett volt hallgatónk középiskolás korában ebben a kollégiumban lakott. Így ő is segített egyengetni az utat, hogy az emléktábla a kollégium épületében kerüljön megfelelő helyre.

2013. május 22-én telefonon beszéltem a kollégium igazgatójával, aki nem zárkózott el a tervünktől, azonban meg kellett várnia az iskolatanács döntését. Ezért a testületnek elküldtem egy kérelmet, amelyben vázoltam Szabó Lőrinc jelentőségét és a tábla állításának fontosságát.

2013. június 6-án a kollégium igazgatója értesített, miszerint az iskolatanács elfogadta a kérelmet, hogy az emléktáblát a kollégiumban állítsuk fel. Az emléktábla hivatalos újra avatását a budapesti testvér kollégium érettségiző diákjai dubrovniki látogatásának idejére, augusztus végére tervezték.

2013. szeptember 21-én telefonon beszéltem a kollégium igazgatójával, aki örömmel közölte velem, hogy a kollégium falán van a tábla, és meghívott, hogy ha arra járok, menjek el, nézzem meg.

2014 júniusában elutaztam Dubrovnikba, és megnéztem a táblát. A fényképek akkor készültek.

Az emléktábla új helye:

Ženski đacki dom Dubrovnik, Branitelja Dubrovnika 27., 20 000 Dubrovnik

Megközelíthető a Hotel Imperial Dubrovniktól balra, a városból kivezető Ulica Branitelja Dubrovnika utcán a városból kifelé haladva. Ennek az utcának és az Ul. don Frana Bulića utcának a sarkán kezdődő magas kőfal a kollégium parkját bekerítő fal. A falon az első kapu be van zárva, a következő kapu a kollégium bejárata. A kollégiumban nyáron turistákat szállásolnak el, így akkor is megtekinthető.

Amikor Dubrovnikban, a Petka Szálló halljában ünnepélyes keretek között, rögtönzött konferencia keretében felavattuk a Szabó Lőrinc ott tartózkodására emlékeztető táblát, maradt egy szabadnapunk, két doktoranduszommal kihasználtuk az időt, és átutaztunk Korcula szigetére. Megkerestük azt a kis városkát, valahai velencei gyarmatot, amelyet oly szeretettel emlegetett élete során Szabó Lőrinc. Még az életét összegezõ *Mi még?* című versébe is belefoglalta emlékezetét: „A régi Korčula”: a csodálatos óváros. Kis ékszerdoboz, így emlegettük mi is azóta, hogy megláthattuk. Úgy döntöttünk, ide is kellene valahova emléktáblát állíttatnunk. Telefon, e-mailek sorozata, szegény Franciskára ismét rászakadt a nagy feladat. Abbázia és Dubrovnik után megszervezni a harmadik horvátországi emléktáblát.

Közben egy újabb emléktáblát is avattunk. Igaz csak félig volt köze a külföldhöz. Balassagyarmaton. Azon a hídon, amely a régi Ipoly-híd helyén épült, de elvesztette funkcióját, mert a trianoni és a párizsi békeszerződések a folyót „hajózható” határfolyóvá nevezték ki, utóbb a szlovákok a folyót átterelték másik mederbe: évtizedekig ott csúfokodott a csonk, drótháló mögötti látványként. Mára már ipari műemlékként maradt meg, a valahai Templom utca végén. Mai nevén a Szabó Lőrinc utcánál. Baráti beszélgetésen vetődött fel magyarországi és Szlovákiában élő írók-költők társaságában: ékesítsük fel a csonkot, szervezzen körülötte a város egy trianoni ligetet, legyen ott minden, Balassagyarmattal kapcsolatba került írónak emlékeztetője. Határon túl élő barátok anyagi és szellemi segítségével létrejött az emléktábla, avatására két újdonsült politikust kértünk fel. Balassagyarmat fideszes polgármesterét és a parlament kulturális- és sajtóbizottságának elnökét, az általam is több ízben méltatott költőt, L. Simon Lászlót.

Felbuzdulva a jólsikerült ünnepségen, megkértem a költő-politikust, segítsen lehetővé tenni az új emléktáblát, és jöjjön velünk az újabb avatásra. Könnyelműen ráállt minderre. Közben belekésedtek a korčulaiak, az idegenforgalmi hivatal vezetője, sőt még az építészmérnök polgármester is. Csakhogy költő barátunk, akinek minket és a táblát is le kellett volna vinnie, elhalmozódott a törvényhozás munkálataival, Korčula messzebb van, mint Balassagyarmat volt, a miniszter megígérte pénzt pedig minisztériuma dolgozói lehetetlennek mondták utóbb. De hát visszaút nem maradt. Készültek OTKA-támogatással korábban is emléktáblák, meghirdetjük, elindultunk, doktoranduszok, Rutkai Balázs és felesége, Órás Enikő voltak a kísérőink. Az orebicsi kompról éppen kiszállóban, a szigetre megérkezve megcsendül a telefonom, L. Simon László barátunk hív. Hol vagytok? Mondom, most érkezünk meg. Akkor jó. Mondja. Miniszter úr úgy döntött, hogy az emléktábla elkészítésének költségét fedezi, csak az ünnepi szertartáson hirdessük ki: a magyar kormány ajándéka. A korábban készült cikkekbe, interjúkba, a jelentős sajtóvisszhangba ugyan nem kerülhetett bele a szerencsés fordulat híre, a meghívón sem szerepel, – de az ünneplők örömmel fogadták nemzetünk kormányának nemes gesztusát. Végül is egy sikerült összjáték eredményéről számolhatok be. Magyarok, horvátok, költők, miniszterek, doktoranduszok, úgy érzem, örömmel segítettek egy jó ügy létrejöttében. Nem kegyet gyakoroltak. Szolgálatot teljesítettek mindkét nemzetnek. Jó hírünk terjedésének.

Korčula, avatás után

Azóta is e-mail-en és telefonon tartjuk a kapcsolatot egyik vendéglátónkkal, Valerija Kovačevićsel, aki büszkén beszámol az általa odavezetett magyar turisták örömeiről, és időnként azt is közli, hogy a rozsdamentes fém tábla előbb-utóbb restaurálásra is vár. Hadd idézzek legutóbbi leveléből: „Sok magyar csoport jár erre, mutogatom nekik az emléktáblát a városnézés alkalmával. Kirándulásokat is szervezek csoportoknak, aminek nagyon örülnek, mert legalacsonyabb áron, nagyon szép, hasznos információkat kapnak helyi idegenvezetőtől, szigetlakótól (18 éve itt élünk a családdal), meg még magyar nyelven. Mindig visszajönnek, akik már egyszer itt jártak.” (2016. június 11.)

A morvaországi emléktábla-avatás 2005. október 15-én a Brünn melletti Macocha szakadéknál karunk tiszteletbeli doktorának, a magyar irodalom és történelem csehországi megszállottjának, a Cseh Köztársaság első budapesti nagykövetének, Richard Pražáknak köszönhető. Ő maga, saját bevallása szerint soha nem látogatott el a világhírű Macocha barlanghoz (ez helyi viszonylatban olyan, mintha egy miskolci lakos nem járt volna soha Lillafüreden), de lehetővé tette, hogy egyeteme vendégül lásson, és összehozott a brünni magyarokkal, akik előkészítették az emlékezést. A fekete indiai gránit emléktáblát Szilaveczy István érsekújvári szobrászművész készítette, és a Hotel Macocha túristaszálló falán került felállításra. Az emléktáblát Komlós Attila, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának (Anyanyelvi Konferencia) ügyvezető elnöke társaságában lepleztük le. Az avatást és koszorúzást követően az Újváry László által felnevelt lévai versmondók szépen válogatott és előadott műsorral bizonyították Szabó Lőrinc költészetének nagyszerűségét. A szórólapon pedig a költő *Hazám* című versének magyar és cseh változatával ismerkedhettek a résztvevők. Az esemény a brünni magyarok évfordulós ünnepségébe illeszkedett, Vojtek Zoltán elnök irányításával. Az egésznapos rendezvény magyar nyelvű szentmisével kezdődött. Ismerve a történelmi előzménye-

ket, hogy a második világháború után a kollektív bűnösség nevében a Csehszlovák államalakulatban tilos volt a magyar nyelv használata, ismerve Fábry Zoltánnak az ez ellen megszólaló röpiratát, *A vádlott megszólalt*, és valaha hallva a szerző elbeszéléseit a benesi időkről, az öröm meghatott könnyei gyűltek a cseh templomban felhangzó ünnepi szentmise majd minden magyar mondatának elhangzásakor.

Emléktábla-avató Hafling-Avelengóban

„Avelengo-Haflingban írtam, a Belvedere caffè-ristorante terraszán. Előző éjszaka nagy vihar volt; az 1200–1400 m magasban lévő Sulfner-panzió, ahol laktam, benne úszott a villámos fellegekben. Másnap adtam postára, Meránban, *Az Esmek* (1924 júniusában)” – ezt írja Szabó Lőrinc az utóbb *Búcsú Avelengótól* címmel elhíresült verséről az úti élményeit is összegyűjtő kötetének, a *Fény, fény, fény* címűnek házi példányában. Emlékeztetőül.

A magyarországi nagy Alföldön felnőtt gyermek először erre utazva látott – előbb tengert, majd – nagy hegyeket. Itt kezdte megismerni a világot. Amit a budapesti *Est-lapok* újságírója a világról összefutó hírekben gyorsírással jegyzett le, azt utazása során saját szemével láthatta, élhette magáévá. Csodát jelentett a mélység és magasság, az éjszakai vihar „villámos” elektromossága, a visszhangzó hegyek moraja, a kivilágított Meránra való letekintés esti képe. A véletlen sodorta ebbe a szállodába, de sorsa úgy irányította lépteit, hogy itt megismerhette a világ csodáit. Még egy szerelmi kaland is kapcsolódott ehhez a viharos éjszakához, hiszen élete vége felé egy emlékező versvázlatában utazására emlékezve a Val d'Ega s a villa Enzian mellett „az avelengói lányt” is emlegeti.

A költő annyira megszerette a helyet, hogy utóbb feleségének is bemutatta a csodákkal telített világot. És megint csak a véletlen úgy hozta, hogy fia, amikor évtizedek múlva végigjárta atyja útját, feleségével átélhetett egy hasonló viharos éjszakát.

A költő versbe zárva „rabolta el” a látványt, és vitte magával: azóta minden magyar versszerető számára élő képpé rögzült Avelengo-Hafling látványa:

Hálám s az öröm,
Mellyel e szép napokat köszönöm,
A legistenibb akarat:
Szemeimbe zárlak, fellegek,
Tirol, hó, bérc.

Mi, kései ünnepeleők, úgy üdvözljük most e tájat, hogy látjuk benne a költőt, amint a Katalin-hegyi ősi templom mellett áll, és a Krisztus-képre

Búcsúzó kezem
Az avelengői szent hegyen
Most enciánt és pipacsot akaszt.

(H. Z.) Hogyan kerültél vissza Miskolcra, mondj néhány mondatot a kötődésről a Bölcsészettudományi Intézethez, majd Karhoz!

(K. L.) Személyes titokkal kezdem. A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Irodalomtudományi Tanszékének a vezetését hagytam el érte, ahol Kulcsár Szabó Ernő barátommal elkezdtük a rendszerváltó szakmai konferenciák megszervezését, és ugyanakkor két meghatározó irodalmi folyóiratnak voltunk a főszerkesztői, ő a *Literaturának*, én pedig az *Irodalomtörténetnek*, amelyekben alkalmunk nyílt a mára már vezetői rangba kerülő tudósok felnevelésére. Pécsen nem az egyetemi vezetésért tartottam hivatásomnak, hanem a szakmai lehetőségek irányítását. Családom ugyanis nem vállalta az odaköltözést, pedig feladatom beteljesítése teljes embert kívánt volna. Feleségem akkor már a rendszerváltás első sikerkönyvének, a

félszázezer példányban megjelent *A szeretet önkénteseinek* a szerzőjeként annak hősnőjével, aki Miskolc város kitüntettje is, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat és az Ungarische Malteser Caritas Dienst alapítójával, az Európa Asszonya címet elnyert Boeselager Csilla bárónővel együtt dedikáltak. Mégis, titkos diplomáciával előkészítette, hogy felkérjenek, én pedig elvállaljam az akkor szervezés alatt álló Bölcsészkar vezetését. Ő, a valahai kohászhallgató, majd hőkezelő szakmérnök vált az összekötő kapoccsá, amely lehetővé tette, hogy a kezdetben „tarisnyarákoknak” csúfolt jövevények első évükben „bölcész mérnökökké” emelkedjenek. Én pedig a szakma átalakításának országos esélyét jelentő konferenciákat áthoztam, a folyóiratot innen szerkesztettem tovább. Kötődtem én ehhez az egyetemhez korábban is, hiszen a bécsi Herder-díjára emlékező klasszikusunkat, Németh Lászlót én mutattam be a miskolci egyetemistáknak, Barcsay Jenőt, a világhírű *Művészeti anatómia* szerzőjét én hoztam le, hogy megtekintse a könyvtárt díszítő mozaikját, majd dékánságom idején lett egyetemünk díszdoktora két ma már klasszikusként ünnepelt prózaírónk, a végzettségét tekintve mérnök Határ Győző, aki a Rákosi korszak internáltjaként enkezével építette a ma már ipari műemléknek számító egyetemet, valamint a világismertségű Szabó Magda, aki tanácsaival segítette dékáni éveimet. Mindebben az általam tisztelt professzor és egyetemi vezető, Terplán Zénó volt példaképem és társam, ma is ott van szobám falán bekeretezve, mint egy diploma, kézzel írott gratuláló levele, amellyel karrá válásunkat üdvözölte. Ő éppúgy tudta, mint a kar alapítását kezdeményező rektorunk és az egyetem akkori főtitkára, Mang Béla barátom, akivel bárha pártállásunk különbözött, a karépítés nehéz mindennapi feladataiban együtt dolgoztunk, és aki az utolsó éjszakára elkészült dékáni láncot kocsijával repülve hozta a pénzverdéből, hogy a szertartást a karok szabályai szerint a meghirdetett időben elkezdhessük.

(H. Z.) Mi volt a legnehezebb feladat ezzel kapcsolatban?

(K. L.) „Tarisnyarákokból” „Bölcsész mérnökökké” válni. Bebizonyítani, hogy abban a közösségben akarunk otthonra találni, amely a selmeci hagyományokat egészen idáig, Miskolcig mentette. Hogy bölcészek és mérnökök együtt tudunk egy nemzeti hagyományt ápolva élni, a magunk speciális tudományos sajátosságait kiteljesíteni. Akkor bölcészek voltunk többségben, és az akkori gazdasági főigazgatónk a minisztere azt hangoztatta: inkább kiküldök Németországba évente tíz diákot kohómérnöknek tanulni, mint itthon pazaroljam rájuk a tanítás költségét. És akkor mi hangos nemet mondtunk a neves történésznek. Ezt kapjuk vissza ma, amikor pedig mérnökhányra panaszkodnak, és kérdésessé válik a bölcész képzés. Ebben az összehangolt egymást segítségben múltak dékáni éveim. De jaj, ha csak az én időm telt volna, feleségem Kőmíves Kelemennéként épült bele ebbe a nem neki dicsőséget hozó, mégis nélküle elvégezhetetlen feladatba.

Az igazat megvallva az Intézetet Pokol Béla professzor kollégám indította meg, szervezetét is ő alakította ki hagyományossá váló szakjaival együtt. Ő volt az első igazgatója is. Rektorunk, Kovács Ferenc máig csodálattal megemlegeti, hogy amit ma megbeszéltem szakindítást veled, arra a jövő héten már hozta is a hivatalos enge-

délyt. Rohammal legyőzni a lehetetlent – ez volt a módszere. A régi műszaki professzorok ezt az erőszakosan hódító akaratosságot nehezen viselték, okosságát el kellett ismerniük, de helytállását alaposan megnehezítették. Végül lemondásra kényszerítették. Utóbb nekem is sok vitám volt Bélával, de tudtam, hogy szükségünk van kitűnő szakmai felkészültségére. Szakmailag Pokol Bélát, Fehér Istvánt éreztem partnernek, ha nem egyszer ellenfelekké váltunk is gyakorlati kérdésekben. Pláne, ha – mint mindenütt – itt is voltak minket szembefordító törekvések. Végül eljutottunk oda, hogy amikor Pokol Béla végképp Budapesthez kötődött, én kérleltem maradásra. És emlékszem egy szociológiai kari összejevetelre, ahol ketten elvonulva kifejtette nekem történelmi látomását. Meg vagyok győződve, hogy az első Orbán-kormány hárompárti politikai koalícióját ő álmodta meg. Erről ma már nem beszélnek, én itt, a kék teremben beszélgetve ámultam ennek lehetőségén. Rohammal győzni – ezt jelenti számomra Pokol Béla alakja, csak amit megálmodott, azt végre is kellett hajtani. Ennek már nem tudott ugyanolyan művésze lenni. Ekkor fordultak felém. Miskolci származék voltam, sokszor jártam erre, feleségem itt végzett. De a rektor mégis úgy érezte, hogy a sötétbe ugrik. Tesztelni akart. Én pedig, diplomata hajlékonysággal, de következetesen ragaszkodtam elképzeléseimhez. 1956-os mártír dékánunk, I. Tóth Zoltán példázatos egyetemvezetése, a hallgatókért kockáztatása volt példaképem, szakmailag pedig mesterem, Szauder József utódokat nevelő szakmai szigora lett a példám. Azt hangoztattam, hogy nem szemétdombon akarok kakas lenni, hanem egyenlő vitapartnerek között egynek lenni. És mindenhova a szakma akkori legjobbait tudtam személyes diplomáciával idevonzani. Szakjaink egy időben az országos élvonalat reprezentálhatták.

Pár évig az egyetem rektori apartmanját kaptuk meg. Nem nekünk, az egyetemnek volt szüksége állandó jelenlétemre. Nyári szünet, a hivatal is szabadságon. A tanulmányi osztály kihalt. És akkor zúdultak ránk a felvételit követő fellebbezési árhullámok. Feleségem tartotta a frontot. Lakásunkra kapcsolták a szünni nem akaró telefonokat. Megoldottuk. Én pedig a TÜKI volt épületébe költöttem a teljes kart. Az évkezdet az épület belakásával kezdődött. Pokol Bélát felhergelték: fotelokat gyűjtök a szobámba. Mire felhívtam tanszéki szobácskámba. Az épület legkisebb kamrájába. Egyetlen fotel sem férhetett oda bele. Szétnézett, elnevette magát. Majd elkáromolta magát. Átverték – mondta. Ha nem is barátság, de őszinte kapcsolat született. A nyílt viták háttéréként. Kis ünnepséggel, „ellenpártommal” a legkedvesebben társalgunk, amikor megérkezik a rektor. Távoztával, visszahallom, először mondta ki: „jól választottam”.

De még mindig nem bízott. Ezért kért fel, tartsam meg én az összegyűjtött évnitőt. Azt hiszem, mindmostanáig egyetemünk alapszövegét sikerült megfogalmaznom. A rektor sem olvashatta előzőleg. Legyen számára is meglepetés. Az első csatát a világ színe előtt megnyertem. Íme a szövege:

Évnyitó gondolatok 1993 szeptemberében

Vannak az emberiség történelmének legendás aranykorszakai, amikor valamely kultúra fel lendülése egyszerre alapozza meg a gazdasági és a művelődési élet előrehaladását. Gyanak szom persze, hogy alaposabb történelmi analízis könnyen tudna összhangnak ellentmondó eseményeket is bemutatni. Mert bizony a magam vizsgálódásai és főként életem tapasztalatai azt mutatják, hogy a történelem és a művelődéstörténet menete a legtöbbször egymással ellentétes képet mutat. Mindez akkor tudatosodott számomra, amikor magam is fejet hajtottam a Towerben a Wakefield bástya azon szobájában, ahol a hagyomány szerint megölték a rózsák harcának legmostohább sorsú uralkodóját, a szinte születése pillanatától árnyékkirályként tengő-lengő VI. Henriket, kinek balsorsáról Shakespeare három drámányi történetet is összehordott. Mégis ennek az alig-királynak az emlékezetére halála évfordulóján minden évben gyertyát gyújtanak, és hol elvázott, liliomot és rózsát hintenek a kövezetre. Kik? A Cambridge-i Eton College és King's College képviselői. Mert ez az árnyékkirály volt olyan hatalmas intellektusú személyiség, hogy megalapítsa az angol kultúra egyik nemzetközi elismertségű felnevelő otthonát. Kérdezem én: vajon volt-e mélyebb pontja az angol történelemnek, mint éppen a rózsák háborúja?

De ne menjünk olyan messzire. A tihanyi apátság templomban nyugszik az ifjúkori száműzöttségéből a trónra hazahívott Árpád-házi herceg, első Endre királyunk, kinek élete nemcsak a külső beavatkozással szembeni hősies védekezéssel, de – talán maga hibájából – vészes testvérharcban is telt. Mégis ő alapította 1055-ben az apátságot, és e tényt rögzítő dokumentumot minden magyar iskolát végzett ifjú ismeri, hiszen abból idézzük az első ismert összefüggő magyar szöveget, egyik legbecsesebb nyelvmemlékünket: „Fehérü váru reá menehodu utu reá.”

És mi? Várjunk valamilyen – talán sohasem volt – aranykor eljövételére? Szégyen és gyalázat lenne, ha azzal érvelve, hogy országunk anyagi nehézségekkel küzd, feladnánk művelődésünk fejlesztését. Apáczai Csere János egy újabb tatárjárás városégető tüzeitől rettegetve, haldokolva is a hazai iskolaügy megújításáról álmodott. Megtehetjük-e mi, hogy anyagi nehézségekre hivatkozva lemondjunk egy csodálatosan élénk nyíló lehetőség kihasználásáról?

Mert ki is láthatott csodálatosabb, minden történelmi nyomorral dacoló lehetőséget, mint ami az elmúlt évtizedekben „Dudujkaniában” megtörténhetett. Ennek mi, idősebbek mindvégig szemtanúi is lehettünk. A valahai mocsár helyén, internált rabokat dolgoztató, istenkísértő vállalkozásnak induló telepítés ma az ország legszebben parkosodó-ligetesedő *campusaként* díszel. A külpolitikai diktátumok következtében előbb Selmechányáról hontalanként menekülő, utóbb belpolitikai félelmek miatt a határmenti Sopronból akarattal ellenére ide kényszerített tanárok és diákok évtizedeken át féltett hagyományként védték és ma is őrzik az egyik legrégebbi, már indulásával is Európához kapcsolódó magyar egyetem évszázados színvonalát és összetartó diákszokásait. Éppen ezért tehetett szert 1956 után világhímnévre: az innen menekülni kényszerült barátaink bármely részén a világnak megállták a helyüket, olyan szakmai alapokkal, tanulói erkölccsel távoztak innen. A kiemelkedő szakmai tekintélyt kivívott műszaki egyetem azután önmaga erejéből újraszervezte a Felsőmagyarország – valaha egy Kossuthot is felnevelő – jogászai felsőoktatását; és büszke elzárkózás helyett célul tűzte ki: mi eddig még tájegységünkön sohasem sikeredett, megteremti az *Universitast*. És valóban, szinte évente újabb karokkal gazdagítva nyitja kapuit az imígyen itt ékeskedő egyetemi együttes.

Én, a legfiatalabb, papíron még nem is létező, bár épp ez évkezdéssel új otthonba – a volt TŰKI-épületbe – költöző kar tagjaként ámulva veszek részt ennek az együttesnek a létrehozásában. Mert ne mondja senki azt, hogy ha a bölcsészkar épül, az csak egyfajta szakma belügye.

Amikor más egyetemekről kollegáim kérdezik, hogyan tudtok ti *ma itt* felfejlődni, akkor azt válaszolom: nem mi fejlődünk, hanem egy többszáz éves egyetem érzi szükségét, hogy megújuljon, önmaga hatókörét megtágítsa. Amikor a politikában és a gazdaságban megszületett a különböző nézetek párbeszédének lehetősége, természetessé vált, hogy az egyetem, amely műszaki jellege révén a nehéz években is megszerezhetette és tarthatta szakmai tekintélyét, lélegzetet vesz, a tudományok teljességét akarja önmaga területén szóhoz juttatni. A karok szeretettel vonzzák egymást, legalábbis én ezt tapasztaltam. Összevetemben gondolkoznak, amelyhez az újabban hívtaknak is hozzá kell simulniuk. Öntudatos, sajátos tulajdonságokkal jelentkező egyedként és összemunkáló részegységként egyben.

Persze ne dugjuk struccként fejünket a homokba. Nehéz évek előtt állunk. Csak azt szeretném hangsúlyozni: *mi* ne neheztünk a munkát. A hagyományt, amelyet őseink formáltak, nekünk kell magunkhoz alakítani. Külön-külön is. Ez természetes. De együttesen is, – ez még természetesebb. Együtt lélegzenek itt a műszaki tudományok és a humaniorák. Segítsük, hogy egymást kiegészíthessék, gondolkozásuk összehangolódjon. Ahogyan azt – az egyetemet valaha jelenlétével is megtisztelő – Németh László legszebb perceiben elgondolta.

Mind a történelemben, mind a jelenben összekapcsolható a többféle hagyomány. Csak egyetlen – ma már – történelmi példát említenék, amellyel magam találkoztam sajátos kutatói területemen. 1927: egyazon évben alkotják meg és védik meg az úgynevezett koppenhágai formulát Heisenbergék, jelenik meg a modern filozófia alapkönyve, Heidegger *Sein und Zeit* című műve, és írja azokat a verseit Szabó Lőrinc, amelyek a dialogikus poétikai paradigma világviszonylatban is egyik első megjelenési formáját reprezentálják. A levegőben volt *valami*, amire hasonlóan kellett, több oldalról is rákérdezni. Mi ez a *valami*? Azt hiszem, ezt a valamit, ezt a közöset *itt* és *most* nyílhat mód összekeresni. De ez csak egy a számtalan közös téma közül.

Egy másik a legjelenebb élő jelenünkbe vezet. Ma már elképzelhetetlen körülmények között épült „Dudujkáiban”, a mocsáron egy kísértetváros. Az internáltak között dolgozott az a Hack Győző *mérnök*, akinek akkor már íróként is megjelent egy regénye és két verskötete Határ Győző néven. *Héliane* című regényét a politikai kritika vezető személyisége feljelen-tésszámba menő glosszával a sárba tiporta – nem csoda, ha távozni akart *abból* az országból. Amikor a „Nagy Kocsedó” falait építette, és barátaival vigyázták, hogy zongorista társuk, Cziffra György keze meg ne sérüljön, nem gondolhatták, hogy ő lesz az első, aki külföldön élőként részesülhet a legmagasabb magyar művészeti elismerésben, a Kossuth-díjban. De azt még kevésbé képzelhették, hogy majd egyszer, az egyik évnyitó pillalataiban – mint éppen *most* – készülő e falak között *Életút* című háromkötetes életrajzi visszaemlékezéseinek korrek-túrája, amelyben az itt valaha történtek is elbeszélésre kerülnek. Ezt bizony nemcsak ők nem gondolhatták akkor itt, de magam sem hittem, amikor lassan évtizede ennek az elbeszélés-nek első változatát Wimbledonban magnószalagon rögzíthettem.

De mily szerencse lehet a mai egyetemistának – mérnökhallgatónak, leendő jogásznak, közgazdásznak, szociológusnak, politológusnak –, ha egyetemi éveiben, egymás mellett élve, akár közös kollégiumi szobáikban vitathatják meg mindazt az ipart és társadalmat sújtó erőt, amely éppen ezt a vidéket pusztítja a legsúlyosabban hazánkban. Mi is várhat rájuk? Talán nem a legfényesebb jövő. De egymást segítve jobban felkészülhetnek az elkövetkezőkre. Könnyebb így a bajt is elviselni. A mostanit éppúgy, mint az eljövendőket.

Minden egyetem valaha helyt adó városát hírlelte a világban. Bologna, Párizs, Prága, Krakkó – de kisebb helységek is világhírré juthattak: Oxford, Cambridge. A Dudujkán épült egyetem nem történelmi alakot, de egy befogadó várost emelt nevébe: *Miskolci Egyetem*.

Valljuk be, ez a város nem a legjobb csengésű nevek közé tartozik. Ha vendéget hívok, inkább Tapolcát említem, azt jobban ismerik, inkább vonzza a távolban élőket. Mégis az Egyetem felelősséggel tartozik ezért a városért.

Ha nem segíti, saját neve is devalválódik. Ez a város most válságos éveit éli. Legalább kultúráját ne hagyjuk omlani. Már nem egyszer megemlegettem: amikor ifjúként ebben a városban éltem, a „csak” műszaki egyetem igenis tényező tudott lenni, profeszorai minden rendezvényen ott voltak, bölcs, kulturált szavuk mértékadó volt a város életében. A legtöbbször már csak emlékével találkozom, van, aki utcanévként köszön vissza megéremtelten. Most, amikor a kiterjedt Universitas polgárai évnnyitóra seregelnek – azoknak a nagyhírű professzoroknak az emléke előtt hajtok fejet, akik az egyetem hagyományát ide, erre az akkor még mocsaras területre plántálták, itten megújították ezt a hagyományt, új egyetemet teremtettek, és ennek eredményeként indulhat most újabb, tágabb körben az 1993/1994-es tanév.

És ha hagyományról van szó, hadd utaljak még arra az örök szertartásra, amellyel az emberiség minden nagyobb vállalkozásába belefogott. Mondjuk eposzírásba éppúgy, mint valamely világdöntő ütközetbe. És természetesen az európai hagyományban évszázadokra visszamenőleg minden tanévkezdés idején is, az elkövetkező szellemi gyarapodásra készülődve. *Segélykérés* – így tanultuk az eposz kellei között. *Veni Sancte* – így emlegeti a kultúrtörténet a tanévkezdő szertartást. Gondolom, hívő társaink most is lélekben felfrissülve érkeznek avagy az évnnyitó után felkeresik vallásaik szentélyeit. Mert régebben is itt folytathatta tanulmányait a legtöbb szerzetes iskola nevelte diák, kikkel mindig is lehetett találkozni a város templomaiban. Csak remélhetem, hogy az elkövetkező években a magát büszkén városnak nevező Egyetem önmagán belül is – a campus *teljességét* megalkotva – megépíti a belső ünnep külső formáját is, a tudomány csarnokai mellett a lélek templomát – akár templomait – is. Nem valami kötelező aktusként, és nem másokat kizáró jellegű gyülekezetek szervezőjeként. Csak hogy elérhetővé váljék azok számára, akik ezt belső szükségégtől vezérelve óhajtják, a lelki megújulás campuson belüli otthona.

Régiekre emlékezve, újakat köszöntve, nehéz évekre is felkészítve még egyre szeretnék figyelmeztetni. Amiről el szoktunk felejtkézni. Pedig ez együttélésünk alapja. Tudomásul kell vennünk, hogy minden ember *más*. Mindenki: egy *másik*. Ezt szeretném tudatosítani most is, amikor mégis az Universitást teremtő hagyományt és új akaratot hangsúlyozom. Mert ez a kettő elválaszthatatlan. Ha ezt megértjük, akkor itt, ezt a tanévet legalább magunk között békében, szeretetben kezdhetjük el. Ehhez kívánok nagy türelmet, megértést, szorgalmat – és főként egymás másságát is tudomásul vevő, szeretve becsülő összhangot.

A külvilágot emlegettem. A város is kíváncsi lett a Dudujkán elhangzottakra. Az *Észak-Magyarországban* ennek alapján írtam egy szöveget. Fényképet is tettem mellé. Ott vagyok lefényképezve a főszerkesztő, Nagy Zoli barátom foteljában Beppó kutyánkkal. Rektorunknak csak az volt mindenkori kutyáinkkal a kifogása, hogy kicsi. Persze az ő vad kuvaszához képest. Helyettese és majdani utódja, maga is kutyaszerető gazda ellenben megrótt, komolytalannak tartotta. Mire közöltem velük: én csak Beppóval tudok ennek az egyetemnek egyik vezetője lenni. Ifjúkori emlékem okán. Amikor úgy látszott, nem vesznek fel az ELTÉ-re, bárha megnyerem az országos tanulmányi versenyt, akkor a Földes Gimnázium igazgatója, Tok Miklós kivitt Sályi rektor úrhoz, hogy a pótfelvételik idejére legalább apám kívánására a mérnöki tanulmányokat elkezdhessem. A rektor szobájában három ülőalkalmatosság volt, kettőben Sályi és Tok Miklós foglaltak helyet, a harmadikban Motyóka, a rektor legendás tacsója aludt. Én természetesen állva vettem részt a beszélgetésen. Ez ellen az érv ellen nem lehetett kifogás.

(H. Z.) Hogyan jutottál el a kar vezetéséig, mesélj a dékánságod éveiről!

(K. L.) Megtaláltam a gépemben az évvárókon tartott beszédeimet. Pontosabban szólnak ezek a történekről, mint elmosódó emlékeim. Azt szoktam mondani, hogy egy kar létrehozásának ára esetemben egy infarktus és egy négyeres bypass műtét lett. De hogy az izgalmak, azonnali válaszokat kívánó beszélgetések, az emberekkel való törődés nem csak pusztítja az embert, de éppen hogy életben tartja, arra legyen példa, hogy 78. életévemben foglaltam össze eddigi Szabó Lőrinc értelmezésemet átalakító könyvemet, és most egy átmeneti betegség okozta szobához kötöttség egy régi adósságot, az Orbán Ottóval a Petőfi Irodalmi Múzeumban készített tíz részes beszélgetésünket stilizáltam nagy sikerrel. Mondhatom, mert két napja volt a sajtóbemutatója a Magvető által kiadott kötetnek. Hipochonder lévén, ha kezdem siratni magamat, akkor leülök a gépemhez, és egy-egy újabb írásba fogok. Nagybátyám, Barcsay Jenő mondta 85 éves korában, egy hirtelen epeműtétet túlélve: megmaradtam, mert vannak még festészeti problémáim. És amíg lesznek, élni fogok. Az ő édesanyja 102 évet élt. Amikor a minisztertanács váratlanul egy héttel hamarabb vette sorra és szavazta meg kari rangunkat, akkor egy kora délutáni telefon rázott fel ebédutáni – még apámtól eltanult – alvásomból. „Professzor úr! Jó hírt mondok, jót fog tenni beteg szívének: megszavazták a kari rangot.” Hogy honnan tudták, ekkor estem át az infarktuson? De tényleg örömmel töltött el.

Évváró gondolatok

1996

Magnifice Domine Rector, Professzor Urak, az Egyetemünkkel nemcsak ünnepi alkalomból közösséget tartó kedves Vendégeink, legfőképpen pedig a hosszú éveken át vállalt áldozatkészességükért és szerető aggódásukért tiszteletreméltó Szülők, és legeslegelsősorban ifjú új Kollegáim! Mindnyájan, akikkel egyetemben részesei lehetünk egy sok százados történelmi folyamat – egy kultúra, egy nép és egy universitas egymást kölcsönösen feltételező léte – önmagát felmutató, hagyományos megszenteltségű ünnepi pillanatának.

Amikor négy éve a megtisztelő feladatot elvállaltam, évnyitó beszédemben megidézttem a pillanatot, amint magam is fejet hajtottam a Towerben a Wakefield bástya azon szobájában, ahol a hagyomány szerint megölték a rózsák harcának legmostohább sorsú uralkodóját, a szinte születése pillanatától árnyékkirályként tengő-lengő VI. Henriket, kinek balsorsáról Shakespeare három drámányi történetet is összehordott. Mégis ennek az alig-királynak az emlékezetére halála évfordulóján minden évben gyertyát gyújtanak, és hol elvérzett, liliomot és rózsát hintenek a kövezetre. Kik? A Cambridge-i Eton College és King's College képviselői.

Idéztem ezt a jelenetet akkor a hagyománytisztelet példájaként. A mi Egyetemünk iránti hódolat magyarázataként. Mert meghatott tiszteletet kell kiváltson bennünk a több mint harmadfélszáz éves Alma Materünk, mely szinte mitológiai erejű szűznemzéssel, önmaga energiáinak átcsoportosításával teremtett újabb és újabb karokat, legutolsóként a miénket is.

Ha ma ismét idézem a múltnak ezt a példázatát, akkor inkább a keserves sorsú árnyékkirályt látom, aki volt olyan hatalmas intellektusú személyiség, hogy megalapítsa az angol kultúra egyik nemzetközi elismertségű felnevelő otthonát. És látom a Rózsák Háborújának önpusztító Angliáját, amely története egyik mélypontján is képes volt azt a szellemi kisugárzást indukálni, amely a világ egyik legrangosabb iskoláját teremtette meg.

De profundis clamavi. Túl magas a mérce? Csak így érdemes élni és dolgozni, a legmagasabbra tekintve. Ha túléljük a veszélyeket, csakis ilyen példák segíthetnek. És még így is meghatódottan csodálkozom, hogyan is lehettünk képesek, hogy az anyagi elrekesztések vérzivatarra és a belső vívódások-önpusztítások közepette mégis megépítsük és megtartsuk azt a szellemi építményt, mely tavaly 283, az idén 407 új diplomást bocsáthat útjára. Köszönöm minden munkatársamnak és minden hallgatónknek az egyetemlegesen vállalt feladat teljesítését.

Ha megmaradtunk és felvirágozánk, csakis a mindnyájunk közös akaratának köszönhetjük. Annak, amire a világtörténet példázata adhat magyarázatot. Vészhelyzetekben még világosabban rajzolódik ki, hogy „Az Élet él és élni akar”. Mert ilyen időkben – és a mi tájainkon mikor nincs *ilyen* idő – vagyunk a legkíváncsiabbak létezésünk mikéntjére, ekkor válik meghatározóvá az erre való rákérdezés igénye.

A század nagy természettudósai gondoltak arra – szinte egy időben a költőkkel és a filozófusokkal, és egybehangzóan a mind többek számára megtapasztalhatóvá vált történelmi tapasztalatokkal –, hogy kerüljük az „egyértelmű” törvényekben való gondolkozást. Tudatunk egyszerre vizsgálja és alakítja létezésünket: az élet olyan színjáték, amelyben mi magunk vagyunk a nézők és a szereplők, mint azt Niels Bohrt idézve Heisenberg leírta. Mondjam mindjárt utána büszkén: Miskolc szülötte, a magyar irodalom világméretű klasszikusa, Szabó Lőrinc pedig eszerint építette meg a maga költői poétikáját.

A tények ott vannak könyvtárunk polcain, tudásunk abban áll: mikor és mit keressünk könyveinkben. Erre tanított valaha első óráján Szentgyörgyi Albert.

Ha van és alakul miskolci bölcsész iskola, akkor az: éppen erre, a tények közötti tájékozódás mikéntjeinek elsajátítására nevel. Nem mindenben csak a hibákra vadászó Beckmesser-szerű iskolamesterekre van szükségünk, de Hans Sachs jellegű iskolateremtőkre, akik a módszerek választékát mutatják fel: az ő neveltjeik közül kerülhetnek ki a jövő Stolzingi Walterei, az új változatokat megteremtő leendő „mesterdalnokok”. Hét fő- és 15 másodállású akadémiai doktor, 33 fő- és 50 másodállású kandidátus, sok esetben szakmájuk határainkon túl is jól ismert alakító személyiségei fogtak össze ennek a műhelynek a létrehozására. Ha személyes ellentétek fel-feltűntek is az évek során, a szakmai összehangzás mindig is él e falak között. Hiszen éppen a *sokféleség* megmutatásában működünk össze.

Kérdezni és viszonyítani tanítottunk, kollegáim és magam is *kérdező* emberré neveltünk – remélem – benneteket. Egyik tanítványom az enyémmel vitatkozó okfejtést írt le, publikálta is. Gratuláltam neki, és hozzátettem: ha orvosok lennénk, egyikünk diagnózisa alapján betegünk már halott lehetne. De a mi szakmánkban az a szép, hogy a különböző horizontokról való megközelítések nem kizárják egymást, hanem összemunkálnak, újabb kérdezőhorizontokat nyithatnak meg. Ennek a módszernek a felvetése és hazai bevezetése volt az évtized elején a „pécsi iskolaként” megismert, kötetekkel is dokumentált kezdeményezésünk – ennek megvalósítására gyűltünk össze itt, a dudujkai campuson is. Nem leckefelmondó feleleteket, de a megismert adatok szembesítése során felvethető okos kérdéseket vártunk és várunk az évek során. Erre a feladatra választottan hívtunk munkatársakat, és erre nevelünk utódokat. Kollegáim véleménye és az utóbbi év záróvizsgáinak tapasztalatai végül is azt mutatják: ifjú kollegáink nagy részben felnőttek ehhez a feladathoz.

Mert ha most itt útravalót adhatok, az lehet, hogy furcsán hangzik: nem valamilyen elvont, lezártnak feltűnő szakmába zárkóztatok, hanem állandóan megújulni kész, kérdésre alkalmas szakemberekké váltatok. A vérzivataros századokban mindig is erre volt szükség. A kérdezési, vitatkozási módszerek sajátotokká élésére. Erre taníthat a középkori egyetemek példaképet kiválasztó és a kiválasztott példa tudósi etikájára serkentő nótája is, melyet épp Ti vállaltatok magatokévá is:

Catherinae collaudemus virtutum insignia
cordis ei presentemus et oris obsequia
ut ab ipsa reportemus aequa laudum premia

Petneki Áron kollegánk adaptációjában:

Bölcsészstudomány védője, kinek járunk nyomain:
Alexandria szülötte, üdvözlégy, Szent Katalin!
Példádat szív, száj dicsérje, vezess éltünk útjain!

és a folytatás:

Vitában a pogány féllal legyőzted a bölcseket,
Tiszta hittel, tiszta ésszel soroltad az érveket.

Végül is elégedettek lehettek? Kérdezze meg mindenki önmagától. A legszebb ünneplés az önvizsgálat lehet. Aki a sikeres záróvizsga után ezt is meri vállalni, azt nem hiába oktattuk, neveltük az évek során.

Ünnepelünk. Mindenki hite és lelkiismerete szerint. Veletek ünnepelek én magam is. Lelkiismeretem szerint köszönöm az itteni évek küzdelmei során életben tartó feleségemnek, hitem szerint pedig hálát adok az Istennek, hogy kiválasztott veletek együtt erre a közös feladatra.

1997

Magnifice Domine Rector, Tisztelt Nyilvános Egyetemi Tanácsülés! Professzor Urak, Kedves Vendégeink! És legelsősorban ifjú új kollegáim!

Akikkel immár beléptünk történelmünk folyamatába. A tavalyi évvázaron kézbevevett bölcsészdiplomák újdonsága után ma már éppen a folyamatosságot hangsúlyozom. Ma érzem először, hogy már természetes és végérvényes, hogy itt és most bölcsészek számára is sor kerül erre; és ez ismétlődni fog, míg e helyt, a Dudujka-völgy campusán egyetem állani fog. Remélem, az idők végezetéig. Per omnia saecula saeculorum.

Éppen ezért most már nem az újdonságot ünnepelem, amikor beszámolok arról, hogy az elmúlt tanév folyamán, szinte karácsonyi ajándékként a Magyar Akkreditációs Bizottság szakmai megmértésünk eredményeként egyhangú határozattal döntött úgy, hogy szakmai szempontból méltóak vagyunk a kari rangra. És éppen ennek a hétnek az első napján javasolta a Felsőoktatási Tudományos Tanács képzési operatív bizottsága – szintén egyhangú határozattal – a plénum számára a cím megadását. A miniszter és a minisztertanács a törvény értelmében e két tanácsadó testület javaslata alapján mérlegeli a végső döntést. Tehát reménykedhetünk: a célegyenesben vagyunk. És nem csak bölcsész jellegünket hangoztatom, amikor arról beszélek, hogy tavasszal sikerrel állottunk helyt az Országos Tudományos Diákköri Konferencia humán szekciójának megrendezésével, amelyről a záró összegezésben azt hirdették ki, hogy az elkövetkező évek számára ez a rendezvény emelkedett mértékké.

Az egyetem egyenrangú tagjaivá válhattunk azáltal is, hogy ebben az évben indult meg nálunk is – szintén következetes szakmai megmértések eredményeként – a bölcsész doktorandusz-képzés, egyszerre két programmal is (a szinte egyedülálló *szövegtanítólógiai* témakörben és a *modern magyar irodalom* elméleti és történeti modelljeit vizsgáló tudományterületen); az elkövetkező tanév elején pedig sor kerülhet a törvény szerinti legmagasabb szintű egyetemi tudományos minősítési eljárásra, mindjárt két habilitációs védésre minálunk is. Mindezzel visszavonhatatlanul felnőttünk: a kar minden törvényes kritériumának eleget teszünk.

„Annyi balszerencse közt, oly sok vizsály után” ezek már nem – illetőleg nem csak – bölcsész ügyek, ha beszélek róluk, ezzel az egyetem egészét, az Universitas egységét köszöntöm. A név kötelez: mindenkit külön-külön, hogy személyében egyenrangúan összemunkáljon a Miskolci Egyetem tudományos rangjának, a felsőoktatási hierarchiában elfoglalható helyének biztosításán. Részt vegyen az állandóan megújuló küzdelemben. Ennek az egyetemnek mindenkori értéke kísér ettől fogva titeket életek során: ma egy rangos egyetem értékes diplomájának útlevelével léphettek az alkotó-oktató diplomás emberek világába. Nem egyen köztetek ma is országos ismertségű íróként, költőként. Mi pedig, akik ezt az universitást immár nélkülöttek alakítjuk tovább – ígérjük, a ti számotokra is öregbítjük egyetemünk hírnevét. Rátok is tovább sugárzó fényel. Kövessétek figyelő szemmel az Alma Mater további útját. Remélem, ezután is büszkék lehettek mindenkori utódaitokra.

„Nem sokaság, hanem lélek ...tesz csudadolgokat” – idézem a költőt. Idézhetem, mert mint az ország legnagyobb létszámú vidéki egyetemének és egyetemünk jelenleg legnagyobb létszámú oktatási egységének tagja, ezzel éppen én nem a számbeli fölényre hivatkozom. Pedig azt is tehetném! Hanem arra az egységes lelkiületre, amelyet a mi egyetemünk több mint harmadfélszáz éves története edzett. Mint bölcsész, tisztelem történelmünket: részesének tartom-tartjuk magunkat. A hagyományokat átvettük, továbbalakítjuk, együtt élünk, ünnepeünk, szenvedünk és reménykedünk az universitas minden tagjával. Együtt fogjuk a fátylát, amikor a városon keresztül vonulunk, lássák, ilyenek vagyunk. És együtt ünnepeünk az évvázorok sorozatán, amelyek ugyanazon hagyományos rítus szerint ismétlődnek második hete, szinte naponta, mert már annyian vagyunk, hogy ebben az aulában egyazon helyen egyetlen időpillanatban el nem férhetnénk. Megosztva magunkat naponta cselekedjük meg ugyanazt – őseink szokása szerint, éppen az ő emlékezetükre.

Mi bölcsészek itt hiába csak öt éve létezőnk, mi is a kétszázhatvankét éves múlt részesei vagyunk, mint ahogy részesei lesznek az utánunk érkező zenészek is a közeljövőben.

Az egyetem minden karának, minden szakának egyetértésével köszönhetem a többi diplomázó mellett az ezúttal nálunk első ízben diplomát átvehető filozófia szakos bölcsészeket és középiskolai tanárokat. Vártuk őket, üdvözljük, gratulálunk nekik, mint ahogy a jövő évről már most hívjuk és várjuk a politológia és kulturális antropológia szakos kollegáinkat. És köszöntjük azokat az egyetemi kiegészítőt elvégzett magyar nyelv és irodalom, illetőleg történelem szakos középiskolai tanárokat, akik szintén első alkalommal vehettek át egyetemi szintű diplomát. Fáradságot és anyagi áldozatot nem kímélve egéztették ki tudásukat, legtöbbször már nem is egészen fiatalon. Gratulálok eredményükhöz, nem egy államvizsgázót magam is hallottam szerepelni: jó volt hallgatni megfontolt, szépen formált, pontos tudásra alapozott feleleteiket.

Köszöntelek mindnyájukat, akik az egyetem diplomásainak nagy folyamába kapcsolódtak e mai napon. Egyéni sorsotok fordulója egyben az egyetem történetének újabb fejezete. Selmebánya–Sopron–Miskolc; műszakiak, jogászok, gazdaságos, bölcsészek – immár az egységes egyetem történelmének és hagyományainak részesei, tisztelői, elfogadói és továbbalakítói. A magam részéről éppen ezt, a tanáraink és diákjaink közt példásan megszerveződött közösséget-egybemunkálást hangoztatom. Nem szeretném, hogy csak vágyképmet festeném elétek. Én köztetek élek, hiszem, a valóságról beszélhetek.

A közösség véd is – viharok és a gazdasági depressziók idején is. Még a közös elkeseződés is a biztatás egyik fajtája lehet. Mával ez a fajta védettség szűnik meg körületek, sőt bennetek is. Mától külön-külön kell szembenéznetek a boldogulással. Mely remélem – mindennek ellenére –, nem csak vágyálom. Hiszen a tavalyi, első végezettek mindnyájan álláshoz jutottak. Kívánom ezt számotokra is. De nemcsak személyetekben, hanem mindenkori környezetetek számára is. Édes hazánk jövője érdekében.

Mi bölcsészek úgy tekintünk a jövőbe, hogy állandó tudatában vagyunk múltunknak is. És a múlt szemünkben a biztatás példázata. Ez a föld és – tágabban – ez a táj évezredek óta a küzdelem színtere volt. A megmaradás vágya éltette az itt megtelepedetteket. Ma már itt ezeregyszáz év kér éltet vagy halált. És itt és most ugyanígy kétszázhatvankét év biztat a megmaradás példázatával. Ha kiléptek innen: ezt a szívós küzdelmet folytassátok – önmagatokért és a majdan örökötökbe lépőkért.

És ha történelemről beszélek, hadd kapcsolódjak ahhoz a hagyományhoz, amely századok, sőt immár ezredek óta a hálaadás szavaival összegezi eredményeit és mond sikereiért köszönetet. A fáklyás felvonulás során leendő új doktoranduszaim mondták: a mai ünnep igazán nem is a miénk, inkább szüleinké. Kedves Szülők, Kollegák, csatlakozzunk az ifjú szakemberekhez, akik e percekben vették át diplomáikat, mondjunk dicséretet hitünk és elképzeléseink szerint annak, akitől eredményeinket eredeztetjük. Hadd hívjak mindenkít egy hálaadó szertartásra: délután három órakor a Jezsuita templomban ökumenikusan mondhatunk köszönetet az elmúlt évekért. Azért, hogy itt lehettünk és eljuthattunk idáig. Aki szükségét érzi, találkozzunk az egyetemünk feletti magaslaton, az Avasról reánk letekintő templomban, mely téglalapítségével oly természetes módon kiválik a paneldzsungelből, és ahonnan oly biztatóan hangzik felénk napszakonként a hívogató harangszó.

Remélem, sokan követjük az évezredek hagyományát. Ki hite hívására, ki a múlt hagyományára iránti tisztelettel, ki pedig érdeklődő-kíváncsi szeretettel. Mint most is itt együtt vagyunk, egészítsük ki az együttlét perceit, hátráltassuk még egy kicsit a búcsú idejét. Találkozzunk még egyszer, ti szüleitekkel, társaitokkal egyetemben, én magam legfontosabb segítők-támaszom, feleségem társaságában, hívjuk meg egyetemünk vezetőit, a többi karok hallgatóit, diplomásait is, hogy együtt fogalmazzuk a hála szavait.

Régi-új hagyományt teremtve-folytatva. Én a magam szavát hittel szövöm a hagyományos szövegbe, mondhatnám intertextuálisan: Te Deum laudamus, magyarul is visszhangosítva: Téged Isten dicsérünk.

Majd pedig a jól megérdemelt párhetes pihenés után elkezdhetjük majd életünk újabb korszakát. Bölcsészek lévén, gondolom legtöbbször valamilyen szinten majd **tanévet**. Kívánom, hogy akkor – az elfoglalt állások első mozzanataként – ugyanolyan boldog szívvel énekeljük-mondjuk majd a hagyományos Veni Sanctét, mint ahogy most délután megünnepeljük a Te Deumot. Kívánom, hogy a jó befejezések és a szerencsés újrakezdések örök körforgása alakítsa és formálja sikeressé és boldoggá életeteket. Pályátokat és személyes sorsotokat.

1998

Magnifice Domine Rector! Ünnepi nyilvános Egyetemi Tanácsülés, Professzor Urak, kedves vendégeink, és Ti, akikért mindnyájan itt vagyunk most ezen ünnepi alkalomból, Kedves Végzős Hallgatóink!

A mai nap a Ti számotokra egyedi pillanat, olyan esemény, amely megismételhetetlenül egyszeri az életetekben: az első diploma átvételének alkalma. Mi többiek nem először, és remélem, még nem utoljára veszünk részt hasonló rendezvényen. Mégis mindig átéljük veletek, elődeitekkel és majdani utódaitokkal együtt az egyszerűségnek ezt a felemelő és mindig megható pillanatát. Ilyenkor mi magunk is mindig újra és újra végzősök vagyunk: belőlünk is kiszakad a múlt egy-egy fontos darabja, és veletek nézünk bizakodva a jövőbe – mert melyik fiatal nem hiszi, hogy egyetlen példányként ő lesz a világ nagyszerű gondolkodója, nevelője, felmérője, netán majdani irányítója is. A világnak ezt a rendjét fogalmazta verscímébe Szabó Lőrinc imigyen: *Gyermekek, tiétek a jövő*. De a történelem tapasztalata az is, hogy az idősebbek, mestereitek veletek együtt álmodoznak, reménykednek, hiszen a mi jövőnk mostantól a ti sikereitekkel fonódik össze. És a diplomaátadást követő kézfogás pillanatában, amikor tekintetünk búcsúzóul összetalálkozik, mi is azt kérdezzük, jövőtökbe előre tekintve: sikerül? És vágjuk rá: sikerülni muszáj. Muszáj. Ezzel a magyarul bizony csúnyán hangzó szóval, de amelyet Jókai egyszer megszentelt, mert a lehetetlent nem ismerő akaraterő kifejezésévé magasztosította fel az élet-halál szembesítésének egy történelmi pillanatát felidézve.

Mégis most engedjétek meg, hogy ennél az évenként ismétlődő diák-tanár egybefogódásnál személyesebben folytassam. Most, amikor tőletek búcsúzom, az én saját első diákjaimtól köszönök el, azoktól, akiket itt Miskolcon elsőként választhattam ki, akikkel elsőként foghattam kezét, amikor az egyetem polgáiraivá fogadtalak benneteket öt évvel ezelőtt. És veletek együtt ünnepelem a mai évszáróval karunk első *teljes* évszáróját: ti veletek következhetett el a *nyolc, szinte külön-külön is kar nagyságú szak* imponáló összesítő seregszemléje.

Végigkísértétek ennek az öt évnek a küzdelmeit. Büszkén, harcra készen, fiatal lendülettel és öntudattal vártalak titeket az évnnyitóra, eskütételre, kérdeztem a politológusoktól: ki lesz közületek majdani miniszterelnököm, az antropológusoktól: tudjátok-e mire vállalkoztok, tudjátok-e, hogy a világnak azon a felén, ahonnan formálisan, politikai elszigeteltségben pár évtizedre kiszakadtunk, nincs egyetem antropológia szak nélkül. Azért emellek ki éppen titeket a többi nyolcból, mert ti velem egy időben jelentetek meg a kar életében, és most első alkalommal kaptok diplomát beérett szakotokon. Főszakként hazánkban máig egyetlenként itt nálunk. Siker kísérje további utatokat.

Persze a többiekől is kérdeztem ezt-azt azon a kézfogón, mert számomra minden egyes diák külön világ, egyén, akit más-más módon kell megszólítani. És kérdezem ma magamtól, az öt év alatt sikerült-e mindnyájukat személyetekben, a csak külön-külön rátok érvényes módon, legalább egyszer is megszólítanom. Kemény lelkiismeret-vizsgálat számomra is ez a kézfogással egybekötött tekintetváltás. És vajon megszólítottatok-e ti is mindnyájan külön-külön engem az évek során? Ijesztően sok diplomát adunk ki ezen a mennyiségileg naggyá nőtt karon. Vajon a szellemi együttműködés *minősége* is meghatározza-e a búcsú pillanatát? Ismerősök búcsúznak, vagy csak formális aktus részesei vagyunk?

Számomra jelképes híd is összeköti az öt évvel ezelőtti kézfogást a mostani búcsúzással: akkor az egyik fiatalember – aki most nevetekben a búcsú szavait mondta – nagyapai hagyományt követve abban az öltözékben jelent meg, amely azóta, éppen a hallgatói önkormányzat javaslatára, Karunk hivatalos ünnepi viseletévé vált; egyként viseljük, búcsúzóik és búcsúztatók ez ünnepségen. A jövő formáját adhatja ez is, higgyem, nem csak formalitását.

Öt éven át együtt laktunk; egy hazánkban egyetlen, egységesen felépített campuson éltük le életünk közös öt évét. Ti is, én is, családommal, feleségemmel, unokámmal, kiskutyámmal. Természetes volt naponta egymással találkozunk. A tiközöttetek eltöltött öt év személyes biztonságot is adott számomra, és ez győzött meg engem és családomat, hogy vállaljuk az idetartozást, a visszafordítást, nemcsak a kötelesség okán, de a városhoz tartozás örök jogán is.

Kiteljesedett és rangot nyert ezalatt a kar, amiről öt éve még csak álmodhattunk. És közben pedig nehéz éveket éltünk itt együtt: átéltek a restrikciónak csúfolt leépítést, az egyetem egészét is fenyegető ellenszelek – sőt viharok – és nem egyszer a személyes ellentétek vagy csak a tehetetlenség örlő-pusztító rombolásait. Az öt éve még ifjúként harcba szálló valahai harcos mára bölcsességre törekvő öregemberré szelídült. De azt egyre világosabban látja, hogy érdemes volt értetek és veletek végigküzdeni ez éveket. Tisztelet nektek, hogy meggyőztetek, értetek érdemes küszködni és élni. Nagyon jó évfolyam volt a tiétek, összevetésben is kiemelkedő. Szakmailag az államvizsgák színvonala és azt követően a napokban lezajlott doktorandusz felvételiben elkövetkezett bőség zavara győzött meg erről. Utravalóul ezt mondhatom: bárcsak utódaitok is felküzdhethnék erre a szellemi szintre még magukat.

Most végre örülök. Olyan nagyratörő tervekkel megfiatalodó, a hagyomány nagyszerű megújítását célul maga elé tűző egyetemről léphettek az életbe, amely elmondhatja a következő Shakespeare-textust önjellemzésül, idézem atyai barátom, a neves költő, Vas István magyar szövegével:

„York napsütése rosszkedvünk telét
Tündöklő nyárrá változtatta át.”

Felejtjük el rosszkedvünk telét, és higgyük, York napsütése lesz az Alma Mater jellemzője a továbbiakban. Erre kérem Isten áldását, segítsen Titeket életek további útja során, és virágoztassa fel – nagyszerű tervei megvalósításával – a kibocsátó Egyetemet és Karotokat az elkövetkező időben. Mert az egyetem mindenkori fénye adja a rangját hallgatói nemzedékeinek, mint ahogy az innen származó szakemberek személyes sikere is visszasugárzik, erősítve a felnevelő intézmény erejét.

Hiszem, ahogy az elmúlt öt évben, ugyanúgy a jövőben is: összetartozunk továbbra is; egymás nélkül csak kevesebbek lehetünk. Búcsúzzunk? Isten veletek, de egyben Isten hozott titeket: élő hagyományá váló évfolyamot. Én pedig köszönöm, amit Töletek kaphattam.

1999

Magnifice Domine Rector! Professzor Urak, Kedves Vendégeink, Szülők, és legeslegesősorban ifjú, új Kollegáim!

A közelmúltban fülemnek igen kedvesen hangzó meghívással fordult hozzám nemrég megalakult első kari intézetünk igazgatója: az öt tanszék oktatói úgy érzik, hogy rövid, kötetlen baráti együttlétre vágnak, ezért leszünk együtt. És mondta mindezt egyik legközelebbi munkatársam házi összejövételén, aki ekkor ünnepelte friss professzorságát és fennállásának félszázados évfordulóját. A társaságban ott volt legközvetlenebb barátom, szintén karunk nemzetközi hírű tanára, aki pedig ezt megelőzően szilveszterkor látta vendégül oktatóink jórészét. Eszembe jutott az is, hogy másik vezető oktatónk meghonosította körünkben az Újvilág kedves szokását, születésnapján évente „nyitott házat” szervez, baráti beszélgetésre vendégül várva kollegáit.

Számomra mindez természetesnek tűnt fel. Hiszen amíg itt laktunk a 6-os kollégiumban, feleségemmel benne éltünk diákjaink és tanáraink közösségében. Sokáig azt hittem, hogy mindez inkább csak a campus adta lehetőség, az itt lakó hallgatók és a minket meglátogató kollegák összetartozásának irigylésre méltó példája. A meghívás pillanatában azután világossá vált, hogy mára megszületett az úgynevezett „inter city-tanárok”-at Miskolchoz és egymáshoz kötő közösség, a Miskolcon lakó és ide utazgató kollegák olyan együttese jött létre az alkalmilag szerveződő informális baráti együttlétek során, amely megteremtette tanáraink valóságos campusát. Ezekben a személyes jellegű, alkalmilag szerveződő, egymást köszöntő családi összejöveteleken akár egy újabb kart is akkreditálható vezető oktatói együttes beszél meg hivatalos és magánéleti ügyes-bajos dolgait. Nemcsak önmagunkba zárt körben, de a legkülönbözőbb tudományág és hivatalosság kölcsönös jelenlétében.

Nem beszélhetek minderről meghatottság nélkül. Hiszen még évtizede sincsenek ezen a campuson bölcsészdiákok és tanárok, nemrég még inkább csak statisztikailag számoltattuk jelenlétüket, vajon elegendően vagyunk-e a kari akkreditációhoz, és most íme, ezen a negyedik diplomaosztó együttlétünk alkalmából máris egymással a szeretetben céltudatosan összekötődött együttes jelenlétéről beszélhetek.

Persze egy-két pályázatnak a rivalizálást hangsúlyozó eseményei hangos disszonanciaként belerikkanthatnak az alakuló harmóniába, de én most hadd ünnepelem a sokkal fontosabbat, az észrevétlen alakuló, de annál inkább az együvé tartozást formáló kari együttlétet. Amikor 1993-ban megtisztelő feladatként visszahívott az egyetem akkori rektora városunkba, úgy éreztem, mintha kéz a kézben haladnék a sorssal, s mintha egész elmúlt életem csak felkészülés lett volna erre a próbatételre. Mostanra elmondhatom, hogy diákjaink várakozó segítőkészsége mellé egy olyan tanári együttes is felzárkózott, amelynek tagjai nemcsak vendégnek, de otthonra, oktatói-kutatói műhelyre találó iskolateremtő személyiségnek érzik magukat. Akik itteni létüket szintén sorsszerű elhivatottságnak tekintik.

A számvetésnek ebben a felemelő pillanatában hadd ünnepelem azt a tudományos és oktatói eredményt, amellyel az új kar megtalálta a miskolci létben az egyetemes távlatokat is. Az iskolaalapítás programját és gyakorlatát mára összekapcsoltuk a regionális adottságokkal, a *genius loci*, a hely szellemének kihívásaival.

Talán leegyszerűsítő metafora lehet az általam most nem először felrajzolt ábra: Miskolc város kezdőbetűjének önként adódó példázata. Beszéltem róla a gyűrűavató ünnepi légkörében, de hangsúlyoztam kötetlen tájékozódások alkalmával is nem egyszer. Mi még az elemi iskolában úgy tanultuk: az *M*, mondjam úgy, a Miskolc-betű: 3 lábú. Hadd emlékeztessen mindenkit azokra a tudományos műhelyekre, amelyek bölcsész részről ezt a hármasságot mostanra már „belakták”.

Említsem a történelmi sorrendet követve elsőként az őstörténetet, a Szeleta kultúra feltárásának folyamatát, amely Haifától Cro Magnonig összekapcsolja kutatásainkat az emberiség legrégebbi múltjának feldolgozásában. De ugorgyunk. A középkor legnagyobb diplomáciai, gazdaság- és politikatörténeti eseményeinek egyik meghatározó központja volt a királyasszonyok vára, Diósgyőr, amely három tenger vizét kötötte össze a mi Közép-Európánkban, és amely várnak ikertestvérét Nápolyban csodálhatjuk, ahol a hungarológiai világkongresszus egyik fő előadását éppen a mi egyik doktori programunkat vezető professzorunk tarthatta nemrégiben, neve mellett minden nyelven olvashatóan: a Miskolci Egyetem tanára. És e köré a történelem köré szövődik a város mostani nagyszerű kulturális vállalkozása: az oktatóink munkáját is magába foglaló városmonográfia első kötetét a kar javaslatára éppen ma tiszteletbeli doktorunkká avatandó, szakalapító professzorunk szerkesztette. És erről a várról is szól a bevezetőben említett kollegánk egyik könyve a sok közül: *Diósgyőr monográfiája*. De ugorgyunk még tovább, a legújabb korba: századunkkal egy időben e város egyik zajos környezetű kis házában született a magyar irodalom e századi talán legnagyobb klasszikus költő-személyisége, akinek centenáriumát az elkövetkező évben ünnepeljük, életének dokumentációját, műveinek hiteles publikációit pedig az egyetemünkre telepített akadémiai kutatóhelyen alapozzuk és összegezzük.

Mindez persze a jéghegy csúcsa. Csak mint legfrissebb aktualitást tenném hozzá: három oktatónk, egy professzor, egy docens és egy tanársegéd külön magyar szekciót alkotva tart a mediavisztika, a középkorkutatás legfontosabb éves nemzetközi seregszemlénjén Leedsben előadás-sorozatot Árpád-házi szentjeinkről. Éppen most, amikor a pápa Őszentsége egy újabb szentet emelt oltárra a napokban az országalapító-nemzetet formáló magyar királyi család tagjai sorából.

De a nyolc, mennyiségét és minőségét tekintve önmagában külön-külön is kari súlyú szakunk számtalan hasonló eredménnyel büszkélkedhet. Egyetemünk önvizsgálatának és szellemi önmegvalósításának nagy próbáján, az *50 éve Miskolcon* rendezvénysorozatnak méltán nevezetes konferenciáit rendeztük mi is már eddig is, és folytatjuk az elkövetkező szemeszter során. Ezt kiegészítésül végül hadd jelentsem be, egyik dékánhelyettesünk a város tudományos elismerését, a Herman Ottó-díjat, másik dékánhelyettesünk a MAB nagydíját vehette át a közelmúltban; ehhez tenném hozzá, hogy szeptembertől a karon eddig működő két doktori iskolája mellett beindul a harmadik, a tudományfilozófiai tudományterületet átfogó programunk. És ebben a pillanatban, az évzárónk előtt kaptam a hivatalos közlést, hogy a politológia szakunkat is bevonó újabb alprogramunkat akkreditálta a MAB plénuma, sok dicséret kíséretében.

Hogy éppen ezen az évzárón beszélek erről? Mert mostanra adhattam meg a tényszerű és csattanós választ arra a Bokros-csomag idején a miniszteri vizsgálóbiztos szájából elhangzó kifogásra: a kari ranghoz iskolateremtő tudományos műhelyekre is szükség van. A mi karunkon nem egy ilyen műhely szerveződött. Nem függetlenül a hallgatók részvételétől: legfrissebben kinevezett tanársegédeink máris első végzett tanítványaink közül kerülnek ki. Akik megtanulhatták a szakma szeretetét és felkészülhettek jövőendő hivatásuk gyakorlására.

De ne csak róluk, a legkiválóbbakról vagy legszerencsésebbekről beszéljek. Akik itt végeztek, eddig mind álláshoz jutottak. Visszajárnak, beszámolnak életútjuk alakulásáról, újabb feladatokat, tanácsokat kérve, doktori programjainkba is folyamatosan bekapcsolódva. Lehet, hogy a bölcsész diploma ma nem a legnagyobb keresetet biztosítja: de a tanári felelősség, amivel együtt jár ez a diploma – a nemzet további életének elengedhetetlen feltétele. A ti kezetekben lesznek az újabb és újabb generációk. Tanulásra szoktatni őket, egymás szeretetére felkészíteni: ez legyen a *ti* különleges pályakép-eszményetek.

Végzős ifjú barátaim! Akik városunkban maradtok és azok is, akik távolabbra készültek mitőlünk! Büszkén mutathatjátok fel diplomáitokat. A több mint harmadfél százados egyetem, amely számotokra most munkátok eredményének igazolását adja, immár félszázada egy olyan városban telepedett meg, amely város egyetemével együtt most nagy remények korát éli. Szerencsés találkozás: a város és az egyetem vezetői egyként kialakíthatták a maguk egybehangolt látomását a város és egyeteme jövőjéről. Nem véletlen, hogy éppen ti választottátok a város első emberét tiszteletbeli évfolyamtársatokul. Visszaigazolást és további biztatást jelent ez a kitüntető megbecsülés e nagy felelősséggel járó méltóság – a ti szavaitokkal fogalmazva: – graduális és posztgraduális ciklusaira.

Percekkel előbb még fontos ütközetét vívta a Területfejlesztési Bizottság ülésén, melyre készülve tegnap este – amikor a szalamander fáklyás felvonuláson végigkísért titeket is ünneplve – Amneris szavaival búcsúztam tőle: térj vissza győztesen. Örömmel látom, hogy végül is időben érkezett vissza évszárónkra Polgármesterünk, a *ti* tiszteletbeli évfolyamtársatok.

Pár éve tanártársaimat és vendégeimet még úgy csábítottam, gyertek Tapolcára, Miskolc ugyan az ország legcsúnyább városa, de – higgyetek nekem, – ennek a városnak a legszebb a környéke. Azóta, éppen a ti egyetemi éveitek idején arcot cserélt a város: megszépült, levegője megtisztult, szellemiségében pedig tudományos és diákcentrummá emelkedett.

Most, amikor lelkünkben mindnyájan ilyen vagy olyan igékkel, kimondva-kimondatlan Te Deumot-hálaadást tartunk, a magam részéről az Isten áldását remélem a ti pályátokra éppúgy, mint öreg, nemrég még 6-os kolibeli társaitok, a feleségem meg a magam még hátralévő éveire.

És hadd tegyem hozzá búcsúzóul, közös éveinkre visszatekintve: hálat adok, hogy egy olyan egyetem polgárai lehettetek-lehetünk, amely ma már nemcsak a múltjából él, de éppen jelen teljesítménye jogán mondhatja el: ha ezer évig áll is még fenn ez a város és egyeteme, az emberek akkor is így emlékezzenek vissza erre a korra: „akkor mutatták meg, hogy mit érnek!”

2000

Magnifice Domine Rector, Professzor Urak, tisztelt vendégeink, és legelső sorban a mai ünnepi egyetemi tanácsülés főszereplői és ünnepeltjei: végzős bölcsészek, leendő tanár urak és szüleik!

A diplomáknak, amelyeket ebben az évben kiadunk, sajátos jellegzetességük van. Kiállításuknak keltezése: a 2000. év. Az európai kultúrát meghatározó kereszténység második évezredének zárófejezete. Egyben pedig a kereszténység jegyében létrejött magyar államiság ezredéves jubileuma. Ennek az évfordulónak szimbolizálója a mostani szerencsés személyes találkozás, amely a Karunk által javasolt tiszteletbeli doktorok személyével éppen ezt az ünnepélyességet hangsúlyozza. Jerzy Wirozumski professzor a magyarságnak a kereszténységgel való kezdetektől datálódó összefonódottságát dolgozza fel történészként, többek között a nemrégiben szentté avatott Árpád-házi hercegnő, Szent Kinga monográfiájaként. Tönu Seilenthal tanár úr pedig a magyarságot is magában foglaló finnugor népcsalád követeként, mint az idén megrendezésre kerülő finnugor világkongresszus elnöke az eredetre hívja fel figyelmünket, az észet nép és kultúra üdvözlését közvetíti – teszi ezt karunk alapításának kezdetétől diákjainak küldésével és a mi diákjaink szerető fogadásával, kontrasztív konferenciák szervezésével.

És ha már ilyen szépen együtt vagyunk Európa talán legviharvertebb zugaiból, hadd emlékeztessenek arra a pillanatra, amit félve-ijedten már mindnyájan, közösen élhettünk át a kilencvenes évek elején, 1991-ben, nálunk már túl a rendszerváltás idején. Pár éve történt csak – de hál’ Istennek már történelmi korszakok választanak el tőle. Amikor Őszentsége, a keresztény világot jelentősen meghatározó katolikus egyház feje, a krakkói érsekségből a pápai méltóságig emelkedett II. János Pál éppen Magyarországon tartózkodott – a kis észt nép vakmerő szabadságnyilatkozatának pillanatában még egyszer, utoljára megmutatta magát a vasfüggöny a maga valóságában. Az egész világot bejárta a híradó képe: szovjet kommandósok akarták erőszakkal elfoglalni a nemzeti szabadságot kihirdető televízió közvetítőtornyát. Magam első kérése volt észt barátaimtól, amikor utóbb immár szabad földjükre léptem, hadd zárandokoljak el ahhoz a vasajtóhoz, amelynek két oldalán foglaltak helyet a szabadság minden áldozatra kész védelmezői és a zsarnokság fekete álarcos ördögei. Ott, annál a vasajtónál dőlt el jelképesen is a küzdelem: az évtizedekig báb szerepre kényszerített közép-európai államok egyenrangú tagként visszatérhettek a keresztény világban évezrede kiküzdött helyükre. Megnyílt a lehetőség helyretolni a kiközített idők. Az új ezredévekbe mind a vendégeink, mind a mi népünk emelt fővel léphet. „Beata, quae credidisti” – idézhetem a Lukács evangéliumából vett szöveget (1, 45) melyet 1987 karácsonyára küldött feleségemnek saját kézzel írott üdvözlésként Johannes Paulus pastorum secundus.

Kedves diákjaim, a ti diplomátok érvényessége, amellyel immár a leendő ezredévet köszönthetitek, az új évezrednek szól, abban állhattok majd helyt. Évezredek humán tudománya, bölcsellete, művészete, hite üzen benne általatok a jövőnek.

Humán diploma, bölcsész diploma. Sajátosan nemes csengése van a szónak a mai pragmatista világban. „Eladó az egész világ” – énekli Mefisztó gúnyosan az ember szemébe vágva elanyagiasodását. Mibe kerül? Mennyi az ára? Hangzik első kérdésként minden tárgyaláson. A bölcsészletnek, a szellem tudományának, a kultúrának – bármennyire is szeretnék anyagi keresetképzővé lefokozni – nincs és nem is lehet ára. Pénzben nem fejezhető ki az érték, amit mondjuk a Krakkói Wavel, a Tartui Egyetem épületének klasszicista fensége vagy akár a Diósgyőri és Sárospataki vár nemzetének és a világ kulturális örökségének jelenthet. A diploma, amelyet most átadtunk, talán nem a legjobban jövedelmező állások felé nyithat pályát számotokra. De a hivatás, amelyre felkészített itteni tanulmányaitok sora, az a szellem függetlenségének biztosítója. A történelem bizonyítja, hogy az volt, amióta ember él e földön. És remélem, az is lesz a jövőben is, mindörökké. Arra vigyázzatok, hogy ez a szellemi függetlenség, a véleményetek kimondásának szabadsága ne válhasson alku tárgyává. A szellem ne legyen soha megvehető. Lehet, ismeretlen vagy nagyon is ismert befolyások, alapítványok anyagi erőként hatalomra törnek. A történelem tényeinek feltárása, a filozófia gondolatszövése, a művészetek világa a világ bármely tájára tekintünk is – valljuk be –, nem a legjövödelmezőbb, a nem nagy jövedelmek bármely gazdasági átvilágítás számára bármikor áttekinthetőek, mosolyt keltően kicsiny százalékot képviselnek – de ez ne a lehangoltság érzetét keltse bennetek. Mert ugyanakkor a mi szakmánkból táplálkozik az emberiség egészének öntudata. Az olimpia évében is vagyunk: a győzteseket a nemzeti himnusz köszönti. Kik hozták létre a himnuszokat? Költők, zeneszerzők. Éppen a mi karunk egyik oktatója magyarázza készülő könyvében, előadásában, mit jelentettek ezek a himnuszok különösen ebben a viharvert térségben a nemzetek öntudatra ébredésében, szabadságvágyának megfogalmazásában. A szellem nem megvehető. De a honpolgári közösség éppen önmaga megbecsülése érdekében köteles támogatni. Önmagát becsüli a kultúra, a szellemtudományok felvirágoztatásával.

Kapcsolódjon ehhez a gondolathoz befejező példázatom. A karnak személyes tudományos ünnepe is a 2000. év. 100 a nemzeti 1000-ben és a kereszténység 2000 évében. Városunk szülötte a magyar költészet egyik legjelentősebb klasszikus nagysága, a költő Szabó Lőrinc. Városi, országos és – mondhatom – külföldi rendezvények sorozata emlékeztet költészetének értékére. Ez alkalommal személyiségén keresztül saját eredményeinket ünnepelhetjük. Karunk első akadémiai támogatottságú kutatóhelyét az ő munkássága feltárására hozhattuk létre, és Karunk első ízben rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében tudományos ülést. Amikor pedig a kutatóhelyet az Akadémia Főtitkára meglátogatta, rátekintve a volt TÜKI épületére, mosolygó elégedettséggel hangoztatta: „a legnagyobb csoda, hogy a valaha csak műszaki egyetemen fennáll és virágzik a Bölcsészettudományi Kar.” Rektorunk a Roosevelttéri Díszteremben pedig büszkén mondhatta, hogy a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karával is joggal büszkélkedhet a tudományos életben.

Kedves Diákjaink, Vendégeink! Nehogy azt higgyétek, hogy egyetlen szak – a magyar nyelv és irodalom – akar dicsekedni általam itt búcsúzóul. 546 diplomát adtunk ki itt ma. Nyolc szakon. A nyolc szak olyannyira független egymástól, mintha nyolc önálló kart alkotnának: diplomásainak és oktatóinak számában is. És akkor még nem is említettem a mindegyik szakhoz hozzáfűződő, a kari akkreditáció – és ebből következően (tapasztalhattatok) az államvizsga – részét is jelentő tanárképzést.

Egyetemünk életében már az elmúlt év is jubileumi év volt. Az egyetem Miskolcon honosságának évfordulója. Az évforduló mindegyik szakunk különálló tudományterületének legjobb sajtóságait is kihozta. Szinte hetente következtek a campuson és a MAB székházában rendezett konferenciák, amelyeken történészek, filozófusok, politológusok, antropológusok, szociológusok, nyelvészek ipartörténészek hazai és külföldi kollegáik bevonásával rangos tudományos eszmecsereket folytattak. A konferenciák publikált kötetei összegzik az egyetem legfiatalabb karának tudományos teljesítményét.

Bárha a szellemiség nem helyhez, hanem a megalapított iskolához kötött, és akkor Egyetemünk a sárospataki scolától és a selmeci bányaiskolától évszázadokkal mérheti létezését, de mégis meghatározó a régióhoz és a városhoz való mai kötöttsége is. Különösen akkor, ha a régió és a város igényli is a kötöttséget, visszaigazolja törekvéseinket. Nos, a múlt heti fáklás felvonulás, a városi hagyomány szentesítette „szalamander” az eddig voltakát felülmúlóan a legnagyobb részvételt mutatta. A hat kar diákjai együtt vonultak, jelezve az egyetemen belüli baráti összetartozást. Ennyien még soha nem vonultak – maguk közé vonzva korábban végzetteket és leendő végzőket is. A búcsúzó szövegekben is megjelent a város különböző intim zugaira való utalás. Íme, bizonyosság: diákjaink belakták mára ezt a teret. Sárospatakról mindig is tudtuk, hogy diákváros. De most már Miskolc is diákvárosként mutatkozott meg. Ezt jelképezte a Városházától a Petőfi szoborig vonuló diáksereglet.

Kedves végző diákjaim, életetek során mindig is elmondhatjátok majd az új ezredében is: Miskolc felnőtt a diákváros méltóságához. Ebben éltetek; akik közöttünk maradnak, ennek tudatában éljenek, akik másfelé távoznak, erre emlékezzenek. Erre emlékeztet a diploma is, amelyet a Miskolci Egyetem adott megérdemelt munkátok eredményeként. És engedjétek meg, hogy a ti nevetekben is emlékezzem erre Rektorunkat és városunk vezetőjét, aki megtisztelte diplomaátadó ünnepeteket jelenlétével. Hadd adjam át számukra a Szabó Lőrinc Kutatóhely legújabb reprezentatív teljesítményét, a Könyvhétre megjelent, kiállításában is reprezentatív könyvet, a Szabó Lőrinc és Vékessé Korzátí Erzsébet szerelmének dokumentumát bemutató levelezéskötetet.

Ehhez kapcsolódva hadd legyek személyes egy kicsit. A Bokros-csomag idején, amikor a még fél sem épült kart csonkolták, metszették vissza, akkor a kirendelt miniszteri biztos még azt mondta: Pécssett megcsináltál egy országosan akkor elismert műhelyt, itt miért nem próbálkozol velem. Még gúnyolsz is? Kérdeztem vissza. Persze tudtam, hogy olyan kollegáim vannak, hogy mindegyik szakunk meg fogja – csonkán is – építeni a maga tudományos műhelyét.

Kedves diákjaim, immár diplomával a kezetekben: Kollegáim! Ezek a műhelyek a ti diplomátoknak az értékét növelik. És közületek várom – nevelem magam is – az utánpótlást, a folytatást. Ezért, Istennek megköszönve eredményeinket, közös diplománkként adom át az egyetem és a város vezetőjének munkánk látható szimbólumát. Egyben kérve Isten áldását mindannyiunk munkájára. Életünk –hosszabb-rövidebb – további folytatására.

Évzáró a Dudujkán, 2001

1. Nyolc év után

„Most búcsúzunk és elmegyünk, a mi időnk lejárt” – énekeltük, és énekeltem veletek én is. Mert én is búcsúzom. Csakhogy ti az életre készülve távoztok, én pedig egy másfajta búcsúzásra felkészülően. Előttetek a cél: a pálya. Az én búcsúm szavait a számomra legnagyobb magyar költő – természetesen Ady Endre – fogalmazta:

Most tán állnánk meg,
Nem cél, nem pálya:
Ez a világ leghülyébb
Komédiája,
Jaj, öregszünk, öregszünk, öregszünk.

Vigasztalásom legyen: miután ezt leírva Krúdy Gyulának elküldte versét Ady Endre, még életműve jelentős része előtte állott. Igaz, előtte állott szenvedéseinek története is. Ki tudja, mit hoz a sorsunk? Egy biztos, „törvény szava legyen szent”. Hatvanöt éves kora után egyetemi méltóságot nem tölthet be egyetlen professzor sem. Legfeljebb egyet: a legfontosabbat, a tanítást.

Mivel búcsúzhatok karunk vezetőjeként. A múltat számbavéve kezembe került egy szöveg: „KONCEPCIÓ. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi [akkor még] Intézete vezetéséről.” Megható és megható szavak helyett választom a legnagyobb merészséget: szembesítésül felolvasom a karalapítás vállalkozásába kezdő néhai – ötvenhét éves – fiatalember szövegét:

„Ami hátránya volt a *Miskolci Nehézipari Egyetemnek* – előnyére válik a *Miskolci Egyetemnek*: földrajzi helyzete Tapolca és a Város között. A régi nehézkes közlekedési viszonyok közepette ez elválasztó volt, a mai tömegközlekedési alakíttóság már a város részévé szerveztette a területet. A városban van, ugyanakkor külön egységet képez: az egyetlen magyar egyetem, amely *campusban* szerveződött. Óriási kihívást jelenthet mindez mind a vezetőket, mind az oktatói-hallgatói együttest tekintve: különlétében a szervezettségét megépíteni, a városban bennelétében pedig harmonikus kölcsönhatást biztosítani az *urbs* művelődési színtereivel. (Ha a *műszaki* orientáltságú egyetem jelen lévő tényezője lehetett – emlékezetem szerint – a város zenei, színházi és képzőművészeti életének jóval mostohább körülmények között, akkor most – egyéb, humán jellegű karokkal kiegészülve – sokkal jobb eséllyel folytathatjuk e hagyományt, építhetünk újabb kapcsolatokat.

Személyes emlékem, életem egyik emlékezetes „nagy” pillanata, amikor századunk meghatározó alkotói személyiségét, Németh Lászlót éppen ennek az egyetemnek a falai között Terplán Zénó professzor társaságában köszönhettem 1967-ben; és a „rég” egyetem nem egy nagyhírű professzorával éppen közös zenei és kulturális érdeklődés hozott baráti közelségbe.)

Németh László nevét nemcsak nosztalgia íratta le velem, hanem az a kihívás, amelyet ez a *campus*-lét biztosíthat. Ő volt ugyanis annak az elvnek következetes hirdetője, hogy a bölcsészeti tudományok csakis a természettudományokkal összekapcsolódva, „összeolvasva” közelíthetők meg érvényesen. Mint hallottam, már gyakorlatban van az „áthallgatás”, ezt én a magam részéről nemcsak engedném, hanem szervezetté is szeretném tenni. (Kezdve olyan alapvető ismeretektől, mint az általánossá teendő számítógép-használat, az olyan, bölcsészek számára érthető és hasznosítható fizikai, matematikai stb., alapoó ismeretekig, amelyek egy modern képzettségű filosz számára nélkülözhetetlenek. És viszont: bármely kar hallgatói részére – kívánságuk szerinti témában, általuk választott előadókkal is – akár kollégiumot, akár egyes előadásokat is szeretnénk tartani.)

Hasonló előnnyel jár a Bölcsészettudományi Kar új elhelyezése a volt TÜKI-épületben: a bölcsész szakok között az áthallgatás nemcsak kívánatos, de „kreditálható” is, énáltalam hangsúlyosan támogatott lesz. (A pécsi egyetem nagy hiányosságaként szoktam panaszolni, hogy az irodalom és a történelem szak két, egymástól távol eső városrészben helyezkedett el, így szinte lehetetlen az összeműködés oktatói és főként hallgatói szinten.) Ezzel kapcsolatban megadó a nyelvészszakok és a lektorátus szerepe: meg szeretném kívánni, hogy az öt év során a bölcsészhallgatók legalább két nyelv használatában gyakorlatot szerezzenek, szakdolgozatukban ennek alapján adjanak számot szakmai jártasságukról.

Minden eddigi vezetői posztomon (szerkesztőség, múzeumi osztályvezetés, egy egész szakot – az irodalmat – egybefogó tanszékvezetés) gyakorolt elvem: a döntések közös megbeszélésen és konszenzuson alapuló előkészítése. Ami az Intézetet illeti: eddig, tanszékvezetőként is ragaszkodtam hozzá, vezetőként is biztosítom a *jó szakemberek vezetése alatt álló tanszékek önállóságát*.

Terveimet tekintve egy szűkebb, pragmatista programot kell megvalósítani a tágabb elképzelések tudatában. A legfontosabb, legszűkebb feladat: az Intézetet Karrá alakítani. Nem formai kérdés ez: hiszen addig nem doktoráltathatunk, és jelen esetben minden perc késés esetleg évtizedes visszavettséggel járhat. Most készülnek a PhD-vel kapcsolatos akkreditációs elképzelések, sőt már pályázatok is.

Ahhoz, hogy szakmailag elfogadható szintű bölcsészeti képviselhesünk, megfelelő számú minősített oktatóra van szükség. Hogy saját egyetemünk kitermelje a szükséges oktatókat, továbbra is olyan oktatói kart kell „utaztatnunk”, amely *önzetlenül* kineveli már helybéli utódját. Éppen ezért a magam részéről az „utaztatást” úgy képelem, hogy az eddigiek mellett olyan szakembereket nyerjünk meg oktatóként, akik esetleg *több napot is* itt tudnak tartózkodni: ehhez pedig a campuson belül, a diákok környezetében kulturált szállási körülményeket kell biztosítanunk. Én magam, amikor hasonló életmódra szántam magam pár éve, éppen az itteni „rég” egyetem kiváló utazgató tanáraitól kaptam biztató példát.

Az oktatói névsor rövid áttekintése biztató képet adott: mindegyik bölcsészszakon találkoztam olyan ismert kutató-nevekkel, akiknek munkáit jómagam is felhasználtam eddigi munkám során. A továbbiakban – nem kizárólagosan – főként akadémiai intézeti szakembereket szeretnék közénk hozni, mert velük könnyebb az „időegyeztetés”, főként vizsgaidőszakban, többet tudnak „távol” lenni főmunkahelyüktől, és az ő számukra elméleti munkájuk kedvező visszaigazoló terepe lehet az oktatás.

A Bölcsészettudományi Intézetet sürgősen bele kell kapcsolni a szakmai „közlekedésbe”. Munkatársaink konferenciákon való szereplését, hallgatóink OTDK-helyzettségét a legsürgősebben meg kell szervezni.

Előadóként meghívjuk az oktatott szakmák *különböző* szemléletű és más-más módszert követő mértékadó mestereit: tudjanak ők is rólunk, hallgatóink pedig ismerjék meg emberközelből a szakirodalom szerzőit. Itt a szűkebb program a hazai szerzőket tervezi, a tágabb a nemzetközi kiválóságokat. (Hogy csak szűkebb szakmából hozzak példát: megszervezzük Ferenczi László kollegám irányításával az Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszékot, amely – többek között az AILC-n keresztül – felveheti a kapcsolatot a világ legfontosabb komparatiztikai műhelyeivel, megszervezi ajándékozás útján a legújabb szakirodalommal való ellátottságunkat, később, anyagi feltételek biztosítása után az oktató- és hallgatócserét, majd a közös doktoráltatást.) A szűkebb program részeként az ez évtől (1993) főszerkesztésében megújult nagy múltú *Irodalomtörténet* című, az MTA által az Irodalomtörténeti Társaságnak kiutalt dotációból fennálló és a tudományegyetemek irodalomtörténeti tanszékei által jegyzett folyóirat szerkesztőségét áttelepítem a Miskolci Egyetemre; tágabb programként egy nemzetközi szerkesztőbizottsággal diszelve, többnyelvű történelmi, nyelvészeti és összehasonlító irodalomtörténeti *Actát* szervezünk. (Íme, az utóbb megindult *Praehistoria*, a *Modern Filológiai Közlemények* és az *Irodalomtudomány* tervcsírája.)

Elvem: az oktatás színvonala érdekében minél több, *egymástól különböző* szemléletű, módszerű és személyiségű tanár – lehetőleg professzori szinten – vegyen részt az oktatásban. Nem tanszékvezetőként, hanem „csak” oktatóként. Tehát számukra nem tanársegéd, titkárnő kell, hanem hallgató, akiket nevelhessenek. Ők adják a fényét, nevét a leendő karnak, a módszert a leendő tanároknak. Amikor évekkkel ezelőtt átvettem az irodalmi tanszékemet a pécsi egyetemen, azt ígértem, és meg is tartottam: csakis hozzám hasonló szintű kollegát hozok magam mellé, vagy még jobbkat. Nekem nincs miért félnem, féltékenynek lennem. Különben is: egy jó együttes nemcsak pénzkérdés – persze az is! –: a jó tanárok egymást vonzzák. Az pedig az én dicsőségem, ha egyre több, a diákok által is kedvelt neves munkatárs van körülöttem.

Ugyanakkor az utánpótlásról is gondoskodnunk kell. Karrá szerveződve bekapcsolódhatunk a PhD-oktatásba, akkor pályázatással fiatalokat képezhetünk-tarthatunk magunk mellett. Addig a szeminarizálási munkát is bonyolítanunk kell egyfajta „adjunktusi” szinten. Nagyon szeretném, ha tanársegédeink, adjunktusaink nem ezt a szintet tartanák „végállomásnak”, mert ez a kar halálát jelentheti. Magam részéről – és ezt sugallom minden kollegámnak is – mindent meg szeretnék tenni, hogy munkatársaink szakmai fejlődése biztosított legyen. Az *Irodalomtörténet* és a tervezett idegen nyelvű *Acták* hasábjain a műhelymunka eredményeit publikálni is szeretném (mint ahogy az *Irodalomtörténetet* is kezdettől a tehetséges fiatalok és pályakezdők fórumaként igyekszem bevezetni).

És még néhány személyes megjegyzés. Magam második gimnazista koromtól miskolci diák voltam, utóbb tanár és szerkesztő. (Most, 2001 novemberében lesz pont fél százada, hogy Miskolc földjét először érték lábaim.) Feleségem ezen az egyetemen szerzett két diplomát is. Tanszékszervezői és vezetői tapasztalatommal is szeretném szolgálni ennek a városnak az egyetemét. Amikor a Tisztelt Rektor Úr megkeresett, úgy gondoltam, hogy képes leszek arra, hogy ezt a megtisztelő, de nagyon nehéz és bonyolult feladatot ellássam. Ugyanakkor kértem azt, hogy bízzanak meg tanszékvezetői feladattal is, az általam alapítandó Új Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetésével. Az igazgatóságot nem a rang vagy a cím miatt pályázom meg, hanem azért, hogy tapasztalataimmal, szervezői erőmmel eleget tegyek ennek a nagy szellemi kihívásnak. De majdan múlnak az évek, és remélem sikerül egy fiatal, az egyetemhez végleg kötődő gárdát kinevelnünk: folytassák majd ők, amit mi most elkezdünk, mint ahogy a magam kezdése is mestereim és a már itt lévők munkájának folytatása. És én azután is itt szándékozom maradni és oktatni azt a nemzeti irodalmat, amelynek egyik – világirodalmi mértékkel is mérhető – klasszikus nagysága éppen ebben a városban született.

Szeretném életem elkövetkező szakaszát e szépen rendeződő falak között eltölteni (ahol már az impozáns könyvtár előcsarnokában nagybátyám, Barcsay Jenő mozaikja ékeskedik, és az új épületbe Schéner Mihály festőművész barátom egy fal ingyenes megtervezését is ígéri nekem).

Innen szándékozom az emlékével már ezen az egyetemen is otthonra talált Bay Zoltán osztálytársának és legjobb barátjának, Szabó Lőrincnek életművét közkinccsé tenni, és tanszéketem a Szabó Lőrinc-kutatás központi helyévé avatni. Nem egyedül, nem egymagam: az általam – általunk – kinevelt kutatókkal egyetemben.”

Kelt Budapesten, az **1993-as év** május havának ötödikén. Aláírás: Kabdebó Lóránt. Nyolc éve íródott mondatok! Kovács Ferenc rektornak címezve.

És most itt állok, veletek és közöttetek. Magam is frissen diplomázottként. „Annyi balszerencse közt, oly sok vizzály után” derűs szívvel mondom hálát a Jóistennek, hogy segített beteljesíteni mindazt, amit elterveztem. Köszönetet mondva egyben feleségemnek, aki nemzetközileg is kiteljesedett újságírói-írói pályát hagyott el, hogy részt vegyen társamként e páros feladatban. És emlékezem munkatársaimra, kik elhulltanak a hosszú harc alatt, Gárdus Jánosra, Kunt Ernőre, Heckenast Gusztávra, Fügedi Mártára és Bodóné Jácindra. A kar minden oktatójának köszönettel tartozom a közös évek munkájáért, nevüket felsorolni egy újabb diplomaosztást jelenthetne. De hadd említsem meg az alapításban való munkálkodással és mindmostanáig oly önzetlen segítségnyújtással mellettem álló Mang Béla, az egyetem főtitkárának nevét, akit ennek visszaigazolásául karunk tiszteletbeli dékánjaként szoktam emlegetni.

Most pedig, átadván utódomnak, mindvégig hű bajtársamnak a dékáni láncot, kívánom, hogy mindenik utódom, amikor majd továbbadja e méltóság jelvényét, hasonló derűvel szembesülhessen az önmaga számára megfogalmazott „konceptióval”, mint én tehetem most itt közöttetek – társaim és tanúim előtt –, visszatekintve a kezdetekre. Kívánom, hogy rosszkedvünk telét az idő tündöklő nyárrá változtassa át, anyagi jólétben is fejlődjön tovább Karunk. És remélem, hogy Schéner mester elkészített és a dékáni szobában kiállított pannótervét is falra varázsolja valamikor az egyetem a Kar előcsarnokában.

Mindehhez kérem utódaink számára Isten segítségét. A hálaadás hagyomány megszentelte szavaival búcsúzva: **Te Deum laudamus.**

2. Disz doktorunk: Szabó Magda

Az Összehasonlító Világirodalmi és Művészettörténeti Tanszék, valamint a Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék javaslatára a Bölcsészettudományi Kar Tanácsa kéri, hogy Szabó Magdát, aki a debreceni gróf Tisza István Tudományegyetemen szerzett magyar–latin szakos tanári diplomát, és ugyanott 1943-ban latinból doktorált, a debreceni Református Hittudományi Akadémia tiszteletbeli doktorát, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tagját, az amerikai Getz Corporation magyar életműdíjának 1992. évi méltatottját, Debrecen Város Díszpolgárát, Kossuth-díjas író, a magyar irodalom klasszikus nagyságrendű alkotóját a Miskolci Egyetem tiszteletbeli doktorává válassza. Indokolásként hadd olvassam fel a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia által a Nobel-Díj Bizottsághoz küldött javaslat szövegét, amelynek fogalmazását magam készítettem: „Szabó Magda, a közép-európai íróno üzenete egyedülálló problémát vet fel: a hagyományaitól hatalmi eszközökkel elszakított és manipuláltan kényszerkörülmények közé szoruló emberben minduntalan a természeti törvények erejével feltörő erkölcsi hagyomány újjászerveződését regisztrálja. A kálvinista neveltetésű íróno az emberi kultúra minden elemét örömmel mutatja fel főhősei tudati újraépüléseit nyomon kísérve.

Egyetlen politikai helyzetet átélve (a kereszténység és a modern totalitárius diktatúrák ellentétét) alakítja történeteit, mégis valószínűleg minden ma érvényes társadalmi-történelmi környezetre, kultúrkörre adaptálhatóak regényei. A szellemi lepusztultság ellenében minden emberben megszülehet az önvizsgálat szuggesztív erejű kényszere: történeteiben mindig kivirágzik valamilyen morális igény. Ez a pontos történetekbe épített öntudatra ébredés a világ bármelyik kultúrkörében érvényes történetként olvasható.

Szabó Magda (született 1917-ben) hazájában a magyar irodalom egyik kiemelkedő klasszikus nagysága, aki a szépirodalom és az irodalomtörténetírás minden műfajában nemzetközi mértékkel mérve is maradandót alkotott.

Költőnek indult, az utóbbi évtizedek egyik sikeres hazai színpadi szerzője, esszéi új horizontokat nyitnak a magyar irodalmi hagyomány vizsgálatában, úti emlékezései a személyes élmény és a kultúrtörténeti érdeklődés szerencsés összefonódásai, és még ráadásul az ókori latin világ vagy Shakespeare avagy Galsworthy értő fordítója – bárha itthon és külföldön is par excellence prózáírónak számít. Regényei megjelentek 34 országban, angol, német, orosz, francia, holland, olasz, dán, lengyel, spanyol, finn, török és japán nyelven, némelyik többféle fordításban is egyazon nyelven (mint például *Az ajtó* németül). A hazai felmérések szerint a legolvasottabb magyar írók közé tartozik.

Annak a hagyománynak a folytatója, amelyik az író létét morális meghatározottságnak tekinti: az általa megfigyelt, észlelt jelenségek erkölcsi kihívást jelentenek számára, felháborodását formálja történetekké. Pályája elején (a Rákosi-diktatúra éveiben még titokban) írott regényeiben (*Freskó*, megjelenhetett 1958-ban, *Az őz*, 1959-ben) a morális indulat válik esztétikai eredménnyé. Pályaképe: a hagyományos realiztikus ábrázolásmód az évtizedek során átalakul a személyiség és a történelem folyamatos szembesítésévé, a múlt jelenlétének felmutatásává a jelenben (*Ókút*, 1972, *Régimódi történet*, 1977), majd horizontokat váltogató belső önvizsgálattá (*Az ajtó*, 1987) illetőleg a posztmodern esz-köztárát is használó leszámolássá a kiszolgáltatottá tevő történelemmel (*A pillanat*, 1990).

Korábban minden története mögött ott munkált egy-egy archaikus erkölcsi öskép. Mindezt csak patetikusan lehetett elmondani. De Szabó Magdának elege lett a történelemből: felmondja hát a kapcsolatot. Ha pedig nincs történelem, akkor minden történet annyiféleképpen mondható el, ahány szereplője van, annyiféleképpen olvasható, ahányan kézbe veszik. Utóbbi két regényében ezt gondolja végig tragikus, illetőleg ironikus hangnemben. *Az ajtó* című regényében Szabó Magda eljutott a történelemmel viaskodó heroínáktól a történelmen kívül létező erkölcsi fenomén megformálásához. *De A pillanat* című regényében még ezen is túlmegy, a regény kifordított története: mindenféle hatalom történelmi önlegitimációjának leleplezése. *Az Aeneis* történetét a visszájára fordítva kegyetlen bosszút áll minden hatalmon: hahotára fakaszt. Nemcsak egy hazug világra, hanem minden hazugságra, az emberi méltóságot megalázó külső és belső kényszerre érvényes megfogalmazást teremt, keserű gyűlölettel tekint vissza látszólag játékos formában. A mű megalkotásának poétikai öröme, a megformálásban a szerzőnek éledő gyönyörűsége a regény jellemző hangneme: győzelemvétel a poklokban.

Az Ajtó című regény magányos hősnője minden e századi történelmi változással és sokféle emberrel kapcsolatba kerül, mégis mindentől különállóan megőrzi a maga szinte ősemberi intaktságát; mindenfajta tragikus és megalázó helyzetet méltósággal emelkedik felül. *A pillanat* hősnője, *Creusa* – a legendával ellentétben – nem pusztul el Trójában, hanem ő öli meg férjét, *Aeneast*, és ő éli végig férje nevében annak kalandjait. Egy nő, a csábító hérosz történetét. Kegyetlen, racionális kalandor lesz, céltudatosan cselekvő, diadalmas csaló és boldogtalan asszony. *A pillanat* – amelyet a regénycím is aposztrofál –: amikor egy embernek felkínálja a sors a másságot, azt, hogy szabályosan kimért, vesztésre álló életét sikeresre változtassa.

Csakhogy olyanok a körülmények, hogy ez a pillanat nem a teljességet, a személyes kiteljesedést kínálja, hanem csak egyfajta diadalmas »egérutat«. Cserében érte a boldogtalanságot kell hurcolnia. Mert sikeres csak úgy lehet, ha a többi embert eszköznek tekinti, lenézi, kihasználja, és ő maga is mást tesz, mint amit szeretne, a szerelemre vágyó asszonynak ezentúl egy életen át szerelmet nem adható férfit kell játszania. És végül mindezért megveti eszközeit is és saját magát szintúgy. A pokol nem az alvilág, ahol a mondabeli Aeneas kereste, hanem benne él a megszabadult Creusában. Akinek számára minden siker egyben újabb kudarc is.

Szabó Magda életműve kapcsolódik századunk legfontosabb poétikai eredményeihez. Egyszerre beteljesítője a hagyományos epikai kötöttségeknek és jelenti a kiszabadulást belőlük. A patetikus hangnemet és a keserű kiábrándulás élményét az alkotásban felszabaduló elemi erejű derű felülírja: a játék szabadságának, a történelem dekonstrukciójának és a keserű történet megszüntetésének öröme. Korábbi regényeiben az író a személyiség szabadságharcát a mitikus háttérű heroinák realiztikus álarcában vívja, utóbb az elkeseredést a posztmodern játékoság derűjével leplezi. Mindkét beszédmódjával a személyiség önvizsgálat által elérhető átrendezésének reményét szervezi műalkotássá.”

Mindehhez kiegészítésül: Szabó Magda 80. születésnapjára a Miskolci Egyetemen szerkesztett Irodalomtörténet című folyóirat különszámot készített, amelyet az MTA ünnepi köszöntésén adtunk át számára. Portréját a Gale Resarch kiadásában, Detroitban megjelenő Dictionary of Literary Biography számára karunk egyik professzora készítette. Az Európa Kiadó gondozásában megjelenő életmű-sorozatával párhuzamosan készülő monográfiáját pedig karunk doktorkolájának vezetője készíti. Karráválásunk folyamatát számtalan konzultációs beszélgetésen bölcs tanácsaival folyamatosan elősegítette.

Ünnepségünkön egyéb elfoglaltsága miatt nem tudott megjelenni Göncz Árpád író, korábbi köztársasági elnök, valamint Kosáry Domonkos akadémikus, az MTA korábbi elnöke. Göncz Árpád táviratban küldte el gratulációját.³ Kosáry akadémikus pedig levélben csatlakozott a javaslattevőkhöz.⁴

³ Miskolci Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Kabdebó Lóránt dékán úr

Tisztelt Dékán Úr,
kedves Barátaim!

Végtelenül sajnálom, hogy majd egy hétig külföldön lévén, közvetlenül a megérkezésem után nem tudok részt venni egyetemünk ünnepén. Szolgáljon mentségemül, hogy a Passau-i Egyetemen, az Európai Napok keretében szintén magyar ünnepen vettem részt, egy olyan felsőoktatási intézményben, amely nemcsak a magyar kultúrának nyújtott egy időre igazi otthont, hanem magyar diákok oktatásából is kiveszi részét.

Bár nem lehetek jelen, szeretném, ha valamennyien éreznék, hogy lélekben ott vagyok Önökkel: boldog vagyok, hogy a Miskolci Egyetem Szabó Magdát irodalomtörténeti és írói munkássága elismeréseként díszdoktorrá avatja. Aligha mondhatnék bárki más író, művészt, aki méltóbb lenne a díszdoktori rangra, mint Szabó Magda. Alkotóművészi tevékenységének valamennyien csodálói vagyunk, művészete nyomot hagyott az ország kulturális életének egészén, s büszkék lehetünk, hogy kortársaiként személye varázsával is megismerkedhettünk.

Kérem tehát, mind Szabó Magdát, mind Önöket, hogy tekintsék leveletem lelki jelenlétem jelzésének.

Ez volt az utolsó diplomaosztás, amelyet én vezettem. Ezután a Miskolci Egyetem hagyománya szerint a talárba öltözött rektor és a jelen lévő dékánok kivonulnak a hallgatóság díszsorfala közepette. Én ekkor megtörtem ezt a hagyományt, hangsúlyozva éppen annak jelentőségét. Mielőtt levonultunk volna, lementem az első sorban ülő és az én javaslatomra megválasztott és már kinevezett utódomhoz, levettem nyakamból a dékáni láncot, és Bessenyei József professzor nyakába akasztottam, aki már a mi karunknál szolgáló éve idején szerezte meg a nagydoktori fokozatot és a professzori címét. Majd visszatértem a pulpitusra, levettem a dékáni talárt, szépen összehajtogattam, és a szék karfájára fektettem. Ekként a bölcsész egyenruhában, a „bocskában” vonultam ki díszesen öltözött társaim után. A drámai jelenetekben oly jártas író, Szabó Magda Tapolcán, a volt Pénzügyi üdülőben, Dicsük Pali tanítványom birodalmában, ahol a díszfogadásokat és tudományos konferenciáinkat szoktuk tartani, meg is jegyezte: Úgy sceníroztad a búcsúdat, mint Shakespeare valamelyik királydrámájának egyik jelenetét. Ő nem is tudta, hogy kezdetben éppen erre hivatkoztam belépőmben, az 1993-as őszi évnyműtől.

És tettem mindezt úgy, hogy amikor a szertartás kezdete előtt elköszöntem Marianne-tól, akkor még ő vidáman társalgott a Tanácsteremben Szabó Magdával. Amikorra bevonultunk és helyet foglaltunk, helye üresen tátongott az első sorban. Mi történhetett? Csak a diplomaosztás idejére ért el hozzám Felszeghi Sára doktor-nő levele: Marica a lépcsőn bokáját törte, bevittem a kórházba. Maradjunk

Meleg barátsággal köszönti valamennyiőjüket:

Göncz Árpád

Budapest, 2001. június 27.

⁴ Domokos Kosáry
Past President, Hungarian Academy of Sciences
Institute of History, HAS

Budapest, 2001. június 13.

Kabdebó Lóránt úrnak
egyetemi tanár, dékán
Miskolc
Miskolci Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Tisztelt Barátom!

Köszönettel vettem a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának meghívását a június 29-én rendezendő évzáró ünnepségre, amelyen Szabó Magda írónőt tiszteletbeli doktorrá avatják. Nagyon örülök, hogy erre a kitüntetésre sor kerül. Meggyőződésem szerint nagyon is indokolt. Személyesen sajnós az adott időpontban nem tudok Miskolcra utazni, de gondolatban ott leszek. Kérem, szíveskedjél tolmácsolni mind Szabó Magdának, mind a Bölcsészettudományi Karnak őszinte jókívánságaimat.

Üdvözlettel
Kosáry Domokos

Shakespeare-nél: Ha a vége jó, minden jó. A fogadásra már begipszelt lábával hozta ki Tapolcára egy taxi, haza pedig egyik professzortársammal „golya viszi”-vel vittük az emeletre. Így kerek az egész történet.

Mindezt végigcsinálni, milyen adottságok kellettek?

Apámnak volt száz kötet Jókaija! Unalmamban kezdtem olvasni, de aztán nevelőm lett. Jókain nőttem föl. A mértékrendszerem, a világban való tájékozódásom az *Egy az Istenben* az első kötet, a római forradalmi jelenetek, és a *Fráter György*, amely nemcsak politikátörténetileg példaértékű, de komoly irodalmi teljesítmény is. Jókai sohasem diadalmas hősökről ír, hanem olyan politikusokról, akik az ellen-erők között egyensúlyozva keresik egy ország *továbbélését*. Diadaluk éppen ennek a hálátlan szerepnek az eredményessége: a nem látványos eredmény. Aki két véglet között kiegyenlítő akar lenni, azt előbb utóbb megsemmisítik az ellentétes erők. Vagy ez, vagy az. És nem siratja senki. Mint Fráter Györgyöt, Teleki Mihályt vagy Rossit.

Ez utóbbi alakja ifjúkorom óta rögzült belém – nem is alakja, de szerepének következménye. Amint Jókai a maga önironikus cselekmény-dramaturgiájában megfogalmazta. Már nevére sem emlékeztem, úgy kellett visszakeresnem az *Egy az Isten* lapjairól. Hadd idézzem magát Jókait: „»A pápa Rossit hívta meg a kormányra!« A derék, az okos, a tiszta jellemű hazafit; akire sem azt nem mondhatják, hogy méregkeverő, sem azt, hogy bandita. Aki sem az oltárt nem rontja le, sem a szabadságot el nem árulja. Aki nem akar se ölni, se gyújtogatni, hanem kibékíteni, felvilágosítani, jóllétet, munkakedvet, nemes erényeket népe közt meghonosítani. Aki nem tartozik sem a tízféle reakcióhoz, sem a húszféle radikál párthoz, s ezért haragszik rá mind a harminc.”

Persze Jókai iróniája éppen azt mérlegeli: sem diadalban (Rossi Rómájában), sem bukásban (a Mohács utáni Magyarországon), de még valamifajta kiegyezés idején sem (a szakadtságot feloldó Erdélyben) élhetik túl kezdeményüket a béketeremtők: „Nem kellett már akkor a kibékülés senkinek: nem hitt benne senki.” „Hát Rossi? A meggyilkolt Rossi? – Arról nem beszélt a krónika többé. A nagy tengeridő alatt – tegnaptól máig – teljes feledékenységbe ment a neve. – Útjában volt mindenkinek: a forradalomnak és a reakciónak. (Egy önzetlen, hazáját szerető polgár!) ő volt a fonál, melyen Damokles kardja függött. Ha már lezuhant a kard, ki emlékeznék az elvágott fonálról?”

Belém is rögzülhetett ez a modell, hiszen többéves Jókai-olvasás sulykoltta. Az *Egy az Istenben* legfeljebb kristályosodott, szövegszerűen is megfogalmazódott, méghozzá a maga önironikus dramaturgiájával.

Példákat? Hiszen előbb is, később is ez válik a Jókai-regényekben a magánélet példázatává: így akarna élni Baradlay Jenő, és eképpen cselekszik Adorján Manassé. „Az én hivatásom az, hogy békítsek. Ezért sietek testvéreimhez haza. – Úgy tesz mint Rossi? – S lehet, hogy úgy járok, mint Rossi... De megkísértem. A példa ragadós. Kivált a megölte.”

Ma nem divat Darvas Józsefre sem hivatkozni, de *A térképen nem található* című drámájával, amelyet Miskolcon mutattak be, próbálta jóvátenni a múltját. Az én kamaszkori, jellemalakító alapélményemet idézte fel, ahogy a megoldáskereső

főszereplő önmagát jellemzi: „Na, te vén kompromisszumcsináló!” Ezt hallottam dékánéveim során, mint mostanában a fülzúgást. Állandóan.

Nézd, nem vagyunk mi világhatalom, hogy kibírjunk – római példákat felidézve – Marius-, Sulla- vagy a Gracchusok-féle traumákat, nem is beszélve a triumvirátusok véres harcairól. Nem vagyunk olyan sokan, hogy kiirtsa egymást a magyar elit. Itt csak kompromisszumokkal, az ország, nem pedig az egyének érdekét szem előtt tartva lehet megmaradni. Hát ez az, amitől mindenki fél. Nem az ír, a portugál vagy a német példából tudom, hogy össze kell fogni minden épeszű embernek, hanem Jókaitól. Békepárti volt, szokták tanítani róla. Valóban az volt, csak az a baj, ezt megrovólag említik vele kapcsolatban. Mi volt a kompromisszumcsinálók sorsa Magyarországon?

Árulónak lettek kikiáltva. Bessenyei Ferencet nagyon szerettem, épp egy igen jó pillanatában kerültünk közel egymáshoz: Miskolcon Illyés Gyula *Fáklyalángjában* Kossuthot játszotta, éjjel pedig, amikor kocsival utazott haza Budapestre, Németh László Görgeyét tanulta *Az árulóból*. Egyszerre élt benne Kossuth és Görgey! Az egyik darabban Kossuth igazát mondta, a másik darabban Görgeyét. És szenvedte mindkettőben a másikat a sérelmét. Ez az igazán csodálatos. Számomra Görgey a megoldás, hiszen nem engedte, hogy még harmincezer magyar ember pusztuljon el. Továbbmegyek: Zsigmondot tartom az egyik legnagyobb magyar uralkodónak, mert Visegrádot és Budát világszínvonalra hozni, rendet tenni a nyugati egyházban, közben térdre kényszeríteni a német birodalmat – nem kis teljesítmény. Még a Hunyadiak alatt is sikeres államunk volt, de azóta legnagyobb győzelmünk a szatmári béke: vesztes, sok éves háború után szavatolták a magyar alkotmányt, az ellenfél birtokosainak visszaadták földjeiket, még Rákóczi is visszakapta volna, ha hazajön. Amit Pálffy János meg Károlyi Sándor stikában véghezvittek... Ha akkor megölik a kurucokat, még kevesebb magyar marad. Ezért vagyok a kompromisszumok híve. Ezt is Jókaiából ismerem! *A lőcsei fehér asszonyból*. Ezért örültem, hogy feleségem felkarolta a Bogdan témáját, a „béke emberének” (Károlyi Sándornak) segítőjét, Kelemen Didák személyiségét beemelni példát sugalló történelmi szerepe okán a közép-európai köztudatba.

(H. Z.) Erről jut eszembe feleséged, Dobos Marianne konferencia-előadása, amit éppen én szerkesztettem egy egyetemi kiadványban.

(K. L.) Bogdan Adamczyk minorita szerzetes, egy időben a miskolci minorita templom plébánosa újíttotta fel éppen Marianne segítségével a sokszor, oly fatálisan elakadt eljárást. Hadd adjam közre legalább a miskolci megemlékezések kezdeményezésének, a négy, feleségem által kezdeményezett konferenciának kiegészítő dokumentumait. Gépebben, levelezésemben maradtak meg ennek nyomai. Együtt jártunk Pfliegler Péter alpolgármester úrnál, együtt választottuk ki a helyet, amely méltó lehet Miskolc valahai nagy közéleti személyiségének emlékezetben tartására. Létrehozott alkotásait körülöleli, és – ez sem utolsó szempont! – kevés személyi igazolvány és okirat megújításával járna. A rendház és templom környéke legyen Kelemen Didákról elnevezve! Méltó a hely, és a megoldás szerencsés kompro-

misszum eredménye. Alpolgármester úr lelkesedése határtalan volt a kegyeleti és gazdasági szempontok ilyen mértékű egyeztetéséért. 2011. 08. 26. 11:32 kelt levelenek erre vonatkozó részlete:

Tisztelt Professzor Úr!

Engedd meg, hogy informáljalak a következőről:

– Főépítész úrral egyeztetve mondhatom, hogy támogatni fogjuk a Kelemen Didákról való közterület-elnevezést. Sajnos betegségek és a szabadságolások okán ez most egy picit halasztást szenved, de odafigyelek, és magam is azon leszek, hogy ez mihamarabb megvalósuljon.

Tisztelt Professzor Úr! Kedves Lóránt!

Mindenekelőtt erőben-egészségben gazdag, boldog Új Esztendőt kívánok ezúton is! Tisztelettel emlékeztetnék arra, hogy kezdeményezésekre, foglalkozunk annak a lehetőségével, hogy Miskolcon, a Minorita templom közvetlen közelségében Kelemen Didákról egy közterület(rész) kerüljön elnevezésre. Nagy segítséget jelentene munkatársaim számára, ha Te és Marianne szíveskednétek egy max. A/4 oldalban megírt összefoglalót küldeni címemre K. D. Miskolcon kifejtett munkásságáról, a Város erkölcsi és szellemi nevelésében elért eredményeiről, egész itteni pozitív tevékenységéről.

Szíves válaszokat örömmel várom.

Tiszteletteljes barátsággal,

Péter

Pfliegler Péter

alpolgármester

Miskolc

MMJV

alpolgarmester2@miskolc.hu

tel.: 46/512-706

www.miskolc.hu

Két nap múlva már küldtük is a kért javaslatot:

Kedves Péter!

Örömmel mellékelem javaslatunkat.

Tisztelettel, szeretettel: M+L

Javaslat

Utcanév elnevezésére **Kelemen Didák** emlékezetére

Kelemen Didák néhai minorita szerzetes emlékezetét Miskolcon már jelölte utcanév, amelyet utóbb Latabár Endre névre változtattak. Javaslatunk nem az utcanév visszaváltoztatására vonatkozik. Ugyanis a miskolci vonatkozású, kultúrtörténeti érdekességű Latabár család első jelentős személyisége szintén megérdemli, hogy utcanév emlékeztessen rá a városban. Javaslatunk a minorita templom és rendház környékén egy utca vagy tér megnevezésére, és az ezen területen majdan felállítandó emlékszoborra vonatkozik.

Indokolás.

Kelemen Didák, minorita örökfogadalmas pap (szerzetes), nagyra becsült egyházi szónok, város- és kultúraszervező személyiség a székelyföldi Baksafalván 1683-ban született, meghalt Miskolcon 1744. április 28-án. Az irodalomtörténeti, a várostörténeti és az egyháztörténeti köztudatban neve, személyisége, munkássága és utóélete összefonódott, sőt azonosult Miskolc városával.

Pályaképe a történelmi Magyarország területét átfogja, működött a Délvidéken, a Felvidéken. A török kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc idején kipusztult és elpusztult vidékek újjászervezésében mint a harcokat 1711-ben lezáró Szatmári Béke szervezőjének, Károlyi Sándor kuruc generálisnak lelki gondozója, tanácsadója és munkatársa tevékenyen vett részt. Kezdeményezésére újjáépítették az elpusztult falvakban az iskolákat és a templomokat. Felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül ápolta példás módon az elszaporodott járványokban megbetegedetteket. Munkássága során jutott el Miskolcra, és az itteni állapotokkal szembeesülve életműve megkoronázásaként megszervezte a minorita templom felépítését, a rendház építését és mellette iskola alapítását, amelyik a mai Fráter György gimnázium egyik elődje lett.

A Károlyi családdal való kapcsolatait felhasználva a pozsonyi országgyűlésen felszólalt a miskolci templom és rendház helyének biztosítása érdekében. Még életében elérte, hogy az új, reprezentatív barokk stílusú templom megépüljön és felszentelésre kerüljön. Utóbbi mozgásának korlátozottságával járó betegsége a rendházhoz kötötte. Itt tevékenykedett haláláig. A visszaemlékezések szerint már életében szentként tisztelték Miskolc városában.

Boldoggá avatását Károlyi Sándor leánya, Haller Gáborné gróf Károlyi Klára kezdeményezte, hangoztatván: Kelemen Didák „a hit és a szeretet erejével egy koporsója szélén álló országban” küzdött népe és városa feltámadásáért.

Boldoggá avatási eljárásának folytatásában, a huszadik században, a városunkban is megfordult minorita rendi posztulátornak, fr. Wojciech Topoliński professzornak volt jelentős szerepe, aki 1939-ben éppen az ő és még néhány lengyel szentéletű személyiség boldoggá avatási eljárása során (összekötve szentségi tevékenységét a lengyel menekültek útjának szervezésével) Lengyelország lerohanásának első hónapjában mártírhalált halt.

Boldoggá avatását Károlyi Sándor leánya, Haller Gáborné gróf Károlyi Klára kezdeményezte, hangoztatván: Kelemen Didák „a hit és a szeretet erejével egy koporsója szélén álló országban” küzdött népe és városa feltámadásáért.

Boldoggá avatási eljárásának folytatásában, a huszadik században, a városunkban is megfordult minorita rendi posztulátornak, fr. Wojciech Topoliński professzornak volt jelentős szerepe, aki 1939-ben éppen az ő és még néhány lengyel szentéletű személyiség boldoggá avatási eljárása során (összekötve szentségi tevékenységét a lengyel menekültek útjának szervezésével) Lengyelország lerohanásának első hónapjában mártírhalált halt.

1980-ban Kelemen Didák földi relikviáit nagy ünnepélyességgel a minorita kriptából kiemelték, és a templomban a Szent Erzsébet oltárnál helyezték nyugalomra. Sírja hálatáblákkal körülvéve található. Ennél az oltárnál halála napjának fordulóján, minden hónap 28-án, az esti szentmise után pedig minden nap imádkozunk boldoggá avatásáért.

A szentté avatási perek latin katalógusának utolsó, 1999-es kiadásában a Didák atyára vonatkozó szakasza szerint a pert az egi érsekség vezeti, a Szentszék 1981. április 28-án adta meg az engedélyt a per egyházmegyei bevezetésére. A szentté avatási eljárásban Kelemen Didák jelenleg „az Isten Szolgája” címre jogosult.

Miskolci tevékenységével megkoronázott munkásságát több Magyarországon és Romániában megjelent könyv méltatja (köztük olasz nyelvű is!), az elmúlt években négy nemzetközi konferencia foglalkozott életműve és miskolci tevékenysége értékelésével.

Valamint emlékeztetének tiszteletére rendezetten korunk égető kérdésével, a szegénységgel, és a szegénységgel a kisebbségi létben társadalomtudományi konferenciák is voltak.

Irodalmi munkásságát PhD-dolgozatok, kötetek tárgyalják. Pályaképét és annak XX. századi recepcióját, több Didák atyáról szóló publikációja után, PhD-dolgozatban fr. Bogdan Adamczyk lengyel minorita szerzetes dolgozza fel – aki a miskolci Nagybaldogasszony Plébánia plébánosa is volt – a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

Dobos Marianne, Dr. Kabdebó Lórántné, Szabó Lőrinc- és Gyulai Pál-díjas író.
Kabdebó Lóránt, professor emeritus

Nemsokára célegyenesbe látszott jutni a javaslat:

Pfliegler Péter [pflieglerp@miskolc.hu]
2012.03.21. 13:33:23
Lóránt Kabdebó [kabdebolorant@gmail.com];
Marianne Dobos [dobosmarianne@gmail.com]

Kedves Marianne! Kedves Lóri!

Azzal a kedvező hírrel írok Nektek, hogy a március 22-i Közgyűlésre – több előterjesztés mellett – bemegy az a kezdeményezés is, amely Töletek indult el, és amely alapján, remélem, Kelemen Didákról elnevezésre kerül Miskolc egy közterületi része (Deák térnek a Minorita kolostor felé eső része).

Köszönöm segítségeteket.

Barátsággal,

Péter

Majd a következő levél az ügy tárgyalásának megszakadásáról értesített:

2012.03.23. 7:52:48

Kedves Lóránt!

sajnálom... a téma a napirendről levételre került a Rend vezetőjének tiltakozása okán.

Péter

Pfliegler Péter
alpolgármester
Miskolc
MMJV
alpolgarmester2@miskolc.hu
tel.: 46/512-706
www.miskolc.hu

Mára megvalósult az eredeti terv, amint azt kezdetben a legnagyobb lokálpatriótai szeretettel végig gondoltuk városunk érdekében. Háttérinformációként hallhattam: kevesellették a területet. Valamelyik „nagy” utcát szerették volna átneveztetni? De ez már csak hallomás. Azóta Bogdán Adamczyk OFM.Conv barátunk megvédte Kelemen Didákról írott PhD-értekezését. És szeptember óta Assisiben a magyar és lengyel nyelvű zarándokok vezetője és lelki gondozója lett. A Rend vezetője pedig évek múltán elérte, a város keresztény honpolgárainak és Közgyűlésének támogatásával, hogy régi tervünk valósuljon meg. És az egyházkerület javaslatára ismét lendületet kaphatott Kelemen Didák boldoggá avatásának „pere”. Dignum et iustum est! – és no comment.

Városunk, ha megszűnt a „vas és acél” „erős bástyája” lenni, milyen szép lenne, ha egyetemi centrum jellege és turisztikai felfutása társulhatna a búcsújáró hely szellemével is, Częstochowa és Csíksomlyó mellett ide is járulhatnának imádkozni vágyó honpolgáraink.

(H. Z.) Lehet ma a Jókai-receptből főzni? – kérdezte Major Anita egy interjúban téled. Mi kell hozzá?

(K. L.) Alkalom. Az talán még megvolna. Ám emberek is kellenének, akik hajlandóak akár az önfeláldozásig belevinni magukat a kompromisszumokba. Helyi dolgokban éppúgy, mint országot érintő ügyekben. Minden kornak ki kell licitálnia a maga politikusait, akik aztán vagy megmentik az országot, vagy nem. Lengyelországot fölsoztották, többször is, majd arrébb tolták a térképen. Mégis nagyhatalom Közép-Európában; negyvenmillióan vannak!

Persze minden viszonylagos. Egy barátomnak Örményországban, ahonnét az én őseim is származnak, még az ántivilágban mondta egy akadémikus, hogy maguk, magyarok nagyhatalom, mert önálló országuk van, és sokan vannak. Most már Örményország is független, és az örmények igen életképesek.

Már apám se tudott örményül, de az örmény öntudat erősen élt a családban. A népirtás elől ide menekültek másfajta örmények, azok közül még többen beszélik a nyelvet. Engem unitus (örmény szertartású római katolikus) szertartás szerint kereszteltek. Az örményekről megint csak Jókai-kompromisszumhősök jutnak az eszembe: Teleki Mihály az *Erdély aranykora* meg a *Török világ Magyarországon* című regényből, és Apafi Mihály, akit mindenki lenéz. Azért ahhoz kellett belátás, hogy a tatárok által feldúlt Erdélybe Moldvából behívja az örményeket. Akik aztán a Szamos partján felépítették Szamosújvárt. Ne feledjük, a 18. század elején Európában két város van, amelyet körzövel-vonalzóval terveztek: Szamosújvár és Szentpétervár! A Kabdebókra (valaha Jeszajánok) ott ragadt rájuk román jellegű nevük, amely – egyik elképzelés szerint – a Moldva címerében lévő ökörfejet jelenti. Az örmények a maguk diplomatikus ravaszságukkal becsületes keresztény emberek maradtak. Az örmény királyság félszázaddal hamarabb vette fel a kereszténységet, mint Róma császárai. A haza hűséges polgárai lettek nálunk is. Az aradi 13 közül kettő magyarörmény volt. Az '56-os forradalom és szabadságharc egyik

emblemikus vezetője szintén magyarörmény származású. Több évezredes ravasz-ságuk nem bizánci-fanarióta kihasználó-törtetés, éppen az attól való menekülés.

Példaként a magam életútját idéztem meg Anita kérdésére. Amit vállaltam, megharcoltam. Mind Szabó Lőrincnek a kánonba emelését, mind a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának létrehozását. Jókai receptje szerint, és hiszem, tisztességesen. Azt pedig remélem, mindkét feladat megérte. Nemzeti feladatnak tartom, értelmet adott az életemnek.

(H. Z.) Mit gondolsz arról, mennyire van létjogosultsága a humán képzésnek Miskolcon?

(K. L.) Ha Pesten lehet száz négyzetméteren belül három egyetem különálló bölcsész-kara, és megférnek egymást kiegészítve, akkor itt Felső-Magyarországon már nagyon hiányzott ez a bölcsészettudományi kar. Aki a valahai műszaki egyetem humán karait ma feleslegesnek gondolná, az lemondana az egész Felvidékről, eladná, elárulná ezt a csodálatos múlttal és természeti adottságokkal rendelkező világot. Hiszen az a magyar nyelv, amelyen ma beszélünk, erről a tájról származik. Azoknak az embereknek a kultúráját hivatásunk őrizni és fejleszteni, akiknek beszéd-módját nemzeti sajátosságként használjuk mindennapjainkban. Remélem, az egyetem is megtalálta egyensúlyát, vezetői és a kar mai vezetői szerencsére színvonalhoz ragaszkodó, harcoló természetű szakemberek. A mai vezetőkre azzal bíztam a kart: másként csináljátok, mint én, de legalább olyan jól, ha nem jobban. Joggal várom küzdelmeik sikereit.

Támogatjuk a családokat, gyermekeink számának növekedését tervezzük. Ha történelmünket, irodalmunkat és a világ kultúráját veszni hagyjuk, hazánk pusztul bele. Fiatal tanár koromban akkori szakfelügyelőmmel vitatkozva az iskola folyosóján a szemébe vágtam: majd meglátjuk, melyikünk diákjaival fogunk évtizedek múlva is találkozni színházban, kiállításokon, hangversenyen, kulturális rendezvényeken. Még Kanadában élő volt tanítványom is, Rómában járva, a Tiberis szigetén lévő katedrálisban a jobboldali mellékoltárt őrző két kedvenc „macskám” fényképét küldi, múltkori érettségi találkozónk után, hazautaztában. „Vár állott, most kőhalom” – idézi unokám a Himnuszt. De ennek a kőhalomnak a szentségét is éreznie kell. Tudni, hogy érte „annyiszor / Apáid vére folyt”. És ha tudja azt, joggal, hogy ki volt Puskás Öcsi, akkor tudnia kell azt is, ki a fennebb emlegetett Barcsay Jenő vagy Bartók Béla, ki volt az a Fráter György, aki a három részre szakadt hazát össze próbálta tartani, és ki az a Miskolcon nyugvó Kelemen Didák, aki „egy koporsója szélén álló országot” igyekezett egészséges és kulturált, Istent követő közösséggé segíteni.

(H. Z.) Egyetemi emberként, lokálpatriótaként hogyan látod az egyetem és a város kapcsolatát?

(K. L.) Az évváró „szalamander”, a fáklyás felvonulás a város fő útjain számomra jelkép: selmeci hagyomány és mai fogadalomtétel. „Ha Miskolc hív, mi ott leszünk” – éneklük az égtájak szerint tova szétváló hallgatók. A polgármester és a

rektor együtt búcsúztatják a város egyetemén felnőtt fiatalokat. Én úgy érzem, a mi diákjaink itthon érzik magukat, és nemcsak a Dudujka-völgyben, de a város egészében is. Fél kézen megszámlálható, akiket a HÖK tiszteletbeli tagként meghív ezekre a búcsúzó bevezető fogadásokra is. Amiről ezeken a beszélgetéseken szó esik, az a város egészének ügye. Én úgy mondom: honpolgáraink közös dolga. Távolodva látom, de hívásukra nézem, figyelem a közös jövőt. Szeretnék általuk reménnyel telítődni.

Kabdebó Lóránt bibliográfiája 2001-től

(A Buda Attila által 2001-ben összeállított bibliográfia
[a Miskolci Egyetem BTK Szabó Kőrinc Kutatóhelyen megjelenő
Szabó Lőrinc Füzetek, 2.] folytatása)

2001

- SZENTKUTHY, Miklós: Foyers Perdus? Cathédrales retrouvées!: Entretien avec Lóránt Kabdebó, franciára fordította Georges Kassai, Gilles Bellamy. *Europe*, 2001, augusztus–szeptember, 258–271. ua. magyarul: Elvesztett otthonok? Megtalált templomok! in: KABDEBÓ Lóránt: *Elvesztett otthonok*. Csokonai, Debrecen, 2003, 7–17; *Magyar-Hon-Lap*, 2008. december 5. www.mkdsz.hu
- Németh László Miskolcon. in: MONOSTORI Imre–OLASZ Sándor (szerk.): *Németh László emlékkönyv*. Tiszatáj könyvek, Szeged, 2001, 516–536.
- Utószó a valahai Érelő diákévekhez. In: *Az ígért városa: Szabó Lőrinc Debrecen-élménye* (szerk., s. a. r. BÍRÓ Éva, szakmai lektor, utószó KABDEBÓ Lóránt). Debreceni Irodalmi Múzeum, Debrecen, 2000, 192–196.
- [Mit jelentett a Miskolci Egyetem a valahai gimnazista diáknak...] In: *Miskolci Egyetem 1735*.
- Utószó. In: SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések kötetében* (s. a. r. Lengyel Tóth Krisztina, jegyz. Kiss Katalin). Osiris, Budapest, 2001, 357–360. (Osiris Klasszikusok)
- A század irodalma – elől- és hátulnézetben. In: *Számadás: Hollandiai Mikes Kelemen Kör (1951–2001)*, Kalligram, Pozsony, 2001, 70–90.
- Szabó Lőrinc finn fordításai* [Az ItK-beli cikk teljesen átdolgozott, kibővített változata]. In: KANGAS, Helena: *Az én Magyarországom: Cikkek, riportok 1943–1944* (ford. Labádi-Bertényi Gizella, utószó Kabdebó Lóránt). Argumentum, Budapest, 2001, 149–209.
- Szabó Lőrinc pályaképe. In: *Múltunk keresése: Kilencedik könyv*. „Europa”-Club, Wien, 2001, 119–130.
- Nem divat, irodalom [KORNYA István interjúja]. *Színházi Esték: Márai Kaland*, Nemzeti Színház, Miskolc, Új Folyam, 37, 2001, 11.
- Németh László emlékezete. (A szöveg elhangzott a Tokaji Írótaborban laudációként, a gimnázium emlékkertjében, a faültetés alkalmából – 2001 augusztusában). *Új Holnap*, 2001, Tél, 88–91.

2002

- Szabó Lőrinc és az Örök Barátaink In: SZABÓ Lőrinc: *Örök Barátaink: A költő kisebb lírai versfordításai* (szövegg. HORÁNYI Károly, KABDEBÓ Lóránt, kísérő tanulmány KABDEBÓ Lóránt). Osiris, Budapest, 2002, 925–956. (Osiris Klasszikusok)
- A kérdező ember: egy emlékre figyel. In: DOBOS Marianne: *Akkor is karácsony volt (1944)*. Bíbor, Miskolc, 2002, 54–64.
- Szabó Lőrinc pályaképe. In: KENYERES Zoltán–GINTLI Tibor (szerk.): *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*. Anonymus, Budapest, 2002, 234–242.
- Egy monográfia címszavai (Szabó Magda jubileumára). In: ACZÉL Judit (szerk.): *Salve, scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*. Griffes Grafikai Stúdió, Debrecen, 2002, 172–205; ua. [fejezetenként] 1. Szuverenitás, 2. Narráció, 3. Hagyomány, 4. Család, 5. Nemzet, 6. Pályakép, 7. A kiközösített idő. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. november 18–24. www.mkdsz.hu
- Az egymást átjáró hangnemek polifóniája (a cselekvés és önfelépítés korrekciós narrációja Kodolányi János *Vízöntő* című regényében). In: BIERNACZKY Szilárd (szerk.): *Kodolányi János helye és szerepe a magyar irodalomban*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2002, 26–47.
- Elvesztett otthonok: Beszélgetés Baránszky Lászlóval. In: *A mindentudó gyermek: Baránszky László emlékkönyv* (összeállította LUKÁCSY András). Jelenkor, Pécs, 2002, 39–56; ua. New Yorktól Tihanyig – oda és vissza [címmel]. In: KABDEBÓ Lóránt: *Elvesztett otthonok...*, i. m. 329–342.
- Szabó Lőrinc. In: SIPOS Lajos (főszerk.): *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002² (javított kiadás), 506–507.
- Próza az 1930-as években. In: SIPOS Lajos (főszerk.): *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002² (javított kiadás), 520–522.
- Ex Libris [NÁDOR Tamás interjúja]. *Magyar Könyvgyűjtő*, 2002/4, 8–9.
- Az irodalmár szerencsére nem orvos: Kabdebó Lóránt professzor a modernségről és az egyetemi iskolákról [POZDERKA Judit interjúja]. *Hajdú-Bihari Napló*, 2002. április 6., 9.
- A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének új könyvei. *Könyvheti Újság* (a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár ünnepi kiadványa), 2002, 19.
- Kangas Helena rejtélyes alakja: Finn újságíró riportjai a háborús Magyarországról. *Miskolci Tükör*, 2002. május 11., 32–33.
- Szabó Lőrinc a Fekete-erdőben: Levél a kedveshez. *Heti Válasz*, 2002. június. 28., 58.

Lőrinc Szabó and Max Stirner. *Neohelicon*, 29 (2002), 1, 131–162.

Szabó Lőrinc költői világa. *Confessio*, 2002/4, 64–83.

Hozzászólás [PORKOLÁB Tibor *Tegnapjaink, Holnapjaink* című előadásához]. *Új Holnap*, 2002, Tél, 100–101.

Szabó Lőrinc a Fekete-Erdőben. *Új Holnap*, 2002, Tél, 176–177.

2003

Elvesztett otthonok [Beszélgetések Szentkuthy Miklóssal, Cs. Szabó Lászlóval, Hattár Győzővel, Lakatos Istvánval, Mándy Ivánnal, Nemes Nagy Ágnessel, Szabó Magdával, Jánosy Istvánval, Csorba Győzővel, Sótér Istvánval, Vas Istvánval, Szántó Piroskával, Vészi Endrével, Karinthy Ferencel, Somlyó Györggyel, Kolozsvári Grandpierre Emillel, Panek Zoltánnal, Kányádi Sándorral, Baránszky Lászlóval, Beney Zsuzsával, Birkás Endrénével és Ottlik Gézával, Prokop Péterrel, Barcsay Jenővel]. Csokonai, Debrecen, 2003.

SZABÓ Lőrinc *Összes versei* (s. a. r. KABDEBÓ Lóránt–LENGYEL TÓTH Krisztina). Osiris, Budapest, 2003², I–II. (Osiris Klasszikusok, javított)

A nyugati gondolkozás „hézagai” a poétikában. In: BEDNANICS Gábor–KÉKESI Zoltán–KULCSÁR SZABÓ Ernő (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*. Osiris, Budapest, 2003, 122–171 (Osiris könyvtár); LENDVAI L. Ferenc (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*. Miskolci Egyetem, Miskolc, Tomus 9, Fasc. 1 (2004), 103–156.

A Szabó Lőrinc-szövegkiadás múltja és jövője. *Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai I–III.* (szerk. JANKOVICS József–NYERGES Judit). Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság, Budapest, 2004, II, 698–711.

Verset öltött magatartásforma. In: *In memoriam Orbán Ottó: Ostromgyűrűben* (vál., szerk. LATOR László). Nap Kiadó, Budapest, 2003, 91–95.

Pontos látomás egy kisvárosról. In: MÁRKUS Béla (szerk.): *Tanulmányok Szilágyi Istvánról*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003, 80–83.

Volt egyszer egy Közgazdasági Technikum Ipari Tagozata. *85 éves a Fáy: A Fáy András Közgazdasági Szakközépiskola Jubileumi Évkönyve*. Kiadja az iskola igazgatósága, Miskolc, 2003, 64–65.

„Jönnek, jönnek, katonák jönnek, / katonák, akik nem köszönnek” In: *In honorem Román Károly*. Árgus Kiadó–Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2003, 67–90.

Juhász Ferenc költészetének megújulása. *Tekintet*, 2003/4, 66–90.

- Emlékfoszlányok Rákóczi évfordulójára. *Miskolci Tükör*, 2003, május 11., 30.
- Hol is lettem magyarörmény? *Napút*, 2003/6, 3–6; *Közös Út (Kethano Drom)*, 2012/3, 48–51.
- Önéletrajztöredék: Máté Imre. *Árgus*, 2003/6–7, 70–78.

2004

- Kedves Pista Barátom! [Szabó Lőrinc: Szergej Jeszenin utolsó éjszakája]. In: ÁRMEÁN Ottilia–KÜRTÖSI Katalin–ODORICS Ferenc–SZÖRÉNYI László (szerk.): *Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*. Pompeji Alapítvány, Szeged, 2004, 9–18.
- Látkép gesztenyefával, „A háborúnak vége”, Két történet, Villamos, Barna, világoskék [Interjúk Nemes Nagy Ágnessel]. In: NEMES NAGY Ágnes: *Az élők mértana: Prózaí írások* (szerk. HONTI Mária). II, 189–296.
- „Jönnek, jönnek, katonák jönnek, / katonák akik nem köszönnek” In: DOBOS Mari-
anne: *Akkor is karácsony volt: Bölcsészek 1956-ról*. I és É Bt., Miskolc,
2004, 147–177; *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2004. április, 5–15.
- Levél Tornai Józsefnek. In: JÁNOS István (szerk.): *Miért sírnak a metaforák? Tanulmányok Tornai József tiszteletére*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2004, 17–32.
- A Miskolci Egyetem Könyvtár Levéltár Múzeum egy könyvritkaságáról. LENDVAI L. Ferenc (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, Tomus 9, Fasc. 4 (2004), 91–99.
- Előszó. In: B. TÓTH Lajos: *Sós, mint a tenger*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2004, 5–6.
- A Parnasszus-fíú [Turczi Istvánról]. *Árgus*, 2004/10, 94–100; ua. In: TARJÁN Tamás (szerk.): *Átéltések: Turczi 50: 50 írás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007, 73–82.
- Meghalt Pápay tanár úr. *MERt*, 2004. május 5., 3.
- Pápay tanár úr emlékezete: Elhangzott 2004. április 19-én a miskolci Deszkatemplomban. *Új Holnap*, 2004, Nyár, 171–172.
- A nyelv a kenyérünk: Szép szavakról szólnak. *Észak-Magyarország*, 2004. május 6., 5.
- Mín dolgoznak mostanában? Könyvheti beszélgetés Dobos Mariannéval és Kabdebó Lóránttal. *Jubileumi ünnepi könyvhét*, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc, 2004, 23.

- Szabó Lőrincről – Balassagyarmaton (1971). *Palócföld*, Ünnepi Könyvheti Különszám, 2004, 494–496.
- Egri kihívások [Műhelytalálkozó Eger]. *Parnasszus*, 2004, Ősz, 94–108.
- 2004 versei: Az év versei és a Szép versek. *Új Holnap*, 2004, Ősz, 161–163.
- Szabó Lőrinc és múzsája. Beszélgetés Kabdebó Lóránttal [Jóry Judit művészettörténész interjúja]. *Hegyvidék*, 2004. október 6., 6.
- A tenger bővületében: Szabó Lőrinc-emléktábla Abbáziában. *Heti Válasz*, 2004, október 28., 54–55.
- A sírónevető író: Határ Győző 90 éves. *Élet és Irodalom*, 2004. november 12., 10.
- Kilencvenéves klasszikus: Határ Győző köszöntése. *Heti Válasz*, 2004. november 11., 54–55.
- Az iskolateremtő: Borzsák István 90 éves. *Heti Válasz*, 2004. december 23., 58.
- Szabó Lőrinc-emléktábla Abbáziában: Elhangzott 2004. szeptember 24-én este 7 órakor az abbáziai (opatijai) Hotel Imperial rotondájában. *Új Holnap*, 2004, Tél, 144–146.

2005

- Lászlóffy Aladár Szabó Lőrinc-monográfiájáról. Utószó. In: LÁSZLÓFFY Aladár: *Szabó Lőrinc költői helyzetei*. Polis, Kolozsvár, 2005.
- KABDEBÓ Lóránt–RUTTKAY Helga–SZABÓNÉ HUSZÁRIK Mária (szerk.): „*Szabad ötletek...*” *Szöke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól*. Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola és a Szabó Lőrinc Kutatóhely kiadása, Miskolc, [2005].
- Nemzeti és nemzetközi elemek Yeats költészetében. In: „*Szabad ötletek...*” i. m. 424–431.
- Barcsay Jenő Művészeti anatómiája. In: FORGÁCS Anita (szerk.): *Szavaink tükörléte: Beney Zsuzsa köszöntése: 2000–2003*. Bíbor, Miskolc, [2005], 58–61.
- Baradlay Kazimír hatvan perce. In: KOVÁCS Árpád (szerk.): *A regény nyelvei: Tanulmányok: Az első veszprémi regénykollokvium: 2003. november 20–22.: Diszkurzívák*. Argumentum, Budapest, 2005, 251–252.
- A másik mester (Móricz Zsigmond és Szabó Lőrinc). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2005/1, 3–19; ua. In: ONDER Csaba (szerk.): *Az újraolvasott Móricz (előadások és tanulmányok)*. A Nyíregyházi Főiskola Bölcsészettudományi és Művészeti Főiskolai Kar Irodalom Tanszékének Könyvsorozata. 1. Nyíregyháza, 2005, 156–178.

Kabdebó Lóránt zárszava Fejes Endréről. In: „Minden embernek volt egyszer egy álma...”: Tudományos ülés Fejes Endre születésének nyolcvanadik és a Rozsdatemető megjelenésének negyvenedik évfordulója alkalmából (Az ülést szervezte PETHŐ Sándor, VADÁSZI Krisztina, szerk., s. a. r. SZELE Bálint). Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2005, 111.

„Miskolc az állandó lakhelyem” In: KALOCSAY Katalin (szerk.): *Magyarország napjainkban 2003–2005* (A B.-A.-Z.-megyei részt írta MÉHES László). G-mentor Kft., Budapest, 2005, 64–65.

A nyugati gondolkozás „hézagai”-ról. *Új Dunatáj*, 2005/1, 82–101; 2005/2, 55–63.

Olvasás közben [1. ERŐS Zoltán: *Magyar irodalmi emlékhelyek A-tól Z-ig*; HÁRS Ernő: *Kaleidoszkóp: Válogatott dalszövegfordítások az európai zeneirodalomból*; SZABÓ Ferenc: *Szavak alkímiája: Francia, olasz és német költők: Válogatott műfordítások*; BORBÉLY Szilárd: *Halotti Pompa*]. *Új Holnap*, 2005/2, 84–85.

Olvasás közben [2. SZABÓ Ferenc: *József Attila Istene* című vers a *Szív* áprilisi számában; VARNUS Xavér: *Átváltozások*; TÉREY János: *A Nibelung-lakópark*]. *Új Holnap*, 2005/3, 83–85.

Olvasás közben [3. ÁGH István: *A megtalált idő*; LÁSZLÓFFY Aladár: *Szabó Lőrinc költői helyzetei: Vázlat egy monográfiához*]. *Új Holnap*, 2005/4, 68–69.

Olvasás közben [4. TANDORI Dezső: *Orrvérzésig-regény* című verséről, *Hatalom és kultúra* című kötet az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus alapján szerkesztett kötetek *Klasszikusok kiadása* című konferencia részletéről, és KEMÉNY Aranka *Rejtély és ráció* című Nemes Nagy Ágnes-válogatásáról]. *Új Holnap*, 2005/5, 68–69.

Olvasás közben [5. a Macocha-beli emléktábláról]. *Új Holnap*, 2005/6, 69–71.

A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye. *Könyvheti Újság* (szerk. KÖRNYEY Lászlóné), a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár Ünnepi Könyvheti kiadványa, Miskolc, 2005, 13.

Churchill – példázat. *Parnasszus*, 2005, Nyár, 191–199.

Szabó Lőrinc utolsó emlékezése. *Napút*, 2005/7, József Attila-emlékév melléklet, 4–12; Pontosítás. *Napút*, 2005/8, József Attila-emlékév melléklet, 5; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. április 12. www.mkdsz.hu

Szabó Lőrinc-emléktábla Brünben. *MERt*, 2005. november 23., 19.

Szabó Lőrinc-emléktábla Csehországban. *Brünni Magyar Futár*, 11 (2005), 2, 19.

2006

- Szabó Lőrinc „pere”* [Szabó Lőrinc pályaképe, Életrajzi adatok, Lázadástól a különbékéig, Egy vers vágóasztala, Szabó Lőrinc a Zilahy Lajos szerkesztette Magyarországnál, „...úgy éreztem magamat, mint egy keresztre feszített”, A katona-mítosz átgondolása (Szabó Lőrinc finn fordításai), „Az angol kapcsolat”, Sikerek színe és fonákja, Egy eszmélet története: Szabó Lőrinc 1945-ös Naplója, Szabó Lőrinc a koalíciós években, A hévízi versfüzet]. Argumentum, Budapest, 2006.
- „*Ritkúl és derül az éjszaka*”: *Harc az elégiáért* [„Ritkúl és derül az éjszaka”, A Margita európai rokonai, Kassák lényeglátó pillanata, „Szergej Jeszenin utolsó éjszakája”, Sorsfordító történetek, *Harc az elégiáért* (Szövegegységessülés: az „elborítás”, a „mese” és a „tragic joy” megjelenése), A nyugati gondolkozás „hézagai” a poétikában, Négy vázlat 1. Képzelt riport egy európai regény adaptációjáról, 2. Egy monográfia címszavai: Szabó Magda, 3. Az Einstein-szindróma Szentkuthy Praejében, 4. „Isten és világ” (Szabó Lőrinc metafizikai távlatai)]. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.
- „vak változás hazard reménye” In: DOBOS Marianne: *Akkor is karácsony volt: Adventre várva: 1989*. Napkút, Budapest, 2006, 305–312.
- Szabó Lőrinc és Zilahy Lajos találkozásai. In: HEINZ, Daniel–FAZEKAS Csaba–RAJKI Zoltán (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*. Bíbor, Miskolc, 2006, 173–186.
- Sorsfordító pillanatok: Szentkuthy Miklóssal beszélget Kabdebó Lóránt; Summa: Részlet a *Frivolitások és hitvallások* című készülő önéletrajzi műből; Riporter: Kabdebó Lóránt; Pater noster! Részlet a *Frivolitások és hitvallások* készülő interjúkötetből. Riporter: Kabdebó Lóránt; *Elvesztett otthonok? Megtalált templomok!* Kabdebó Lóránt interjúja; *Önarckép álarcokban: Villanások a nyolcvanéves Szentkuthy Miklós világából*: Kabdebó Lóránt riportja. In: MOLNÁR Márton (szerk.): *Az élet faggatottja: Beszélgetések Szentkuthy Miklóssal*. Hamvas Intézet, Budapest, 2006, 129–150, 242–254, 271–285.
- Kabdebó Lóránt irodalomtörténész: 1936. augusztus 9. *Napút*, 2006/10 (Évkönyv: Kilencvenhat jeles hetvenes), 119–120.
- KABDEBÓ Lóránt irodalomtörténész és DOBOS Marianne közíró interjúi Miskolcra. *Miskolcinfo* (Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzatának ingyenes kulturális-turisztikai magazinja), 2006, 3.
- 1956 az ELTE Bölcsészkarán. In: LENDVAI L. Ferenc (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, Tomus 11, Fasc. 2 (2006–2007), 29–33.

- „Isten és a világ”: Szabó Lőrinc metafizikai távlatai. In: FINTA Gábor–SIPOS Lajos (szerk.): *Véges végtelen: Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*. Akadémiai, Budapest, 2006, 229–237.
- Gondolatok az iskolámról. In: *Földes Ferenc Gimnázium Évkönyv 2006* (összeállította, szerk. KOVÁCSNÉ SZEPPELFELD Erzsébet). Földes Gimnázium, Miskolc, 2006, 7–8.
- Ecset kiált szavak után. In: FORRAI Eszter: *Színne vált szavak: 2003–2004: Versek, naplórészlet* (utószó KABDEBÓ Lóránt). Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2005, 109–112.
- Moralitások a hit és kétség keresztjén: A személyes létezés közösségi meghatározottsága. *Tariménes* [Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei társadalomtudományi, kulturális és honismereti folyóirat], 2 (2006) 1 (Ratkó József emlékszám), 23–26, 44–50.
- Szabó Lőrinc metafizikai távlatai. *Vigilia*, 2006/4, 290–296.
- 1956-os Pilvax a Várban: A Régi Országház étterem legendája. *Napút*, 2006/3 (Budavár szám, Melléklet, I–IV lap, mellette a *Tiszta Szívvel* című folyóirat 1956. évi kiadásának reprintje, a fedlap K.[ABDEBÓ] L.[lóránt] szignóval).
- Litera.hu/netnapló*, 2006. május. 8.
- Finnországi jegyzetek, www.litera.hu/netnaplo/finnorszagi-jegyzetek.
- Fül kell hozzá? www.litera.hu/netnaplo/ful-kell-hozza.
- Tandorit olvasva, www.litera.hu/netnaplo/tandorit-olvasva.
- Morvaországi utazások (első rész), www.litera.hu/netnaplo/morvaorszagi-utazasok-elso-resz.
- Morvaországi utazások (második rész), www.litera.hu/netnaplo/morvaorszagi-utazasok-masodik-resz.
- Morvaországi utazások (harmadik rész), www.litera.hu/netnaplo/morvaorszagi-utazasok-harmadik-resz.
- Fiamnak mesélek, www.litera.hu/netnaplo/„fiamnak-meselek”.
- Több mint fél évszázad a városban: Dr. Kabdebó Lóránt Pro Urbe díjat vehetett át a városnap ünnepségen [Szántó Rita interjúja]. *Észak-Magyarország*, 2006. május 17., 7.
- Menni kéne, maradni kell: Kabdebó Lóránt bölcsészprofesszor és Miskolc: Pro Urbe [(filip) <FILIP Gabriella> interjúja]. *Miskolci Tükör*, 2006. május 11., 11.
- A Pro Urbe-díjas Kabdebó Lóránt legújabb Szabó Lőrinc-kötetéről [D.(OBOS) M.(arianne) interjúja]. *Könyvheti Újság* (szerk. KÖRNYEY Lászlóné), a II.

- Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár Ünnepi Könyvheti Kiadványa, 2006 Ünnepi Könyvhét, 9.
- Megkérdeztük: Hogyan készül a fesztiválra? [Sz.(ÁNTÓ) R.(ita) interjúja]. *Észak-Magyarország*, 2006. június 15., 13.
- Morvaországi utazások (Úti jegyzet). *Árgus*, 2006/5, 52–58.
- Belehallgatni Isten szívébe. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2006. július–augusztus, 24–25.
- Tanárunk, I. Tóth Zoltán. *Polisz*, 2006. november, 3–6.
- Vélemények '56-ról: Kérdések Kabdebó Lóránt professzorhoz. *Észak-Magyarország*, 2006. október 21.
- Emléktábla-avató beszédek. *Magyar Jövő*, 2006/4, 2–6.
- Szabó Lőrinc-est Miskolcon [az 1956. október 23-i irodalmi est története]. *MiNap* [Miskolci Napló], 2006, október 21., 15.
- Egy nagy költő emlékezete: Jánosy István (1919–2006). *Lyukasóra*, 2006/11, 33–34.
- Szabadság a pokolban: Vitatott mozzanatok Szabó Lőrinc életében [Hanthy Kinga interjúja]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2006, december 23., 38.

2007

- Rögeszmerend: Turczi István művének tragikus derűje*. Balassi, Budapest, 2007.
- Szabó Lőrinc válogatott versei* (vál., utószó KABDEBÓ LÓRÁNT). Magyar Napló, Budapest, 2007.
- Morvaországi utazások. In: *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére* (szerk. MACZÁK Ibolya, lektorálta HARGITTAY Emil). Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2007, 135–139. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok)
- Az Einstein-szindróma Szentkuthy Praejében. In: *Élet és Világ: Írások Keresztesné Várhelyi Iona tiszteletére*. Debreceni Irodalmi Múzeum, Debrecen, 2007 [Megjelent: 2008], 220–224.
- Üdvözlés a Hungaricumnak. *Hungaricum*, 1 (2007), 1 (Itália vonzásában), 62–71.
- Eltávozott a sírónevető író: (Határ Győző, 1914–2006). *Lyukasóra*, 2007/2, 32–33.
- Szabó Lőrinc perének dokumentumai [TAMÁSI OROSZ János interjúja]. *Zuglói Lapok*, 2007. január 23., 1, 3.

- Szabó Lőrinc perének összes dokumentuma [TAMÁSI OROSZ János interjúja]. *Vasárnapi Hírek*, 2007. február 4., 14.
- Emléktábla-avatóban. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. február 16. www.mkdsz.hu
- Tanárunk, I. Tóth Zoltán. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. március 3. www.mkdsz.hu
- 1956-os Pilvax a Várban (A Régi Országház étterem legendája). *Magyar-Hon-Lap*, 2007. március 7., www.mkdsz.hu [Ajánló]
- Újragondolt pályarajz: Sipos Lajos Tamási Áron-kötetéről. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. március 17., 35.
- Habent sua fata libelli. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. március 17. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc ünnepe Dubrovnikban: Avatóbeszéd. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. április 16. www.mkdsz.hu
- Tenger, kabócák, kis hotelszoba: Avatóbeszéd Dubrovnikban. *Litera*, 2007. április 20. www.litera.hu/hirek/tenger-kabocak-kis-hotelszoba
- Újjhegy és gyomor: Avantgárd szemmel – érzékeny tekintettel [PAPP Tibor: Avantgárd szemmel költőkről, könyvekről]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. május 5., 35.
- The „gaps” of the western mind and modern poetics. *Neohelicon*, 34 (2007), 1, 145–194.
- Amerikai akció (Egy fejezet a könyvhétre megjelenő monográfiából). *Tiszatáj*, 2007/6, 112–119.
- Megfejtetlenek: Kulcsár-Szabó Zoltán a modern költészetéről. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. június 16., 35.
- A megszenvedett elégikusság „a szocializmus korszakában” – A halottak királya. *Parnasszus*, 2007, Nyár (centrum – Juhász Ferenc), 18–35.
- Hármasoltár: Szentkuthy, Határ, Schéner. *Magyar-Hon-Lap* (Ajánló), 2007. június 18. www.mkdsz.hu
- A gályarabok szobra. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. július 9. www.mkdsz.hu
- Farkas Ferenc emlékezete. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. július 14. www.mkdsz.hu
- Bolyongások az Adria mellékén. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. július 18. www.mkdsz.hu
- Csapdák: Kétezerhét magyar műfordításai. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. július 28., 36.
- Egy modern archaikus költő [TURCSÁNY Péter, 56 után]. *Polisz*, 2007, szeptember, 84–88; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. július 25. www.mkdsz.hu

- „...nincs a nyúlnak tarisznyája...”: Szabó Magda: Szemlélők. *Debreceni Disputa*, 2007, július–augusztus, 33–37; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. október 6. www.mkdsz.hu
- ÉM-KL [KABDEBÓ Lóránt]. Elhunyt Tok Miklós. *Észak-Magyarország*, 2007. augusztus 14., 5.
- Apostol – kezében késsel. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. augusztus 24. www.mkdsz.hu
- id. Varnusz Xavér kiállítása. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. szeptember 9. www.mkdsz.hu
- Nem elvi vitákkal, hanem zsigeri érvekkel találkozunk [Tamási Orosz János interjúja]. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. szeptember 12. www.mkdsz.hu; ua. rövidített változata. *Vasárnapi Hírek*, 2007. szeptember 16., 9; ua. „Ha nincs hidrogénbomba, belepusztul a világ...” „Arra a sírkerti összejövetelre én büszke voltam...” *Zuglói Lapok*, 2007. október 2., 3; 2007. október 16., 5.
- Méregből gyógyszer: Erdély költője Lászlóffy Aladár [SZÉLES Klára monográfiájáról]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. szeptember 22. 35; ua. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2007, december, 17–18.
- Az idill szörnyei: „Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!” – Ötven éve halott Szabó Lőrinc. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. szeptember 29., 36; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. október 3. www.mkdsz.hu
- Freiburgi koszorúzás [SZABÓ Lőrinc titisei emléktáblájánál]. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. október 5. www.mkdsz.hu
- „a bizonytalanság műalkotássá oldódik”. Szubjektív napló Tatár Sándor kötetei kapcsán. *Litera*, 2007. október 14. www.„a-bizonytalansag-mualkotassa-oldodik”-litera.hu
- Egy Szabó Magda-remeklés. A kilencvenesztendős író nő köszöntése. *Alexandra Könyvjelző*, 2007/10, 21.
- Elmélkedés Halottak napján. *Magyar-Hon-Lap*, 2007. november 2. www.mkdsz.hu
- Átugrott árnyék: Kiss Judit Ágnes verskötete. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. november 3., 35.
- A holtpon szédületében: Bertók László „öregségversei”. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. november 17., 35.
- Lászlóffy Aladáról. *Napút*, 2007. november (LÁSZLÓFFY Aladár 70), 51–61.
- A Te meg a világ poétikai naplója. *It*, 2007/ 3, 383–312; ua. [több idézettel]. In: *Szabó Lőrinc Remarque-fordítása: Vissza a háborúból*. Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye, Miskolc, 2008, 5–42. (Szabó Lőrinc Füzetek, 9.)
- Másik kéz nélkül: Emlékek a százéves Nyugat ünnepén. *Magyar Nemzet Magazin*, 2007. december 29., 34; ua. kibővítve *A mélypont ellenében* [címmel]. *Ma-*

gyar-Hon-Lap, 2008. január 6. www.mkdsz.hu; ua. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2008. február, március, április, 8–11, 9–11, 10–12.

2008

SZABÓ Lőrinc: *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek* (szövegg., jegyz., életrajz, utószó HORÁNYI Károly–KABDEBÓ Lóránt). Osiris, Budapest, 2008. (Osiris Klasszikusok)

SZABÓ, Lőrinc: *Poesie scelte: A cura di Eszter De Martin, consulenza e revisione di Cincia Franchi* (utószó KABDEBÓ Lóránt). Accademia Ungharese di Roma, Róma, 2008 (Lithos); magyarul megjelent: litera.hu 2008. november 10. www.litera.hu/hirek/az-oromot-akarom-en; „Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!” [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. október 11. www.mkdsz.hu

Gyermekkori viharos karácsonyom. In: *Sokunk karácsonya*. Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, Budapest, 2008, 106–115.

Ötletek Jókai olvasásakor. In: DUNAI MÓNICA (szerk.): *Jókai örök jelenléte: Jókai-konferencia Rákoscsabán*. Rákoscsabai Közösségi Ház, Budapest, 2008, 14–32; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. május 19. www.mkdsz.hu

Beszélgetés Kabdebó Lóránttal: Tamási Orosz János beszélgetése Kabdebó Lóránt professzorral a nemzeti dialógus esélyeiről. Nem elvi vitákkal, hanem zsigeri érvekkel találkozunk. *Tiszatáj*, 2008. január, 39–47. ua. *Szívvvel szépen lehet (dialógusok az ezredfordulóról)*. *Lejegyezte: Tamási Orosz János*. Omnis Fabula, Budapest, 2008, 141–158.

Mit hoz(hat) az új év, 2008? *Észak-Magyarország*, [Sz. K. <SZALÓCZI Katalin> interjúkérdésére válasz], 2008. január 2., 8.

Földi szemek: Tornai József Baudelaire-fordítása. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. január 5., 35.

A költő életműve mára a szakmai gondolkozás középpontjába került [JÁSPER Ferenc interjúja]. *Metro*, 2008. január 9., 16 (hátoldal).

Élő és alvó város: Gödöllő feltámadó emlékei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. január 26., 35.

„A Szellem világa, az én igazi hazám, változatlanul ragyogtatja örök jeleit” (Szabó Lőrinc töprengései Párizsban). *Magyar-Hon-Lap*, 2008. február 6. www.mkdsz.hu

Édeske (Haraszty István) kiállítása. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. február 11. www.mkdsz.hu

- Így kerek a világ. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. március 29. www.mkdsz.hu; ua. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2008. május, 2–3.
- Diktatúrák malomkövei: Déry Tibor túlélései levelekben. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. március 29., 35.
- „Az ebédlőben fölhúzom az órát”: Wass Albert otthonteremtése – az otthontalanságban. *Polisz*, 2008. április, 33–37; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. március 18. www.mkdsz.hu
- Egy keresztfa, egy léc. Keserű öregember – a világhír árnyékában [KESERŰ Katalin: Toroczkai Wigand Ede]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. április 19., 35.
- Hét éve holnap [RÓZSA Endre: Elsüllyedt csatatér]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. április 30. www.mkdsz.hu
- Xavér regénye. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. május 1. www.mkdsz.hu
- Prokop Péterrel Barcsayról Rómában. 2008. május 2. www.mkdsz.hu; ua. KABDEBÓ Lóránt: *Elvesztett otthonok...*, i. m. 374–381
- Költő a családban: Máté Imréről nemcsak németeknek. *Hungaricum*, 2008/2, 70–71; ua. angol mutációban. In: *Poet and family: Imre Máté not just for Germans*, i. m.
- Egy ma is érvényes versről [SZABÓ Lőrinc: Tízezer magyar gyermek]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. június 2. www.mkdsz.hu
- „semmitől egy ujj más világot teremtettem”. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. június 3. www.mkdsz.hu
- „vorwärts dupla lénung, rückwärts kartács schissen” (Vas István – redivivus). *Parnasszus*, 2008, Nyár, 46–55; ua. előszóval, Egy példa értékű nagy költő [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. június 25. www.mkdsz.hu
- Apokrif üdvtanok: Tornai József összes versei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. június 14., 35.
- Jókai-recept. Kabdebó Lóránt kompromisszumokról, irodalmi rendszerváltásról és egy dátumról [MAJOR Anita interjúja]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. június 14., 23; DUNAI Mónika (szerk.): *Jókai örök jelenléte: Jókai-konferencia Rákoscabán*. Rákoscabai Közösségi Ház, Budapest, 2008, 117–125; ua. előszóval. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. június 25. www.mkdsz.hu
- „Szellemmé finomul a földi matéria” [TORNAI József: *Csillaganyám, Csillagapám: Összes versek ****]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. augusztus 4. www.mkdsz.hu
- Átkelés a Maroson: Emlékezés egy becsületes katonatisztre [Egy katona meg a lánya. FUTAKY János: Takarodó, FUTAKY Hajna: Távol, mégis közel]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. augusztus 16., 35.

- Megértett disszonancia: L. Simon László újabb versei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. augusztus 23., 35; ua. Keresni helyünket „a teremtés örömeiben” [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. augusztus 28. www.mkdsz.hu
- Megkérdeztük: Miben kellene változtatniuk az embereknek a válság fenyegetése miatt? [Szántó Rita körkérdése]. *Észak-Magyarország*, 2008. október 15., 4.
- Páskándi Géza Erdélyi triptichonja. *Napút*, 2008. 7., 116–127; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. október 22. www.mkdsz.hu
- A Nyugat-eszmény és a valóságos története. *Tiszatáj*, 2008/11, 9–13.
- Boldogasszony napi búcsú a miskolci minorita templomban. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. augusztus 17. www.mkdsz.hu
- Hatvan éves a magyar líra egyik gyöngyszeme [SZABÓ Lőrinc: *A földvári mólón*]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. augusztus 2. www.mkdsz.hu
- Tóth Angelika világába tekintve. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. november 1. www.mkdsz.hu
- A magyar ének nagyasszonya és példás keresztény családanya. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. november 10. www.mkdsz.hu
- Bűnnel a szabadságig (Lukács György útja Marxhoz) [LENDVAI L. Ferenc: A fiatal Lukács]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. november 29. 35; ua. Egyetlen útban mennyi más lehetőség [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. november 30. www.mkdsz.hu
- Szentkuthy centenáriumán. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. december 4. www.mkdsz.hu
- Szubjektív jegyzetek egy interjúkötet megjelenése alkalmából: Szívvel szépen lehet (diológusok az ezredfordulóról). Lejegyezte: Tamási Orosz János. *Magyar-Hon-Lap*, 2008. december 15. www.mkdsz.hu
- Választások csodája: Turczy István erotikus versei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2008. december 27., 35.

2009

- Titkok egy élet/műben: Szabó Lőrinc utolsó versciklusának poétikai és filológiai szembesítése. In: KELEMEN Pál–KULCSÁR-SZABÓ Zoltán–SIMON Attila–TVERDOTA György (szerk.): *Filológia – Interpretáció – Médiatörténet*. Ráció, Budapest, 2009, 558–650.
- Új főszereplő a rendszerváltás utáni irodalomtörténeti kánonban: Szabó Lőrinc. In: SZONDI György–VINCZE Ferenc (szerk.): *Súlyok és hangsúlyok: Írások az utóbbi két évtized magyar irodalmáról (1889–2009)*. Napkút, Budapest, 2009, 39–52.

- Levélféle Surján Lászlónak. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. január 7. www.mkdsz.hu
- Bűnbánat. Hősnők, akik Európát formálták [VÍGH Éva: Híres hölgyek az itáliai reneszánsz és barokk korban; CASTIGLIONE, Baldassare: Az udvari ember, ford. VÍGH Éva]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. február 7., 36; ua. Eszmények a poklok ellenében [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. február 8. www.mkdsz.hu
- Segesváry Viktor 80 éves. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. február 18. www.mkdsz.hu
- „Ó boldog Magyarország! csak ne hagyja magát félrevezetni már”: Gáborjáni Szabó Kálmán római kiállításáról. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. február 21. www.mkdsz.hu
- Megnyíló múlt: Verses pillanatelemzések Dobai Pétertől. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. február 21., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. február 23. www.mkdsz.hu
- „Élni kell és nem kell az élet”: Tamási Orosz János „különítélete”. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. február 25. www.mkdsz.hu
- Doktori értekezés Zágráb/Miskolc [ĆURKOVIĆ-MAJOR Franciska: Szabó Lőrinc kelet-adriai utazásai]. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. február 26. www.mkdsz.hu
- Csorba Simon László kiállítása. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. március 14. www.mkdsz.hu
- Javaslat Magyar Örökség-díjra: Szabó Lőrinc. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. március 31. www.mkdsz.hu
- A miskolci „deszkatemplom”-ban. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. április 30. www.mkdsz.hu
- Az idill szörnyei: Száz éve született Radnóti Miklós, a különálló költő. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. május 2., 34–35; ua. Radnóti Miklós születésnapjára [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. május 3. www.mkdsz.hu
- Aranymetszés: Mit pusztíthat el egy tűzvész? [Roubaud: A nagy londoni tűzvész]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. május 9., 35; ua. Mit lehet újraépíteni a romokon? [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. május 11. www.mkdsz.hu
- Schéner Mihály temetése. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. június 6. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc költészete Magyar Örökség Díjas. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. június 20. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc laudációja. *Kalejdoszkóp* [Magyar–Angol Kulturális Folyóirat, Toronto], 2009/7–8, 3, 6.
- Élet a Monarchia romjain: Kiss Gy. Csaba úti jegyzetei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. június 6., 35; ua. Morva himnusz [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. június 28. www.mkdsz.hu

- Lélekkarambol. *Parnasszus*, 2009, Nyár (Centrum – Ágh István), 47–51; ua. kibővítvé. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. június 26. www.mkdsz.hu
- Ars amatoria: Turczi István Erotikon című gyűjteményét olvasva. *Műhely* [Győr], 2009/4, 55–65.
- A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Füzetei. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. augusztus 9. www.mkdsz.hu
- Eger tűzzománc-művésze [PATAKI József]. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. augusztus 10. www.mkdsz.hu
- Turczi István: Minden ablak nyitva. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. augusztus 21. www.mkdsz.hu
- Emlékidzés egy műfordításkötet olvasásakor (Turczi István: Minden ablak nyitva). *Magyar-Hon-Lap*, 2009. augusztus 22. www.mkdsz.hu
- Felhőtlen képek: Kalász Márton összes verse. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. október 3., 35; ua. „Mégis csak létünknek kedveskedem” [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. október 5. www.mkdsz.hu
- „Kelet ritka nyugalma”: Vámbéry-konferencia Dunaszerdahelyen: A Szúrákon át az Énekek énekéhez (Szabó Lőrinc Hálaadás című versének világa). *Magyar-Hon-Lap*, 2009. október 7. www.mkdsz.hu; ua. *Patonyföld*, 9 (2009), 10, október 16. [benne:] *Kulturális Iránytű*, 2 (2009), 10. szám, II–III.
- Emléktábla-avatóban Hafling-Avelengóban. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. október 15. www.mkdsz.hu
- Értékmentés? Értékteremtés! Tüskés Tibor példázata. Aki otthont adott Weöres Sándornak. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. november 21., 34; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. november 26. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc laudációja. *Polisz*, 2009, Ősz, 110–111.
- Nézz vissza haraggal! Magyar értékek nyugatról tekintve [Nagy Pál: Egy másik élet]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2009. december 5., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2009. december 6. www.mkdsz.hu
- A Szabó Lőrinc-vers mondhatósága. *Parnasszus*, 2009, Tél (Szabó Lőrinc – redi-vivus), 77–92; ua. BOROS Oszkár–ÉRFALVY Lívია–HORVÁTH Kornélia (szerk.): *Ritmikai és retorikai tradíció a kortárs magyar lírában*. Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 194–213.
- A huszadik századi költészet nagy pillanatai. *Forrás*, 2009/10, 35–80.
- A műfordítás összeköt (Emlékek Turczi István Minden ablak nyitva című fordításkötete olvasása közben). *Irodalmi Jelen*, 2009. október 14. www.irodalmijelen.hu/05242013-1000/kabdebo-lorant-muforditas-osszekot-turczi-istvan-minden-ablak-nyitva

Emlékezetes karácsony. Mit megőriz az emlékezet [SÓLYOM S.<ándor> interjúja]. *Minap*, 2009/52, december 24., 16.

Nagy Csilla kötete elé. Honismereti Híradó (A Madách Imre Városi Könyvtár évkönyve), Balassagyarmat, 2009, 151–152.

2010

Titkok egy élet/műben: Szabó Lőrinc utolsó versciklusának poétikai és filológiai szembesítése [átdolgozott változat]. Miskolci Egyetem BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely, Miskolc, 2010. (Szabó Lőrinc Füzetek, 11.)
www.mek.oszk.hu/11500/11514/11514.pdf

Szabó Lőrinc rejtekútja. In: BÓNUS Tibor–EISEMANN György–LŐRINCZ Csongor–SZIRÁK Péter (szerk.): *A hermeneutika vonzásában: Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*. Ráció, Budapest, 2010, 214–232.

Szabó Lőrinc–T. S. Eliot-párhuzamok. In: BÉNYEI Tamás–BOLLOBÁS Enikő–RÁCZ D. István (szerk.): *A mondat becsülete: írások a hetvenéves Abádi Nagy Zoltán tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010, 361–373.

Álom a nyolc évszázados Miskolcon. In: VASS Tibor (szerk.): *MiSkolc kaPuciNer: A Spanyolnátha művészeti folyóirat antológiája a nyolc évszázados Miskolc köszöntésére*. SPN könyvek, Hernádkak, 2010, 7–9; ua. *MiSkolc KaPuciNer* [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. június 5. www.mkdsz.hu

Moralitások a hit és kétség keresztjén: Ratkó József: Fegyvertelenül, 1968; Költészeté vált sors: Ratkó József 1936–1989. In: JÁNOSI Zoltán (szerk.): *„Leszek haláltól ronthatatlan”: Olvasókönyv Ratkó József életművéhez*. Magyar Napló, Budapest, 2010, 88–93, 284–286.

Határ Győző írói pályaképe (1914. november 13–2006. november 27.). In: KOVÁCS Árpád (szerk.): *Regények, médiumok, kultúrák*. Argumentum, Budapest, 2010, 78–115.

In memoriam Szopori Nagy Lajos; Találkozásaink Szopori Nagy Lajosékkal. In: ROMÁN Károly (szerk.): *In memoriam Szopori Nagy Lajos*. Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2010, 58–59, 92–97.

Vérre menő jambusok: Nemes Nagy Ágnes, a műfordító. *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. január 2., 35; ua. „A csönd vagyok, két hang közé bemetszve” [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. január 3. www.mkdsz.hu

Lakatos Istvánra emlékezve. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. január 6. www.mkdsz.hu

Harc az elégiáért: Száztíz éve született Fekete István, a túlélés tanítója. *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. január 23., 36; ua. „És úgy látszik, itt a réten csak a

- valóság a járható út” [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. január 24. www.mkdsz.hu
- Mi a madzsar? Margittai Gábor könyve. *Új Könyvpiac*, 2010. január–február, 20.
- Az ifjúság maradéka (Bevezetés Pósa Zoltán szerzői estjén a Polgárok Házában). *Magyar-Hon-Lap*, 2010. február 5. www.mkdsz.hu; ua. *Bivópatak*, 2010/4, 6–7; *Polisz*, 2010, Nyár, 92–93.
- Tiszavirág (Pintér Lajos újabb versei). *Magyar-Hon-Lap*, 2010. február 18. www.mkdsz.hu
- Ötödik evangélium: Pál József Dante-könyve. *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. február 27., 35; ua. A teremtett világ megértéséhez vezérlő kalauz [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. március 1. www.mkdsz.hu
- Ottlik Gézára emlékeztünk. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. március 10. www.mkdsz.hu
- DOBOS Marianne–KABDEBÓ Lóránt: „Nemzetemnek vagyok katonája”(Arany János relikviái). *Magyar-Hon-Lap*, 2010. március 16. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc születésének 110. évfordulójára emlékeznek. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. március 29. www.mkdsz.hu
- Virágkor a pusztulás határán [Wenner Éva: Irodalom a határon]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. április 21. www.mkdsz.hu
- Mi és ők: 80 éve született Raffai Sarolta. *Forrás*, 2010/5, 39–43.
- Trombitahang: A száz éve halott Mikszáth testamentoma. *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. május 29., 36; ua. Mikszáth titka: a gondolkozás magaskiskolája [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. május 30. www.mkdsz.hu
- „Legizgatóbb fűszerem” (Móricz Zsigmond naplói). *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. május 29., 36; ua. Móricz Zsigmond 1924–1925-ös naplói [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. június 27. www.mkdsz.hu
- Felszeghi doktornő könyvéről. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. július 22. www.mkdsz.hu
- A költészetté vált polgárerény* (Hárs Ernő: *Rekviem szólóhangra*). 2010. július 24. www.mkdsz.hu; ua. Egy örök-új értékrend valóságának visszakeresése: Hárs Ernő: Életed nélkül [címmel]. *Palócföld*, 2010/4, 90–95.
- „Amit nem lehet kibírni”: Utassy József emlékezetére. *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. szeptember 4., 36; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. szeptember 5. www.mkdsz.hu; ua. In: PÉNTEK Imre–HORVÁTH Erzsébet (szerk.): *Utassy József emlékkönyv*. Magyar Napló–Pannon Tükör Könyvek, Zalaegerszeg, 2013, 165–169.
- „Divatok az irodalom körül”. *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*, 2010/3 (A félreértett futurizmus), 429–437. <http://itadokt.hu/futurizmus>.

- Családi barokk: Szertmártoni János válogatott versei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. augusztus 14., 35; ua. „S valahogy minden szebb lett” [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. augusztus 16. www.mkdsz.hu
- Gazdátlan hagyomány: Németh László és családja vészőfutása. *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. szeptember 18., 37; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. szeptember 28. www.mkdsz.hu
- Richard Pražák történészprofesszorra emlékezem. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. szeptember 28. www.mkdsz.hu
- Elhunyt Richard Prazak történészprofesszor, a Miskolci Egyetem tiszteletbeli doktora. *MERT*, 2010. szeptember 29. 13.
- Felhőtlen képek (Kalász Márton összes verse). *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. október 3., 35.
- Küzdj, bízz! (Hubay Miklós Az ember tragédiájáról). *Magyar Nemzet Magazin*, 2010. október 9., 35; ua. Az ember tragédiája [címmel], kibővítve Kabdebó Fanni dolgozatával. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. december 24. www.mkdsz.hu
- Szondi György bolgár tükre. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. október 11. www.mkdsz.hu
- Különvélemény a „Különvélemény” költőjéről (Simonyi Imre kilencvenedik születésnapjára). *Forrás*, 2010. november, 98–107.
- BARCSAY Jenő: Emlékeim a Kabdebó családról [részlet, KABDEBÓ Lóránt: Elvesztett otthonok..., i. m.]. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2010. szeptember, október 46–49, 20–23.
- Képekből szőtt gondolat: Tornai József versbeszédéről. *Parnasszus*, 2010, Ősz (centrum – Tornai József), 66–71.
- „akin ki-bejár folyton élet és halál.” Magyar advent. Keszei István összegyűjtött versei és prózái I–II. (szerk. KOVÁCS Eleonóra). *Magyar Napló*, 2010/11, 56–57; ua. Távolból ismét közelbe [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. december 16. www.mkdsz.hu
- Levélfele Varnus Xavérnak. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. november 8. www.mkdsz.hu
- Az egész látomása – a bomlás ellenében (Jókai: Fráter György, Mikszáth: Új Zrínyiász, Babits: Keresztül-kasul az életemen). *Magyar-Hon-Lap*, 2010. december 11. www.mkdsz.hu
- Magyarország világörökségei. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. december 20. www.mkdsz.hu; ua. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2011. május, 27–29.

2011

- Mesék a költőről: Szabó Lőrinc-tanulmányok.* Ráció, Budapest, 2011.
- Nem múlhat el a világ dicsősége! Szamosújvári menekülők Gyöngyösön. *Gyöngyösi Kalendárium*, 25 (2011), 49–53.
- Elégia egy pazarló történetről: (Három költő egyazon Molière-darab fordításáról). In: KECSKEMÉTI GÁBOR–TASI RÉKA (szerk.): *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére.* Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2011, 399–431.
- A *Megdicsőült éj és Az éjszaka zenéje*: Ady Endre Schönberg és Bartók között, Kocsi-út az éjszakában. *A Nagykárolyban, Érmindszenten és Nagyváradon 2011. május 6–8-án rendezett Kocsi-út az éjszakában konferencia szerkesztett és bővített anyaga* (alkotó szerkesztő Fűzfa Balázs). Savaria University Press, Szombathely, 2011, 94–97.
- A Pandora. In: FINTA GÁBOR–HORVÁTH ZSUZSA–SIPOS LAJOS–SZÉNÁSI ZOLTÁN (szerk.): *A Nyugat párbeszédei: A magyar irodalmi modernizáció kérdései.* Argumentum, Budapest, 2011, 134–136.
- Jó emberhalászatot! Tökés-Szombath Hédi: Neveljünk együtt! *Urámusz*, 2011, 5–8; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. december 24. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc Káprázat című ciklusának Balatonfüreden keletkezett darabjai. In: Matyikó Sebestyén József: „*Oh Füred, drága Helikon...*” II.: *Balatonfüred az irodalomban (1711–2011).* Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadása, Balatonfüred, 2011, 221–223.
- A Nyugattal való párbeszéd egy pillanata: a Pandora. *ItK*, 115 (2011), 5, 505–549.
- Miről lehet egy versben beszélgetni (Tandori Dezső: A feltételes megálló című kötetéről). *Polisz*, 2011/1, 82–85; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2010. január 8. www.mkdsz.hu
- Kísértetfajás: A budapesti villamosok kalandos története. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. január 8., 35; ua. kibővítve Számos villamos [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. január 10. www.mkdsz.hu
- Szétszakított sorsok: bestseller történetek [OKSANEN, Sofi: *Tisztogatás*; KINSKY, Esthet: *Üdülő*]. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. január 27. www.mkdsz.hu
- Két derék Kuncz: Bágyoni Szabó István irodalomtörténete. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. április 16., 35; ua. Bágyoni Szabó István esszékötete [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. január 30. www.mkdsz.hu
- Bikák és tehének. Csataképek a korrupció történetéből [CIEGER András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. január 29., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. április 17. www.mkdsz.hu

- Emlékezés Rába Györgyre. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. február 4. www.mkdsz.hu
- Ghyczy György festőművész a Garay üzletközpontban. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. február 27. www.mkdsz.hu
- Kárókatona a megdicsőült éjben: Életkeresés köd-országban Gion Nándor szövegei segítségével: Hetven éve született Gion Nándor. *Forrás*, 2011/2, 18–28; ua. kibővítve: Gion Nándorról [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. július 27. www.mkdsz.hu
- Xavér Mozartja. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. március 3. www.mkdsz.hu
- Szegődés. Szabó Lőrinc költészetéről [KULCSÁR-SZABÓ Zoltán monográfiája]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. március 26., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. március 27. www.mkdsz.hu
- Turcsány Péter születésnapjára. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. április 1. www.mkdsz.hu
- Unokám rajza. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. április 4. www.mkdsz.hu
- Ki- és bevándorlók. A modern íróadalom kis tükre [KURDI Mária: Kultúrák között: Magyar és más közép- és kelet-európai emigránsok a kortárs íróadalomban és színpadon]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. április 27., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. április 27. www.mkdsz.hu
- „Mégis csak létünknek kedveskedem”. *Parnasszus*, 2011, Tavasz (centrum – Kálász Márton), 13–23.
- Május 11. – Miskolc város napja. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. május 15. www.mkdsz.hu
- In memoriam Hubay Miklós. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. május 15. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc Korculában: Emléktábla-avató a révkapitányság történelmiséget sugárzó árkádsorán. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. május 21., 37; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. május 31. www.mkdsz.hu
- A mitikusságnak megtépett foszlányai és a Költő Agya (Nyolcvan éve jelent meg a *Fekete kolostor*). *Forrás*, 2011. június, 67–84.
- Szeszélyes mozigépész. Éltrecept Szepesi Attila verseiben. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. június 4., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. június 5.
- Hornyik Miklós Ottlik-könyve. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. június 18. www.mkdsz.hu; *Aracs*, 2012/1 (március 15.), 33–35.
- Elcsattogó csizmák: Újabb versek Ágh Istvántól. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. június 25., 35; ua. kibővítve, Lélekkarambol [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. június 26. www.mkdsz.hu
- Kabdebó János fotócsokra. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2011. július–augusztus, 41–43.

- Lehet feltámadás. *Parnasszus*, 2011, Nyár (Zelk Zoltán – redivivus), 37–44.
- Van értelme élned! Hárs Ernő válogatott költői művei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. július 9., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. július 22. www.mkdsz.hu
- Megkerült műfogsor: Gion Nándor összegyűjtött elbeszélései. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. július 16., 35; ua. kibővítve: Gion Nándorról [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. július 27. www.mkdsz.hu
- Pokolraszállás: Szabó Magda: *Liber mortis*. *Alexandra Könyvjelző*, július–augusztus, 14–15; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. július 31. www.mkdsz.hu
- Versenyfutás? *Polisz*, 2011. augusztus, 26–30; ua. [részletek]. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2011, október, 32.
- Az éden száműzöttei: Monográfia Gaál József művészetéről. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. szeptember 10. szombat, 35; ua. kibővítve. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. szeptember 11. www.mkdsz.hu
- A változás retorikája: Turczy István: A változás memóriája. *Palócföld*, 81–86; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. szeptember 16. www.mkdsz.hu
- „Rémülten is remélve”: Tamási Orosz János újabb versei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. november 12., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. november 12. www.mkdsz.hu
- Fénykör [válasz a szerkesztőség körkérdésére]. *Napút*, 1911/8., 13.
- „A test kivirágzik” / Palkó Tibor–L. Simon László: Háromlábú lovat etető lány. *Palócföld*, 2011/5–6, 129–133.
- Vívódók: Pécsi Györgyi kritikái és interjúi. *Magyar Nemzet Magazin*, 2011. november 17., 35; ua. kibővítve: Ezer és kétezer év hagyományait vállalva [címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. november 12. www.mkdsz.hu
- Áraszály: Avagy lehet-e a nyűtt vonóból bot?(esszé). *Parnasszus*, 2011, Tél, 19–23; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2011. december 24. www.mkdsz.hu

2012

Centrum és redivivus (Egri kihívások [A Parnasszus-táborban], Churchill – a példázat, A Szabó Lőrinc-vers mondhatósága, A megszenvedett elégikusság [Juhász Ferenc: A halottak királya], „vorwärts dupla lénung, rükwärts kartács schissen” [Vas István költészetének példázatossága], Lehet feltámadás? [Zelk Zoltán verseiről gondolkozva], Képekből szőtt gondolat [Tornai József versbeszéde], „Mégis csak létünknek kedveskedem” [Kalász Mártonról egy elmaradt monográfia helyett], Lélekkarambol [Jegyzetek Ágh István költészetéről], Áraszály – avagy lehet-e a nyűtt vonóból bot? [Buda Ferenc hai-

- kui], A műfordítás összeköt). In: *Parnasszus Könyvek Magasles VIII.*, Budapest, 2012.
- „Divatok az irodalom körül”. In: DÁVID Kinga–MADARÁSZ Klára (szerk.): *Az olasz futurizmus és az európai modernség: A kötetben szereplő tanulmányok a Futurizmus megalapításának 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak írott változatai: Szeged, SZAB székház, 2009. december 19.* Szegedi Tudományegyetem Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Szeged, 2012, 68–84.
- Egy paradoxon feltalálása és megoldása. In: DEMETER Tamás–HELL Judit (szerk.): *A társadalom aspektusai Társadalomelméleti tanulmányok: Lendvai L. Ferenc hetvenedik születésnapjára.* Áron Kiadó, Budapest, 228–254.
- Az új arcú elégia (*A közelítő tél*). *A közelítő tél: A Szombathelyen, Celldömökön és Egyházashetyén 2011. szeptember 30. és október 2. között rendezett A közelítő tél-konferencia szerkesztett és bővített anyaga* (alkotó szerkesztő Füzfa Balázs). Szavaria University Press, Szombathely, 2012, 103–105.
- „Húzd,de mégse (Egy ötlet *A vén cigány* című vers értelmezéséhez). *A vén cigány: A Székesfehérvárott és Kápolnásnyéken 2011. április 20–22. között rendezett A vén cigány-konferencia szerkesztett és bővített anyaga* (alkotó szerkesztő: Füzfa Balázs). Savaria University Press, Szombathely, 2012, 128–130.
- Turczai István költészete – hagyomány, mely átvezet a huszadik századból. In: *Tények melankóliája: Tanulmányok Turczai István műveiről* [a 2010. április 26–27-én a Magyar Írószövetség, a Fiatal Írók Szövetsége, az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Versmondók Egyesülete szervezésében megrendezett konferencia szerkesztett változata] (szerk. RADVÁNSZKY Anikó–SÜTŐ Csaba András). Ráció, Budapest, 2012, 175–179.
- Magyar irodalmi helynevek. In: ERŐS Zoltán: *Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig.* Sanoma, Budapest, 2012, 5–8.
- Szabó Lőrinc és a test. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, Tomus XVII, Fasc. 1 (2012), 87–102.
- Előszó. In: *Juhos-Kiss János: Hol vannak a Kárpátok? – novellák, esszék, cikkek; ua. Átalvető* [Az Erdélyi Körök Országos Szövetségének és az Erdélyi Magyarok Tolna Megyei Egyesületének negyedéves lapja], 2012. június 4., 1.
- Megváltó félelem: Dsida Jenő összegyűjtött versei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. január 28., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. január 28. www.mkdsz.hu
- Pusztorság: Alíz már nem lakik itt, Tóth Erzsébet összegyűjtött és új versei. *Heti Válasz*, 2012. január 28., 69.

- „Kitalálja az életet” (Szabó Magda emlékezése – Bécs, 2000. október 24. és 27. között). *Forrás*, 2012/2, 51–81.
- Mire megvénülünk: Tandori Dezső: Jaj-kiállítás. *Heti Válasz*, 2012. február 16., 48.
- Dunamedencecsont: Sziveri János és a szenvedés költészete. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. március 3., 35; ua. kibővítve. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. március 3. www.mkdsz.hu
- „Sem itt, sem ott, bolondul mégis benn a benső végtelenben” (A hetvenéves Szepe-si Attila köszöntésére). *Forrás*, 2012/4, 70–77.
- Acélfolyó: „Az emberiség nem menthetetlen” – Száz éve született Örkény István. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. március 31., 36; ua. kibővítve: Örkény István centenáriuma. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. április 4. www.mkdsz.hu
- Közvetlen szavak a Kaláka-együttes Szabó Lőrinc-műsora után. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. április 14. www.mkdsz.hu; ua. *Kalejdoszkóp*, Magyar–angol Kulturális folyóirat, Torontó, 2012. május, 3–5.
- Bárkába tett szavak: Kodolányi Gyula válogatott versei. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. április 21., 34; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. május 9. www.mkdsz.hu
- Földtani türelem: Száz éve született Ottlik Géza, a mértékember. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. május 5., 36; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. május 10. www.mkdsz.hu
- Csikk: Két kamasz egy nyara [Wolfgang Herrndorf regénye]. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. május 15. www.mkdsz.hu
- Nagy nemzedékek társa: Rónai Pál Magyarországon és Braziliában. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. május 17. www.mkdsz.hu
- Szabó Lőrinc szerelmei: Hullám és gumikötél: Kiss Eszter monodrámája a budapesti Katona József Sufnijában. *Magyar Nemzet*, 2012. május 22; ua. kibővítve. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. május 22. www.mkdsz.hu
- Kocsis Zoltán: Juhász Előd mikrofonja előtt. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. május 27. www.mkdsz.hu
- „Lelki független ember” (Szabó Zoltán jubileumára). *Forrás*, 2012, június, 61–74.
- Teremtés-szerelem: Juhász Ferenc: A Pegazus istállója. *Heti Válasz*, 2012. június 7., 53; ua. kibővítve: A könyvhét katartikus eseménye címmel. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. július 1. www.mkdsz.hu
- Centrum és Redivivus. *Könyvheti Újság*, a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár ünnepi könyvheti kiadványa, 2012, 4.
- Külső magyarok: Margittai Gábor trilógiája a szórvány magyarokról. *Palócföld*, 2012/ 2; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. június 24. www.mkdsz.hu

- Wagner-csoda a Müpában (Egy operalátogató emlékeiből). *Magyar-Hon-Lap*, 2012. július 13. www.mkdsz.hu
- „Melyhez minden szent nevet” [ERŐS Zoltán: Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. augusztus 11., 37; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. augusztus 13. www.mkdsz.hu
- Báger Gusztáv szellemi építkezése. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. szeptember 1. www.mkdsz.hu. ua. *Palócföld*, 2012/6, 88–90.
- Kocsis Zoltán látomása Debussy szerepéről. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. szeptember 30. www.mkdsz.hu
- A tudós dolga [Mészáros Márton interjúja]. *Új Könyvpiac*, 2012. szeptember, 6–7. ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. október 1. www.mkdsz.hu
- Muss ein lieber Vater wohnen. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. október 22. www.mkdsz.hu
- Major Ágnes: Régi idők egyeteme [Major Ágnes interjúja] *MERt*, 2012. október 24., 7.
- Vallásos áhitat a kultúra fellegvárában. Görögkatolikus egyházművészeti nap. Centenáriumi gálahangverseny. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. október 31. www.mkdsz.hu
- Születésnap i játsszadozás [Az idén tizenhét éves a Parnasszus, Turczi István költő-főszerkesztő pedig október 17-én ötvenöt. A Nyitott Műhelyben, hangulatos estén ünnepeltük a két évfordulót]. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. november 3. www.mkdsz.hu
- Francia estek a Müpában [a Debussy-sorozat és Minkowski francia műsora]. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. november 6. www.mkdsz.hu
- Bombák árnyékában. Juhász Ferenc klasszikus számvetése a létezéssel. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. november 10., 36–37; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. november 12. www.mkdsz.hu
- Értelmetlen rend: Füzi László oldásokról és kötésekről. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. november 24., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. november 25. www.mkdsz.hu
- A világitótorony magányossága: Sárközi Mátyás: Párban magányban. *Heti Válasz*, 2012. december 8. 58; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. december 10. www.mkdsz.hu
- Álomba szőtt valóság: Százhusz éve született Kosáryné Réz Lola. *Magyar Nemzet Magazin*, 2012. december 8., 36; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. december 9. www.mkdsz.hu

The Mother of God [Yeats verse]. *Magyar-Hon-Lap*, 2012. december 24. www.mkdsz.hu

2013

Hogyan tanítottam valaha az *Eszméletet*? – avagy az *Eszmélet* fogantatása. *Eszmélet: A Balatonalmádiban és Balatonszárszón 2012. szeptember 28–30-a között rendezett Eszmélet-konferencia szerkesztett és bővített anyaga* (alkotó szerkesztő: FÜZFA Balázs). Savaria University Press, Szombathely, 2013, 15–20. (A 12 legszebb magyar vers, 11.); ua. *Versmondó*, 2014, Nyár, 51–54.

A létértelmezés teljességének leosztódása (Weöres Sándor: *Valse triste*). *Valse triste: A Szombathelyen, Celldömölkön és Csöngén 2013. április 26–28-a között rendezett Valse triste-konferencia szerkesztett és bővített anyaga* (alkotó szerkesztő: FÜZFA Balázs). Savaria University Press, Szombathely, 2013, 60–62. (A 12 legszebb magyar vers, 12.)

A létértelmezés egy 20. századi oximoronja: Gondolatvázlat. In: BENGI László–HOVÁNYI Márton–JÓZAN Ildikó (szerk.): „*Visszhangot ver az időben*”: *Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Kalligram, Pozsony, 2013, 479–485.

KABDEBÓ Lóránt–Rutkai BALÁZS: Az avelengői pillanat. In: HUSZTI Tímea (szerk.): *Docendo discimus: Doktorandushallgatók és témavezetők közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*. Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, Miskolc, 2013, 103–121.

KABDEBÓ Lóránt–BARNA László: Szabó Lőrinc fordítása: A zsidóbükk. In: HUSZTI Tímea (szerk.): *Docendo discimus: Doktorandushallgatók és témavezetők közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*. Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, Miskolc, 2013, 122–136.

KABDEBÓ Lóránt–LIPA Tímea: A huszadik századi magyar szövegtudomány egy megoldandó problémája [a gyorsírási szövegekről]. In: HUSZTI Tímea (szerk.): *Docendo discimus: Doktorandushallgatók és témavezetők közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*. Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, Miskolc, 2013, 137–154.

Szemben a sorssal: Dsida Jenő be (nem) fogadásának története. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. január 15. www.mkdsz.hu

- Angyal a részletekben: Petri politikai monográfiájáról. *Magyar Nemzet Magazin*, 2013. január 19., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. január 21. www.mkdsz.hu
- A Debussy-sorozat folytatása a Müpában. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. január 22. www.mkdsz.hu
- Mértékrend: Oravecz Imre regénye új világokról. *Magyar Nemzet Magazin*, 2013. február 9., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. február 10. www.mkdsz.hu
- Az orvos is ember: Tóth Tamás regénye. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. február 9. www.mkdsz.hu
- A francia dal ünnepe a Müpában: Verlaine-Debussy: Fêtes galantes (Gáláns ünnepek). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. február 27. www.mkdsz.hu
- A háború akkor is háború, ha nem lőnek [Rózsa Endre: *Elsüllyedt csatatér* című verséről]. *Közös út – Kethano Drom*, 2013/1, 46; *Magyar Napló*, 2001/1–3, 77.
- Szabó Lőrinc [Semmiért egészen, Különbéke, Lóci óriás lesz – 99 híres magyar vers és értelmezése. Móra Könyvkiadó, 1995. alapján], 18–29.
- Játék a Müpában: Kocsis Zoltán varázslata – Richard Strauss: Capriccio. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. március 17. www.mkdsz.hu.
- Az év katartikus eseménye (Juhász Ferenc: A pegazus istállója) [változtatott szöveggel]. *Forrás*, 2013/4, 107–108.
- Egy költészet helytálalása [Centrum – Szepesi Attila]. *Parnasszus*, 2013, Tavasz, 21–33.
- Visszavarázolt életek: Ágh István: Szavak honvágya. *Heti Válasz*, 2013. április 11., 48; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. április 24. www.mkdsz.hu
- Felfedezés! Verdi Attilája a Müpában. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. május 4. www.mkdsz.hu
- Varázslatos operaelőadás (Ligeti György operája a Müpában). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. május 26. www.mkdsz.hu
- Alvilági vendégség (Turczi István kalandregénye). *Magyar Nemzet Magazin*, 2013. június 1., 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. július 2. www.mkdsz.hu
- Jegyzetek a mélypontról: Tóth Erzsébet: *Hidegbéke*. *Heti Válasz*, 2013. június 27., 50; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. június 2. www.mkdsz.hu
- Lélekkarambol: A hetvenöt éves Ágh István költői életműve. *Magyar Nemzet Magazin*, 2013. június 29; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. július 2. www.mkdsz.hu; ua. *Aracs*, 2013. augusztus 20., 71–73.

- Nem ér a nevem? (Lengyel András *A mindennapok szemüvegkészítői* című könyvéről). *Palócföld*, 2013/4, 56–62; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. július 10. www.mkdsz.hu
- Tisztelgés Abbáziában Szabó Lőrinc emléktáblájánál. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. július 24. www.mkdsz.hu
- Láthatatlan emberek: Másfél százada született Gárdonyi Géza. *Magyar Nemzet Magazin*, 2013. augusztus 3; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. augusztus 4. www.mkdsz.hu
- Egy költő megújulása: Báger Gusztáv új kötete előlről és hátulról olvasva. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. augusztus 25. www.mkdsz.hu
- A világ labirintusában. Az előadás a Petőfi Irodalmi Múzeumban szeptember 5-én hangzik el az EKSZPANZIÓ XXV. Nemzetközi Kortárs Művészeti Találkozó alkalmából. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. szeptember 4. www.mkdsz.hu
- „Érdékös emberek vótak”: Burány Béla: *Így éltünk a Délvidéken. Hagyaték* – Első könyv. Második és harmadik könyv. *Heti válasz*, 2013. szeptember 12. 59; ua. [kibővítve]. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. szeptember 15. www.mkdsz.hu
- Weöres Sándor pillanata [*Tűzkút* – Weöres 100. 1. rész]. *Napút*, 2013/7, 16–35.
- Kocsis Zoltán csodája folytatódott (Richard Strauss bemutató a Műpában – *A hallgatag asszony*). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. október 12. www.mkdsz.hu
- Egy beteljesített hiány (Szabó Lőrinc tervét Melis László valósította meg a Művészetek Palotájában). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. október 25. www.mkdsz.hu
- Penderecki 80 (Krzysztof Penderecki és a Concerto Budapest a Műpában). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. november 11. www.mkdsz.hu
- Egy szerencsés délután (Kecskeméti Kálmán fotókiállítása és Hárs Ernő könyvbemutatója). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. november 24. www.mkdsz.hu
- Mérték (Pintér Lajos a Kalangyáráról). *Magyar Nemzet Magazin*, 2013. november 30.; ua. [kibővítve] Emlékezés egy délvidéki folyóírátra (Pintér Lajos könyve a Kalangyáráról). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. december 12. www.mkdsz.hu
- Csodát varázsoltak a kolozsváriak (Verdi Giovanna d’Arcója az Erkel Színházban). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. november 30. www.mkdsz.hu
- A misztériumjáték folytatódott (Verdi *Haramiák* című operája az Erkel Színházban). *Magyar-Hon-Lap*, 2013. december 1. www.mkdsz.hu
- Opera-előadások az eszmények jegyében Verdi–Schiller-trilógia az Erkel Színházban. *Magyar-Hon-Lap*, 2013. december 3. www.mkdsz.hu

2014

- In memoriam Barcsay Jenő; Magyarörmények; Nem múlhat el a világ dicsősége.
In: ALEXA Károly (szerk.): *Távol az Araráttól...: A magyarörmény irodalom*. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest, 2014, 228–240. (Erdélyi Örmény Múzeum, 20.)
- Weöres Sándor költői pillanata [rövidített változat]. In: BARTAL Mária–KULCSÁR-SZABÓ Zoltán–PALKÓ Gábor (szerk.): *„tánc volnék, / mely önmagát / lejtí”*: *Tanulmányok Weöres Sándorról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 10–27.
- „Falba léptem, s ajtót nyitott a fal!” (A kettős látás megszületése). In: KARÁDI Zsolt–T. KÁROLYI Margit–PETHŐ József (szerk.): *Arc a papír tükrében: Írások Jánosi Zoltán tiszteletére*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2014, 153–161.
- Egy klasszikus életmű befogadtatása (Szabó Lőrinc utóélete) [az OTKA-támogatás története]. In: HORVÁTH Kornélia–OSZTROLUCZKY Sarolta (szerk.): *„Az ideál mindazonáltal megőrződik”*. *Tanulmányok Bécsy Ágnes tiszteletére*. Gondolat, Budapest, 2013 [2014-es megjelenés], 146–149.
- A Szúrákon át az *Énekek énekéhez* (Szabó Lőrinc *Hálaadás* című versének világa). In: *A kelet ritka nyugalma: VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (összeállította DOBROVITS Mihály). Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2010, 250–263. (Vámbéry Tanulmányok)
- A Hubay-életmű mozaikjai. *Hubay Miklós-émlékkonferencia, 2013. május 3.* (szerk. BÍRÓ Gergely). Magyar Művészeti Akadémia, 2013, 45–49.
- Juhos-Kiss János: *Piros pipacs a vágy*. Budapest, 2014. Hátsó fedlap ajánló szövege. ua. (Juhos-kiss János versei elé) *Irodalmi Jelen*, Online webhelyen közzétéve: 2014. május 26. <http://irodalmijelen.hu/2014-maj-26-1057/piros-pipacs-vagy>; Könyvajánló: Juhos-Kiss János verseskönyve. *Szegedi Lap*, 2014. 5. 30.
- Nem lehet csak jámbor utópia. In: SURJÁN László–KOTOLÁCSI MIKÓCZY Ilona (szerk.): *Békességes szó: A Charta XXI Megbékélési és Együttműködési Mozgalom üzenete*. [Charta XXI, Budapest], 2014, 64–65.
- Az első olvasó döbbenete. In: DOBOS Marianne: *Rózsaablak*. Vigyázó Ferenc Művelődési Társaság, Budapest, 2014, 172–174.
- „Át kell lépnem a vonalat, melyen túl semmi sem derűs, sem vigasztalan”: Belépésem Kalász Márton költészetébe: „nő hozzám a világ – velem”. In: ZSILLE Gábor (szerk.): *Antológia Kalász Márton 80. születésnapjára*. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2014, 85–89.

- Ingyen kegyelem? (A Tücsökgzene kettős zárása – 1947, 1957). In: SZITÁR Katalin–MOLNÁR Angelika–KOVÁCS Gábor–SELMECZI János–S. HORVÁTH Géza (szerk.): *Esemény és költészet: Tanulmányok Kovács Árpád hetvenedik születésnapjára*. Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Veszprém, 2014, 226–236.
- Értékmentés? Értékkeremtés! Tüskés Tibor példázata. Aki otthont adott Weöres Sándornak. In: TÜSKÉS Gábor (vál., szerk.): *In memoriam Tüskés Tibor: Emlékezések, esszék, dokumentumok*. Reciti, Budapest, 2014, 75–80.
- „mindenestől más a távol”. Sütő Csaba András *Aura* című kötetéről. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. január 4. www.mkdsz.hu
- Mulandó múlhatatlan (Rilke Tandori Dezső fordításában). *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. január 11; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. január 13. www.mkdsz.hu
- Magyar Harry Potter? Kiss Anna költői életműve. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. január 18; ua. [Nagy költőt köszöntve címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. január 19. www.mkdsz.hu
- A Denevér Anyegin szemével? Avagy: a szenvedély felülírja az iróniát! (Selmeczi György nagysikerű új operája). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. január 21. www.mkdsz.hu
- A tér, amelyben Selmeczi operája megjelenik Diszlet- és jelmeztervező: Zeke Edit. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. január 22. www.mkdsz.hu
- Végrendelkező pályakezdés, Szauder József az olasz irodalomról. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. február 1.; ua. [Egy nagy tudós emlékezete (Szauder József tanulmányai megjelenésekor) címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 2. www.mkdsz.hu
- Kosztolányi húga – avagy Baránszky László költészetének példázata. *Parnasszus*, 2013/4. Tél [a szám bemutatója: 2014. február 5.], 48–52.
- Kedd este színészekkel és egy Barcsay-emlékkiállítás. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 6. www.mkdsz.hu
- „Vajon a lehetséges igazabb a valóságnál?”, Bereményi Géza: Vadnai Bébi. *Heti Válasz*, 2014. február 6., Téka, 41; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 9. www.mkdsz.hu
- Gondolatok egy csodálatos operaházi produkciót követve: Újra elővette az Operaház *Boito Mefistofele* című legendás híru operájának nagysikerű felújítását. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 16. www.mkdsz.hu
- A Vágy villamosa a Nemzeti nagyszínpadán (A Miskolci Nemzeti Színház vendégjátéka). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 19. www.mkdsz.hu

- Lélektől lélekgig ható koncert (Várjon Dénes, Tabea Zimmermann és Jörg Widmann koncertje a Müpában). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 23. www.mkdsz.hu
- „Hitvesem s barátom”: Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni emlékezete. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. február 22.; ua. [A hitvesi hűség példája címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 24. www.mkdsz.hu
- A Térszínház telitalálata (Páskándi *A vigéc* című „zord bohózata”). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. február 25. www.mkdsz.hu
- Levél és emlékezés a régműltről [Lengyel Alfonz Radnóti Miklósnéről]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. március 8. www.mkdsz.hu Közélet rovatban.
- Rozsgyesztvenszki a Zeneakadémián (A Concerto Budapest hangversenye). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. március 9. www.mkdsz.hu
- Barcsay Jenő-emlékek [Dobos Marianne, Jelenetek – példázatok]. *Aracs*, 2014. március 15. (14. évfolyam, 1. szám), 75–88.
- Fénykör – válasz a Napút körkérdésére. *Napút*, 2014/3. szám [Áprilisi tizenegyek], 50–58.
- A szöveg színeváltozása [Centrum – Kiss Anna]. *Parnasszus*, 2014/1. Tavasz, 28–33.
- Földalatti évek, Erdélyi költőink Trianon után. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. május 10. 35; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. május 17. www.mkdsz.hu
- Illyés Gyula ostromnaplója. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. május 11. www.mkdsz.hu; ua. *Aracs*, a délvidéki magyarság közéleti folyóirata, 2014. június 4. 2. szám, 97–99. és Helyreigazítás. *Aracs*, 2014/3, 103.
- Kölsönként arcok (Kecskeméti Kálmán fotói a Haas Galériában). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. május 18. www.mkdsz.hu
- Piotr Anderszewski és a Skót Kamarazenekar romantikus estje a Müpában. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. május 22. www.mkdsz.hu
- A „Feltámadás” szimfónia a Müpában (A Concerto Budapest Mahler-előadása). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. május 25. www.mkdsz.hu
- Visszavarázsolás. Szepesi Attila ironikus versszemléje. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. június 7. 35; ua. [Szepesi Attila önéletrajzi versciklusa címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. június 8. www.mkdsz.hu
- „Mondd meddig élünk”: Sárkereszt, Pintér Lajos versei és Schrammel Imre kerámiaszobrai. *Heti Válasz*, 2014. június 12., 38.
- Misztérium népoperában (Selmeczi György zenedrámája a miskolci Bartók Plusz Operafesztiválon) Árulások halmaza? – A hősiesség diadala! *Magyar-Hon-Lap*, 2014. június 18. www.mkdsz.hu

- Faust fájának újabb gyümölcse: A Tannhäuser ismét a Müpában. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. június 23. www.mkdsz.hu
- A Teremtés értelmezése: egy ember, aki ellenáll a bűnnek [Temesi Ferenc: *Apám*]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. június 29. www.mkdsz.hu
- „Ezt is tudták a régiek valahogy” (Juhász Előd és muzsikus vendégei). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. július 9. www.mkdsz.hu
- Olvasói levelek. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2014. július–augusztus, 50.
- Versek minden órára: Szétteltekintés az öregség napjain. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. július 12., 35; ua. [Buda Ferenc újabb versei címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. július 22. www.mkdsz.hu
- Népünnepély: Dobos László emlékezete. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. augusztus 16.; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. augusztus 17. www.mkdsz.hu; ua. *Irodalmi Szemle*, 2014/10, 3–5.
- Tiltott folyóirat: Tanulmányok a Napkeletről [Kollarits Krisztina könyvétől]. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. augusztus 23.; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. szeptember 2. www.mkdsz.hu
- Kilovaglás egy látható világból: A látható világ folyamata és méltósága Dobai Péter költészetében. *Parnasszus*, 2014/2. Nyár, 27–36.
- Szabó Lőrinc-emléktáblát a „Nyócker”-be! Budapest, Gólya u. 50. II. em. 34. *Napút*, 2014/7, 10–18.
- Kései igazságtétel (Szauder József olasz irodalomról szóló tanulmányai megjelenésekor). *Forrás*, 2014. szeptember, 73–80.
- Portrék – példaképek [Temesi Ferenc könyveiről]. *Aracs*, a délvidéki magyarság közéleti folyóirata, 2014. augusztus 20. 3. szám, 101–103.
- Fuimus Troes? *Filológiai Közöny*, 2014/3 (Esemény és költészet), 367–372.
- Csoda a zenében (A Kelemen Kwartett és Perényi Miklós hangversenye). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. október 5. www.mkdsz.hu
- A sors kísértései (Tanulmányok Kemény Zsigmondról). *Magyar-Hon-Lap*, 2014. október 6. www.mkdsz.hu
- „Mint az ünnepi harangszó” [Turczi István legszebb versei]. *Heti Válasz*, 2014. november 6., 51; ua. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. november 25. www.mkdsz.hu
- Határ Győző írói pályaképe. *Forrás*, 2014/11, 33–62.
- Játék és varázslat: Varnus Xavér orgonahangversenye Maár Gyula emlékére. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. november 29. www.mkdsz.hu
- Francia zenekari est a Művészetek Palotájában. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. december 1. www.mkdsz.hu

„Vert hadunk csonthalmain” [Margittai Gábor: *Szamár-sziget kísértetkatonái*]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. december 6. www.mkdsz.hu

Tóni, a hű cseh: Budapesti találkozások a Straka-szalomban. *Magyar Nemzet Magazin*, 2014. december 27., 29; ua. [A digitalizált Straka-hagyaték Budapesten címmel]. *Magyar-Hon-Lap*, 2014. december 28. www.mkdsz.hu; *Irodalmi Szemle* online, 2015. január 05.

2015

„Nyílik a lélek”: Kettős látás a huszadik századi lírában: Szabó Lőrinc „rejtektútja”. Ráció Kiadó, Budapest, 2015.

„Az anyag öngyilkossága az élet” (Szabó Lőrinc költészetében a materializmus a létezés oximoronja az ateizmus ellenében). In: KELEMEN Zoltán–TÓTH Ákos (szerk.): *Hogy jó s szép tettekben leld gyönyörűséged: A 80 éves Fried István köszöntése*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2015, 235–253.

„köszönöm, hogy rám is gondoltál”: Gyergyai Albert és Szabó Lőrinc. In: SZÁVAI Dorottya–SZÁVAI János (szerk.): *Kegyelmet a klasszikusoknak: Írások Gyergyai Albertről*. Kalligram, Pozsony, 2015, 76–83.

Várjon Dénes és csodái a Müpában. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. január 10. www.mkdsz.hu

„Zivatar volt a tenyeredben”: Továbbélő és megújuló hagyomány Bakucz József költészetében. *Parnasszus*, 2014. Tél, 77–81.

„bomba rakna jövőt”: Elgondolkozás Simon Attila *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945* című könyvének olvasása közben. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. január 31. www.mkdsz.hu; ua. *Charta*, XXI, 2015. január 31. <http://chartaxxi.eu/hirek/>

Én szóltam... (Egy mérnök-tanár megjegyzései napilapban) [Merényi József könyve]. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. február 9. www.mkdsz.hu

Az ég felé kitért opera: A Nabucco újfajta értelmezése az Erkel Színházban. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. február 22. www.mkdsz.hu

Szerencsés út: Sajátos összeállítású koncert a Müpában Kurtág-bemutatóval és utóbb egy személyes hangú beszámolóval. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. február 25. www.mkdsz.hu

Scolar Kézikönyv a Bibliához. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. február 27. www.mkdsz.hu

Klasszikus magyar író a színpadon (Határ Győző *A ravatal* című komédiája). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. március 3. www.mkdsz.hu

- Fotók innen-onnan [Kecskeméti Károly fotókiállítása]. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. március 5. www.mkdsz.hu
- „Vert hadunk csonthalmain” (Margittai Gábor: *Szamár-sziget szellemkatonái – A nagy háború eltitkolt halálmarsa*) [A kiállítás után átdolgozott változat]. *Aracs*, 2015/1 (március 15.), 135–141.
- A magyar zászló és címer napja. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. március 18. www.mkdsz.hu
- Ünnep a Zeneakadémián (A Miskolci Szimfonikus Zenekar hangversenye). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. március 28. www.mkdsz.hu
- Fonódó (A XXXII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia megnyitóján). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. március 28. www.mkdsz.hu
- Kabdebó Tamás ismét Budapesten. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. április 23. www.mkdsz.hu
- A nagyasszony, avagy a titokzatos kitárulkozó: Szederkényi Olga beszélgetése Kiss Noémi íróval és Kabdebó Lóránt irodalomtörténésszel. *Hévíz*, művészeti folyóirat, 2015/2, 127–136; angol változat: *The Grande Dame, or the Mysterious Revealer* (SZEDERKÉNYI, Olga: *In conversation with writer Noémi KISS and literary historian Lóránt KABDEBÓ about Magda Szabó*), translated by Márk BACZONI, 65–73.
- A stílus maga az ember: Kiss Gy. Csaba Budapest–Zágráb: oda-vissza. Művelődéstörténeti esszék 1999–2004. *Heti Válasz*, 2015. április 23., 70., ua. A stílus maga az ember (Kiss Gy. Csaba Zágráb-könyve) címmel. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. április 24. www.mkdsz.hu
- „Túlságosan zajos magány” (A Térszínház vendége Hrabal). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. április 6. www.mkdsz.hu
- Páskándi ismét a Térszínházban. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. május 1. www.mkdsz.hu
- Várdai István és a Kodály Filharmonikusok Debrecen. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. május 6. www.mkdsz.hu
- Radnóti a labirintusban (Helyzetjelentés Csorba Simon művészetéről). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. május 11. www.mkdsz.hu
- „Mit hoz a múlt?” (Pintér Lajos versei és Schrammel Imre kerámiaszobrai). *Műhely*, 2015/1, 64–65.
- Franciska* [Ćurković Major Franciska]. 2015. május 31. www.mkdsz.hu
- Nem múlhat el a világ dicsősége (Szamosújvári menekülők Gyöngyösön). *Napút*, 2015/3 (Ararat szurp lerrö), 64–67.

- A Bölcsészettudományi Kar alapító dékánja kapta a Miskolci Múzsza Díjat [Munttyán Bernadett interjúja]. *MEgazin* [A Miskolci Egyetem közéleti és hallgatói magazinja], 2015. március (2. szám), 10–11.
- Jól hangolt Rilke-fordítások (Suhai Pál Rilke lelkét keresi). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. június 14. www.mkdsz.hu
- „Emberre változott angyal” Juhász Ferenc: A végtelen tükre. *Heti Válasz*, 2015. július 2., 47.
- Búcsúunk Ferenczi Lászlótól. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. július 4. www.mkdsz.hu
- Klasszikus magyar író a színpadon. Határ Győző *A ravatal* című komédiája [Térszínház]. *Magyar Napló*, 2015. június, 27–28.
- Az emlékek elrendezése: Gondolatok Simon Attila *Magyar idők a felvidéken 1938–1945* című könyve kapcsán. *Palócföld*, 2015/3, 82–91.
- Egy „alapregény” (Szárz Miklós György prózairói világa. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. július 11. www.mkdsz.hu, *Aracs*, 2015. augusztus 20., 118–122.
- Búcsúszavak Ferenczi Lászlóról* [összeállították DOBOS Marianne–KABDEBÓ Lóránt]. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. július 14. www.mkdsz.hu
- KABDEBÓ Lóránt beszélgetése Fodor Andrással és Lipták Pállal. *Poesis Hungarica* [A békéscsabai Megyei Könyvtár sorozatairól]. (*Jelenkor*, 1985/2, 174–180.) <http://inaplo.hu/poesishungarica>
- Fél évszázad kisebbségben (Szubjektív gondolatok Popély Árpád történeti összefoglalását követve). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. augusztus 2. www.mkdsz.hu; *Miskolci Keresztény Szemle*, 2015/3 [43. szám, X. évf.], 34–41.
- Ha az író késsel álmodik: Fejes Endre agyonvitatott életműve. *Magyar Idők*, 2015. szeptember 12. szombat, Lugas, 23; *Magyar-Hon-Lap*, 2015. szeptember 18., www.mkdsz.hu; *Kalejdoszkóp* [Kanada], 13. évf. 6. szám, 2015. november–december, 24–25.
- István atya évszázada. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. szeptember 27. www.mkdsz.hu, *Új Misszió*, katolikus folyóirat, 2015. október, 28–29.
- Vígopera? Látványos musical nagyszerű nagyoperai előadásban (Richard Wagner: *A szerelmi tilalom*). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. szeptember 30. www.mkdsz.hu
- Játék a versekkel (Bucz Hunor a szélcsatornában). *Magyar-Hon-Lap*, 2015. október 10. www.mkdsz.hu
- Helyzetjelentés Csorba Simon művészetéről. *Aracs*, 2015. október 23. [15. évf. 4. szám], 106–110.
- Tartuffe a Térszínházban. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. november 25. www.mkdsz.hu

- Örök vágy őriz. Emléktábla Szabó Lőrinc „halhatatlan kedvesének” szülőházán. *Magyar Idők*, 2015. november 28. szombat, Lugas, 9.
- Juhász Ferenc emlékezetére. *Magyar-Hon-Lap*, 2015. december 4. www.mkdsz.hu
- Örök szembeszállás: Juhász Ferenc versvilága a világirodalom nagy alkotásai között. *Magyar Idők*, 2015. december 12. szombat, Lugas, 12; *Magyar-Hon-Lap*, 2015. december 17. www.mkdsz.hu
- Megfejteti apámat [Kabdebó Lóránt interjúja Száraz Miklós Györggyel]. *Magyar Idők*, 2015. december 12. szombat, Lugas, 16.
- A túlélő (Pintér Lajos válogatott versei). *Forrás*, 2015. december, 37–49.
- Varázsolás rosszkedvünk telében: Szentmártoni János: *Miféle földet* – válogatott és új versek. *Magyar Napló*, 2015. december, 64.
- Én hiszek tebenned Emberiség. Nem győznek le képzelt halottaim! *Parnasszus*, 2015. Tél, 7–8.

2016

- Orbán Ottó: Színpompás ostrom lángoló házakkal: Kabdebó Lóránt életműinterjúja Orbán Ottóval.* Magvető, Budapest, 2016. (Tények és tanúk)
- „Nézzünk magunkba békén”: Kiss Benedek verseiről. *Forrás*, 2016. január, 99–104.
- Játék a versekkel: Bucz Hunor a „szélcSATORNÁBAN”. *Magyar Napló*, 2016. január 14.
- In memoriam – Lengyel Alfonz, a napnyugati keresztes lovag. *Magyar Idők*, 2016. február 19. szombat, Lugas, 10; szombat, Lugas, 16.
- Megsérteni Chagallt (Deim Pál vitairatai életről és művészetéről). *Magyar Idők*, 2016. március 5., szombat, Lugas, 15; *Magyar-Hon-Lap*, 2016. március 6. www.mkdsz.hu
- Szalki Bernáth Attila megbecsülése. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. március 22. www.mkdsz.hu
- Válasz. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. március 23. www.mkdsz.hu
- Csonthalmaink: Kétarcú magyar–román viszony. *Magyar Idők*, 2016. április 2., szombat, Lugas, 15; *Magyar-Hon-Lap*, 2016. április 2. www.mkdsz.hu
- Shakespeare – 400. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. április 22. www.mkdsz.hu; *Kalejdoszkóp*, 2016. május–június, 10–11; *Életünk*, 2016/6, 77–80.

- Oroszlánok mindig lesznek: Száraz Miklós György eszmélete. *Magyar Idők*, 2016. április 23., szombat, Lugas, 15; *Magyar-Hon-Lap*, 2016. április 25. www.mkdsz.hu
- Lászlóffy Aladár Szabó Lőrinc-monográfiájáról. *Parnasszus*, 2016. Tavasz, 71–74.
- Božia trúba (Oldřich Knichal válogatása a 20. századi magyar költők istenes verseiből). *Magyar-Hon-Lap*, 2016. május 7. www.mkdsz.hu; *Napút online* (Levélfá, 9.) <http://www.naputonline.hu/2016/05/11/kabdebo-lorant-bozia-truba-levelfa-9/>
- Idézőjelbe tett képek (Szemethy Imre elkíséri új otthonukba képeit, avagy metafizikai élmény a feltálatl térgeometriai játékokban). *Magyar-Hon-Lap*, 2016. május 21. www.mkdsz.hu
- Kalejdoszkóp-est a Párbeszéd Házában. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. május 30. www.mkdsz.hu
- A magyar Ördögsgiget [Fóthy János, Horthyliget]. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. június 20. www.mkdsz.hu
- Kabdebó Lóránt Orbán Ottóról*. www.litera.hu/hirek/kabdebo-lorant-orban-ottorol
- 5 napja – Orbán Ottó születésének 80. évfordulója alkalmából jelent meg a *Szín-pompás ostrom...* Az alábbiakban Kabdebó Lóránt emlékeit olvashatják.
- Egy szegény fiú eszmélete: Kabdebó Lóránt beszélgetése Orbán Ottóval. *Tiszatáj*, 2016. május, 89–95.
- Rápillantás Bella István költészetére. *Tekintet*, 2016. május–június, 71–75; *Vár*, 2016/3, 46–49.
- A „Mesterdalnokok”. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. július 3. www.mkdsz.hu
- Beszélgetések oda-vissza [Egy valahai kettős portrét idézett fel Kabdebó Lóránt az egy éve elhunyt Ferenczi Lászlóval, melyben egymást mutatták be a rádióhallgatóknak]. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. augusztus 2. www.mkdsz.hu
- A városi társaság (Utam Gyöngyöstől a Városmajorig) [Dobos Marianne interjúja]. *Forrás*, 2016/6, 30–47. A városi társaság (Utam Gyöngyöstől a Városmajorig). *Forrás*, 2016/6, 30–47.
- „Kitüntetésnek veszem, ha valaki Lórántként szólít” – Interjú a 80 éves Kabdebó Lóránttal [Laik Eszter interjúja]. *Magyar Jelen*, 2016. augusztus 8. <http://www.irodalmijelen.hu/2016-aug-8-0824/kituntetesnek-veszem-ha-valaki-lorantkent-szolit-interju-80-eves-kabdebo-loranttal>
- Hézagpótló ember: A 80 éves Kabdebó Lóránt professzor urat köszöntjük a *Magyar Idők* Lugas mellékletében megjelent méltatással [Írta Ficsku Pál]. *Magyar-Hon-Lap*, 2016. augusztus 14. www.mkdsz.hu. <http://mkdsz.hu/content/view/36261/210/>

- Nyolcvanestendős Kabdebó Lóránt, Szabó Lőrinc monográfiája: Beszélgetek, ez a módszerem [Juhári Andrea fényképes riportja]. *Demokrata*, 2016. augusztus 17., 22–23.
- Szabó Lőrinc neve összeforrott Miskolcon az 1956-os forradalommal: Születésnap interjú a 80 éves Kabdebó Lóránt professzorral [Medveczky Attila interjúja]. *Magyar Fórum*, 2016. szeptember 8., 9–10; *Magyar Hon-Lap*, [www.mkdsz.hu](http://mkdsz.hu/content/view/36287/210/) <http://mkdsz.hu/content/view/36287/210/>
- http://mkdsz.hu/index2.php?option=com_content&task=view&id=36287&pop=1&page=0&Itemid=210
- Isten éltessen, Lóránt! [Válaszok Szondi György kérdéseire]. *Napút Online*. www.naputonline.hu/2016/08/22/isten-eltessen-lorant
- „Nem is értem, mit jelent az a fogalom: nyolcvanévesnek lenni”: Dr. Kabdebó Lóránt professzor emeritust az elmúlt nyolc évtizedről (is) kérdeztük [Szántó Rita interjúja, Juhári Andrea fotója]. *Észak-Magyarország*, 2016. szeptember 17., 7. *Magyar-Hon-lap*, 2016. szeptember 14., www.mkdsz.hu/content/view/36295/210/.
- A magyar Írószövetség meghívója (Kabdebó Lóránt József Attila díjas irodalomtörténész 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi köszöntő estjére szól). *Magyar-Hon-Lap*, 2016. szeptember 23. www.mkdsz.hu/content/view/36300/223/.